

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

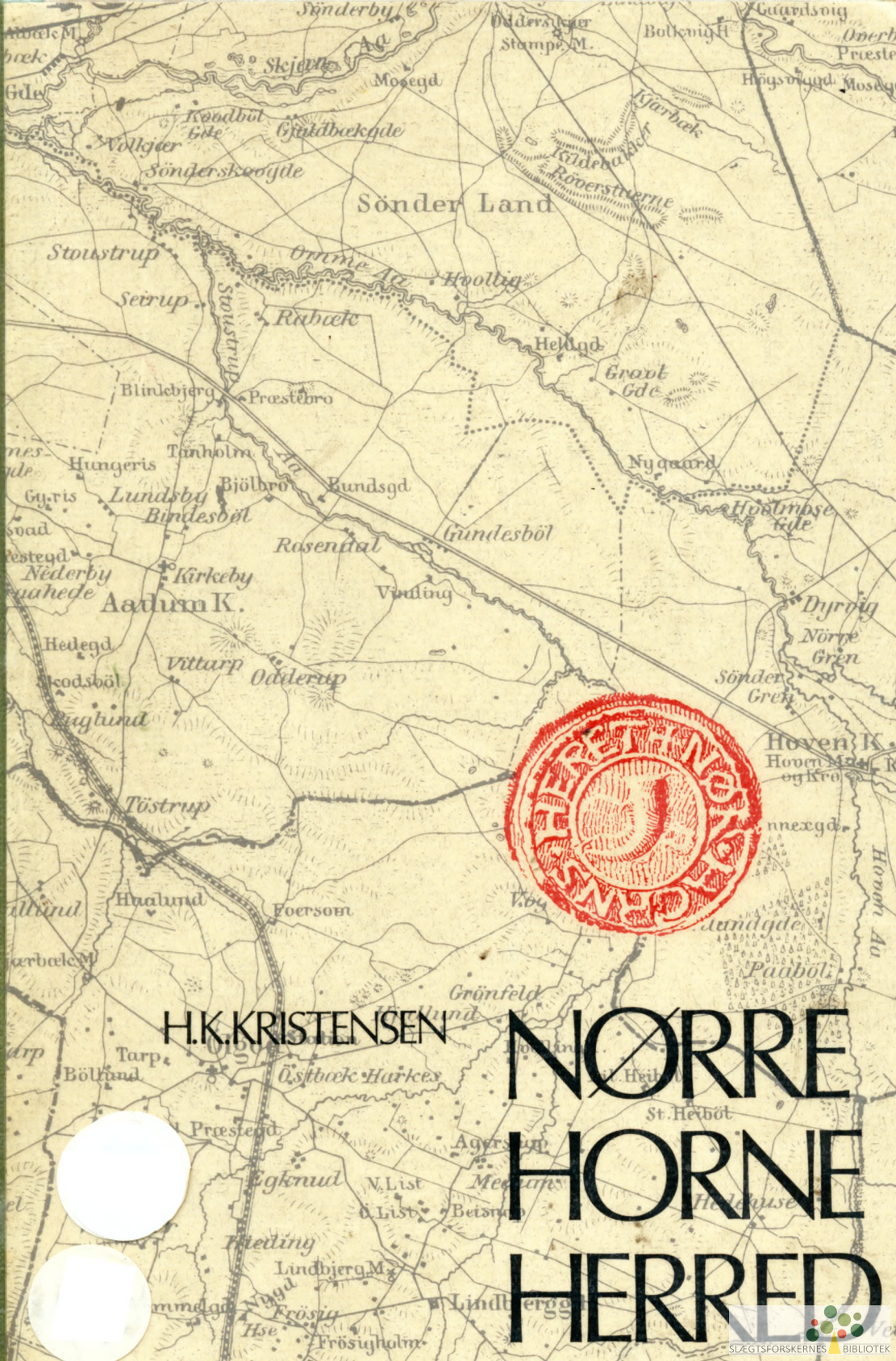
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sönder Land

H.K.KRISTENSEN

NORRE
HORNE
HERRED

NØRRE HORNE HERRED

AF
H. K. KRISTENSEN

Udgivet af
EGVAD EGNSHISTORISKE SAMLING

I KOMMISSION HOS A. G. MADSENS BOGHANDEL, TARM
1975

©H. K. Kristensen
udgivet af
Egvad Egnshistoriske Samling
i kommission hos
A. G. Madsens boghandel, Tarm
1. oplag. 1000 eksemplarer
smudsomslaget og kort i bogen:
J. H. Mansa: Kort Nørrejylland, pl.
7. 2. udg. 1860/61 (1. udg. 1826)
trykt med 10 pkt. Mallard
hos
Tarm Bogtryk & Offset a/s. 1975
ISBN 87-980329-0-9

Indholdsfortegnelse

Nogle forklaringer og forkortelser	6
Forord	7
I. ALMINDELIG DEL	9
Oversigt. Naturforhold	11
Fiskeriet	18
Saltudvinding	25
Oldtiden	28
Nørre Horne herred som retskreds og dets tilhørsforhold	35
Herredsfogeder og skrivere	42
Birker. Lønborg birk	55
Vostrup birk	58
Af herredets almindelige historie	60
Selvejere og jorddrotter	66
Under krige	74
Soldatervæsen og stavnsbånd	81
Overtro og trolddom	90
Fællesskabet	110
Udskiftningen	123
Landbrug	135
Fra dagliglivet	142
Degne og skoler	147
II. SPECIEL DEL	170
Sønder Bork sogn	171
Skrunsager	199
Sønder Bork kirke og S. og N. Bork præster	218
Nørre Bork sogn	233
Nørkærgård og Grubbesholm	241
Nørre Bork kirke	256
Hemmet sogn	261
Hemmet kirke og Hemmet - S. Vium præster	277
Sønder Vium sogn	291
Viumgård	301
Lundsmark	315
Sønder Vium kirke	318

Lønborg sogn	323
Kongensgård. Den kgl. borg Lønborg	346
Lønborggård	350
Lønborg kirke og Lønborg - Egvad præster	370
Egvad sogn	389
Tarm Bisgård	411
Egvad kirke	414
Tarm filialkirke	419
Lyne sogn	420
Østergård	436
Lyne kirke	452
Strellev Sogn	458
Strellev Kærgård	475
Strellev kirke	482
Oddum sogn	488
Oddum kirke og præster	512
Hoven sogn	524
Hoven kirke og præster	543
Kilder	551
Registre	559

Nogle forklaringer og forkortelser

Arre = havre.

Fødenød (fodernød) = et ungkreatur, fæsteren skulle fodre for gods-ejeren.

Hartk. = hartkorn; læses i en talrække således: forreste tal er tønder (tdr.), næste skæpper (skpr.), derefter følger fjerdingkar (fkr.) og album (alb.). 1 tdr. = 8 skp., 1 skp. = 4 fkr., 1 fkr. = 3 alb.

Hr. foran et personnavn betegner i ældre tid, at vedkommende er præst; i adelsvældets tid brugtes det også foran ridder.

Ibidem = sammesteds.

Indfæstning (stedsmål) = en afgift, betalt ved fæstetiltrædelse.

Item = ligeledes.

Mønterne: Fra 1537: 1 daler (dl.) = 3 mark (mk.) à 16 skilling (sk.).

 Under Frederik II: 1 dl. = 4 mk. Fra 1625: 1 dl. = 6 mk. = 96 sk.

 1618 indførtes slettedaler (sdl.) = 2/3 rigsdaler (rdl.) = 4 mk. = 64 sk.

Stug, stuf, stump = jordstykke uden for landsbyfællesskabet.

Artid = årlig sjælemesse.

Forord

Uro, strømmende, skiftende, flyttende, omsmeltende uro er det, der præger vor tid, ja, så stærkt, at man kan få den opfattelse, når man sammenligner den med tiden forud, at denne var bare stilstand, var stivnet, at det ene år forløb som det andet, det ene slægtled var som det andet.

En sådan forestilling er ikke rigtig. Her boede aldrig stillestående folk. Onde og gode tider vekslede. Og farten var anderledes. Man kørte ikke med lyntog, men med stude. Problemerne var tildels andre. For mange var det største problem at holde sulten og kulden borte og at turde tro på en salig bortgang.»Gud, gi mæ i daw mi dawle brø o Himmerig, nær A æ dø«.

Denne bog vil prøve at vise glimt fra disse »fjerne« tider, som de fandtes i Nørre Horne herred.

— — — —

I 1950 traf Historisk Samfund for Ringkøbing amt aftale med mig om, at jeg skulle skrive en bog for samfundet om Nørre Horne herred i lighed med en bog om Øster Horne herred, som var udkommet nogle år i forvejen. Jeg gik straks i gang med arbejdet og fik samlet et ikke ubetydeligt materiale. Efter nogle års forløb gik arbejdet imidlertid i stå. Andre opgaver trængte sig på, og herredsbogen lå stille, indtil jeg som pensionist fik bedre tid. Nu skulle arbejdet så være slut. Men historien er ikke slut. Jeg føler manglerne, og de sidste halvandet hundrede år er kun stedmoderlig behandlet. Her må en grundigere fremstilling overlades til sognehistorikere.

Efter kommunesammenlægningen henvendte Egvad Egnshistoriske Samling sig til Historisk Samfund om sagen og fik udgivelsen af herredsbogen overdraget.

Jeg vil gerne takke bestyrelserne for Historisk Samfund og for Egnshistorisk Samling for venlig overbærenhed, tålmodighed og hjælpsomhed. Ligeledes skylder jeg Rigsarkivet, Landsarkivet, Institut for navneforskning, Nationalmuseet, Varde, Ølgod og Skjern museer, Varde og Egvad biblioteker samt Centralbiblioteket i Esbjerg megen tak.

Endvidere er jeg i takskyld til de mange enkeltpersoner, som har hjulpet mig med oplysninger. En særlig tak skylder jeg museumsinspektør Knud Krogh, afdøde gårdejer Kr. Raunkjær for hjælp og opmuntring, afdøde lærer Alfr. Kaae for en række fine og oplysende tegninger, som er med til at smykke bogen, til museumsinspektør S. Manøe Hansen for fortrinlige fotografier og oplysninger og til pensioneret førstelærer N. Chr. Nielsen for hjælp ved korrekturlæsning.

H. K. Kristensen.

Egvad Egnshistoriske Samling vil herved bringe en oprigtig tak til de institutioner, der har støttet fremstillingen af denne bog økonomisk, nemlig *Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, Egvad Kommune, Historisk Samfund for Ringkøbing Amt, Tarm Bank, Tarm Sparekasse, Varde Banks Ølgod afdeling, Ølgod Sparekasse og Hemmet-Sønder Vium Andelskasse.*

Bent Raunkjær.

I ALMINDELIG DEL

Oversigt . Naturforhold

Hvor nu den vestjyske hovedvej og tidligere den ældgamle hærvej efter at have passeret Lydum å drager sine spor videre mod Skjernåens vandmasser og ådalens frodighed, gennemløber den Nørre Horne herred fra syd til nord.

Dette herred, det sydligste i Ringkøbing amt, grænser mod nord til Bølling og Hammerum herreder, mod øst til Nørvang herred i Vejle amt, mod syd til Øster og Vester Horne herreder i Ribe amt og mod vest til Ringkøbing fjord og Nyminde strøm.

Det omfatter ti sogne: Sønder Bork, Nørre Bork, Hemmet, Sønder Vium, Lønborg, Egvad, Lyne, Strellev, Oddum og Hoven. Herredet udgør 39.623 ha, hvoraf de 387 er vandareal. Kun det lille Vandfuld herred og Hjerm herred er mindre i areal blandt amtets herreder.

Efter kommunesammenlægningen består Nørre herred af Egvad kommune og Strellev sogn, som er lagt under Ølgod kommune.

Geologisk set hører Nørre Horne herreds større sydlige del til Varde-Oddum bakkeø, der her har overvejende sandbund, men dog også pletter, hvor lerbund dominerer, således ved Strellev og Sønderdiger. Bakkeøen er skabt i næstsidste istid, som kaldes Saale istiden. Men »ingen bestiger to gange det samme bjerg«, nej, for i mellemtiden er sandskorn og støv gledet, blæst eller skyllet ned og har virket udjævnende. Gennem lange tider bliver det meget kendeligt. I det umådelige tidsrum, der er gået siden bakkeøen dannedes, gennem hele sidste mellemistid, sidste istid og nu tiden siden har udjævnende kræfter virket afhøvlende på de høje bakker og opfyldende på de dybe dale, som den store indlandsis i sin tid efterlod.

Den nordøstlige del af herredet, dvs. det meste af Hoven, Oddum og Egvad sogne er endnu mere fladt end bakkeøen og mere lavtliggende,

men meget, meget yngre; det er nemlig smeltevandsflader - »hedesletter« kaldes de med et uheldigt navn. De er dannede i den sidste istid, da landet her lå et godt stykke udenfor isranden, og en mægtig flom af indlandsisens smeltevand strømmede mod vest, medførende mængder af sand, der aflejredes i omtrent vandrette lag mellem de opragende bakkeøer, Skovbjerg mod nord og Varde-Oddum mod syd, her, hvor Skjern å's og Sønder Ommeå's brede ådale fandtes. Det er klart, at sådanne jordlag, der består af udvasket sand og grus, er næringsfattige, dog bredte både skov og hede sig herud, og langs vandløbene og i lavninger groede enge og moser frem. Før de moderne landbrugsmetoder med mergling, kunstgødning og bedre jordbehandling vandt frem, var smeltevandsfladerne kun tyndt befolket.

Endelig har herredet også områder, der kan kaldes *marint forland*. Det gælder delvis det delta, der har dannet sig i Skjern å's munding, og hvis ældre dele er marsk, dannet i perioder, da Ringkøbing fjords forbindelse med havet var så let, at den tillod det salte vand at fylde fjorden, samtidig dannedes marsk ved Bøel bæk og den særdeles frugtbare Nørre- og Sønder Bork marsk. Skjern å's delta er under stadig vækst, men nu som en fersk- eller brakvandsdannelse (opgrøde).

På sandede strækninger såvel på bakkeøen som på smeltevandsfladerne har sandflugt gjort sig gældende og har dannet små lave klitter, således tæt ved Hemmet. Sydligt i Lønborg sogn ud mod fjorden ligger Køjbankerne, nogle lynggroede småklitter, der er fremkommet ved sandflugt fra fjordbrinken. Nord for dem ret vest for Lønborggård ligger et ejendommeligt stykke land, der kaldes Klinkerne. Det består af talrige digelignende, ca. 60 cm høje græsklædte jordvolde med lavere, frodigere mellemrum, Doverne, ligesom de berømte Rimmer og Dopper er det gamle strandvolde.

Fjorden havde et vidåbent gennemløb til havet, nemlig Nymindegab, der i lange tider lå ret vest for Skjern å's munding i Havrvig. *)

I stormflodsperioder kunne der tilmed skabes yderligere løb, havrønder, gennem klitten.

Indtraf stormfloderne i højbjergningstiden, kunne det gå som i 1642, da enghø fra Nr. Nebel, Præstbøl, Bolkær og Seding enge af havflo den skylledes over og dannede store hobe i Sdr. Bork marsk. Da Nebel-sognerne så hentede deres hø, anlagde den stridbare Las Michelsen i Bork sag imod dem og kunne endog optræde på Chr. Krag til Lydum-gårds vegne.

Fra omkring 1650 begynder gabet at vandre sydpå, idet der dannedes nyt land ved sydenden af den nordlige tange, der efterhånden for-

*) En herfra afvigende opfattelse er gjort gældende af S. A. Andersen i *Geologisk fører* over Holmsland og dens klit, 1963.

Alfred Kaae 50

længedes sydpå udenfor Tipperland, dvs. den sydlige tange. Derved blev udløbet drejet mod syd, blev længere og snævrere. Det blev til Nymindestrømmen. Indtil 1709 havde udløbet flyttet sig en mil sydpå, men var dog endnu 100 favne bredt og 2 - 3 favne dybt. Ca. 1750 lå det ud for Bjålum, 1800 ved Sønder Gødel og omkring 1850 ud for Hovstrup i Henne sogn. Endnu 1730 var der ebbe og flod ved fjordbredderne, men en menneskealder senere mærkedes det ikke mere. Samtidig bevirkede det stedse længere og snævrere udløb en stigning i fjordens vandspejl. Vandet i fjorden blev omtrent brak, hvad der atter indvir-

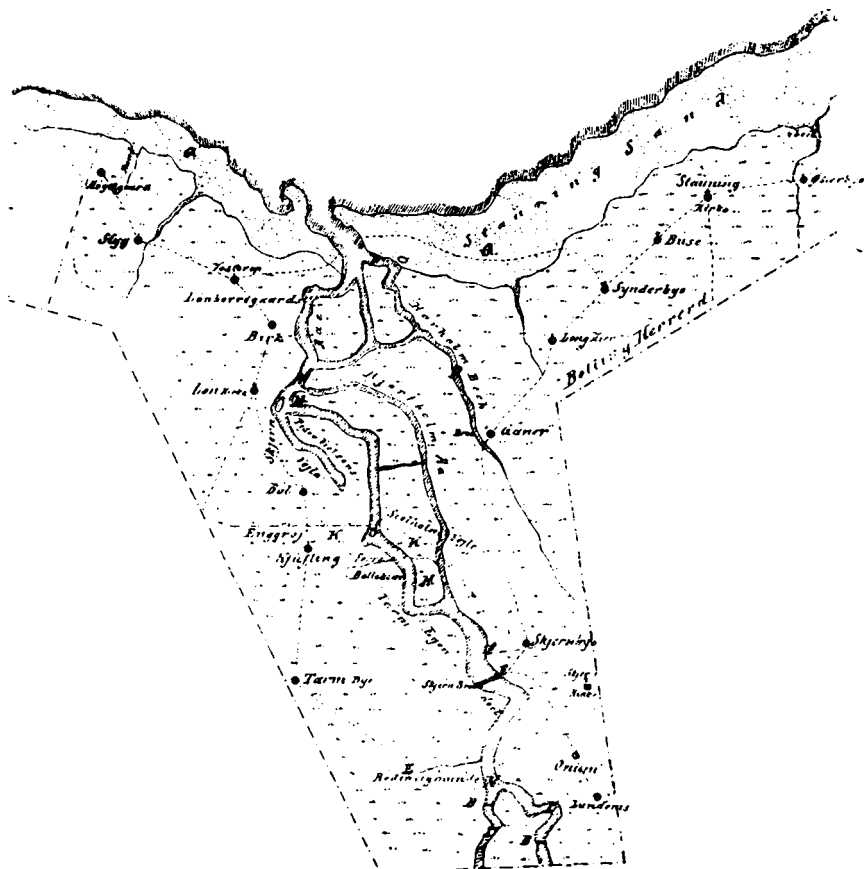
Adalen mod vest efter landvindingen. Udsigt fra hjørne af Lønborg kirkegård.

kede på dens dyre- og planteliv. I det hele taget har gennemgribende, ja, dramatiske forandringer, navnlig for Nørre- og Sønder Borks vedkommende og dermed også for herredets, bevirket en arealforøgelse, ikke blot ved indvinding af nyopdukkede enge, men også ved, at Bork overtog et stort stykke af Lønne sogn, nemlig Tipperhalvøen og det tilstødende areal Bjålum, der altså gik fra Ribe amt og lagdes til Ringkøbing amt (se nærmere under Sønder Bork).

Efter disse storslåede forandringer viste herredsgrænsen til fjorden sig syd for Skjern å's munding rørbevokset til ud for Klinker, her og videre sydpå som en flad temmelig gold forstrand indtil udløbet af Hemmet bæk.

Her bliver kysten lav og frodig og rørbevokset helt op til Tipperhalvøens nordende.

Gennem lange tider har der været arbejdet med Skjern å, Danmarks vandrigeste. Dens grene, afbrudte åløb, kanaler og diger har vekslet, og selv om det var kommet dertil, at åens parallelle vandløb afvandede større engarealer end hovedvandløbet, gik den i regnrige og tøbruds-

Kort fra 1730 over Skjern å, visende dens daværende tilstand. B B Laksegårdene. C Den store å. D Den lille å. E Rodensig munde. F F Skjern bro og vadested. H Tarm holm. K K Kyvling enge. M Udløbet af Hjortholm å. N N Skjern å. P P Harholm bæk. Q Q Det tørre sand. Om åen ved år 1900 skriver Rambusch: »Den udspringer i Jyllands Vandskel, ikke langt fra Gudena, 200 Fod over Havet; i sit øvre løb er den ret vild og skummende, med et fald paa 20 Fod paa Milen; i sit nedre Løb skrider den langsomt og adstadigt med et fald på kun 5 Fod paa Milen. Træg og bugtet, 200-300 Fod bred, snegler Aaen afsted gennem det saftige, frugtbare Delta, flere steder omgivet af Diger. Undertiden ligger dens Flodseng over de omgivende Enge, saa at Oversvømmelser let finder Sted, ligesom Dannelsen af nye Arme ikke hører til Sjældenhederne. Langs dens Bredder og over dens mange kunstige og naturlige Arme færdes Tusinder af Fugle; Luften skælver af deres Sang og Kalden, og Grønsværet spættes af deres mangefarvede Fjerdragter«. — Få år efter blev strømmen reguleret, en lang »kedelig« kanal gravet, fuglene decimeret. Men åen fortsatte deltadannelsen, lavere partier gik under vand, og engens grønne gyngende tæppe lokkede fuglene tilbage. Menneskene måtte atter gribe ind for at kunne udnytte frugtbarheden.

perioder over sine bredder og kunne forvandle dalen til en indtil 4 km bred fjord. Lodsejerne ønskede at få et sådant landvindingsarbejde gennemført, så man med sikkerhed kunne få engene forvandet til kornland. I 1940 anmodede et udvalg, nedsat af landbo- og husmandsforeningerne, Hedeselskabet om at foretage en undersøgelse. 1942 vedtog ejerne af ca. 4000 ha. vandlidende engstrækninger langs de 20-25 km mellem Borris og fjorden, også indbefattet områder langs Omme å, Tarm bæk og Tarm møllebæk m.v. at foretage afvandingen efter Hedeselskabets plan. Lodsejerudvalgets formand var gårdejer J. Smedegaard Mortensen, Skjern. Ministeriet godkendte planen som landvindingssag, den største i landet. De ledende ingeniører var F. Ebert, N. Venov og A. Fredborg. De nederste 13 km samt Omme å blev inddiget af ca. 2 m høje diger og fik tildels helt nye løb, mens parallelle kanaler skulle føre en del af vandet direkte i fjorden. Til en af disse kanaler føres vandet fra Gammelå og Kirkeå under den nye Skjern å. Afvandingen fra de lavt liggende arealer foregår ved 5 pumpestationer. Der blev bygget 9 store og mange mindre broer og anlagt ca. 30 km markveje. 835 interesserede lodsejere, der kunne have indtil 10 forskellige engstykker liggende spredt, lod gennemføre en jordfordeling. Først dermed var det kæmpemæssige arbejde sluttet.

Sin største højde når herredet i bakkelandet mod sydøst. Men her gælder det rigtignok, at hvert »bjerg kun er bakke«. Højest er Bavnsbjerg i Strellev tæt ved sogneskillet til Ølgod med 64 m. Egebjerg i Kærgård plantage når 48 og et punkt øst for Lyne 50 m.

I Påbøl plantage parallelt med Hoven å strækker sig en ret høj og stejl skrænt, der er en erosionsterrasse i sin tid skabt af den smeltevandsflom, som efter istiden indskrænkede sig til at udgøre den nuværende Hoven å nede på fladen. Ved skrænten ligger Tirsbjerg Knap, der når 41 m; et højere punkt findes dog 1 km længere sydpå, hvor højden er 48 m; nede ved åen er højden kun 19 m, så her rager bakkeøen op som en tydelig ø. Tilsvarende erosionsskrænter spores også mod Skjern å, hvor Sorthøj ved Bøel og Lønborg kirkebakke syner stærkt i landskabet, og hvorfra man nyder et pragtfuldt udsyn. Højden er dog mindre. Sorthøj er 27 m og Kirkebakken 19.

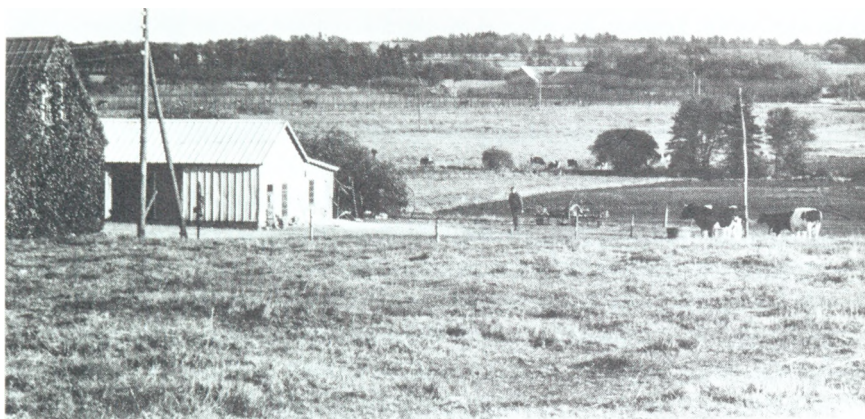
I det hele taget falder landet mod nord og vest, ja, Værnsandene på Tipperhalvøen ligger helt nede ved 0-linien. Derfor fremtræder en isoleret klit som Store Mjøl ret imponerende, skønt højden kun er 15 m. Flere klitter i Bjålum når omtrent samme højde. — Der findes ikke nævneværdige søer i herredet.

I svundne tider var Nørre Horne herred som det øvrige Vestjylland et mørkt hedeland både på bakkeøen og på smeltevandsfladerne, dog

kantet med store enge. Men ellers var de dyrkede agerfelter ved byer og enstedgårde kun »grønne lapper i hedens brune trøje«.

I det sidste par slægtled har herredet ganske skiftet udseende. Heden er næsten forsvundet, de største rester ligger i Oddum og Hoven, et lille hedearreal i Glibstrup, Lyne, er fredet. Næsten alt er opdyrket, vel kultiveret med forbedrede enge, spredte plantager og lange nåletræs-rækker til hegn og læ.

Det er ikke første gang herredet har forandret sit ansigt. I oldtiden og ind i middelalderen var her skove. Der er synlige rester af dem i det

Landskab med levende hegn og småplantninger ved Oddum.

fredede Nerild egekrat i Lyne, 1608 kaldet Nerild ege, tømmeret til en lade i Lønborg præstegård, opført 1634, skal være skovet i Lyne.

Og flere andre steder findes krat som levninger af store skove. På den østlige skråning af Tirsbjerg er der en lille egelund, og der er lunde ved Barslund, hvor et hul i jorden er tydet som en ulvegrav. Ligeledes havde ulvene tilhold i Påbøl krat. De ret mange stednavne på lund vidner også om tidligere trævækst.

Svære stammer blev fundet ved udtørringen af Aner å. I forbindelse med en udgravning af en oldtidsboplads på Grønbjerg i Sønder Bork marsk 1936 blev der taget nogle bundprøver gennem forskellige lag ned til undergrundssandet, der formentlig var flyvesand. I lagene fandtes pollen (blomsterstøv) fra plantevæksten deromkring. En pollenanalyse viste, at der i bronzealderen havde været både skov og hede på engen. Blandt skovtræerne var lind og elm fremtrædende, men bå-

de eg, birk, fyr og hassel groede der, dog ikke bøg, der først dukkede op herude omkring begyndelsen af jernalderen.

I en brandtomt af et hus i S. Vium fra 4. - 5. årh. lå der en del trækul af eg, ask, birk og pil, som må være skovet i nærheden.

FISKERIET

Fiskeriet såvel i Skjern å som i fjorden og havet har gennem tiderne spillet en ret betydelig rolle for herredet og da navnlig for sognene langs fjord og å.

Oprindeligt har alle og enhver sikkert haft ret til at fiske, hvor man lystede, men tidligt i middelalderen skete der ændringer heri. Jyske lov bestemmer således, at »vrag, som kommer til lande, og (som) ingen følger eller kommer efter, det ejer kongen, fordi kongen ejer hele forstranden, og det som ingen ejer, det ejer kongen«. Således var det ikke blot vrag, kongen havde ret til, men fiskerne måtte betale en part, en told, for at have lov til at lande på kongens »sande« (forstranden), sandtold kaldtes afgiften.

I forbindelse med denne lovbestemmelse tiltog kongen sig retten til østersfiskeri såvel som retten til opdukkende, ikke landfast land.

Med ferskvandsfiskeriet var forholdet anderledes. Her var det de tilstødende lodsejere, der havde retten til fiskeriet.¹⁾ Men de gamle selvejerbønder blev i stor udstrækning til fæstere, og omkring de kgl. gårde Lundenæs og Kongensgård (Lønæburgh) var bønderne tidligt fæstere under kongsgårde. Lønborg, Bøel, Varisbøl og Kyvling hørte til det kgl. birk, desuden havde kongen vel fiskeriretten ved de holme og grunde, der fandtes mellem åens forgreninger i deltaet. To så gamle storgårde har utvivlsomt haft en forstogsret, og til denne synes der at kunne være knyttet fiskeriret, som det var tilfældet med Lydumgårds forstrog i Lydumå og Anerå.²⁾

Imidlertid gjorde en anden stormagt sig gældende herude, Ribebispen på Lønborg bispegård. Også han ville gerne have fat i de lækre laks, der var den vigtigste fisk i åen. Men da kongen havde eneret til fiskeriet, beroede det altså på kongens nåde, om han måtte få adgang dertil. Det viser et brev fra biskop Iver Munk 1505 med al tydelighed: biskoppen og hans efterkommere skulle ej »lade fiske eller opbygge nogen fiskegård eller lade sætte garn imellem kongens fiskegård til Lundenæs og fjorden i Skjern å eller i noget af de høllesteder, som ligger neden for Lønborg biskopsgård. Dog har Kgl. Majestæt undt ham på kirkens vegne at må opbygge en fiskegård på kronens grund næst oven for Lundenæs fiskegård«.

1536 kom bispegården under kronen, og denne ejede nu jorderne på begge sider af strømmen, vel nok med undtagelse af enkelte

selvejrbønderens jorder. At selvejere drev fiskeri endog i faste fiskegårde fremgår af, at Jørgen Nielsen og hustru Margret Lauridsdatter i Kyvling »nogen tid forleden« 1653 havde afhændet »en fri bondeeng, liggendes på Tarm mark udi Ballekier, som kaldes Balle Brosted med en fiskegårds sted ved samme eng efter købebrevs videre formelding«.3)

Det hele fiskeri administreredes nu fra Lundenæs. Alligevel fiskede beboerne både i Lønborg og Tarm videre. Lensmanden på Lundenæs havde tit Tarmboere under tiltale for ulovligt fiskeri »på kongens fri fiskeri«. Der var ansat en opsynsmand. 1648 var det således Jesper Hansen i Bøel, der efter kgl. brev skulle vogte over det. 1652 vidnes det, at flere fra Tarm i de tre sidste lensmænds tid er tiltalt og straffet for ulovligt fiskeri, og i et tingsvidne 1665 hedder det, at »i tidligere tider er mange derover bleven skudt og beskadiget og med fængsel og anden straffældighed derover kommen i skade«. Man ved i alt fald med sikkerhed, at en mand i Tarm blev ramt i benet af skriveren på Lundenæs.

1661 solgte Frederik III »vort slot og gård Lundenæs« og i handelen medfulgte »vort laksefiskende udi forskrevne len, hvoraf os tilforn plejer at gøres regnskab«, men da Henrik Müller 1664 fik skøde på Lønborggård, fik han det fiskeri, »som Lønborggård tilforn haver svaret under Lundenæs amt, og vi os Lønborggårds fiskeri ved bemeldte Lundenæs amt tilforn nådigst selv haver tilholdt, da som vi Lundenæs i lige måder haver ladet udlægge, skal nu herefter fiskeriet følge hver ejermand, såvidt enhver gårds og gods' grund og fortog strækker, al tvist i så måde at forekomme«.

Al tvist blev dog ikke »forekommet«, næppe havde Müller samme år skødet godset til sin søn amtmand Henrik Müller, der lod lyse forbud mod fiskeri i åen uden hans minde, før inspektøren på Lundenæs, kaptajnløjtnant Augustinus Kreidel, sagsøgte ham. Sagen gik til højesteret, der afsagde dom 1667, og Müller vandt ved alle tre instanser. 1669 fik Lundenæs Tarmboere dømt for uberettiget laksefiskeri, skønt de åbenbart i gammel tid må have haft ret til dette fiskeri. Flere af dem svarer nemlig bl. a. 1 laks i landgilde, og en sådan naturalydelse blev ved landgildens fastsættelse i sin tid ikke pålagt dem, uden de dengang havde mulighed for at fiske laks.

Hverken domme eller forbud standsede bøndernes fiskeri. Og der blev atter strid. En søndag i juli 1727, da forvalter Daniel Ph. Rasch, Lundenæs, var i kirke, så Iver Christensen, Skjern, tre personer gå syd for åen oven for jorddæmningen på »Lundenæs' bedste fiskedræt« og fiske med udslagne landgarn (vel skydegarn). Iver, der var opsynsmand for forvalteren og den fremmede tysker, som havde

overtaget Lundenæs' avling og fiskeri, tog sin hest og red over broen for at se, hvem der fiskede »så dristig ved højlys dag på en søndag«. De tre flygtede med garnet ud over »bløden«, hvor hesten ikke kunne komme, men Iver kendte Jørgen Hansen i Tarm som den ene og dennes søster, som var gift med Niels Korporal, hun havde en pose på ryggen. I retten krævede de tres forsvarer bevis på Lundenæs' eneret, da der var fisket i Tarm kær, som var beboernes grund, og derfor mente de at have fiskeret til midtstrøm. Men Rasch fremlagde blot en dom fra Skjærns birketing, der udelukkede Tarms fiskeri.⁴⁾

Nu skulle der skaffes en endelig afgørelse på de evindelige stridigheder. Efter kgl. befaling af 1. aug. 1729 skulle der nedsættes en kommission, og amtmændene Gabel i Ribe og Seerup i Hald skulle dømme. Her stod Lundenæs og Lønborggårds ejere sammen mod amtmand Teilman, Skrumsager, kaptajn Jakob Tommerup, Grubbesholm, Lars Rindom, Ringkøbing, og P. M. Lillelund af Rybjerg, der alle havde ladet fiske laks og ørreder i fjorden. Det blev en meget omfattende sag. Det var både fjord- og åfiskeri, der var under behandling. Bønderne i Tarm og Kyvling var indstævnet med deres husbonder: baron Juel, Ryssensten, biskop Thura, Ribe, provst Seerup, Ribe, hospitalsforstander C. T. Hansen, Ribe, major Sehesteds enke, Rydhave, Ehrenfeldt, Endrupholm, Jakob Knudsens enke, Østergård, og Niels Bigum, Viumgård.

Det var betydelige værdier, det drejede sig om, Lønborggård alene havde i årene 1720-29 fisket for gennemsnitlig 178 rdl. 60 sk. årligt og Lundenæs for endnu mere. Til brug i kommissionen tog Teilman, Tommerup og Sterm, nu Viumgård, et tingsvidne om fiskeriet i Lundenæs amt. Modparten protesterede: det var meningsløst at rejse en så langvarig og kostbar sag, som var afgjort med kgl. skøder, Tarm og Kyvling havde ikke anden ret til fiskeri i åen, end den de havde stjålet sig til. Protesten nyttede ikke, og en mængde vidner afhørtes. Udsagnene gik ud på, at Tarm og Kyvlingfolk uhindret havde fisket i åen efter alle slags fisk indtil den sidste tid, da de to godsejere havde forbudt det. Otte Andersen, Tarm, var ganske vist blevet pågrebet og sat i arrest på Lundenæs, men da hans husbond antog sig sagen, blev han fri. Foruden de to herregårdes laksegårde var der sådanne ved Helgård, Nygård i Borris, Hulmose i Hoven, Dyrvig og Ørbæk.⁵⁾

27. sept. 1731 afsagdes kommissionsdommen på Korsbrødregård i Ribe: »Det sædvanlige og almindelige fiskeri i fjorden efter flynder og andre slags fisk uden for de faste lande i det øvrige at være enhver uforment at benytte sig, når ingen til laksefangsten indrettede garn sættes inden de steder at hindre laksenes indgang og skred fra Nymindegab igennem Skjern å, åen langs forbi laksegårdene, helst og

fornemmelig på den årsens tid og i de måneder, når laksens tid er at søge fjorden indad til Skjern å«. Ved Skjern å mentes altså ikke alene selve åløbet, men også det dyb, der fra åmundingen strækker sig tværs over fjorden nord om Tipperne til Nymindegab.

Trods dommen har bønderne åbenbart fortsat deres fiskeri, dog at det har nærmet sig den almindelige regel om, at man måtte fiske ud for sin egen grund. 1766, kun godt 30 år senere, skriver præsten i Lønborg: »Der falder og undertiden noget fiskeri for dem, som bo nær ved fjorden og åen, såsom ørreder, flynder, helt, ål og skaller, som kan være dem til hjælp i deres husholdning, men ikke til at sælge. I forrige tider har til Lønborggård været et skønt laksefiskeri, da og de bønder af andre godser, som have enge, der støder til åen, har undertiden også kunnet få en laks, men nu på 10 - 12 års tid har det således aftaget, at det er rart (sjældent), der fanges nogen til Lønborggård, som dog ikke sparer umage og omkostninger derpå, endsige at bønderne skulle få nogen«.

Tingsvidnet af 1730 giver også ret gode oplysninger om fiskeriet i

Løjfiskeri på Ringkøbing fjord ca. 1900, efter tegning af N. P. Mols. En lang rende og 2 tværrender er hugget gennem isen. Ved den fjerneste tværrende nedsænkes ketsjeren på det lange skaft. 2 fiskere ses hver skyde den gennem renden, en 3. løfter sit bytte op. Foran ham er plumpehullet, hvor en mand plumper med en stor kølle, mens 2 andre tramper på isen og råber højt: »Hov høj! Flynder i æ læj! Hov sæt! Flynder ær i læt!« Larmen skal lokke fiskene fra deres leje hen mod renden. Fiskeriet foregik om natten. I een nat ved år 1900 kunne fanges ca. 200 flyndere til hver mand.

fjorden på den tid. Man fiskede især flynder (skrubber) og ål, men også andre fisk, østers undtagen. Lønborggårds fiskere havde undertiden taget flyndere i fjorden, og en karl kunne »udløbe for at prikke flyndere«. Men ellers fiskede herredsfolkene for Lønborg, Stavning, Hemmet, S. og N. Bork samt Lyngvig lande uden påanke, selv om de ikke havde ejendom der, som stødte til fjorden. Holmboerne fiskede for Stavning land. Man brugte nedgarn til flynderfiskeriet. Garnet kunne bindes tredobbelt og som en togger, så kunne der fiskes laks, ørreder osv. S. Bork folkene fiskede mest for eget land, mens N. Bork og Lønne fiskede overalt, undtagen på østersbankerne. Man brugte glib, algier (ålesaks, lyster), stager, flynderpreg og »Lei, som er et slags garn at fiske med under isen«. Det er vist første gang lejffiskeriet omtales, og da det er Bork- og Lønnefolk, der nævner det, var det formodentlig dengang kun brugt i den sydlige del af fjorden (se billed og billedtekst). Endvidere trak man våd og fangede heri især sild, men også ørreder, laks, horngieffuer (hornfisk) og flyndere. Et par Ringkøbingfiskere brugte »røste« i fjorden ud for Bork land og fangede heri alle slags fisk, ja, endog sælhunde. Røst er samme ord som rist, så der er nok tale om spærrefiskeri, antagelig med et risgærde ud mod en slags ålekiste eller sænkeålegård med ruse. Fra sognene længere borte, ja, også fra sogne uden for herredet som f. eks. Kvong kom der fiskere. 1766 hedder det ligeledes, at der fiskedes flyndere i nød »især af småfolk«.9) De fiskende var landbrugere, der navnlig fiskede forår og efterår. Og om vinteren »går folk til ålestang både fra både og på is«.

Hemmet præst fortæller 1766, at skipper Erik Christensen i S. Bork »fangede een nat i fjorden i en ruse 15 slags fisk: en laks, et par ørreder, nogle blegere eller små ørreder, nogle små torsk, hvillinger (kuller), hornfisk, ål, nogle ålekvapper, flyndere, hundetunger eller de såkaldte butter, en styeer (stør), en sælhund, helt, smelt, en mængde sild, som han kørte til Varde at sælge«.

Nu foregår herredets meste fiskeri fra Kirkehøj, hvor der 1913 blev anlagt en lille havn, og det gik så godt, at den måtte udvides 1962.

Så længe udløbet tillod tilstrækkelige mængder saltvand at strømme ind i fjorden, har der kunnet leve østers herinde. Der har været flere banker, to er velkendte. Den ene lå i nordre dyb mellem Ballehage grund og Stavning pynt, den anden ud for Skuldbøl land. Her er de afsat på Joh. Mejers kort ca. 1655, og her har man i vore dage fundet skaller. Selvfølgelig havde bønderne i gammel tid spist og solgt af de lækre skaldyr. Frederik II gjorde imidlertid 1587 østersfangst til et kongeligt regale, som Kristian V for Ringkøbing fjords vedkommende 1671 solgte til generalmajor Henrik Ruse, Ryssensten. Gentagende

Havnen ved Kirkehøj.

blev fangsten udforpagtet, 1710 således til Th. Klittes enke i Ringkøbing. Dr. Rambusch fandt en mægtig skaldyngde bag en af byens beværtninger.⁷⁾ Her er konsumeret østers i mængde. 1730 var skrabningen til auktion på Rammegård, som havde ejer fælles med Ryssensten, men da hedder det, at det gælder »østersskrabnings bortforpagtning i Bork fjord«. Selv om Bork fjord betegner den sydlige del af Ringkøbing fjord, må der dog dengang have været en østersforekomst ud for N. Bork land. Det var under N. Bork land, vel ved Kirkehøj, »skrabeådede« lå i 1725, og der vidnes om en ung mand, at han arbejdede ved skrabeådedene »i Ringkøbing fjord og Bork fjord«. ⁸⁾ 1766 skrev sognepræsten i Bork: »Ved N. Bork er en østersbanke, som ligger til Ryssensten og plejer at være under forpagtning, men for nærværende tid ikke«. ⁶⁾

Den begærlige landsdommer Jens Lassen til Grubbesholm skrabeådede østers ved sine bønder, men ejeren af Ryssensten anlagde sag, der gik til højesteret, hvor Lassen blev dømt til at betale 700-800 rdl. i voldsbøder, så det blev ham nogle dyre østers. ⁷⁾

1788 blev østersfangsten bortforpagtet til Jens Tang på Udstrup og sidste gang til de Hofmann på Åberg, hvis forpagtning udløb 1. jan. 1798, og dermed var østersfangstens saga ude. Udløbets vandring mod syd og de forandringer det skabte for livet i fjorden, dræbte ved denne tid bestanden af østers.

Adskillige herredsfolk drev havfiskeri, idet de i fisketiden boede i boder i fiskerlejer ovre på Klitten. Når således Kongensgård 1537 svarer 500 hvilling i landgilde, er det vidnesbyrd om, at folk herfra regelmæssig drev havfiskeri ved den tid, landgilden fastsattes engang i middelalderen. I sandtoldregnskabet for Hing herred 1537 nævnes temmelig mange fiskere fra Bork. De har især fisket ved det gamle Nyminde leje, der dengang lå nord for udløbet. Da det senere ved gabets vandring gik til grunde og blev forladt, finder vi 1584 en fiskerbåd fra Nr. Bork og en fra Husted ved det lille Tipper fiskerleje, og da det også blev opgivet omkring 1600, ser vi senere nogle af vore fiskere ved Klinthane (Store og Lille Mjøl), således 1631 Las Nielsen fra Nyland og 1649 C. Nielsen Gråhede fra Koldtoft og Las Nielsen, Bork, som styresmænd. De ejede selv skibene og gav hver 1 q. (250 fisk) i sandtold. Da Nyminddegab først i 1800tallet atter blev fiskerleje ved dets nuværende plads, fiskede Borkfolk herfra så nogenlunde, til det gammeldags havfiskeri ophørte.⁹⁾

Det var ikke nok med at fange fisken, skuller (rødspætter) og hvilling (kuller). Fisken skulle behandles, så størsteparten kunne sælges som tørfisk. På markedet i Ribe 1581 solgte Nørre herredsfolk til blot een kunde, kgl. lensmand, der købte til majestættens behov, følgende portioner tørfisk: Mikkel Jensen i N. Bork 1 1/2 snes rokker for 1 1/2 dl., P. Jørgensen i Nordenå 1000 hvilling for 2 dl. 1 ort, C. Sørensen i Maygård 2000 hvilling for 3 1/2 dl. 1 ort, L. Christensen i Styg 500 hvilling for 3 1/2 mk. 4 sk. d., C. Sørensen i Vium 1000 hvilling 2 dl. 28 sk., C. Knudsen i Vium 500 hvilling for 1 dl. 4 sk., C. Huid i S. Bork 500 hvilling for 1 dl., Oluf Christensen i Vium 1000 hvilling 2 dl. 8 sk. og J. Klausen i N. Bork 500 hvilling 1 dl. 6 sk.

I ældre tid blev en stor del eksporteret til Stade og Hamborg!¹⁰⁾ Visse af lejernes fiskere sejlede selv derned med deres egne og andres fisk. I 1700tallet lod man Hjerting og Ringkøbingsskipperne sælge fisken i Hamborg. Det var noget af en tillidssag. 1730 finder man, at skipper Jakob Frandsen i Hjerting havde misbrugt denne tillid. Det samme fandt amtmand Teilman, Skrumsager, og han rejste da sag mod Jakob Frandsen for fiskere »udi Bork, Henne, Lønne og Nebel menigheder betræffende deres skuldfisk, han forleden sommer har solgt for dem til en utrolig ringe pris«.

Skipperen havde forinden set en del af tørfisken og fundet den god og lovet at skaffe lige så god betaling som den, fiskerne fik både nord og syd for Gabet. Tre S. Bork fiskere, P. Lassen, M. Madsen og A. Jakobsen, havde skipperen efter hjemkomsten budt 10 mk. 5 sk. lybsk for melskuller (store skuller), 3 mk. l. for ringere og 3 mk. d. for samrask (mindre og blandede) pr.1000 stk. P. Lassen besværede sig

da over den lille betaling, hvoraf der endda skulle fragå til told og fragt. Skipperen påstod, at der blev »slagen vrag«*) på hans fisk i Hamborg enten for fiskens mål eller godhed. Da P. Lassen ville gå uden penge, kaldte skipperen ham tilbage og lovede ham 13 mk. l. og de andre sorter i forhold dertil. To fiskere, N. Sørensen og C. Pedersen, betalte han 11 mk. 8 sk. for melskuller, de andre sorter halvt nedad som sædvanligt. Da N. Sørensen, Obling, fik afregningen, rejste han til Hjerting og fik sin betaling sat op i 13 mk. l. Ellers havde fiskerne fra de nævnte sogne fået 11 mk. 8 sk., undtagen for en enkelt bådfuld, som der kunne slås »vrag« på i Hamborg.

Ved Klinthane fiskede de med tre skuder, både med garn og liner og ligeledes mod syd til Henne Møllestrøm, dog brugtes mest liner. Når fisken sorteredes, blev den »skudt« (dvs. undermålere blev udskudt) efter Hamborg mål. Nogle havde fisket fra Haurvig, hvor der var gode fisk. fanget på liner, mens man længere nord på ikke kunne få sandorm til krogene og så brugte garn, der ikke gav så gode skuller. Her var Ringkøbingerne opkøbere, de skød efter Ringkøbingmål, men gav langt bedre priser, 1728 således 36 mk. l. til en af vore fiskere i Haurvig, mens skipper Frandsen kun gav 26. P. Holm blev spurgt i retten, om man ved skydning kunne gøre skuller slette eller gode. Holm svarede: »Kanske, om der er et skarn, der vil!«

Forøvrigt havde 1729 været et ualmindeligt rigt år med overmåde mange fisk, og skipperen har vel ment, at det havde trykket prisen. Der førtes ikke egentlig bevis for, at han i Hamborg havde fået en langt højere pris end den, han udbetalte fiskerne.¹¹⁾

SALTUDVINDING

Ved kysterne fra Bretagne over Skotland til Skandinavien har folk i tidligere tider skaffet sig salt af tang-aske. Blandt indtægterne, Lønborggård havde 1539, nævnes en tønne salt, så salttilvirkningen i Nørre herred har åbenbart strakt sig tilbage i middelalderen. 1645 svarer et bol i Bandsbøl 8 skp. salt i landgilde. Da Saxo omtaler saltsydere, har kunsten vel været kendt siden oldtiden. Der skulle bruges store mængder tang, man regnede med 18 bønderlæs tør tang til en tønne salt.¹²⁾ Den, der først fandt tang, tog den, enten det var for egen grund eller andres.¹³⁾ Om selve fremgangsmåden fortæller præsten i S. Bork 1766 følgende:

»Beboerne gøre salt af tang således: Tangen, som af vandet opskylles, skal udstrøs ganske tynd, og så snart det er tørt, skal det brændes til

*) Egentlig »wrak«, et hollandsk ord, en betegnelse brugt om dårlige sorter af træ, sild og potaske, i Hamborg og blandt vore fiskere altså også om dårlige sorter rødspætter, se iøvrigt Lippman: Abhandlungen u. Vorträge II, 334.

aske, dog agtes herved, at der imidlertid ikke kommer regnvand på samme, om så sker, er det forgæves, hvad gjort er. Siden køres asken hjem og lægges på to kar og lægges tang i bunden af karret ved tapstangen, ligesom man behandler et bryggekar; så slår man vand på asken, og samme vand bliver til saltlage; lagen af det ene kar slås på det andet, hvormed kontinueres, indtil kraften rent er udtrukket af asken. Bemeldte saltlage kommes i to gryder, som sættes på ilden i første begyndelse på ebbem*), hvoraf den ene skal bestandig stå på ilden og være nærved at koge, og den anden koge kontinuerlig nat og dag, så længe som lagen varer; imidlertid opspædes den gryde, som stedse koger, af den anden, der står på ilden. Tvende gange hvert døgn oprækkes saltet af den gryde, der stedse koger, hvilket samles på bunden i gryden, dette salt oplægges i en linned pose, indsvøbes i nogle gamle klude og lægges i varm aske og tørres, hvilket er sket udi et halvt døgn; dog erindres ved ilden, at der ej sættes for stærk ild ved gryden, thi det kan den ej tåle«.

Da saltet ikke var rent kogsalt, var det ikke 1. klasses salt, og billigt var det heller ikke. Det tog megen tid og meget brændsel. Efterhånden ophørte fremstillingen. Da kom Englandskrigen med fastlandsspærringen, og salt blev en mangelvare.

Det vakte derfor opsigt, da - som det synes - flere uafhængig af hinanden samtidig fandt salt liggende glinsende som en skorpe på de nylig opdukkede sandflader i Ringkøbing fjord navnlig ud for Gødelen. Mange mennesker var omkring 1. juni 1808 i færd med at arbejde på Nyværn, da de ved middagstid så sandskorpen og smagte på den og forstod, at det var salt. Sandene overskyldedes jævnlige af havvand, men i en varm, tør periode, var vandet fordampet og havde efterladt saltet.

To mænd, Jacob Pedersen og Jeppe Thygesen Nyland i S. Bork, påstod, det var dem, der 31. maj 1808 først havde »opfundet« at gøre salt »på den flade sand, som ligger ind til Tipperne«, og at der allerede de første 4 dage bjergedes 50 tdr. salt. De to ansøgte nu amtmanden om »en liden præmie til pris og ære for denne gode måde«. Amtmanden, P. O. Rosenørn, Ringkøbing, og apoteker Helms, Varde, undersøgte forholdene på stedet, apotekeren analyserede saltet og fandt det godt og brugbart, og amtmanden indberettede fundet til rentekammeret, der sendte en specialist herover. Denne fandt, at det var »en tilfældig virkning af en meget varm sommer«. I virkeligheden blev det af stor betydning for folk i stor omkreds i denne fattige tid med himmelhøje saltpriser. Og det udvandedes ikke blot

*) Dette hænger sammen med den almindelige overtro, der er knyttet til ebbe og flod, at børn og kalve fødes på stigende vande, og gamle dør, når floden går ud.

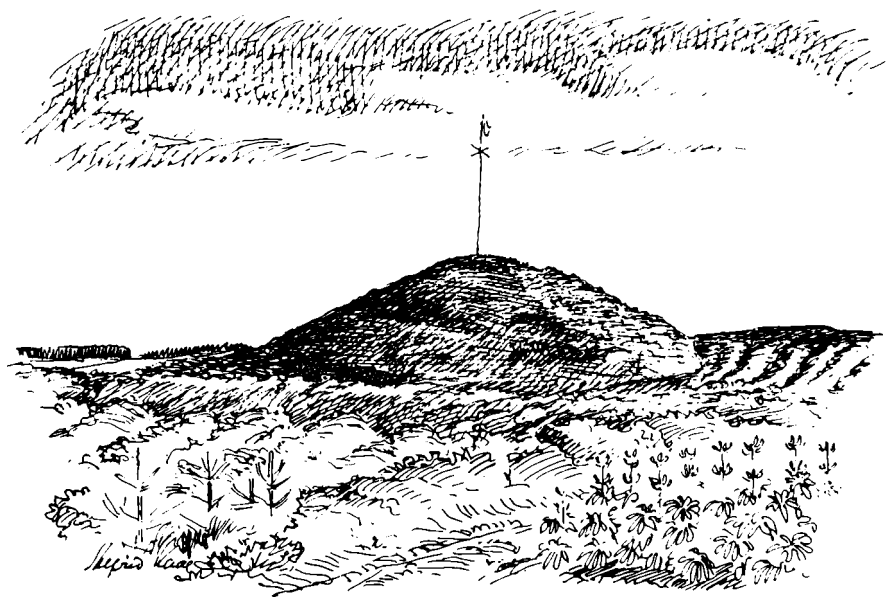
under krigen, men helt til ca. 1840, da udvindingen i det store og hele hørte op.

Dog hentede enkelte salt her 1870. Nu er stedet eng.

Rygtet løb hurtigt, og folk strømmede til. På een dag var der f. eks. 80 vogne og 200 mennesker derude. Saltet skulle samles i tørt vejr; i fugtigt vejr opløstes saltet og sank ned i sandet. Man fejede saltflækkerne sammen, kom dem i sække og kørte dem hjem, hvor de hældtes i et tapkar, man hældte koldt vand på, og når det var løbet igennem, blev det atter slået på, indtil alt salt i skorperne var opløst, eller vandet blevet mættet med salt, dvs. så det kunne bære et æg. Lagen kogtes så i pander eller jerngryder, til vandet var fordampet. Saltet ophængtes i lærredsposer, for at den sidste lage kunne løbe af. Derefter blev saltet tørret.

Senere fejede man ikke skorperne sammen ude på sandene, men rev dem med en rive sammen i smådynger og sigtede dem, for at sandet kunne falde fra. Et læs saltskorpe, 4-5 tdr., gav fra 1 skæppe til 1 tønde salt. I den tørre sommer 1826 indvandt man flere tusinde tdr. salt. Ofte så man 2-300 vogne holde derude. Endog langtborsteboende, 3 - 4 mil fra stedet, hentede 2 til 4 læs, de nærmest boende meget mere, da de solgte salt både til købstæder og landsbyer. Skønt dette salt var bedre end saltet af tang, blev dog både kød og flæsk slimet udvendig deraf.¹⁴⁾

Oldtiden

Gravhøj ved Brosbøl-Sdr. Viumvejen. Der er planterønder rundt om højen. Tegning af Alfred Kaas.

Som i andre egne i Vestjylland levede her mennesker i oldtiden. Fra ældre stenalder er der enkelte gudenåboplader ved Hemmet bæk og Hoven å. Gravhøjene vidner stærkest om oldtidsfolket. Dog var herredet efter højene at dømme væsentlig tyndere befolket end Vester Horne herred, for ikke at tale om det længere fra kysten liggende Øster Horne herred, hvor der i gennemsnit er dobbelt så mange høje pr. sogn end her. I Nørre herred har man kendskab til ialt 553 gravhøje. Heraf er 198 fredet, resten er sløjfet eller ødelagt, ofte lå de i grupper eller rækker. De er ingenlunde jævnt fordelt. Rigest var Lyne sogn med 149 høje, hvoraf de 116 er sløjfet eller ødelagt, og Oddum med 117 (84 ødelagt), også Strellev, der har haft 75, Hoven og Lønborg med 54 og 52 ligger nær gennemsnittet, hvorimod der langs fjorden i S. og N. Bork ikke findes gravhøje. De fleste er sikkert rejst af enkeltgravsfolket, der kom herind midt i jættestuetiden, da næsten hele herredet var ubeboet, bortset fra et par kolonier. Der har stået en dysse vest for Lyne kirke, men den var desværre ret stærkt ødelagt før undersøgelsen. I en svag højning på en mark under Østergårde, var man stødt på en meget stor sten. En udgravning viste to enkeltgrave med en flintøkse som gravgods. Det interessante var imidlertid, at spredt i højfylden lå skår, der kunne sammensættes til størstedelen af

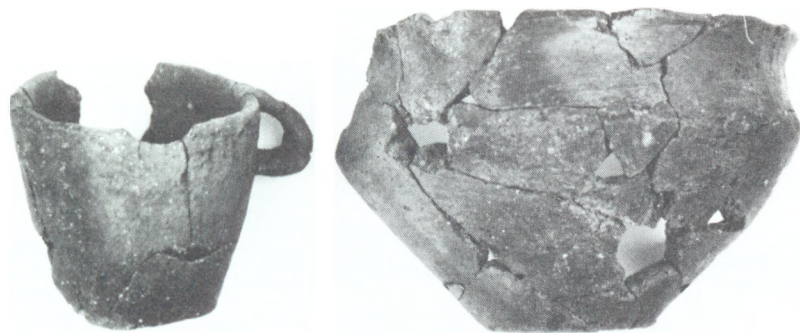

Jættestuekar, fundet i Østergårde, fra tiden omkring år 2000 f. Kr. Nu i Varde museum. Nærmest af samme type som et kar fra Troldhøj jættestue i Ods herred.

et smukt jættestuekar, så man må antage, at her har stået en jættestue, og den store sten er en sidesten fra kammeret, og at enkeltgravsfolket har ødelagt det, da de tog gravstedet i brug. I Knaplund Knap synes der at have været en anden storstensgrav.

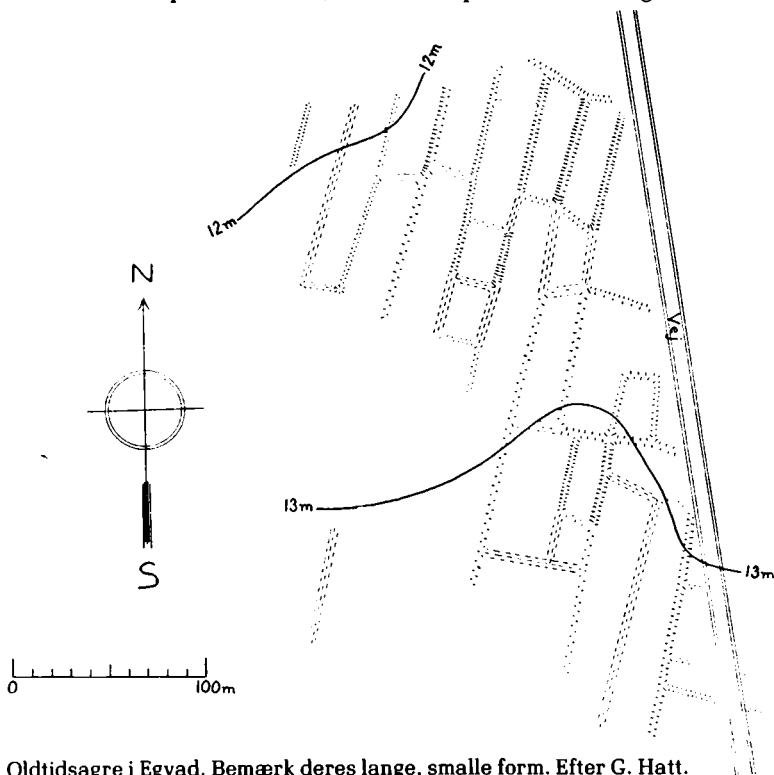
Er Borksognene end højtomme, har der dog været folk derude i stenalderen. I N. Bork er der fundet en boplads fra yngre stenalder. I kær og mark i S. Bork er der fundet flintspyd, skrabere og tyknakkede flintøkser, og fra jernalderen er der flere fund. De fleste større høje har vist tilhørt den ældre bronzealder. Fra denne tid er der i Foersum gjort et fund af 2 celter, 1 pålstav, 1 spydspids og 1 bælteplade. I udkanten af en mose i Hemmet er der fundet 4 armringe, 1 segl og 2 knive. Syd for Lyne er undersøgt en skaktformet grav bl. a. med en kop, et kar og 1/2 skubbekværn.

Jernalderens første afsnit, den førromerske (500 f. Kr. f. - Kr. f.) er ret

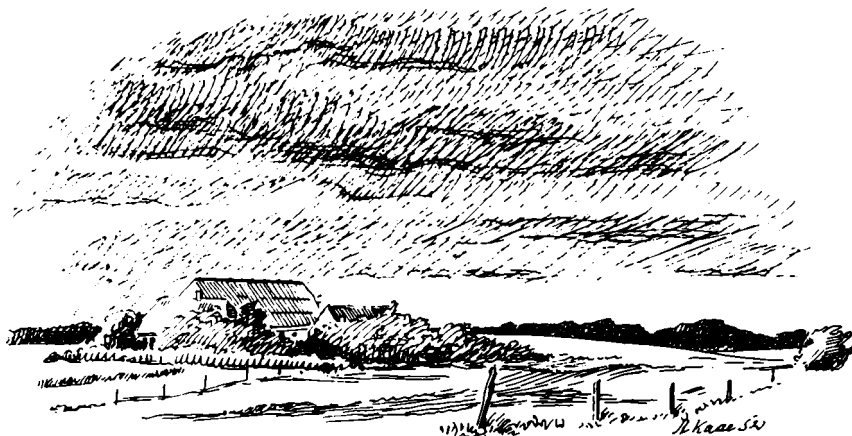
Bronzealderkar fra Lyne.

godt repræsenteret herude. Man brændte ligene som i yngre bronzealder og anlagde ofte visse gravpladser, hvor urnen med den dodes brændte rester begravedes i en lav tue, omgivet af en ringgrøft. En sådan gravplads lå mellem *Glibstrup* og *Uldbæk*, hvor der var ca. 40 grave. En anden konstateredes i *S. Vium*, da E. Madsen bearbejdede sin mark med en grubber. Han oparbejdede da den gule undergrund, hvor de forlængst udpløjede tuer havde været, omgivet af ringgrøfternes muldfyldte, knap 1 m brede, sorte ringe, kun et enkelt sted fandtes rester af urne og brændte ben. Tuerne havde ligget så tæt, at der ofte kun var 1 - 2 m fra den ene ring til den anden. Tuernes diametre vekslede mellem 6 - 12 m. Der iagttoges ialt 14, de lå ved en ældre gravhøj. Endvidere blev der tæt derved opløjet en stor kværnsten (ligger) og nogle 3 m lange nedgravninger, fyldt med sten, formodentlig vidnesbyrd om, at her havde været en boplads. Fløe og O. Nielsen oplyser, at der på *Vostrup hede* og *Bandsbøl mark* fandtes et system af smådiger, der gik øst-vest og andre syd-nord, så de skar hinanden under rette vinkler. I *Vostrup* kunne hvert dige være 160 skridt i nord-syd og 120 i øst-vest. Man gættede på, det kunne være »pinseboder«, en art festpladser for ungdommen, eller at

en fjendtlig hær engang havde opholdt sig på stedet. Ingen af delene passer. Nu er det forlængst godtgjort, at det er agre («digevoldinger») i reglen fra førromersk jernalder. Begge de nævnte forekomster er udslettet ved opdyrkning. En rest af en anden mark blev opmålt og undersøgt i tide. Den fandtes 1/2 km syd for Egvad kirke på et noget forsumpet terræn. Der var kun ca. 7 ha., men marken har tidligere strakt sig længere mod nord, syd og øst, hvor enkelte voldinger kunne spores. Voldingerne eller smådigerne var udyrkede striber, skel mellem agrene. På dem fik græsser og andre vilde planter lov at gro, og her kastede man afsamlede sten og ukrudt fra ageren og andet affald, og der aflejredes jord ved pløjning og harvning og ved sandfygning. Digerne nåede her kun 25 cm i højden og var ca. 5 m brede. Blandt stenene var der mange knusesten, men lerkarskår fandt man ikke her. Oldtidsagrene i Vostrup og Bandsbøl var næsten lige så brede, som de var lange, de blev pløjet på langs og tværs med en ard. Man har andetsteds fundet hinanden krydsende pløjespør i undergrunden. De lange smalle agre i Egvad er kun pløjet på langs, ikke med den sædvanlige ard, men nærmest med en krog-ard med lang sål. Muligvis har de efterlignet langagre, som var kommet i brug andetsteds i landet, hvor en plov med muldfjæl var kommet i anvendelse. Egvad agrene må da antagelig være yngre end de brede agre.

Grønbjerg midt i den flade S. Bork marsk er en lav banke, hvor der i nyere tid er opført et par bondebrug. Banken består for en væsentlig del af askeblandet kulturjord oven på en lille klit. I tiden omkring Kristi fødsel lå banken som en lille holm omgivet af vand og sump. Da byggedes oppe på banken en lille landsby, som kom til at eksistere i et par hundrede år, og hvis gulvtomter et sted lå i 3 lag over hinanden.

Grønbjerg, der hæver sig til højre bag gården. Tegning af Alfred Kaae.

Den nederste hvilede på selve flyvesandet og var en brandtomt, huset havde haft to rækker indre stolper til at bære taget samt tynde vægstolper og brændbare vægge. Endnu en tid efter at bopladsen var forladt, dannedes der dynd omkring holmen, og derefter kærtørv, et bevis for, at søen var ved at gro til. Da brød havet pludselig ind og aflejrede saltvandsklæg med diatomeer, som er karakteristisk for vore fiorde. Det skete flere århundreder efter romersk jernalder. Klæglagets øverste rand på Grønbjerg ligger næsten 2 m over middelvandstand. Professor Gudmund Hatt, der har foretaget undersøgelsen, mener som professor Knud Jessen, at der efter romersk jernalder

Højhalset krukke og øreskål fra grav i Gråhede.

er sket en sænkning og efter klæglagets dannelse en hævnning. Dette afvises af professor N. Kingo Jacobsen, der efter sammenligning med andre områder hævder, at der næppe kan være tale om nogen sænkning efter romersk jernalder, men at det skyldes en forskydning af stranden og ændringer i tangen.

Fra ældre romersk jernalder (Kr. f. - 200 e. Kr.) er der gjort flere fund. I Gråhede er der undersøgt et forstyrret anlæg, der må tydes som begravelse af et ubrændt lig, hvor den døde havde fået sit bordstel med i graven, så det blev en »lerkargrav« med en højhalset krukke, en skål med øre, et bæger med høj fod, hvoraf kun foden var bevaret, og endnu et fad, 3 stærkt forrustede jernknive, hvoraf den ene er en halvrund ragekniv. Flere jordfæstegrave er fremdraget ved Styg. Endnu en grav med bøjlénål, glas og ravperler samt brandpletter er undersøgt ved Stovstrup, og ved Toftum er der udgravet en boplads med hustomter, stenbro, kværnsten m. m.

Fra yngre romertid (200-400) var der ved Lønborg en stor jordfæstegravplads med mange grave, hvor der var medgivet lerkar og mange

bronzefibulaer (bøjlenåle) med sølvbelægning. I lerkarrene var der sikkert medgivet de døde mad og drikke. I *Tarm* var der en gravplads med 16 jordfæstegrave, og på *Møllebakken* er der undersøgt ødelagte grave med skeletrester samt slaggeblokke. Men samtidig med at man begravede ligene ubrændte, har man også brugt ligbrænding, idet der i *Odderup* er fremdraget en urnegravplads fra yngre romertid, hvor der også var bålrester og undergrunden var påvirket af ild.

Et hjørne af et hus fra denne tid, tidligere kaldet folkevandringstid, kom for dagen på *Viumgårds mark*. Der fandtes bl. a. myremalmsstykker og et par hårdt smeltede jernslagger, som de almindeligt forekommer på pladser, hvor jernalderfolkene har »gjort jern« af myremalm. Havde husets beboer da i sin tid givet sig af med jernudvinding, så måtte man kunne finde en smelteplads i nærheden. Det var let gørligt, for det havde vrimlet med store slaggeblokke i jorden på marken lige neden for huset, og adskillige fandtes der endnu. Også i *Vejrup* og andetsteds i sognet er der mange, store og små, såvel som brudstykker. *Vium* er det sogn i herredet, der har de fleste. Nogle troede, det var meteorsten! Da der både lå myremalm og slagger i hustomten, må man have lov til at slutte, at denne jernudvinding er foregået i yngre romersk jernalder. Også i andre sogne øvede man denne idræt, der sidder således smelteblokke både i *Strellev* og *Oddum kirkegårdsdiger*, og de lå blandt brolægningen i *S. Sommers gård* i *S. Bork*. - Det er nu godt gjort, at de store slaggeblokke, der findes i jordgruberne er fremkommet ved afløb af den smeltede slaggemasse fra en lerskakt over jorden, der fyldtes med trækul og knust myremalm. Forinden var malmen rensset for vand, urenheder og ler ved ristning. Et sådant ristningsanlæg i forbindelse med en smelteplads var det vist, brødrene *Knudsen* i *Vejrup* stødte på i 1935, da de pløjede et areal, der havde været dækket af en tidligere byvej ca. 500 m fra hustomten, det var en

Jernslagger fra hustomten på *Viumgårds mark*.

flad grube, 1,8 m i diameter, forsænket 40 cm i undergrunden med spor af ildvirkning, aske, slagge og trækul. Man antog dengang, at det var selve smeltepladsen.

Det fortælles, at engang en mand i Strellev kørte til mølle, fandt han en lille guldvogn, 4 tommer høj og 10 tommer lang. Hvis det passer, kommer man let til at tænke på en solvogn eller mere sandsynligt på den store stangnål, bronzealderfolkene brugte i deres dragt, og hvor en tværstang endte i et par skiver, der dog kun nåede 2 1/2 tomme i diameter, og hele nålen var af bronze.

Så vidt vides er der ikke gjort fund i herredet fra oldtidens to sidste perioder, germaner- og vikingetid (400-1000). Det vil ikke sige, at der da ikke boede folk herude, for mange af deres bopladser lever videre i en part af de nuværende landsbyer.

Nørre Horne herred som retskreds og dets tilhørsforhold

Nørre Horne herred er den nordligste del af det gamle Varde syssel, der strækker sig fra Skjern å til Kongeå. Beboerne er altså ikke hardboere eller »haruder«. De er oprindelig Varde syssels folk.

Vistnok i vikingetiden har en jysk konge inddelt Nørre- og Sønderjylland i sysler, en slags skatteoppebørselsdistrikter. Mens Hardsyssel synes at have fået navn efter folket, som boede der, har Varde syssel nok fået det efter sysselmandens sæde i Varde.

Langt ældre end syslerne er landets inddeling i herreder. Man mener, herrederne er lige så gamle som selve danervældet. De tre Horne herreder Nørre, Øster og Vester Horne udgjorde oprindelig et kæmpestort herred, Horns hæreth, der vel fik navn efter landsbyen Horne, hvor herredstinget oprindelig har været holdt. Endnu i Kong Valdemars jordebog 1231 optræder de tre som eet herred. Men i alt fald før 1300 er de blevet delt, for dette år nævnes Oesterhornsherde og 1324 Wæsterhornshæreth. Nørre Horne er derimod først fundet nævnt 1440 og kaldes Nørræhærid i Wardæsysæl. Da brugen af segl på dokumenter blev almindeligt, viste det gamle slægtskab sig derved, at Vester Horne brugte tre drikkehorn i sit segl, Øster Horne to og Nørre Horne eet. Hornene virkede ganske vist ikke mere karakteriserende end anden i Anst herreds segl! - 1648 havde Nørre og Øster herred nye signeter med samme mærke: to opadvendte oksehorn.

Et andet minde om det oprindelige tilhørsforhold finder vi deri, at Nørre herred brugte ribertønder, riberpund eller Vardbomål, mens man nord for Skjern å brugte hardboskæpper og hardbopund.

På flere måder gjorde den vandrige Skjern å med de brede enge et tydeligt skel - ikke blot herreds og sysselskel. Her er også noget af et sprogskel, selv om man egentlig skal et lille stykke nord for åen, før

det rigtig kan høres. Varde-Skjern egnen er nærmest et sammenhængende sprogområde, hvor endelsen -et udtales, som det skrives, mens man på Ringkøbingegnen danner det om til -er. Skjern-Vardefolk siger således »takket« og »broget«, mens det på Ringkøbingegnen hedder »takker« og »broger«. Og man klædte sig forskelligt. Skjern å danner grænsen for den sydvestjyske egnsdragt, som netop strakte sig fra åen og ned til Kongeågrænsen. Nord for åen brugte kvinderne således den høje sorte kvindehue, syd for brugtes andre slags »hovedtøj« eller »storrer«. Også i byggeskikken var her et skel. Her var sydgrænsen for sulehusene og skellet mellem det nordjyske ovnhus og kaminhuset. 1) Hardsyssel havde i ældre tid talrige enkeltgårde. På grund af de store heder med mager jord, voksede her få store landsbyer frem; derfor fik syslet mange bostedsnavne i modsætning til Vardesyssel. Et hurtigt overblik kan man få i matriklen 1688, hvor Ringkøbing amt gennemsnitlig havde 265 bosteder pr. herred, Ribe amt kun 97. Også her mærker man straks N. Horne herreds gamle tilhørsforhold, idet det kun har 113 gamle bostedsnavne. Hardsyssel havde gennemsnitlig 41 procent enkeltgårde, N. Herred 13 procent. - Men der er rigtignok megen forskel inden for vort herred. Sognene mod vest havde færrest bostedsnavne. N. og S. Bork havde hver kun 3, Egvad 6, Lønborg 10, mens de østlige, Oddum og Hoven, ude på smeltevandsfladen har 24 og 11, og over halvdelen var navne på enkeltgårde, og ingen havde så mange gårde i byen som Tarm med 30, N. Bork med 22, S. Bork 20 og Foersum 21. I Ringkøbing amt er der særlig mange navne, det ender på gård (20 procent), i N. Herred kun 12 procent, også derved slutter det sig til Vardesyssel. Til gengæld har N. Herred mange af de noget ældre navne på torp, 26 procent, mens Hardsyssels herreder gennemsnitlig har 10 procent. 2)

For den nordlige del af Varde syssel skete der noget meget væsentligt i middelalderen, idet »hus og stad og fogedi i Varde« med Skast og Horne herrederne gik over i den brunsvigsk-lyneborgske hertugslægts besiddelse. På Vardehus har tyske fogder da siddet og opkrævet indtægterne. Man mener, dette halve syssel er afstået i Valdemar Sejrs tid, måske til hertug Vilhelm, da han 1202 blev gift med kongens søster. Først dronning Margrethe fik det købt tilbage 1395, og det var af de holstenske grever, som havde arvet det, 3) og vore forgængere herude kunne atter føle sig som hørende til kongeriget efter snart 200 års adskillelse.

Som len fik herredet ellers en omskiftelig tilværelse. Dronning Margrethe forlenede det til Henneke Limbek nogle få år. I reglen var herredet sammen med Øster Horne herred et selvstændigt len. 1486 fik den utiltalende rigsråd Ludvig Nielsen Rosenkrantz de to herreder

Tinghøjene i S. Vium. Tegning af Alfred Kaae.

i pant for 2500 mark uafløst for livstid. Sandsynligvis fik hans søn Niels Ludvigsen Rosenkrantz det efter ham. Han dør ca. 1525, hvorefter Jacob Hardenberg havde det et par år, til det vistnok 1527 blev lagt under Koldinghus, hvor det lå i længere tid, dog med visse afbrydelser. Således fik den berømte feltherre Johan Rantzau, der under grevefejden havde fået Riberhus len, 30. marts 1537 også følgebrev til Nørre og Øster herreder. Interessant nok er de ældste bevarede regnskaber fra Nørre herred netop fra den store feltherres periode (1536-40). De er skrevet på plattysk. 1559-63 var de to herreder tillagt dronning Dorteia som livgeding.

1579-85 var det atter et selvstændigt len, det blev overdraget Tyge Kruse, han fik rådighed over følgende krongods: 2 gårde i S. Bork, 1 gård i Nerild, 4 gårde i Strellev, 3 gårde i Foersum, 1 gård i Nederby i Oddum, 1 gård i Tøstrup, 1 gård i Stoustrup, 1 gård i N. Bork sogn samt kronens rettighed i følgende selvejergårde: 2 i N. Bork, 3 i S. Bork, 2 i Obling, 2 i Tarm, 1 i Bølbøl, 2 i Sejrup, 3 i Stoustrup, 1 i Vit-tarp, 1 i Påbøl, 1 i Nerild med de på gårdenes grund værende bol og gadehuse. Han skulle til hver 1. maj svare 100 gamle dalere i afgift af den visse rente og gøre regnskab over al den uvisse, hvoraf han selv må beholde halvdelen. 1585 blev det lagt under Lundenæs len, fra 1660 Lundenæs amt. 1794 blev Ringkøbing amt oprettet, og da blev Nørre Horne herred en del af dette.⁴⁾ Da Kruse skulle aflevere, skyldte han godt 300 rd. af Nørre herred, men i betragtning »at hans tjeneste i sidste fejde« eftergav kongen ham restancen.

Da det store Horns herred var delt, fik Nørre Horne vistnok sit tingsted ret centralt ved to høje nordøst for Vium kirke. Tinghøje kaldes de. De er forbundet med en jordvold. Heden kaldes Tingheden.

En tid var tinget flyttet herfra, måske til Foersum i Egvad, hvor der er både en tinghøj og en galgehøj, men da man fandt, det var et ubelejligt sted, begærede de fleste og bedste bønder i herredet at få det flyttet tilbage til Vium. Et kongebrev 1580 meddelte, at dette var sket, og at tinget altid derefter skulle holdes der. I lyngen så man mange gamle vejspor stile mod stedet.⁵⁾

I ældre tid holdtes tinget under åben himmel. Det var hver fri mands ret at komme der. Når tinget åbnedes, lagde man »de fire stokke«, bjælker, op på nogle sten; når tingmødet sluttede, »splittedes« tinget, dvs. stokkene lagdes ned fra stenene. Stokkene var sæde for fogden, skriveren og »de 8 mænd«. Havde man noget at fremføre i retten, trådte man inden for stokkene. Til tingets udstyr hørte også et rettersted, en galge og en straffepæl. I sognet nævnes da også Galgebjerge og Galgemoose.

Udsnit af kort fra ca. 1645. En fir-kantsomden, den der nu er muse-ernes bomærke, angiver herreds-tingets plads. En stor skelsten står tæt ved Starbæk mølle, hvor de tre herreder støder sammen.

Meget følelige forandringer skete med herredet, da der oprettedes to birker, først Lønborg birk og senere Vostrup birk.

Grænsen mellem retskredsene fulgte i reglen landsbyernes eller enestegårdenes grænser, der ofte var afstenede. 1534 vidnede 14 danemænd på Nørre herreds ting »for os og mange flere fornemme mænd ... at den røde sten, som står nordøst for Salholmvejle, at den sten er den rette sysselsten mellem Varde syssel og Hard syssel, og viser ud ad det gamle åsted og viser ud til den anden sten, som står i markeskel, som er det rette sysselskel, og det (er) og fuld vitterligt, at birket (Lønborg) går ind til disse forne sten, og havde vi aldrig hørt eller spurgt, at nogen har givet last eller kære derpå, førend nu Peder Ebbesen (lensmand på Lundenæs) han giver kære derpå«.

Omtrent 150 år senere var der atter strid om skellet, dvs. det var egentlig om ejendomsretten til Varisbøl hede. Det var Kyvling beboere, som lå uden for birket, der førte sag mod de øvrige sognemænd. Kyvlingerne påstod, Varisbøl hede var fælles for hele sognet, mens de andre påstod, at kun de havde ret til heden, som hørte under Lønborggårds birk. 1691 eller 92 gravede nogle mænd fra Kyvling tørv på heden. Henrik Müller, Lønborggård, gav sine bønder lov til at køre tørvene hjem, og så kom processen. Ved hjemtinget tabte kyvlingerne. 21. feb. 1693 indgik jordrotterne forlig: Kyvling skulle ikke have part i heden. Men processen gik videre. Det vidnedes, at i Bøel Østerkær står en rød sten, hvilken er skelsten mellem Lønborg birk og Nørre herred, item en sten i Ilvad mellem Bøel og Kyvling, den tredje sten findes mellem Bøel agre og Kyvling agre, den fjerde står sønden Bøel agre østen Bøel tørvevej ved en liden grøn plet, som kaldes en hjørne-

sten, østen derfor den sjette sten i Stabelmose imellem Lille Aanbjerg og Store Aanbjerg. Lille Aanbjerg ligger i birket, Store Aanbjerg i herredet i Kyvling mark. »Hvilke forne sten er rette skelsten mellem Lønborg birk og Nørre herred samt Kyvling mark og birket«. Kyvlingerne fik ikke medhold ved hjemtinget, og landstinget stadfæstede dommen. Men de utrættelige kyvlinger lod sagen gå til højsteret, der befalede landsdommerne at begive sig til åstedet og afsige ny dom. Det skete 18. aug 1697. Dommen lød: »Da Kyvling mænd har selv ejendelhede nok til fornødenhed, da kunne vi efter forskrevne beskaffenhed og efter det mellem parterne gjorde forlig ... ikke tilfinde Kyvling beboere nogen rettighed med gravning eller drift i Varisbøl hede eller inden for Lønborg birks skelsten«.

Dommen sagde egentlig ikke noget om Kyvlings lovlige ret til heden, men grundede sig på, at byen havde hede nok andetsteds. Når der skulle rides markeskel, dvs. sættes skel mellem landsbyerne, kunne disse skel undertiden berøre herredsgrænsen. Det var således tilfældet, da Christiern Mattsenn i Tarm 1537 fik kgl. stadfæstelse på, at sandemænd havde gjort markeskel mellem Skjern og Tarm.⁶⁾ 1561 blev der sat herreds- og markeskel mellem Lydum og Bork. Da skellet i Birkekær efter en strid mellem S. Bork, Lydum og S. Vium fastsattes 13. juni 1785 blev her samtidig sat en stump herredsskel. Mangan gang er det først i udskiftningstiden, at en række skel endelig fastsattes.⁷⁾

Oprindelig afsagde tingets ældste og mest ansete folk selv domme. Kristoffer IIs håndfæstning bestemte, at ombudsmanden, den senere lensmand, skulle beskikke en jordegens bonde (selvejer) som sin fuldmægtig i herredet for at skikke hver mand lov og ret »uden vild« (partiskhed). Denne mand ledede tinget og blev med tiden kaldt tingholder eller herredsfoged. Dog havde man også visse nævninger som sandemænd, der afsagde kendelse om mord, vold, markeskel m. m., ransnævninger, der svor om ran, og kirkenævninger, der svor om trolddom.

Straffene var bøder, fredløshed og livsstraf, og forfølgelsen var privat. Var en mand bestjålet, måtte han altså selv sørge for af få tyven hængt, hvis denne straf var afsagt. Men han måtte holde sig inden for de af loven afstukne rammer. Det kunne ske, man gik for vidt.

1645 blev Mette Nielsdatter, som Otte Eskesen i Tøstrup havde fået dømt til døden for tyveri, halshugget ude ved tinget, men Otte Eskesen befalede rettermanden at slå hendes hoved på galgen, hvad han gjorde. Lensmanden lod sin ridefoged Malte Mogensen rejste sag mod Otte Eskesen, da kvinden kun var dømt til at straffes efter landsens lov, og den kunne ikke anderledes forstås, end en kvindelig tyv, som

var dømt til at have livet forbrudt, kun skulle halshugges, og kroppen med hovedet i jorden nedlægges. Herredsfogden fandt dette rigtigt »efter lands lov og vis (skik)« og dømte, »at Otte Eskesen har gjort uret og bør hovedet nedtage og stande til rette«. Otte Eskesen havde også beholdt den henrettedes klæder og »gode« (gods), skønt det i dette tilfælde tilfaldt kronen.

1632 henrettede mestermanden fra Viborg en barnemorderske, Karen Badskier, der havde haft til huse hos en Las Mikkelsen i Uldbæk. Hun efterlod en gammel kiste og nogle pjalter.⁸⁾

Det var åbenbart et minde om den gamle retsforfølgning, der kom for dagen i maj 1917. Nogle grusgravere arbejdede tæt vest for landevejen ca. 200 m nordvest for Tinghøjene ned mod Galgemose. Da fandt de i ca. 80 cm dybde et skelet. Hovedhåret var bevaret; det var blondt og ca. 30 - 35 cm langt. Skelettet blev gravet ned igen.⁹⁾ Galgemosen har nok ikke fået sit navn uden grund.

Der herskede en forhøjet fred på tingene, men hidsige processøgende kunne bryde den, således slog Chr. Andersen i Kyvling en af Lønborggårds tjenere Jørgen Rasksen på tinget. Chr. Andersen blev svoret fuld vold over, men sagen blev afvist på landstinget, da der ikke var givet lovligt varsel, hvorved den blev forældet, så Gersdorff, måtte søge kgl. bevilling til at optage den påny!¹⁰⁾

Da Jyske lov afløstes af Danske Lov, skete der store forandringer, dog måtte sagsøgeren stadig være meget virksom. Der kom nu efterhånden en ny foged- og skriverbestand, og bl. a. ved hjælp af sammenlægning af embederne nærmede stillingen sig efterhånden en livsstilling. Det jævne præg forsvandt fra tingbøgerne. Det bliver nu den vidtløftige »prokuratorsnak«, der dominerer.

N. Horne herred som retskreds blev stærkt formindsket. Ikke blot oprettedes de to birker inden for dets grænser, men kronbønderne i de to Bork sogne samt i Hemmet henlagdes 1572 til det da oprettede Kærgård birk i den vestlige del af V. Horne herred. Det skete navnlig af hensyn til fiskerlejerne!¹¹⁾

Herredsfogder og skrivere

Den første herredsfoged, der kendes navn på, er *Bertel Lassen* i Obling, der nævnes 1478 - 80. Han er vistnok svigerfader til fogden *Las Michelsen*, vel nok den mest betydelige af herredets fogder. Han er tingholder 1517, da han udsteder tingsvidne om Oddum kirkes gods.¹⁾ 1528 fik han og hans arvinger til evig tid brev på en gård i S. Bork, kaldet Slot, som Peder Poulsen ibor, han skulle betale sædvanlig tyngte (dvs. afgifter), desuden må han nyde en bondegård i sognet, han købte af Bonde Persens arvinger, også mod sædvanlig tyngte til kronen, dog måtte han være fri for 1 mark gæsteri årligt.²⁾

Han var selvejer og velhavende, så der var næppe videre forskel på ham og en lavadelsmand. Han ejede tre gårde i Obling, og den ene var 4 gange så stor som en almindelig gård, endvidere havde han to gårde i S. Bork og en i Bovnum. Mest fortjent gjorde han sig under grevefejden, da det åbenbart er ham, der fik mange af herredsfolkene til at lade være med at deltage i oprøret. Belønningen kom da også. 1543 fik han kgl. brev på, at da han ikke havde været med skipper Clement, Thomas Riber eller deres anhængere, men havde vist sig tro og villig mød kgl. majestæt og dennes krigsfolk, måtte han og arvinger nyde den bondegård, han iboede i Obling, fri for landgilde som før fejden. Han døde ca. 1556.

Det voldte store vanskeligheder at få hans rige jordegods skiftet på tilfredsstillende måde. Der var 7 børn, og der blev holdt skifte uden overværelse af samfrænder. Sønnen Niels Lassen, senere herredsfoged, var nok meget virksom ved skiftet og noget begribelig, i alt fald var arvingerne ikke tilfredse. Sønnen *Bertel Lassen*, der blev herredsfoged efter faderen, fik den store herredsfogedgård i Obling, Niels Lassen og svogeren, selvejer Torben Jensen i Obling, fik hver en gård i

Obling, Jørgen Lassen og svogeren Niels Sørensen fik hver en gård i S. Bork og Knud Lassen gården i Bovnum. Datteren Ane, gift med Jens Iversen i Bandsbøl, fik ikke jordegods. Niels Lassen havde også bondeskylden af Niels Sørensens gård, da den var mere værd end en søsterlod. Det har nok været meget vanskeligt af skifte dette forskellige gods retfærdigt, og det blev kilde til langvarige processer.³⁾

Bertel Lassen blev vist herredsfoged efter faderens død. Han klagede over, at han havde meget besvær med sin bestilling og med at underholde kongens folk, og at hans jord var ødelagt af sand, så han måtte købe korn. Kongen bevilgede da 1579, at han måtte få 10 pund korn af afgiften af kirkekorntienden af S. Bork sogn og 1/2 læst korn*) af dens årlige jordskyld.⁴⁾

Men han afstod stillingen ca. 1588, da broderen Niels Lassen blev foged. Han var åbenbart stridslysten. Mellem hans og naboen Jep Andersens gård gik en grøn markvej mod nord. Hver af naboerne påstod, vejen var deres. Det blev proces. Herredsfogden fik kun brugsretten tilkendt. Ved vejen var et led, men bymændene kunne ikke enes om, hvem der skulle holde det vedlige, så var der atter lejlighed til retssag.²⁾ Som herredsfoged havde Niels Lassen landgilden fri af sin gård. Den var 2 ørte byg, 1 skovsvin, 1 alb. toftpenge og 4 hestes gæsteri.

Den 15. aug. 1600 noterer biskop Hegelund i sin kalender, at da »hentes« Niels Lassens sag til landstinget. Der blev han kendt skyldig i en alvorlig forbrydelse, for biskoppen skriver videre 16. okt.: »Niels Lassen, foged, blev dømt på Nørre herreds ting til stejle og hjul«. Og dagen efter: »Niels Lassen blev halshugget ved Nørre herreds ting, dog lagt i en kiste, jordet ved Tinghøj«. ⁵⁾

Den mægtige og rige slægt har imidlertid fået udvirket en sømmelige begravelse, for Jens Abildtrup, der ikke kendte noget til henrettelsen, oplyser, at Niels Lassen blev begravet i Oddum kirke, og mærkeligt nok ikke i sin sognekirke i Bork.²⁾ Nej, der havde forargelsen været for stor. Familien måtte betale 100 rdl. derfor. Hvori forbrydelsen bestod vides ikke. Landstingets dombøger eksisterer ikke mere for dette år lige sålidt som herredets tingbøger.

Det er underligt, at det ikke har svækket slægtens anseelse mere, end at Niels Lassens søn kunne blive herredsfoged. Det blev han nemlig. Det var Las Nielsen, som havde giftet sig ind på Bindsbøl. 1603 nævnes han som foged; 1608 gav kronen ham livsbrev på 3 øde byggesteder, hvoraf han i forvejen havde halvdelen i fæste. Efter hans død må et af børnene få byggestederne mod en rimelig indfæstning og sædvanlig landgilde. Las Nielsen havde udviklede handelsforbindel-

*) Den jyske læst var 24 td. rug eller byg, men 48 td. havre. 1 pund korn var 1/12 heraf.

ser med Mads Skade på Østergård. 1592 skrev Skade, at de havde »gjort klar rede og regnskab med hverandre om hvad køb og handel, som vi til det imellem været haver, så al ting nu er klar imellem os«, dog ikke anderledes, end herremanden indrømmede, at han skyldte Las Nielsen 30 dlr., som han lovede at betale til Mortensdag eller også betale dem til Søren Jensen i Tøstrup, som havde et sådant beløb tilgode hos Las Nielsen. De handlede stadig videre, og atter skrev Skade, at »alt er klaret« uden 40 dlr., han skylder ham. Las Nielsen var også i forretningsforbindelse med købmand Chr. Madsen i Kolding, der vist var født i Pabsgård. Ved Købmandens død får han ved hjemtinget en større sum penge tilkendt, men afdødes brødre får dommen omstødt ved landstinget. Han havde også indviklede regnskaber med den velhavende selvejer Jens Iversen i Bandsbøl, der var gift med herredsfogdens faster, ved hendes død blev Las Nielsen formynder for en af sønnerne, Las Jensen, senere borgmester i Varde, men nægtede at udbetale mødrearven til ham, da han påstod, han havde betalt gæld for Jens Iversen, som dækkede arven. Landstingsdommerne fik dem til at indgå forlig.²⁾

Las Nielsen var ikke helt tiltalende, og ligesom for flere af slægten knob det ham at overholde det 6. bud. 1616 blev han fundet skyldig i lejermål med Kirsten Nielsdatter. Endnu før denne sag var endelig afgjort, betog lysten ham igen. 3. juledag 1617, mens folk ellers var i kirke, gik han over til Niels Jensens i Præstbro og forsøgte voldtægt mod konen Karen. Han lukkede døren og ville have fat i hende, men hun sled sig fra ham, indtil hendes mand dukkede op. Han havde på kirkevejen mødt en nabo, der fortalte, at han havde truffet Las Nielsen, der foregav at ville til Lundenæs. Men Niels Jensen kom til at tænke på, at hustruen før havde klaget over, at Las Nielsen »havde ganget efter hendes ære og lempe at ville forkrænke«, hvorfor han skyndte sig hjem, hvor han hørte konen råbe og give »hastige« ord. Manden gav Las Nielsen nogle hug og fik ham ud, skønt han nægtede at gå.

Niels Jensens husbond, Niels Krag til Agerkrog, rejste sag og opkrævede sandemænd til at sværge om voldtægt. Las Nielsen benægtede, men 14. feb. 1618 svor sandemændene ham skyldig. Las Nielsen stævnedes så sagen for landstinget. Men for landsdommernes »og andre gode mænds bønns skyld« afstod Krag samme sag.⁷⁾ Hvad Niels Jensen og Maren sagde til det, ved vi ikke. Nok engang havde slægtens gamle anseelse hjulpet et af medlemmerne. Men på dette tidspunkt var Las Nielsen ikke foged. Han havde afstået stillingen. Han var kirkeværge i Oddum. Et nu forsvundet epitafium meldte: »År 1595 blev Las Nielsen Kierckeværge, oc iblandt haver han ladet forbygge oc

indsætte denne nye Altertavle oc prædiche stoel«. Det vil ikke sige, han har skænket kirken dette inventar, men han har ladet det udføre som kirkeværge og benyttet lejligheden til at få sit navn forevigt. Sligt var ikke ualmindeligt.⁸⁾ Han døde 16. marts 1635 og blev begravet i kirken. Hans gravsten ligger nu sønderslået på kirkegården. Han havde 6 børn, af hvilke tre sønner blev herredsfogder, nemlig Niels Lassen i Øster Horne herred, han boede på Grimlund, og efterfulgtes af broderen Visti Lassen, Bindesbøl.²⁾ Den yngste søn *Las Lauridsen*, født 1587, afløste allerede 1617 sin fader som foged i Nørre Horne herred. Lensmanden fik herom følgende kongebrev af 4. jan.:

»Vor gunst tilforn. Vider at eftersom du os underdanigst haver ladet give tilkende, at der skal fattes en herredsfoged udi Nørre herred der udi eders len Lundenæs, og ingen blandt vore og kronens bønder skulle findes dertil dygtig og tjenlig uden én, som er udskreven at skal holde en knægt, ved navn Las Lavridsen i Bork. Thi bede vi eder og ville, at I forordne Las Lavridsen til herredsfoged, og at I siden med os elskelige Mogens Kaas, vor mand, tjener og embedsmand på vort slot Ørum, vor øverste, udskrive en anden til at holde den knægt, som forskrevne Las Lavridsen tilforn holdt haver, Befalende dig Gud«.

Han var fæster på kronens gård Vestergård i N. Bork og havde to gadehuse på dens grund.¹⁰⁾ Det var en ikke ualmindelig form for pengeanbringelse i en tid, da der ikke var banker. Man byggede disse huse og lejede dem ud og fik således renter af sine penge.

Han og sognepræsten Ole Clausen blev 1634 indblandet i en uhyggelig sag, idet en dødsdømt, Chr. Olufsen fra Kær, angav dem som medskyldige. Chr. Olufsen var dømt for at have forfalsket et dokument, og mens han sad fængslet på Lundenæs, udstedte han følgende brev:

»Eftersom velb. hr. Uldrik Sandberg udi mit fængsel lod advare mig med godfolk, at jeg herved inden skulle sandhed tilstå, eller han derom ville forhøre mig pinligen, og jeg nødig ville lide pine for min sandhed, og jeg herfor ingenlunde kunne mig forsværge imod min samvittighed, eftersom hart mig forelagdes, hvis mig var vitterligen om den seddel, der blev forandret af Hans Skrivners breve, som han fordret 11 rosenobler af hr. Oluf Clausen, så var jeg onsdagen i Bork hos Las Lauridsen, og han og hr. Oluf overtalte mig, at jeg blev hos dem om natten, om morgenen årle kom både hr. Oluf og Las Lauridsen ind til mig, som jeg lå i min seng, og hr. Oluf svor og formanet sig højligen, at det var uret med de 11 rosenobler, Hans Skriver fordret af ham, og derhos omskrev sin seddel om samme 11 rosenobler meldet, og bagpå forandret et ord og satte bevises i stedet for befindes, som han mente, var hannem til behjælp, og Las Lauridsen skrev under brevet udi Hans Skrivners sted, og beholdt Las Lauridsen samme Hans Skrivners brev hos sig og lod samme seddel af skriveren påskrive lige ved de andre breve og sedler, og lod den endelig dom omskrive, som han haver dømt og gjorde der i steden en uendelig dom, og hr. Oluf stak nogle hele dalere udi mit skrin, 16 hele dalere, at jeg ville dølge samme sag, de begik.... Det bekendte jeg Chr. Olufsen m. e. h.«

Præsten og fogden måtte nu gå rettens vej for at rense sig for den farlige beskyldning, da lensmanden lod »tilståelsen« læse på tinget.

17.jan. 1635 havde de sagen for landstinget for at få endelig dom over, hvad manden havde sammendigtet. Den kom til at lyde på, at da recessen melder, at en misdæders ord ikke står til troende, og Chr. Olufsen var henrettet for sin misgerning, dømtes hans bekendelse magtesløs.¹²⁾

Som løn nød herredsfogderne i almindelighed landgilden (herligheden) af den gård, de boede i. Det drejede sig for Vestergårds vedkommende om 2 tdr. 2 1/2 skp. byg, 1/4 td. smør, 1 svin, 1 skovvogn, 15 alb. toftpenge og 10 sk. gæsteri. I krigens tid var denne begunstigeelse i fare, hvorfor Las Lauridsen 1626 tog tingsvidne »af menige herredsmænd udi forne herred, som her i dag til forne ting tilstede var, de bekræftede, at det var dem alle fuld vitterligt, at alle de mænd, som de har kendt, der har været herredsfogder udi forne herred en efter anden, har af gammel tid årlig været fri og forskånet for skyld og landgilde til Kgl. Mayestæt og kronen af de gårde, de har udi boet, for samme deres fogderi og bestilling udi alle forrige lensmænds tid og i Uldrik Sandbergs«. ¹³⁾

1638 udstedtes et åbent brev om, at Las Lauridsen i Vestergård, som i langsommelig tid har betjent herredsfogedbestillingen, for alderdoms og skrøbeligheds skyld forløves (fritages) fra denne bestilling og for sin lange tjeneste må blive fri for ægt og arbejde af sin gård, men dog skal betale sædvanlig afgift og landgilde.¹⁴⁾

Han var gift med Lisbeth Jensdatter og havde 6 sønner og 6 døtre, men 1656 levede kun 3 sønner og 5 døtre, nemlig Maren, Anne, Lisbeth, Maren og Kirsten, sidstnævnte blev gift med hr. Jens Knudsen Schytte, hvorfra bl. a. slægten Rahbek nedstammer, sønnerne var Laurids, Niels og Jens Lassen. Sidstnævnte blev landsdommer og fik megen betydning for herredet. Las Lauridsen døde 13. jan. 1650 og hans hustru 1656. De blev begravet i Nørre Bork kirke i koret, hvor en gravsten melder: »Under denne sten ligger begravet den ærlige, retfærdige og velfornumstige mand, sal.Las Lauridsen, fordum dommer i Nørre herred, som sal. døde udi Herren d. 13. jan. 1650 udi hans ægteskabs 30. år, dommerembedets og alders 67 år, den hæderlige, dydig og gudfrygtig matrone sal. Elisabeth Jensdatter, Las Lauridsens, som sal. hensov i Herren og blev samlet til hendes fædre udi hendes ægteskabs 30. år, som avlede tilsammen formedelst Guds velsignelse 6 sønner og 6 døtre. De, som sår med gråd, skal høste med gliede«. - Desuden var der et nu forsvundet epitafium, åbenbart anbragt af Jens Lassen. 1766 beskriver præsten det således: »I den største afdeling på tavlen findes de (herredsfogdens) meget net afskildret i fuld corpus, men sønnen justitsråd Lassens brystbillede i en mindre afdeling på

samme billede findes oventil, der for resten består af smuk billedhuggerarbejde og af en fuldkommen størrelse«. ¹⁵⁾

Elisabeth er dog ikke begravet ved mandens side. Da hun døde, tog Jens Lassen nemlig skriftestolen og indrettede den til begravelse for moderen. Med skriftestolen menes åbenbart sakristiet på korets nordside; det blev nedbrudt 1821. Bønderne klagede over Jens Lassens egenmægtige fremfærd og behandling af kirken, men uden nytte.

Den næste foged var vistnok Mads Madsen i Tarm Bisgård, der i alt fald er herredsfoged i 1648. Han fik da 16 rdl. for sin bestilling. ¹⁶⁾ 1660 var Aksel Nielsen, Vittarp, herredsfoged og nød da sin gård fri for bestillingen.

Hans Jacobsen Windsløw var foged 1668 og blev konfirmeret i embedet 1670. Han boede da i Vittarp. ¹⁷⁾ Han er formodentlig broder til præsten og sprogranskeren P. Jacobsen Winsløw i Præstø og i så fald født i Skåne som søn af provsten Jakob Hansen Kolding i Winsløf. Efter hans død blev Jens Jespersen Holst, Tarm Bisgård, herredsfoged 1674.

1683 kom Danske lov. Få år senere fik landsdommerne ordre til at undersøge retsbetjentenes duelighed og mulighederne for en sammenlægning af herrederne. De afgav deres betænkning 1687, og den kom for vort herred til at lyde således: »Nørre Herred og Øster Herred kan bekvemmelig sammenlægges og Tinghuset sættes ved Trankierhøve, som er midt i begge Herrederne, hvor Ting om Torsdagen bedst kunne holdes. Af Fogderne er Jens Jespersen Holdst Herredsfoged i Nørre Herred både af god Forstand og af anselige Midler, bedre end Herredsfogden i Øster Herred Niels Mogensen, som ikke nogen Tid haver haft Sag til Landstinget, at hans Domme jo på sær Maade ere dømte, hvorudover de og alle ere underdømte, og om han bliver dømt i Straf for hans befundne Forhold kan den forurettede føje Satisfaction derfor hos hannem formedelst hans Uvederhæftighed erholde. Hvorudover han heller ikke er bange for den Straf, som Loven determinerer om de Dommere, som uretfærdelige dømme. Foruden dette haver vi næsten befunden, at hans Dommers Sætninger er saa intricate og paa saa sær Maade opsatte, at man ikke uden største Møje des Mening og Indhold kan fatte. Hvormed han og Parterne unyttig Omkostning foraarsager; Mens saa som disse tvende Herreder, imedens vi os allerunderdanigst om Herredernes Beskaffenhed informerede, for kort Tid siden skal være bemeldte Niels Mogensen efter hans allerunderdanigste Ansøgning alene tillagt; Stilles det altsammens allerunderdanigst til Eders kongl. Majestæts Naade...«

Videre foreslås Nørholms birk lagt sammen med herrederne, da Nørholms ejere ikke mere er privilegeret.

»Naar disse 2de Herreder saaledes blev sammenlagte, kunde de længst fraliggende ikkun have 3 Mile til Tinget, Hvilke i den Egn ere hel smaa, og Herredet herefter kaldes Øster Nør Herred, saafremt det Eders kongl. Majestæt saaledes i Naade maa behage«. ¹⁸⁾

Og det behagede. Enten Niels Mogensen (Holmand) havde fået et løfte eller ikke, blev herrederne ved et kgl. åbent brev af 22. nov. 1687 sammenlagt og hertil føjedes 20. dcbr. Nørholms Birk.

Interessant er udtalelsen om et tinghus. Det havde man endnu ikke her. Dommer og skriver døjede stadig regn og kulde på tingstokken under åben himmel. Det kunne blive for slemt. 17. marts 1687 måtte man for »uverlig skyld« holde ting i et hus i Vium. Der byggedes vist heller ikke tinghus før omkring 1700 og da ikke ved Trankær høje i Vestkær. Har tinget været holdt der, har det kun været få år. Tinghuset byggedes nemlig ved Lyne kirke. Her fandtes det 1725 ved en have. ¹⁹⁾

Jens Jespersen Holst var som nævnt velhavende. Han havde fået en stor arv efter sin rige fader Jesper Hansen Holst i Bøel. Han havde bl. a. arvet Lundsmark i Vium og to bøndergårde i Gammelby i Læborg sogn. ²⁰⁾ Han ejede en gård i Lydumhede og fik fæsteren dømt til at betale landgilde og arbejdspenge for 3 år, hvorefter to fæstere på gården opsagde deres fæste. Han stævnedes Niels Christensen i Dybvadsgård, Lunde sogn, for gæld, men Niels Christensen frikendtes. obligationen var forældet, den var udstedt til den tidligere herredsfoged Mads Madsen, hvis datter Holst var gift med. Han døde 1690.

Hans efterfølger blev Jacob Knudsen, der skrev i sin ansøgning: »Da jeg underskrevne stedse har beflittet mig på til Eders kgl. Majestæts tjeneste at gøres capabel, og til den ende først tjent Eders kgl. Maj. ved landmålingens kommission, og siden været oberst Muncks ridefoged på Bregninggård indtil denne stund ... Kbh. 10. juni 1690«. ²¹⁾

Han drev det til at blive godsejer, idet han købte Østergård, se der!

På sine gamle dage søgte han om, at hans søn måtte blive hans efterfølger som foged: »Som jeg et lidet herredsfogderi ... betjener ... ved Guds bistand, samme bestilling i fulde 33 år til datum forsvarligen forestået haver. Jeg og imidlertid af Guds forsyn ved tvende giftermål er bleven fader og stædfader til 11 levende børn, hvoraf den største del endnu er uforsørgede, særlig en iblandt, min egen eneste søn, Knud Jacobsen, hvilken jeg som hans gamle fader på 66 år hjerteligen ønsker af Gud og kongen i mit levende live med et stykke brød at kunne forsyne, efterdi han med al flid og tjeneste hos godtfolk har appliceret sig til pennen for at få kundskab i landsloven ... understår mig gamle herredsfoged ... vilde give min søn dette stykke brød, at han

samme herredsfogedtjeneste efter min død måtte tiltræde, så og komme mig til hjælp ... i denne min alderdom. 19. dcb. 1723«. Stiftamtmand Calnein anbefaler: »sønnen var dreven i pennen og således skikket, at han et dommerembede noksom kunne betroes«.

Men det trak længe ud med afgørelsen, så Calnein rykker ud med en ny skrivelse: »...Manden fra dag til dag formedelst hans høje alderdom befindes i kræfter at aftage, og sjældent sit embede uden største møjsommelighed selv at kunne opvarte, hvorover jeg, oftere end jeg gerne ville, forårsages at beskikke da en, da en anden i hans sted at betjene retten, hvilket falder mig så meget mere vanskeligere, som jeg næppe ved nogen der udi øggen af den capacite, som til rettens tilbørlige administration behøves«, hvorfor han atter anbefaler sønnen. 16. sep. 1724 fik Knud Jacobsen da bestalling at måtte succedere faderen.²²⁾ Han drev studehandel og opdræt. 2. okt. 1725 forpagtede han for 500 rdl. Nørholms indavlede foder, men det skal »udtæres« på gården ved stude. Kort forud var Nørholm sat under sekvestration (midlertidig beslaglæggelse) for ejerens, kaptain Fr. Lassens gæld til staten, og i de samme dage blev Chr. P. Haae antaget som administrator. Der er åbenbart fare for, at Jacobsen kan tabe penge. Han skriver til Søren Sterm, amtmandens fuldmægtig på Skrumsager, bl. a.: »Min fader og jeg var hos den gode mand Fr. Lassen i går og kom nu lige ind af døren, des årsag bedes tjenstlig, at I i morgen tidlig ville komme til mig ved Lyne kirke for at følges med til Nørholm at udvise værelser til forpagteren. Gud hjælpe os, alt ser sort ud. Vi har i dag allerede købt 30 øksne, som på Nørholm tilligemed flere skal fodres i vinter. Kom endelig vist i morgen, thi tiden er udi hænderne, at man skal efterse det lidet, som findes. Næst min ydmyge hilsens anmelding til velb. hr. amtmand og gunstige frue og især til Dig selv, fra den, som er højstærede hr. broders ydmyge tjener Knud Jacobsen. Østergård 11. okt. 1725«. ²³⁾

En tid boede Jacobsen på Torlund. 1730 blev han gift med Daniel Philip Raschs datter Johanne Kirstine. Han døde allerede 1738 og blev 13. maj begravet i Strellev kirke. Hans enke overlevede ham i mange år og døde først 20. sept. 1782, 69 år gammel.²⁴⁾

Nu opstod den situation, at to amtmænd trak til hver sin side. Stiftamtmanden i Ribe henstillede, at de to herreder blev henlagt under byfogden i Varde, mens Lundenæs' amtmand anbefalede, at de sammen med Bølling herred lagdes under byfogden i Ringkøbing. Kongen fulgte dog hverken den ene eller den andens gode råd, men beskikkede den tidligere skriver Christian Nissen Fisker til herredsfoged. Om det har betydet noget, at hans farbroder Christen Nissen Fisker, der havde tjent 9 år som lakaj og 15 år som mundskænk, havde

skrevet en ansøgning til dronningen og bedt om, at hans sal. broders ældste søn blev foged, og den yngre broder blev skriver i den andens sted, er ikke godt at vide. - I sin ansøgning oplyste Fisker, at han som skriver kunne tjene 100 rdl. årligt og som dommer ca. 120. Fisker boede i Nørtarp og blev 1732 gift i Ølgod med Birgitte Nielsdatter. Han døde allerede 1740 og blev 8. juli begravet i Strellev kirke. Enken giftede sig 1742 med herredsskriver Joachim Bloch.²⁵⁾

Den ny foged blev Johan Krag, der først havde været byskriver i Lemvig, til han 1734-49 blev byskriver og hospitalsforstander i Varde. 1736 blev han vicerådmand uden løn, indtil en anden rådmand døde eller blev entlediget. 1743-49 var han tillige borgmester, men byttede embederne med byfogden. 1740 blev han endvidere herredsfoged her. Han havde en stor gård i Varde og var første gang gift med Karen Jacobsdatter Qvist og havde 5 børn med hende. Efter hendes død 1742 giftede han sig 1743 med Vibeke Endorf til Hennegård og overtog gården. Der døde han 17. marts 1758. Den barnløse Vibeke giftede sig med Sebastian Wøldike til Visselbjerg.²⁶⁾

Johan Jacobsen Frausing, der 1749 havde taget eksamen juridicum, og som fra samme tid havde været adjungeret byfoged i Varde og medhjælper hos den gamle byfoged Hjørning, blev herredsfoged 1758 og tillige herredsfoged og skriver i Vester Horne herred. 1764 blev han enebyfoged. Da herredsfogedbestillingen besattes med embedsmænd fra Varde, blev de naturligvis interesseret i at få tinget rykket så nær byen som muligt. Det var ikke mere den tingsøgende almue, der skulle tages mest hensyn til. Det er vist Frausing, der får tinget flyttet til Sækbæk, hvorved han kun fik en god mil at rejse. »Øster Nør herreds tingstue i Sækbæk« nævnes i alt fald 27. juli 1768, da forpagtningen af brændevinsbrændinger i de to herreder skulle udliciteres. Samtidig fortæller Danske Atlas ganske vist, at retten »holdes om mandagen ved Lyne kirke«. Det må forstås således, at tinget var flyttet, efter at redaktionen af 5. bind af Atlasset var afsluttet. Tingstuen i Sækbæk nævnes også 1788.

Frausing var ikke yndet af godsejer A. C. Teilman, Nørholm. Der havde længe været »misforståelse og animosité« mellem dem, og 1770 beskyldte Teilman Frausing for ulovlig behandling af et tingsvidne og angreb ham med »nærgående expressioner og raisonnements«, landstinget frifandt ganske Frausing og dømte Teilman til at betale 16 rdl. i omkostninger, fornærmelserne kendtes døde, og Teilman skulle for disse betale en mulkt på 10 rdl. til justitskassen og 24 rdl. til Frausing i omkostninger. Teilman tænkte på at appellere og henvendte sig til højsteretsadvokat J. J. Anchersen, der godt ville føre sagen, men frarådede, da han fandt, at Frausing ganske vist havde forandret

tingsvidnet, men ikke dets mening. Godsejeren har da punget ud til herredsfogden.²⁷⁾

Frausing døde 1775. Der meldte sig 35 ansøgere, af disse fik krigsråd, byfoged i Holstebro samt herredsfoged i Hjerm-Ginding herreder *Hans Friderich Bloch* bestalling, dog fik han ikke skriverembedet i Vester herred, det tildeltes byskriveren *Hans Johansen Lund*, Varde. De to skulle udrede en pension på 100 dl. til forrige byfoged i Ribe, Schönbech, således at Bloch betalte de 80. Frausing havde tidligere betalt hele pensionen. Bloch døde 13. okt. 1787, 50 år gammel under fattige omstændigheder.²⁸⁾

Herefter blev den kendte jurist, reskriptsamlere *Laurids Fogtman* udnævnt. Han var født i Fole, Sønderjylland. 3. jan. 1748, var hospitalsforstander, by- og rådstueskriver i Varde og herredsskriver i Vester herred fra 1781 og fra 1782 til 1788 tillige skriver i Øster-Nør herreder. 1787 overtog han altså Blochs embeder, dog mod at betale dennes offentlige gæld 470 rdl., heldigvis var der nu ikke nogen pension at udrede. 17. juni 1796 blev endvidere Bølling herred og Lønborg og Skjern birker lagt hertil. 1814 skete en ny forandring, idet Bølling og Nørre herreder fraskiltes de øvrige embeder og 26. april sammenlagdes i én jurisdiktion.

Fogtman fik da sin afsked som foged og udnævntes til justitsråd, siden 1805 var han kancelliråd. Ikke blot inden for juraen indlagde han sig stor fortjeneste, men det var også i høj grad tilfældet med hans utrættelige virke for Varde bys fremgang. Han var gift med salmedigteren, biskop H. A. Brorsons datter *Cathrine Steenbek*, som han havde lært at kende, da han i sin ungdom var skriver på bispekontoret. Han døde 2. okt. 1821 og ligger sammen med sin hustru begravet på Varde kirkegård.

Efter sammenlægningen med Bølling herred blev tingdagen onsdag. De første herredsfogder var

Greve Marcus Sabinus Vilhelm Sponeck 26/4 1814. Tillige byfoged i Ringkøbing, f. 1787, død 1874. 1820 foged i Ulfborg-Hind herreder, 1826 amtmand i Skanderborg, 1828-52 stiftamtmand i Ribe. Dygtig og afholdt.

Jeppe Koldbye 9/2 1820, tillige herredsskriver i Bølling herred.

Christian Ehlers Hertz 4/12 1829.

Hans Billeskou Jansen 14/9 1842, var tidligere herredsfoged i Rindsglum herreder, blev bekendt som bekæmper af Hernehuterne, død 9. dcbr. 1852.

Johan Christopher Voigt, tidligere byfoged i Lemvig, udnævnt 6. okt. 1852, men fik et par måneder efter tilladelse til at forblive i sit embede i Lemvig.

Ole Lund, udnævnt 16. dcbr. 1852, havde været auditor, tog afsked 1. juli 1870.

Adolph John Hugo Barfoed, udnævnt 27. juli 1870, havde været birke-dommer på Læssø og døde 24. marts 1895.

Vilhelm Carl Christian Meyn, udnævnt 25. maj 1895, tidligere byfogedfuldmægtig i St. Hedinge, afsked 28. juli 1898.

Vilhelm Rosenstjerne Krag, udnævnt 16. nov. 1898, forhen fuldmægtig på Merløse-Tudse herredskontor, døde 28/7 1915.

Jens Wilhelm Clausen, udnævnt 20. sep. 1915, havde været fuldmægtig på Børglum herredskontor og blev 30. sep. 1919 straffedommer i Vejle.

Dommere

Johannes Schroeder, udnævnt 23. juni 1919, tidligere birkedommer i Fejø birk, død 5. dcbr. 1931.

Harald Viggo Eysner, tidligere politimester i Assens, udnævnt 23. jan. 1932, blev 3. dcbr. 1937 dommer i Hjørring.

Lorentz Arnt Møller, udnævnt 14. jan, 1938, blev 18. dcbr. 1947 dommer i Bogense.

Niels Frederik Kalsbøl Madsen, udnævnt 11. feb. 1948, blev 31. juli 1957 civildommer i Vejle.

Vagn Ravnsholt Rasmussen, udnævnt 9. juli 1957. Ved Skjerns overgang til købstad indtrådte en ændring, og Ravnsholt Rasmussen blev dommer i Skjern retskreds, hvortil Nørre herred stadig hører.

1919 blev herredet lagt under det nyoprettede *politimesterembede* i Ringkøbing, med følgende politimestre:

Holger Jensen 1919-24. Fuldmægtig ved Ringkøbing amt 1903-19. Dommer i Vestre landsret 1923-43. Død 1951.

Aage Sørensen 1924-33. Politimester i Vejle 1933, i Roskilde 1940-53. Død 1960.

Asger Mogens Frederik Seerup 1933-55. Død 1963.

Kärl Nicolaus Fenger-Eriksen 1955 -

HERREDSSKRIVERE. 1522 synes Nis Perssen i Dyrvig at være skriver. 1534 er han midlertidig tingholder. 1606 nævnes Christen Iversen som skriver.³⁰⁾ 1625 er Chr. Jensen skriver og undertiden sættedommer (»i den sag tingholder«). Han var i mange år selvejerbonde i Gråhede og døde 1630.³¹⁾ 1635 skrev kongen til lensmanden Ulrik Sandberg, at han havde erfaret, at Sandberg havde sat Chr. Ibsen, Strellev Kærgård, som da lå i Riberhus len, til at være herredsskriver i Nørre herred, dels på grund af Ibsens flid, og dels fordi ingen krontjenere i

Nørre herred var dygtige nok til at passe den bestilling, og samtidig bruger lensmanden ham som delefoged til at indkræve skatter o. a. på kronens vegne. Da Chr. Ibsen har berettet, at han intet får i løn herfor, skal lensmanden lade ham få landgilden af »en temmelig gård« i Lundenæs len, men han skal passe på, at han ikke får for meget. 1643 søger Chr. Ibsen om, at han og »hans kvinde« må beholde Strellevgård for sædvanlig landgilde og rettighed deres livstid. Kongen bevilger dem landgilden, så det er nok den gård, Ulrik Sandberg i sin tid udlagde, dvs. Strellev Kærgård. Endvidere bevilgede kongen, at når Chr. Ibsen ikke længere kan forestå skriveriet, skal han og hustruen alligevel beholde Strellevgård deres livstid.³²⁾

Niels Christensen Kærgaard, åbenbart Chr. Ibsens søn, blev konfirmeret som skriver 17. juni 1668 og blev tillige herredsfoged i Øster herred. Hans efterfølger i begge embeder blev Niels Mogensen Holmand, der har halvdelen af Ure i fæste, desuden ejer han halvdelen af en gård i Gellerup, Varde Landsogn.³³⁾ Efter landsdommernes indberetning om ham, oplod han skriveriet i Nørre herred til Peder Sørensen, der siden 1673 havde været skriver i Øster herred. Han boede da i Mosbøl. 1687 var han en gammel mand, som ofte lod sin søn Søren Pedersen betjene skriveriet, »såsom han dertil er god«, skriver landsdommerne. Det blev da overdraget ham for begge herreder. 1694 og 1705 bor han i Foersum, men 1713 i Lyne sogn i »fattig tilstand«. Han døde 28. jan. 1715.³⁴⁾ Amtmanden beordrede J. Rask i Glibstrup til midlertidig at passe skriveriet.

Nu blev Nis Christensen Fisker ansat, han boede i Vostrup og døde 29. maj 1729, hvorefter sønnen Christen Nissen Fisker tiltrådte, han havde i et par år under faderens sygdom passet bestillingen. Han blev som nævnt herredsfoged 1738. Broderen Jens Nissen Fisker blev så herredsskriver. Han boede da i Krages, men senere i Sjælsbøl. Ved broderens, herredsfogdens, død søgte han vist fogedembedet, men stiftamtmanden fandt ham inhabil til den bestilling. 1743 oplyser han, »at min formue alene består i min ringe og fattige bopæl hartk. 1.132, hvoraf mig dog ... er bleven pålagt at holde en dragonhest, og der foruden af mit fattige embede at svare konsumtion- og familieskat. Samme mit ringe embede importerer årlig i løn og tilladelige accidenser, kan jeg med frelst samvittighed bekræfte, ikke opløbe ... over 50 rdl.«, hvorfor han påstod umuligt at kunne svare formueskat. Alligevel ansattes han til 8 rdl. plus 1 rdl. af en pige. Han døde 19. okt. 1753, 39 år gammel.³⁵⁾ Joachim Jacobsen Bloch blev skriver i de to herreder 1754. Han gjorde i sin ansøgning opmærksom på, at et reskript ganske vist befalede, at de små embeder skulle sammenlægges, men herredsfoged Krag havde »så fuldkommen mange mænds arbejde som og fuldkommen levebrød«,

mens »mig og min hustru samt 4 umyndige børn« var i trang; han havde virket som prokurator og været sætteskriver. Han havde boet i Lyne og senere i Adsbøl. 1764 søgte han om, at stedsønnen *Niels Jensen Fisker* måtte blive hans efterfølger, da han selv er »75 år og af skrøbelighed og svaghed i legemet«. Fisker fik bestalling 10. maj 1765. Han var første gang gift med *Karen Frich* fra Kodbøl og anden gang 11. okt. 1770 med madame Høj, der døde 1798 i Borrís, 71 år. Fisker døde 27. feb. 1780.³⁶⁾

Søren Borch, der havde vikarieret under Fiskers sygdom, konstitueredes, men *Laurids Fogtman* blev ansat, se foran. Han tilbød *Hans Wulff Øllgaard* skriverembedet, og denne tiltrådte 6. juni 1788 som skriver i Nørre, Øster og Vester herreder. Han var søn af den rige storkøbmand *Rasmus Øllgaard* og arvede efter ham den store købmansgård, der nu kaldes den *Kampmannske gård*. Ved Varde bys brand 1779 brændte gården, det gav ham et tab på 1000 rdl., og ved genrejsningen forbyggede han sig, uheld og tab stødte til og medførte hans fallit. Denne forarmede købmand er det altså, Fogtman hjælper til at blive by- og herredsskriver. Senere blev han tillige postmester. Han fortsatte som skriver til 4. sept. 1829 og døde året efter, 76 år gammel. Han var gift med præstedatteren *Karen Benedicta Dam*.³⁷⁾

Først med Øllgaards afgang som skriver blev herredsfoged- og skriverembederne i Bølling og Nørre herred forenet i ét embede.

Af herredets ældre tingbøger er der kun bevaret et brudstykke for året 1687. Det blev fundet i en skifteprotokol fra Voldbjerg.

Birker

LØNBORG BIRK

Fra ældgammel tid havde Kongensgård et kongeligt birk knyttet til sig, omfattende gårdens underliggende bønder. Også det havde de driftige Ribebisper fået i pant, men 14. feb. 1477 fik hr. Anders Friis kgl. brev på, at han måtte indløse det fra biskoppen og beholde det i pant for 300 mark. 1494 overdrog Anders Friis det til kongen, der 1540 for 1000 gylden pantsatte det til lensmanden hr. Peder Ebbesen. Det omfattede da 13 gårde i Lønborg (herunder Kongensgård m. fl.), 10 gårde i Bøel, 1 i Varisbøl, 3 i Kyvling og 1 i Skjern. Det var ikke blot birkeretten, men tillige selve bøndergodset, Peder Ebbesen fik i pant. Fra 1549 lå birket fast under Lønborg bispegård, som i forvejen havde sit eget Vostrup birk. De to birker sammenlagdes til eet 1606. De kaldtes også Østerbirk og Vesterbirk.

1664 solgte kongen Lønborg bispegård med de ejendomme, de to birker omfattede, til rentemester Henrik Müller. Da omfattede det Kongensgård, i Lønborg by 8 gårde, Bjerregård og Frørose, 1 bol og 11 gadehuse, i Bøel 10 gårde, 1 bol, en årlig afgift af Lønborg birk, 6 gadehuse, hvoraf en svarer arbejdspenge, og gården Varisbøl.) Ejendommene i Kyvling og Skjern hører ikke mere med til birket.

Af birkefogder eller tingholdere kendes *Jes Bertilssen* 1489, og i 1533 endog to »*Nis Michelsen* oc *Nis Riber*, byerkefogder wti Lønborg«. *Peder Hansen* i Varisbøl er her 1634 og 35.²⁾

1636 afsiger *Christen Christensen* dom i en sag om gæld til Lønborg kirke; han er måske kun midlertidig foged, for lensregnskabet 1637-38 viser, at *Christen Nissen (Nielsen)* i Styg er birkefoged og af den grund får sin landgilde fri. Den udgør 1 svin, 1 fødenød, 4 rdl. 2 mk., hvert dyr er anslået til 4 rd. Han er her endnu 1641. Han var gift med

Johanne Pallesdatter. Hun påstod, Anders Skrædder, som hendes mand havde dømt skyldig i en sag, havde forhekset ham, så han gik fra forstanden og forsvandt fra hus og hjem. Anders Skrædder havde en ganske anden forklaring, han vidnede, at det var velbekendt, at Johanne og hendes søn Christen »ved deres utroskab, daglig drikken og fylden med brændevin« bragte Chr. Nissen i så stor gæld, at han måtte rømme.

Lensregnskabet 1645 afkorter landgilden af en gård i Lavstrup, »som Christen Jensen, birkefoged, besidder og nyder fri for sin bestilling«. Det er 2 ørte byg (a' 2 1/2 rdl.), 1 mk. 5 sk. 1 alb. gæsteri, 1/2 skovsvin (4 1/2 mk.), 1/2 skovvogn (1/2 rdl.), 1/2 fødenød (3 ort), 1/2 gås (8 sk.), 1 høne (4 sk.). Det var egentlig kun gårdens halve landgilde, den anden halvdel var afslået p. gr. a. krigstidens ødelæggelser. Chr. Jensen var selv med til at udstede tingsvidnet om bøndernes tilstand. Samtidig er Thomas Nielsen i Andrup, kgl. majestæts delefoged i birket.³⁾ 1648 er landgilden omregnet til penge 13 rdl., så nær som 6 sk. 1665 bor Jep Jensen, birkefoged, i Lønborg by.

2. juli 1690 beskikker Henrik Müller Jacob Knudsen som birkefoged; han blev også herredsfoged i Nørre herred og ejer af Østergård i Lyne. 1695 antager Müller »ærlig og velforstandig mand« Simon Christensen Lakier til at være birkefoged, konfirmeret 18. april 1696. Han »skal holde birketinget efter gammel sædvane hver tirsdag på det sted, som dertil er forordnet, udi 8 birkemænds eller tinghøreres overværelse«. Han stammede måske fra en gård i Lønne sogn.⁴⁾ Han har kun fungeret kort, for 1699 er birkefogden Boile Strangesen, der da boede i Vostrup, men døde 1703 som boende i Styg.⁵⁾

2. nytårsdag 1704 ansøger Peder Christensen i Andrup, Stavning sogn, om konfirmation. Henrik Müller havde antaget ham som birkefoged med »den sædvanlige rettighed, brev- og dompenge efter loven«. Han var foged til sin død 1736, men var 1711 »en fattig, forarmet og forgældet bondemand, nyder kun 4 eller 5 tdr. byg årlig til løn« og havde intet at betale kopskat med, han havde mange børn. Heller ikke 1719 havde han indkomst eller formue til at betale krigsstyr med. Det var ellers en ret stor gård, over 11 tdr. hartk, han havde i fæste. Der har vist været en tilbøjelighed til at føre sagerne på herredstinget, for 1731 kræver Lønborggård, at sagerne i henhold til Kristian Vs skøde skal føres på birketinget. Det gik nok ikke altid helt regelret til på Lønborg birketing. I 1720erne var der murren. Selio Müller, biskoppen og skriveren så sig »højlig forårsaget« til at tage et tingsvidne på herredstinget om rettens administration på birketinget 17. dcbr. 1720 og 23. jan. 1721. Da kaptajn Treiberg, løjtnant N. Frich, sergeant S. Borch og P. Hansen, Møgelgård, er

stævnet, drejede sagen sig sikkert om en landsoldat, og da er det ikke givet, militæret har fulgt loven eller retspraksis.⁶⁾

Herefter har Peder Jensen Rømer varetaget embedet, for 1743 siges det, at han er birkefoged på 7. år. Han søgte 1737 om at blive birkedommer, men kancelliet udsatte konfirmationen, til han havde fået eksamen. 1736 var der nemlig kommet en forordning om, at efter den tid skulle dommere have eksamen. 12. nov. 1737 attesteres det, at Rømer »i conformite af kgl. reskript til det juridiske fakultet af 5. april d. å. havde underkastet sig det juridiske fakultets skriftlige private eksamen og derudi vist sig i den danske såvel lov som rettergang således øvet samt claboreret en stævning, et indlæg og en dom over en ham forelagt materie, at han af fakultetet er befunden ej ubekvem til en dommers embede«. Men først i 1748 søger han atter om kgl. konfirmation og om, at den måtte gives ham gratis, da »embedet er ringe, når herskabet ej årlig vil give mere end 4 rdl. løn, og af birkets beboere, som er 59 gårde, haves ej uden 1 skp. byg a' gård«, så konfirmationsgebyret kan ikke udredes af et års indkomst. Han var i Humlum blevet gift med Gertrud Marie Mogensdatter Schou. Ægteparret boede i Lønborg sogn. I anledning af en skat 1743 erklærede han: »Gud og hver mand i egnen er bekendt mit embedes ringhed, og hvor fattig min tilstand er«, han har ingen avl, ingen vogn eller kør, kun en ridehest, som birkelønnen giver lidt foder til. 1757 boede han på Nygård i Velling. Han havde prøvet adskilligt, da han sikkert er identisk med en Peder Rømer, der 1728 var skolemester og overfaldt nogle bønder på Holmslands Klit. 1729 udlagde en kvinde i Ringkøbing ham som fader til sit barn, født uden for ægteskab. Han døde 1768, Gertrud Marie 1793 i Ålborg.⁷⁾

28. marts 1768 beskikkede assessor Niels Hansen den forrige forvalter ved Grubbesholm Diderich Meiner til birkefoged og tillige adjungeret den gamle birkeskriver Morten Sørensen og ved hans død at efterfølge ham som skriver. I ansøgningen om konfirmation skriver Meiner, at den gamle skribers død daglig kan ventes. Fra da af blev de to embeder forenet. Meiner ejede en tid hovedparcellen af Grubbesholm, men boede en række år på Skrumsager. Han var født ca. 1716 og var gift med Elisabeth Sophie Holm, f. ca. 1721. Begge døde efter 1787. En søn Frederik Meiner blev degn i Lønborg og en anden søn blev præst i Lønborg.⁸⁾

23. aug. 1784 beskikker Niels Hansen proprietær Hans Schmidt, Frøstrupgård, som birkedommer og skriver, når embederne blev ledige. Han var 10. dcbr. året før blevet konfirmeret i det tilsvarende dobbeltembede i Skjern birk, og 17. dcbr. 1784 blev han det også over Lønborg birk. Hans Schmidt var født af bønderfolk i Jedsted og blev ri-

defoged (fuldmægtig) på Riber Kærgård, og det var ham, der stod for den praktiske gennemførelse af den tidlige udskiftning af gårdens bøndergods i Vilslev og Darum, også Frøstrupgård, som han købte 1771, lod han opmåle og inddele i parceller med udstykning for øje, men døde 1796, før lodderne bortauktioneredes. Han var meget virksom, han grundlagde landsbyen Nørvang og 7 småbrug på Frøstrup hede, ligesom han byggede en vejr mølle tæt ved gården. Han var gift med Karen Sophie Fogh, født 1742, død 1825, datter af ridefoged på Endrupholm, senere birkefoged og skriver i Hunderup birk Hans N. Fogh og hustru Bodil Sophie Friis.⁹⁾ Hans Schmidts talrige efterslægt tæller stadig mange medlemmer i Sydvestjylland.

Schmidt var den sidste birkefoged her. 17. juni 1796 blev Lønborggårds birk lagt under Bølling, Øster og Nørre Horne herreder.

Af birkeskrivere nævnes Staffen Nielsen 1634 og 35. Frands Andersen beskikkedes 5. maj 1684 og var skriver endnu 1713, han var fæstebonde i Lønborg. Han efterfølges formodentlig af Nis Christensen Fisker, Vostrup, der også var skriver i Øster-Nørherreder, og som døde 1729. Derefter kom Morten Sørensen, der var fæster af en større bondegård i Vostrup. Han oplyser, at hans løn og accidenser er 8 rdl., og heraf betaler han en afgift på 4 rdl. Som allerede nævnt overtog birkefogderne bestillingen efter hans død.¹⁰⁾

Birkets gamle tingbøger er ikke bevaret. Der eksisterer kun en justitsprotokol 11. nov. 1787 - 5. juli 1796 samt en skøde- og panteprotokol og en auktionsprotokol 1742-92. Birketinget holdtes en tid i en stue på Lønborggård.

VOSTRUP BIRK

Vore middelalderbiskopper søgte stedse at befæste deres magt, bl. a. ved at skaffe sig birkeret over deres større samlede besiddelser. 5. nov. 1468 fik Ribe biskop således birkeret ved ikke mindre end ni forskellige bispegårde, og heriblandt Lønborrigh. Biskoppen skulle nyde birkeretten »met alle friheder, privilegiis och rettighed, som nogen bircker udi Judland liggendis, friest haffue och nyde«, tilmed med en særegen forhøjelse af bøder for vold, der skulle være 40 mk.s sag.¹¹⁾ Birket fik dog ikke navn efter Lønborg bispegård, da der jo var et Lønborg birk i forvejen. Det fik navn efter landsbyen Vostrup, på hvis mark nogle agre hedder Tingagre. Her har tingstedet vel været. Da bisperne afskaffedes ved reformationen, blev birket sammen med Lønborg bispegård inddraget under kronen, men både kronens gamle og nye birk fortsatte hver deres selvstændige tilværelse, skønt de lå i samme sogn og havde fået samme herre. Imidlertid fik Kristoffer Gersdorff Lønborg bispegårds len, og 1606 indberettede han til kongen,

hvor uheldigt det var med to birker i samme sogn: i begge birker holdtes ting hver uge på to forskellige ugedage til stort besvær for kronens og andre bønder. Kongen påbød ham da ved første lejlighed at ordne det således, at der kun blev holdt birketing en dag i hver uge i det birk, der var mest belejligt for bønderne i begge birker. Det andet birketing skulle helt nedlægges, og bønderne skulle foreholdes at søge deres ret på samme ting.¹²⁾

Man har tvivlet på, at befalingen blev efterkommet, da begge birker endnu 14. juni 1664 nævnes hver for sig i kronens skøde til rentemester Henr. Müller. De nævnes imidlertid ikke som retskredse, men som geografiske områder. Birkeretten fulgte overhovedet ikke med i den handel. Den fik Müller først skøde på langt senere, nemlig 30. sept. 1673, da han også fik Stensballegårds og Dragsholms birker og lov til at oprette to nye birker på Sjælland. Det har heller ikke været mig muligt at finde navne på tingholdere knyttet til Vostrup birk efter 1606. Dette år er birkerne sammenlagt og Vostrup birk ophørt at eksistere.¹³⁾

Tinget holdtes om fredagen, for et tingsvidne af Vostrup birketing oplyser, at Jep Christensen i Vostrup »den dag tinghører« fredagen næst for midfastesøndag (5. marts) 1535 havde beseglet tingsvidnet. Birket omfattede i Lavstrup 4 gårde, 1 bol, 1 gadehus og en husmand, endvidere Styg, Møgelgård og i Fjerbæk 1 gård, 2 bol og et gadehus, i Vostrup 13 gårde, 1 bol, 6 steder, 11 gadehuse, hvoraf et tillige svarer af Seilholm og en anden svarer arbejdspenge, desuden en årlig afgift af birket og selve Lønborg bispegård.¹⁴⁾

Af herredets almindelige historie

Som værende et stykke ægte Vestjylland er der langt mellem skorstenene herude. Tidligere var det endnu mere iøjnefaldende.

I vikingetid og en lang tid af middelalderen har der i landsbyer og enstedgårde været et overskud af folk, der har indvundet nyt land. Derom taler de mange stednavne fra disse perioder. De vidner om udvidelse både af landbrug og folketal. Ellers er det ikke let at sige noget pålideligt om fald og fremgang i så gamle tider.

Det er hævdet, at efter 1350 steg folketallet ikke gennem flere århundreder på grund af epidemier og krige. Aksel Lassen, der har beregnet tabet af menneskeliv under svenskekrigene og pesten, der fulgte med, viser, at Danmarks befolkning i de næste hundrede år tiltog stærkt, så den ved folketællingen 1769 næsten havde fordoblet sig. Han viser også, det varierer stærkt fra egn til egn, og at der foregik betydelige vandringer af yngre til egne længere mod syd og øst, hvor befolkningen var omtrent uddød. Nørre herred led meget under Carl Gustavkrigene, alene af Lønborggårds og Østergårds fæstegods stod 28 gårde, halvgårde og bol helt øde, og andre var næsten øde.

Der var således plads nok til de unge. En opgørelse over fødte og døde 1689 viser, at der er født flere, end der er døde i herredet, mens det i naboherrederne er lige modsat. Herredet må derfor have beholdt sine unge, og man er hurtigt kommet i gang med genopbygningen. Dog stod endnu 1688 3 gårde, 3 halvgårde, 10 bol og huse øde.

Vi har ingen folketællinger fra denne tid. 1599 får vi at vide, hvor mange tiendeydere, der var, og senere hvor mange ejendomme der fandtes. Men derfra at regne sig til folketallet er vanskeligt. Der var ofte flere familier eller fæstere på hver gård, flere brugere end ejendomme, flere gårdmænd end gårde. Desuden kunne der være

DECIMANTES (tiendeydere) 1599

	Kronen		Adelen		Gejstlige		Selvejere		Borgere		Ialt ejendomme	Decimantes	Anmærkning
	Gd.	Bol	Gd.	Bol	Gd.	Bol	Gd.	Bol	Gd.	Bol			
S. Bork	9	4	18	10	3	2					46	59	+ præstegård
N. Bork		2	11 8/2	2	1	1	2				19 8/2	34	+ Nørkærgård
Hemmet	4 2/2	5	3 1/2	2	6 1/2	2					22 4/2	37	+ præstegård
S. Vium	5		10	8	7						30	31	+ Viumgård
Lønborg	37	12	2		5						56	100	+ præstegård
Egvad	10	9	15	8	2		1			1	46	56	
Lyne	1	4	4	26	5	5					45	56	+ Østergård
Strellev		3	6	7	8	1					25	33	+ kærgård
Oddum	8	2	10	10	5	2	1	1			39	69	+ præstegård
Hoven	2	3	5	2	5	6					23	31	
Ialt	76 2/2	44	84 9/2	75	47 1/2	19	4	1		1	350 12/2	506	

Medregnes 1 familie på hver af herredets præstegårde, herregårde og i 2 jordhytter, er tallet af familier 518.

aftægtsfolk eller lejefolk og ryttere i gårdene. På en sådan gård med flere bønder havde hver sin del af mark, sals, stald og lade, man var gerne fælles om brønden og kunne også være det om ovn og maltkølle. (Se nærmere herom i min *Ovtrup Sogn 102-04*). I skattelister og militære regnskaber kaldes en af brugerne hovedmanden, de andre gårdinderster. Hovedmanden var ansvarlig for, at skatten blev betalt. Ellers kaldtes de hinandens »gårdmænd«, et ord, der dengang altså betegnede den, man boede i gård sammen med.

I nedenstående tabel, der er udarbejdet på grundlag af præsternes indberetninger 1599, viser det nævnte forhold sig, at der er flere gårdmænd (decimantes) end ejendomme.¹⁾ De tiendefri præste- og herregårde er ikke med, af anneksgårde synes kun S. Vium og Hoven at tiende. Der er alt for få selvejere, hvad der må skyldes, at herlighedsejeren (kronen, adel eller gejstlighed) er opført som ejer. 1/2 gård og 1 bol kunne være af samme størrelse. Da her også var aftægtsfolk, indsiddere, degne og jordløse husmænd, har der været flere familier end tiendeydere, så man kan ikke regne sig til et nøjagtigt folketal efter tabellen, men den siger, hvor stort et sogns indbyggertal er i forhold til nabosognerne, f. eks. at Lønborg allerede dengang var 2-3 gange så folkerigt som de fleste andre. Iøvrigt får vi besked om ejerforholdene, men før vi ser derpå, må vi dvæle lidt ved den katastrofe, der nogle år før ramte de vestjyske herreder, nemlig

GREVEFEJDEN

I det voldsomme opgør mellem en gammel og en ny tid, mellem katolicisme og lutherdom, adelsvælde og folkestyre, kom de nord- og vestjyske bønder til at spille deres egen rolle, nemlig i Clementsfejden. De ville fri den gamle ørn fra Sønderborgs skumle mure. Den 22. juni 1534 var grev Christoffer gået i land på Sjælland i Kristian IIs navn. Adel og gejstlighed havde 4. juli i Ry valgt Kristian III til konge, men bønderne havde ikke været repræsenteret eller udtalt deres tilslutning, og de havde heller ikke været med til hyldningen i Horsens 18. august. Da eventyreren, skipper Clement, Kristian IIs mand, midt i september landede i Ålborg og rejste sine landsmænd, vendelboerne, til kamp, bredte opstanden sig mod syd til Kongeåen over 49 nord- og vestjyske herreder.²⁾

I Nørre Horne herred gik det ligeledes voldsomt til. Skipper Clements betroede mand, skipper Hermand, kom hertil og afbrændte Lundenæs kongsgård og Lønborg Bisgård, ja, trængte frem til Varde. Alligevel var her også andre kræfter i gang. Herredets betydeligste mand uden for adelens kreds, herredsfogden Las Michelsen, spurgte den 30. juli på tinge, »om menige herredsmænd, som den dag ting søgte, om de

ville være deres lensmand hørig og lydlig med den udbud. Dertil svarede forskrevne 24 dannemænd og menige herredsmænd, som den dag til tinge vare, at hr. Mogens Bille han haver været deres lensmand som ærartig danemand, og takke hannem alle ære og godt, og ville vi gerne være den gode herre hørig og lydlig og Danmarks råd«. Det kan næppe tænkes, at Las Michelsen har forelagt forsamlingen det vigtige spørgsmål, uden han havde anbefalet at sige ja, også senere viste han sig »tro og villig mod kgl. majestæt og dennes krigsfolk«. Herved og ved hele sin indflydelse har han lagt en dæmper på opstandsbevægelsen her. Lensmanden Mogens Bille var broder til »hovedet for alt papisteriet«, biskop Ove Bille, men hyldede dog Kristian III og var blevet befalingsmand over Jylland, og det er som sådan han anmoder om udbud, dvs. udskrivning af soldater, og som Nørre herreds folk nu lovede at rette sig efter. De holdt det også, i alt fald drog en af selvejerne på Lyne Husted, der vist regnedes til herredet, af sted til Fyn, hvor navnlig borgerne havde rejst sig, men hvor han sammen med afdelingen blev fanget af grevens folk. Hans brødre sluttede sig til skipper Clement.³⁾ Så dybt gik kløften. Ikke blot egnen, men familier deltes.

Johan Rantzau skrev, at Ringkøbing havde »megen skyld i dette oprør«. Det kan se ud til at være rigtigt. Allerede før skipper Clement gik i land, kom borgeren Niels Michelsen med en flok tilhængere ind i hr. Villums præstegård i Hemmet og plyndrede »uden al skyld og brøde«. Senere hjalp Christen og Movrids Madsen i Tarm oprørerne med at finde sølvet fra Egvad kirke, monstrans, kalk og disk med andet sølv. Monstransen var et gemme til det indviede alterbrød. Bønderne i Foersum havde taget sølvet i forvaring. Nu røvede man det og førte det til Ringkøbing, men da opstanden var slået ned, fik borgmestre og menige borgere ordre til ufortøvet at aflevere det - ikke til Egvad kirke, men i Horsens! Der samlede Kristian III nemlig sølv til krigens videreførelse. Kirkeværgerne i hele lenet fik ordre til »straks« at tage sølvet fra alle sognes kirker så nær som en kalk og disk og føre det til Horsens.⁴⁾ Monstransen blev overflødig ved reformationen, da man opgav læren om messeunderet.

Bønderne fra de sydlige herreder, 400 mand, havde samlet sig ved Varde, mens vor egns bønder var med i en samling ved Skjern bro, parat til at afbryde den og standse videre fremrykning.

»Og nu, ulykkelige Jylland, Vee dine oprørske Bønder! Adelens Hævner, som ikke vidste af Barmhjertighed mod den danske Almuesmand, svang allerede sit uimodståelige Sværd over deres Hoveder!« Sådan skrev denne fejdes store historiker C. Paludan-Müller. - Ja, Johan Rantzau var i ilmarcher trængt op i Jylland, havde som ingenting fejlet

bønderne bort fra Varde, og efter at have overnattet en nat, vel i Lyne, gik det 7. dabr. mod Skjern bro, og, fortæller han selv i et brev til en holstensk slægtning, »ved samme bro havde mange bønder samlet sig og kastet broen af. Ville jeg omgå dem, måtte jeg 4 eller 5 mil af vejen og landsknægtene skulle i denne vintertid på 3-4 steder have vadet i vand til bæltet. Desårsag gik jeg med krigsfolkene løs på broen, hvor mange bønder da havde samlet sig. Der begyndte vi straks at veksle skud, og med vort håndskyts trængte vi dem så hårdt, at de veg fra broen. Da tog vi os for at bygge broen igen. Som de nu så det, flyede de for os, og vi drog videre næste dag«.5)

Vore bønder har nok været så dårligt udrustet, at de ikke har haft meget at skyde med, og hvad kunne de stille op mod den knusende overmagt af øvede tropper under en feltherre af europæisk rang? I Alborg nedhuggede Rantzau under et grueligt blodbad 2000 bønder. - Og så kom straffen for de øvrige. På landstinget blev de som oprørere dømt til at have forbrudt hals og ejendom. I praksis gennemførtes det ved, at selvejerne afstod deres gårde, som de så kunne fæste; de andre måtte »løse deres hals« med stude eller penge »til en usigelig summa«. Alle blev beskattet efter højeste evne og formue. Det gjaldt hvert af de 49 herreder for sig, enten man havde været med i opstanden eller ej. Kun hvis de over for kongen kunne bevise, de ikke havde været med, slap de. Det var ikke let, for vidnesbyrd af andre bønder var ikke nok. En oplagt uretfærdighed! Var de overhovedet oprørere?

I de 3 Horne herreder, i Lønborg birk, i Skast og Gørding herreder ulmede det stadigt, trods denne syndflod af undertrykkelse og blod. 1535 sendte kongen et brev til disse kredse, hvor han truede almuen med døden:

»til bønder og menige almue udi Østerherred, Nørherred, Lønborgbirk, lydendes, at min Herres Nåde er tilvidendes vordet, at de ere hans nådes befalingsmænd Peder Ebbesen og Axel Juel overhørig for og ikke til gode rede ville lade fremkomme og udgive den del, som de haver udlovet for deres halsløsning for deres forsømmelse, at de med var udi dette næst forgangne oprør etc., og derudi ladet dennem findes aldeles uvillige og fortrøden. Endog de haver derom tilforn udgivet deres breve og indsegle, og ikke nu byder mer ud at ville give end hver mand 3 lod sølv, lige så som andre vore undersätter udi de herreder udgive, som ikke oprørske haver været, hvilke os forundre, at I fordriste eder sligt at tage. Thi beder vi eder alle og hver serdeles strengeligen byde, at I retter eder aldeles efter, at dette vort brev er eder læst og forkyndet fore, at give eder straks til forne vore befalingsmænd Peder Ebbesen og Axel Juel på vore vegne, og optinger med dennem for samme eders halsløsning, eftersom andre oprørske herreder der udi Nørrejylland gjort haver, og lader det ingenlunde, så fremt at vi ikke skulle nødes til at lade straffe over eders liv og gods, som bør at straffes over vore uhørsomme undersätter«.

Efter dette har bønderne vel opgivet. Vestereggen blev praktisk talt

renset for selvejere. Dog var der forholdsvis mange tilbage i Nørre herred, og det kunne de vist takke Las Michelsen for.

Selv om man ikke kan konstatere antallet, er det sikkert, at mangfoldige at herredets bønder mistede deres selveje under denne Danmarks sidste bondeopstand, og nogle mistede også livet, ikke blot under kamp, men som straf, fordi de havde været med. Det gælder således en selvejerbonde, kaldet Jens i Kyvling, der blev halshugget; han har sikkert ikke været den eneste.⁶⁾

Selvejere og jorddrotter

SELVEJERE

I oldtiden var størsteparten af Danmarks befolkning frie, jordejende bønder, men der var også retsløse trælle og landboer (fæstere). I middelalderen blev det efterhånden vanskeligt for bonden at opfylde sine kostbare krigerske forpligtelser. Der dannedes en adelsstand, en krigerstand. For den almindelige bonde blev ledingen til en skat. Trællene blev fæstere eller inderster. Mange selvejere, »jordegne bønder«, som de kaldtes, gik over til at blive fæstere. Kongen ejede jordegods i vore herreder, kirke og adel ligeledes. Mange bønder var ikke mere selvejere.

Bonden ejede ikke sin gård på samme måde som en nutidsbonde. Han havde ikke »herligheden«, et kompleks af afgifter, som kun kongen og de fri stænder (adel og gejstlighed) kunne eje. Selvejeren havde »underejendommen«, dvs. den egentlige ejendom, brugs og frugts ret. I almindelighed var det kongen, der havde herligheden, i så fald indføres selvejergårdene i kronens jordebog sammen med krongårdene, i hvilke han ejede både over- og underejendom. Som der er blevet vist foran, dømtes alle selvejere i herredet 1534 til at afstå deres gårde, fordi de havde deltaget i Clementsfejden. Kun de, der kunne føre et vanskeligt bevis for, at de ikke havde været med, fik deres gårde igen. De andre blev fæstere.

Hvor mange fortsatte da som selvejere? - Dette spørgsmål lader sig for Nørre Horne herreds vedkommende besvare med ret stor nøjagtighed. Kongen forlenede nemlig de fleste herligheder bort, og andre solgte han. Ved at gennemgå denne forlening og disse overdragelser finder vi en række af de gamle selvejergårde. De kan yderligere suppleres med *Grimlund*, *Bindesbøl* og *Bandsbøl*. Det var Tyge Kruse,

der 1579 fik 15 af kronens fæstegårde og herligheden af 18 selvejer-gårde som et len. De »jordegne bøndergårde« var 2 i Nr. Bork, 3 i Sdr. Bork, 2 i Obling, 2 i Tarm, 1 i Bjølbøl, 2 i Sejrup, 3 i Stoustrup, 1 i Vit-tarp, 1 i Påbøl og 1 i Nerild med de på gårdenes grund værende bol og gadehuse. Heraf skulle Kruse årlig svare 100 gamle dalere i lensaf-gift. Adskillige af de nævnte bol og gadehuse har selvejerne sikkert selv bygget og lejet ud for at skaffe sig en ikke uvæsentlig indtægt. Her gjorde lensmanden med kongens støtte et betydeligt indgreb, idet kongen juleaften s. å. skrev til Nørre herreds selvejere, at husene var ikke deres, men kronens byggesteder og ligeledes visse enge, og bønderne skulle betale stedsmaal af dem og straks melde sig hos Tyge Kruse, og kunne de ikke bevise at have fæstet dem, ville ejendommene være forbrudt, og bønderne skulle straffes.⁷⁾ Det var et kedeligt julebrev at få. Også i den følgende tid havde bønderne ofte lejehuse på deres grund, således stævnedes Just Jensen i Tarm 1724 enken Karen Pedersdatter, fordi hun tilegnede sig et hussted med lidt jord, skønt det i mands minde havde ligget til hans gård.

Også 1 gård i Bandsbøl og 1 i Gråhede var selvejergårde. 1578 afstod kongen deres herlighed til Ribe domkirke, og året efter afstod han til Ribe domkapitel herligheden af 2 gårde i Odderup, 1 i Præstbro, 1 i Gundesbøl og 2 i Kyvling med 2 gadehuse. 1583 fik Mads Skade herligheden i selvejergården i Nerild og i et bol i Lyne med lov til at tilfor-handle sig ejendomsretten, og et par år efter får han det tilsvarende i en selvejergård i Adsbøl, idet han bytter med herligheden i selvejer-gården Påbøl, som han tidligere havde fået i mageskifte.⁸⁾ Adelsman-den Vincent Bille ejede »en fri bondegård« (altså herligheden) i Skuld-bøl.

Der var altså 30 selvejere i årene kort efter Grevefejden, som havde bevist, de ikke havde deltaget i opstanden. Hvor mange selvejere, der mistede gårdene og blev fæstere, fordi de havde været med, ved vi ikke, lige så lidt som vi aner, hvor mange fæstere der deltog. 1661 må kronen for at få en krigsgæld dækket udlægge Lundenæs med under-liggende bøndergods til Peter V. Uffeln, og heriblandt var herligheden til 13 hele jordegne gårde og 13 jordegne bol i N. herred, dvs. næsten dem alle. 1688 er der stadig 30 selvejere i Nørre herred, men der er sket forandringer. Ejendommene i Lyne er slugt af Østergård. Også andre har mistet selvejet. Til gengæld er de to gårde i Tarm blevet til 4 og 2 i Obling til 5, vistnok ved at gårdene er delt mellem arvingerne. Selvejergårde skulle nemlig først lovbydes til næste frænder, før der kunne være tale om at sælge til fremmede. Efter loven måtte gården ikke deles, men det skete ofte i praksis. Herligheden har ligeledes skiftet ejer ved nogle gårde. Påbøl og Bindsbøl er kommet under Lun-

GAMLE SELVEJERE	I 1570 erne	1688	1745	Ialt går- de 1683
Sdr. Bork	3	2	3	20
Obling	2	5	0	15
Sdr. Bork sogn	5	7	3	35
Nr. Bork	2	2	0	22
Nr. Bork sogn	2	2	0	23
Bandsbøl	1	2		12
Hemmet sogn	1	2		32
Sdr. Vium sogn	0	0	0	31
Kyvling	2	2	0	8
Lønborg sogn	2	2	0	61
Tarm	2	5	10	30
Egvad sogn	2	5	10	56
Nerild	1	0	0	
Lyne	1	0	0	7
Lyne sogn	2	0	0	34
Adsbøl	1	0	3	7
Topgård			1	
Strellev sogn	1		4	21
Odderup	2		5	3
Præstbro	1	1		1
Gundesbøl	1	1	2	3
Bjøløbøl	1	1	0	1
Stoustrup	3	3	0	5
Sejrup	2	1	1	1
Vittarp	1	1	0	1
Bindesbøl	1	1	2	1
Gråhede	1	1	2	2
Ved kirken	0	0	1	2
L. Vinding	0	0	1	1
Rabæk	0	0	2	1
Bundsgård	0	0	2	1
Skodsvad	0	0	1	1
Oddum sogn	13	10	19	37
Påbøl	1	1	2	1
Grimlund	1	1	0	1
Ørbæk	0	0	3	2
Dyrvig	0	0	2	1
Hoven sogn	2	2	7	21
Nr. Horne herred	30	30	43	351

denæs, Præstbro har Sorø organist, Gundesbøl og den ene gård i Kyvling er ryttergods, og den anden Kyvling-gård har Sofie Rostrup, Lydumgård.

Efterhånden var der ikke megen forskel på en selvejer og en fæster, også selvejeren kom til at betale en del landgilde og hoveri og skulle desuden betale dobbelt så meget i skat, og 1523 bestemte en lov, at fæstet skulle være livsfæste, så fæsteren ikke uden videre kunne jages fra sin gård, en overmåde vigtig lov, der sikrede danske bønder en langt bedre stilling end bøndernes i Nordtyskland, hvor de måtte leve under livegenskabet.

Det er påfaldende mange selvejere i et »oprørsk« herred. 1614 var der i hele Lundenæs len kun 55 selvejere, altså over halvdelen alene i Nørre herred, i Bøvling len 39 og i Riberhus 70. Og i dette sidste len er »gårdmændene« talt med, så der har måske ikke været mere end 35 selvejergårde. Det kan bestyrke Jens Abildstrups opfattelse af, at herredsfoged Las Michelsens optræden hindrede, at flere herredsfolk ikke lod sig rive med til at holde på »den forkerte hest«.

Det var strenge tider længe efter Carl Gustavkrigenes forarmelse, enevældens store skatter, hyppig misvækst, »kvægs og bæsters frafald«, sandflugt og »vandskade« øvede et uhyre tryk. Det fik selvejerne naturligtvis også at mærke. Flere måtte afstå gårdene for gæld. 1693 var J. Nielsen og J. Andersen i Stoustrup blevet en »anselig summa« skyldig, så de solgte deres bondeejere til Lundenæs og blev fæstere. Under en proces om 1/2 selvejergård i Obling hævder Teilman, at bonden C. Olsen har betalt for meget i herlighedsafgift til Lundenæs, og det var grunden til hans fattigdom og gårdens forfald; mens de andre selvejere i Bork betalte 1 rd. pr. td. hartk., havde Olsen betalt 1 rd. 3 mk. Dette kaldtes »at spænde herligheden for højt«. Men Teilman havde ganske vist fået overdraget alt, hvad Olsen ejede, også bondeskylden som dækning for gæld. Således blev denne gård fæstegods. 1713 var P. Bjødbøl ved at drukne i restancer, og lensmanden truede med at tage selvejet, men han fik den ordning, at han skulle betale 20 rd. for at beholde det, reparere de forfaldne bygninger og betale 6 rd. for landgilden. Der var også andre, det kneb for. 1718 solgte Chr. Nielsen i Obling sin selvejergård til Teilman, Skrumsager, efter først at have udbudt den til næste frænder.⁹⁾

Som et eksempel på overdragelse skal her nævnes 1/4 gård i Dyrvig. 1. maj 1724 lovbød ejerne Peder Thomsen og Chr. Hansen gårdsparten til næste frænder. 3 uger efter skødede ejerne på tinge »frivilligen med velberåd hu, ja og samtykke, tog Tamis Pedersen og Anne Jacobsdatters fader Jacob Bertelsen i hånd og aldeles solgte, skødede og afhændet fra dem og deres arvinger til førnævnte Tamis Pedersen og

hans trolovede fæstemø bemeldte Anne Jacobsdatter og deres arvinger den 1/4 part selvejerbondegård i Dyrvig, som de ved arv og køb er berettiget, og det således, af Peder Thomsen i selvejergården hartk. 0510 1/2 og af Chr. Hansen sammesteds hartk. 1411, ligeledes selvejergård med derpå findende huse og bygninger, ager og eng, fiskevand og fægang, mark, hede og mose, tørvegrøft og lyngslæt, vådt og tørt, inden markeskel og uden, hvad det hedder og under hvad navn det nævnes kan, som der nu tilligger og af arilds tid tilligget haver, og dertil bør at ligge med rette, intet undtagen i nogen måde fornævnte Tamis Pedersen og bemeldte Anne Jacobsdatter og arvinger skal have, nyde, bruge og beholde for evig selveje bondegård og ejendom og gøre sig så nyttig, som de bedst ved og kan...«. Samtidig kvitteres for betalingen.¹⁰⁾

1743 specificerer en ekstraskat selvejerne, dog således at man ikke altid kan se, hvad det er, de ejer, om det er deres påboende gård eller en anden eller måske enge. Drejer det sig kun om en ager eller et mindre stykke jord udelades det her. Til de 43 selvejere i hosstående tabel kan føjes 5 fæstere, der tillige ejer en ejendom et eller andet sted, f. eks. har fæstebonden John Christensen i Strellev 1 gård i Kvie og 1 i Grindsted, en Gundesbølmand ejer en part i Okslund og en mand i Oddum sogn ejer eng i Janderup. Trods de dårlige tider har nogle bønder altså været i stand til at købe ejendomme. Det er imponerende, selv om flere har gjort gæld. Af de 48 jordejere synes kun ca. 6 at have gæld »til skorstenen«. De andre har en formue fra 21 til 340 rd.¹¹⁾ De gårde, bønderne købte mellem 1688 og 1743, var navnlig borgerlige ejeres samt ryttergods og krongods, solgt 1719.

Den gamle ordning, at bonden ikke måtte eje herligheden, blev faktisk ophævet ved rytter- og krongodssalget. En forordning 1723 fastslog nemlig, at det var bonden tilladt at eje herligheden til sin gård, og proprietæren skulle være pligtig til at sælge ham den for den pris, hanselv havde købt den for af kongen. Efterhånden kom selvejerbonden da fuldt ud til at eje sin gård. En fæstebonde, der købte sin gård, kunne dog ikke tvinge proprietæren til også at sælge herligheden. Dette indskærpedes ved en forordning 1769. Samme forordning ophævede også pligten til at lovbyde gården til næste frænder, og tilbød bonden selv at bestemme, hvem af børnene der skulle arve gården. Med undtagelse af jagtretten solgte de fleste proprietærer vist i reglen herligheden sammen med gården. 1772 købte N. Hansen herligheden til den halve Grimlund af Lundenæs.

Ved opløsningen af herregårdenes gods komplekser, der begyndte med Grubbesholm og sluttede med Lønborggård, blev de sidste fæstere selvejere. Det gik således ikke lige stærkt over hele herredet.

1787 har Lønborg sogn f. eks. kun 7 selvejergårdmænd, de bor i Kyvling, mens 33, ca. halvdelen, af hjemmene i Egvad »ejer sig selv«. Enkelte ejendomme var i fæste temmelig længe således købtes Hemmet mølle med jorder først i selveje 1859.

JORDDROTTER

I 1599 tabellen ser vi adelen som langt den største jorddrot, men dog ikke ejende det halve; kronen har ca. 1/3 og kirkelige institutioner ca. 1/5 af ejendommene. Noget lignende har forholdet været i lang tid, dog var der flere selvejere og mere kirkeligt gods sidst i middelalderen. Ved grevefejden og reformationen blev krongodset jo forøget. Biskopperne afskaffedes, i deres sted fik vi superintendenter på fast løn, mens bispegodset og bispeindtægterne som herreløst blev inddraget under kronen. Blandt Johan Rantzaus regnskaber som lensmand på Riberhus findes »Register på then tredie partt aff tyndt (tiende), som Ko. May. tilkom udi Rybe stigt 1537«. Det er den tidligere bispetiende, nu kongetiende. Den var af

S. Vium	18 ørte	Egvad	19 ørte 2 skp.
Hemmet	24 ørte	Lyne	15 ørte 2 skp.
S. Bork	24 ørte	Hoven	10 1/2 ørte
N. Bork	16 ørte	Strellev	17 ørte
Oddum	23 ørte	Kyvling	9 ørte

I Lønborg havde kongen i forvejen Kongensgård og birkerne, kun Kyvling lå uden for. Præstegårdens tiende er ikke med. I regnskabet over »bispetjenere« 1537 nævnes 6 i Egvad sogn og 4 i S. Bork, de svarer smør, 3 mand om 1/2 td. De 10 gårde forøgede kongen sit gods med. Blandt Rantzaus andre regnskaber findes et over skovvogne og toftpenge, hvor en række andre mænd betaler en pengeafgift, nemlig 8 i Hoven, 9 i Egvad, 17 i Oddum, 10 i Strellev, 12 i Lyne, 4 i Hemmet, 6 i S. Bork, 4 i N. Bork og 3 i S. Vium samt 3 i Kyvling.¹²⁾ Medregnes de tidligere bispetjenere havde kronen ialt 86 bønder i herredet. Herunder er de bønder opført, som var dømt fra selvejet, og sikkert også de tilbageværende selvejere, hvortil kronen havde herligheden.

Reformationen og grevefejden betød altså en stærk forøgelse af kronens bøndergods. Snart gik det den anden vej. Østergård og Strellev Kærgård rejser sig som herregårde, overtagende krongods, senere kom Nørkærgård, og herredets andre herregårde og naboherregårde køber eller mageskifter sig til mere og mere af bøndergodset. Tarm Bisgård og Lønborggård forlenes først bort og sælges så, skoler og embeder får af det tidligere klostergods, 1711 er der dog endnu 15 klosterbønder i herredet. 1661 fik v. Uffelns for lån, der var ydet kongen under Carl Gustavkrigen, store mængder kron-

gods, også Lundenæs' bønder i Nørre herred, andre kreditorer fik ligeledes gods her, landsdommer Jens Lassen fik bl. a. sin fødegård. 1670 udlægger kronen omtrent alle de sidste rester af sit gods til rytteriet, så det kom til at udgøre 24 1/2 td. hartk. i Strellev, 6 1/2 i Lyne, 10 1/2 i Vium, 13 1/2 i S. Bork, 12 i N. Bork, 23 1/2 i Hemmet, 8 1/2 i Lønborg, 18 i Oddum, 17 i Hoven og 38 i Egvad. Disse rytterbønder blev på flere måder en art bønder for sig. 1688 har kronen kun 12 ejendomme tilbage, 6 i Strellev, 3 i Egvad, og i S. Vium, Hemmet og S. Bork 1 hvert sted. Da så ryttergodset sælges ved 1720, havnede det meste af dette også under egnens proprietærer, hvoraf nogle boede uden for herredet. Herligheden af selvejergårdene er på en enkelt, som kronen har, også kommet i godsejeres og gejstliges hænder. 1688 havde nogle tidligere kreditorer som Stegelmann i Kiel, Nic. Busch, København, og handelsmanden Christopher Castensen, Ribe, nogle ejendomme i herredet, også enkelte bønder havde fæstere, nemlig N. Nielsen i Lønborg og Frans Iversen i Janderup. Jørg. Jørgensen i Vitarp og N. Jensen i Gundesbøl ejede gadehuse eller småbol.¹³⁾

1599 var der som nævnt mindst 518 familier (husstande) i herredet, 1688 har vi samme tal. Det vil sige, at den store afgang under svenskekrigene allerede var indhentet, selv om der i næsten alle sogne fandtes øde gårde og huse. Tallet på familier har nok gennem lange tider svinget omkring de 518. Da aftægtsfolk og inderster, hvoraf der må have været nogle i gårdene, ikke er medregnet, sådan som tilfældet er i de senere folketællingslister, kan man vist sætte en familie til 5 personer, så der i hele herredet levede ca. 2590 mennesker. Knap 100 år senere (i 1769) er det steget til 2728, med godt 5 procent; sygdomme, udvandring til byerne, »Holsten« og Holland har holdt tallet på omtrent samme stude, men i det følgende 100 år til 1870 sætter landboreformerne ind, de gamle rammer sprænges, og langsomt forbedres levefoden, så fra 1769 til 1870 har folketallet fordoblet sig. Og i det følgende hundredår til 1970 er tallet atter fordoblet,¹⁴⁾ dog knapt nok, idet tallet 1970 udgjorde 10.205. I udprægede landsogne viser tabellen nemlig en lille tilbagegang de senere år i lighed med, hvad der sker i sådanne sogne andetsteds i landet. Forskydninger i tallet i de enkelte sogne kan iøvrigt let aflæses i tabellen.

FOLKETAL

	1599		1688		1769	1787	1801	1834	1850	1870	1901	1930	1960
	Ejen- domme	Fami- lier	Ejen- domme	Fami- lier									
S. Bork	48	61	48	49	328	330	326	492	501	562	750	658	602
N. Bork	24	35	33	35	298	273	304	372	423	475	483	478	526
Hemmet	29	38	41	56	195	271	289	405	422	528	531	617	743
S. Vium	31	32	38	41	255	213	271	337	330	351	357	422	666
Egvad	46	57	68	73	291	348	354	399	549	682	1339	1841	2835
Lønborg	58	102	74	95	495	588	610	827	919	906	887	946	1058
Oddum	41	72	41	60	361	348	374	487	604	842	1027	1323	1196
Lyne	46	57	49	47	201	207	244	305	369	366	463	616	726
Hoven	23	31	25	34	208	226	238	246	313	416	636	877	1111
Strellev	26	33	32	28	136	234	230	288	359	394	335	524	514
	372	518	449	518	2728	3038	3240	4158	4789	5522	6808	8302	9977

Det nøjagtige folketal kendes først fra 1769. Det omtrentlige folketal 1599 og 1688 fås ved at gange familietallet med 5.

Under krige

Enhver krig har krævet sine tunge ofre. Særlig føleligt blev det, når egnen var besat.

Store skatter pålagdes befolkningen således under kejserkrigen en pengeskat i 1625 og året efter en dobbeltskat. Det var endnu før Wal-
lesteins horder oversvømmede egnen, men alligevel formåede ikke alle at betale. Hvor galt det var, og at forarmelsen steg, viser to tings-
vidner, som lensmanden Ulrik Sandberg tog 23. okt. 1625 og 9. nov. 1626. Følgende var så forarmede »udi denne svære dyrtid«, at de havde intet at give penningskat af - Nedenstående tabel angiver tallet af de forarmede.

	1625				1626			
	g	gi	b	gh	g	gi	b	gh
Sdr. Bork	0	0	0	0	3	0	0	0
Nr. Bork	2				0	0	2	
Hemmet	1	1	2		2	0	1	
Sdr. Vium	2	1			2	0	1	1
Lønborg	0				3	0	1	0
Egvad	2	0	1		4	0	3	4
Lyne	2	0			5	0	2	0
Strellev	2	0	1		3	0	3	3
Oddum	1	3	1		3	4	0	1
Hoven	2	0	0		2	0	2	0

g = gårdmænd, gi = gårdinderster, b = bolsmænd, gh = gadehusmænd.

1625 havde herredet altså 14 forarmede gårdmænd, 5 gårdinderster og 5 bolsmænd. Året efter var tallene steget til 27 gårdmænd, 4 gårdinderster, 15 bolsmænd og 9 gadehusmænd, og 1632 til ialt 63 mænd. Lundenæs, hvorunder herredet lå, blev 14. okt. 1627 besat og plyndret, og landgilde og smør, som kongen skulle have haft, blev taget af fjenderne, og ligeledes blev bønderne plyndret, så de ikke kunne betale deres restans. Lensmandens søn, Frans Sandberg, der det år må have stået for lenet, faldt ved denne tid i kongens tjeneste i Tyskland, og i den anledning blev hans mangel i regnskabet eftergivet.) Efter 1629 måtte lensmanden afkorte sine bønders landgildeafgifter med 1/5 i Egvad, 1/6 i Oddum og i S. Vium, Hemmet og Hoven endog det halve.

Værre gik det i den næste krig, Torstenssonskrigen. På een gang kom over 2000 mand foruden kvinder, børn og »ungefehr« 3500 heste til Lønborg sogn, »hvilket vi fattige folk fik en ganske stor skade af«, for de »røvet og tog fra folk, hvad de kunne få«. Også siden gik det løs i birket med plyndren, skatteudskrivning og rytterhold. Man fik stor indkvartering over hele herredet. Hos Maren Hanskone i Bøel ruinede fjenderne 14 fag hus, hvor de indrettede badstue og brød ned af tømmeret til at fyre med. Efter at fjenden »i høst« var draget bort, opgjordes skaden i dcbr. 1645 i Lønborg birk sogn for sogn. I Lønborg sogn var halvdelen af heste, kreaturer og korn borte, og man havde kun formået at så knap halvdelen af den sædvanlige rugsæd, og man havde heller ikke korn nok til den fulde vårsæd. Ligeledes var tilstanden hos Lønborggårds øvrige tjenere i Egvad, Hemmet, Lyne, Vium, Strellev og Kvong sogne. I sidstnævnte sogn hørte 5 fæstere under birket. Overalt var både »fæ og kornsæd fratagen og forødt af den store indkvartering« og mange troppers gennemmarsch. Især var Lyneboere »nær den store landevej« frataget så meget, at de ikke havde nok at føde deres kreaturer med, selv om bestanden var mere end halveret, to fæstere havde overhovedet intet tilbage. Blandt fæstere i Egvad havde 3 nok halvdelen af vårsæden, men intet korn til husholdningen, og Eske Jensen havde ikke så meget korn, han »kunne holde sig med 4 uger og intet til vårsæd«. - Hvor kunne man købe, og hvem havde penge? Bønderne fik da nedsættelse i landgilden. I Lønborg stod nogle gårde øde.²⁾ Og tilsvarende kunne man sikkert finde i de andre sogne.

Der er foretaget en opgørelse efter stokholmske og gottorpske kilder over leveringer til besættelsesmagten i det vestlige Jylland fra og med Mors til Ribe. Landet var inddelt i 11 distrikter, hvoraf købstæderne udgjorde de 6. Her nævnes Landschaft Lundenæs med 132 1/2 plove og 4 adelsgodser. Desværre kan det ikke ses, hvor meget dette

landskab omfattede. Det kan næppe være hele Lundenæs len, da her kun nævnes 4 adelsgodser (hvad der kunne passe alene på Nørre herred), mens landskabet Lemvig havde 12 adelsgodser og 272 plove, altså mere end dobbelt så stort, og Mors og Salling nævnes som særskilte distrikter. Landskabet Lundenæs er da antagelig Bølling, Nørre og måske Øster herreder med underliggende birker.

Fra jan. til juni 1644 var der udskrevet i kontante penge 12.355 rd. til en kavalleriafdeling under oberst Johan Wrangel og Banér på Lundenæs. Desuden havde soldaterne erholdt klæder af bønderne, »deren Wert sich nicht feststellen lies«, tilføjede den svenske kæmner. Det var ikke det eneste de krævede, det viser svindet i korn- og kvægbestanden, som hørte med til naturalforplejningen, men de krævede tillige håndværks- og transportleveringer, materialer og udrustning. En af de værste røvere, oberstløjtnant Schlebusch, der samtidig en tid lå i Ringkøbing med en afdeling kavalleri, hvis størrelse ikke kendes, men som K. -R. Böhme anslår til 300 mand, krævede månedlig 700 rd., 250 td. havre, 100 td. mel, 120 td. byg, 46 td. øl, 9 td. smør, 8 td. salt, 4 td. sild, 90 sider flæsk, 200 høns, 110 gæs, 60 får, 32 stk. slagtekvæg.³⁾ Sammenligner man Schlebuschs kontante beløb med, hvad Wrangel og Banér fik i omtrent samme tid på Lundenæs, ser vi, at de har fået ca. 4 gange så stort et beløb. Så har de nok også fået 4 gange så mange td. korn, øl, smør, flæsk, kvæg osv. pr. måned. Her er tale om ca. 5 måneder. Måske har der endda været flere mindre indkvarteringer. Når så hertil kommer soldaternes private tyveri og røveri, strejfende plyndrepartiers og de gennemrejsende troppers og deres kvinders ud-sugning, forstår vi det umådelige tryk, krigen har lagt på egnen.

Endnu frygteligere gik det til i den næste krigsperiode, *Carl Gustav-krigene*. Vore allierede, der kom for at hjælpe, var lige så rovlystne og ubarmhjertige som fjenden. Tillige medførte de hungersnødens og elendighedens trofaste følgesvend plettyfusen som en hærgende pest, der navnlig var gruelig længere mod syd og øst.

Mens det gik løs »med plyndren i denne ufredstid«, søgte man at redde, hvad reddes kunne. Man kunne ikke udskibe stude fra de sædvanlige havne eller drive dem bort til lands. Nogle folk fra de vestlige sogne udskibede da fra Havrvig, hvor udløbet dengang var; man sejlede dyrene i små både fra Tipperland til Havrvig, hvor en hollandsk skipper fik dem om bord.⁴⁾

28. aug. 1657 var sidste tingdag på Kærgård birketing, og der plejedes ikke lov og ret, før tinget åbnedes 1. juni 1660, og det samme har sikkert været tilfældet på Nørre herreds ting. Lovløsheden kunne brede sig. Mikkil Nielsen på *Grimlund*, der 1652 var herredsfoged i Øster herred, og broderen Niels Nielsen døde vist under krigen eller pesten,

ialt fald er gården i elendig forfatning. Enken efter egnens rigeste bonde, *Jesper Hansen i Bøel*, er »udi forleden krigstider den største del forkommen« af formuen, så hun tilsidst levede i fattigdom.

Det skete ikke så sjældent, at det røvede bytte blev solgt til danske. Bagefter kunne folk, der i god tro havde købt kreaturer af en mellemmand komme i vanskeligheder. Således kom Chr. Sørensen, Foersum, med et »medhavende parti af adskillige sogne og byer« 1660 til Jørgen Esbensen i Løftgård, Ovtrup, for med magt at tage en ko, Chr. Sørensen mente var hans. Men Jørgen ville ikke af med den. Der kom til at stå et helt slag med gårdens folk, også konen Kirsten Jørgens deltog og fik et stort hul i hovedet og 5 blå slag på hænderne. Chr. Sørensen for omkring med en blottet kniv, og Niels Kristensen fra Strellev red bagtil Jørgen Esbensen og slog ham med en dragen degen 3 slag på hovedet. Løftgårdfolkene havde lejlighed til at aflevere bl. a. 5 nævehug, 2 øksehug og 2 hårgreb. Bag efter var der en bitter proces.⁵⁾

Fra Nørre herred klagede man især over de svenske regimenter Overbech, det Scherscheske (Siferske?) og det Darinstadtiske (darmstættiske), der også fik skyld for at være de værste. Hele Vestjylland var besat fra september 1657 til efteråret 1658, flere måneder efter freden i Roskilde, og derefter kom vore allierede, brandenburgere og polakker, der i udsugning og grusomhed nærmest overgik fjenderne. Da matriklen 1662 skulle udarbejdes, måtte godsejerne forinden indsende deres jordebøger, så rentekammeret kunne se de enkelte ejendommers landgilde. Disse skulle nemlig danne grundlaget for hartkornet. Fra Nørre herred er jordebøgerne fra Lundenæs, Lønborggård og Østergård bevaret. Her er i reglen tilføjet, hvilke ejendomme der står øde eller er stærkt forarmede.

Fogden Jens Laugesen på Lønborggård attesterer, at det er en rigtig kopi, der nævner alle godsets ejendomme, som »nu er eller forinden denne sidst forleden fejdetid var besat, og findes antegnet hos hvert sted, som er øde, såvel og hos det, som mest er forarmet. Hvad de andre deres lejlighed er anlangende, da er det meste deraf også nu i denne tid kommet meget til agters, så deres heste, kvæg og formue er dennem den største del frakommen, en del ved skatter og contributioner, og en del ved røveri og plynderi, så mange ikke har over deres halve sæd og avl ved magt og en del ringere«.

At det virkelig forholdt sig således, giver selve jordebogen tilstrækkelige oplysninger om. Blandt godsets 3 gårde i *Laustrup* siges om sal. Chr. Skouboes, at »mand og qvinde er bortdøde«, og gården står øde, på *Styg* er den ene fæster »forgældet og i armod«, i *Fjerbæk* er et bol forarmet og næsten øde. I *Vostrup* er C. Jensen »fradød« gården, som

er »forfalden på bygninger og ren øde«, på 2 andre gårde »er sæd og avling meget ringe, kvæg og heste ren borttagen«, og på en fjerde er »mand og kvinde, som derpå boede, bortdøde, en umyndig pige er på stedet, der findes intet kvæg eller cretur, uden 1 ko«. Den næste gård er ganske øde (har hverken mennesker eller dyr), de følgende 3 er alle »forarmet og meget ringe på sæd og avling såvel som heste og kvæg«, der er ganske lidt korn at så eller beholdning af foder »eller andet«. 2 bol stod øde. I Lønborg by har L. Sørensen opsagt sin halve gård, som »han for armod ikke længer kan besidde«, ejendommen Frøemose »er forfalden og næsten øde«, hos en enke er sæden ringe, og gården er næsten øde. I Bøel er 4 gårde ligeledes forarmede, forgældede og forfaldne og næsten øde, og 2 bol er i samme tilstand. Varisbøl er »meget forfalden og i stor armod«. I Tarm, hvor 6 gårde hørte under Lønborggård, var de 4 næsten øde, på de 2 var der intet kreatur tilbage, desuden stod 3 bol næsten øde, i Foersum er et bol næsten øde, i Strellev et ligeledes og et andet helt øde, i Nørtarp 2 øde gårde, hvor husene var borte. I Adsbøl var 1 gård »meget forarmet og næsten øde, både på bygning, sæd og kreatur«. I Glibstrup var halvdelen af en gård øde, og den anden halvdel forarmet. I Sdr. Vium stod 1 gård øde »og en part af huset borte«, og en anden forarmet og »ganske meget forfalden« på bygning, sæd og avl og havde intet kreatur, og et bol var næsten øde, ligeledes et bol i Esbøl. I S. Bork stod en ejendom øde og 2 »næsten øde«. I Pagård var tredjedelen af gården så forarmet, at der hverken var hø, korn eller fæ. Bandsbøl var omtrent lige så medtaget, og 2 små bol havde ringe sæd og avl og intet kreatur. 2 gårde i Skuldbøl var i stor armod og forfaldne, Stovstrup stod næsten øde, i Nederby 1/2 gård øde. I Hoven er bolet ved kirken »forarmet og sæden og avling meget ringe, hans cretur hannem næsten frarøvet«, et bol i Sdr. Grene stod øde, Okslund »forarmet og næsten øde, alle hans cretur hannem frarøvet«.

Endnu værre stod det til med Lønborggårds gods i Vester Horne og Skast herreder, dér var næsten alt »rent øde« eller »næsten øde«. I Bølling herred var det knap så slemt, så af 13 gårde var kun 3 meget forfaldne, og en havde fæsteren opsagt for armod, da hele formuen, korn og kreaturer var udlagt til kreditorerne. Man synes at være sluppet bedre gennem krigen nord for Skjern å.

Af Østergårds jordebog 1662 ser man, at det har været særlig slemt i Lyne. Bjergsomme folk må ligefrem have stjålet husene på de mange øde gårde og bol, der stod forladt i længere tid. Det må være tømmeret man tog, lerkliningene har man næppe interesseret sig for. Der var jo nok, der trængte, og bygningerne var i reglen de døde eller

bortkomne bønders ejendom, så man har vel ment, det var herreløst gods.

I Nørhede var 1 gård ganske øde og nedbrudt (»neebrøt«). I *Uldbæk* stod 1 gård øde. *Bjerge* var »ganske øde og nedbrudt«, ligeledes var tilstanden på 2 gårde i *Sønderdiger*, 2 i *Lyne by*, 1 i *Strellev*, 1/3 af *Tøstrup*, den sydligste gård i *Mosbøl*, halvdelen af et bol ved *Lyne kirke*, 1 gård i *Adsbøl* og halvdelen af en anden samt bolet *Korsgård* og 1/2 gård i *Nørtarp*. En gård i *Horne* i *Øster herred* var ligeledes »øde og nedbrudt« ligesom et bol i *Torstrup*, mens 2 gårde i *Ølgod* var forholdsvis godt ved magt. De 3 ejendomme på *Mols*, der fra første færd hørte under *Østergård*, var sluppet fri. Så langt mod nord havde krig og pest ikke raset så hårdt.

Det vil sige, at halvdelen af *Østergårds* gods i *Nørre Horne herred* stod øde eller næsten øde, ja mange bygninger var forsvundet, og det øvrige gods var mer eller mindre hårdt medtaget. Næsten lige så slemt stod det til på *Lønborggårds* gods i herredet, hvor der dog ikke var så mange helt nedbrudte huse. *Lundencæs* jordebog opfører 17 gårde og 7 bol i herredet, foruden nogle gadehuse, men den angiver kun et par af dem som øde og desuden en enkelt, hvor det ses, at beboeren er fri for egt og arbejde, imod at han opbygger gården, men den nævner slet ikke de forarmede og næsten øde, og dem har der sikkert været forholdsvis lige så mange af på dette gods som på de to førnævnte. Antagelig har forholdet været det samme på herredets øvrige godser. Man ved således, at brandenborgerene afbrændte *Houm* og ødelagde dens bøndergods i *S. Bork* og *Skodsbøl*, hvor det stod nedbrudt og øde.⁶⁾

Man tager næppe fejl i at påstå, at *Carl Gustavkrigene* og nærmeste efterspil ødelagde eller i bund og grund forarmede halvdelen af herredet og også bragte fattigdom og elendighed over resten. De øde ejendomme, som kom i gang, har vel fået nogle fæstere andetsteds fra, men det synes, at herredet i stort tal har beholdt sine unge.

Da der 1662 blev pålagt en kornskat, formåede *Viumgård* ikke at udrede de sidste 2 td. rug og 2 td. byg, og det øvrige sogn ikke 5 1/2 td. rug og 5 1/2 td. byg. Fra 4 andre sogne kunne følgende kvanta af hver af de to kornsorter heller ikke erholdes: *Hemmet* 8 1/2 td., *Hoven* 4 3/4 td., *Nr. Bork* 8 3/4 og *S. Bork* 8 1/4 td. Blandt det øde gods nævnes *Varde hospitals*, der dog vist kun var nogle enge i *Brosbøl*.⁷⁾ Tillige stod 19 1/2 td. hartk. i *Strellev* sogn øde, i *Egvad* 18 td. og desuden et bol i *N. Bork*.⁸⁾ Det var dog ikke nær så slemt som østpå, hvor hele sogne næsten var »øde og ruinerede«, men dog et vidnesbyrd om fattigdom og øde jord herude efter krigen.

Et vidnesbyrd om den skræk, man levede i, har man fra *Gyris*, hvor der

blev gjort et overmåde rigt fund af sølvtøj med de to fæsteres navne. De døde vist begge under krigen eller af pesten. Gennem flere slægtled havde der åbenbart været solid velstand i gården. Hans og Christen Christensen hed de to. Deres mødrene slægt havde længe siddet på gården. Deres oldefar havde giftet sig derind. Han var en præstesøn fra Nr. Omme og er vel ikke kommet tomhændet.⁹⁾

Et synligt minde om den onde tid bevarede man længe i en af de vestligste gårde i Vostrup, hvor der måske endnu gemmes en kårde, en fjendtlig rytter havde efterladt.¹⁰⁾

Soldatervæsen og stavnsbånd

Pligten til at forsvare landet kom til at hvile hårdt på bonden.

Da de tyske lejetropper og hærledere under den nordiske syvårskrig ikke udrettede noget videre, udskrev man hver 10. mand af landets våbenføre befolkning. Ikke alle mødte, og ilde blev de mødte medhandlet af de tyske landsknægte, hvorfor de deserterede i massevis. Det har folk herfra vel også gjort. Og i 1565 måtte lensmanden på Lundesnæs udskrive 400 »væragtige bondesønner, pebersvende, tjenestedrenge og ledige karle«, kun adelens ugedagstjenere gik fri. De udskrevne skulle straks ruste sig med gode værger og de bedste klæder og følge lensmandens beskikkede til København. Den, der ikke mødte, straffedes på livet. Men det er vel gået her som andetsteds, at forsøget ikke lykkedes straks. Mange udeblev, nogle deserterede, og resten kastede våbnene ved første modgang og vendte hjem. Siden blev der dog en dygtig afdeling under Frans Brockkenhuus.

Efter Kalmarkrigen oprettede Kristian IV en milits af selvejere. Var manden gammel eller svagelig, måtte han stille en søn eller dygtig karl. Til gengæld blev han fri for landgilde og andre afgifter. Her blev følgende udtaget: N. Olufsen i S. Bork, L. Skrumsager i Obling, 2 mænd i Stovstrup, 1 mand i Sejrup, J. Nielsen i Bøel og Jep Frandsen i Tarm. Soldaterne skulle øves ved en landsbykirke et par timer om søndagen og deres våben gemmes i et skab i kirken, og de skulle deltage i årlige mønstringer. Det var en tung byrde, omkring 1620 hverken kunne eller ville man bære den længere, bønderne begyndte at rejse bort. Da øde gårde var tidens store bussemand, indførtes det princip, der med mange ændringer var gældende det meste af tiden til 1788, nemlig at et antal gårde, også fæstegårde, skulle udgøre et lægd, der skulle stille en soldat. Desuden skulle sognet stille en sogne-

rytter med hest, våben og udstyr. Der blev vist allerede dengang en større samlingsplads i Tarm.

1652 skulle hvert sogn og hver husbond gøre mandtal over alle stærke karle mellem 16 og 40 år, hvis ikke de havde fæstet gård. Heraf skulle udskrives et vist antal, og den udskrevne måtte ikke flytte fra stavnen, han var udskrevet for, og uden pas kunne han ikke rejse fra en provins til en anden. Lægdet skulle årlig give soldaten et par sko, krudt og lunte, 5 mark kurant og 6 sk. dansk foruden noget i hans knapsæk og nogle skilling til øl. Efter 3 års tjeneste kunne karlen ikke udskrives igen, undtagen hvis der kom krig. Hvis han fæstede gård og giftede sig, kunne han blive fri før. Da Carl Gustavkrigene kom, udskreves i hast endnu flere. Også svenskerne udskrev karle og sendte dem til Lifland. Efter denne krig skete der mange ulovligheder (bestikkelser og forfalskninger) ved udskrivningen.

1670 bestemtes det, at der skulle udlægges visse krongårde til ryttergods, hvoraf hver 8 td. hartk. skulle stille en karl med hest og fuld udrustning. Først var gårdmanden eller hans søn rytter, men fra 1679 kom der hvervede ryttere, som måske ikke boede på gården, men i et lille hus. Fra 1702 udskrives 1 rytter pr. 20 td. hartk. ryttergods.¹¹⁾ Her i herredet omfattede det følgende gods: i Tarm 5 gårde og 6 bol eller huse, i Foersum 2 gårde, Gyris, Skodsvad, i Odderup 2 gårde og 1 bol, i Stovstrup 1 bol, Kirkebolet i Hoven (en gård), i Sdr. Grene 2 gårde og 1 bol, i Nr. Grene 2 gårde og 1 bol, Hulmose, i Okslund 1 gård, i Adsbøl 1 gård, i Nørtarp 5 gårde eller bol, desuden i Katrebøl 1 gård, i Esbøl 2 gårde, i Vejrup 1 gård, Toftum 1 gård, i Nordenå 1 gård, i Kyvling 1 gård og i N. Bork 2 gårde.

Til det ene rytterbol i Nørtarp knyttede sig en dramatisk skæbne. Husmoderen Lisbeth Fransdatter havde første gang været gift med en soldat Ole Nielsen Kjøbenhavn, der lå i Glückstadt, mens Lisbeth og børnene boede i Varde. Manden kom i pengeforlegenhed og lånte da 21 sdl. 2 mk. 4 sk. af en soldaterkammerat Visti Lassen*). I det udstedte gældsbevis bemyndigede Ole Nielsen Visti til at måtte få beløbet udbetalt af gagen. Ole Nielsen havde været organist i Varde. Imidlertid vældede Carl Gustavs hære ind over Jylland, og i 1658 kom vore hjælpetropper, der som bekendt huserede på det frygteligste. De antog Ole Nielsen for en svensk rytter, og »in furie« (raseri) kastede de sig over ham, udplyndrede ham, hans bo og hans hustru og slæbte ham med på marchen, til sidst skød de ham, mens enken og de små børn stod tilbage i den yderste armod og elendighed, hun havde »ikke det, hun kunne skjule sig udi«, og havde intet til livets ophold uden »hvad Gud og kristne medlidende mennesker« kunne give hende. Hun

*) Navnet vækker formodning om, at han er sønnesøn af Visti Lassen på Bindesbøl.

lod da lyse fra prædikestolen i Varde kirke, at hun frasagde sig arv og gæld efter manden. Hun kunne ikke gøre det på tinget, »efterdi retten på de tider ikke blev holden eller betjent«. Senere blev hun gift med Niels Jensen Wallund, og de overtog fornævnte rytterbol i Nørtarp.

Selv om man troede - vist med rette - at Visti Lassen havde krævet og fået sit tilgodehavende udbetalt af kompagniet, krævede han 1669, 14 år efter gældsbeværets udstedelse, pengene betalt af Lisbeth og hendes nye mand. Visti havde Niels Jensens bymand Peder Nielsen Borch, også kaldet Kioldbek som sagfører og fik ægteparret dømt til at betale. Herredsfoged Windsløu døde, men Kioldbek påtog sig ansvaret og gjorde udlæg hos dem for 41 sdl. 2 mk. 8 sk. Også Visti Lassen døde ved denne tid. Imidlertid var det ikke så let at gøre udlæg i det kgl. ryttergods, og Niels Jensen bad da sin oberst, der var ingen ringere end Anders Sandberg, om hjælp til at få beløbet tilbage igen. Sandberg advarede straks herredsfogden og Vistis arvinger imod at forgribe sig mod rytterordinansens § 6 og 7, hvor det hed, at der ikke måtte gøres udlæg i nødvendigt sædekorn, og hvad der krævedes for at drive en plov, og Sandberg skrev, at han »ikke kunne samtykke noget udlæg eller vurdering udi Wallunds bo«. ¹²⁾

Foreløbig blev intet betalt tilbage. Næste år rejste Lisbeth til København, og ved en sagførers hjælp sender hun en redegørelse til selve krigsmarskallen v. Korbitz og beder ham om »at forhjælpe vores fattigdom og fratagne midler måtte erstattes af samme Peder Borch«. Krigskollegiets protokol findes desværre ikke for 1674, men det er sandsynligt, at hun har fået hjælp. Wallund må personlig have været med som rytter i felttoget i Nordtyskland 1675 og i det blodige slag ved Lund 1676, hvor netop Sandbergs regiment led meget store tab, så Lisbeth kan være blevet enke anden gang. ¹²⁾

1688 er der en anden enke på ryttergodset i Strellev sogn, nemlig Inger, sal. Chr. Christensens i Katrebel. Måske er det en krigsenke.

Både ryttere og landsoldater satte nu kulør på sognene. En periode var der dog ingen milits. Men 1701 oprettedes den påny og i større omfang under navnet *landmilitsen*, foreløbig med 6 års tjenestetid, dog kun med øvelser 2 timer om søndagen og med 2 årlige kompagniovelser og 1 uges årlige regimentsøvelser, ellers var soldaterne karle hjemme på gårdene, når der da ikke var krig. Det lød ikke så slemt, men tjenesten blev så forhadet for den brutale behandling, officererne gav de menige. Godsejerne udvalgte karlene, hvoraf en session udtog de dueligste. Her var en *samlingsplads* ved Lyne kirke. Inde i kirken anbragtes et solidt skab af norsk fyr til 22 flintebøsser og krudt, uden for kirkediget stod træhesten på sine 2 høje ben og vist en straffepæl. Det var under kaptajn Dombroichs kompagni. I Strellev samledes 12 ryt-

tere til øvelse, nemlig 1 fra Bork, 2 fra Hemmet, 2 fra Strellev, 1 fra Vium, 1 fra Ansager, 1 fra Tistrup og 4 fra Horne. De stod 1716 under kaptajn Bormann, hvis kompagni havde hovedsamlingsplads ved Skast herreds ting.¹³⁾ Store bøndergårde havde to eller flere fæstere eller selvejere og ingen eller få tjenestekarle. Karlene søgte derfor arbejde i købstæderne, på øerne, hertugdømmerne eller Holland, og nogle fiskede eller sejlede. Det kneb derfor at præstere soldater nok, og godsejerne ville tillige sikre sig dem, så gårdene ikke skulle blive øde. Den førnævnte pastvang skærpedes, og både ved lovlige og ulovlige midler søgte man at binde karlene til stavnen. Karlene rømte alligevel - til »Holsten« eller til havs. I 1710, da de »lexet soldater« til Fredericia, kom der to karle ind i Søren Jensens gård i Esbøl. Under samtalen spurgte de fremmede om soldaterne fra Grubbesholm. Søren svarede, der fattedes to, nemlig en fra Hodde præstegård og Niels Moltesens søn fra Frisvad mølle. Søren søn sagde da: »Jeg tror nok, Niels Møllers søn sidder her ved bordet«. Men karlen sagde nej. Laurids Christensen fra Vium mølle genkendte også Niels fra Frisvad. I en følgende retssag sagde Niels Møllers sagfører, at der var ledt efter sønnen, og hans far havde oplukt dørene for de søgende, og mølleren havde været hos sessionsherrerne og var frikendt for tiltale. - Bigum, Viumgård, lyste efter Niels Christensen, der sidst havde tjent P. Pedersen i Esbøl, men da sessionen skulle holdes, løb han uden forlov eller pas af frygt for, at Bigum havde ham nødig til soldat. Han skulle nu pågribes, hvor han findes, til at besætte et vacant lægd på godset med. Nogle måneder senere lyste Grubbesholm efter Anders Muf, der var rømt uden pas. 1711 stævnes 6 bortrømte karle fra N. Bork og Skuldbøl af Lasson'erne på Grubbesholm og Nørholm. Jac. Knudsen lyste efter C. Lauridsens søn Niels Christensen i Uldbæk, som for omtrent 3 år siden var rømt fra godset.¹⁴⁾

Andre unge karle tog plads på ryttergodset, der passedes af regimentsskriveren Anders Rask, Lydumgård. Kaptajn Holger Vind lod lægdsmanden Chr. Madsen i Kyvling stævne både Rask og hospitalsforstander Jørgen Bjørn i Varde, da der var vacance i et lægd, der bestod af strøgods, dvs. spredt gods, der ikke var med til at komplettere en herregård. Han klagede over, at man ikke havde navne på strøbøndernes sønner. Iøvrigt ser det ud til, at kaptajnen ville have rytterbøndernes sønner på listen. Han beskylder nemlig regimentsskriveren for at drage unge karle fra lægdet og ind på ryttergodset. I ca. 5 år havde en af lægdets unge, P. Henriksen, været »i sønden« (hertugdømmerne), nu var han kommet hjem og havde overtaget 1/3 ryttergård i Kyvling. Han skulle have været soldat i Vinds

kompagni. 1716 lyser Teilman efter Frands Mikkelsens søn Jens.¹⁵⁾ Og tingbogen viser der stadig lyses efter borttrømte karle.

Undertiden kneb det soldaten at få den løn, lægdet skulle give ham. 1714 stævnedes soldaten P. Hansen i Nederby lægdsmanden Jep Gra-versen, Gråhede, med lægdsbrødrene 4 bønder i Gråhede, 1 i Lille Vinding, 1 i Tarm og 1 i Esbøl for resterende løn.¹⁶⁾

Også rytterne måtte man døje med. De var tit noget værre rak, hengiven til drik og slagsmål, og de stjal som ravne. 1695 velsignedes Tarm derfor med et »stokhus«, et fængsel med »stokken«, en træblok, hvori delinkventens arme og ben spændtes fast, og med en »gevaltiger«, der var fangefoged og bøddel. Vi skal nævne nogle af rytternes bedrifter. En dag i marts 1716 kom rytteren Bernt Wolf gangendes til Lars Uldbæks, hvor konen, Kirsten Thamesdatter, var ene hjemme. Han befalede, hun skulle sige, hvor manden og gårdens andre folk var. Da hun ikke vidste det, trak han sin kårde og pryglede hende med den. Endelig slap hun fra ham og flygtede ind til naboen Mads Pedersen og rytteren efter hende med draget kårde. Her lykkedes det Kirsten at liste bort. Straks efter hørte hun Mads' kone skrig og græde højt. Da Kirsten var bange for livet, turde hun ikke gå ind og hjælpe. Rytteren råbte, konen skulle skaffe Kirsten til stede, og slog hende så voldsomt, at kården knækkede, et kvarter sprang af den og blev senere fremlagt i retten. Rytteren pryglede videre med stumpen og råbte, at Mads skulle betale en ny pallask. Mads lå på sin sygeseng og bad rytteren være skikkelig. Da banditten hørte det, råbte han: »Du skal få en ulykke, din skælm, der du ligger!« og stak ham med den brækkede kårde, og havde dynen ikke været imellem, var der sket et mord, nu slap Mads med en lemlæstet hånd. Nu krøb den syge af sengen og havde kræfter nok til at tage kården fra rytteren, hvorefter denne blev mere rolig. Men så snart han havde fået kården igen, råbte han: »Det skal blive din ulykke!« tog ild fra frammerset og ilede ud til tørvestakken med ilden på et skår, men fik ikke ildspåsættelsen fuldbyrdet, idet han søgte over til Bennet Nielsen, jog manden ud af gården med blottet kårde og drev derefter tjenestepigen, Sidsel Madsdatter, foran sig, hun skulle vise ham vej til Strellev, mens han jævnlig huggede løs på hende, hun prøvede at løbe tilbage, men blev indhentet og atter drevet afsted. I Morsbøl slap hun fra ham, og han gik tilbage til Bennets i Uldbæk, hvor han stjal en lysestage og en pisk, tog en hest af stalden og red bort. Han havde kvarter i Kvong.¹⁷⁾

Det dårlige forhold mellem rytter og bonde førte endog til, at bønderne slog en dragon ihjel. Det skete i Hyllerslev, hvor nogle ægtvogne holdt. Tre kyrasserer krævede brændevin, og da bønderne ikke ville give dem mere, trak de deres pallasker og huggede efter bønder-

nes hoveder, bl. a. efter Jørgen Smed fra Lyne, der havde sagt, de skulle lade dem fare med fred. I kamptummelen blev rytteren Peter Kiærn dræbt.¹⁸⁾

En soldat fra Nr. Bork stjal en pisk på Skrumsager og løb gennem åen med den. Teilmans tjener, Niels Skytte, satte efter ham og slog ham ned. Slaget var så voldsomt, at soldatens hovede svulmede så stærkt op, at man næppe kunne se øjnene, og han knap kunne tale eller selv stå. Det var én af kaptajn Treibergs folk,¹⁹⁾ altså ikke en rytter.

Under den store nordiske krig, blev det næsten umuligt at skaffe folk nok til regimenterne. I lægderne her var det helt fortvivlet. I det lægd, hvor S. Davidsen af Bandsbøl, var lægdsmand, var der ingen unge karle eller husmænd tilbage. I et andet, hvor Morten Nielsen, Bandsbøl, var lægdsmand, var kun Strange Hansen i Bandsbøl tilbage, og han skyndte sig at fæste en gård på 4 td. hartk., og desuden var hans to brødre udskrevet til soldater af lægdet. I P. Pedersens lægd i Esbøl var der kun en enkes søn, J. Sørensen, og han fæstede også en gård. I det 4. lægd var den udskrevne intetsteds at finde, og lægdsmanden Niels Møller i Vium mølle, oplyste, at nu var der ingen karle tilbage, og der var kun en lille »knottet« bolsmand i lægdet, og han havde kone og mange små børn, men man sagde, at Las Jensen ovre i Glibstrup havde en ugift søn, og han var bror til den rømte. En dag, Chr. Lassen, som sønnen hed, var taget til Varde, blev han arresteret af en korporal fra Sønderdiger, og 4 underofficerer førte ham mod hans vilje til kaptajnen, der skrev ham til soldat, tog ham i ed og gav ham mundering, men lod ham dog køre hjem med heste og vogn.²⁰⁾

Også efter at krigen var hørt op, rømte man stadig. Således lyste Fr. Lasson, Nørholm og Grubbesholm på een gang efter 16 unge rømningsmænd. Her fra herredet var det A. Pedersen og Ebbe Nielsen af Stovstrup, Iver Christensens og S. Debels sønner i Bandsbøl og P. Argabs søn i N. Bork.²¹⁾

Det var et slemt job at være lægdsmand dengang. Han havde det som et vist dyr mellem to negle. Var der ikke nok at udskrive, rasede officererne, og blev han ivrig i tjenesten, blev hans egne standsfæller vrede. 1727 lyste lægdsmanden N. Nielsen i Skodsbøl efter 3 undvøgne: Jens og Hans Laursen ved Oddum kirke og Poul Nielsen i Foersum. Han krævede dem dømt til at pågribes og en af dem udleveret til soldat. Mødrene til de tre gik til tinge med skrivelser, hvori de rettede beskyldninger mod Niels Skodsbøl som lægdsmand.²²⁾

Iøvrigt stredes propritærerne så bravt om egnens unge, som om de var deres ejendom eller bortløbne kreaturer. 1723 var der retssag mellem madam Brønshorff, Lindbjerg, og Jac. Knudsen, Østergård, om Jens Sørensen, der 15 år gammel kom fra Østergårds stavn og gik i skole i

Nørtarp og var så hjemme hos moderen på Østergårds gods, hvorfor Knudsen krævede ham »tilfunden«. - En dag dukkede fogden fra Visselbjerg op med 3 mand i S. Laursens gård i S. Bork og tog 2 unge karle og førte dem til oberstløjtnant Rantzau på Visselbjerg, der påstod, det var hans folk, men Bigum påstod, det var Grubbesholms og udstedte forbud mod »at afhænde dem«. Ved samme tid blev Jens Hansen fra Esbøl taget og gjort til soldat, han havde tjent på Grubbesholm og Viumgårds gods i et lægd, der var blandet. Nu var han fanget på vejen til Ribe for at besøge sin familie.²³⁾ Med god grund skrev krigskommissær Nissen om proprietærene: »Allernådigste konge! de gør denne frie provinses folk så godt som vordnede!«²⁴⁾

Derrømmerstadig mange. 23. okt. 1730 lyser Qvistgård, Østergård, efter 9 bortrømte, som skulle have opholdt sig hos forældrene. Det var Jørgen Hennebergs søn Knud i Nørhede, C. Pedersen, f. i Lyne, A. Christensen i Uldbæk, N. Gjødesen hos Knud Skomager i Tarm, H. Jensen, feldbereder i Foersum, H. Nielsen og J. Clausen, sst., N. Christensen i Kokkelund i Oddum og M. Lauridsen i Strellev.²⁵⁾ - En uge senere ophævedes militsen - et held for de unge! Men det varede så kort. Thi nu kom den dag, da proprietærernes fremgangsmåde, som Nissen så stærkt kritiserede, blev lovlig, nemlig fra 1733, da stavnsbåndet indførtes sammen med en fornyet landmilit. Regeringen fik hæren forøget, godsejerne sikredes arbejdskraft, og begge dele måtte bønderne betale! Det var den tids krisehjælp til klagende godsejere! Den danske bondestands mandlige medlemmer blev inden for visse aldersgrænser bundet til fødestavnen, og udskrivningen blev lagt i godsejernes hænder, så de kunne udskrive, hvem de ville, foreløbig dem mellem 14 og 36 års alder, og fra 1764 fra det 4. år. Som før nævnt måtte vore unge ofte rejse andet steds hen for at bjærge føden, og sådan var forholdene også under stavnsbåndet. Man måtte da købe et rejsepas hos godsejeren, hvorved denne erhvervede sig en lille part af den unges surt erhvervede fortjeneste. Man kunne også købe sig helt fri, men det var dyrt. Striden om karlene fortsattes derfor. 1734 var der strid om en karl, født på Østergårds stavn, men tjene på Lunderups. Assessor Hansen, Lønborg, ville ikke besætte et strølægd, men dømtes dertil ved højesteret 1763.²⁶⁾ Hvordan Sterm, Viumgård, søgte at udnytte militsen som et kraftigt tvangsmiddel over for sine bønder fortælles der om senere. 1762 efterlyser forvalteren på Lundenæs på sit herskabs vegne 24 personer på tinget og fra prædikestolen 3 søndage i rad, nemlig J. Jensen Vium af Bindesbøl mølle, Knud Christensen og C. Pedersen, Skindertoft, C. Christensen, Kronborg, C. Axelsen, Vittarp, J. Nielsen, Snappenborg, og P. Pedersen, Stovstrup, alle af Oddum sogn, Niels og Eske Poulsen, Tarm, brødrene

J. og C. Gregersen samt sidstnævntes 2 sønner Gregers og Hans af Hemmet, J. Lassen og C. H. Dahl, N. Bork, J. Christensen, C. Larsen, Lars Nielsen, S. Christensen, N. Christensen og Chr. C. Lønne i Obling samt C. P. Brødløs og Eske P. Brødløs og Lars Sørensen i S. Bork. Forvalteren brugte Nic. Bejer som sagfører. C. Christensen var imidlertid død, og C. Pedersen, Skindertoft, var kommet hjem, så for dem bortfaldt sagen. To mænd mødte for J. Vium og oplyste, at han var mølleforpagter i Bjært og havde fripas. Det lød således:

»Jeg undertegnede Steno Rasch, forvalter på Lundenæs stamhus, gør herved vitterligt, at som nærværende ærlig karl Jens Jensen Vium har været af mig som husbonde sit frie pas begærende, så har jeg ikke hannem samme villet nægte, men herved meddelt ham sådan afskedigelse, at han må tjene, fæste og bygge samt bo, hvor han bedst lyster, uden nogen ringeste tiltale herfra, så jeg til den ende vil have ham på bedste måde rekommanderet, der hans tjeneste måtte behøves. - Dets til bekræftelse under min hånd og segl.

Dalagergård, den 14. november 1755.

Steno Rasch«.

Bejer bestred passets gyldighed, hvad dommeren ikke godtog. J. Snappenborgs far forklarede, at 1743 brændte hans gård og indbo og »jammerlig tilredte mig og hustru«, hvorfor en slægtning i Visby i Sønderjylland tog drengen til sig. Han havde besøgt forældrene sidste jul, og genpart af hans rejsepas som matros i kongens tjeneste fremlagdes i retten. Bejer påstod, at hvad faderen meddelte er »ubeviselig, uretlig og dumdristig af en bonde mod sin husbonde«. - P. Joensen i Gråhede, der var bedstefar til P. Stoustrup, oplyste, at denne siden sit 7. år havde opholdt sig hos ham på Ribe domkirkes gård og altså var fritaget, da han var flyttet, før han var 9 år, hvad loven dengang satte som grænse for stavnsbåndets indtræden. Bejer protesterede voldsomt og krævede Peder dømt til slaveriet. Da greb domkirkens værger ind og forlangte Peder frikendt for Lundenæs, og det blev han.

For C. Gregersens sønner blev der fremlagt en skrivelse fra sognepræsten, hr. Lemvig:

»Søndagen den 31. jan. sidst, da jeg kom i Hemmet kirke, forefandt jeg i våbenhuset ovenmeldte Chr. Gregersens kone, som sidder tilhuse i *Skuldbøl*. Jeg gav hende da tilkende, at jeg havde at lyse efter hendes bortrømte mand, børn og hendes mands broder, hvortil hun med gråd svarede i manges nærværelse, at hendes mands broder vidste hun ej hvor var, men hendes mand var rytter ved kongens arme i Holsten, og hvad hendes 2 sønner angik, da var den ældste, Gregers, i 6. år og den yngste, Christen, i 5. år, da hendes mand tog bort fra hende, og hun blev sat ud fra alt det, hun havde, måtte forlade sit sted og søge husveje og hjælp hos andre, som ville ynkes over hende og børn, som da var svage.

Da nu dette sidste om hende og hendes børn er en sandhed, som hver mand her er bekendt, og at moder med børn ikke, siden den tid hun blev sat fra stedet for 6 år siden, har opholdt sig på Lundenæs stavns, som kun ejer dette eneste sted i disse sogne, men dels hendes børn fået føde og klæder hos konens broder, Mikkell Hansen her i Hemmet, hvor de begge har fyldt deres 9. år, dels siden har fået ophold her af Hemmet sogns

fattige kasse , som protokollen udviser, så holdt jeg det for ulovligt og ufornudden at lyse efter konen og tvende sønner, som vare i Hømmet kirke samme dag og findes her i sognet, siden de ikke ifølge kgl. anordning vedkommer Lundenæs ejere«.

Dommeren afviste da søgsmål mod drengene. Bejer krævede de 22 dømt fredløse, og at ingen under høj bødestraf måtte huse eller hæle dem, at de skulle fratages deres arv, at herskabet gives lov at gribe dem, og at de betaler sagens omkostninger eller henføres til Bremerholm i slaveriet. - Dommen lød på, at de 18 inden 6 uger skulle »stavne under Lundenæs«, ellers måtte de pågribes som de, der første gang er undvigte (dvs. »nogen tid på vand og brød hensættes«), og at de udreder sagsomkostningerne.²⁷⁾ Antagelig holdt de sig borte. 1763 ophævedes militsen, i stedet for skulle karlene være almindelige soldater, og 1788 løstes stavnsbåndet, »da ved et mildt og myndigt ord menneskerettens banner blev hejst over Danmarks jord«.

Overtro og trolddom

Lige fra den fjerneste oldtid har man ment, at der var mennesker, som ved magi (ord, formler, symbolske handlinger eller visse genstande) kunne tvinge åndemagter til at påvirke andre enten til gavn, (ved at helbrede og bringe held) eller til skade, der kunne ramme mennesker, dyr eller afgrøder. De verdslige love straffede i reglen kun, når der var tilføjet skade. Derfor kunne kloge mænd og koner ofte uantastet fortsætte til vore dage med magiske kunster som at »stel Blued, aa vis igjen, aa vænn e Vind, aa løss øwwer baallen Fingger aa møy mier«. Det var næsten legitimt. Men gik kuren galt, kunne det blive farligt!

Kristendommen betragtede al magi som hedenskab og synd, og da navnlig hvis der skete misbrug af Guds navn eller påkaldelse af djævelen, men endnu indtil 13. århundrede regnede kirken næppe trolddom for nogen virkelighed, og på en synode 785 bestemtes, at de, der »forblændet af djævelen« troede, nogen kunne være en heks og brændte vedkommende, selv skulle straffes med døden. Men fra 13. århundrede blev det efterhånden lige modsat. Mødet med maurerne, kætterforfølgelserne m. m. gjorde trolddom til en livsfarlig beskæftigelse. Da det var imaginære forbrydelser, blev mange uskyldige forfulgt og henrettet. Efter pave Innocens VIII's bulle af 1484 hærgede hekseprocesserne den civiliserede del af Europa gennem et par hundrede år.

Her til lands gik det dog først for alvor løs efter reformationen. To forhold gjorde dog, at processerne fik et mindre omfang hos os end i flere andre lande. Her måtte ikke bruges tortur, inden den anklagede var dømt skyldig, og en misdæders angivelse skulle ikke stå til troende. Alligevel kom disse angivelser til at spille en meget stor rolle, fordi de vakte folks dybeste mistanke. Vore dommere søgte at få

besvaret følgende: Har den anklagede lovet nogen ondt? Er det derefter dennem vederfaret?

Nørre Horne herred fulgte den almindelige udvikling og slap ikke fri for denne galenskab. Vi skal nu se nærmere på nogle processer.

Ludvig Holberg siger i sin Danmarkshistorie, at en præst i Lønborg blev brændt for trolddom, og det samme sagde et i 1800tallet almindeligt sagn i sognet, som dog kan skyldes Holberg. Wiberg mener, det drejer sig om hr. Jens Hansen. Det er næppe rigtigt. Hvis overleveringen taler sandt, må det være en præst fra tiden før sognets sammenlægning med Egvad, dvs. før 1593.¹⁾ Også i Øster og Vester herreder var de tidlige forfølgelser rettet mod præster.

1615 stævnedes Niels Michelsen i S. Bork Jes Sørensens hustru Maren Bertelsdatter. På Kærgård birketing vidnede Niels, at for 5 år siden spandt Maren noget uld for hans mor, men da hun kom med det spundne, påstod moderen, at hun ikke fik alt tilbage. Herover blev de »usæt«, og Maren gik vred ud af døren. En 14 dages tid derefter blev moderen syg og mistede helbred og mæle og lå sådan i 2 1/2 år, til hun døde (åbenbart af en hjerneblødning). Niels Michelsen beskyldte nu Maren for at have gjort det med »hendes trolddoms kunster og djævels magt«, mens Maren stod sammen med sin mand og med oprakte finger og Helligånds ed benægtede vidnet, hun havde »aldrig enten lært eller brugt trolddom«. Skønt Maren ikke havde lovet ondt, men ganske naturligt reagerede mod at blive beskyldt for tyveri, er hun åbenbart den, der senere under navnet Maren Jeskone omtales som brændt.²⁾

Forøvrigt fik Niels Michelsen andet at tænke på. Det kom frem, at han havde besvangret to næstsøskendebørn. Det må have været hårdt for den store slægt. Kønslig omgang med nærbeslægtede kaldtes »kæteri« og straffedes med døden og begravelse i vindviet jord. Under retssagen døde han, men lenets ridefoged lod opkræve kirkenævninger, der svor det døde legeme kæteri til. Så kunne han ikke blive begravet på kirkegården. Det skete alligevel, for lensregnskabet 1616-17 melder: »Las Michelsen i Synderborch thinget paa hanns broder Niels Michellsenns vegne, som døde och bleff staaendis i aaben graff, formedellst hand haffde belliget thuende hans thridie mandbyrd, gaff til Kong. May. for hand maatte komme i christen jord - gaff 100 rigsdaler«.

Nu var det skik, at lenets ridefoged, her Riberhus', fik sportler, »fogedpenge«, 10 procent af bøndernes bøder »og ingen anden genant«, og sådan var skikken over »al Jutland«. Men Las ville ikke betale de 10 dl. Ridefogden, Iver Marqvorsen, Varde, anlagde da sag. Fogden, Las Lauridsen, Vestergård, der var en slægting af Las Michelsen, fri-

kendte ham, da der i første »tingsel« ikke var udlovet mere end 100 dl. (man tingede, handlede om bødens størrelse). Marqvorsen lod så sagen gå til landstinget, og her vandt han, da det i alle majestæts len er brugeligt at betale disse tiendepenge ud over mulkten.³⁾

Efter dette sidespring ser vi atter på hekseprocesserne. Hr. Christen Pedersens mor i Oddum var syg, og Las Vistisens mor var død. Det skyldtes trolddom, mente man. Og det lykkedes at få Anne Staffensdatter fra Lundsby på bålet 1619. Også hendes to søstre Margrethe og Kirsten rejstes der sag imod, men de synes at være sluppet fri.

Man mente heksene opererede i roder, »selskaber«. Hvis en anklaget blev dømt skyldig, blev vedkommende i reglen pint til at »tilstå«, hvem de andre i roden var. Anne udlagde Jahan Hvidsdatter, der boede ved Oddum kirke, og hendes søster Margrete. Hr. Christen rejste sag mod Jahan. Der kom også andre beskyldninger: de skulle i lang tid have taget mælk og øl fra Las Vistisen, Bindsbøl, og Anders Frandsen. Så var Jahan flygtet to gange, det tog man som bevis på skyld; for var hun uskyldig, hvorfor skulle hun så flygte!

Hun sagde, at første gang hun rømte »fra Oddum kirke«, havde Las Bindsbøl befalet hende, at drage ned til hans gård. Det var den dag, Anne Staffensdatter blev brændt. Da havde hun altså haft god lejlighed til at stikke af, og det var Las Bindsbøls skyld, påstod hun. Han havde åbenbart godt villet af med hende. Hun forklarede nemlig, at han, der var kirkeværge, havde taget 12 tavler bly af det, man havde taget ned af kirken, før blystøberen kom, og det havde han gemt i en grøft ved degnens have. I landstinget bekræftede hendes mand, Christen Grøn, denne oplysning. Men Las Bindsbøl benægtede den højlig. Retten tog ikke hensyn dertil. Landstinget dømte hende til bålet efter Anne Staffensdatters bekendelse, og fordi hun var i trolddomsrygte, og de hjemlige nævninger havde svoret hende skyldig.

Så kom turen til hendes mor Maren Christens, der havde boet i Obling, og der, tilstod hun, havde hun lært trolddom af en gammel kvinde og taget mælkind og fløde fra Chr. Nielsen Skrædder. En kone vidnede, at for 14-15 år siden havde Marens mand, Chr. Hvid, slået en stud for hendes mand, der nægtede ham noget af studen, og 4 år efter mistede de deres bedste svin (sådan sker der altid uheld, når man venter længe nok!), og det havde Maren Christens gjort ved trolddomskunster. Lars Bindsbøl påstod, hun havde lovet ham ondt, og ganske rigtigt blev et af hans øg sygt. Og der var mange andre beskyldninger. På landstinget sigtede Lars hende med oprakt finger og helgens ed for at være en vitterlig troldkvinde. Da tre misdædere hav-

de udlagt hende, og trolddomsrygte klæbede ved hende, så kom hun til at følge efter datteren på bålet.

Hr. Christen, der havde ladet Jahan Hvidsdatter fængsle, havde hende i forhør i præstegården d. 29. juni 1619, antagelig på pinebænken, så mestermanden må også have været der. Ellers havde hun næppe bekendt følgende: hun havde været i rode med Anne Jørgensdatter i Lundsby, Margret, Anne og Kirsten Staffensdatter. De havde været sammen med deres drenge (smådjævla), der hed Grumi, Knægt, Krogfalle, Satan, Ragi og Fylli, og da forsvor hun dåb og kristentro, og un-

En djævel hjælper kvinden med kærnen, får hende til at synde. En overdjævel kalder ad dem gennem hornet, bag ham ses en frygtelig hunddjævel. Kalkmaleri i Lønborg kirke, hvor kirkegængere ofte havde det for øje.

der Niels Bjergs ledelse løb de rundt om kirken, og hun fik selv tildelt en dreng, Palli, og drengene hentede øl til dem i Bindsbøl. Noget efter samledes de med deres drenge i Gundesbøl Å, østen Hans Iversens i Lille Vinding og tog hans mælkind, hun fik 2 mark smør, også ved Gråhede Å havde de kærnet*) og taget mælken fra Gråhede, Skodsbøl og Puglund. Hun havde tillige været i rode med Kirsten Lauridskone i Gyris, Maren Christens i Odderup m. fl. De skulle hjælpe hinanden, når de ville kaste sygdom og ulykke på nogen. Hr. Christen var nu død. Det skyldtes selvfølgelig Jahan Hvid og hendes roder. Præsteenken

*) Samtiden kaldte Tarm møllebæk på grænsen mellem Egvad og Lønborg sogne for Kurbæk, og sognepræsten skriver, at den var »berømelig aff troldfolckis kiernen«. Man mente altså, at troldfolk også kærned smør i dette vandløb.

sagsøgte derfor nu de ovennævnte, der ikke allerede var tiltalt, men de frikendtes, da de ikke havde lovet ondt, og misdæderen Jahan Hvids ord ikke stod til troende. Men vi har trods alt set, at udlæggelserne får antallet af processer til at vokse som en rullende snebold.

I 1630 var det galt fat i Lavstrup. Her boede *Margrethe Hansdatter*. Gentagne gange kom hun i N. Christensens gård i Lønborg, og hver gang døde en af hans kalve, efter at hun havde været der, uden der var sygdomstegn. Da Margrethe så blev taget for trolddom, sagde hun, at hun havde købt Gunder Christensdatter til at forgøre dem, og det havde hun givet hende en fjerding korn for. På tinget sagde hun, at samme Gunder kom ind ad Johanne Madskones skorsten i en lærkeskabning og satte sig på Johanne, der lå syg i sengen. Hvis Margrethe Hansdatter troede, disse beskyldninger kunne befri hende selv, troede hun forkert. 11. feb. 1634 var hun åbenbart under pinligt forhør, og derefter blev hun brændt.⁴⁾

Kort efter blev Karen Nielskone i Sdr. Bork anklaget for ved trolddom at have taget livet af Jens Christensen. Efter hans død begærede hun da »at lægge hånd på hannem om tegn, dersom hun var skyldig«. - Det er bæreproven, her er tale om, en »Guds dom«, idet man havde den overtro, at den myrdedes lig ville bløde, når morderen lagde sin hånd på det. Bløtte liget ikke, var Karen Nielskone altså uskyldig. Antagelig har hun slet ikke fået lov til at gennemføre prøven. Landstinget afviste første gang hendes sag på grund af en formfejl, men et par måneder efter blev hun dømt skyldig.⁵⁾

Søndagen efter pinse 1633, da gudstjenesten var begyndt i Oddum kirke, hørte nogle kirkegængere, at *Otte Eskesen fra Tøstrup* ude på kirkegården sagde til Søren Mortensen i Puglund: »Jeg mener, jeg har fået ilde af dig!« »Jeg har ingen ondt gjort dig«, svarede Søren. »Du har om nattetider vist din dreng til mig og taget livet af mine kretur med trolddom«. Nogle søndage senere kaldte præsten og hans medhjælpere de to for sig »udi altergulvet«. Men Otte ville ikke tilbagekalde sine ord, »thi jeg har en ond mistanke«. Imidlertid tog Søren et sognevidne på, »at han sig ærlig havde fremdraget i liv og levnedsomgængelse«. Nu kunne det blive en alvorlig sag for Otte. Efter recessen kunne han straffes som en løgner. Herredsfogden dømte ham da til at fremlægge beviser eller lide »dele« (retsfølgning). Sluttelig fik sagen det glædelige udfald, at de to blev venlig og vel forligt, og sagen ophævedes ved landstinget.⁶⁾

Der var travlt på Lønborg birketing i disse år. Næsten samtidig var der to hekseprocesser for, den ene endda med en vrimmel af vidner og med meget mærkelige beskyldninger. Hvor meget sandt der er i dem,

er en anden sag. Alle historier kan i alt fald ikke passe. Men hvad kan man ikke bilde sig selv og andre ind!

Sagen gjaldt Anne Jensdatter i Bøel. Hendes søn, Anders Christensen Smed, optrådte som forsvarer for sin mor. Lidet anede han, at han selv skulle komme til at stå som anklaget og trods dygtigt forsvar lide samme frygtelige skæbne. En nabo, Chr. Persen, havde ladet Anders sælge nogle fjer, han skulle have 2 sk. i kommission, men fik dem ikke. Det bebrejdede Anne naboen. Morgenen derefter faldt Christen ned fra loftet og slog sig, den 2. morgen sparkede en hest ham, og den 3. morgen slog den anden hest »det største ben i hans venstre arm« itu, og det øg havde hverken slået ham før eller siden! For 7 år siden blev de samme naboers køer malket både nat og dag af onde mennesker, og da de klagede derover, »tog Anne sig det til« (blev fornærmet); derefter fik de ingen lykke til noget. I »fjendernes tid« var deres mælkend fordærvet, og da Christens kone Sidsel sagde det til Anne, kom mælken i orden. For 7 år siden blev Christen syg og var nær død, da sagde Sidsel til Anne, at fik han det ikke bedre, tog det en ond ende. Så blev det bedre. Ægteparret sigtede nu Anne for at have voldt sygdommen ved trolddom. Anne nægtede, hun havde ikke lovet dem ondt. Kirsten Mikkels i Bøel kom noget efter fjendernes tid til Anne og sagde: »Mikkel er syg, det har du med trolddom påført, for han skændtes med dig om de får, der var i din kålgård«. 2. dagen blev han bedre. For 15 år siden havde Kirsten en underlig sygdom og mistænkte Anne, der kom og ville give hende »en smør og brød«, og straks blev hun bedre. Ja, man havde en god hukommelse!

Karen Markusdatter kom en dag ind til sin mor Maren Jellovsdatter med to kål, som hun bed af. Dem havde hun taget inde i Annes have. Så kom Anne, lagde sine fingre over kors og sagde: »Der har været en inde i min kålgård og brødt to af mine kål. Den får skam for sin umage inden en stakket tid!« 3 - 4 aftener senere kom der en som en raget hund og blæste efter Karens mund og lagde sig på hende, så pigen blev syg og var forskrækket for alle mennesker, indtil Anne Jensdatter kom med »en smør og brød med en flynder på« og sagde: »Æd du det, du skal vel få bedre. Det var lovet en anden og ikke dig!« Siden bedredes hun daglig. Noget efter fjendernes tid blev de to koner uenige om en høne, og da Maren senere blev syg, skyldtes det naturligvis Annes trolddom. Engang efter mikkelsdag sagde Anne: »Du og din mand har nok at bestille med mig; det skal vel betales!« Straks blev manden syg i 13-14 uger, til de sendte bud efter Anne og beskyldte hende. Så blev det bedre.

Niels Davidsen ved Å så en aften ved St. Hansdagtid »en ganske hob harer« blæse ind ad hans nørredør, siden gik de til hans kohus og

blæste derind. Han tænkte, det var ikke rigtige harer, men trolddjævele. En nat senere kom samme harer i hans kiørhus (kohus), han gik da derind og slog løs på dem, og da blev nogle til mennesker, og blandt dem Anne Jensdatter. Derfor sigtede han Anne, fordi han havde »set hende i en skabning og er så bleven i hendes egen menneskelig skabning«, og at hun med sit »selskab« tog livet af 4 ungnød.

Anne ville have sin datter gift med Anders Mattesens søn, men han »ville ikke i sin livstid« give sit samtykke. Anne skulle da have sagt, han skulle få andet at tage vare. Anders blev syg og beskyldte hende og datteren for at have påført ham sygdommen. Endnu flere beskyldte hende for skade på deres dyr. Anne nægtede de mange beskyldninger, de var opspind. Anders Mattesen havde heller ikke beskyldt hende for præsten, sine brødre eller sin søn. En bror havde nok sagt, at onde mennesker havde voldt sygdomme, men ikke hvem. Den brændte Margrethe Hansdatter havde nok udlagt hende og andre, men det var en løgnagtig beskyldning på deres ærbarhed, påstod hun. I Margrethes pinebænkstilståelse hed det bl. a., at Anne og Gunder Christensdatter og deres selskab havde sat et voksllys, formet som et drengbarn, under Anders' seng. Voksbarneret havde Mae Niskone i Bøel for længe siden »christnet« i Egvad kirke, og det var svøbt under klæderne hos en lokket kvinde. Mae Niskones »dreng« lå hos hende om natten, og hun og Anne tilberedte en drik, som de indgav Jens Andersen i Bøel, så han tog Annes datter til ægte.

Allerede 1624 havde det været galt med harerne. Præsten Christen Laugesen havde omtalt det på prædikestolen. En ung mand havde mødt en hare med et menneskeansigt. Præsten advarede antagelig imod at tro på sligt. Men så gik den unge mands mor til præsten og sagde, det var Anne Jensdatter, der kom mod sønnen i harens »lignelse«.

Landstinget dømte Anne skyldig 1634 og tog også harelignelsen med blandt præmisserne, det vejede også til, at hun ikke kunne fremlægge noget godt skudsmål.⁷⁾

Maren Nielskone var ligeledes en ret stridig dame. Folkeviddet gav hende øgenavnet Maren Kone i Hus. Indtil 1617 boede hun i et hus med jord i Obling, senere flyttede hun til »en anden buel« i S. Bork. Hun kunne signe mod vrid. Det hørte til den godartede trolddom, men blev hun vred, vejede hun ikke sine ord, og så kunne hun true og ønske ondt. Og det var et farligt våben at bruge for en gammel værgeløs kvinde, selv om det næppe er sandsynligt, at hun derved ad magisk vej ville bringe ondt over modstanderne. Men sådan opfattede de det til tider.

Da udlagde Jahan Hvidsdatter hende, og så begyndte rygterne at

svirre om hendes hekseri. Gennem årene modnedes de til grundlag for en proces, der brød løs i 1635. En kone, Maren Jeskone, hun havde været nabo til i Obling, vidnede, at da hun en morgen tidlig skulle køre til Hennegård for at age hø, var der først en hob katte ved kohusdøren og på vejen atter en hob, men denne gang i »menneskers lignelse«, og deriblandt Karen. Hun tog tømme med venstre hånd og plukkede hende i låret med højre. Benet blev derefter så »umulig«, at det var af led to gange denne dag, og de andre hovfolk måtte trække det i led igen. En anden gang kom Maren i trætte med en bymand, hvis fæl løb i hendes korn, og hun lovede ham »en djævels færd«, og så kom ulykkerne: hans fingre sprak, der groede en grøde i hans mund, og han »klagede tit på hende«. Da præsten havde været der for at berette ham, sagde manden til en nabo, at nu hjalp det »ikke at klage mere, det var døden, og hr. Niels havde forligt ham med Vorherre, at han skulle give alt andet af hans hoved«, men mistanken til Maren Kone i Hus lurede alligevel. Den forstandige præst var Niels Iversen. En mand, der skulle pløje for Maren, ville ikke gøre det den dag, hun ønskede. Da skulle hun have sagt, »en anden dag skulle han ikke blive så ferdigen«. Få dage efter fik han en sygdom og døde. Da hun bad en anden om at pløje, sagde han nej, men så blev hans hest syg og dernæst en »blakspanget« kvie. Da manden »tvilte« (havde mistanke) på hende, sagde hun, at dyret skulle nok »fange bedre«, og så blev det før (rask).

Kirsten Jepes i S. Bork vidnede, at for 10 år siden blev Maren vred på hendes børn, Else og Christen, der havde sanket bygaks. På St. Luse (Lucia) nat blev de to liggende ude om natten, og da frøs »alle Elses tæer af på hendes venstre fod«. Så mistænkte man Maren. - Men hvorfor lå børnene dog ude den nat, der efter den da gældende julianske kalender var årets længste? - De har åbenbart villet tage kærestervarsler. Det kunne man nemlig gøre den nat.

Da fik Gertrud Jeskone på Stensgård en mærkelig underlivssygdom, der endte med døden, og hun gav Maren skylden, også over for præsten, der nu var den berømte Ole Borks fader, og som forøvrigt også selv blev anklaget for trolddom (se Ole Clausen, S. Bork). I nov. 1635 begyndte da en proces mod Maren. Lars Michelsen arresterede hende, men kort før jul flygtede hun. Lars samlede nogle mænd og fangede hende i Ansager sogn. Det mislykkede flugtforsøg synes at have knækket hende. Næste tingdag kom hun med en tilståelse, altså frivilligt, før pinebænken - noget uhyre sjældent i disse processer. Det Maren fortalte, var nok mere sandt end de fleste pinebænkstilståelser. Hun fortalte, hun kom i trolddomsrygte for 18 år siden ved Maren Jeskones beskyldninger. Men, sagde hun, nu ville hun gerne dø, og

bad godtfolk »ville bede med hende, hun måtte komme til sværdet«. (Det var en nåde at blive halshugget frem for at blive brændt), ja, hun havde lovet en mand i Obling 10 dl., om han ville udvirke det hos lensmanden. Da hun blev spurgt, om hun ville bekende sin trolddom, sagde hun, at hun kunne ikke trolddom, men havde lært at signe, når det tordnede, og hun kunne signe mod forvridninger. Hun fremsagde følgende formel:

»Giøsus Mariesøn han ned af bieriget Reed, Hans fuell fued hand vred, hand sig til bage soed, och paa hand tog med hender Thuo och med finger x, daa seinede hand been til been och skiend till skiend och sein till sein och Alting I Laug, som før var affue, saa giør ieg dett her paa guds vegin i gud fader och hellig Aands Naffnn. Amen«.

Det skyldes sikkert skriverens sjuskeri, at sønnens navn mangler. Hendes trylleformular mod forvridning af fod eller andre lemmer er den bekendte *Merseburghformel*, der brugtes i utallige tilfælde lige til denne dag. Hendes *formel mod torden* er ejendommelig. Det er nemlig en gammel »lelse« fra tiden før reformationen. Den findes i Hans Thomissøns salmebog af 1569. Afvigelserne er ikke større, end det kan ventes af en sang, der i lange tider har levet i folkemunde. Nedenfor sammenstilles de to former:

Maren Kone i Hus

Krist hellige Gud
er kejser over alle de her konger,
og Jesus Vorherre
lovet vær det navn!
og Krist kår os vel
og Krist vær med os.
Kyrieleis.

Hans Thomissøn

Christ haffue loff
en keyser offuer alle konger,
loffue wi Christ Herre,
loffuet være hans dag,
Christ raade for oss,
Christ være med oss.
Kyrieleis.

Det slutter med det folkeyndede messeråb: Kyrie eleison (Herre, forbarm dig), og har derfra navnet *Lejse*. Måske har Maren snarest opfattet verset som en bøn om Guds nærværelse end som en trylleformel.

Den 11. feb. 1636 svor kirkenævningerne Maren Kone i Hus skyldig, og landstinget stadfæstede dommen, så hun er sikkert blevet brændt.⁸⁾ Det blev atter galt i Lundsby. Her boede nu Anne Jensdatter. 1631 blev hun uens med konen i Gyris, der påstod, Anne havde fordærvet hendes mælk. Herefter blev konen syg og døde et års tid senere. Da gik hendes mand, C. Lauridsen, sammen med hendes far og bror hen til Anne og beskyldte hende, og senere sagde C. Lauridsen det atter til hende, så blev han syg og døde. Der blev da rejst sag mod Anne. N.

Thygesen i Gråhede vidnede, at for 3 år siden kom Anne ind til dem, og mens hun sad ved ilden, stak hun fingrene i en ostegryde, hvorefter deres mælk var fordærvet. C. Pedersen i Puglund vidnede, at i 1646 kom Anne, mens de var ved »at klare noget brændevin«, da hun intet fik, strøg hun på brændevinskedlen med begge hænder, og så mislykkedes resten af brændingen; senere døde en ko. 1649 stævnedes Anne selv sagen for landstinget og sagde, det hele var »løgn og sladder«. Udfaldet kendes ikke.⁹⁾

I 1634 oversvør Lønborg kirkenævninger *Gunder Christensdatter*, som sidst boede i Bøel, for trolddom, og lensmanden *Kristoffer Gersdorff* stævnedes sagen for landstinget ved sin foged på Lønborggård *Carsten Olufsen*. *Gunders* broder, *Jens Christensen* i Lavstrup, havde indstævnet dem, der havde vidnet mod hende. Han påstod deres vidnesbyrd ikke stemte overens. *C. Mortensen* i Bøel havde vidnet, at *Gunder* ved trolddom havde taget hans mandermål (stemme) fra ham i 8 år. Men, hævdede *Jens Christensen*, hun havde aldrig været »usæt« med ham. Da *Maren Davidsdatter* tjente i Bøel, havde *Gunder* sagt til hende, at hvis hun ville give hende noget, ville hun mage det således, at *Peder Hansen* skulle ægte hende, ellers ville hun gøre ham ravgal, så han aldrig skulle få en anden. *Anne Niskone* ved Å havde vidnet, at for 17 år siden, da hun var enke, sagde *Gunder* til hende, at hvis hun ville give hende noget, ville hun gøre det sådan, at *P. Jørgensen* skulle ægte hende, for den kunst og mere til havde hun lært af en kvinde sønder ude, hun havde tjent hos. Også *Ester Andersdatter* i Tarm, der var besvangret af *Ebbe Poulsen*, tilbød hun mod betaling at bringe i ægteskab med *Ebbe*. Der var ikke vederfaret disse mennesker noget ondt, hævdede *Gunders* bror, og flere af dem var kommet i ægteskab med andre. Landstinget fandt, at anklagerne havde vidnet i deres egen sag, og der var vidnet om rygter og ikke om vitterlighed, så nævningernes dom omstødtes.

Så slap *Gunder* dennegang. Men samtidig fremkom de beskyldninger, der var afpint *Margrethe Hansdatter*. Da blev *Gunder* så bange, at hun flygtede. Da hun atter kom tilbage, tog rygterne og begivenhederne fart. Hun var næppe uskyldig. Hun lagde ikke skjul på, hun kunne hekse. Hun tilbød det og truede folk med det, når hun var ude at tigge. Engang havde hun lovet *Karen Andersdatter* i Bøel, at hun skulle »gøre hende sådan til«, at hun mistede forstanden, og det skete også et års tid, indtil hendes far sagde det til *Gunder*, så fik hun det bedre. Samme *Karen* blev siden frugtsommelig uden at være gift, og da klagede hun sin nød til *Gunder* og gav hende et rødt skørt og en halv side flæsk, for at hun skulle sørge for, at hun blev gift med den, der havde lokket hende. Imidlertid ville *Gunder* have hende gift med sin

brodersøn. Men da Karen nægtede, sagde Gunder, hun ingen lykke skulle få efter denne dag. Siden havde hun ægtet Lambert Christensen, men fik ganske rigtig en sælsom sygdom.

Gunder var naturligvis taknemmelig mod broderen, der så lykkeligt havde ført processen for hende i 1634. Hun sagde derfor til en kone i Brosbøl, at hendes mand skulle give J. Christensen nogle penge tilbage, manden havde fået for en hest, ellers sørgede hun for, de mistede det dobbelte. Og det skete, for da manden en dag var i Keldbæk at pløje og havde spændt fra ploven og kom tilbage efter at have spist, lå hans to stude i et hul og var døde. Hun ville også have, broderen skulle overtage Johanne Madskones gårdspart i Kongensgård, men da Johanne mærkede hensigten, sagde hun, at han skulle ikke få gården, før hun fik en grøn tørv over hovedet. Så fik konen en svær sygdom og døde. Mads Nielsen måtte gå fra gården, og han beskyldte Gunder for ved trolddom at have taget livet af konen. Maren Ottosdatter i Lønborg skulle engang væve noget tøj til Gunder, men det var ikke færdigt, da Gunder kom, og der sad en andens på væven, da lagde Maren to fingre over kors og sagde, at hun inden næste morgen skulle skaffe hende en djævels færd, og så fik Maren store smerter og gik fra forstanden i tre dage.

1651 starter processen imod hende for anden gang, og da beskyldtes hun for at have forgiort egnens rige bonde Jesper Hansen Holsts hustru med en sælsom sygdom. Det var den senere herredsfogeds forældre. Gunder sad arresteret på Lønborggård. Hun bad om et herredsvidne (skudsmål). Det hjalp hende ikke, de 24 mænd vidnede, at i 30 år havde hun været berygtet. 8. juli svor nævningerne på Lønborg birketing hende skyldig, og landstinget stadfæstede dommen. Hun blev så pinlig forhørt på Lønborggård og tilstod, at Anders Skrædder var anfører i roden, og de dansede i Jesper Holsts gård. Anders var nemlig vred på ham, fordi han havde taget en ager fra ham. Under Jespers søndre salsdør satte de en håndfuld hår af folk og fæ samt nogle negle, 9 - 10 slags. Anders satte det ind i et hul i Fandens navn og sagde, at ligesom det i jorden rådnede, skulle Jespers helbred formindskes til hans dødsstund. Men det var hans hustru, der først trådte derover, og ulykken ramte så hende. Anders lavede et voksbarn af lysene i Lønborg kirke. Da de derefter havde smykket sig, gik de til kirken, hvor Margrethe og Fanden blæste i nøglehullet, hvorpå kirkedøren sprang op. J. Lauridsen i Kongensgård »kristnede« barnet og kaldte det Jesper. Så satte de det ind i Jespers hus, og når barnet brændte, skulle Jesper pine og dø.

Herefter blev Gunder brændt, og man tog fat på den hovedmand, hun havde udlagt. Lenets ridefoged gav 14. okt. Lønborggårds foged Chr.

Pedersen og ladefogden S. Hansen ordre til at bringe Anders Christensen Skrædder til Lønborggård fra hans ejendom i Bøel, men hans hustru havde skjult ham i et aflåst kammer, dog fandt man ham alligevel. Det tog man senere som bevis imod ham. Ikke underligt, han skjulte sig. Han vidste nok, hvordan det var gået hans mor, Anne Jensdatter i Bøel. Dorthé, Jens Christensens enke i Kyvling, vidnede, at Anders var kommet et par gange og ville låne korn, med det nægtede de ham. Han sagde da til Jens, at han skulle ikke æde det, han havde, men få andet at tænke på. Derefter blev han syg og klagede over, at Anders Skrædder havde forgjort ham, og han døde. Skrædderen svor på landstinget 14. nov. 1651, at han aldrig havde brugt slige ord, og at Jens var død en naturlig død af alderdom. En anden kone påstod, Anders ved skiftet efter hendes afdøde mand havde sagt, at hendes seng var bedre end alle de andres, og siden fik hun ikke ro i sengen, før hun sagde det til ham. Flere beskyldte ham for at have forgjort Mathias Andersen, men Anders protesterede, det var alle grander bekendt, at præsten i kirken havde bedt for Mathias, der døde af heftig vattersot. Han afviste ligeledes at have forgjort Lambert Christensens hustru, hun var i stedet for blevet syg, da hun tjente øster henne, hvor hun lå og frøs, og siden havde hun haft sprinkler (plettyfus). Da man påstod, at man havde søgt og fundet det omtalte voksbar og hår i et hul ved søndre salsdør, nægtede Anders at godkende vidnet, da finderne var afhængige af den rige Jesper, som de var i stor gæld til. Et par andre beskyldninger nægtede han ligeledes. Ridefogden havde tilbudt Anders Skrædder, at ville han lade lovfaste mænd kautionere for hans tilstedeværelse, skulle han fries af fængslet, hvortil Anders svarede, at han havde ingen borgen at sætte uden Gud i himlen.

Skønt vi synes, Anders Skrædders udtalelser er de mest forstandige og sandsynlige af dem alle, hjælp de ikke. Landsdommerne fandt, at han havde lovet folk ondt, og det var vederfaret dem, en del på liv og helbred og en del på pung og fæmon, ligesom Gunder havde udlagt ham, og hans mor var henrettet, og man havde fundet hår og »voksunge« i Jespers gård (man tænkte ikke på, at Gunder selv uden Anders' hjælp kunne have anbragt troldtøjet), og nævningerne af Lønborg sogn, som bedst kender hans lejlighed, har svoret ham skyldig, stadfæstede de hjemtingsdommen. Den sikkert uskyldige mand er da blevet brændt.

1652 blev der rejst trolddomssag mod Margrethe Jørgens i Kyvling. Den viser tydeligt, hvilke midler en anklager i en hekseproces kunne benytte sig af.

Anklageren var Chr. Strellev i Kyvling. Han kom så vidt, at han fik

Margrethe sat i arrest på Lønborggård. Hun blev beskyldt for, at hun med trolddom havde voldt, at Matis Sørensen fra Bandsbøl druknede i fjorden. Imidlertid påtog Niels Obling sig at føre hendes sag. Han tog vidner på Kærgård birketing, hvor Iver Nielsen i Vejrs aflagde ed på, at han var med i båden på Bork fjord, da ulykken skete, og, oplyste han, Matis druknede, fordi han for tidlig forlod båden, og Iver hverken fornam, hørte eller så ravne eller andet spøgeri, som der var vidnet om. Per Lassen, født i Sjælsbøl, vidnede ligeledes under ed, at Chr. Strellev »tit og mange gange både ved nat og dag havde løben til ham og ville have købt ham til at sigte Margrethe Jørgens ... for hans moders død, uagtet Margrethe Jørgens altid havde været både hans forældres og hans egne søskendes gode ven, og aldrig han havde hørt andet til hende uden det, som er ærligt og godt«, dog havde han nok hørt et rygte, »som er falden efter nogle misdæders munde«. ¹⁰⁾ - Sagen endte formodentlig med frifindelse.

I februar 1683 rygtedes det, at Hans Lavesen ville tiltale Karen Dynesdatter i Lønborg for trolddom. Hun flygtede til Janderup, kaldte sig Anne, udgav sig for blind og lod sig følge fra by til by. Men kun 8 dage gik det, så blev hun fundet og fængslet. 6. marts fremstilledes hun på birketinget, hvor Kr. Mikkelsen, Lønborg, sigtede hende. For 7 år siden havde han en sælsom sygdom; den havde hun skaffet ham, fordi han en aften havde vist hende ud af sine forældres hus, og da havde hun lovet ham både skam og ulykke. Da han lå syg, gik hans far, Mikkel Mikkelsen, til hende og beskyldte hende åbenbart. 3.dagen derefter forgjorde hun også ham med trolddomskunster, så han pintes hårdt i nogle uger, indtil han døde. Enken Mette truede nu Karen »for hendes slemme gerning«, og så forgjorde hun også hende, så hun straks døde deraf. På tinget lagde Kr. Mikkelsen sin hånd på Karen og svor på, at hun var en ret vitterlig troldkvinde, der havde taget livet af hans forældre og nogle år før af en hest og tre nød. Kr. Jepsen i Lønborg sigtede hende for at have taget livet af en hoppe og to nød; hun var vred, fordi han ikke ville tage hende med op at køre, da han skulle til Skjern mølle. Hans Lavesens kone i Lavstrup sigtede hende for at have taget helbredet fra hendes mand og taget livet af 3 nød.

Delefogden til Lønborggård, Simon Christensen i Bøel, spurgte Karen, om hun ville opkræve kirkenævninger til at sværge om hendes skyld eller uskyld. Hun sagde nej og havde heller ikke forlangt noget forsvar. Heller ikke næste tingdag ville hun indlade sig på noget af dette. Hun har åbenbart opgivet alt og måske heller ikke følt sig ganske uskyldig. Birkefogden opkrævede 15 nævninger. Den 20. marts lagde de to sidste anklagere også hånden på Karen og sigtede hende, hvorfor nævningerne svor hende skyldig. Den følgende tingdag blev

hun spurgt, om hun ville stævne sagen for landstinget, hvortil hun svarede nej. Delefogden ville da snarest indstævne den på Hans Lavesens vegne.

Inden den kom for i Viborg førtes endnu et vidne. Kr. Kristensen i Vostrup vidnede, at for 19 år siden lå en rytter i kvarter hos hans forældre, og rytterens hest stod ved siden af hans fars; en nat slap hestene løs og åd eller ødelagde nogle aks, Karen havde samlet på bymarken. Hun blev vred og sagde, hun skulle bede for den hest, at kæberne skulle rådne på den. Næste sommer blev hans fars hest sparket på kæberne, så de i nogle år rådnede i dens mund. Karen sagde, at det kunne hun ikke huske. Og mon den gæve mand nu også huskede ordskiftet rigtigt? - Den 28. april dømte landstinget, at da hun aldeles intet påberåbte sig til forsvar, og klagerne havde styrket deres sigtelser ved håndspåbyggelse og ed, så burde nævningernes tog stå ved magt.

15. maj var sagen atter på herredstinget. Der oplæstes en tilståelse, hun havde aflagt på Lønborggård »udi præstens og andre dannemænds overværelse«. Hun havde bekendt, »at Anne Thomaskone i Lavstrup lærte hende trolddomskunster og dermed var i samme selskab Karen Jeppeskone og hendes søn i Lønborg Anders Andersen og Maren Anderskone og Th. Andersen af Lønborg, som nu er døde, Kristen Jepsen af Lønborg, Kirsten Nebs og hendes datter, og bekendte hun, at det første hun lærte trolddom, da kom Anne Thomaskone og Kirsten Nebs til hende og tilspurgte hende en nat, om hun ville gå med dem til Lønborg kirke, da skulle hun få nok. Så gik hun med dem samme nat og gik 3 gange aved om kirken, og kom de mig til at blæse ind ad nøglehullet på kirkedøren, og gik de hjem i folkelignelse (i menneskeskikkelse), og bekendte hun, at hendes dreng hed Schak og kom til hende i en hares lignelse, og da lovede han hende at skulle forsørge hende med legemligt ophold, så længe hun levede, og derimod tilsagde hun ham, at hun skulle forsværge den hellige Trefoldighed. Nok bekendte hun, at nogen tid derefter var hun med hendes fornævnte selskab i Tarm Bispegård, da lå nu sal. M. Madsen i en stabelseng, og da havde de noget som et nøgle garn på gulvet imellem dem, og da syntes hun, at de var folk lignende, og hun sad ved bordet imidlertid. Noget derefter var de i Skjern præstegård, og der drak de vin, og da sad hun på en stol og fik ikkun øl, og da var de alle i harelignelse. Nok bekendte hun, at for ungefehr to år siden var hun og hendes selskab i Bøel til Jesper Pedersens, og de tog livet af en ko for ham med trolddomskunster, hvortil Anna Thomaskone i Lavstrup var årsag«.

Efter tilståelsen blev hun taget til alters og altså beredt til døden.

På tinget blev dommen afsagt efter oplæsningen af bekendelsen. Den lød: »Efter disse vinder og sigtelser, og eftersom denne misdæder Karen Dynesdatter findes tog og trolddom at være oversvoret af kirkenævn, og det alt sammen af de gode velb. herrer landsdommere til Viborg landsting er ved magt kendt, så og efter hendes egen udlæggelse og bekendelse ... da efter slig lejlighed og efter hendes slemme begangne gerninger dømmer vi hende på bål og brand at brænde«.

Hendes bekendelse er formet over den sædvanlige læst. Da der ikke står noget om, at hun tilstod »fri og utvungen«, er den vel sagtens aflagt på pinebænken eller med udsigt til den. Hun er formodentlig brændt samme dag, da bøddelen alligevel var derude.

Hendes henrettelse blev en af de sidste heksebålfærd i Danmark, dog ikke den sidste, som først foregik i 1693, og da var heksen halshugget i forvejen. Ifølge sagnet blev Karen Dynesdatter brændt på Vostrup hede, 1) hvor man indtil ca. 1950 i et skel kunne se en grøn plet. Ved en udgravning, jeg foretog for en del år siden sammen med Kr. Vestergaard, Hemmet, fandtes der dog hverken trækul, aske eller brandlag, så det har næppe været stedet.

Sagnet sagde om en af de Lønborg hekse, som ikke ville bekende, at hun blev udsat for vandprøven. Flød hun ovenpå, var hun skyldig. Man bandt et reb om livet på hende og smed hende i åen. Hun sank, blev så trukket op og visiteret, man fandt intet. Det gentog sig flere

Medtagne høje mellem Galgebjerg og Varisbøl. Det oprindelige Galgebjerg er forsvundet. Tegning af Alfred Kaas.

gange. Endelig fandt man en lille engelsk synål stukket ind under huden under venstre armhul. Da den kom ud, flød hun. Sagnet sagde videre, at hun blev brændt i sognet på Galgebjerg, bundet til to jernstænger og lagt oven på en tørvedynge, man stak ild i.¹²⁾ - Ofte blev offeret bundet til en stige, der blev væltet over i flammerne.

Lønborg birk var mest hjem søgt. I herredets andre sogne så man næppe ret mange af de flammende heksebål.

Selv om processerne var standset, pinebænken ikke truede, og bålet ikke mere brændte, var hverken heksetro eller overtro udryddet. Der vedblev at være folk, som led under stadig at være mistænkt og afskyet. Indtil de senere år har der været en eller anden, man ikke ville have i sin stald. De kunne forgøre dyrene eller mælken, så man ikke kunne kærne smør.

1801 fik Lønborggård en ny smed, Aleksander Hansen, kaldet Sander. Han boede i et lille hus vest for gården. Han blev kendt viden om som klog mand, havde Cyprianus, kunne udvise folks skademænd, kurerede på både folk og fæ, og hvad der var forgjort. Han døde i Lunde hos en søn 1871, 93 år gammel. Her gengives nogle af H. P. Hansens historier om Sander:

I Stovstrup var der en kvinde, Maren Lisbeth, som man kaldte »æ lille hæks«. Hun var gift med P. Iversen. Marens mor kaldte man »æ gaml hæks«. Disse folk var man ræd for. Det kneb for den gamle at dø, så man til sidst havde ild under hende. En ung pige, Kirsten, var engang blevet forhekset af Maren Lisbeth. Hun havde fået flere danse end Maren ved et gilde. På hjemvejen siger Maren: »A æ endda glå ve, te du for så møj dands - du ska ha'n kys te awskæjn!« Men af dette mistede Kirsten forstanden. Så fik man bud efter Sander. Han sagde: Kirsten har en »gue« ven og hun har kysset hende; hun må ikke komme ind til hende. Pigen kom sig. - Sanders nabo, Niels Chr. Thomsen, blev en dag pludselig så dårlig af gigt, at han måtte kravle ind i gården. Sander kom og sagde: »Ka a ingen gue gyer dæ, så vel a hæjer et' gy dæ skå!« Nu strøg Sander fra patientens hoved og ned over hans hænder, idet han mumlede noget, og lige med et forsvandt gigten. - I Lønborg havde en enke, Sidsel Hodde, en gård. Da hun var gammel og barnløs, lod hun en karl og en pige få gården, imod at de gav hende aftægt. Men hun var en forskrækkelig gammel heks, så de unge måtte til sidst søge råd hos Sander. Han ordnede det sådan, at Sidsel stod ude ved brønden og skreg himmelhøjt, og der kunne hun ikke gå fra, før Sander kom og løste hende, og hun måtte forinden love at skikke sig.

Sander var »slemle« til at drikke. Engang var han gået omkuld ved ve-

jen til fjordengene, da en kone kom trækkende med sine tre køer. Hun sagde: »I daw lawer du nåk et' så manne konster!« Sander svarede: »Da ka a wal gi dæ nåk o bestel!« Det kom til at sæde, for næppe havde han fået det sagt, før køerne bissede, en løb til Stavning, en til Skjern og den tredie til Hemmet, så det kan nok være, den arme kone fik nok at bestille.¹³⁾

Harerne spillede fortsat en vældig rolle inden for heksetroen, og denne tro holdt sig sine steder i herredet til dette århundrede. Skytten Peder Svas på Lønborggård red en dag ud på jagt, man havde heste, gerne skydehopper, afrettet til at stå for skud. Da kom der en hare og sprang op på sadelknappen. Svas sagde »noget« til den, og da sad der en nøgen kone hos ham. Hun bad ham føre sig hjem, så skulle hun aldrig tiere komme ham for nær.

I Hemmet var der en gammel heks, de kaldte Ane Klit, hun kunne skabe sig om til en hare. Ved boets registrering efter hendes død søgte en af de tilstedeværende efter Cyprianus. Da skulle pastor Højland, der var med for fattigkommissionen, have sagt: »Jeg ved nok, hvad han ser efter, men hun har ikke Cyprianus, det er for kostbar en bog for hende«.

Ved Hemmet kirke boede en gammel kone Maren Jørgens, også kaldet Mette Jørgens. »Hun var ikke lokket uden syv gange«. Hun passede altså til det gamle ord: »Ung hore, gammel heks!« Hun kunne malke folks køer og kommandere sin mælkekande til at gå for ved sig. Hendes hus var et fattighus. En mand i N. Bork kørte sten en dag, da »skjennede« hans heste, rendte imod hendes forstue og stødte den ned. Så gjorde hun ham sindssvag. Da hun var død, fik manden det råd, at hans kone stiltiende skulle hente jord fra hendes grav, og det skulle han have bundet om livet i et klæde. Efterhånden som heksens lig fortæredes, bedredes han og var tilsidst nogenlunde rask.

I Obling skred taget ned på en gård ved højlys dag. Skønt man gav sig til at tække igen, skred det atter ned. Det skete i middagslaget, da folkene spiste, da de kom ud igen, lå taget på jorden. En kone var imens gået forbi. Man mente, hun var en heks. - Samme kone havde forhekset en mands køer, så man ikke kunne kærne smør. Så hentede de gamle Sander. Han lagde nogle hår af køerne ned i gangen efter at have taget 2-3 sten op. »I morgen vil der komme fremmede, men de må ikke komme ind«, sagde han. Der kom også fremmede, men det var folkenes egen familie. Køerne kom sig, dvs. man kunne atter kærne smør.

Overtroen var især knyttet til herregårdene. På Grubbesholm, Houm og Viungård var der nisser. De stjal kornstakke fra hinanden og kom op at slås om det ved stenkisten over »æ vejle«. Næste morgen fandt

folkene halmen der. På Viumgård var en karl og pige kærester, og de drillede nissen. Engang havde nissen taget nogle havreneg til hestene, men karlen og pigen skjulte dem for ham. Det var dengang folk trak af deres linned, før de gik i seng, for ikke at slide på det. Det benyttede Nis sig af i sin hævn. En morgen vågnede de to nemlig ved siden af hinanden, liggende tværs over karmen om brønden lige så splitter nøgne, som da de kom til verden. Siden kunne de lade Nis være i fred.

I adskillige høje boede der bjærgfolk, troede man. Det fortalte man om Hvidsdalshøj i Hoven, ja, en mand i Borris havde endda set et lys stå og brænde på højen, og i Fladhøj mellem Hemmet og Lønborg sidder en gammel kone oppe på højen og spinder. På Nysselhøj i Uldbæk hede, havde man ligeledes set bjergkonen ved højen, hun sat og »nyslede sig efter utøj«.

Og man troede på skiftinge, at udøbte børn kunne forbyttes af underjordiske, men at man kunne sikre sig mod det ved bestandig at have et tændt lys hos barnet eller lægge en salmebog eller stål (nål, saks, kniv) i vuggen. Om Morten Eskesens dåb fortalte faderen, Eske Mortensen i Uldbæk, til sønnen: »Vi ville ikke, at bjærgmændene skulle tage dig og give os en skiftning for dig. Vi var så heldige at holde lyset tændt til dag (drengen blev født 5. jan. 1826), men natten er jo lang, og dagen kort på denne årstid. Vi turde ikke vove at lade dig ligge udøbt én nat endnu. Jeg kørte derfor, alt hvad remmer og tøj kunne holde efter præsten, og det var ingen springvej fra Uldbæk til Kvong.... Du blev døbt, og så var du bjærget, for så var du jo et Guds barn«. - Så underlig kunne overtro og tro være blandet.

At folk kunne gå igen var en given sag. På Skrumsager var der et værelse, som kaldtes »den røde ridders kammer«. Her havde engang boet to brødre. Den ene fik den anden til at fri for sig til en jomfru; men dertil svarede jomfruen: »Var det endda Jer selv!« Og så friede han for sig selv, og de blev kærester. Derefter blev han og broderen uenige, så broderen til sidst tog livet af sig ved at overskære halsen. Derfor gik han igen i dette værelse.

Morten Eskesen fortalte, at i 1860'erne døde et par gamle aftægtsfolk i Mosbøl, men folk så dem siden sidde i deres aftægtsrum og kaste klyne i kakkelovnen, ja en mand havde endog mødt dem en aften, de kom fra kirkegården. Andre fortalte, at de så lysene i stuen, men kom man derind, var der ingenting.¹⁴⁾

Da Knud Henrik Galt 1698 blev skudt på Østergård og dødelig såret kørtes hjem mod Viumgård, kunne han til sidst ikke holde ud at køre. Man måtte standse og bære ham det sidste stykke. Man standsede ved Lundsgårds brinker. Der spøjte det senere, og endnu omkring 1900

så kraftigt, at en af Lundsgårds ejere solgte gården, bl. a. for at blive fri for spøgeriet.¹⁵⁾

Man troede på varsler («wårstånd»), og adskillige gør det vel endnu. En mand i N. Bork fortalte: »Min morbroder, Peder Thuesen, var til julebojel i Falen kro. Så kommer Peder Torsk derind og fortæller, at han har set to lys nede ved Falen (åkanten). Det ville man ikke tro og ville holde ham for nar, og Peder Thuesen var en af de værste. Til sidst fulgte de med ham, og han viste dem stedet. Peder Thuesen var skipper, og siden strandede han ved Husby, og skibet gik »i splinde«. Både han og kokken druknede, liget kom i land og blev sejlet fra Ringkøbing til sydenden af fjorden og sat af, hvor lysene havde stået«. - I *Tarm mølledam* havde man tit set lys, og en mørk aften hørte man råb og skrig uden noget menneske var at opdage. En aften var møllersvendene ude ved en ålekiste ved bagslusen, og på hjemvejen så han lyset i 3 - 4 alens afstand fra dæmningen. »Nu bliver lyset temmelig nærgående«, sagde han, da han kom hjem. Nogle dage efter druknede han under badning i dammen.

En Hovenpige tjente på Lindbjerggård. En morgen, hun skulle ud at malke, faldt hun lige inden for stalddøren over en ko, som lå der. Hun skreg og råbte på røgteren, men da han kom med lygten, var der ingen ko, alle var bundne. To dage senere havde en af de bedste køer slidt sig løs og lå om morgenen for døren og var død. - Fra *Hemmet* fortælles, at Dynes Gravengård en aften gik ad vejen til kirken. Da kom der pludselig en stærk tåge, og han så, man trak en kvinde, Mette, op af en grøft. Kort efter fandt skoledrengene en morgen Mette i grøften, som hun i fuldskab var faldet i og var druknet.

At møde ligskarere var såre almindeligt, men ikke alle kunne se dem. Karen Due i Strellev kunne, og hun ligefrem væddede med andre derom. Jakob Bojlesen i *Hemmet* og en anden mand gik en aften hjem ad vejen. Den anden mand så en ligskare, Jakob ikke. »Hvad var det?« udbød han uvilkårligt. Han gik midt på vejen, og der var ligesom kommet en knold mod hans fod. Den anden så, det var stjerten af en vogn, der gik ind for ham. Jakob gik videre uden at mærke noget.

Den mand, der langt og nær var mest berømt for sin synskhed, var hr. Agerholm i *Oddum*. Allerede som ung så han varsler, og i *Oddum* sagde han ofte til sin nabo, hr. Helsted i Lønborg: »Inden den og den tid vil der komme et lig fra den og den gård«. Og sådan tildrog det sig. Da en anden nabopræst, hr. Lund i Ølgod blev syg, prædikede Agerholm en søndag for ham. Om aftenen skulle han sove i gæstekammeret, da gik døren op til storstuen, og han så mange mennesker derinde stå omkring en ligkiste. Da kisten skulle tilslås, begyndte en gammel mand at græde og skrig og slå hånd i hånd. Næste morgen fortalte

Agerholm det til en student, Sahle, som var i præstegården, og spurgte, hvem den gamle mand dog kunne være. Sahle svarede, at det måtte være hr. Lunds far, som endnu levede. To dage efter døde hr. Lund. Og derpå gik det som hr. Agerholm havde sagt. Engang han stod i Oddum kirke og prædikede, skulle han have set en kone blive hovedløs. Det - selv for ham - uvante syn, fik ham til at standse, og han sluttede, at denne kone snart ville dø, og hun døde inden 8. dagen derefter.

På *Topgårds mark* gik en hovedløs hest, og mørke aftener går man vild der, så man ingen steder kommer.¹⁶⁾

Folk vidste Enevold Olesen i *Dyrvig* havde Cyprianus. Den velkendte købmand Cohn i Varde havde en søn, som skulle med i krigen. Han gik til Enevold for at få en seddel, så han kunne blive sårfri. »Det ka A ett«, sagde Enevold, »A ka skrive for stiksår, men ikke for skudsår«. Cohn fik seddelen, den kostede 1 dl. I Enevolds Cyprianus har der måske ikke været en formel, der omfattede stik- og skudsår. Brevet skulle bæres som en amulet, det var en art himmelbreve. Mangfoldige soldater bar sådanne på sig, også under 1. verdenskrig. Varde museum har to eksemplarer, de er trykte. Det ene er netop brugt i treårskrigen.¹⁷⁾

Der kunne nævnes mange flere eksempler på overtro. Men dette må være tilstrækkeligt til at vise, hvilken rolle den spillede for vore forfædre.

Fællesskabet

Fællesskabet bestod ikke i fælleseje af den dyrkede jord, men i enstidig drift, rettende sig efter en vides (landsbylovs) bestemmelser, og hvad der under oldermandens forsæde blev vedtaget på grandestævne. Og man måtte finde sig i en eventuel omrøbning af jorden, hvor man afstod sin gamle jord og fik ny tildelt måske helt andre steder. Den udyrkede jord, hede og grønninger, var man derimod fælles om og i reglen også om græsningen, når hø og korn var indbjerget. Bytyr, lergrave, ovnhaus og bysmed kunne man også være fælles om.

Bonden havde sine agre liggende spredt rundt omkring mellem andres ude på bymarken. Kun enligt liggende enestegårde havde sine agre samlet, og dog kunne det ske, at en mand i en naboby havde enkelte agre mellem dem. Byernes og enestegårdenes agerjord var ikke delt i 3 vange som ellers almindeligt længere mod øst, men i et forskelligt antal tægter. Efter jordens ydeevne blev tægterne besået flere eller færre år i træk, hvorefter de lå i fælled med græs og ukrudt, der indfandt sig af sig selv. Da »hvilede« jorden.

Vedføjede tabel er fremstillet efter opgivelser 1683 og 1769 over forholdet i de fleste af herredets landsbyer og enestegårde.¹⁾ Den angiver tægterne, hvor længe de benyttedes i rotationen, og hvor længe de hvilede.

De steder, hvor jorden besås i træk flere år, end den hviler, er de bedste. Man ser da, at den bedste jord ligger mod vest i Lønborg, Egvad og de to Bork sogne, hvor der er de færreste tægter, mens den dårlige jord ligger mod øst ude på smeltevandsfladen, hvor noget af jorden efter få kærver kan ligge i over 10 år, inden den atter pløjes. Det hænger vel også noget sammen med, at her var nok af den. Knyl hører dog til de bedre. Det er nok den gamle regel fra græsmarksbru-

STEDERNES TÆGTER OG DISSES UDNYTTELSE

Stedernes navne	Antal tægter	Besæ- es år	Hviler år	Stedernes navne	Antal tægter	Besæ- es år	Hviler år
Hulmose	13	2-3	5-14	Gredsbøl	7	4	3
Ørbæk	12	2-4	6-16	Brosbøl	7	4	3
Nr. Grene	12	5	fors.	Bandsbøl	7		
Dyrvig	11	3-4	4-6	Houm	7	4	3
Varisbøl	10	4	6	Slot	7	4	3
Okslund	10	2-3	5-6	Pagård	7	4	3
Store Grimlund	10	4	4	Nordenå	7	4	3
Hoven mølle	10	3-2	7-8	Tøstrup	7	4	3
Østergård, Lyne	9	5	4	Lønborg	6	4	2
Barslund	9	3	4	Lastrup	6	4	2
Sdr. Grene	9	4-5	4-5	Vostrup	6	4	2
Påbøl	9	2-3	4-8	Styg	6	4	2
Tarm Bisgård	8	4	4	Tarm	6	3	3
Lyne	8	5	3	Foersum	6	3-4	2
Nørhede	8	5	3	Hoven anneks.	6	3	4-5
Toftum	8	4	4	Knyl	5	4	3
Blæsbjerg	8	4	4	Bøel	5	3	2
Fusgård	8	4	4	Møgelgård	5	3	2
Østergd., Oddum	8	4	4	Kyving	5	3	2
Vejrup	8	4	4	Tarm Møllegd.	5	3	2
Lakkenborg	8	3	4-8	Skuldbøl	5	3	2
Kirkebol, Hoven	8	4-5	4	S. Bork	5	3	2
Fjerbæk	7	4	3	Obling	5	3	2
Kær	7	4	3	Magård	5	3	2
Vrå	7	4	3				

get, at tægterne dyrkes, eftersom gødningen kan tilstrække. I Vostrup er der en mindre del, som næsten aldrig hviler. Det er den såkaldte alsædsjord. Også i Obling lå et stykke »godt aalsæd jord«. Herude hvor frodige enge bredte sig i stedet for vidtstrakte heder, ødslede man ikke med agerjorden. I Lyne og nogle steder i Hoven tager man afgrøder 5 år i træk, men så var jorden nok også »malket ren«, som man sagde. Rugen var den »visseste sæd, som sjældent fejler«, men der såedes også byg, navnlig mod vest, ligeledes nogen havre, mod øst avledes en del boghvede.

Mellem de enkelte agre i tægten var der en ren (en smal strimmel upløjet jord), eller måske var skellet afmærket med sten. Bjergsomme grander fristedes let til at pløje en fure fra rensmanden (naboen) og

til sin egen ager. 1710 tog Ribe hospitalsbonde Chr. Lassen i S. Bork syn på en del agerland norden Østerby, kaldet Scharn, hvor der af to agre nogle steder var pløjet 2 - 3 furer til Simon Hansens ager; den ene fure var lagt tilbage igen »som ren og adskel«. Simon påstod, at den bugt, det drejede sig om, tidligere havde hørt til hans gård.²⁾

Viden, landsbyens lov, skulle tjene til at holde god orden og fastsætte straffe.

Ude i den værdifulde S. Bork marsk, hvor der var ejere eller brugere fra mange sogne, kunne det knibe med ordenen. Lydumgård og Hennegård ejede fra gammel tid betydelige arealer her. I 1546 havde lensmanden Claus Sehested, Riberhus, indberettet, at kronens og Lydumgårdherremanden Henning Quitzovs tjenere i Vester herred havde deres enge i S. Bork marsk, men de tog skade af kvæget fra S. Bork, som blev drevet over engene. Kongen forbød da »alle og særdeles dem, som bo i S. Bork sogn, i så måde at fordrive deres enge enten med deres kvæg eller andet. Findes nogen herimod at gøre, og de eller deres kvæg fange nogen skade herover, da »skal de det have for hjemgæld«. Det må vel nærmest sige, at man ustraffet måtte bruge vold mod dem.³⁾

Der henvises ikke til nogen vide, så der har måske ingen været på det tidspunkt, dog var der sikkert en gammel vedtægt om, at engene skulle være fredet fra 14 dage før påske, til høet var bjerget. 1575 tilskifter Chr. Vind, der da ejede Lydumgård, sig de kgl. enge, som gården forøvrigt tidligere havde brugt. Der var en gammel aftale om, at bønderne i S. Bork og Obling skulle slå et vist stykke, mod at de så måtte bruge græsningen, men de lod både kvæg og svin gå i engene i den tid, de skulle være hegnet og fredet. Kongen forbød dette.⁴⁾ Men atter i 1630 måtte han gentage forbudet. Heller ikke det hjalp, for godt et par år efter får lensmændene i Ribe og Lønborg ordre til at tage ud i marsken, undersøge forholdene og efter kongens godkendelse fastsætte en ordning. Det er herrerne fra Lydumgård, Frøstrup, Hennegård og mange andre lodsejere, der havde klaget. Det var galt i begge Bork sogne og i Lønne enge. Bønderne derude vil ikke indhegne engene om foråret, de slipper både kvæg, svin, gæs og kalve derind, og da udejerne bor så langt borte i 11 sogne, kan de ikke have opsyn med det, men afgrøden bliver stærkt ødelagt, og det rammer også bønderne selv, da nogle tøjrer i hegnets tid, og derved gør de deres rensbrødre skade. For enderne af engstykkerne er der tydelige rester af gamle grøfter og diger ind mod sognemændenes fælled, men det er ikke tilstrækkeligt, at udejerne gør deres grøfter op, når de andre ikke gør det; »det mindste høved«, de slår ud af deres gård, er straks i engene.

Heller ikke denne klage kurerede de Bork- og Lønnesognere, der nok følte sig vestenfor lov og ret. Der klages nu også over, at de lod dyrene æde af høstakkene, og når de kørte ud at slå, havde de fleste heste med sig, som de bare slog løs, især var de Oblingfolk slemme. Kongen pålægger nu en mulkt, der skal betales for hvert dyr, der tages i en andens uslagne enge, hø eller høstakke, 1/2 rd. til kongen og 1/2 sletmark til den, der tager dyret., og det forbydes dem at græsse på Lydumgårds enge efter høbjergningen, hvis ikke de holder den gamle akkord om at slå en af engene.⁵⁾

Det er formodentlig udsigten til de høje mulkter, der har gjort bønderne villige til at indgå en vide. Den blev oprettet 19. april 1639. Præsten hr. Oluf Clausen og Las Michelsen er de første underskrivere, dernæst følger 26 mænd i S. Bork, 2 på Nyland, 3 i Stensgård, 1 i Burgård, 1 i Koldtoft og 12 i Obling. De har »samtykt, bevilget og indgået een christelig vide og vedtægt med Chr. Krag og Kristoffer Hvas angående S. Bork merskenge«. Den bestemte, at S. Bork mænd hvert forår skal lukke hver for sine egne enge med grøft, som af arilds tid har været brugeligt, så bred og dyb, at den kan væрге for kreaturerne. Den, der ikke vil kaste og »oplyche« (hegne) skal bøde 1 sletmark til hver rensbroder eller ham, som påtaler det, og erstatte skaden for forsømmelsen.

Engen hegnes hvert år 4 - 8 dage før Sct. Valborgdag*) efter årsens lejlighed, og efter hvad godsejernes fuldmægtige og 4 eller 6 af de bedste S. Bork sognemænd synes ret og billigt, og fra dagen, engen lyses i hegnet, til den er aldeles afhøstet, skal den holdes hegnet mod kvæg, heste, svin og gæs. Finder engvogteren eller andre dyr der, skal det straks tages i hus; indtægtspengene sættes til 2 sk. dansk for heste og fæ, 1 sk. for får, kalve og svin, 1 sk. for hver 3 gæs, og desuden skal der betales skadeserstatning og en bøde på 1 sletmark for hver gang til S. Bork sognemænd. Dog var det tilladt at tøjre på egen eng, men gjordes der skade derved, gjaldt »forne pønn og straf«.

Ingen hverken Borksognere eller udejere måtte begynde at slå før Sct. Hansdag, straffen for overtrædelse var 1/2 rd. til rensbrødrene og »en god tønde øl til bymændene«. I høbjergningstiden måtte ingen føre andre dyr i engen end de to, der var spændt for vognen, og de skulle holdes på egen grund, ellers måtte der betales indtægtspenge hver gang 2 sk. til den, der fangede dyret, desuden 1 sletmark samt skadeserstatning. Ingen måtte græsse kreaturer, tøjrede eller løse, før høstakkene var afført, og der var så megen plads, at »menige hjord«

*) Man må huske, at man her til lands indtil år 1700 benyttede den julianske kalender, der på ovennævnte tid var 10 dage bagefter, så 1. maj svarer til 10. maj efter vor (den gregorianske) kalender.

kunne drive, ellers skulle skaden betales og desuden 2 sk. indtægtspenge og 1 rigsmark til den, der tog et dyr, der voldte skade. Endvidere lovede alle S. Bork sognemænd at hjemavle til Lydumgård den eng på Vesterkær, som de havde gjort af arildstid, imod at de så fik overdriften på Lydumgårds og dens fæsteres enge. Hver gårdmand skulle slå 1 skar og hver bolsmand 1/2 skar fra den vestre ende til den østre, og hver gårdmand skulle hverve og rive »2 gode ustraffelig englas hø«. Hver bolsmand 1 læs. Kom nogen til Lydumgård uden »ydfærdig las« skal de ikke afskrives, men hente et fuldkomment læs igen. De skulle alle møde på samme tid på engen til arbejdet og gøre det »fuldkommeligen«. Den, der ikke gjorde dette, skulle bøde en god tønde havre på Lydumgård og en tønde godt øl til S. Bork sogn, og desuden betale arbejdspenge til den, der udførte hans forsømte arbejde.

Fire S. Bork sognemænd skulle pante bøder og indtægtspenge hos ikke betalere. Pantemændene skulle være »for loffr for hvis arbejd« til Lydumgård, dvs. de skulle være garant for dets udførelse og have opsyn med videns overholdelse.⁶⁾

Så gik der over 100 år, da fik S. Bork sogn en fælles vide. Nogle Lydumsgårds enge var vist allerede solgt på det tidspunkt, andre blev det ca. 1770. Nedenfor gengives viden, som er fremdraget af Palle Fløe.⁷⁾ Retskrivningen er tillæmpet nyere tids brug:

»Kjendes vi underskrevne samtlige Sønder Bork Sogns Mænd og herved tilstår, at vi til vores fælles Gavn og Bedste, i Brug havende Ejendommens Konservation, Engs og Korns Hegn samt Enighed og Endrægtighed at vedligeholde og al Usamdrægtighed og ubillige Sædvaner saavidt mulig at hæmme og forekomme have indgået og vedtaget følgende

Vide og Vedtægt

1.

Hegnstiden skal i almindelighed begynde den 1. Maj eller Voldborgsdag og vedvare, indtil alt Korn er indavlet; ellers skal i Særdeleshed alt Korn være hegnet fra den Dag, det er saaet i Jorden, og indtil det er hjembjerget.

2.

Udi denne Tid skal enhver hegne sine Naboers Agre og Enge samt andre Ejendomme, der ej til Byens Fællig henhører.

3.

Kommer enten Bæster eller andre Kreaturer af Vaade og uden Ejerens Villie eller Minde på en anden Mands Korn, Eng eller hegnet Jord, betaler den Skaden, som Kreaturerne tilhører, og derforuden bøde til samtlige Bymændene for hver Gang sligt sker: af et Bæst eller stort Fæhøved 2 Sk. d., af en Kalv 1 Sk., 1 Svin 1 Sk. og af 2 Faar eller Lam 1 Sk. samt 2 Gæs 1 Sk. d.

4.

Sker det ej af Vaade, men forsætligvis, betaler han først den gjorte Skade, siden bøde tre Gange saa meget, som i næste Post er meldet.

5.

Hvo, som tøjrer paa anden Mands hegnet Jord, Ager eller Eng, betaler Skaden og derforuden bøde til den skadelidte for hver Gang og af hvert Kreatur 1 Mk. og ligeledes til Byen 8 Sk.

6.

På samme Maade som udi næstforestaaende Post er meldet, forholdes det, om nogen tøjrer paa sin egen Jord og dog lader det tøjrede Kreatur saa langt Rum, at det kan beskadige anden Mands Korn, Eng eller hegnet Jord.

7.

Ingen må tøjre Følhopper saa nær ved Kornet, at Føllet derudi kan gøre Skade; sker det, betaler den Skaden, som ejer Hoppen, og bøder hver Gang til Byen 2 Sk. d.

8.

Bliver Skade gjort paa nogen Mands Korn, eng eller anden hegnet jord, og den, som Skaden har faaet, ej kan antræffe den, som sligt gjorde, eller og han det vil benægte, og det hannem ej kan overbevises, da skal samtlige Bymændene, som i saa Maade ingen Skade haver faaet, betale den eller de Skadelidende den gjorte Skade efter billig Skjønsmhed; dog skal den eller de, som Skade haver faaet, om forlanges, gjøre sin Ed paa, at hans egne Kreaturer ej sligt med hans Vidende haver gjort; kan den skyldige siden opdages, skal han betale dobbelt saa meget, som Skaden er takseret for.

9.

Sker slig Skade af Byens Hjord, da skal den eller de, som Skade haver faaet af dem, som ejer Høvderne, have billig Erstatning.

10.

Hvo, som kører, rider eller driver Bæster eller andre Kreaturer over anden Mands Korn, betaler Skaden, om den lidende forlanger det, om det ellers sker af Ufor nødenhed eller Modvillighed.

11.

Hvo, som tøjrer sine Bæster eller Kreaturer paa Stubbene eller imellem Kjærvøene enten på sine egne eller andres Agre, eller samme lader gaa løse, førend baade Korn og Rivning af saaede Tægter er indaget, skal bøde for hver Gang og af hvert Hoved 2 Sk. d. og desuden betale al den Skade, anden Mand paa sit Korn derover bliver tilføjet.

12.

Hver Mand skal holde sine tilhørende Diger og Lukninger udi skikkelig Stand og saaledes, at ingen desformedelst tager Skade paa Korn, Eng eller Græsning. Sker det ikke, og anden Mand derover tager Skade eller bliver forarmet, skal den, som Diget tilhører, betale slig Skade og bøde til Byen, første Gang 2 Sk. og siden lige saa meget for hver Dag, indtil det bliver bragt i ulastelig Stand.

13.

Hvo, som forsætlig nedskyder anden Mands Dige eller derover fører eller driver enten Bæster eller Kreaturer, skal betale til den, som Diget tilhører, 1 Mk. d. og samme Dige igjen oplukke eller og straffes efter den 12te Post samt betale den gjorte eller gjørende Skade.

14.

Er Diget eller Lukningen forsvarlig i Stand om Aftenen, og derpaa kommer Hul om Natten, og Skaden desformedelst paa Korn, Eng eller Græsning bliver gjort, skal den betale Skaden, som Kreaturerne tilhører, og bøde desuden til Viden efter den 3die Post, men er Hul eller Skaar på Lukningen Dagen førved, da forholdes det efter 12te Post.

15.

Ingen maa have uskaarne Hingste eller Plage, som ere over 2 Aar gamle, iblandt Byens Bæster under Straf af 4 Mk. d., men samme skal være paa aparte Sted for sig selv, hvor de fleste Grander det for godt befinder.

16.

Samtlige Bymænd skal holde Hyrder til deres Faar såvel som og til Kvæget, som er over 2 Aar gammelt, om Sommeren.

17.

Samme Hyrder skal samtlige Bymændene made og lønne Aaret igennem af saa meget Kvæg eller Faar, som findes hos enhver, nemlig saa mange Kreaturer, som en Mand haver om Majdag, skal han saaledes kontribuere af til Martini og ligeledes fra Martini til Majdag, og saaledes som de fleste Grander paalægger og foranstalter, dog hvis Kreaturer, som ved ulykkelig Hændelse maatte forekomme, ej herunder ment.

18.

Hvo som ej vil made ret, efter som forskrevet staar, bøder til Byen for hver Dag, Hyrden gaar ham forbi, og det kunne tilkomme ham at made, 8 Sk. d., og nægter eller vægrer nogen Lønnen, skal den udpantes.

19.

I almindelighed maa ingen uden Bymændenes Minde have flere Kreaturer paa fællig Græsning, end hans Hartkorn efter Ligning og Vedtægt af Granderne kan tillade; forser nogen sig herimod, bøde han til Byen 4 Mk. d.; retter den skyldige endda ej for sig, skal de øvrige Bymænd efter Omstændighederne hannem videre Mulkt paalægge.

20.

Ligeledes maa ingen understaa sig at modtage fremmede Hoveder eller Kreaturer til Græsning under Straf af 1 Rdl. for hver Bæst eller Fæhoved, 2 Mk. for hvert Faar og 8 Sk. for hver Gaas. Saa maa ingen af Bymændene selv, under næstforanførte Straf, have Gæs om Sommeren, med mindre de haver overført de gamle om Vinteren.

21.

Naar Tiden er at høste, skal enten samtlige Bymændene eller og nogle dertil af de andre befuldmægtigede efterse og paaskjønne, om Kornet er modent, hvorefter skal fastsættes en vis Dag til at begynde med Høsten. Gaar nogen ud før og imod sliig Vedtægt, bøde til Byen 3 Mk. d. af hver Høle.

22.

Og som den 11te Post strikte skal overholdes, maa ingen over Fornødenhed og for derved at gøre andre Fortræd lade sit Korn blive staaende på Marken længere end sine Naboer; staar det en hel eller halv Dag længere, bøder han til Byen 2 Mk. d.; dog skal Marken være i Hegn og bemeldte 11te Post efterleves.

23.

Er nogen Mand eller Folk syge og sengeliggende eller ved Døden afgangen, og hans Korn desformedelst ej i rette Tide tillige med sine Naboers kan blive avlet og bjerget, og han enten ej formaar eller kan Folk dertil at leje, da skal de øvrige Bymænd og Grander være dem, som i saa Maader ere forlegne, behjælpelige, såvel med at høste som hjemkjøre; vil nogen ej sligt gjøre, bøde til Byen 1 Mk. d.

24.

Hvo, som forretter uforstående Helligdagsarbejde, og saadant kunne have henstaaet til næste Dagen efter, skal straffes 2 Mk. d. første Gang, siden dobbelt; dog undtages herved saadanne, som på en eller anden Maade, enten formedelst Svaghed eller anden lovlig Maade, er bleven tilbage, saa tillades det.

25.

Ingen Husmand eller Inderste, hvorved forstaas de, der ej har lovlig Fæstebrev paa deres paaboende Steder, men er hos en anden Fæster til Huse, maa grave Tørv paa Byens Fællig uden Bymændenes Minde, dog Aftægtsfolk ej herunder ment eller forstanden.

26.

Ingen maa grave eller grave lade paa det Fællig, som er udlagt til Græsning; hvo herimod gjør, skal betale for hvert Læs Jord 2 Mk. d., og om det sker af Vanvare 4 Sk. d.

27.

Enhver maa stedse holde sine Svin ringede under Straf af 2 Sk. for hvert, som er uringet, og skal Synsmændene være forpligtede en Gang om Ugen at efterse, om de forsvarende ere ringede.

28.

Skal der udi hver By aarlig 2de af Gaardmændene, nemlig de, som holde Plove og Vogn, være Oldermænd, hvilken Bestilling skal gaa omkring fra Nabo til anden, saaledes at 4 skal forestå det et Aar omkring.

29

Samme Oldermænd skal have Videbrevet udi god Forvaring og samme forevise sine Naboer, naar forlanges, men maa ej det til andre udlaane; de skal og rigtig antegne alle de Bøder, som i Byen falder, samme imodtage og derfor om Mikkelsdag gjøre Rede og Rigtighed.

30.

Samme Bøder skal anvendes til Byens Nytte og Gavn, saasom Hyrdeløn og deslige, men ingenlunde til Gilde og Drikke imod Loven.

31.

Hvo, som seer eller veed nogen Forseelse, som imod dette Videbrev maatte begaas, og han det ikke straks eller i seneste til næste Grandestævne for Oldermændene angiver, og det hannem siden overbevises, at samme Forseelse var ham vitterlig, skal bøde dobbelt imod den, han saaledes haver fortiet.

32.

Skulle det befindes, at Oldermændene ser igjennem Fingre med nogle, at de ikke forrette deres Bestilling, som de bør, og at de ikke rigtig antegner alle og enhver, som imod dette Videbrev maatte forse sig, skal de, når det siden overbevises dem derom at have været vidende, bøde tredobbelt imod den, som Straffen ellers tilkom.

33.

Vil nogen ej betale hvis Bøder eller Skadegjæld, vil han efter denne Vide og Vedtægt er pligtig, eller ej efterkomme, hvis hannem paa ligger, da skal Oldermændene tillige med 4 af de øvrige Bymænd straksen derfor gjøre Udpantning, og saafremt saadant Pant ej bliver løst inden Mikaelis næst efter, skal det være forbrudt til byen. Nægter nogen at følge med Oldermændene i slige Tilfælde, bøde til Byen 1 Mk. d., og saafremt Oldermændene ej er den klagende vedbørlig behjælpelig, bøde ligeledes hver 2 Mk. d.

34.

Grandestævne skal holdes en Gang udi hver Uge og ellers oftere, om fornødent gjøres, og hvo som ej enten selv eller ved Fuldmægtig dertil møder, naar han af Granderne bliver advaret og ej med anden lovlig Forfald er forhindret eller fraværende, bøde til Byen for hver Gang Udeblivelse sker 2 Sk. d.

35.

Saa skal og være aftalt og ifølge Lovene fastsat, at hvad de fleste Bymænd og Grander vedtager og beslutter, skal de andre være fornøjede med, naar samme ej direkte strider imod Loven og dette Videbrev, ej heller er Byen til Skade.

36.

Naar Grandestævne holdes, maa ingen med Eder og Banden fortørne Gud; hvis det sker, skal enhver, som forser sig, betale hver Gang 1 Sk. d.

37.

Alle Vaser og Render igennem Byen og Marken bør Oldermændene have Opsigt med og gjøre Anstalt til, at Byen holder dem i Stand, er nogen derimod igjenstridig, skal han bøde til Byen 8 Sk. d. første Gang, der ikke mødes, og siden dobbelt.

Hvo, som understår sig til at slå sine Hoveder løse paa Tøjrjord eller Borer ager, udlagt til græsning, skal bøde 2 Sk. af hvert Hoved enten lidet eller stort.

Alle disse forskrevne 38 Poster lover og tilforpligter vi os samtlige at holde faste og uryggelige og i alle sine Ord og Meningen at efterkomme, og hvis videre Vedtægter eller Paalæg, vi til Byens Nytte enten i Anledning af dette Videbrev, eller som herudi ej kunne være omrørt, skulle finde fornøden at paalægge og vedtage, skal ligeledes holdes og efterkommes, og hvo derimod handler, bøde den paalagte Mulkt, ligesom det herudi kunde være anført. Og som stemplet Papir nu ikke er ved Haanden, kan dette dermed belægges, så snart bekommes kan. Til Stadfæstelse haver vi dette med samtlige vor Hænders Underskrift bekræftet.
Bork, den 30. September 1754.

Underskrifterne «.

Andre byer i herredet havde ligeledes vider og oldermænd. Endnu i 1870erne og måske senere holdtes der vide eller grandestævne i Vostrup. Selve videbrevet var forsvundet, men man huskede dets bestemmelser. Der holdtes vide i en bestemt gård, når der var en sag at forhandle, og aftenen før mikkelsdag skulle der vælges oldermænd for næste år og regnskabet gøres op. Den, der var opskrevet, fik sine synder at vide, ikke altid på den blideste måde, men når vreden havde fået luft, var sagen nedlagt. Oldermændene havde opsyn med nogle grøfter og veje i byen, der holdtes vedlige efter deres ordre, men de havde ikke noget at gøre med markfreden. På mikkelsaften betalte hver mand 24 sk. til ejeren af gården, hvor viden holdtes, og herfor leverede han husrum og lys, smørrebrød, kaffe og en kaffepunsch. Det var nu ikke altid, en sag var afgjort, når den havde været for på grandestævnet. Da således de Bork sognemænd i oktober 1720 var forsamlet på vide- og grandestævne, kom Gunder Laskone og Simen Hansen op at skændes om, hvor mange af hans bæster eller køer, der havde været på forbudte steder. Hun skældte ham for en skælm og en tyv, og han gjorde gengæld ved at kalde hende en hore og en tyv. Hun vendte (overstreget: blottet) da hendes rumpe på grandestævnet for Simen Hansen. Noget så grueligt havde viden ingen bestemmelser om! Simen stævnede hende for herredstinget, og en 14 dage senere blev deforligt.⁸⁾

16. april 1675 ville landsdommer Jens Lassen til Grubbesholm påtvinge Nørre Bork sogns bønder en vide, men 10 mænd nægtede at underskrive; han stævnede dem da til tinge for at få dem dømt til at underskrive. Mændene søgte hjælp hos lensmanden Erik Qvitzov, der gav dem medhold: bestemmelserne ville være utålelige, og for ryttergodset nægtede han pure at konfirmere videbrevet. Bøderne var ganske urimelige fra 1/2 til 10 dl., hvoraf halvdelen skulle tilfalde Jens Lassen selv! 1/4 kirken og 1/4 oldermænd. - Retten gav da også bønderne

medhold, »eftersom det imod landslov i mange punkter er stridig og vedtægterne så strenge, at bønderne deres gårde må kvittere«. ⁹⁾

Trods en vides bestemmelser var det altid og alle steder en vanskelig sag at tage en bymands kreaturer i hus. I 1713 tog Niels Madsens søn i Bundsgård 2 stude i en fredet eng og ville tage dem i hus, men studenes ejer Jens Pedersen i Gundesbøl tog dem fra ham med magt. Niels Madsen lod sagen gå til tinge, men hans indstævnede vidner, som var fra Gundesbøl og altså Jens Pedersens grander, mødte ikke. 1720 tog Mads Nielsen, kaldet Mads Bundsgård i Stovstrup mølle 2 heste, der gik i hans korn, han ville føre dem i hus for at kræve indtægtspenge af dem, men ejeren Jens Østergaard tog dem fra ham med magt, så møl-leren måtte gå til tinge for at få det ordnet.

1727 stævnedes Søren Rask og Morten Thygesen, Lyne Kirkegård, Chr. Sørensen og Chr. Lassen i Glibstrup for ran, fordi de med magt tog nogle bæster fra dem i engen norden Sønderdiger, da de ville tage hestene i hus. De anklagede førte et vidne på, at i åringer havde Glibstrups heste »efter høsten i uhegnets tid« gået i disse enge, og vidnet havde hørt sige, at for 30 år siden var der faldet dom om, at engen skulle være fri for kreaturer, men ikke for heste. Havde der været en vide, havde den vel kunnet klare spørgsmålet. Der blev vist forlig. - De samme to mænd fra Lyne Kirkegård og endnu et par mænd samt Iver Raunkjær havde taget syn i Nørhede enge og stævnet beboere i Esbøl, Sønderdiger og Nørhede. Esbølmændene protesterede mod synet, der ikke var uvildigt, og det drejede sig blot omskade af kreaturer. ¹⁰⁾

Fælles hede måtte ikke udnyttes mere end fællig kunne tåle. 1726 stævner Niels Bygum, Viumgård, sin kollega P. Sørensen Holst, Lydumgård. I stævningen skriver Bygum: »Siden de 4 Lydumgårds bønder i Vium sogn og by tager tilstrækkelig nok deres ildebrand af fælles Vium hede efter deres påboende steders hartk., som ungefær er 7 td., så må dog ugerne fornemmes, at signeur P. Sørensen til Lydumgård ikke alene til en stor del sin egen fornøden ildebrand, men endog sine tjenerer i Lydum sogn understå sig både at grave tørv og slå lyng i bemeldte Vium hede og samme i mængde både til Lydumgård og bøndernes egne påboende steder henføre, forne hede til største ruin«. - Holst skrev herom til herredsfogden: »Som jeg uformodentlig tillige med en del af mine tilhørende bønder er indstævnet til Deres ret af mons. Bygum til Viumgård for forbudsvidner at anhøre, angående en fælles hede«, som Bygum nu vil have skiftet, »og som jeg ej kan begribe, af hvad føje dertil haves med sligt unyttig proces imod mig og mine bønder begynde; thi min formand haver nydt og brugt samme hede, så jeg vil formode den velvise herredsfoged finder for ret ej at udstede noget forbud«, så længe Bygum ikke fremlægger beviser. ¹¹⁾

Gammel hævd og skik betød overmåde meget i sådanne sager.

Selv om to eller flere byer havde fælles overdrift på en hede, var det ofte således, at den del af heden, der lå nær en by eller gård, ikke måtte overdrives af andre end denne bebyggelses kvæg. Måske var her en gang »redet markeskel«, ellers rettede det sig efter gammel hævd. En sådan indskrænkning var der i driften mellem Mosbøl og Kærgård. Jens Pedersen, Nørhede, vidnede, at da han for 40 år siden tjente 5-6 år i Kærgård, kom Mosbøl kreaturer i hegnets tid ikke over et dige lige syd for Kærgårds mark og heller ikke i Bredmose (»Bræmos«). En gammel soldat, Hans Ludvig i Nørhede, havde for 29 år siden ligget som rytter i Kærgård i 3 år; kom Mosbøl kreaturer da over diget, jog Kærgårdmændene dem tilbage. En anden vidnede, at kom dyrene i Bredmose, blev de taget i hus. Mosen norden diget kaldtes Kirkemose, en kvinde ved Strellev kirke havde lejet den for en sdl. årlig af Kærgårdmændene.¹²⁾

Når kreaturerne færdedes i de dengang såre bløde enge, gjorde de ikke blot skade ved at afæde græsset, men også ved at træde huller i engsværen. 1712 holdtes der syn over en eng ved Tranevad, hvor der var gjort skade for 2 læs hø, og i en eng længere mod øst var grøden afædt for 1 1/2 læs, og den var »utilbørlig hultrækket med utallige hultråd«. Som ansvarlige herfor stævnedes beboerne i Adsbøl.¹³⁾

I et stort overdriftsfællesskab kunne der ligge arealer, som hørte til beboere uden for dette. Hvis der så skete overlast på disses arealer, krævede man erstatning. Et sådant stort overdriftsfællesskab udgjorde Esbøl, Vejrup, Glibstrup, Sønderdiger og Nørhede. Kreaturerne herfra gjorde skade på eng i Nørhede, som bl. a. lå under »begge kirkemændene ved Lyne kirke«. De stævnedes nu overdriftsfællesskabets husbonder på Grubbesholm og Viumgård. - Senere, 1720, er det atter galt med »Nørhede enges opæden og hultrækken«. Det var kreaturerne fra Nørhede og Sønderdiger, der havde været der. Et syn fandt, der var gjort skade for 3 læs hø a' 5 mk. - Undertiden blev der strid om, hvor stor en del af det fælles overdrev en landsby havde ret til. Vognslundfolk i Ølgod påstod, de havde fællig med Odderup i Egbæk og Fladsho, men en dag de kom der, blev der slagsmål, og de odderupperne jog dem bort med »værgende hånd«. Vognslund klagede da over, at deres græsning blev dem »til tvang indkneben og alt for besværlig«.

Der kunne sættes skel - rides markeskel - i overdriftsfællesskabet. Det var en bekostelig sag, der angik alle tilgrænsende bønder, fæstere og husbonder. Kongen kunne gribe ind. Det gjorde han 1581. Ribe kapitel havde herligheden til selvejergården Gundesbøl i Hemmet. Nabogods-ejeren Godske v. Ahlefeldt ville have sat skel mellem den og 3 små bol og

opkrævede sandemænd, der skulle sværge i den slags sager. Kapitlet klagede til kongen. Han skrev da til Ahlefeldt, at Gundesbøl fra arilds tid havde haft hede og fægang sammen med de 3 bol, og at et skel ville berøve byen dens hede og fægang, hvorved den blev fordærvet, og det ville være ubilligt, hvorfor det befales ham at opgive denne markeskelforretning. Ahlefeldt var dog ikke til sinds af opgive sin plan, og efter Frederik IIs død opkræver han atter sandemænd. Atter må kapitlet henvende sig til regeringen om hjælp, og atter pålægger den ham, der vil »trænge gården fra dens hede og fægang, at han skal lade Gundesbøl beholde sin fægang, tørvegrøft, lyngslet og anden brug i dens fællesmark og hede«.

Hvordan sandemændene ellers gjorde markskel mellem to byer er der et eksempel på fra Sejrup. Det var herredsfogden Laust Nielsen i Bin-desbøl, der som ejer af Faarbøl (Farbøl) havde krævet, at der blev sat markskel mellem dette bol og Sejrup. Han havde lavhævd (ejendomsdom) på stedet. Lavhævdsbrevet har han fremlagt på tinge og derefter stævnet alle tilstødende ejere og fæstere, for at de kunne varetage deres interesser. Dernæst blev sandemændene opkaldt og pålagt at ride markskel en bestemt dag. Efter at der var sket »følling«, dvs. at det for dem var bevidnet, at under den forudgående procedure var alt, hvad loven krævede, sket fyldest, kunne de rettelig dømme.

Den næste tingdag vidnede da 8 dannemænd, at de hørte 3 af sandemændene fra herredet »stod for tingdom, vidnede og kundgjorde, at de havde gjort ret tov og markeskel« mellem Faarbøl og Sejrup, og »satte de den første sten vesten ved den sø og de holme, som Laust Nielsens lavhævd på lyder, i vestre side af en gammel ager, liggende langs ved vestre side af samme sø, så gik de derfra vester på op med en agerfure og satte den anden sten vesten Sejrup kirkevej i heden og gik så derfra og vester på og satte den 3. sten vesten ved Stovstrup kirkevej i heden. Så gjorde de deres ed og tov fra den første sten og til den sidste sten og siden viste de deres tov vester på til andre marker møder og vedtager, og svor de for ret markskel imellem Faarbøl og Sejrup og derpå bad de dennem Gud til hjælper, at de har gjort ret lov og markskel mellem fornævnte Faarbøl og Sejrup på de åsteder som forbemeldt er«. Sluttelig udstedtes et tingsvidne herom.

Så længe man var under fællesskabets ofte fremskridt lammende hånd kunne hedeopdyrking let umuliggøres. Heden var jo fælles. Opdyrkede enkelte et stykke deraf, tog han altså noget af grandernes og ofte af tilstødende byers rettigheder, idet der som nævnt gerne var overdriftsfællesskab mellem byer, der grænsede til samme hede. Niels Johansen og Povl Christensen i Nørtarp havde opbrudt hede. Niels havde gødet den og »ført den i brug«, men han fik ikke stykket tilsået. Povl såede da

rug deri; men da han havde rugen høstet, forbød Niels Johansen ham at køre kornet ind. Han forlangte både afgrøde og jord, imod at Povl fik pløje- og høsteløn, derefter var han villig til at dele jorden med Povl. - Tarm møller havde omkring 1680 opbrudt et stykke hede vest for mølledammen af Kyvlingmænds hede og det var vist sket med alles samtykke. Derimod var det ikke med alles samtykke, Mads Skade til Østergård lod sine bønder i Strellev og Adsbøl opdyrke og indelukke et stykke af den fælles overdrift i Mosbøl. 1596 rejstes der da tiltale mod bønderne, fordi de havde tilegnet sig jord, der »tilforn har været menige mænds forte og fægang til Mosbøl og dermed forkrænket kgl. majestæts præstegård og hospitalsgård i Mosbøl«. Skade påstod, jorden hørte til hans fæstegård i byen. Men alle vidner gik ud på, at det havde været fælles forte og havde ligget »under hov og horn« til menige byens bedste.¹⁴⁾ Den opdyrkede jord er utvivlsomt blevet dømt til at skulle opgives, så der atter kunne blive overdrift.

Udskiftningen

Den gennemgribende forandring, som udskiftningen af fællesskabet medførte både for den enkelte, for ejerlavet og for landets udseende, foregik i vort herred især i 1790'erne, dog skete her udskiftninger både før og navnlig efter dette årti.

Den hyppigst benyttede landinspektør var *Daniel Wesenberg* fra Nr. Bjært. Han udskiftede også mange landsbyer både i Vester og Øster herreder. Jorden skulle opmåles og boniteres, og der skulle tegnes kort. Boniteringen blev besørget af to af retten udnævnte mænd under ledelse af landinspektøren. Som eksempel på taksationen vil vi se på *Bisgård* by 1809. De udnævnte var to sognefogder *Mads Sørensen* af *Bandsbøl* og *Chr. Villadsen* af *Stovstrup*. Det bedste agerland satte de til 10 skpd., det ringere i forhold dertil. Tofterne omkring gårdene sattes til 10, af gaden skulle derimod 14 enheder til, for at værdien deraf nåede de bedste 10, af agerlandet nordligst 13, sydligere 12, 11, 12 og 13, og endnu sydligere 13, dog en del 16, østligst ligeledes 13, men længst mod øst 15 og 22, de nordligste ender eller *Slejen* 40. Af en mark *Lang Hedejords* sattes den nordlige halvdel til 35 og den sydligste til 30, af *Stakkes Hedejords* skulle der endog 45 enheder til. Den opdyrkede hede kunne altså slet ikke måle sig med de gamle agre. Engene takseredes efter samme princip. *Mølleholm* eng sattes til 10, 25 og nordligst til 100, *Møllekålhaven* til 6(!), engen norden toften til 120 og 100, selve toften til 5(!) osv.

Derefter udregnede *Wesenberg*, hvor meget hver gård kunne tilkomme efter dens hartk. Jorden skulle udlægges i et eller så få stykker som muligt, så man undgik at have sine agre liggende splittet ad mangfoldige steder, hvad før var tilfældet. Det samme gjaldt eng og hede, skellene skulle være lige og helst begrænse 4 kantede lodder. Var mange

gårde klumpet sammen i byen, var det derfor nødvendigt, at nogle flyttede ud på bymarken, og hertil kunne staten yde bygningshjælp.

I Glibstrup havde samtlige godsejere ønsket, at Wesenberg skulle foretage udskiftningen, og 21. okt. 1786 kunne han fremlægge planen for kommissionen og lodsejerne. Først skulle grænserne til nabobyerne fastlægges, hvor der var usikkerhed. Glibstrup havde en »endelhede«, men Chr. Smed fra *Uldbæk* påstod, de var fælles om et stykke af den på 10 td. I. Uldbæk havde ingen skriftlig adkomst, men påstod han, beboerne havde i nogle og fyrré år her mødt Glibstrupmænd, tændt deres piber sammen og fra begge sider gravet i flæng mellem hverandre. Men smedens krav fik ikke medhold. Det var fastsat, at en vej gjorde skel, og derved blev det.

Gård nr. VI, som tilhørte doktoratet i Ribe, fik noget af sin mark i *Nord-Gammelmark*, i syd fik den sin egen engtoft og et stykke på 26 alens bredde i *Østereng*, som før hørte under gård III, vejen til heden gik gennem VI's tillagte sandede mark. IV (Jørgen Christian Madsen) fik sin østgrænse til VI's lod, en ny vej afsattes fra præstegårdens toft 16 alen bred til *Østerheden*. (Mads Thomsen) fik 2 lodder, den ene var hans egen toft og et stykke fælleseng syd derfor og videre et stykke mod nord, den anden lod fik han vest for naboen på III. Denne var Clemens Sørensen, der også beholdt sin engtoft og fik eng syd for åen og agermark i et stykke vest for III's 1. lod. V (Chr. Pedersen) flyttede ud mod vest og fik *Gejlager* samt eng med *Vesterheden* og *Haleeng*. VII fik en del af Clemens tidligere *Knoldeager* m. m. og sin toft ved husene. I (Iver P. Smed) fik resten af agermarken og sine gamle tofter. Derefter deltes resten af engene, og det bestemtes, at hovedvejen fra byen mod vest skulle indhegnes på fælles bekostning. Gårdene II, III, IV og V var i selveje. Da lodderne var afpælet i marken, skrev bønderne under.

På lignende måde foregik det ved de øvrige udskiftninger. Landinspektør Ludv. Wesenberg opmålte *Kyvling* og *Foersum* 1789. *Kyvling* havde ialt 1048 td. l., for de 728 td. dyrket areal fik han 60 rd. 62 sk. for arbejdet, for resten kun 4 sk. pr. td. (heden). Desuden fik han rejser og markskælsmøder godtgjort med 8 rd., så det ialt kostede 81 rd. 95 sk. at få *Kyvling* udskiftet. *Foersum* kostede 129 rd. 93 sk., da denne by havde næsten dobbelt så stort et areal, nemlig 923 td. l. dyrket jord og 1055 td. l. udyrket. Heraf betalte *Jermin*, *Lønborggård*, sin part for sit bøndergods henholdsvis 48 og 58 rd.

Samme år påbegyndtes udskiftningen af *Nørtarps* og *Katrebels* agermark; åstedsmødet holdtes hos *kaptajn Sørensen*. Gård I (sognefoged P. Jensen Brinch) beholdt sine tofter øst og vest for gården og jord vest for dens gyde hen til Bertel Nielsens hus. Blev det vedtaget, at Bertels toft skulle afstås, nedlægges gyden. I Is lod faldt de såkaldte *Mærsk-*

enge. III (N. Pedersen) beholdt sin enghave, Gamle Gyde, fortov af gaden og en gyde, der ikke mere brugtes. II (N. Frandsen) beholdt sin engtoft og omtrent hele *Hadskær Bierre*. XII-XIV (Morten Sørensen, S. Jacobsen og Bertel Nielsen) udlagdes først samlet i een lod, nemlig resten af *Hadskær, Fossum (Foersum?) ager, Melvong* og en lod i *Østermarken*. Derefter skulle de tre dele lodden.

I fik sin anden lod øst herfor. Marken hed *Nør Vening*, 5 mål lå i *Vandager* og strakte sig ind i *Skaderis*. Øst herfor fik II sin anden lod, det var resten af *Vandager*, noget af *Skaderis*, hvor lodden grænsede til udflytterens. Udflytterne var VI (N. Jensen) og VII (J. Sørensen), der havde noget af *S. Fossum* og af *Blokkierne*, VI fik tillige 6 mål nordligst i *Kladsig*. XVII (Bertel Nielsen) fik resten af *Kladsig* og noget af *Gammeljord*, resten af denne tægt fik XVI (Jep Lauridsen), som også flyttede ud. Her fik III en lod, som tog et stykke af *Gunneshierre*, vestligst i denne lod lå hans »ejendomsjord«, der må have været uden for fællesskabet. Udflytteren XV (Henrik Henriksen) fik også noget af *Gammeljord* og *Gunneshbjerg*. IX (J. Nielsen) fik en lod på *Sdr. Vening*, der var 265 alen bred i nord og 231 i syd, vest derfor fik VIII P. P. Bjerg en lod samt den toft, han havde fælles med VII. Derefter fulgte X (P. Pedersen) og XI (N. Corneliussen). IV (N. Just Lauridsen) fik *Melvangs ender* og resten af *Stakket (korte) Brening*, en del af *Hjordhøj* og beholdt sin toft og den »hump«, der før tilhørte VI. V (A. Nielsen) fik resten af *Hjordhøj, Sdr. Vening* toften ved ejendommen og gaden hen til udflytteren VI's tidligere plads. Ved mødet bestemtes det, at udflytteren VIII »som en fattig mand« skulle have erstatning, fordi skellet nu gik mellem hans våningshus og hans udhuse. Det besvær hørte da ellers op, når han var kommet ud på marken at bo. Nogle gamle veje skulle fremdeles bestå, således *Kirkevejen* mellem VIII og IX's tofter, og nye vedtages, således en ny 16 alen bred vej ved *Bykær* og *Alkæreng*.

Udflytteren fik en vej til *Alkær* over *Østerheden* og *Katrebel hede*, hvor »det bekvæmest kan ske«. Hede og kær blev samtidig udskiftet. I *Knudskær* blev trukket en irregulær grænse af hensyn til udflytterne, som skulle tillægges kær, da deres agermark var »skarp«. Kaptajn Sørensen, der havde købt jord i *Nørtarp* fik udlagt et stykke hede, og to *Kærgårdmænd* fik eng sydligst i *Smoyvad* ind til deres egne enge. En lille diput om grænsen til *Bøllund* og *Mejlvang* ordnedes på den måde, at mod syd blev skellet flyttet hen til en høj. Der blev fælles *tørvegrøft* i *Wiidemoes (Vimose)* og fælles *lergrave* i N. Corneliussens lod. Afpælingen var tilendebragt den 6. april, og alle 17 underskrev akten, som »fornøjede« med det hele. Udflytterkolonien blev senere kaldt *Østtarp*.

I N. Bork var det vanskeligt at nå et godt resultat. Daniel Wesen-

berg klagede over, at i den store by med 45 jordbrugere havde kun to »middelmådige« (middelstore) og to »næsten intet betydende« meldt sig som udflyttere, senere synes flere dog at flytte ud. Da tilmed en del af marken lå langt borte, kunne folk ikke få deres jord i nærheden af deres bosted, og af den fraliggende måtte de finde sig i at få to stykker, et af den gode og et af den ringe jord. De fleste havde købt parceller fra Grubbesholm, men denne jord var tiendefri, og nu burde den ofte byttes med tiendepligtig jord, for at der kunne opnås en rigtig plan med lige skel.

Den sydlige del af byen, der skiltes fra den nordlige ved Søndergyden, kunne ikke tilkomme hele Søndermarken, der ville blive ca. 1/4 tilovers, som så måtte deles i små stykker til de øvrige. I heden var der ikke sat skel mellem N. Bork by og Hemmet præstegård. Præsten, hr. Kaalund, foreviste autentiske dokumenter, der godtgjorde, at der havde været flere »transaktioner« om Langkær, Langkær Hals osv., og der omtaltes skelsætning, men utydeligt, dog således, at størstedelen af den hedejord, der nu var opmålt til Bork, syntes at tilhøre præstegården.

Nu sker der det mærkelige, at landinspektør og kommission ikke ville rette sig efter præstens åbenbart lovlige adkomster, men påstod, at da N. Bork havde ca. 150 td. hartk. og præsten kun 10 - 12 td., og sognet tilmed kun havde lidt hede, men hr. Kaalund meget, kunne præsten ikke få sit krav opfyldt. Kommissionen forklarede præsten, at det var betænkeligt, om han ville udsætte sin præstegård for en retssag. Dette pres kunne hr. Kaalund ikke stå for, han gik da ind på at nøjes med, at skellet flyttedes lidt mod vest i Langkær Hals. Man rettede sig altså ikke efter det autentiske, men efter læren om »lebensraum«.

Det blev samtidig et stykke sogneskel, her afsattes.

Selve den vanskelige deling af agermarken foretog Wesenberg i to tempi, idet han først inddelte jorden i 17 »klasser« med en eller flere ejendomme i hver, og når der var blevet enighed derom, den endelige deling. Åstedsmødet holdtes på Grubbesholm 19. feb. 1790. Af mærknavne nævnes Gadeager, Skråager, Vroe (Vrå) Tofts ager, Hede-toftager, Nordre Blokke, Holmen, Maegård og Vestergård. 41 selvejerbønder underskrev. Desuden havde Lundenæs fæstere her, og noget jord var kirkejord.

I Uldbæk holdtes mødet hos Chr. Smed. Det var en mindre by, og der skulle ikke skaffes husrum til så mange, dog var Nørhede beboere her også, ligeledes Lyne degn og Jermin fra Lønborggård. Selvejerne var Chr. Smed, Jørgen Hansen, A. Nielsen, A. Hansen og H. Jensen. Jørgen Hansen flyttede ud til Tverager. Heden kunne nok deles, så der kun blev een lod til hver, men så ville gård I få al forte (græsgang) i sin hedelod,

men da det var vedtaget, at forte skulle betales med eng, måtte I afstå al sin eng i betaling, og II (C. Smed); der havde den største gård, ville slet ingen forte få, hvad gården heller ikke kunne stå sig ved, da den havde fået den ringeste eng, derfor fik hver gård to hede lodder. Åstedsmødet var den 8. marts, og allerede 1. april var lodderne afpælede og dokumentet underskrevet. Der nævnes Kiletægt, Kirketægt, Sællætægt og Vinger.

Samme år udskiftedes Nederby, Lundsby og Kirkeby i Oddum, ligeledes af Daniel Wesenberg. Mødet holdtes hos Jens Nielsen Nederby, der var Ribe domkirkes bonde. Her var megen uenighed at overvinde. I Lundsby beholdt I sin toft, fik et stykke af Hungeris, agerjord i Maderne (engene) og ved Mejltoft og Mejlby samt 1/3 af Jens Nederbys købejord, III fik sin toft og jord i Lerpøt, Mejltoft og Balle, IV beholdt sin toft og fik jord i Lerpøt og Bundvig. Eng, forte og kær, der lå i lodderne fulgte med. Præstegården i Nederby beholdt sin toft samt forte, hede og eng nord for, undtagen Sigen, hvorom der var strid, endvidere jord på Gyrisk mark, i Bredvang og i Hoslund. Jens Nederby beholdt sin toft og hvad der var tilbage af agermarken. Bindesbølmanden fik et stykke nordligst i Bjergvang.

I Kirkeby skulle degnen enten beholde, hvad han hidtil havde brugt, eller have agerjord nord for kirken og eng, som stødte dertil. Han forlangte endvidere jord i henhold til et cirkulære om jord til græsning, men bymændene hævdede, at da han havde fået jord efter hartk., kunne han ikke få mere. Landinspektøren mente derimod, at hans jord var erstatning for degnekærven, og desuden fik han ikke tilstrækkeligt til at efterleve cirkulæret. Derfor bad han kommissionen om at afgøre striden. Den bestemte så, hvad degnen tilkom af de tre byer, udgiften dertil skulle fordeles over hele sognet. Niels Friis i Kirkeby krævede et skel ændret, så han fik al sin jord samlet lige om gården. Kommissionen forklarede, at så blev der gjort uret mod hans naboer, og bestemte derfor, at Wesenbergs forslag skulle være gældende. Den næste strid var med Gråhede by, hvorfra 3 mænd optrådte, de to på domkirkens vegne, men afvistes, da domkirken havde befuldmægtiget J. N. Nedergaard. Gråhedemændene påstod, der en halv snes år tidligere var fastsat et andet byskel, men de afvistes, indtil de fremlagde kort og forretning derpå. En disput med Gyrisk drejede sig om skellet ved Hungeris, der sluttelig ændredes, en uenighed mellem Lundsby og Nederby blev også afgjort. Mod degnens krav om refusion for græsning til 2 køer og 6 får på Kirkeby hede protesterede en af beboerne, degnen kunne græsse fårene på agrene; Høyer bekræftede, degnen før havde græsset på præstegårdens agre; men det blev vedtaget, at der i stedet for skulle udlægges ham 8

td. l. syd for vejen til Odderup. - Pastor Høyer var den mest modvillige, han ville nok tiltræde sin lod, men nægtede at underskrive; det kunne hans eftermand gøre!

1792 krævede Jermin, Lønborggård, sat skel mellem hovedgården og godset. Engene, ca. 150 dags slet, lå i fællesskab og var delt i »umådelig små dele«, hvoraf nogle lå mere end 1/2 mil fra hinanden, og man måtte ofte gennem strømme og moradser for at nå dertil. Derfor søgte også mange beboere om at komme ud af fællesskabet. Af Lønborggårds agermark var kun Kongensmark i fællesskab; imellem denne mark og hovedgården havde Lavstrup by en mark, som ikke var så værdifuld som Kongensmark, men da den jo lå mere belejligt for Jermin, fik han denne og en tilstødende del af Kongensmark. Af Sige-enge mellem de to marker fik Lønborggård den del, som faldt inden for skellinien. Gårdens og Lavstrups hede lå »skifte om skifte«, også præstegården havde et lille skifte her. Daniel Wesenberg foreslog, at Søndermarkens nordre skel også dannede engskel, så gården afstod engene nord for, ligeledes Kastvad i Styggesmark. Store Aenge var en omfyldt holm, som var besværlig for hoveriet, som han gerne ville gøre lettere. Derfor skulle gårdens enge samles så nær gården som muligt og omfatte holmen nord for gården, så ville hovfolkene kunne bjerge 6 læs til gården i samme tid, som de havde været om at bjerge 1 - 2 læs.

Vostrup havde mange fordele, da den havde sin eng og forte på det faste land, største delen af dens enge lå på Hårholm, der heller ikke var vanskelige. Enkelte byer, hvis enge var »3-4 gange vanskeligere at bjerge«, burde lettes i hoveriet, så de fik bedre tid til at passe deres eget. At herregården fik godt beliggende enge var da til gavn for hele godset, skrev Wesenberg. Bøel, der havde vanskelig eng, skulle have nær til hoveriet. I hede og kær, 4 - 500 td. l. var Lønborggård i fællesskab med hele sognet.

Vostrup og Styg vedtog forslaget, dog påstod Stygs to beboere, at de ikke kunne nøjes med Kastvad eng, den var for blød; de ville have noget byttet med Vostrup. Men Wesenberg fandt, at engen ikke var for blød, det var højtliggende mosebund, der kunne udgrøftes, så den kunne udnyttes til alle tider, og den lå bedst for Styg. Desuden skulle der udflyttes gårde og huse, så det endnu ikke kunne siges, hvem der fik den eng, de ønskede at bytte sig til.

Det var en meget omfattende og betydende udskiftning. I Lønborg by var der 15 gårde, 7 huse og små bol, i Lavstrup 5 gårde, 6 huse, Styg og Vostrup 20 gårde, 11 huse, Fjerbæk 1 gård, 2 bol, Møgelgård 1 gård, Bøel 17 gårde, 4 huse og Varisbøl 1 gård. Det var ialt ca. 230 td.

hartk., foruden den store præstegård og degnejord. Landsbyernes gårde lå i tætte klynger.

Jermin tilbød selv at betale udskiftningen og de nye bygninger hos udflytterne, hver »flytgård« skulle efter hans forslag bestå af 10 fag grundmuret våningshus à 15 rd. pr. fag og 30 fag stald med lervægge à 5 rd. Hver gård skulle altså koste 300 rd. at bygge. Hvert »småhus« eller bol skulle have 7 fag egebindingsværk med tavlmur og 5 fag stald med lervægge og skulle koste 130 rd.

Landinspektøren hævdede, at i Bøel burde 7 gårde og 4 bol flytte ud, da gårdene var så tæt sammenklyngede, at byen kun var 400 alen lang. Lønborg var mere spredt, byen havde en længde på 2000 alen, mod syd var dens agermark ca. 2500 alen lang, Wesenberg foreslog, at 5 gårde og 5 huse udflyttede. Lavstrup lå meget nær midt i dens agermark og ganske godt til deling, 2 gårde og 2 bol burde udflyttes. I Vostrup var der en del overmåde fed jord og en del meget skarp, som ingen kunne være tjent med, hvis han ikke tillige fik en lod god jord samt marskeng og forte, 4 gårde og 7 huse skulle udflytte. Fjerbæk var kun en enkelt gård, men dens to bol burde flyttes til sydøst ud på udmarken, da de »ligger for gårdens udflugt«.

Der skulle således udflyttes 18 gårde og 20 bol, og kommissionen spurgte, om Jermin virkelig ville betale opbygningen af alle disse gårde og huse, ca. 8000 rd. Han erklærede, at han havde påtaget sig udskiftningen for at lette hoveriet og gøre bøndernes tilstand så lykkelig som mulig, deres afgift skulle ikke forhøjes med en skilling. Murstenene fik de fra hans eget teglværk til gangbar pris, men han havde regnet med, at ca. 2500 rd. ville være hans andel. Kommissionen mente ikke, statstilskuddet kunne dække den store rest. Jermin vidste, at staten andetsteds havde bevilget over 200 rd. til hver gård og håbede, »hans gods vistes samme nåde som andres«.

13. sept. var der atter møde. Der var endnu ikke kommet meddelelse om bygningshjælpen. Man bestemte, hvor præst og degns agermark skulle ligge. Degnens jord tilhørte kirken. Blandt de mange bol og »jordløse« huse havde flere meget mere jord, end de kunne tilkomme efter deres hartk., ja, en del huse havde slet intet hartk., men alligevel jord. Den var opbrudt af hede eller fællig. De deltog altså ikke i den hartkornsskat, godset skulle svare. Gårdmændene havde dog også opbrudt hede. Da jorden efter loven skulle tilfalde brugerne af hartk. var her et tvivlsspørgsmål.

Jermin ville, at selv den mindste husmand fik jord nok til en ko og foreslog et stykke til 2 skp. hartk. To husmænd i Lønborg mente, det var for lidt, og Jermin bestemte det da til 3 skp. Alle huse i byen skulle flytte ud, undtagen smeden. Gårdene skulle gøres lige store på jord, hartk. og hoveri,

Der graves hedetørv, Sønder Grene, 1931. H. P. Hansen fot.

men beholde besætninger og bygninger uforandret. Hvem, der skulle flytte og undertiden også hvilken lod de skulle have, afgjordes ved lodkastning. Det bestemtes, at i Bøel skulle 8 mænd flytte ud »og lodkastning skulle afgøre, hvem der skulle flyttes til Vester- eller Søndermarken (jorden syd for Tarm vase og noget af Palles Vinger); så slog man terninger herom, således at det forud bestemtes, at de tre, som slog de højeste øjne, flyttede mod vest og de øvrige mod syd«. Højest blev Peder Madsen med 11, Chr. Holm med 10 og Hans Pedersen med 8. Bagefter spillede så om den indbyrdes beliggenhed. I Vostrup mente Henrik Bojlesen, at Chr. Mogensen var lige så nær til at flytte. Så blev der lodtrækning om det, og Mogensen skulle flytte. To andre bols mænd med 4 skp. hartk. ønskede mere jord, men kaptajnen holdt på de 3 for alle. Til sidst fik de tillagt mere. 3 gårdmænd nægtede at underskrive, en ville spille med sin nabo om udflytningen, en anden fandt planen urimelig, men kommissionen betydede dem, at »som fæstere var det dem aldeles uvedkommende!« - Gårdmændene i Lavstrup gik ind på udligning af jord og hartk. og beholdt besætning og huse og håbede at få tømmer til udvidelse fra de nedbrudte bygninger. 2 gårde, 1 bol og 2 huse kom til at flytte. Også her synes husene at have fået mere jord end til 3 skp. hartk.

Kartoffeloptagning samme sted, 1959. Lindebo Hansen fot.

I marts 1793 behandlede udskiftningsplanen for eng og hede. Lønborggård havde et teglværk i heden (senere plantørbolig), hvortil der blev lagt hede, som Jermin mente, der skulle bygges på.

Jermin, der havde ofret sig så meget for udskiftningen, måtte flere gange rykke staten for bygningshjælp, men han synes ikke tilnærmelsesvis at have fået byggeudgifterne dækkede.

I Tarm holdtes åstedsmødet 19. juli 1801. Kun nogle få mindre ejendomsbesiddere ville flytte ud, skønt både landinspektøren og kommissionen pressede på for at få flere til at flytte. Ellers kunne de ikke få »bekvemme lodder«, hvad de måske til sin tid kom til at fortryde. Folk ville ikke flytte fra den hjemlige by ved bæk og eng. Ikke underligt, at flere fik lange markveje. Der udlagdes 5 td. l. til lergrave, fælles for hele sognet, undtagen Brosbøl og Foersum. Der blev ligeledes udlagt fælles jord til vedligeholdelse af dæmninger og vase. 1787 blev der lagt delingsplan over den ca. 950 dags slet store S. Bork marsk, hvoraf ca. halvdelen tilhørte beboere uden for amtet. Men Lydumsognerne var ikke tilfredse. De havde fået deres lodder tildelt »ind mod sandbjergene, hvoraf en del før havde været under vand, dog atter opvokset, men begynder igen at overknyge«. De havde klaget,

skrev de til kongen, »men vi blev ikke hørt, vi blev overfusset af amtmanden, hr. etatsråd Hansen, og vist på døren. Med proprietærene blev der handlet, og deres plan dem udlagt til fornøjelse. Vi arme bønder skulle så tage, som det kunne falde, uden at lukke munden op. Allernådigste konge! Vi kan ikke tie, vor timelige velfærd sættes på spil«. Udskiftningen blev da ikke til noget før 1819. Den var også vanskelig med de mange lodsejere i sogne viden om, nemlig 7 i Hemmet, 16 i S. Vium, 9 i N. Bork, 23 i Lyne, 25 i Kvong, 42 i Lydum, 30 i Lunde, 24 i Nr. Nebel, 12 i Ovtrup, 36 i Henne, 25 i Lønne, 3 i Torstrup, 1 i Tistrup og 6 i Horne. I S. Bork by var der 25 og i Obling 31. Landinspektøren var Tuxen, og åstedsmødet holdtes i præstegården. I forslaget hedder det, at områderne Fuglkær, Grønberg og Myreberg hindrer udskiftningen, da jordbunden er så ringe, at intet sogn kan være tjent med at få dem enten helt eller halvt i deres andel. De udgjorde derfor et afgrænset område, der burde deles mellem de sogne, som var største lodsejere; de havde i forvejen haft parter derude. Her blev både sognelodder og mandslodder bestemt ved lodkastning. Der foretages nemlig en udskiftning i to tempi: sogne med kun lidt eng lagdes sammen og mellem dem kastedes der lod, mens S. Bork fik sine enge nærmest byen »uden at skade de andre«. N. Bork og Hemmet fik sin part ved Rønkær øst for Kastet (kanalen), og de kastede lod om, hvem der skulle have den nordligste del. Derefter fulgte Lyne over Skamskifte, Lille Almind og således videre. Sluttelig deltes der så mellem de enkelte ejere i »mandslodder«.

Det fortælles, at på en af gårdene i Tarm var man meget misfornøjet med, at man ikke havde fået en god eng i nærheden. »Ja«, fortalte ejeren senere, »den skuld ellers ha høhr wå gohr te, men den gammel Ann Laustes ga æ landmoler kaffe, o de skjønd han sådn o, te æ eng kom te o leg under djæ gohr«. Man sagde også, at i nabobyen gik landmåleren igen oppe på Nørremarken og raslede med sine kæder. Han havde ikke målt »rele«. Folk, der mødte gespændstet, kunne dog standse ham ved at råbe: »Sæt pind!« - Man kunne ikke ustraffet handle uretfærdigt med bondens jord!

Bortset fra, at der blev rigeligt fællesskab om visse lergrave og tørvemoser, må man sige, at udskiftningen er gennemført samvittighedsfuldt og dygtigt, når ikke bønderne selv hindrede det ved ikke at ville flytte ud.¹⁵⁾

»Andre arealer« omfatter overvejende heder, moser og klitter. De var i 1683 over 5 gange så store som agerlandet tilsammen. Efter de 180 års forløb ind til vor første arealtælling i 1861 er agerlandet omtrent fordoblet, og der var svundet af heden. Sidst i 1920'erne synes de to

AREALETS BENYTTELSE

	S. Bork Mat: 7861. 1962: 8592			N. Bork Mat: 2610. 1962: 2650			Hemmet Mat: 4501. 1962: 4514			S. Vium Mat: 4467. 1962: 4501			Lønborg Mat: 9131. 1962: 9403			Egvad Mat: 7126. 1962: 7247		
	Ager-land	Eng og kær	Andre arealer	Ager-land	Eng og kær	Andre arealer	Ager-land	Eng og kær	Andre arealer	Ager-land	Eng og kær	Andre arealer	Ager-land	Eng og kær	Andre arealer	Ager-land	Eng og kær	Andre arealer
	Td. ld.	Td. ld.	Td. ld.	Td. ld.	Td. ld.	Td. ld.	Td. ld.	Td. ld.	Td. ld.	Td. ld.	Td. ld.	Td. ld.	Td. ld.	Td. ld.	Td. ld.	Td. ld.	Td. ld.	Td. ld.
1683	632			507			808			705			1612			1224		
1861	1446	2901	3514	1019	527	1064	1386	716	2399	1153	591	2723	2533	1580	5018	2134	993	3999
1871	1533	767	5561	1043	602	965	1503	780	2218	1271	729	2467	2501	1822	4802	2290	1038	3798
1881	1693	4491	1605	1216	664	698	1800	794	1788	1527	668	2174	2760	1992	4120	2598	993	3300
1896	1655	3179	2813	1325	619	618	2079	882	1413	1841	732	1812	3249	1942	3586	3021	1037	2483
1923	1705	652	5404	1310	702	598	2103	722	1676	1555	624	1288	3262	1942	3927	3117	970	3039
1939	1810	939	5112	1479	597	534	2297	751	1453	1881	586	2000	3596	1978	3557	3177	1111	2838
1962	4118*	413*	6711*	← *	*	*	6362*	1236*	1417*	← *	*	*	6248	1750	1405	3397	1173	2677
	Lyne Mat: 5947. 1962: 5960			Strellev Mat: 3526. 1962: 3537			Oddum Mat: 12157. 1962: 12245			Hoven Mat: 13022. 1962: 13068			Hele herredet Mat: 70348. 1962: 71718					
1683	801			631			1428			946			9293					
1861	1640	624	3683	1399	482	1645	3225	933	7999	2153	1186	9689	18088	10533	41727			
1871	1768	718	3442	1441	460	1625	3307	1298	7546	2588	1773	8661	19270	9993	41085			
1881	1977	679	3208	2083	427	976	4557	1293	6155	2985	810	8629	23196	12811	34341			
1896	2193	626	2892	2260	524	618	5882	1335	4579	4126	1032	5993	27631	9129	33588			
1923	2503	791	2653	2107	720	699	5776	1520	4861	4154	719	8149	27592	9362	33394			
1939	3034	994	1919	2308	709	509	6491	1980	3686	5607	891	6524	31680	10536	28132			
1962	3810	909	1241	2567	668	302	7162	1542	3541	6386	753	5929	40050	6690	24978			

områder at have stået lige, og dog er det ikke rigtigt, idet plantagerne nu er vokset frem og er medregnet under »andre områder«. - I 1861 dækkede rugen næsten halvdelen af kornlandet, byg 1830 td. ld., havre 1764; kun 9 td. ld. var tilsået med hvede, mest i Strellev. Der var sat kartofler i 290 td. ld., ikke sået rodfrugter, mens boghveden blomstrede i næsten 1000 td. ld. Allerede i 1871 var der dog 464 td. ld. med kartofler, 1896: 822 og 1962:1955 td. ld. 1881 er der rodfrugter i 58 td. ld., og de tager hurtigt til: 1896: 295. 1923: 3153 og 1962: 8009. - Når arealet af enge og kær varierede så meget, må det vel skyldes forandringer ved fjordsiden, udtørring, og at man undertiden i nogle år pløjede enge og såede korn.

Hoven er det første sogn, der melder sig med plantager. 1881 har det 459 td. ld., 1888: 1578 og 1896: 1599. Andre sogne har nu også »skov«. 1888 har de øvrige sogne begyndt med ialt 139 td. ld. og 1896 har de 933 td. ld. skov.¹⁶⁾

Når det tidligere mørke hedeland ganske har forandret udseende, så det har fået et lysere og livligere præg og har givet arbejde til flere hænder og føde til flere munde, skyldes det både den storslåede opdyrkning »ve o bræk hie«, mergling og ved stadig forbedrede landbrugsmetoder, men også træplantningen, »skov på heden«, de lange nåletræsækker i markskel og læhegn og haver i stedet for kålgårde ved huse og gårde. - Jo, dygtigt og trofast har de ti sognes folk røgtet den jord, der blev deres.

Landbrug

Fra udskiftningstiden findes gode oplysninger om en gårds drift, idet en oplyst bonde, *Niels Hansen i Nordenå, 1771-97* har ført regnskab over, hvad hans landbrug havde indbragt, ligesom han også har noteret andet af interesse. I den første tid havde hans far fæstet. N. Hansen fortæller først følgende om sin gård: »Stedet står for hartkorn 2 td. 5. skp. 1. fkr. og har lagt under Riber Hospital, og er da givet af stedet til landgilde årlig 15 skp. rug og 18 skp. byg og 9 mk. i penge og ingen anden byrde uden at befordre husbondens karl om året herfra til næste sogn eller bonde, men selv svaret soldaterhold. Er derfra solgt til Grubbesholm, og har min fader derfra fæstet stedet og har givet til indfæstning 4 rdl. og givet til landgilde 8 rdl. og kørt 1 eller 2 læs korn til fjorden eller Janderup kirke om året, undertiden gjort 2 miles ægt, men selv svaret soldaterhold. Siden købt derfra til Lønborggård 1760 og er påsat af samme ejer hoveri årlig 2 eller 3 læs korns udkjørsel fra Skrumsager til fjorden og undertiden til Varde eller Janderup kirke og kjørt 4 læs klyne til teglladen, 3 dages arbejde i kornhøsten, 1 dags pløjning med 2 heste og undertiden noget mere. Desforuden er fæstet til samme sted fra organisten i Ribe 2 skp. 1 fkr. 1 alb. hartkorn, hvoraf er givet årlig landgilde 1 rdl., til indfæstning 1 rdl. - Til samme sted er 1768 kjøbt 2 stykker mærske på Nørre-Bork mærske, hvorpå er 4 skp. hartkorn og kostede 45 rdl., hvorpå et år er avlet 2 læs, men ellers 3 til 5 læs. Til samme sted er i lang tid lejet fra 2 mænd i Lunde 2 stykker eng ved hver side af Hemmet præstebro, deraf givet 14 mark, hvorpå avles 3 til 4 læs. Fornævnte lejeeng afgik 1782. På samme ejendom er født (staldet) 3 bæster, 10 høveder, 13 får foruden kalve«.

Gården havde 1688 to fæstere, Niels Hansens farfarsfar Hans

Christensen var den ene, dennes søn N. Hansen fæstede 1706 gårdsparten efter sin far og 1720 den anden halvpart, 1752 fæstede H. Nielsen (N. Hansens far) gården. Om N. Hansens driftighed vidner det, at han både købte og lejede enge, så kvæg- og smørsalget kunne sættes i vejret. - Overskuddet har været svingende. Særlig gode år var 1790 og 96, da der solgtes for godt 96 og 82 rd. Ringest indtægt gav 1786, da der slet ikke solgtes korn, de andre varer gav kun 16 rd. 3 mk., men der måtte købes 3 td. rug og 6 skp. byg for de 16 dl., så der blev kun de 3 mark til landgildepeng og skatter m.m., og de kunne naturligvis ikke forslå. Det skyldtes en meget dårlig høst året før, da der blev kun aftærsket 8 td. 2 1/2 skp. rug, 10 td. 6 skp. byg og 2 td. 5 skp. havre.. Skønt avlen var god i 86, måtte der altså købes, det nye korn er først solgt hen på vinteren, når man havde fået aftærsket. - Vi plukker nogle årsregnskaber ud:

»1773

Solgt kvæg for 11 rd. 2 mk., svin for 5 rd., 5 td. 2 skp. rug for 14 rd. 2 mk., 12 lispd. 5 pd. smør for 17 rd. 5 mk., ialt 48 rd. 3 mk.

Sået rug 8 td. 7 skp., avlet 52 traver, aftorsken 24 td. 3 skp.
 Sået byg 2 td. 7 skp., avlet 25 traver, aftorsken 20 td. 6 skp.
 Sået havre 6 skp., avlet 3 traver, aftorsken 2 td. 2 skp.
 Sået boghvede 3 skp., avlet 1 1/2 læs aftorsken 2 td. 6 skp.
 avlet 33 læs hø.

1784

Solgt kvæg for 20 rd., svin for 5 rd. 1 mk. 12 sk., 7 td. rug for 22 rd., 10 lispd. 4 pd. smør for 14 rd., ialt 61 rd. 1 mk. 12 sk.; købt får for 3 rd. 4 mk. 6 sk.

Sået rug 7 td. 2 skp., avlet 49 1/2 traver, aftorsken 31 td. 2 skp.
 Sået byg 2 td. 6 skp., avlet 27 traver, aftorsken 12 td.
 Sået havre 1 td. 4 skp., avlet 3 1/2 traver, aftorsken 1 td.
 Sået boghvede 2 skp., avlet 1 læs, aftorsken 1 td. 7 skp.
 avlet 30 læs hø.

1794

Solgt kvæg for 26 rd. 1 mk., svin for 10 rd., 10 lispd. 8 pd. smør for 16 rd. 2 mk., honning for 2 rd. 5 mk., 1 td. havre for 9 mk., ialt 56 rd. 5 mk.

Sået rug 7 td. 6 skp., avlet 30 traver, aftorsken 20 td. 0 skp.
 Sået byg 2 td. 4 skp., avlet 18 1/2 traver, aftorsken 18 td.
 Sået havre 2 td., avlet 4 traver, aftorsken 2 td. 2 skp.
 Sået boghvede 3 1/2 - aftorsken 2 td. 2 skp.
 avlet 23 læs hø.

Gennemsnit for de 27 år bliver

Kvæg årlig 14 rd. 0 mk. 9 sk.	31 1/2 pct.
Smør årlig 13 rd. 1 mk. 10 sk.	29 7/10 pct.
Korn årlig 11 rd. 1 mk. 10 sk.	25 1/4 pct.
Svin årlig 6 rd. 4 sk.	13 1/2 pct.

ialt 44 rd. 4 mk. 1 sk.

Hertil må lægges gårdens eget forbrug af fødemidler. I andre egne var kornsalget bondens væsentligste indtægt. Her ville man »hellere trække end køre sin avl af gårde«, så kvægopdræt, smør og svin spillede også dengang den store rolle. Blandt udgifterne var der foruden landgilden og skatten tilskud til en rytterhest. Det skete også, han selv købte en hest, korn, et får, nogle lam og en bistok. 1778 fæstede N. Hansen gården, han betalte 45 rd. i indfæstning og 2 rd. i papiromkostninger; landgilden var nu 8 rd. årlig. »Den 5. nov. kom jeg i ægtestand med Ane Marie Thomasdatter af Toftum, der bragte i medgift 100 sdl., 1 seng, 1 sølvbæger, som hun havde købt for 5 rd. 2 mk. og 3 sølvskeer, der var hende forærede. Hvad det andet angår, da har hun det næsten selv ved sit sved og arbejde fortjent. Hendes gangklæder er efter hendes død (1779) vurderet til 40 rd., hvoraf hendes moder og søskende har fået for 13 rd. 2 mk. og i penge 3 rd. 2 mk.« 1780 hedder det: »22. okt. blev jeg gift med gårdmand Christen Clausens datter i Vostrup, som gjorde vort bryllup og gav hende foruden seng, kiste og klæder 40 rd.« Iøvrigt noterer han 1777: »I april måned er jeg indskreven til landsoldat og samme år gjort mønstring på Rindom hede«. - I 1782 var »så stor trang for foder, at 1 lispd. hø har kostet 15 sk., og på adskillige steder er mange kreaturer døde af hunger. Samme år har været svær med vinter indtil den 20. maj, da kreaturer ej på denne tid kunne være på marken«.

Han købte også bøger, 1784 ikke mindre end 10, det var Johan Arend: Sande Kristendom o. a. religiøse skrifter, men tillige Verdens beskrivelse (måske af Pflug, se der), Jøde-Krønike og Grønlands Krønike. De kostede ialt 9 mk., så han har nok været til auktion. Senere købte han også en bog »Evangeliske Pegefinger«.

Niels Hansen døde 1797, men hans efterslægt, bl. a. linien Vestergaard, lever videre på egnen den dag i dag. - Et lille hundrede år efter hans tid var gården stadig i slægtens eje og havde da 2 heste, 10 køer, 6 stykker ungvæg og 10 får.¹⁾

Ganske forfærdeligt var det, når misvækst ramte egnen, og det skete ret ofte. Det uhyggelige år 1709, da Europa oplevede sin måske strengeste vinter i historisk tid, og da vintersæden herude ganske

mislykkedes, omtales længe i tingbøgerne som »det dyre år«. 1717 var det atter galt både i Nørre og Øster herreder. Mange vidnede, det ikke havde været så slemt siden 1709. Der var ikke korn nok til næste avl, af havre så godt som intet. Korn var slet ikke til at købe mange mil nær.

Fåreavlen, der betød så meget mange steder i herredet, kunne også rammes, således 1639, da lammene vidt omkring døde. - Ulvene kunne kaste sig over hjorden. Kr. Nielsen, Hulmose, har fortalt Tang Kristensen følgende, der måske nok sine steder er præget af *licentia poetica*, men dog giver et billede af forholdene:

»Der var ulve i gammel tid, og da skulle voksne folk være hyrder, børn kunne ikke passe på ulvene. I Påbøl havde de jo så mange får, og så skulle et par voksne mennesker gå og passe dem. Om morgenen de drev ud, havde de et krumt horn at blæse i, og så kom folk med deres får, og nu tog hyrderne til mark med dem. De passede dem jo så godt de kunne, men det er nu ikke så lige en sag med sådanne store hyrder, de kan hitte på så meget. Så var de komne i tanker om at slagte et lam, som de ville have stegt ude i marken. Så blæste de i deres horn:

Vil du ta' ild, så vil a ta' sålt,
og så vil vi mødes ved Påbøl Holt
den lille lam at stege.

Der holdt de jo så måltid med god lille lam.

Den sidste ulv, der er set her i omegnen, var da lige godt oppe på Påbøl hede. Så kom der en skytte fra Nørholm, og han var ridende og ville til Jullingsholm. Da ser han en ulv, te der sidder henne ved en skelknot, og så smider han hans tøj, hvad han havde og kunne undvære, og så rider han så stærkt, som hesten kunne strække, for at ville have hentet den ind. Men han nåede det ikke, den kom ind i Påbøl Krat, og der undslap den. Den gang han havde den tur gjort, havde hans hest ikke uden én sko, den havde ellers fire. Da sagde han: »Ja, havde jeg haft min enøjede mær, så skulle jeg nok have langet den«. Han havde nemlig en ridehest til, der var nok så skrap. Den ulv blev altså ikke skudt, og vi hørte ikke til den siden. Ulvene havde jo meget deres ophold der i Påbøl Krat«.

1728 skød Rasmus Skøtte, Lønborggård, en ulv i Nordenå hede. Han viste den frem på herredstinget sammen med 4 vidner og begærede den lovbestede løn derfor.²⁾

1599 nævnes to små *jordhytter* til menneskelig beboelse i Oddum, og dem har der sikkert været flere af. 1731 er der stadig *jordhytter* i brug i herredet, nu dog vistnok kun til kreaturer. Det er Henrik Vraae og søn i S. Bork, der har to *jordhuse* »af jord og sadder« opsat til at

hæle deres kreaturer og bæster. Også i Obling har en mand »en hestestald af jord og belagt (tækket) med jord«, samme sted har Claus Nielsen kvæget i jordhuse, og i N. Bork har ikke mindre end 8 mænd jordhytter til kvæg og bæster. Ved denne tid var Bork sogne hårdt ramt, da deres ellers så gode enge havde taget en del skade af vand og sand. Men jordhusene var sikkert heller ikke forsvundet længere østpå, og da nybyggerne i forrige århundrede slog sig ned på heden, er der eksempler på, at deres dyr stod i en jordhytte. Da salshuset 1714 brændte for M. Iversen i Glibstrup, fik han et nyt rejst på 10 fag og havde desuden et »dygtigt jordhus«. - Ude på hederne havde man folde til kreaturerne først i 1700 tallet og langt senere.³⁾

I Tarm by lå gårdene på hver sin side af bækken og engdraget, de nordlige med stuehusene mod syd og de sydlige med sine mod nord. De havde næsten alle en lille forstue, daglig stue, storstue og 2 små gæstekamre, gulvet i stuerne var stampet ler, enkelte steder dog bræddegulv i sovekamret, i dagligstuen en fast bænk hen under vinduerne, foran dette et langt bord med en lang skammel udenfor, stole var der kun få af. Sengene var alkovesenge med omhæng eller skodder. - I Stovstrup havde man »en påtståv« mellem forstuen og storstuen, for her lavede man »swåt påtter«.⁴⁾

Kristian IV befalede, at bønderne skulle avle humle, plante pil, abild og andre ymper. Det bar ingen frugt i Vestjylland. 1. aug. 1639 stod slotsskriveren P. Nielsen på tinget og spurgte, hvordan den kgl. befaling var efterkommet. Så fremkom 24 mænd, som »vand og kundgjorde med opragt finger og ed«, at Nørre herred formedelst den vester havsue (Havgus) og skarp sand og slet egn er ikke bekvemmelig til »at sætte piller«; men hvor de sættes da går de straks ud, og hvor de kan gro på nogle steder, der er kongens forordning efterkommet. Humle og ymper kan ingensteder have fremgang i herredet.

De fleste gårde lå dengang nøgne og bare, dog ofte med en lille inddiget kålgård til grønkål og løg og måske nogle få krydderurter og en hyldbærbusk. Ved herregårdene var der store haver. 1830 hedder det: »I Hjerm og i Nørre herred er der nu også i mange bønderhaver langs med digerne plantet pile, og hvor sådant finder sted, ses hist og her nogle få æbletræer, men den enkelte pilerække kan ikke give disse fornødent læ. ... At Vesteregnens almue har såre liden sands for havevæsen er unægtelig«. - Præsterne var stadig foregangsmænd, således i Lønborg, S. Bork og Hemmet. ⁵⁾ Efterhånden gjorde man mere ved haverne, og selv nybyggere på heden kunne afse tid dertil.

Længe efter fællesskabets ophævelse fortsatte man flere steder med at holde grandestævne, »o bøj te vihd«. I Tarm var stævnet mikkelsaf-

ten, da blev afgrøden af fællesjord og »opgrøde« i søen udlejet og betalt for foregående år. Oldermændene kunne også indkalde til vide, når der var andet af fælles interesse. Byen var tillige delt i roder efter hartk., de skulle afgive ligelig arbejdskraft, f. eks. til oprensning af strømmen gennem søen eller til udgravning af »æ Hwolv Sånd«, hvortil der skulle sendes 24 karle.

Om høbjergningen i Tarm Kær fortæller S. Karl Hansen, at det var et slidsomt arbejde. Engene var bløde. Høet kunne ligge tørt, men gik man derud, var det i vand til midt på benene. Dumpede sletkarlen eller pigen, der rev, igennem »æ skinkel«, var det sjældent foden nåede bund. Det værste var at få høet i land. Det samledes i små stakke, og to mænd bar det i land på bærestænger, eller stakken blev snøret i reb og båret på hovedet. Længere ude var der brede grøfter (æ sejlgrøb). Ad dem sejlede man til engene og tilbage med høet til opsejlingspladsen Kuhat eller Rollumklink. To både fulde gav et læs. Sådant høbjergning kunne tage 3-5 uger. Sidst i århundredet ledes vandet gennem Bøel sø lige ud i Fjorden, og bløderne blev faste enge.⁶⁾ Endnu i forrige århundrede brugte man seglen til byghøst, i alt fald i Lønborg og Hemmet. Den gammeldags hjulplov brugtes samtidig visse steder, dog var den vestjyske trilleplov på den tid vistnok den almindeligste. På »æ bøm« (åsen) sidder trillen, der har givet den navn, mens åsen på hjulploven blev båret af to større hjul.⁷⁾

Ved 1830 er Nørre herred bekendt for sin gode rug og sine gode malkekøer. I endnu ældre tid svarede mange smør i landgilde, så da

Navnlig i årene efter 1800 byggedes der mange stemmeværker ved herredets vandløb, hvorfra man i forårstiden vandede tilstødende arealer. Her ses rester af et sådant stemmeværk ved Varisbøl. Tegning af Alfr. Kaae 1952.

har man også regnet med koholdet, takket være engene. I de fleste sogne svarede fæsterne også honning. Bierne har haft godt træk både på lyng og boghvede. I S. Bork med de gode enge havde gårde i 1830 på 4 td. hartk. 3 heste, 9 køer, 3 stk. ungvæg og 8 får på 23 td. ld. agermark, hvoraf de 5 - 6 var opdyrkede fenner og fælleder. En gård i S. Vium med samme hartk. og 28 td. ld. ager holdt 2 heste, 8 køer, 2 ungkreaturer og 10 får og bjergede 30 bønderlæs hø. Herredets vigtigste mejeri dengang var Lønborggårds med ca. 100 køer.⁸⁾

Fra dagliglivet

»Hvad Folkets og Bøndernes Egenskaber angaar, da er deres væsentlige og sande character, at de fast hver og een ere Ædrue, Arbeisomme og til Avlings Marks Drift og Forbedring saa beqemme og duelige som nogensteds findes kan, saa det er at beklage, at Leiligheden her ikke findes til at række Villien og Lysten Haanden«. Således bedømte forvalter Chr. Madsen, Lønborggård, herredets folk 1759.

Hvordan dagliglivet formede sig kan vi bedst forestille os ved at lytte til en af de gamles beretninger. Vi tyr da til, hvad skolemanden, folkevækkeren og folkesangeren Morten Eskesen har skrevet herom. Han er født i Uldebæk 5. jan. 1826. Han fortæller om sin farfar Morten Thomsen fra Rovst, der havde tjent sig til nogenlunde velstand ved handel med stude og grise og ved at gå med kramkisten. Engang kom han til Lindbjerggård. Folkene fandt ham for dyr med sine varer, men det undrede dem, at han tilbød et kostbart korsklæde til en fattig tjenestepige *Johanne Eskesdatter*, som bar hver skilling, hun kunne få til overs, hjem til sin mor, der var enke. Hun sagde straks, hun havde ikke råd til at købe. Til sidst gav han hende klædet rent ud. Han skaffede hende også en bedre plads, men kun få uger efter kom Mortens far og fortalte, at sønnen havde købt en lille gård i Åsted, og han ville gerne have hende til at holde hus. Johanne mente ikke, hun så hurtigt kunne forlade den gode plads. Efter nogle skæmtsomme vendinger, kom den gamle da frem med det egentlige ærinde, at Morten ville have hende til kone. Johanne blev nedslået og sagde, hun var kun en fattig pige og måtte hjælpe sin gamle mor. »Ja,« sagde den gamle, »Morten mener, han har nok og kan med Guds hjælp tage imod både dig og din mor«. - Da overvældede glæden Johanne, hun brast i

gråd og gav sit ord på, at hun ville blive Morten Thomsens hustru. At hun blev ham en god hustru behøver næppe at tilføjes.

1809 flyttede familien til *Uldbæk*. På vinteraftener, når faderen gav »sidste gift«, og moderen malkede, var børnene med i stalden, og der bad hun sine bønner og sang lovsange med dem, især Kingos, og gav dem en arv for livet. Samtidig var hun meget overtroisk.

Sønnen *Eske Mortensen* fik gården, men havde ikke faderens anlæg for handel og trøstede sig med, at »det er bedre at lide end at gøre uret«. 1825 blev han gift med *Margrethe Pedersdatter* fra *Snorup*. De fik 10 børn og blandt dem *Morten Eskesen*. 1844 solgte *Eske* gården og to trediedele af jorden til naboens søn *Niels Block*. Sidste gang *Morten Eskesen* så sin mor, stod hun i døren og lyste velsignelse over ham »smilende gennem tårer«, inden han drog bort. Det samme skete 20 år senere, da *Morten* sidste gang sagde farvel til sin fader, der også fulgte ham til »uddøren«. »Min fader«, skriver *Morten*, »sang liflig og hjertelig; han havde en god stemme, og han mente, hvad han sang, mens han sang. Men hedensk overtro og vantro blandede sig hos os med vor gnist af kristentro, og derfor var frygt for hekse, spøgelses, gengangere og trolde så stærk hos mig, at jeg knap turde gå uden for vor dør i mørke; ligesom rå eder og anden råhed godt kunne blande sig ind imellem salmesangen.

Kristi fødselsdag var den eneste fødselsdag, der holdtes højtid for, man kendte ikke forældrenes fødselsdage, man vidste dog, hvilken af de store højtidsdage den lå nærmest. Juleaften var der dug på bordet og 2 - 3 tændte tællelys, tommetykke, og der passedes på, de ikke blæste ud, når man gik med dørene, for så døde en af dem, der sad til bords, inden næste jul. Langkål og svinehoved var første ret, også mjød blev serveret. Så kom salmebogen, og faderen, der sad for bordenden læste juleevangeliet, og man sang med *Kingo* »Op glædes alle, glædes nu«. Så læste han bordbønnen, efter at julegrøden var sat på bordet. Det var boghvedegrød med et vældigt smørhul og prydet med honningslyngninger. Siden kom den sidste højtidsret, en kraftig oksekødssuppe med klumper og kløser mel- og kødboller. Derefter læste fader takkebønnen, og man sang »Et barn er født i Bethlehem« og andre julesalmer. Så kom pebernødderne frem, og børnene lod »Svin gå i skoven«, legede »Effen eller ueffen«, spillede »Sorteper«, »Rakker«, »I brudeseng« o.a. julelege, som siden fortsattes i julestuerne aften efter aften. De små og store gårde i grandelaget havde hver sin aften af de 12 juledage, hvoraf dog nytårsaften fejredes i hjemmene«. 1)

Under *Kr. Raunkjærs* førerskab har sognets folk rejst *Morten Eskesen* et minde på pladsen foran *Lyne kirke*, en sten med *Sal. Frifelts* vers:

»Han gik med Danmarks hilsen
ad Sønderjyllands sti.
Hans sæd af sang vil blomstre
fra Kongeå til Sli«.

Hos gårdmanden Jens Allerslev og Else Marie i Kyvling var der hverken rigdom eller armod, der førtes en ordentlig, sparsommelig husholdning, og børnene lærte tidligt at gøre gavn. Var der ikke hårdt brug for deres hjælp hjemme, kom de ud at tjene. »De lærte at lyde og at arbejde. Alt skulle gå ordentligt og skikkeligt til, og der blev våget nøje over, at børnene ikke bandede eller førte usømmelig tale. Nogen særlig åndelig påvirkning fik børnene ikke i hjemmet, hvorvel de altid følte, at forældrene stod med dyb ærbødighed over for kristendommen, og at de søgte, så godt de forstod, at meddele deres børn den samme følelse«. 2)

Med Nissen Wedel, der 1722 blev præst i Stavning, kom det pietistiske røre til egnen, og det fortsattes senere af J. J. Bering, den pietistiske og herrnhuterne venlige præst i Skjern. Derved blev adskillige grebet af brødre menigheds virke for personlig tilegnelse af kristendommens sandheder og af en stræben mod omvendelse gennem en »bodskamp«, samt for gode gerninger og streng verdensforsagelse. Her var en forkyndelse af »marterlammet« og dets blod som »punctum decisurum« og om »unitas fratrum«, brødrenes enhed. Oddum sogn synes at være det sted i herredet, hvor bevægelsen først vandt større tilslutning, takket være pastor Høyer, der virkede »ikke uden velsignelse«. 1769 var her 14 vakte. En datter af pastor Bering blev gift med hr. Kaalund i Hemmet. Her gik det som så ofte, at »til de ængstede samvittighedens lise« voksede herrnhutismen sig efterhånden ind i pietismens sted. 1801 havde 21 personer i Bork, 9 i Hemmet og 16 i Oddum sluttet sig til bevægelsen, der holdt sig til omkring 1864. Man samledes i gudelige forsamlinger, undertiden med diaspora-arbejdere, udsendte missionærer.

Adskillige rejste til *Christiansfeld*, Nordens Herrnhut, nogle for at opleve fællesskabet eller gå i skole, for andre blev rejsen en afsked for livstid. Det blev det for Ane Christine Christens fra N. Bork. Hjemme havde diaspora-arbejdere boet, og hos forældrene holdtes gudelige forsamlinger, hvor Ane som barn måtte læse højt af bibelen og andagtsbøger, skønt hun hellere ville lege og ikke holdt af at blive kaldt »hellig«. 15 år gammel blev hun sendt til »Æ Felt«, hvor en ældre søster allerede var. Hun måtte stå over vaskebaljen fra kl. 4 morgen til 9 aften og gnubbe med hudløse fingre i det hede sæbevand. Vi forstår, hun ofte måtte finde en skjult krog for at bede Frelseren om hjælp. Et år efter fik hun »tilladelse til menigheden« og få måneder

senere blev hun optaget i nadverfællesskabet. Atter senere tjente hun i 7 1/2 år hos den tyske apoteker. Hun blev nu udset til »herrens tjeneste« i en by i Øvre Lausitz (vist som missionærkone). Da anmodede en halvgammel »broder«, rebslager Øster (f. på Mors), præsten om at få Ane Christine til kone. Spørgsmålet blev forelagt »Altesten Conferentz«, der skulle afgøre sligt. Først efter at sagen var ordnet med myndigheden i Lausitz kunne Ane Christine spørges. Hos apotekerens havde hun måske set sin tilkommende, der var 23 år ældre end hun selv, og vidst, at han var alvorlig og ansvarsbevidst. Det var nok til grundlag for et ægteskab. 1827 blev de gift, hun var da 31 år. Ægteskabet blev lykkeligt. Mild og from var hun hele sit liv.³⁾

Også andre søgte bort, om ikke just af religiøse grunde, så for at kunne »subsistere«. De fleste ialt fald af mændene havde nok set mere uden for sogneskillet, end mange nu tror. Nogle havde faret til søs, gået til skole i købstaden, tjent der eller i hertugdømmerne eller i Holland. Man havde været på hoveri, til marked, været i ægtkørsel, været stævningsmand for godsejeren, undertiden langt borte, eller man måtte i retssager til Viborg.

Ægtkørselen kunne være en hård byrde, navnlig under krige, men man måtte også køre med husbondens korn o. a. produkter, flyttegods m.m., og så var der »kongeægterne«, kørsel for det offentlige, der lignedes på sognet. N. Jensens enke Anna Andersdatter i Glibstrup nægtede både det ene og det andet, og sendte bl.a. kun »en gangende« til vejarbejde i Tarm Kær i stedet for heste og vogn. Da hun nægtede militæret en vognægte, gik det galt. Oberstløjtnanten befalede sognefogden Iver Bork at tage affære. Han tog en mand med sig trængte ind til hende, tog et messingfyrbækken og en dyne som pant. Anna ville forhindre det, men blev slået oven i hovedet, så blodet flød. Hendes laugværge M. Staby anklager så Bork for vold og ran. Bork forklarede, at han ville give Anna pantet, når hun havde betalt for de ægter, hun ikke havde gjort i 2 - 3 år, og som andre så havde måttet køre. Staby svarede, det var ikke bevist, hun skyldte for ægtkørsel, og Bork kendte vel »det gamle ordsprog: Selvtægt er aflagt«, ellers kunne »mangen maliciøs gemyt under titel af sognefogeds myndighed« tage, hvor de lystede; det er ikke pant, men ran efter lovens ord. Imidlertid bevistes det, at alle andre i sognet, som havde mindst 10 skp. hartk., gjorde kørsel med heste og vogn. Enken, der var velhavende, tilbød da forlig.⁴⁾

Der var i ældre tid en overmåde intim forbindelse med Holland, navnlig fra de vestligste sogne. Mange tog plads på hollandske skibe, andre, vel især kvinder, tjente hos hollandske familier. En ung mand S. Pedersen fra Tarm var rejst til Amsterdam og fik plads på skibet

»Vaderlandt«, men døde, mens det lå ved Reunion. Faderen P. Hansen Smed, der var eneste arving, gav da Paulus Cornelison v. Beith, Amsterdam, fuldmagt til at ordne arven. - 1731 bemyndigede N. Pedersen i Forsum skipper Knud C. Risbøll i Hjerting til at inddrive Anne Povelsdatters efterladenskaber i Amsterdam. Hun var død som enke efter Hans Henrik v. Bech.⁵⁾ Flere eksempler på forbindelsen med Holland findes under sognenes historie.

Nogle sendte deres børn til en skole i købstaden. Det gjorde M. Christensen i Påbøl. Hans 11årige søn Thomas gik i Varde skole. Det var 1722, i stavnsbåndets tid, så faderen tog til tings og beviste ved hjælp af døbebogen, at drengen ikke var så gammel, at han behøvede pas.⁶⁾

Folks moralske vandel var i gammel tid sat under streng opsig. Øvrigheden troede fuldt og fast på straffens pædagogiske værdi, men man interesserede sig sandelig også for at få fat i mulkerne fra overtrædere. Det sås ret tydeligt, da C. Clemmensen i Lyne i Kristian IVs tid søgte om lov til at gifte sig med Anne Jepsdatter, han havde fået et barn med det år, hans hustru døde. De var kommet så vidt, at der var lyst i kirken, før man opdagede, det stred mod ordinantsen. Ribe kapitel påkendte dog, at forlovelsen måtte bestå, hvis kongen gav tilladelse dertil. Det gjorde han, men på den betingelse, at parret betalte 20 sdl. til Varde hospital, og var pengene ikke betalt inden mikkelsdag, måtte de ikke gifte sig!

Men »tider skifter, og sæder mildnes«. - Det straffens barbari er forlængst borte, en lykkeligere og mere angstfri tilværelse er trods krige og kriser blevet vor lod. Her må det også nævnes, at i nyere tid har de kirkelige bevægelser gjort sit dertil. Om Indre Missions virke findes der oplysninger nogle andre steder i denne bog. Den grundtvigske folkelige og kristelige bevægelse har øvet stor indflydelse. Præster og lærere og ikke mindst påvirkningen fra Kristensens højskole i Hoven og fra en lang række levende interesserede mennesker, der under et højskoleophold i deres ungdom var blevet præget for livet, rejste forsamlingshuse og foredragsforeninger, der holdt møder med en tilslutning og lydhørhed, som man vel knap kan forstå nu, men som virkede mod dette: »Om kort, om langt blev løbebanen spændt, den er til folkegavn, den er til grøde«.

Degne og skoler

Skolen er kirkens datter. Degnen var kirkens tjener, der skulle forestå sangen, gå præsten til hånde og ringe med kirkeklokken m.m. Først med reformationen blev det pålagt ham at undervise børnene i katekismus, skriftsteder og vel også salmevers i kirkebyen en gang om ugen og hos fjernere boende en gang om måneden. Det skulle ske »med lyst og lempe«.

Da skoleloven af 1739 skulle forberedes, var herredets præster samlede i S. Vium kirke. De gjorde opmærksom på sognenes store udstrækning, der gjorde det umuligt med skolebygninger. »Ellers kan vi forsikre, at bønderne her i egnen de fleste steder ere hel omhyggelige efter deres evne for deres børns information udi deres kristendom, da somme i den korte tid, de alene kan undvære dennem fra avlingen, nemlig 12 a' 16 uger om vinteren, holde dem i skolen hos degnen, andre i hver af de største byer langt fra degnen holder en ung, flittig og skikkelig person, som vel kan regne og skrive, så børnene ved sådan anstalt kendelig forbedres«. Ellers foreslår de, at degnen skulle undervise i hovedsognet, og i annekset »en nogenledes oplyst mand«. - Der har altså været en ikke ringe undervisning i herredet før 1739.

Om herredets skolehistorie henvises til Ejnar Poulsens Hardsyssels Degne II, og til K. Hveplund Jensen: Houen sogn. Her bringes kun en liste, væsentlig efter Poulsens bog, dog med enkelte ekstra tilføjelser. Derfor er skolehistorien ikke ført op til dato.

S. BORK

havde 1705 ingen degnebolig, men man ville bygge en ved kirken. Da skoleloven kom 1739, var det største lodsejere, som skulle føre

loven ud i livet. Her synes der at have været nogen uenighed mellem dem om ordningen. Teilman, Skrumsager, skriver nemlig herom 26. april 1742: »Justitsråd Hein behagede at gå fra sin hånd og forandre det første projekt, som han tilligemed mig selv havde underskrevet og indgået. Det havde faldet begge sogner både bekvemmelig og meneagerligst, om skolen for begge sogner udi Obling by var bleven opbyggt efter aftale mellem os tre største lodsejere. Skal degneboligen tillige med skolestuen (så snart bygningsmateriale kan tilvejebringes) vorde opsat udi S. Bork by enten udi kirkegårdsdigen eller på gaden, hvor tjenligt kan eragtes«. Degnen skulle være lærer for hovedsognet, have i løn 5 sdl. af penge for kirkelysene og indgangspenge, 1 læs tørv af hver, der havde heste og vogn, græsning til 4 får og 1 ko, 2 læs hø og 3 læs halm. Skolegang 4 vintermåneder. Dog skulle han undervise året igennem, hvis der var børn, forældrene kunne undvære; derfor skulle han have 2 sk. ugentlig for hvert barn, der læser, og 3 for hvert, der regner og skriver. Fundatsen blev næppe godkendt, for degnen klagede 1743 over, at han havde ingen degnebolig, men »med største besvær hvert halve år måttet flytte og leje mig et lidet kammer på et og andet sted i S. Bork sogn«. Først Morten Teilman får en ny fundats af samme indhold stadfæstet 25. jan. 1750. En ny bolig opførtes 1860 og en ny skole 1899. Degnene var fælles for begge sogne til 1819. De har været:

1. Claus Pedersen 1664-71. - 2. Christen Pedersen 1676. 1685 dømmes »degne i Bork« til at betale sin pension til Varde latinskole; efter den gamle skolebog var den 3 mk. danske. - 3. Søren Nielsen var substitut (stedfortræder). - 4. Anders Dalsgaard 1714. - 5. Peder Nielsen Bruun nævnes som degn her 1718 og i Torstrup 1720, vel kun som løbedegn, 1722 blev han student fra Varde skole, 1725 er han sognedegn i N. og S. Bork og gift med Else Degns, som Iver Vraa måtte give en undskyldning. 1731 bliver Bruun præst i Hemmet, se der. - 6. S. å. bliver Peder Toft degn her. Han bor ikke i en degnebolig, men præsten havde skaffet ham et forfaldent hus, Grubbesholm ejede, mod at han ugentlig forrettede 1 havedag. Toft anvendte 14 rd. på husets istandsættelse, det var lovet, at pengene skulle godtgøres ham, men han måtte nøjes med 10 dl. - 7. Flere »degne« nævnes som Lars Degn, Jørgen Degn og Christen Degn, men det er ikke sikkert, at de var degne. - 8. Niels Fuglsang, død 1753. Præsten gav ham 1748 et godt skudsmål, men klagede over, at degnen ikke fik, hvad han kunne tilkomme, hvorfor biskop Brorson, der visiterede, straks tog til amtmand Teilman for at få det rettet. - 9. Niels Jensen Hatting 1753-99. Brorson skriver, at han »er retskaffen både i levnet og ungdommens undervisning«. Han handlede en del med ejendomme. -

10. Ancher Anchersen Borch 1799-1812. Hans 2. hustru, Mette Christensdatter, f. i S. Bork 1768, var separeret fra sin første mand og blev 3. gang gift med gårdmand, enkemand M. Pedersen i Revsgård, Ovtrup. - 11. Søren Christiansen Sommer 1812-53. - 12. Søren Mortensen Chr. Bjerrum 1853-60. - 13. Ludvig Carl Petersen 1860-93, en tid sognerådsformand. - 14. Niels Chr. Nielsen Nedergaard 1894-31, løjtnant. - 15. Alfred Kristian Olesen 1932 -.

N. BORK

var anneks til S. Bork, hvis degn passede kirketjenesten i begge sogne til 1819. Der havde været undervisning længe før loven af 1739 kom. 1742 bestemmer Fr. Hein: »Til det hus, som Nørre Bork bymænd har tilladt Lisbeth Rytters at bygge og bebo udi Nørre Bork by hendes livstid, lader jeg som største lodsejere i Nørre Bork sogn tilbygge 4 fag hus, der til en skolestue med sit behøvende inventarium skal vorde indrettet på samtlige lodsejeres bekostning. Skal og til skolen henlægges en liden plet kåljord, og når Lisbeth Rytters ved døden afgår, bliver de fag hus, som nu af hende beboes, henlagt til skoleholderen at bo udi. Men så længe til sligt sker, skal skoleholderen nyde noget vist årligt til husleje«, endvidere 4 rdl. årlig. I stedet for græsning til 1 ko 4 mark eller det almindelige kreaturfoder, dog 1 læs »lyngspræt« til får og 30 læs ildebrændsel, som ham hjemages. Han skal undervise hele sognets ungdom uden forskel på rige og fattige november - februar.

1. Sognet havde sine egne skoleholdere. Den første, der vides noget om, er Jens Olesen Borch 1691-1736, søn af Ole Andersen Kappel og Kirsten Clausdatter Borch. 2. Peder Skolemester, som vist er to forskellige, ca. 1741-70. 1760 svarede Peder Skolemester 2 rdl. 3 mk. landgilde til Grubbesholm. Brorson skriver da, at Peder Christensen er »flittig og retsindig i alle måder. I menigheden var ingen særforargelse. Ungdommen svarede meget vel ved visitatsen, og menigheden var bevægelig«. - 3. Jens Sørensen ca. 1770-94, han boede 1787 på Krasborg i S. Bork og var tillige bolsmand, han var gift med Else Margrethe Mathiasdatter. I N. Bork skolehus boede da en »skolekone« Kirsten Marie Lem, der holdt skolen ren og varm, tørrede børnenes tøj og tog sig undertiden af de små. Desuden boede markvogteren Henrik Kok her. - 4. Bertel Olsen 1794-ca. 1809 skoleholder og tømmermand. - 5. Peder Christensen 1809 og 17 skoleholder og husmand. - 6. Hans Jakob Jensen Borch 1819-44, der også blev kirkesanger. - 7. Jens Christian Christiansen 1844-61. Lærernes usle løn gjorde, at der måtte holdes hus med megen økonomi, og deri var husholdersken en mester. »Smørret på brødet tog sig ud som en svag tåge hen over et pløjet

landskab«, endog et meget begrænset landskab. En gang om ugen fik man boghvedevælling, iblandet terninger af baksuld og dertil tørt brød. Heldigvis stod degnens evner til at undervise i omvendt forhold til, hvad køkkenet evnede«. - Han forflyttedes da også til Danmarks 4. bedste degnekald på landet. - 8. *Jens Peder Olesen* 1861-93. - 9. *Martin Jensen* 1894-.

HEMMET

havde fælles degn med S. Vium og fik sin fundats 1. maj 1741, udstedt af etatsråd Müller. Der skulle være en skole i Nordenå, hvor degneboligen var, og en anden i Bandsbøl, hvor der allerede tidligere var holdt skole, i de to sidste vintre af en husmand *Morten Pedersen* for børnene fra byen og fra Skuldbøl, skønt »der er å og vand at overkomme«, der skulle så lægges bro over åen, for det ville blive for dyrt for Skuldbøl at være ene om en skole. Toftum og Houm skulle også søge dertil. 1787 er husmand *M. Sørensen* skolelærer i Bandsbøl, f. 1745 og gift med *Maren Jensdatter*, f. 1751.

I Nordenå underviste degnen i sin egen stue. En ny skole blev bygget 1837 og atter 1904. - 1. *Peder Thomsen* var degn her 1664, kaldes 1680 sædedegn, virkede til 1700. - 2. *Hans Thuresen* 1701-09, præstens søn. - 3. *Børge Olufsen* 1709-ca. 18. 1710 fik han fæstebrev på en ejendom og holdt bryllup. 1712 nævnes en *Thyge Degn*. - 4. *Kristoffer Jensen Fjord* 1718-33. - 5. *Anders Lauridsen Scavenius* 1733-36. - 6. *Iver Christensen* ca. 1736-42, dog var *Gregers Christensen* måske degn her ca. 1740-42. - 7. *Niels Schiern* 1742-52, student, boede frit i kirkens gadehus i Nordenå. - 8. *Jørgen Henrik Seerup* 1752-1806, cand. theol., søn af hr. *Niels S. Seerup* og *Dorthe Catrine Pougdal*, Horne Fyn. 1756 får både lærere og forældre ros ved visitatsen. »Degnen *Jørgen Henric Seerup*, Studiosos, er ustraffelig i sit levnet, og efter Fundatzen holder Skole for det halve af Hoved Sognet med fliid og vindskibelighed: i det andet halve af dette Sogn er en aparte Skoleholder, og i Annexet Wium een Skoleholder, paa hvilke begge intet var at udsætte ... Forældrene berettes tildeels at være Flittige i at holde deres Børn i Skoele«. - 9. *Niels Stochholm* 1806-34. - 10. *Niels Jens Christiansen* 1834-64. Han havde forinden været lærer for alle sognets børn og boede hos *Stochholm*, med hvis datter han var gift. Da stænderforsamlingerne i 1835 arbejdede med forslag om forbedring af landsbylærernes kår, sendte 10 Hemmetsognere en såre frimodig protest til mødernes kommissarius, den store jurist *A. Sandøe Ørsted*, »kongens og folkets mand«. De skriver bl. a.: »Ikke under tusinde forbandelser alene, men med megen bekymring har vi erfaret, at de Roskilde Stænder har besluttet, at skolelærerne endnu skal have

mere at leve af« end det, de blev tilstået 1814. »Denne beslutning er ikke bondestandens, men embedsmændenes og nogle rige privatmænds«, for bønderne har hele tiden været utilfreds med skoleloven 1814. »Kan dette ikke blive omgjort, da må stænderindretningen hellere ophøre for bestandig og ikke mere spille vore penge for at få slette råd«. De har set på, at lærerne fik for lidt, »om end de, der skal betale dem, får 10 gange mindre... I hans egen saligheds sag behandles bondestanden, som om den var enten umyndig eller vanvittig«. De ønsker ikke hverandendags skolegang, men vinterskolegang. De underskriver på egne og øvrige beboeres vegne: Niels Christensen, Morten Olesen, Søren Christensen, Christen Hansen, Christen Olesen, Jens Jensen, Niels Christensen, Christen Graungaard, Hans Nielsen, Niels Christensen.

11. Lars Mortensen 1865-76. Da han kom til embedet, var indtægten 6 td. rug, 4 td. byg efter kapitelstakst, 30 rdl. i skolepenge, 10 rdl. som kirkesanger, 10 rdl. i lærerløn, offer og accidenser 70-80 rd., god bolig og skolelod samt indtægt af en lod i vestersognet, der årlig bortlejes, 30 læs tørv à 12 snese og 6 læs klyne à 30 snese. - 12. Christen Miltersen Bjerg 1877-1902. - 13. Emil Peder Christensen 1902-, var en tid sognerådsformand.

S. VIUM

Fra ældgammel tid havde sognet et degnebol. Ved et mageskifte med kronen 1579 fik Viumgård det. Sognet havde vist endnu dengang sin egen degn, da der nævnes en Lauritz Degen, eller også har en fællesdegn dengang boet her. Senere havde sognet i alt fald degn fælles med Hemmet til 1834. Da Sterm, Viumgård, udsteder fundats 9. dcbr. 1750 oplyser han, at der »stedse er holden skole for hele sognet i Esbøl. Formedelst almuens fattigdom, der ikke formår at bygge skolehus, er af mig tillige med 2 af præstens medhjælpere lejet en stue til skoleholdet«. Til sidst vil Sterm pålægge skoleholderen at betale bøger til fattige børn, bibler o.a. »småinventarium«, da læreren havde bedre løn end egnens andre skoleholdere! Men det gik ikke. Stiftøvrigheden forandrede bestemmelsen, så der skulle købes inventar efter loven.

Der var så skole i lejet lokale til 1766, da der byggedes fattighus på Esbøl Bjerger og heri en skolestue. 1790 var skolen 3 fag ved enden af et andet hus, 1795 fik den tillagt jord og hede til brændsel. Endelig i 1845 opførtes lærerbolig. Skolen ombyggedes 1908.

1. Jeppe Huus, husmand i Esbøl. - 2. 1751 havde skoleholderen Jakob Nielsen vist forargeligt forhold i adskillige måder, men præsten havde håb om hans forbedring. Biskoppen bestemte da, at så kan det derved

denne gang forblive, dog »at han i medhjælpernes overværelse tilstår og afbeder sin givne forargelse« samt skriftligt lover at leve skikkeligt. Han må have holdt det, for han er her endnu 1756. - 3. *Peder Nielsen*. - 4. *Jens Hansen Lemvig*, præstens søn. - 1787. - 5. *Anker A. Borch* 1787-99 (se N. Bork). - 6. *Laurids Hansen Højmark* 1799-1805. - 7. *Hans Falk* 1805-07. - 8. *Christen Jensen* 1807-09. - 9. *Jens Madsen* 1809-44. - 10. *Jens Bjerg Rindom* 1844-52. - 11. *Jens Knudsen Kjær* 1852-63. - 12. *Niels Thuesen Korsholm* 1864-89. - 13. *Jakob Lauridsen Vig* 1890-95. - 14. *Albert Nielsen Kristensen Sandager* 1896-1900. - 15. *Andreas Simon Sørensen* 1900-05. - 16. *Nikolaj Fr. Søndergaard* 1905-10. - 17. *Knud Kr. Hedegaard Lund* 1910-27. - 18. *Laurids Hansen Beck* 1928-.

LØNBORG

Fundatsen for Lønborg blev udstedt af etatsråd Müller 1. maj 1741. Den fastsætter, at den velbyggede degnebolig på 11 fag i Lønborg by nok kunne afgive plads til sognets 60 skolesøgende børn, ellers skulle der tilbygges det nødvendige på lodsejernes bekostning, - eller, da degnen dog bør have en medhjælper, kan der lejes husrum i Vostrup for børnene fra denne by og fra Fjerbæk, Styg og Møgelgård. Skolegangen varede fra Martini (11. nov.) til Gregorii (12. marts). Som sædvanligt skal fattige ikke betale. Degnen antager skoleholderen i Vostrup, der dog må godkendes af præst eller provst. Vostrup beboere tilbød imidlertid selv at holde læreren mod at få 2 rdl. af lysepengene, og sådan blev det vist.

Lønborg skole: 1. *Peder Hansen*, sædedegn, klagede 1636 over, at han ikke havde nogen bolig, så han ikke kunne undervise eller ringe kirkeklokken. Kongen befalede da lensmanden at skaffe ham en af kirkens boliger eller en anden, dog uden at hverken kongen eller kirken mistede noget derved, ej heller måtte nogen fortrænges fra deres bolig imod deres vilje. Det er et spørgsmål, hvor meget det har hjulpet, for 1699 var her ingen bolig. Hansen nævnes endnu 1664, men har vist ikke holdt skole, for 1647 nævnes *Jens Skolemester*, der da fæster et gadehus i Lønborg by. - 2. *Hans Christensen* aflægger degneeden 25. marts 1665, var sædedegn til 1699. Han var 1684 formynder for den afdøde præst *Jac. Christensens* børn i Hodde og havde 20 dl. tilgode i boet. - 3. *Bertel Bennidtzten* 1699-1713. - 4. *Jens Knudsen* 1713-40. - 5. *Christian Bartram Hammerich* 1740-72, stud. theol. Han boede frit i et hus, tilhørende Lønborggård. *Brorson* skriver ved en visitats 1756, at forældrene i Lønborg var »tildels flittige i at holde deres børn til skole«. - 6. *Frederik Meiner* 1772-1816. 7. *Diderich Christian Meiner* 1816-39. - 8. *Jens Roll* 1839-52. - 9. *Peter*

Diderich Lacoppidan Fejlberg 1852-59. - 10. Hans Nielsen Erlang 1869-1901. Nytårsdag 1878 fødtes i lærerboligen den internationalt berømte matematiker, trafikteoriernes grundlægger A. K. Erlang. - 11. Kristen Pedersen 1902-29. - 12. Jens Chr. Jensen Sigaard 1929-.

Vostrup skole: Der holdtes skole i en lejet stue, senere opførtes en biskole, der havde lærer fælles med Bøel. 1878 oprettedes et fast lærerembede. Af biskolelærerne nævnes Peder Jensen i flere år. Søren Bertelsen 1834, Chr. Jensen fra 1837. Thomas Christensen (Vestergaard) mange år, blev gift 1862 og flyttede til en ejendom i Nordenå. Fastansatte: 1. Ole Nielsen Futtrup 1878-94. - 2. Mads Rahbek 1895-99. - 3. P. Kristian Krogsgaard 1899-.

Bøel biskole fik fundats 1802 og blev nedlagt 1902. En tid holdt læreren herfra også skole i Kyvling. Lærere: Peder Jensen fra 1802, se Vostrup. Anders Andersen, der var husmand og murer. 1833 fik han tilladelse til at drage til Varde i sommertiden for at tjene noget til sine mange børn ved sit håndværk, mod at Tarmlæreren passede hans skole med sin egen. Hans hustru Maren Jensdatter og 6 børn fik 1834 almisser. Hans Barslund 1845. S. P. Jensen, senere forstander i Staby 1858-60. Jens Madsen 1892-1902.

EGVAD

er anneks til Lønborg, og degnen derfra passede kirketjenesten. Da Müller 1741 skulle udstede fundatsen for Egvad sogn, fastslår han, der skal være to skoler, en i Tarm og en i Foersum, men han spekulerer meget på, »hvordan ungdommen kan blive lært og undervist i den saliggørende kundskab og landmanden, den fattige bonde, i særdeleshed ej derved i alt for stor udgift skal vorde bebyrdet«. I Tarm var der tidligere holdt skole af Jens Fisker, men han forlangte 10 rdl. for de 4 måneder og en gårdmand 2 rdl. for et værelse med kakkellovn, borde og bænke, og i Foersum forlangte husmand Palle Olsen 4 rdl. og kosten, og huslejen var 1 rdl. Det fandt godsejeren for kostbart! Læreren i Tarm, der kunne være en håndværker eller husmand, måtte nøjes med 2 sk. ugentlig af hvert barn, der læser, og 4 af det, der også regner og skriver, de fattige undtaget, plus indgangspenge og 1 rdl. 2 mk. af lysepengene. Læreren i Foersum skulle lønnes på samme måde, dog 2 rdl. lysepenge. Der skulle leveres 1 læs tørv for hvert barn, undtagen af fattige; ville det knibe i Foersum, skulle børnløse gårdmand hjælpe med brændselet, og degnen i Lønborg skulle katekisere også i annekset og »tillige undervise skoleholderen, hvad han måtte fejle«.

Tarm skole. Nye skoler opførtes 1838, 1909 og 1919. Skoleholdere: Jens Fisker, som dog måske ikke fortsatte med den mindre løn. Chr.

Christensen i flere år. 1787 var han 55 år og selvejer, hans hustru Kirsten Christensdatter døde året efter af smitsom sygdom, som da grasserede. Eskild Poulsen 1809. Hans Nielsen -1835. Las Esbensen -1838. Fastansatte: 1. Jørgen Rasmussen 1838-76. Han var også sognerådsformand, men det er synd at sige, at han benyttede stillingen til at ofre unødigt på skolens udstyr. I 56 fik kommunen ordre

Lærer J. Rasmussen, Egvad.

til at anskaffe gymnastiksko til børnene, man foretog sig intet, og da man fik en rykker, svarede Rasmussen, at man overvejede sagen. Da der stadig intet skete, krævede myndighederne handling. Rasmussen svarede da, at »så vidt vides« pålagde loven kun gymnastik om sommeren, og da måtte gymnastiksko anses for unødvendige, »da børnene i den tid alene bruger bare fødder, så i alt fald drengene må anses fuldkommen expediti«. Retfærdigvis må det nævnes, at kommunen s. å. indkøbte 24 eksp. Ingerslevs historie, 3 Ingerslevs større geografi og endnu 3 Ingerslevs historie og 1 Welschows geografi til Tarm skole, og endvidere 2 eksp. af Balslevs katekismus til hvert skoledistrikt, hvor de skulle cirkulere blandt beboerne. Det fandt man mere gavnligt end gymnastiksko. 2. Laurids Mortensen 1877-89. - 3. Adolf J. Jørgensen 1889-1927. - 4. Gerhard Nielsen 1927-.

Foersum skole. Her blev omgangsskole og derefter biskole. Skolelokale byggedes 1886, fast embede oprettet 1900, lærerbolig bygget 1913. Den nævnte Palle Olsen fik vist pladsen 1741, men ellers var lærerne her i reglen kun en eller få vintre. Fastansatte: 1. Peder Hansen Gejel 1878-1918, var vinterlærer her 1864-67. - 2. Jørgen Jørgensen 1918-1950 opførtes Blåkilde ungdomsskole. Forstanderen er C. J. Gräs.

LYNE

havde degn sammen med Kvong, men gentagende boede degnen i Lyne. Den første skole byggedes ved kirken 1789-90. 1838 blev der bygget en ny »aldeles midt i sognet«, der var 6 fag bolig, 4 fag skolehus og 5 fag udhus. Samme år centraliseredes skolevæsenet, idet en skole, som nogle år havde været holdt i Sønderdiger, nedlagdes.

1. 1608 havde *Jens Degn* en toft i Asted i Kvong i brug af kirkens jord.
2. 1623 fæster en *Jens Degn* en toft i Hallum, som Laurids Smed oplod, han gav 10 dl. i indfæstning. Muligvis er denne *Jens Degn* den samme som *Jens Kristensen*, der ca. 1611 blev degn i Lunde-Ovtrup, men 1622 blev afsat fra dette embede; hermed passer det, at han 1623 flytter til Kvong sogn. *Jens Kristensen* var snedker, der bl. a. udførte snedkerarbejde på Hebo i Janderup.
3. 1649 fæster *Christen Jensen*, degn til Kvong og Lyne, det halve af bolet i Hallum. Han er vel formandens søn. 1657 får han gårdmanden på Lyne Husted dømt til at betale degnebyg.
4. Også her skulle degnen svare pension til Varde latinskole. 1689 havde degn *Peder Jensen Roust* ikke fået pensionen betalt. Han dør 1707 og var antagelig gift med *Ellen Jensdatter*.
5. Han efterfølges vist af *Peder Jensen Toft*. Hr. Lauge i Hodde noterer, at 2. feb. 1717 »præchede Qvong degn *Peder Toft*, som da blev med *Friche* forlovet«, den 18. må det være sket mere officielt, for da »blev *Friche Mari* trolovet til degn i Qvong *Peder Toft*«. 1718 får de en søn.
6. *Samuel Rødding* havde virket som degn (vist som vikar eller substitut) i Ansager, hvor han ialt fald var 1714, men blev derefter degn i Kvong-Lyne. 1725 akkorderer han med kaptajn Fr. Lasson, Nørholm, således, at degnen skal sørge for vin og brød til Kvong og Lyne kirker og derfor have 9 sdl. årligt, de udredes således, at han får 3 sdl. kontant samt kirke- og kongekvægtienden af sognene, altså sat til 6 sdl.
7. Efterfølgeren *Nicolai Kiærulf* var 1733 i strid med præsten, han var fattig, og da han ikke havde betalt folkeskatten, blev han 1735 belemret med 3 eksekutanter. Han blev vist afsat.
8. 1738 søger præsten biskoppen om at få afgjort, om »min degn *Christen Dyre*« må få embedet eller ej. *Dyre* har vel været konstitueret. Han var skikkelig nok, skriver præsten, »men mulig har han ej den kundskab i kristendom, at han kan undervise deri, hans udtale er så besværlig, at de unge aldrig kan fatte eller forstå hans undervisning, hvorfor jeg gerne ønskede en bedre«. Også provsten giver ham et skudsmål: han er »ubekvem til sit embede, såvidt han lidet kan sjunge, mindre læse, regne og skrive«. Alligevel blev han ansat. Var deg-

nen end ringe, var hans kår endnu ringere. Provsten skriver, at degnen har pensioneret 3 mk. og har kun 13-14 rdl. årlig af sit kald, »og det er lidet til at klæde sig med og slet intet til at leve af«. 1743 havde han »indtil afvigte vinter opholdt sig hos en bonde af mangel på fornøden værelse, men nu næstafvigte vinter flyttede sin seng ind i skolestuen for at være ved børnene og have skolestuen varm til dem om morgenen«. Degneboligen var ubebolig. 1747 ville Dyre ikke mere. Han fandt sig »for svag« til at efterleve skoleloven. Præsten bad da om at få »en fattig student, som vil tage imod dette ringe brød, som fast ingen hidindtil har kunne leve af«.

9. Efterfølgeren var nok ikke bedre, ialt fald iredtesætter biskop Brorson ham 1752 og truer ham med afsættelse, men nævner ikke hans navn. Det må være Anders Jensen Lydom død 1754. - 10. Jørgen Pedersen Krukow 1754, død 1760. - 11. Joachim Ditlev Richter 1760-73 var student og søgte 1762 om 1/2 års orlov for at rejse til København og tage theologisk eksamen. - 12. Christen Andersen ca. 1773-1802, boede i Nørhede var først i mange år skoleholder i Lyne, død 1836. 13. Søren Christensen ca. 1802-34, formandens søn, var gårdejer og kromand i Lyne og ejede papirfabrikken i Nymølle i Lem. Ved hans afgang ophævedes det degnelige fællesskab mellem de to sogne, og Lyne fik sin egen kirkesanger.

Om Lyne skrev præsten 1739: »Udi sognet er ingen oprettede skoler og heller nogen sinde har været, men forældre selv har lært deres børn at læse eller tiltalt en eller anden nu udi en, nu udi en anden by at holde skole for dem iblandt om vinteren«. 1726 var det ovennævnte Anders Jensen Lydom i Glibstrup. Da skoleloven kom, udfærdigede man en fundats:

»Anno 1741 den 23. April var forsamlede ved Lyne Kirke samtlige Sognemændene tillige med den største Lodsejere Madame Knudsen til Østergaard på hendes Vegne Jens Ager, samt Sognepræsten for Qvong og Lyne Menigheder, hr. Jens Bay, at overlægge og beslutte, hvorledes Skolevæsenet bedst for Lyne Sogns Ungdom, til Nytte og Frugt efter dette lille Sogns og Beboernes slette Tilstand kunde istandsættes, efter Hans Kongl. Mayts. allernaadigste Forordninger, da derefter blev af samtlig sognemændene aftalt og eragtet som følger -

- 1) Skolestuen blev besluttet at skulde holdes og leies, af Mads Nielsen i Lyne Bye, og derfor skal gives ham aarlig 4 Mk. danske, og beholder sognemændene dend fra October Maanedes Begyndelse til Febr. Maanedes Udgang, som er udi 5 Maaneder, den Østergaard tilhørende, og skal blive en bestandig Skolestue for samtlig Lodsejerne.-
- 2) Til Skoleholder i benævnte Tid er antagen en Mand af Lyne Sogn navnlig Melchor Hansen, som skichelig kan læse og skrive, og er overveiet, at Skolen skal begyndes først i October Maaned og vedvare til Febr. maanedes Ende, og daglig i benævnte Tid om Sognedagene komme i rette Tider til Børnene i Skolehuset, og siden flittig continuere med dem, og forlanger han i ovenmeldte Tid til Kost og Skoleløn, otte Slettedaler tre March. enhver af dem, som haver børn i Skolen skal erlegge, for hver af dem en March, som betales i toe Terminer Mortensdag den første, og sankte Peders Dag den sidste denne, som alle efter Hans Congl. Mayts. allernaadigste Forordning skal erleg-

gis og betaltes til den største Lodsejere, som derfor vedbørlig have at gjøre rede og Rigtighed for til vedkommende Lodsejere.-

3) Er og vedtaget og udlovet, at der skal leveres i Foraaret 30ve forsvarlig Læs Tørv alle paa en dag, naar derom bliver advaret, skal leveres til Skolestuen og samme dag lades i en Stach af huusmændene, som ingen Heste og Vogn haver og dennem for regn og uvær conservere og besørge. Hvis der og nogle af indleverede morcher (bidrag) skulle blive til overs, fra noget aar, over den til Skoleholderens accorderede løn, da skal samme overskud conserveris Cassen til det Aar, da der over børnene mindre tal kunde fattes til Skoleholderens Løn. I dessens Mangel bør findes ved Cassen rigtig Regnskab over aarlig Indtegt og Udgift, til Underretning for vedkommende, som i Cassen er interesseret. Samme Regnskab skal og give oplysning om, hvad af Collecter, Bechenpenge eller anden Gave, som aarlig indkommer til Skole Cassen efter Hans Congl. Mayst. allernaadigste Forordning til Biblers og andre til fattige Børns fornødne Bøgers Anskaffelse. Ellers ifald der maatte fornømmes, at Skoleholderen, som nu antagen er, eller en anden, som kunde med tiden vorde antagen, ikke enten var dygtig nok til at vise det, hand burde og haver lovet eller viste vedbørlig flid med børnene, lover den største Lodsejere og samtlige Sognemændene at anskaffe og underholde saadån en, som i bemeldte 5 Maaneder vedbørligen kan undervise de unge, betreffende skoleveesenet i dito Sogn, sluttelig at til Skoleholderens løn og dislige udkrævende Udgifter i Anledning af Hans Congl. Mayst. allernaadigste Forordninger bleven besluttet, at de Penge for Kirkelysene ligeledes skal betales til den største Lodsejere, som derfor have at gjøre vedbørlig Rigtighed for til vedkommende.-

At ovenstaaende saaledes er overlagt og afgjort tilstaaer vi underskrevne ved egne Hænders Underskrift, Lyhn ut supra

Bergitte Cathrina,
Sahl. Jacob Knudsens.
Som overværende J. Bay«.

Fundatsen kom næppe til at træde i kraft. Den vakte straks misfornøjelse hos sogneboerne, der klagede over, at kun forældre til skolesøgende børn skulle betale, da de, »som har flest børn, har mindst evne, ... og de, som ingen har af børn, kan bedst tåle at betale til skoleholderens løn« og undertiden får børn, derfor foreslog de udgifterne, bortset fra lysepengene 5 sdl., delt efter hartkornet. Kun 4-5 mænd, »snart af sognets mest formuende«, ville ikke betale, men fru Birgitta Chathrine, Østergård, beder amtmanden gennemføre dette. Dog blev det ved det gamle, de skolesøgende børns forældre skulle selv lønne læreren. Det medførte at folk med 4-5 børn kun sendte 1 eller 2 i skole, for at spare på betalingen. Derved blev det endnu dyrere pr. barn, når udgifterne lignedes efter børnetallet. Man holdt heller ikke skole alle 5 måneder. Østergård gods adsplittedes efter fru Knudsens død, og flere nye ejere tænkte mere på at slippe for betaling og besvær end på, hvad der kunne gavne skolen. Sognepræst Bay arbejdede imidlertid videre med sagen, og 1755 har han en ny fundats færdig, og han får den approberet. Den bestemmer bl.a. følgende:

»Da skolevæsenet udi Lyhne sogn formedelst sal. madame Knudsens død på Østergård kom udi confusion, da hun var den tids største lodsejer udi dito sogn og følgelig skolepatronesse, siden hendes gods blev adspredt og bortsolgt, og derved blev igen frue

etatsrådinde Heins den største lodsejer i sognet og nu skolepatronesse, så for at se samme væsen igen sat på en bestandig fod deri sognet var sidstafvigte 1. oktober 1755 efter tilvarsel søndagen tilforn af præsten forsamlede ved Lyhne kirke sr. Diderich Meiner på Grubbesholm på bemeldte velbårne frue Heins vegne tilligemed sogneprester Jens Bay og en del af sognemændene, hvor da blev aftalt og fastsat efterfølgende:

1. At skolen herefter som tilforn skal være udi Lyhne bye, og da Mads Nielsen i Lyhne, i hvis hus skolen tilforn var holden, nu er død, og hans søn, som nu beboer stedet, ej vil indrømme hans stue til skolehold herefter, det og er befunden, at samme ej dertil er tjenlig, siden han ej har uden den samme til sig og sine husfolk, hvilke ved den daglige ud- og indgang ikkuns hindrer børnene fra deres læsning, saa er aftalt med hans naboe Mads Christensen, at han overlader 3 fag, bemt. Mads Christensen har lovet straks at sette i brugelig stand, dertil med vinduer på begge sider i stuen, samt loft og døre og en kakkellovn, hvilket sidste nemlig kakkellovnen dog ej for i vinter kan opsættes, da børnene får at behjælpe sig med den der værende skorsten, men inden en anden vinter skal opsættes og forskaffes, alt på han egen bekostning, hvilket alt han og siden selv holder ved lige og i upåklagelig stand«.

2 - 4. Hver mand med heste og vogn leverer et læs tørv, bolsmænd uden heste leverer et læs hvertandet år, og Mads Christensen kontrollerer leveringen og sætter tørvene »udi en klod« ved hjælp af inderster. Modvillige skal mulkeres og udpantes.

5. Skolens borde og bænke, som eragtes at skal være 2 borde og 4 bænke, som alt skal sættes på faste fødder udi jorden, bekostes af samtlige sognemænd, som da stedse skal tilhøre dem og altid følge sognets skole.

6. Lærerlønnen ud over lysepengene lignedes på hartkornet, »idet det falder dem, som har mange børn og tit kan være de fattigste, des lettere, og de, som ingen har, kan bedst evne at give sådan liden kendelse til skolen«.

7. Efter den gamle fundatz skulde skolen alene holdes i de 4 vintermåneder, men da det i samme tid er de korteste dage, det sletteste vejrlig og mestendels ondt føre, uden når barfrost indfalder, så kan mange små børn ikke i den tid komme til skolen, især fra de byer, som ligger længst fra skolen, så er vedtaget, at skolen skal begynde straks efter Mikkelsdag, eller når rugen er sæet, og blive ved så længe som skoleholderen har i det mindste 8 à 10 børn i skolen, om det da end varede ved indtil påske, at forældrene vilde lade deres børn søge skolen.

8. Skulde den ved første fundatz antagne skoleholder ej så længe for den sædvanlige skoleløn 5 rdl. 4 mk. vilde holde skole for sognets ungdom, når beboerne det forlanger, mens nok en anden dertil tjenlig person for samme løn at være at bekomme.

På foreskrevne måde synes da skolevæsenet bedst og mest menageerlig for sognets beboere at kunde indrettes og holdes, da det er lovet både af Mads Christensen og hans husbonde, at den for bmt. stueskalsålænge nogen af dem lever, blive på foreskrevne måde sognets bestandige skolestue. Skulde nogen synes, at det var bedre, at der i sognet blev bygt på sognemændenes bekostning et skolehus midt i sognet på fælles hede, da må de betænke, at samme vilde blive sognet alt for bekosteligt, thi det efter nøjeste overslag måske vilde komme på 2 mk. af hver td. hartk. og derover, som vilde blive tungt for mangan en fattig mand at udrede, da det siden vilde koste årlig lige så meget at holde vedlige, som de nu kan leje skolestuen for, ej at tale om, hvad skade sådan et hus enten på en eller anden måde kunde tage, som lå alene ude på den vilde mark, og hvad fortræd at kunne forårsage beboerne i sognet, når deres børn var i sådan en skole, og det om vinteren kunde blive sådan et vejr enten med snee, knog eller overflødig regn, at de små ej kunde komme hjem uden livsfare, da der var ingen, som i sådan tilfælde enten kunde huse dem eller se dem hjembragt. Som da Lyhne sogn består af mange lodsejere, som umueligen alle kan blive samlede til dette værk at overlægge og vedtage, da man ej engang kan få sognets beboere, som det dog fornemmelig angår, dertil på en tid samlet, så bliver da dette ombåren og opløst for enhver af beboerne, som det egenhændig underskriver til vedbørlig efterlevelse. Skulde da imod formodning en eller anden af beboerne ej med dette være fornøjet og derfor ej samme vilde underskrive og indgå, får man da sammes husbonder derom at tilskrive og deres be-

tænkning at høre, da om dette af dem ej skulde blive på deres bønders vegne approberet, stiftets øvrighed at søge på hånden.

Men så fremt samtlige sognets beboere skulde som formodes underskrive og indgå dette, har man ej videre sig derom at bekymre, da det just er dem og deres børn alene vedkommende, da og stiftets øvrigheds approbation derpå skal blive reserveret. Qvong præstegård d. 9. october 1755. J. Bay.

Oprettede contract af velærværdige hr. Jens Bay er vi ganske vel fornøjet af os som underskrevne.

Iver Christensen. Niels Clausen. Anders Lassen. Knud K.; M. S. Madsen. Nis Christensen. Niels N.; C. S. Christensen. Søren Jensen. Hans Sørensen. Niels Hansen, kromand. Jens Lassen. Christen Hansen. Christen C.; R. S. Rasmussen. Peder Christensen Smed. Peder P.; H. S. Hansen. Niels N.; N. S. Nielsen. Melchior Hansen, skoleholder. Niels Nielsen.

Foranførte forslag til forandring udi skolevæsenet i Lyhne sogn, forfattet af sognepræsten for Qvong og Lyne menigheder velærværdige og højlerde hr. Jens Bay, nogle af lodsejerne og de fleste af hartkornets beboere i Lyhne sogn, er en ligelydende genpart af den til mig overleverede original, og som samme forslag efter min ringe skønsonhed kan blive til bedre nytte for ungdommen end forhen, efterdi de nyder længere tid til skolegang, nemlig fra Micheli til påske, da derimod efter forrige fundatz kuns holdet skole i de tre vintermåneder, de længst fraliggende fra skolen, som ofte i ondt vejrlig må blive hjemme kan nu og have bedre gavn af skolen, sognets beboere ej heller på en bekvemmere menageerigere måde komme til en skolestue end som herudi er betinget, og vanskeligheden med skolelønnen og skolens tørv ophæves, når det på den i forslaget fastsatte fod vedtages, at samme efter foregående rigtig repartition hos de modvillige ved 2 mænd må udpantes, altså finder jeg ikke noget på mit herskabs vegne derimod billigen at erindre, mens er enig i forslaget, såfremt samme og af de øvrige herrer lodsejere i Lyhne sogn indgås og tilståes uden videre forandring, som jeg ellers på mit herskabs vegne påstår den engang af høje øvrighed approberede fundatz bør stå ved magt. Grubbesholm d. 12. februar 1756. På højædle og velbårne frue etatsrådinde Heins vegne D. Meiner.

Ligeledes underskriver de øvrige lodsejere:

Wiumgård 12. april. K. M. Biugom, sal. Sterms. Frøstrup 10. maj. Magdalene Elisabeth, sal. Jens Damgaard. Hønnegård 17. maj. J. Krag. Nørholm 20. maj. A. C. Teilmann. Lydumgård 4. juni. F. D. Blohm. Ribe 23. juni. A. Anchersen. Ribe 24. juni. P. Stockemark. Ribe ut supra. Grønlund. Ribe 26. juni. J. Rahr, Conrad Wedel, på domkirkens vegne.

Foranstående bliver herved af os approberet. Ribe den 4. oktober 1756.

G. F. Holstein. H. A. Brorson«.

Det var dog kun 22 beboere, der underskrev, men Lyne skole kom åbenbart til at fungere på denne måde. Formodentlig sidst i århundredet oprettedes så skolen i Sønderdiger. 1760 var Hans Dimmensen skoleholder »upåklagelig«. Chr. Andersen, Nørhede, senere sogne- degn, var skoleholder i sognet allerede 1764, og også sønnen Søren Christensen fortsatte hermed, men holdt adskillige år en anden hertil. Herom fortæller Morten Eskesen: »Det var ikke Søren Degn selv, der holdt skole. Han havde været på Borrís seminarium og var efter den almindelige mening godt lært. Men han var kromand og gårdejer i Lyne og ejer af papirmøllen i Lem, så han havde andet at tage vare på end holde skole. Desuden var det kommet dertil, at flasken stundom fristede ham over formue. Det sidste år, han levede, måtte han holde semi-

narist, tidligere gik det med en bondemand der fra sognet, som også gjaldt for at være godt lært. Seminaristen Haahr var en spasmager, der tit skaffede os lidt morskab i skolen og havde langt fra så meget som formanden med Mester Erik at gøre«. 1834 gav Christensen afkald på Kvong, og Lyne fik sin egen kirkesanger og lærer:

1. Hans Jørgen Jensen 1834-38. - 2. Niels Pedersen 1838-75. - 3. Nikolaj Kristian Petersen 1875-95, søn af formanden. 1886 brændte skolen. - 4. Peder Mortensen Pedersen 1895-1931, søn af lærer N. Hansen Pedersen, Strellev. - 5. A. Schøler 1931-.

Østergård skole. Indtil 1850 var der omgangsskole skiftevis i de tre gårde. Så blev der bygget en lille skolestue. 1905 byggedes ny skole og lærerbolig, og et fast lærerembede oprettedes. Blandt de mange her har virket, kan nævnes Morten Eskesen 1840-42, Bennet Petersen, søn af lærer N. Petersen, Lyne, 1866-71, 1876-80, gårdejer i Østergård. Anna Poulina Poulsen 1886-92, senere gift med plantør Hansen, Kærgård. Sigurd Laursen Vig 1910-11, senere præst i Egtved og provst i Hodde. - Sommerskolen lededes 1896-1921 af lærerne i Lyne.

Fastansatte: Esper Søb Smedegaard 1921-.

STRELLEV

var også anneks til et udenherreds sogn, nemlig Ølgod. Derovre boede degnene: 1. Søffren Degn ca. 1600. - 2. Knud Laursen, var her endnu 1620. - 3. Mads Olufsen ca. 1660-85. - 3. Peder Nielsen 1685-92, afsat. - 4. Anders Christensen Wilslev 1692-1704. - 5. Christen Christensen Bindsbøll 1705-07. - 6. Gregers Andersen Friis 1707-70. - 7. Søren Tang 1770-82. - 8. Niels Teilgaard 1782-1809. - 9. Jørgen Andersen Goth 1809-12. - 10. Jens Perthou Haahr 1812-37.

Efter hans død deltes degneembedet 1838, og Strellev fik sin egen lærer som kirkesanger.

I fundatsen af 1742 bestemtes det, at Strellev sogn skulle have sin egen skoleholder, det blev Thomas Nielsen i Mosbøl. Han skulle undervise på søgnedagene fra 1. okt. til 1. marts og herfor have 8 sdl. 1 mk. Hertil gik lysepengene og resten betaltes af skolebørnenes forældre efter hartkorn. Børn, der læser, skulle ugentlig betale 2 sk. danske, de, der skriver og regner, 3 sk. og de stavende 1 sk. »Men skulle der være nogle fattige børn, som efter skønsomhed ikke kunne anskaffe den andel for sig til skoleholderens løn, da er besluttet af samtlige sognemænd, at alle beboere i sognet af kristelig kærlighed årligen overalt contribuierer til sådanne fattige børns skolehold efter deres hartkorn«. Til skole var udset Strellev kirkes hus med en stue, som største lodsejer, der tillige er kirkens patronesse, har bekostet bord, bænke, pottkakkelovn med videre, »at ungdommen der udi denne vin-

ter har haft god rum, lejlighed og varme«. 2. okt. skulle hver af sognets 20 ægtvogne levere et læs tørv, som husmændene sætter i stak, og ikke kørende bols mænd tildækker.

Skolen lå ved kirkegårdsdiget; der var 3 fag, hvoraf de 2 var skolestue. 1838 byggedes en skole i Adsbøl og 1909 en ny skole.

De følgende skoleholdere og lærere var: *Peder Jensen Brink*, Nørtarp 1763-94. - *Jens Pedersen Brink* ca. 1794-1812, sognefoged. - *Jacob Pedersen*, Mosbøl 1812-22. - *Christen Nielsen Krogh* ca. 1822-38. - *Iwer Siwertsen Halbye* 1838-40. - *Thue Lauridsen Nothkjær* 1840-54. - *Hans Falk Lindvig* 1854-58. - *Christen Christensen Husted* 1858-62. - *Niels Hansen Pedersen* 1863-68. - *Kristen Jensen* 1869-1909 udgav 1881 en sangbog og senere en læsebog for folkeskolen. - *Hans Lauridsen* 1909-19. - *Jens Chr. Christiansen* 1919-. Fra 1909 knyttedes en lærerinde til skolen, fra 1920 en andenlærer.

I Østtarp var der en biskole fra først i 1890'erne til 1917. Der var både vinterlærer og -lærerinde til 1909, men derefter kun een klasse.

ODDUM

havde sin egen degn og et degnebol. 1649 er degnens årlige indkomst 4 ørte rug. »Haver her foruden ingen hus på degnebolet og ej mere jord dertil end som 3 skp. sæde, som kan falde i en liden stykke ager, hvilken han til forne sæde nødes til uden jordens hvile idelig at bruge«.

1. 1608 nævnes *Anders Degn*. - 2. *Christen Pedersen* 1654-61. - 3. *Thomas Nissen Sejrup* 1661-91. Hans enke *Anne Christensdatter* havde en kirkeeng på Skamstrupholm i fæste. - 4. *Christen Pedersen* 1691-1732 havde det uheld, at degneboligen brændte 1699, han skulle opføre en ny, så han »er forarmet og betler, er og brændt for«. Han fik da bygget 13 fag usselt bindingsværk »af pinde og splinde«. - 5. *Helmuth Otto Reimer* 1732-51, »i hvem Verden vist er gået glip af en forfatter«, skriver *P. Severinsen*. Han holdt skole. Men som vi har set, var det skik, at folk rundt omkring i sognene lejede unge mennesker til at undervise i vintertiden. Reimer fandt, de gik ham i næringen, og han klagede over, at disse »ubekvemme personer« forvirrede ungdommen, så »jeg ej kan få den rette grund i katekisationen«. 1738 klager han igen og nævner »en krokone ved Oddum kirke, navnlig *Anne Knudsdatter*, som haver 3 drengbørn, hvoraf de tvende er på 10 og 12 år gamle, hvilke hun opføder og opdrager i sværgeren og banden og al anden utugt og gudsfortørnelse. De aldrig har søgt skolen nu fast udi 7 år, siden jeg er kommen her, ja, de aldrig kommer nogen søndag i kirken til catekisation ... og skolen, som jeg idelig holder hver vinter, da jeg ikkun erlange få, og om sommeren slet ingen, formedelst deres markar-

bejde og avlings fortsættelse. Nu siden jeg begyndte skolen efter mikelsdag har jeg siddet med 6 à 7 børn ugentlig at læse for. Hvad er det at sidde og fordrive sin tid over?» Det skyldes drengen *Christen Peder- sen* fra Ølgod, som holder skole i Gråhede, »så godt som i døren hos mig«, og han er ikke engang konfirmeret! Også *Laus Rosendal* holder skole, »men han kan bedre lutre og forklare brændevinsflasken end *Lutheri catechismum!*...Børnenes gyldne tid spildes og mit lidet fattige brød betages«.

Efter skolelovens komme blev der truffet en ordning, men Reimer var ikke tilfreds. I den sølle lærerbolig, som han selv havde forøget med 2 fag, og hvor der intet loft var, kun løse lægter, overstrøet med siv og flautørv, forlangte kirkepatronen, forvalter Steno Rasch, Dalager- gård, han skulle indrette skolestue, skønt det var så snævert og ringe, »at jeg næppe selv med hustru og børn deri kan have rum«. Og Rasch havde desuden oprettet to andre skoledistrikter i sognet »kun for at besnitte og beskære mig den liden indkomst, som deraf kunne falde«.

På grund af modstanden nåede Reimer ikke at se ordningen gennem- ført; men biskop Brorson gav ikke op, han førte sagen fra amtmanden til stiftamtmanden, ja, til kongen selv, hvorfra en ordre bevirkede, at en fundats kunne godkendes 1756. Skolestuen skulle bygges til degne- boligen på sognets bekostning, når denne er antaget på det sædvanli- ge sted, så besørger største lodsejer skolestuen tilsat. Degnen skal være hovedskoleholder for hele sognet, længstfraboende må selv undervise deres børn, men børnene skal i mindst 1 år før konfirmati- onen søge hovedskolen og have lært den lille katekismus og de 2 første parter af forklaringen udenad. En gang hver anden uge skal degnen samle ikkeskolesøgende børn i søndre distrikt hos en bonde og derefter i nordre distrikt og konstatere, om forældrene tager deres undervisning alvorlig.

- 6. *Poul Hansen Felding* 1751-53. - 7. *Laurids Jepsen Fruerboel* 1753-73. Ved en visitats 1756 skrev Brorson: »Degnen *Lars Frueboll* er christelig i sit levned og flittig i sit embede. Der har i sognet været nogen confusion med skolevæsenet, som dog nu ved nærmere efter Deres Kongel. Majestæts derom ergangne allernaadigste befaling forfattede fundatz formeenes at være afhiulpen«. - 8. *Christen Jørgensen* 1753-1801. - 9. *Søren Rich* 1801-17. - 10. *Hans Jessen* 1817-20. - 11. *Nikolaj Stokholm* 1820-44, var præstesøn, handelsmand og kromand, dygtig og anset. - 12. *Anders Madsen* 1844-51. Skønt pligtopfyldende og dygtig lå han jævnlig i strid med præsten, der bl.a. klagede over, at degnen satte høstakke på kirkegården. Sogneforstan- derskabet erklærede, at det ikke voldte anstød, desuden kunne degnen kun få høet i laden gennem en luge ind mod kirkegården.

Ladens østre ende var bygget i lige linje med kirkegårdsdigets indvendige side. Præsten påstod, høstakkene var brandfarlige for kirken. Provst Gad fik da forstanderskab og kirkeværge til at flytte diget 3 alen bort fra laden, så høet kunne forkes ind uden først at komme på kirkegården. - 13. *Claus Christian Steffensen* 1851-79. Ved hans ankomst havde der i mange år ikke været ringet med kirkeklokken morgen og aften. Han begyndte først med det 1858 efter fremkomsten af et cirkulære. Pastor Schiørring besøgte ham på hans dødsleje på Tarm sygehus og spurgte, hvordan han havde det. Dertil svarede den gamle degn: »Jeg har det godt; thi jeg tror på syndernes forladelse, kødets opstandelse og det evige liv!«

- 14. *Laurids Elias Momme Johs. Ebbesen* 1879-1911, var formand for sparekassen. - 15. *Frederik Frederiksen* 1912-28, blev 1926 cand. theol., 1928 præst i Kegnæs. - 16. *Laust W. Østergaard Hansen* 1928-

1789 hedder det: »Degneskolen bliver, hvor den er ved kirken for søndre og vestre sogn« med 43 børn. Den anden skole skulle være ved Præstbro med 37 børn, men tilføjes det: »den er ikke på det rette sted«. De to skoler kunne ikke dække sognet. 1828 nævnes hovedskolen samt Vestre og Nordre skoler. Der holdtes skole i Stoustrup i 1830erne. 1908 blev biskolen her til et selvstændigt lærerembede, der havde lærerne *Jørgen Jørgensen* 1908-18 - *Laurits H. Bundesen* 1918-23. - *Magnus Kristensen Skov* 1923-

Gundesbøl - Rosendal - Odderup. Der var biskole i Gundesbøl i 1846, og fortsatte til ca. 1860, da den flyttedes til Rosendal, den nedlagdes 1898 og der blev atter biskole i Gundesbøl og tillige i Odderup. 1910 blev de begge nedlagt, og der byggedes påny skole i Rosendal, omtrent på den forriges plads, med enelærerne: *Jens Peter Jepsen* 1910-21. - *Ole Friis Nielsen* 1921-. Da Odderup biskole nedlagdes, blev der friskole, hvor mange lærere har virket, ofte kun et par år hver.

Vittarp biskole begyndte som en vinterskole vist 1847, der 1891 omdannedes til biskole. Blandt lærerne kan nævnes *Søren Karl Hansen*, f. 1845 i Tarm, død ca. 1929, han begyndte i 1863 som vinterlærer, var lærer i Foersum, senere her i flere år, han var forpagter af Oddum præstegård, se der. - *J. N. Brande* var her 1895-96, var husmand, holdt skole om dagen og pløjede ved måneskin, syngende Grundtvigs salmer, han blev forstander for Bramming efterskole.

1923 oprettedes en skole i *Øster Rabæk*.

HOVEN

var anneks til S. Omme, og degnene derfra passede kirketjenesten her til 1846. De var: 1. *Hans Jensen Sæby* 1685-1726. - 2. *Christen*

Andersen Friis 1726-65. - 3. Hans Bagmann 1766-1801. - 4. Lorentz Peter Fog 1801-46.

Efter skoleanordningens fremkomst holdtes et møde i Hoven kirke d. 30. april 1741, hvor man vedtog en plan for skolegangen i sognet. På grund af den spredte bebyggelse, »adskilt ved 3 strømme, som en stor del af vinteren er vanskelig at passere«, fandt man det nytteløst at bygge skoler, men bestemte, at der fra Martini (11/11) til Pedersdag (22/2) skulle holdes omgangslærer for Ørbæk, Dyrvig, Hulmose og Lakkenborg, en anden for Påbøl, S. og N. Grene, møllen, stedet ved kirken, annekspræstegården, Knyl (»Køyl«) og Hedehuset, mens den 3. omgangslærer skulle have Okslund, Barslund og Grimlund. Sognekæmændene erklærede, at de ville koste og lønne de 3 skoleholdere, når de fik lysepengene 5 sdl., tavlepenge, og hvad der ellers faldt i skolekassen. Forældrene skulle selv antage lærerne og udgifterne udredes af alle efter hartkornet. De to ældste mænd i hvert distrikt bemyndigedes til at udpante modvillige. Således overgav præst og herskab deres myndighed til beboerne, hvad selvfølgelig ikke forhindrede, at præsten kunne komme og visitere.

Ordningen blev gennemført. 1756 visiterede biskop Brorson og noterede, at Hoven havde »3 omgående skoleholdere, som var upåklagelige i levned og embede«. 1762 nævner han også 3 og roser resultatet: »Ungdommen svarede smukt«. Det er så meget mere beundringsværdigt, som lærerne ofte kun var store drenge, men som forældrene selvfølgelig kendte og kunne sige god for. Endnu efter 1800 kunne man vælge blandt konfirmanderne. Men der var også andre. 1801 således i Hoven Chr. Sørensen, f. 1755. 1812 Mads Christian Christensen, der var seminarist og boede i Dyrvig. 1819 Erik Nielsen Møller, dim. Jonstrup, f. 1797 i København. 1834 og 45 var Jørgen Hansen lærer i Påbøl. 1834 nævnes Jeppe Jensen i Ørbæk. 24 år. Samtidig nævnes Jens P. Christensen, 18 år, som omgangslærer i Grimlund.

Ikke blot i vore centraliseringstider kan der stå strid om en skoles placering, men det kunne der også i 1843, da Hoven skulle have en ny skoleplan. Degnen Lorentz P. Fog boede jo i S. Omme. Han skulle afgå 1845. Hoven skulle så have sin egen kirkesanger, og man vedtog, at hovedskolen skulle være mellem Ørbæk og Dyrvig og en biskole mellem Påbøl og Grimlund. Men beboerne i det sidstnævnte distrikt ville ikke bøje sig for autoriteterne. De ville have biskolen bygget ved kirken og så helst, at hele sognet kun fik den ene skole. 1846 afslog kancelliet deres forslag, også sogneforstanderskabet med pastor Vilh. Birkedal i spidsen stod hårdt på den vedtagne ordning. Imidlertid skønnedes det, at de overordnede myndigheder tog lempeligere på sagen, men Birkedal hævdede, det var helt meningsløst at lægge en

biskole så tæt ved hovedskolen. Biskoledistriktets beboere gav sig da til i hast at bygge skolen ved kirken uden tilladelse, og samtidig kom de med de groveste beskyldninger og insinuationer mod sogneforstanderskabet. Birkedal skrev, at han »næppe kan komme sammen med flere af hint biskoledistrikt, uden at udsættes for ubehageligheder, og således er Hoven sogn, som før var et så dejligt sogn, blevet et sogn, hvor tvedragt og partier skiller fordums venner, naboer og slægtninge ad«, og det skønt kommunen havde vedtaget at betale byggeriet, hvis skolen blev godkendt; men Birkedal ønskede sikkerhed for, at en lovlig opført hovedskole ikke skulle ødelægges af en ulovlig biskole. J. Mouridsen ved kirken afstod grund til skolen, og hans kone talte med Birkedal og bad om, at hendes børn måtte undervises der. Det virkede; for et mindeligt ord af en mor, stod præsten ikke så fast som overfor beboernes masse! Desuden var det en kendsgerning, at skolen stod der. Og så blev biskolen da hovedskole. Der blev så vinterskole ved Nedergård, og læreren i Hoven underviste der om sommeren, da der hverken var bro eller spang over åen, måtte han benytte en båd. I 1870erne var der pogeskoler for de yngste. Th. Hansen fortæller, at han som 7årig gik op til Gamle-Hans i Barslund, hvor skolen holdtes i de gamles sædvanlige opholdsrum, sovekammeret, og hvor småbørnene nød megen godhed.

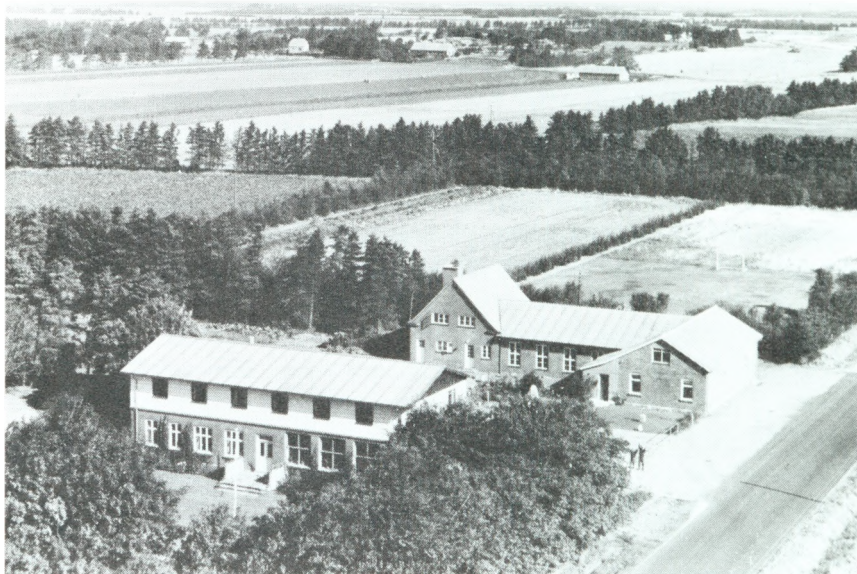
I Hoven rejstes en ny skole 1880: *Peder Birch* 1846-61. - *Lars Mortensen* 1861-64. - *Kristian Kristensen* 1865-1906. 1895 dbm., 1906 fortjenstmedaljen i sølv, død 6. nov. 1918. Han havde været på højskole hos Christen Kold og på seminarium hos Svendsen, Jelling. Det prægede ham og hans skole for livet. Var gift med Karen Marie

Hoven kvindehøjskole med et hold elever.

Jensen fra Hoven mølle. 1877 oprettede Kristensen Hoven kvindehøjskole, som 1891 blev uddannelsessted for vinterlærerinder, og hvor N. J. Østergaard var forstander fra 1918 til sin død 1931. Østergaard, der var Kristensens svigersøn, gift med Hulda Kristensen, var førstelærer 1906-31. - Harald L. Winther 1931-.

Knaplund. Skolen i Nedergård fortsatte til ca. 1870, hvorefter der holdtes biskole i Knaplund forskellige steder, mest hos »Store Niels« og fra 1890 hos biskolelærer Jens Andersen. 1906 oprettedes et fast embede og byggedes skole. Blandt biskolelærerne kan nævnes senere konseilspræsident I. C. Christensen 1873-74 og J. P. Kr. Møller, senere Grønfeld, samt Jens Andersen, der virkede her 1886-1905. Fastansatte: Rasmus Sofus Jensen Bønnerup 1906-09. - Aage Gravenhorst Johnsen 1909-13. - Christian Jensen 1913-17. - Jens Kristensen 1917-20. - Karl Hansen 1920-23. - Hans Hedegaard Rasmussen 1923-27. - Thorvald Christiansen Waaben 1928-. - 1960 blev skolen solgt til forstander Aage Jensen, der omdannede den til ungdomsskole.

Hoven ungdomsskole.

II SPECIEL DEL

- Darrwytthlyskal gyngstho
- gyngstho
- hangsthozpo om^{oz}
- darrum . om^{oz}
- gyngstly om^{oz}
- biamingstly om^{oz}
- warchoep om^{oz}
- dphoep om^{oz} d=folata
- wylpooep Gj?
- darrum . o.

- afakryht
- afakoe om^{oz}
- weestyn . n.
- lachingstly . n.
- byddoep . om^{oz}
- hndelime . om^{oz}
- hofstz . om^{oz}
- fuzhlyngstly Gj?
- fofdym . om^{oz}

- skafstho ✓
- skafst . om^{oz}
- beuumm . om^{oz}
- zulagst . om^{oz}
- garru . om^{oz}
- hoesthoep . o.
- afpooep . o.
- fiecthym . Gj?
- mylyrbly . om^{oz}
- grunstoep . o
- spax . o.
- stacthoep . om^{oz}
- nearstlyergh om^{oz}
- mylyl . om^{oz}
- tgerburgh om^{oz}

- paand om^{oz}
- faburgh om^{oz}
- zaux . om^{oz}
- haorupstly
- hoo om^{oz}
- opelky . om^{oz}
- vellin . Gj?
- ill . om^{oz}
- jantchoep . om^{oz}
- hemygh . om^{oz}
- vortpep . om^{oz} d=folata
- mylyl . om^{oz}
- lymwy . om^{oz}
- laedun . om^{oz}
- lunde . Gj?
- kowdngstly . o.
- fander boel . om^{oz}
- lmburgh . om^{oz}
- hofne . om^{oz}
- slguch . Gj?
- haxmach . o.
- uouabozk . om^{oz}
- wyin . om^{oz}
- lewdel . om^{oz}
- oddum . o.
- haren . Gj?
- strellygh om^{oz}
- llym . om^{oz}
- goddy . om^{oz}
- choesthoep . om^{oz}
- dngdker . om^{oz}
- enstoep . om^{oz}
- darrwygh tu jacob . om^{oz}
- beara . oncholu . Gj?

Sønder Bork sogn

Selv om Nørre Horne herred fremtræder på kortet som en tilsyneladende sluttet enhed, er der en betydelig forskel på herredets sogne. For flere af dem gælder det, at de gamle bondebebyggelser ligger som perler på en snor langs åløbene med enge, der gav græs om sommeren og hø til vinteren, mens de højereliggende sandede, dengang kalktrængende agre ofte gav »rugen svang og sveden og spergelhøst for byg«. Modsætningen hertil var sogne med særlig mange og store enge som Lønborg og Egvad, men da især N. og S. Bork med de fede marskenge og de store landsbyer og endvidere det sydligste sogn Strellev, der med sine muldrigere jorder blev anset som et rent smørhul.

Navnet Bork har oprindeligt lige som mange andre landsbynavne endt på -vig; men her er -wik ligesom ved Hjerk og Frøjk i tidlig middelalder blevet sammentrukket til -k. Forreste led har vel været -borg, altså Burg-wik. ¹⁾

Billedtekst til foranstående side:

En skindbog, der på grund af sin ælde kaldes »Ribe Oldemoder«, har en liste over stiftets kirker ca. 1325 og giver derved en oplysning om herredet i denne meget gamle tid og bl. a. sognenavnenes gamle former. Den nævner med romertal, hvor mange skilling sterling hver kirke årligt skal svare (sikkert gæsterafgift til bisp eller sysselprovst) og viser derved noget om kirkernes velstand, da de rigeste kirker betalte mest. — Siden omfatter Warwithsysæl. 2. spalte har først Faanø iiij, Faburgh iiij, Oruæ (Orre) iiij. Derefter følger Hoornshæreth (der som tidligere nævnt dengang omfattede alle 3 Horne herreder): Hoo iiij, Oxeby iiij, Bellium vj, Aal viij, Jamthorp viij, Hennygh viij, Vgthorp viij desolata (øde, tilføjet med en senere hånd, ødet skyldes den sorte død eller anden ulykke), Nybyl (Nr. Nebel) viij, Lynwy iiij, Liodium (Lydum) iiij, Lunde vj, Kowangh (Kvong) v, Synderbork viij, Linburgh viij, Hofne (Hoven) iiij, Ølguth vj, Hæmeth v, Norræbork iiij, Wijm iiij, Ekwath iiij, Oddum v, Hoorn vj, Strellygh iiij, Lyyii iiij, Hoddy iiij, Thorsthorp iiij, Anzaker iiij, Tiistorp iiij; Warwyth beati Jacobi viij, beati Nicholai vj (kirken nedlagt). — Forkortelser af visse ord er opløst. Vi ser, at de kirker, der senere var mest velhavende, var velhavende allerede dengang.

Har Ringkøbing fjord da sent en vig ind langs de to sogne? Ja, det gør den faktisk endnu i nogen grad. Trækker man en linie fra Skidenbugt i Værnengene over fjordens sydligste del over til sogneskellet mellem N. Bork og Hemmet kan det syd for liggende fjordområde godt kaldes en vig. I gammel tid var det endnu mere udpræget. Sand og marsk har nemlig bredt sig og opfyldt den sydlige del af vigen, så S. Bork sogn er blevet meget større end det oprindelig var. Det er så heldigt, at landet blev kortlagt af en nogenlunde pålidelig kartograf, før de store forandringer satte ind, nemlig af Joh. Mejer. På et af hans kort fra 1655 ser vi fjorden og den sydlige tange mod havet med Bjålum, Gøddel, Klinthanerne (nu Mjølerne) og Tipperholm. Vigen sendte en fjordarm helt ind mod Lønne kirke.

Endnu 1783 levede der folk, som kunne huske, at der »i gammel tid« var et naturligt skel mellem Lønne og S. Bork sogne, nemlig »et stort sejldyb, der kom af fjorden nordfra og gik næsten lige i syd til Lønne by.... men nu har sandflugten i nogle år således tiltaget, at bemeldte gamle sejldyb er næsten ganske tillagt«. Da de driftige borkere var ude efter at bjerge sig en god bid af Lønne sogn, kunne de dog ikke indrømme, at sejldybet var »stort«, men nægte dets eksistens kunne de ikke.²⁾ S. Bork og Lønne var altså i gammel tid adskilt af en vig. Da Skrumsager vel har haft eng herude, kan et gammelt sagn om, at Skrumsagers stude er indskibet på gårdens grund for at skikkes til Holland, vel gerne være rigtigt.

I vigen udmundede Lydum-Skrumsager A, efter at den forinden havde gennemstrømmet en langstrakt sø, kaldet Anerå. Da søen udtørredes 1949 under de da foregående landvindingsarbejder i Bork marsk, blev der på søens bund fundet talrige nedliggende træstammer 7 - 8 m lange og et bredt bælte med træstubbe; i midten af søen var de dækket af 1/2 m ferskvandsdynd med skaller af dammuslinger. Nogle undersøgte træ- og bark stykker var el og birk. Dybere nede var der et tørvelag. Her har altså engang været en fugtig mose, som i en periode blev så tør, at en birkeskov kunne vandre ud på den alt sammen, før den omdannedes til en sø.³⁾

I nærheden af den førnævnte vig er der i oldtiden rejst en borg, men man ved intet om den.

Så længe fjordens forbindelse med havet var vidåben, skete der jævnlig oversvømmelser på sognenes lave arealer, når der indtraf stormfloder, ja, det kunne ramme størsteparten af byerne. Den frygtelige stormflod 1634 gjorde sig også gældende her. 1682 bortrev en stormflod N. Bork vandmølle. 1690 skriver præsten: »Vore bedste enge ere omkring ved fjorden beliggende, og hænder det sig ofte, at Vesterhavet går op over dem, når høet ligger på skår, og bortskyller og

fordærver det, som slået er, nogle gange år efter år, så vi derudover tit må lide mangel på hø og foder«. Og så kommer den periode, da flyvesand og vand for alvor trænger ødelæggende frem over de gode enge, se foran. Endnu sidst i 1700erne kunne floden komme så pludselig, at den på tre timer kunne oversvømme det meste af sognene, og man kunne finde vragestumper i S. Bork bys gader. Især var det galt under »havrendinger«, når havet brød gennem klittangen, værst var det 1825, da det gik frygtelig ud over klitten, og havet på én gang brød igennem seks steder. Da trængte vandet ind i husene i Bork og overraskede folk i deres senge. Feilberg fortæller, at en kone vågnede ved vandets skvulpen og vækkede manden med udråbet: »Jøsses, tappen er gået af øltønden!« Han sprang ud af sengen og stod i vand til knæene, hvorpå han helt sindigt svarede: »A tænker ellers, her er mere øl end vort eget!«

De store forandringer i fjordens sydlige del har især været følelige for S. Bork sogn. Ved Gabets vandring mod syd sattes en storstilet sandflugt i gang (se foran), idet der skete brud i Tipperhalvøens klitter, som for en stor del fejedes ud i fjorden, hvor sandet dannede flader, der lå tørre om sommeren, og ofte havde sandflugt, men i reglen stod under vand om vinteren. I sidste del af 1600erne gik Lille Bjålum (Gødelbjerge) og Lønne bjerge i flugt og opfyldte fjordarmen. Derved dæmmedes op for vandløbene, så marsken gik under vand. 1714 nåede sandflugten ind til S. Bork marsk, hvor den i 5 år ødelagde »mangfoldige tusinde skår eng«.

Da fremstår engenes redningsmand og sandflugtens første betvinger Chr. Hansen Teilman til Skrumsager. Han får gennemført, at marskens lodsejere rejser diger for sandflugten, ompløjer engene øst for digerne og graver et nyt afløb for den oversvømmede marsk, Store Kast eller *Falen Strøm*. Det blev færdigt 1719, og året efter kunne Teilman triumferende indberette, at »mange 100 engskifter, som i 16 år har stået under vand, nu er tørre den ganske sommer«. Om diget aflejrede sandflugten Anerbjerge. Tillige var Teilman den første, der dæmpede ved at plante hjelme.

1760 blussede sandflugten atter op i Anerbjerge, og 332 mænd byggede i 2 dage 3 store diger efter Teilmans metode. Imidlertid føg det stadig fra de store klitter på Tipperhalvøen, fra Store Bjålum og Lønne bjerge. »Hele den sydlige del af Ringkøbing fjord er opfyldt med sand, så man nu kan køre i fjorden, hvor man tilforn sejlede og fiskede«, skriver professor Wiborg 1795. Da marsken stadig truedes, rejste man atter diger eller værn, som de kaldtes. 1792 rejstes et ved Falen kro, men stormfloder bortrev det. 1795 rejstes et andet efter Wiborgs forslag; de byggedes af stager og lægter med knipper af

halm, tang og lyng. Sandet skulle selv forme det til dige. Det er det såkaldte Gamle Værn. Bønderne vedtog, at hver lodsejer skulle arbejde lige så mange dage årligt ved Værnet, som han ejede dags slet i marsken. Lodsejerne fra Henne og Lønne nægtede at deltage, de led selv hårdt under sandflugten, især Lønne. Alligevel kom de senere til at fortryde det. Lovgivningen fastslog nemlig, at arealer, der indvindes ved flyvesandets dæmpning, skal tilhøre dem, der udfører arbejdet. 1801 opførtes det nye værn af folk fra N. og S. Bork, Henne, Lyne, Kvong, Lydum og Vium. I mange år arbejdedes der stadig med værnene. 1806 opførtes det nyeste værn i Bjålum. Samtidig frededes og tilplantedes klitterne med hjelme, og sandflugten hørte omsider op. Det sandhærgede Lønne afstod 1784 Tippetangen til beboerne i S. Bork. Derved afskar de sig fra at få del i de store landvindinger, der nu fremkom. Tangen blev nemlig til Tipperne.

Ved Nymindegabs stadige vandring mod syd og ved, at der dannedes barrer i udløbet, opstemmedes fjordens vand så meget, at det satte Tipperlands store flader under vand og derved bidrog til at standse sandflugten. Samtidig aflejrede vandet klæg, så da fladerne atter dukkede op og groede til, var her nye marskenge. De første der kom frem, var tipperholmene mod nord. Omkring 1775 tog staten dem i besiddelse, da de ikke var landfast med nogen ejendom. 1805 fastsattes Tippeternes sydgrænse efter en linje fra Lønborg kirke til lodsmandens hus på klitten. Syd for denne linje dukkede Værnengene frem. De sydligste deltes mellem lodsejerne i S. Bork marsk og kaldtes derfor Dagsletværn. Området ved Skidenbugt og Nyværn, fik de ejere af ufrigt hartk. i N. Horne herred, som havde arbejdet der, det deltes efter disses hartk. og kaldes Hartkornsværn. Bjålum enge indpælede de driftige S. Borkere allerede 1808. - På Tipperne er der nu fuglereservat.

Da udløbet ikke mere tillod, at der kom nævneværdigt saltvand ind i fjorden, standsede marskdannelsen, men engene voksede alligevel ved bundfald i fjorden og tilgroning med ferskvandsplanter. Disse nye enge kaldes opgrøde.⁶⁾

I den store S. Bork marsk havde beboerne fra mange sogne ejet andele og det gennem umindelige tider. Her var lodsejere i S. og N. Bork, Hemmet, S. Vium, Lyne, Horne, Tistrup, Torstrup, Kvong, Lunde, Ovtrup, Lydum, N. Nebel, Lønne og Henne sogne, desuden havde både Nørup og Bredsten kirker hver sin eng. - Så attråværdig var marsken i en tid, da eng var agers moder.

Gående øst-vest ind til Anerbjerg havde hver gård en lang, smal engstrimmel, 1, 2 eller 3 skar bred efter ejendommens størrelse, og bjergningen skete i fællesskab, så der blev begyndt på samme dag. Da

Store Kast. I baggrunden Anerbjergene. Tegning af Alf. Kaae 1952.

strømmede sletkarle med deres kvindelige afrivere til. Var arbejdet end strengt, forløb det festligt, når så mange folk fra så vid omkreds var stævnet sammen og skulle overnatte derude. Om aftenen festedes der i Vrågård og andre marskejendomme, og det kunne gå livligt til. Ved marskens udskiftning 1822 hørte disse fester op, da samledes en ejers mange spredte lodder i een, og manden kunne nu bjerge den, når det passede ham. Dog kunne der endnu smages så rigeligt og på så manges »sirup og brændevin«, at det kunne knibe at holde retningen, når den smagende skulle tilbage igen!

Vandafledningen var stadig et problem, og de mange spredte ejere, snart af større og snart af ganske små arealer, havde ikke samme interesse i et bekosteligt uddybningsarbejde. Siden 1772 har der været landvæsenskommissionsmøder 20 gange om arbejder med Skrumsager Å, der dog sluttede med gennemførelsen af en åudbygning 1929-31. 1931 blev sluserne ved Hvide Sande færdigbygget, så sognene nu skulle være fri for stormfloder. Den højereliggende marsk gav efterhånden for lidt hø. Unge, driftige folk prøvede at pløje den og så korn, men vandafledningen var stadig ikke god nok. 1942, under besættelsen, vedtog man en plan, udarbejdet af Hedeselskabet, om kunstig afvanding med kanaler og pumpeanlæg, 1945 blev arbejdet udbudt og gennemført i de følgende år. Nu ser man bugnende kornmarker derude, og nye hjem har rejst sig.⁷⁾

1599 havde adelige størstedelen af sognet, nemlig 18 gårde og 10 bol, kronen havde 11 gårde og 4 bol, Ribe kapitel 1 gård, Ribe hospital 1 bol og Bork kirke 1 bol. Det svinder i krongodset, men 1660 har kronen endnu 2 gode gårde i S. Bork by under Lundenæs samt 2 gårde i Obling og i Nyland, men kun lidt under Lønborggård, og det er stærkt krigshærget: Las Nielsens gård er forfalden og næsten øde, Bodil Jørgensdatters bol er øde, 2 andre bol er ved magt, H. Møgelgårds og A. Hansens.

SØNDER BORK

Biskop Hartvig Juel mageskiftede 1493 med Sct. Laurentius' alter i Ribe domkirke, således at alteret fik biskoppens gård i S. Bork for et byggested i Rødding. Da gården i Bork mærkeligt nok ikke havde eng, tog biskoppen, dog med dekanens og kapitlets samtykke, men næppe sognefolkens, noget ager og eng fra S. Bork kirke og lagde det under den gård, han havde byttet bort. Kirkejorden havde Nis Twson før haft i fæste, landgilden var 4 ørte 4 skp. byg. Denne gård blev vist ved reformationen lagt under Ribe hospital sammen med en anden, der hørte under et andet af domkirkens altre, biskop Nicolaus'. 1688 har

hospitalet kun een gård i Bork, den er på omtrent 5 td. hartk. og er vistnok den, der tidligere hørte under Sct. Nicolaus' alter.

Ved et pavebrev af 1508 oprettedes et nyt prælatur i Ribe med en domprovst over Hardsyssel, og herunder lagdes en gård i S. Bork, 1688 fik den hartk. 8.322 og var da fæstet af Mikkell Laursen. Det er samme gård som Vrågård, se der, og en af de gårde, Lauritz Pogwisch ønskede at få, men ikke fik. Fæsteren var da (1643) Las Michelsen. Under selve bispestolen har hørt mindst 4 gårde i sognet. Da feltherren Johan Rantzau var blevet lensmand i Ribe, nævner han 1537 i sit regnskab fire »bispetjenere« i byen, altså mænd, der tidligere hørte under krumstaven, men da bisperne afskaffedes og erstattedes af superintendenten på fast løn, blev det tidligere bispegods som herreløst inddraget under kronen. Bispetjenkerne var Simeñ Myrck, der svarede 1/2 td. botter (skuller), 3 ørte byg og 1 svin i landgilde, Chresten Overgaard med 4 ørte byg, 1 svin, 1 1/2 td. botter og 9 ort gæsteri, Chr. Hansen med 4 ørte rug og 1 svin og Clemen Iwersen med 3 ørte byg og 1 svin.

Provst Kristjern stiftede 1310 en messe og til dens afholdelse gav han bl. a. gods, som hans broder Niels Haak havde part i. Ville broderen ikke billige stiftelsen, skulle han have erstatning af »vort fælles gods i Bork«. ⁸⁾ - 1522 skøder Clemen Matsen til Las Iwersen i Lundh (Lunde) to enge på Høng i S. Bork marsk, den ene 9 skar bred med Mikkell Skytte på øster side og Chr. Kimer på vester side, den anden var 8 skar bred og i eg (i kant) med Poul Møller og Chr. Hansen. ⁹⁾ I Rantzaus pengeregnskab 1538 nævnes følgende, der svarer omk. 1 mk.: Esbern Michelsen, Jep Atzersen, Eske Michelsen, Dynes Persen, Chr. Simmensen og Per Paulsen. ¹⁰⁾ De har nok været fæstere på gårde, der allerede i middelalderen var krongods, eller de har været selvejere, der havde forbrudt deres gårde. En af disse gårde må være gården Slot, som kongen 1528 gav herredsfogden brev på, at han og arvinger måtte nyde »til evig tid« mod at svare sædvanlig afgift.

Der var dog endnu flere folk i byen, for 1544 stævnedes Johanne Laskone i Laustrup Frans Jespersen i S. Bork, fordi han havde trolovet sig med hendes datter, men var gået fra sit løfte. Han skulle møde for kongen, når majestæten kom til Ringkøbing. S. å. stævnedes Poul Graversen i Varde P. Maygaardt (Magård) i Bork for et falsk vidnesbyrd, han svor ham på om nogle penge. Også han skulle møde i Ringkøbing. ¹¹⁾

1573 har kronen følgende bønder i byen: Mikkell og Ib Jensen svarer 1/2 td. smør, 1/2 ørte byg, 1 skovvogn, desuden 3 agre under samme skyld, 12 læs eng, kaldes Grubeng 12 skar bred, 1 mølleeng. Terman Jensen 1 mark, 2 ørte 4 skp. byg. Nis Madsen 1 skovvogn, 1 toft. Las

Sørensen 2 pund smør, 2 ørte byg. Thue Mikkelsen af nogle stykker enge i Hemø gest og Bork Marsk, som er hans arvegods, 20 kabliau. Adser Sørensen 2 1/2 ørte byg. Søren Lassen 1/2 ørte rug, 1 ørte byg, 1 toft, af 2 1/2 læs eng på Gaub 1/2 pund smør. Bertel Lassen af 4 stk. jord, kaldes Hindhøs 3 ørte byg, nok tre tofte under samme skyld og af 3 stk. jord 6 sk. Desuden svarede de hestegæsteri: Mikkil Ibsen af 5 heste, Nis Madsen 5, Las Sørensen 2, Eske Mikkelsen 4 og Bertel Lassen 4, og hver af dem svarede endvidere 1 svin.¹²⁾ 1579 får Ribe kapitel bl. a. 1 bol på Koldtoft i S. Bork. 1640 får C. Nielsen i Koldtoft en mand dømt til at betale en gæld. Han er her endnu 1655.

I den følgende tid svandt det i krongodset. Mads Skade, Østergård, fik 1 gård ved et mageskifte 1582. Det var en selvejergård. Han får også en gård i Obling og 1 i N. Bork. 1585 får Ribe kapitel en krongård i S. Bork, men 1617 får kronen 1 bol og 1 gadehus ved mageskifte med Kristoffer Gersdorff. 1588 tilbyder Ludvig Munk til Nørlund 4 gårde i S. Bork i mageskifte med kongen. 1639 afstår Kristoffer Hvas, Hennegård, 1 gård, 1 bol og en halvgård samt 1 gård i N. Bork til kronen ved et mageskifte.¹³⁾

I første del af 1600 tallet gør forannævnte Las Mikkelsen i S. Bork sig stærkt gældende. Han er muligvis en efterkommer af herredsfogden af samme navn og svoger til Las Lauridsen i Obling. 1618 er han i proces med sine fjerne slægtninge J. Iversen i Bandsbøl og N. Nielsen i Obling om en bondegård i S. Bork, som Mikkil Thuesen da påboede. Den var tildømt bønder, vel efter Klementsfejden. Begge parter mente hver især ved arv og køb at have ejendomsretten til den. 1633 beskylder han svogeren for at have revet hø fra velb. Niels Langes eng. Las Lauridsen nægtede og stævnede Las Mikkelsen for en så utilbørlig sigtelse og mente, at han derfor skulle være »feld« (nederfeldig, en, der ikke har formået at rense sig) og fravist loven. Herredsfogden frikendte ham, hvorefter Las Lauridsen stævnede Las Mikkelsen og herredsfogden for landstinget. Her svarede Mikkelsen, at det var bevist ved et syn, at der var taget 2/3 af et skår fra Niels Langes eng, og han erklærede, at han selv havde set Oblingmanden rive græsset bort, men Langes tjener havde nok slået ham for nær, så det var hans eget græs, han rev til sig igen. »Jeg har ikke sigtet ham for, at han har gjort noget uærligt. Sagen går ikke hans ære eller lempe for nær«. Med denne tilbagekaldelse sluttede sagen. Iøvrigt var Las Mikkelsen en velhavende mand, der havde penge tilgode hos mange, og han inddrev dem ved rettens hjælp, 1645 således hos »ung« Søren Nielsen i Grærup, hvor der blev udsat to køer for 13 sdl. og to stude for 9 1/2 sdl. 1609 optrådte J. Mikkelsen i Esbøl på hans vegne og krævede havre som »hesteleje« og faldsmål hos folk i Nebel og Ho.

1640 beskyldte en kvinde i Nebel ham for at være hendes barnefader to gange, men hun afvistes af retten, da der var en fejl i stævningen. 1647 optræder sønnen Mikkell Lassen på hans vegne.¹⁴⁾

Hans slægtning Chr. Clausen i Sædding var 1617 i et drabeligt slagsmål med Hans Sørensen i Bolkær, de leverede hinanden mange sår. Atter pukkede Las på slægtens velstand, da han på Clausens vegne tilbød at stille 200 rdl. i borgen, 100 til kongen og 100 til Hans Sørensen, hvis denne ville stille samme kaution, hvad sikkert lå uden for hans formåen. Las var også selv krigersk. Det var ikke billigt med slagsmål i hine tider, da folks moralske vandel var sat under opsig. 1638 gav han tilkende på tinget, at da J. Christensen i S. Bork havde sigtet ham for tre stavshug, og han var blevet dømt til at bøde for det ene, så betalte han 6 rd. for det, men med hensyn til de to andre hug svor han selv tolvte, at det var en løgnagtig sigtelse.¹⁵⁾ - 1618 har han proces med Jens Iversen i Bandsbøl og Niels Nielsen i Obling om en bondeejendom i S. Bork, som de har fæstet bort til Mikkell Thuesen, og som de havde købebreve, pantebreve og skøder på, men som Las Mikkelsen i første omgang havde fået kendt ugyldige. Hans gård hørte under Ribe kapitel. 1643 ønskede Lauritz Pogwisch at få den i mageskifte.¹⁶⁾

Det kneb at holde rede på selvejet. 1623 vidnes det, at N. Jørgensen i S. Bork i 20 år havde beboet sin gård uden at svare bondeskyld af den, før Claus Christensen i Obling og Jørgen Nielsen i S. Bork nu krævede det. Maribo kloster havde to gårde her; 1623 henlagde kongen klosterets gods under Sorø akademi, som han da oprettede »af omhu for adelens børns gudfrygtige optugtelse og forfremmelse i sproglig viden og exercitier«. ¹⁷⁾

Mens mænd som Las Mikkelsen drev handel med kreaturer og korn og åbenbart tjente tykt på det, var her også en rigtig købmand, en »pebersvend«, Mathis Jørgensen, der svarede skat som sådan, nemlig 1 rd. om året. Her var også dygtige håndværkere. Da Lundenæs var ødelagt af fjenden i Wallensteinskrigen var det sognets tømmersmand N. Christensen, der fik arbejdet både i borge- og ladegård med at lave døre, senge, skillerum osv. 1633 kvitterer »C. Mouritzen, snediker i Bork« for betalingen for at lægge og stryge et loft i Lundenæs' ladegård og for reparation af et gammelt loft og for en trappe til loftet, der var brugt »halvfjerde og 60 tylt savdeller« og 3000 loftsøm så nær som 18.¹⁸⁾

1648 skulle der udlægges noget krongods i gælds betaling. Man tilbød bl. a. nogle stykker jord, kaldet *Hindtz Hovedjord*, hvoraf der svarede 1/2 ørte byg, nogle fæsteenge, 2 stk. agerjord i Vang, 1/2 bol,

kaldet *Holtt*, enge på *Hørning Skamskifte*, *Grobenge*, *Gråbjerg* og *Fuglkær* samt 3 enge i *Arnenge* og mark samt 1 gård og 1 1/2 bol.

1683 kaldtes et gadehus i byen *Brødløs*, navnet var nok meget træffende, for huset stod øde, men det er vist blevet beboet igen, for 1762 var der både en Chr. og Eske Pedersen med tilnavnet *Brødløs* og 1787 er der en husmand i byen, som kaldes Peder Nielsen *Brødløs*.

1688 var der 20 gårde i byen, hver på over 1 td. hartk. To var endnu selvejergårde (M. Pedersen og C. Pedersens), hvis herlighed lå under *Lundenæs*, 3 gårde var ryttergods, *Skrumsager* havde 6, *Grubbesholm* 1, *Lønborggård* 1. Næst efter præstegården på 10 td. hartk. var domprovstens gård med en Mikkel Laursen som fæster den største, ca. 8 1/2 td. hartk. *Stegelmann* i *Kiel* havde 2 gårde (overtaget for gæld), kongen 1, *Ribe hospital* 1, *Ribe organist* 1, *Jørg. Arenfeld* 1. endvidere var der 4 bol, hvoraf *Skrumsager* havde et, *Kragsborg* hed det, og *Lønborg* 3. *Skrumsager* havde 2 gadehuse. *Brødløs* nævnes ikke.¹⁹⁾

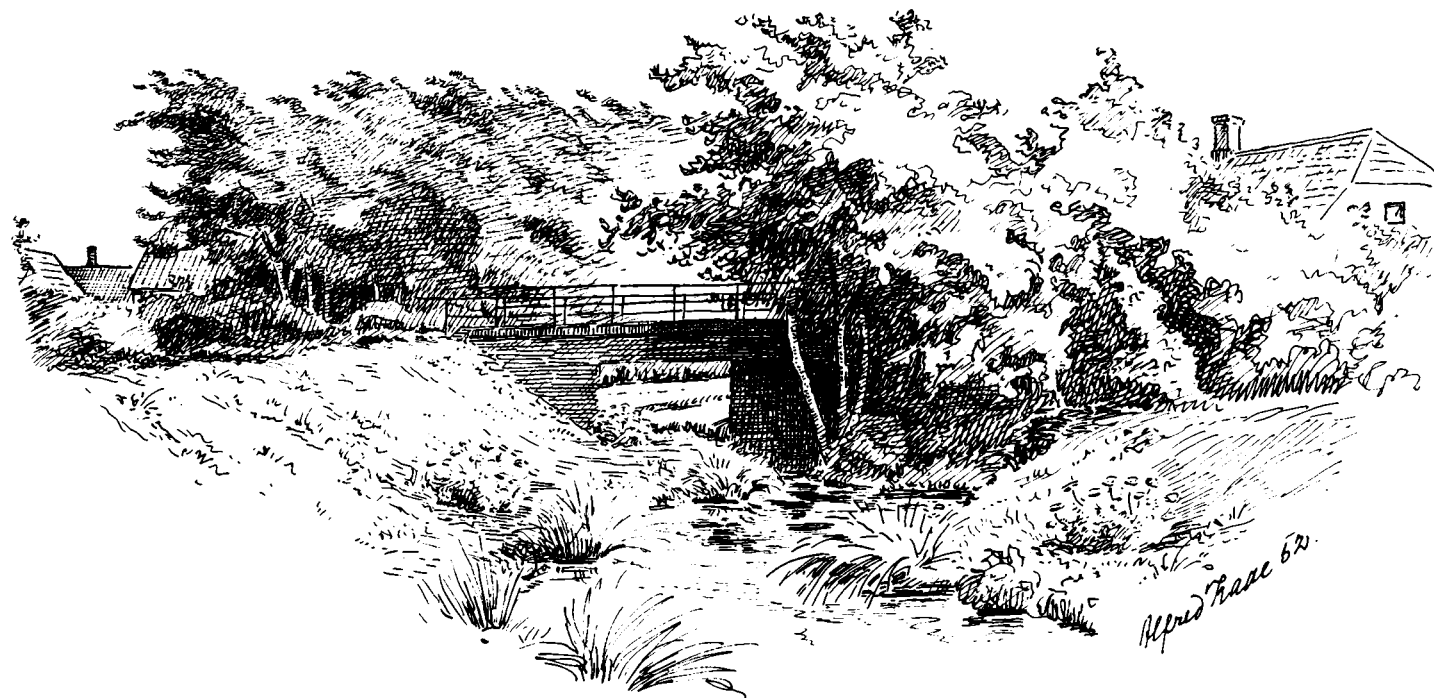
»Af indbyrdes kærlighed« bestemte Simon Hansen og hans hustru, som ikke havde børn sammen, at Simons datter *Maren* efter hans død skulle have det, han efterlod sig, og efter hustruens død alt, hun efterlod sig. Giftede datteren sig, mens faderen levede, skulle hun have halvdelen af midlerne.²⁰⁾

Hospitalsbonden C. Lassen og hospitalsforstanderen havde taget syn på en del agerland norden *Østerby*, kaldet *Scharn*, 2 agre var afmærket med 4 sten, dog var der ingen sten ved sydenden, naboen havde pløjet en fure fra den ene ager, men lagt den tilbage igen inden synet, fra rugageren var der pløjet tre furer, naboen hævdede, der altid havde været en bugt mellem 1. og 2. sten.²¹⁾

Ved de store auktioner over kgl. gods omkring 1719 købte Chr. *Teilman* krongodset i sognet, sognepræsten hr. *Lauge Pedersen* købte *relutionsretten* (tilbagekøbsretten) til sin *bondegård* i byen, det kostede ham 2 rd. 24 sk. 1726 købte *Teilman* *relutionsretten* til to selvejergårde.²²⁾

Hvor vanskeligt det var med pengeanbringelse i en tid, man ikke havde pengeinstitutter, fik C. Pedersen at mærke. Han var formynder for en umyndig pige, *Kirsten*, hvis fader *Mads Torp* var død og havde efterladt hende en arv på 85. rd. C. Pedersen havde ikke fundet nogen, der ville låne pengene og betale renter. Han lagde da beløbet frem på tinget, hvor heller ingen ville låne. Retten forseglede så pengene og overlod ham dem igen.²³⁾

1727 indtraf der et mistænkeligt dødsfald. *Simon Hansens* hustru *Maren Christensdatter* lå død i sengen. Fem nabokoner skulle trække tøjet af hende og iføre hende linklæder i den mørke alkove, hvorefter liget

Bækken gennem S. Bork by. Tegning af Alf. Kaae 1952.

blev lagt på strå i en anden stue, og et par dage efter i kiste i de rette ligklæder. Konerne havde opdaget, at den dodes hoved faldt til hver side og kunne vrides og drejes. Proprietæren Teilmans ridefoged og herredsfogden arresterede da Simon og satte ham i fængsel på Skrumsager. Liget blev synet af en bartsvær fra Varde og en fra Ringkøbing, de fandt størknet blod i halsen. I retten fortalte et vidne, at da han for nogle år siden skulle rejse til Holland, bad Maren om, at hun måtte følge med, da manden slog hende, og hun havde været borte fra ham nogle dage. Fogden Jak. Knudsen med tiltagne domsmænd fandt alt det fremførte mistænkeligt, men manden havde ikke tilstået, hvorfor de ikke ville dømme, men henviste sagen til landstinget, og imens skulle Simon stadig sidde i arrest på Skrumsager.²⁴⁾

1729 havde kongen resolveret, at Ribe hospital skulle sælge det langt fraliggende og af sandflugt hærgede gods, men det lykkedes ikke at få alt solgt. 1741 befaler kongen da, at resten skal sættes til auktion sammen med hospitalsgården i S. Bork. Teilman ejede kirken, men havde ikke fået, hvad han tilkom af det ødelagte gods. Derfor fik han nu kirkegodset og alt tilbageværende hospitalsgods for en billig pris. 1743 har præstegårdens afbygger Jacob Larsen en formue på 65 rd. Selvejerne C. Pedersen 206, Lars Christensen 100, Eske Pedersen 100 og P. Dynesen, der svarer kopskat som ladefoged på Grubbesholm, ejer 100 rd. C. Pedersen sælger 1747 sin gård til Jac. Laursen.²⁵⁾

1778 havde Lydumgård 8 små ejendomme i byen.

Folketællingen 1787 nævner først præsten og degnen og derpå gårdmændene: P. Sørensen, Eske Christensen, H. Christensen Degn, Lars Eskesen, C. Larsen, Jørgen Nielsen, Claus Nielsen, H. Gade, J. C. Høj, N. Pedersen, O. Christensen, Th. Sørensen, Frands Christensen, S. Jepsen, Ingvard Sørensen, C. Sørensen, J. Christensen, Jørgen Sørensen, N. Christensen, J. Sørensen, Jeppe Sørensen, Tyge Mortensen, Lars Christensen Degn, endvidere præsteenken Karen Borch, der beboer et bol sammen med sin datter og en tjenestepige. Husmændene, der ofte tillige havde andet erhverv, var: Mikkel Andersen, Ingvard Frandsen (skrædder), Niels Nielsen (skrædder), Henrik Sørensen (tømrer), A. Michelsen (postbud til Varde) og Frands Joensen (smed), i gadehuse og andre huse boede Dorte Jensen, der gik i dagleje, Helvig Nielsen, der søgte almisse. Anne Nielsdatter, Maren Dal og Abelone Bertelsdatter.

Da beboerne er blevet selvejere, udskiftet af fællesskabet og havde overstået den store landbrugskrise, var der i 1834, når Vrågård og de andre nedennævnte bebyggelser medregnes, foruden præst og degn 28 gårdmænd og 5 husmænd, hvoraf to var tømrere, desuden var H. C.

Olesen Lønøe pramfører ved Nymindegab.²⁶⁾ Sognefogden var Laust Hansen. 1827 var det S. Jørgensen.

En gård i byen hed Henningsgård. 1710 overtog Henning Christensen sin faders gård, måske er det hans navn, der føjedes til gården. Senere deltes den, og så blev navnet til Henningsgårde. Palle Fløe og O. Nielsen skriver 1878 følgende om denne ejendom: »De to gårde hørte oprindeligt under Lundenæs, hvorfra fæsterne købte dem til Selvejendom ved Auktion over en Del af Lundenæs Gods d. 14. Oktober 1741*). Ejeren af Lundenæs, Etatsråd Lukas Klippe, udstedte imidlertid intet Skøde til Fæsterne, Klippe fallerede og Kancelliråd Niels Hansen til Lønborggård og Skrumsager købte Lundenæs. Han påstod nu at være Ejer af Henningsgårde, hvorover der opstod en Proces, som først endte ved en Højesteretsdom af 12. April 1785. Så opsat var Hansen på at blive Ejer af Gården, at man endnu fortæller, hvorledes han bød Præsten i Bork et par sorte Køreheste for at han ikke skulle komme Bønderne til Hjælp. Præsten tog dog ikke mod Hestene, men gav Bønderne Anvisning på en Prokurator, Rådmand Simonsen i Ribe. Denne havde tidligere været Forvalter på Lønborggård og her haft den Dristighed at forelske sig i Hansens Datter, Kristense, hvorfor Hansen jog ham bort. Simonsen nærede af den Grund alt andet end blide følelser mod Hansen, og af Proceduren ser man, at han har gjort alt muligt for at stille denne i så ufordelagtigt et Lys som muligt. Bønderne vandt både ved Underretten og Landstinget, men medens Hansen ved begge disse Retter optrådte på Etatsråd Klippes Arvingers Vegne, erklærede han i Stævningen til Højesteret, at det beroede på en Fejlskrivning, når han tidligere var nævnt som Sagvolder på egne Vegne; han førte kun sagen for Etatsråd Klippes eneste Arving, dennes Søn, Generaladjutant, Major Klippe i Glückstad. Major Klippe afgav imidlertid den Erklæring, at han hverken havde givet eller ville give Hansen nogen fuldmagt til at føre Sagen, da, siger han - »mir der gantze Process nicht angehet«. Sagen blev nu afvist og Hansen idømt bøder til et Beløb af ialt 339 Rdl. Da Hansen havde erklæret, at han kun optrådte på Major Klippes Vegne, og denne påstod, at Sagen var ham uvedkommende, var der ingen, som kunne modtage Købesummen, 329 Rdl. for begge Gårde, og denne blev derfor indbetalt i Statskassen. Fjerne modtager endnu Renter af Købesummen, vistnok et enestående Tilfælde i Danmark«.

De to gårdmænd, der udholdt den langvarige proces var Lars Sørensen og Christen Henningsen. Deres gårde var en af de gamle selvejergårde, så det er egentlig kun herligheden, striden står om,

*) Her er en fejl, muligvis en trykfejl, den rigtige dato er 14. december 1771. J. Sml. VII 39 f.

S. Bork.

men prisen er da også så høj, at den nærmer sig gårdenes hele værdi. 1775 sælger C. Mathiesen, der er flyttet til Ø. Gesten, sin gård i Bork til C. Iversen fra Nebel, og 1785 køber O. Christensen sin påboende gård af C. Thuesen i Lønne.²⁷⁾

Som eksempel på en af de gamle gårdes solide velstand kan nævnes Henningsgården mat. nr. 41 og dens udvidelser. Da Chr. Lassens gård i byen udstykkedes 1799, købte J. Sørensen her en mindre parcel, og da N. Nielsen, der havde giftet sig ind på gården og ejet den i en årrække, solgte den 1864 til sin stedsøn Jens Christensen omfattede den foruden gårdens gamle hartk. 3.210 1/2 og den nævnte tilkøbte parcel kirketienende og værnparten af dette hartk., 10 dags slet i Gamle Værn og 12 dags slet i Ny Værn, 4 parceller fra Skrumsager, en parcel fra S. Bork præstegård og endda andele i tre andre Skrumsagerparceller og en i Bork by.

Ved salget betingede N. Nielsen sig en af den tids drabelige aftægtsydelse - ikke mindst imponerende er drikkevarernes mængde - nemlig: Årlig (halvdelen 1. maj og 1. nov.) 3 td. rug, 3 1/2 td. byg, 2 td. kartofler, 1 lispd. kaffebønner, 9 lod te, 8 pd. kandis, 4 pd. cikorie, 10 pd. uld, 6 karduser skråtobak. Hvert efterår: 2 skæpper salt, 2 pd. humle, 3 lispd. flæsk (vekselvis hvert andet år fra hovedenden, efter at hovedet er frataget, og hvert andet år fra bagenden), 5 lispd. oksekød (udtaget på samme måde), 3 lispd. fersk fårekød, 4 pd. flækister (flomme fra svin), 10 pd. fåretælle, 8 pd. sød tør ost, 10 pd. uheglet hør og 2 pd. grøn sæbe. Hvert forår: 4 lispd. saltet og tørret fisk uden hoveder (halvt torsk, halvt hvilling, kuller). Efterhånden,

Alf. Kaae 52.
S. Sommers gård i S. Bork. Tegning af Alf. Kaae 1952.

når forlanges: 150 hønseæg, 1 læs gulvsand, 3 lispd. frisk nyt rughalm til senge og 2 lispd. tag til brygning, 2 læs langhedetørv à 16 sn., 8 læs hjemmetørv à 14 sn. og 2 læs klyne af Nørhede mose à 50 snese. Hvert andet år: 1 forsvarligt læs plukkelyng. Ugentlig: 2 potter dansk kornbrændevin og 1 1/2 pd. smør. Daglig: 3 potter nymalket mælk, det halve om morgenen, det halve om aftenen. Hertil kom, at aftægtsyderen skulle køre aftægtskornet til og fra mølle, når forlangtes, køre dem til og fra kirke, 2 gange årligt til slægt og venner, dog ikke over 4 mil, vedligeholde boligen, yde dem pleje og tilsyn, »som han for Gud og mennesker kan forsvare«, eller lønne en pige, de selv giver kosten, og tilsidst en hæderlig og anstændig begravelse mod at beholde deres efterladenskaber dog ikke deres penge. Ville aftægtsfolkene flytte, skulle en del af aftægten leveres dem in natura indtil 2 mil borte 2 gange om året, mens f. eks. mælk godtgjordes med penge; pleje, kørsel m.m. bortfaldt da.

Det tyder også på velstand, at Jens Henningsen på Henningsgård 1874 købte to aktier à 100 rd. i briggen Washburn, hjemmehørende i Varde, men væsentlig ejet af et engelsk firma i Newcastle.²⁸⁾

1844 får byen følgende mat. nr.: 20. C. Olesen, 21. L. Hansen, 22. N. Olsen, 23. C. Madsen, 24. Jak. Laursen, 25. Degnen Sommer, 26. og 27. E. Eskesen, 28. H. C. Bjerg, 29. N. Hansen, 30. L. Sørensen, 31. J. S. Ditlevsen Legaard, 32. L. Svenningsen, 33. S. Henriksen, 34. Laust C. Sommer, 35. L. Sørensen, 36. C. Frandsen, 37. N. H. Lauridsen, 38. P. Thomsen, 39. J. Christensen, 40. Jak. J. Høi, 41. N. Nielsen, 42. N. Christensen, 43a. L. Nielsen, 43b.-43k. er vist parceller, 44. N. Clausen, 45. N. Jensen, 46. Kirkens ejendom, 47. O. Nielsen, 48. C. Hansen Degn, 9. præstegården, 10. J. Christensen, 11. N. Nielsen, 12. Inger Hansdatter, 13. H. C. Olesen, 14. L. Hansen, 15. Poul Mathiasen, 16. Skolen, 17. J. N. Nyland, fæster under Nørholm.²⁹⁾

S. Bork deles iøvrigt i Vesterby og Østerby, se endvidere Vrågård, Nyland, Nyjord, Gammeljord, Kragbsbjerggård, S. Bork Kær, Legård og Vestermark.

VRÅGÅRD

1728 er Henrik Vraae fæster af en gård i S. Bork på hartk. 8.322.⁹⁰⁾ Det samme hartk., som domprovstens gård havde 1688, så det må være den samme gård, nemlig Vrågård. Domprovsten må have afhændet den omk. 1700. 1728 hører den under Grubbesholm. Navnet Vrågård må den have båret længe, men det er ikke fundet på skrift før, det nu er knyttet til fæsterens navn. Vrågård ligger i byens vestlige udkant. Vrå (krog) i stednavne betegner gerne jord i en

udkant eller noget afsides liggende. Også i N. Bork og Skjern findes en Vrå.

1730 måtte Niels Henriksen Vraa udstede følgende brev, som han underskrev med egen hånd sammen med 3 vittighederstidner:

»Kendes jeg underskrevne Niels Henriksen Vraa af Sønder Bork, at som jeg sidst forleden d. 7. dcbr. udi Chr. Pedersens hus i bemeldte S. Bork meget ubetænksom haver sagt nogle nærgående og ærerørige ord om ermeldte Chr. Pedersens datter Kiersten Christensdatter udi tanke derved at ville beskæmme hende for andre for at få hende selv til ægte, hvorom allerede er rejst sag, da imidlertid det synes samme ægteskab ej af Gud at have været besluttet, det og således udi mindelighed er bleven aftalt, at sagen må henfalde, imod at jeg efter min pligt herved erklærer ermeldte Kiersten Christensdatter: thi beder jeg både hende og hendes forældre om forladelse og hermed tilstår, at jeg udi alle måder retrakterer de ord, som jeg i og uden deres hus af overilelse og ubetænksomhed haver sagt til hendes æres forklejning, hvortil jeg aldeles intet andet end godt ved, alene som meldt er udi tanke derover at ville have hende til ægte, hvorfor jeg herved uden ringeste reservation erklærer bmt. Kiersten Christensdatter, at jeg aldeles intet ved med hende uden al ærlighed og skikkelighed, så jeg forpligter mig efterdags aldrig enten hemmelig eller åbenbar at skulle tale noget, som kan være hende eller hendes forældre og pårørende til fornærmelse.... Sønder Bork 8. jan. 1730«. ³¹⁾

Ja, man må sige, der er mange måder at vise sin kærlighed på!

1731 ligger gården under Grubbesholm, beboerne er Henrik Vraae og sønnen N. Henriksen, de svarer årlig 12 rd. for landg. og arbejde, men da 2 1/2 td. hartk. af gårdens enge er ødelagt af sand og vand, har der i 17 år ikke været svaret af dem. Der var 18 fag stuehus og 18 fag lade i slet tilstand samt 2 jordhuse »af jord og sader opsat og belagt til at hælde kvæg og bæster«, en del af foderet sattes i stak. 1719 havde de givet ridefogden fæstebrev og kvitteringsbog, men havde ikke fået nye.

Senere deles Vrågård i to lige store gårde, 1769 ligger de under Skrumsager, fæsteren på den ene er Niels Clausen Wraae, der har 13 3/4 td. sædeland, avlet 18 læs hø, har 7 kreaturer på fællesgræsning, svarer 1 rd. 64 sk. i landgilde og betaler 2 rd. 32 sk. for at være fri for hoveri, men skal dog præstere 1 dags høagen til Skrumsager fra Kjelst Holm 1 km derfra, 1 dags riven hø med en karl eller pige, hente 2 læs tørv fra Brosbøl hede, køre 2 kornægter til fjorden, 1 lang ægte på 4 mil, køre gødning 1 dag, pløje en dag med 2 bæster, hente 1 læs mursten fra teglovnen til Skrumsager og 1 læs tømmer fra fjorden,

skære byg ved Skrumsager 1 dag og præstere 2 dages håndarbejde ved reparation af markhegn og grøfter.³²⁾ På den anden halvgård var Niels Henriksen fæster, han sad på samme betingelser som Niels Clausen. 1787 er Simen Nielsen her i stedet for N. Henriksen. 1834 nævnes både en N. Simonsen og en N. Clausen, men det kan ikke ses, om de bor i Vrågård. 1844 får A. Sørensens gård nr. 18 og N. Simonsens nr. 19.³³⁾

NYLAND

Nyland eller »æ nyling« betegnede i forrige århundrede første eller andet års græsmark efter korn. Tidligere gjaldt det nyopdyrket jord. Det var tilfældet her. Nyland er nemlig en ret gammel bebyggelse. Allerede 1614 var her tre gårde, som Otto Rosenkrans til Boller mageskiftede til kronen.³⁴⁾ Der har været endnu en ejendom, for 1624 skødede Claus Kaas, Øland, til Niels Lange en gård »på Nylenden«. 1625 må en af kronens fæstere her, Niels Lassen, betale en mulkt for sin søn Lars Nielsen, der har begået lejermål, og som nok var noget vidtløftig, han mulkteredes senere for slagsmål. Han fiskede fra Klinthane. 1638 fæster Clemen Nielsen 1/2 gård i Nyland af kronen.³⁵⁾ Under Torstenssonskrigen kom han i restancer med sin landgilde: 1 svin, 1 fodernød, 1 skovvogn, 11 mark 2 sk. landgildepenge og 4 sk. spindepenge. 1643 er kronens fæstere Clemen Nielsen, C. Knudsen og på een gård N. Hansen og C. Christensen. Kort efter må kronen have afstået de tre gårde, for 1651 skøder Gregers Krabbe, Torstedlund, dem til Laurids Pogwisch.³⁶⁾ 1688 har Mogens Madsen Clemen Nielsens gård, mens P. Olufsen og P. Lassen er hinandens »gårdmænd«. En snes år senere adskilles denne gård helt i to, der 1715 har N. Olufsen og P. Larsen som fæstere; de svarer hver 18 skp. byg, 6 skålpd. smør, 1 fødenød, 1 svin og 1 rdl. gæsteri.³⁷⁾ Efter Carl Gustavkrigen beretter Pogwisch, at Store Nyland »er afbrudt og underlagt« hovedgården. 1770 opføres de tre gårde under Lundenæs. P. Nielsen har 20 1/4 td. sædeland, 17 kreaturer på fællesgræsning, avler 9 læs hø, svarer 8 rdl. i landgilde og 1 gangdag ugentlig som hoveri. L. Sørensen og C. Henningsen svarer hver 3 rd. 4 mk. 8 sk. og 1 gangdag og har tilsammen 30 td. sædeland, har 26 kreaturer på fællesgræs og avlet 9 læs hø.³⁸⁾ 1778 havde Nørholm en af gårdene.

Navnet Nyland har måske fremkaldt navnet *Gammeljord* på en gård øst for Bork. Sognet har også en gård *Nyjord*, men den er meget yngre end Nyland og først fremstået i forrige århundrede. - På engvejen mod vest må der have været et led. En gård derved fik navnet *Ledgård*, nu *Lægård*. 1834 nævnes Ditlev Christensen Legaard.³⁹⁾ Han har antagelig boet her. Også Vestermark er fremkommet efter landborefor-

merne, ligeledes S. Bork Kær og Hedehusene ved sogneskellet til N. Bork.

Kragsborg Boel nævnes 1688 med omt. 1 td. hartk. Den hørte under Skrumsager, men var øde. Der siges, at den er givet fra Skrumsager til en gartner. I 1700tallet beboedes den af en gartner Søren Jensen, der levede på ejendommen 1787, 81 år gammel, men det var da hans søn, S. Jensen der havde bolet og tillige var skoleholder i N. Bork. Nu skrives navnet Kragsbjerg. 1844 M. Villumsen, mat. nr. 49.⁴⁰⁾

1579 får Ribe kapitel af kronen bl. a. Koldtoft, et bol, der også har jord i Obling. I 1640erne og 50erne bor C. Nielsen her.

STENSGÅRD

Stensgård nævnes 1534, da Symen Mørk på Stensgård er med til at udstede et tingsvidne. 1635 døde Gertrud Jenskone her. Man troede, hun var forgjort af Maren Kone i Hus, se foran. 1639 er N. Olufsen og Per Nielsen i Stiensgård med til at underskrive en vide. Gården bliver delt, og P. Nielsen flytter ud, for 1646 kaldes han P. Nielsen i Ny Stensgård. Han blev forøvrigt beskyldt for lejermål, men frikendt ved dom. Stensgård hørte under Hennegård, 1625 skødede Oluf Staver-skov den til Chr. Kragh på Lydumgård, hvorfra den 1648 solgtes til Laurids Pogwisch. Fæsterne var da P. Jensen og P. Nielsen. Senere blev den nedlagt og jorderne lagt under Skrumsager.⁴¹⁾ Nu har en nyere gård fået et navn, der minder om den, nemlig Stensager.

SKRUMSAGER MARK

Da Skrumsager var udstykket i parceller og en del af dem solgt, blev nogle af dem bebygget. 1834 nævnes her gårdmændene N. Johnsen, (senere mat. nr. 5), J. C. Jensen (1844 N. Jørgensen, nr. 9), S. Simonsen (nr. 8), H. Jørgensen (nr. 3a), Lorents C. Christensen (nr. 2) og S. Jeppesen (nr. 10) samt følgende hus- og håndværksfolk N. Lauridsen (nr. 7), daglejer, N. Olsen (nr. 4), smed, Bennet Jensen, murer, H. Christensen, skoflikker, og Marie Nielsdatter, der nød almisser. 1844 var mat. nr. 6 besiddet af C. Pedersen og 9 af N. Jørgensen.⁴²⁾

OBLING

Man kunne tro, at Obling oprindeligt havde heddet Abølling, at navnet har endt på -bølling, som det er tilfældet med adskillige navne i Vest- og Sønderjylland. Ligesom Kærbølling betyder beboerne ved kæret, skulle Abølling betyde beboerne ved åen. Og byen er virkelig en periode blevet kaldt Obølling. Men den ligger ikke ved nogen Å, og i navnets ældste form i 1300tallet skrives det Obeling, så det må snarest opfattes som en -inge by, og den er åbenbart gammel.

I en registrant over Ribe kapitels breve nævnes uden årstal, at Jens Biørn har solgt til mester Ostred en eng Reffuekær på Obeling mark, som er 9 skar eller 9 læs hø.⁴³⁾ Kanniken mester Ostred (Astrat) nævnes 1291 og 1310, så skødet er nok fra denne tid. En succentor (underkannik) ved Ribe kapitel nød indtægten af en gård i Obling.⁴⁴⁾ Josef Rekhals overdrog gods i Obeling til Nis Lausen, 1540 æskede Terkel Pedersen, Væbner til Føvling, breve og adkomster af Nis Lausens arvinger på dette gods.⁴⁵⁾ 1573 nævnes Poul Mules gods i Obling Husted.

En rig og mægtig storbondeslægt hørte hjemme her. Herredsfogderne Bertel Lassen (1478-80), Las Michelsen (c. + 1556), Bertel Lassen og Niels Lassen er allerede omtalt tidligere. En af Las Mikkelsens efterslægt blev gift med hr. Iver Gregersen. Deres datter Anna bragte gården i Obling til sin mand Jens Iversen i Bandsbøl, der stadig nød godt af den kgl. bevilling, der var givet svigerfaderen. Da begyndte lensmanden på Lundenæs at kræve ægt og arbejde af gården. Jens Iversen klagede til kongen herover og henviste til, at kongens farfader havde fritaget Las Michelsen og hans efterkommere for ægt og arbejde. Kongen bekræftede da, at Iversen, hans hustru og deres arvinger måtte være fri for ægt og arbejde og kun svare den sædvanlige landgilde (herlighed).⁴⁶⁾

Den henrettede herredsfoged Niels Lassen havde fire sønner: Las Nielsen, herredsfoged, Jørgen Nielsen, Chr. Nielsen, selvejer i Obling, og Niels Nielsen, der antog slægtsnavnet Obling, som dog kun blev båret af ham, en søn og en sønnesøn. Han var fuldmægtig for lensmanden på Lundenæs og døde 1634.⁴⁷⁾ Hans hustru hed Maren Jensdatter og var datter af storbonden Jens Christensen i Nr. Nebel. De blev begravet i S. Bork kirke, og der rejstes et epitafium over dem, som sognepræsten 1766 omtaler således: »Midt i kirken på murens højre side (set fra alteret) et epitafium, ziirlig forarbejdet, på hvilket står afskildret to gamle folk med 5 sønner og 5 døtre, hvilke 5 døtre skal have fået præster, undtagen én, Anna Obling, som 2 gange har været gift, og sidst fået hr. Ancher Anchersen, biskop over Ribe stift. Inskriptionen lyder: Her neden under hviler i Herren den erlige, velagte, nu salig mand Niels Nielsen Obling, som bortsoved i Herren d. 7. juli Ao. 1634 i hans alders 55 år med hans kære hustru hæderlig og gudfrygtig quinde Maren Jensdatter, som og bortsov i Herren på Storegård 3. påskedag 1671 under hendes alder 82 år. Gud give dennem med alle troe christen og Guds børn en ærefuld opstandelse på dommedag«. Desuden fandtes lige uden for på kirkegulvet en stor ligsten med samme oplysninger samt følgende vers:

»Vi ligger under denne sten,
indtil Gud, Verdens dommer
vil samle vores ben
på dagen, når han kommer
i himlens skyer klar
med engleflok og ære;
slet ingen ved hvor snar.
Ser: I kan færdig være.
Vor død er dennem vis,
uvis, når den skal blive,
vor død er dennem vis
fra det, vi her bedrive«. ⁴⁸⁾

Epitafiet er nu ødelagt, et brudstykke synes dog at befinde sig i Nationalmuseet, mens gravstenen står ved våbenhusets nordvæg.

Sønnen Niels Nielsen Obling var en højt begavet, men ikke tiltalende mand. I sin ungdom beskyldtes han for at have skrevet falsk for Hans Møller i Henne mølle, som ville hjælpe en slægtning i en retssag, men det blev opdaget, og mølleren måtte tilstå, at han havde været hos Niels Obling og bedt ham hjælpe. Obling havde da sammendigtet en beretning, men da lensmanden Albret Skeel kendte hans håndskrift, lod han sin broder Chr. Nielsen renskrive den.⁴⁹⁾

Niels Obling drev handel og boede vist en tid i Varde, idet Maren Nielsen på Fanø 1641 må tinge 6 rd. for beliggelse med en Niels Obling, borger i Varde, som nok må være ham. Under Torstenssons-krigen var han ladefoged på Nørholm. Gården blev udplyndret af svenskerne, navnlig af en oberstløjtnant A. Rothwein, der plyndrede stude, køer, får, karper og karusser. Byttet afsattes til ripenseren Laurids Baggesen, en rigtig værnemager - og Niels Obling hjalp trofast dermed! Det viser bl.a. en egenhændig seddel, som blev fundet på Nørholm blandt nogle papirer, oberstløjtnanten havde efterladt: »At min gode ven Niels Obling ville have mig i tanke med min oxer, som jeg rester af oberstløjtnanten, så og de to køer, han er mig pligtig, så og de 20-30 får, han lovet mig, så og de karper og karusser og to gode slagtenød ... Jeg tjener min gode ven igen, hvor jeg kan. Hermed Eder Gud befalet!« Flere gange nævnes Niels Obling som mellemmand. Derefter forpagtede han Lindbjerg, hvor han 1649 blev sagsøgt af borgmester Jakob Jensen, Varde, for gæld i henhold til »hollandske breve«, vel fra aftagere af stude, desuden svor Vardemænd ham skyldig i vold.⁵⁰⁾

Han flytter nu til fødegården i Obling og blev fuldmægtig for Lundesnæs. Han optrådte meget ofte som sagfører, bl.a. for en nordmand, der ikke kunne få en arv udbetalt efter borgmester Morten Lassens afdøde hustru i Ribe. Det blev en langvarig sag, der endog var for

herredagen. Til slut så det ud til, at omkostningerne havde slugt den ret anselige arv, og nordmanden klagede til kongen over, at Niels Obling ved underfundighed havde tilvendt sig arven.⁵¹⁾ - Prokurator-blæk var også dyrt dengang.

Obling var som sagt studehandler. Under Carl Gustav krigen synes han at have drevet handelen sammen med Jens Christensen Toftum, der havde truffet aftale med en hollandsk skipper om fragten. Niels Obling havde indskibet 10 par stude, men måtte vente længe, før Jens Toftum kom med sine dyr. Herved løb omkostningerne op, og Niels Obling krævede, at Toftum skulle betale ca 50 rd. for fragt, told o. a. Men birkedommeren fandt det ikke bevist, at dette beløb var det rigtige, og dømte de to mænd til at holde rigtig regnskab i 4 uvildige danemænds overværelse, og hvis Jens Toftum efter dette blev Niels Obling noget skyldig, skulle han betale det.⁵²⁾

Obling inddrev sine tilgodehavender med hård hånd som i 1652, da han ved nam tog bl. a. bryggerkedel og kreaturer fra Oluf Nielsen i Kastkær. Både ridefogden på Frøstrup og herredsfogden i Vester herred var med Oluf Nielsen hos Niels Obling og ville tilbagekøbe det udpantede, men tilsyneladende forgæves. En anden gang fik han i Sædding udlagt 1 brun hest, 1 sort hoppe og 3 kør; men som kørerne stod tøjret på hans moders mark i Obling, dukkede konen fra Sædding op, tog to af dem og for i fuld løb afsted med dem syd på! Så var der atter til en retssag. Hans tålmodighed blev sat på en hård prøve, da han i 6 år måtte vente på en stor arv. Han havde lånt penge til sin morbroder Niels Jensen i Houm, der herfor havde transporteret arven.⁵³⁾

Niels Oblings gård var en selvejergård, hvor kronen havde herligheden. Da blev denne gode stilling pludselig truet. Lauritz Pogwisch ville købe gården og gøre Niels Obling til hovbonde. I sin nød skrev han til oversekretær Erik Krag, som han kendte godt fra Lydumgård, der var Krag's fødested, og som han havde ejet og først nylig havde afhændet. Niels Obling bad ham købe både sin, sin moders og brodersøns gårde og tilbød at betale købesummen:

»Gunstige, velbyrdige og fromme hr. sekretær og gode Erik Krag. Gud nådelig belønne Eders velbh. for mig meget beviste gode.

Lader jeg Eders velb. ganske ydmygelig vide, at mig af en trofast ven er berettet, at velb. Lauritz Pogwisch haver hårdelig truet mig, at jeg inden Filippi Jacobi (1. maj) skulle gøre arbejde til Skrumsager, og er det vist, at hans velbh. har ladet sligt ord falde nu, siden vi var i Viborg. Veed mig nu ingen råd, uden Eders velb. vil hjælpe mig, thi eftersom Kresten Nielsen, forrige skriver på Lundenæs, nu nylig fra København hjemmekommen, beretter, at der er et åbent brev udgan-

get, at hans kgl. majestæt deri begærer penge af adelen til skibenes udredning og landets defension og derimod tilbyder at sætte til underpant, brugeligt pant, ja endog bortsælge af kronens gods, hver td. hartk. for 50 eller tresindstyve rd., befrygter jeg mig des højere for den gode mands hårde hjertelag imod mig fattige mand; thi havde jeg ikke bygget så meget her på stedet, skulle jeg ikke tage mig det nær, hvorfor jeg skikker Eders velb. kopi af den kongelige bevilling, Eders velb. selv flyede mig. Dersom Eders velb. synes, at der kan være den allerringeste faute (mangel) under, at samme brev ikke kan fri mig for ægt og arbejde, om Lauritz Pogwisch eller velb. Jakob Grubbe købte min gård, da beder jeg Eders velb. på det allerydmygeligste, at I cito cito (hurtigt, hurtigt) og så snart, ja det allersnarest muligt er, selv køber mig. Min landgilde er ikke uden 3 td. byg, 4 alb. toftpenge og 4 sk. spendpenge. Hvad Eders velb. for td. korn udlover, skal jeg selv, til hvilken tid I pengene udlover, aflægge uden al Eders velb. skade. Siden forlader jeg mig til, at Eders velb. lader mig sidde rolig under Eders velb. gode gunst og venskab. Her er i Obling mit søskende barn Niels Christensen, som i lige tilfælde befrygter sig for arbejde, såfremt Eders velb. fornemmer enten Pogwisch eller Grubbe vil gøre nogen indpas på hans halvgård, begærer i lige måde af Eders velb. I og vil købe hans halvgård, jeg skal til den tid, I pengene udlover, dem forskaffe til al taksigelse, og forlader os nu fuld og fast til Eders velb., at I vil bevise os dette venskab; i alle de dage, jeg lever, skal jeg befitte mig på at tjene Eders velb. Jeg har afsendt et eget bud, på det jeg kunne forvente nogen trøst skriftlig tilbage, vil og selv med det snarest besøge Eders velb. i København. Gud allermægtigste give, jeg måtte finde Eders velb. glad og ved helbred, under hvis nådige protektion jeg med hustru og børn i vore bønner Eders velb. stedse vil have befalet. Bork, den 19. november 1652.

E. velb. tjener al tid

Niels Nielsen mpp«.

I brevet er indlagt to sedler:

»Nu siden jeg havde brevet indforseglet, kom min moder til mig, som og befrygter sig at blive bortforhandlet, hun lader velb. Erik Krag ganske ydmygelig ombede, om noget med hendes gård forefalder, han da ville have hende i hukommelse og afværge så vidt muligt er, eller og selv købe hende, hun vil og skaffe penge frem efter Eders velb. gode vilje, hendes skyld er 3 td. byg, 1 skovsvin, 4 hestegæsteri er 4 mark. Hendes gård er og en selvejergård.

Niels Nielsen mpp«.

»En jordegængård i Obling, Jens Iversen og Christen Nielsen, byg 3 orte. penge 2 mark. Halvparten af denne ovenskrevne landgilde tilregnes Niels Christensen på halvgården, nemlig byg 2 td. 2 skp.,

penge 1 mk., skovsvin 1/2, toftepenge 2 sk., hestegæsteri 2 mk. Min egen landgilde 3 td. byg, toftepenge 4 alb., spendpenge 4 sk.

Niels Obling«.54)

Faren drev over denne gang. Muligvis har Krag forpurret handelen. Niels Obling døde den 7. juli 1654.

Den gamle herredsfogedgård var en stor gård, der siden deltes i flere. Hovedparcellen har mat. nr. 14, det er nu Valdemar Pedersens gård. Der fortælles endnu, at her skulle stadig være staldplads til 16 heste og opredte senge til 6 personer. Det spøjte i gården. I en stald kunne man ikke holde hestene bundet. Under en reparation i stuehuset for en del år siden, skulle der fjernes noget af jorden under gulvet, arbejdsmanden stødte da på en stor jerngryde, som sloges i stykker og kastedes bort sammen med jorden. Da Vald. Pedersen kom hjem, fandt han mønter i jorden, og da han fik fat i stumperne af gryden, sad der flere mønter fast i rusten. Desværre blev fundet ikke nærmere undersøgt.⁵⁵⁾

1648 har Lundenæs kun følgende ejendomme i Obling: Niels Nielsens, selvejeren Lars Lassens og Anne Nielsdatters gadehus.

Byen havde 1688 4 selvejere, herligheden lå under Lundenæs. De var Laurs Jensen, Claus Laursen, Jørgen Sørensen og N. Christensen. Sidstnævnte er vistnok Chr. Oblings søn. Under Skrumsager hørte 5 gårde med fæsterne C. Laursen, Poul Larsen, Poul Poulsen, Hans Jensen og Jørgen Sørensen (på samme gård) samt C. Christensen. Jak. Stegelmann, Kiel, havde byens største gård (Overgård) og endnu en gård (C. Jepsen og Claus Lassen). Desuden havde Lundenæs 1 gård, en anden var ryttergods, M. Madsen i Lønborg og Jens Jespersen havde hver en gård. Der var tre jordhytter, som beboedes af tiggere. Af byens marker hed nogle Safelagre, Strengagre og Plamagre.

1711 hørte en gård under Lydumgård, den svarede frihedspenge i stedet for hoveri. 1715 hørte 15 gårde og 2 gadehuse under Skrumsager. To af de gamle gårde er delt og blevet til fire. Fæsterne, hartk. og landgilde er følgende: J. Jørgensen, Overgård (1688: N. Pedersen), 5.231: 3 ørte byg, 1 svin, 1 fødenød, 1 dl. gæsteri. N. Christensen, (C. Pedersen), samme landgilde; Clemen Jørgensen, nu C. Olesen (Jørg. Sørensen) 3.312: 2 ørte byg, 1 svin, 1 foderokse, 1 mk. 8 sk. og 3 mk. gæsteri; Clemen Hansen (H. Jensen) samme; Claus Christensen (C. Clausen) 3.231: 2 ørte byg, 1 svin, 1 fødenød, 1 1/2 pund smør, 1 rd. gæsteri; C. Christensen (C. Christensen) 1.432: 1 ørte byg, 1 svin, 1 fødenød, 1 rd. gæsteri; Poul Lassen Lem (J. Poulsen) (Poul Larsen) 4.022: 2 ørte byg, 1 1/2 pd. smør, 1 svin, 1 fødenød, 1 rd. gæsteri; Gøde Pedersen (vist halvdelen af Laurs Lassens gård) 1.312: 9 skp. byg, 1

svin, 1 får, 1 gås, 1 høne. I Gadehusene boede C. Nielsen og H. Vendelboe, sidstnævnte var soldat.⁵⁷⁾

1717 lovede Las Jørgensen sin 1/4 selvejerjord til næste frænder, og 1718 skødede Chr. Nielsen efter lovebud sin 1/4 selvejergård og bondeskyld til Teilman, Skrumsager. Der må altså ikke have været slægtninge, som ville købe gården. 1766 hørte en gård i byen under Frøstrupgård. Poul Larsen havde en broder, P. Christensen i Odense. 1721 var han død uden livsarvinger. Sognefoged Iver Jensen fra N. Bork bevidner på tinget, at den afdøde ikke havde andre søskende end Poul Larsen, og denne, der også var død, havde tre børn: J. Poulsen, Obling, Jørg. Poulsen, S. Bork, og Maren Poulsdatter.

C. Olsen købte 1707 af sin svoger 1/2 bondegård i Obling, som svigerfaderen Jørgen Sørensen havde ejet. Skødet lød: »Søren Jensen Smed, boende i Obling, skøder til sin kære svoger C. Olsen og hans hustru Kirsten Jørgensdatter og deres arvinger 1/2 bondegård i Obling for 50 sdl., beder min kære husbond Niels Povisk til Skrumsager og den dannemand C. Nielsen, Obling, at underskrive«. Jørgen Sørensen underskrev med egen hånd. Olsen boede imidlertid på en fæstegård under Skrumsager og lod selvejergårdens bygninger forfalde, de var lejet ud til to »huskvinder«. Heller ikke hans svigerfader havde mere bygning eller besætning derpå, men førte afgrøden over på den anden gård. Forpagter Daniel Ph. Rasch, Lundenæs, spurgte, hvorfor han brugte gården så ulovligt. C. Olsen svarede, at han havde købebrev på den. Rasch oplyste, at der ikke var betalt så meget som 1 skilling eller en skæppe korn i landgilde (herlighed) på 3. år. Også Skrumsagers foged, C. P. Haae, stævnedes C. Olsen for restancer og skatter. Han tilbød at betale »ved tid og lejlighed«. Men Haae ville have ham fradømt fæstet, og således gik det.⁵⁸⁾

Ved ryttergodsauktionen købte Fr. Lassen, Nørholm, Ryttergården og ligeledes de to ryttergårde i S. Bork. Han får skøde 1726.⁵⁹⁾

1787 er gårdmændene: H. Hansen Overgård, C. Bertelsen, A. Koldtoft Overgård, N. Nissen, Ingvard Nielsen, Gunnar Sørensen, C. P. Kolle, H. Sørensen, C. Jensen, C. Nielsen, S. Lauridsen, Ditlev Nielsen, Lars Christensen, N. Jensen, S. Sørensen, A. Christensen, C. Olsen. Bols-mændene var: A. Pedersen, Jørgen Nielsen, Jeppe Jensen, C. Jensen Mækier, der også var markvogter for sognet, desuden var der et øde bolsted, som ejedes af Ditlev Nielsen. Der var fire huse; de beboedes af tømrer J. Falkvorsen, hans mor Anne Falkvorsen, Anne Frank, væverske, og Johanne Jensdatter.

1834 er der 20 gårdmænd: P. J. Hoe, N. Nielsen, M. Christensen, C. Andersen, Th. Iversen, Niels Ingvarsen, C. Mikkelsen, H. Christensen, N. N. Busk, C. Hansen, N. Ditlevsen, N. Jessen, enken Kirsten

Marie Sørensdatter, enken Karen Nielsdatter, Iver Sørensen, S. Andersen, P. Andersen, C. Clømmensen, Eske Simonsen og C. Christensen. Husmændene var C. Pedersen »Degn«, Dines Christensen, N. Adamsen, enken Kirsten Marie Sørensdatter, der drev smedeforretning, tømrer N. Lassen, Villads Christensen, C. Pedersen Rytter, der var daglejer. N. C. Svenningsen var lods ved Nymindegab.

1844 får gårdene følgende mat. nr.: 1. P. J. Høi, 2. M. Christensen, 3. C. Andersen, 4. N. Nielsen, 5. Th. Iversen Nissens enke, 6 er udstykket i 6a - 6e, 7. N. C. Svenningsen, 8. J. Jacobsen, 9. H. Christensen, 10. C. Hansen Kolle, 11. J. H. Busch, 12a. N. Ditlevsen, 12b. Simon Ditlevsen, 13a. S. Jepsen Smed, 14. Las Clausen, 15. N. C. Jessen, 16. J. Nielsens enke, 17. Iver Sørensen, 18. S. Andersen, 19. P. Andersen, 20. A. C. Clømmensen, 21. Eske Simonsen, 22. C. Sørensen, 23. N. Larsen Magaard, 24. P. Mikkelsen Jensen, 25. Villads Christensen.⁶⁰⁾

Overgård, Nissengårde, Falen. Overgård, sydøstligst i Obling, lå ubetydeligt højere end byens øvrige gårde i den flade egn. 1615 havde »Mattias i Offuergaardt« solgt 7 stude til borgmester Niels Thomsen i Varde.⁵⁴⁾ Hans fulde navn var Mathias Vollesen. Han havde lånt nogle penge til Jørgen Krag, Endrupholm, og dennes søster. 1649 var alle tre døde, men Vollesens arvinger overdrog obligationen til borgmester Hans Nielsen (Arensberg) i Varde som betaling for gæld. Borgmesteren stævnedes Erik Krag, Lydumgård, der havde vedgået arv og gæld efter Jørgen Krag, og han erklærede, at han ville betale, hvad han blev dømt til. Det var 36 rd. 12 sk.⁶¹⁾ Overgård var byens største gård og ejedes 1688 af Stegelmann i Kiel, den fik over 10 td. hartk. Der var to fæstere N. og C. Pedersen. Noget senere kom Overgård under Skrumsager, hvor den er 1715, den er da delt i to lige store gårde. Den ene havde C. Pedersen nylig afstået til N. Christensen. Den anden var fæstet af J. Jørgensen. 1787 er gårdmændene H. Hansen og C. Bertelsen.

Et par andre gårde i byen hedder Nissengårde. Navnet forekommer allerede 1610, da beboerne idømtes bøder for at have indtaget et stykke overdrev af fællesjorden som enemærke.⁶²⁾

Ved et vadested knap 1 km fra munden af Falen strøm rejstes i forrige århundrede en kro, »æ Falkrower«. I Bovnum i Horne sogn hed en eng 1683 Fal og en mose i Bølling herred hedder »æ Fjal«, og flere steder i Ringkøbing amt forekommer æ Fæl eller æ Fælste om en overkørsel, så Fal har betydet noget i retning af vadested. Selve strømmen har da fået navn af en fugtig eng med et eller flere vadesteder. Kroen var i sin tid meget besøgt af jægere og af folk i høslettiden, når de havde udstået turen, gennem den ofte oversvømmede »Sånd« fra Værnet. Derfor var den ensomt boende kromand,

Fal kro ved Store Kast. Tegning af Alf. Kaae 1952.

Nybyggerhuse i S. Bork marsk. Tegning af Alf. Kaae 1952.

Simon i æ Fal, kendt viden om. Nu er der kommet et par huse til og senest et større rekreativt anlæg Falen sommerhusby.

Bork Mærsk (Mærskhuse), Grønbjerg

Omkring 1830 slog et par nybyggere sig ned ude på Bork Mærsk under såre beskedne forhold. 1834 var her J. C. Nielsen, der var fisker, og J. C. Christensen, der var daglejer. Senere kom her flere, og kårene bedredes. Bekendt blev to brødre: Jens Chr. Nielsen Opstrup (»æ Mæskmand« eller »æ gammel Opstikker«) og C. Nielsen Opstrup (»æ stuer Opstikker«). De var begge fiskere og husmænd. Chr. Opstrup var fører for sit bådelaag, han omkom under en storm 1876 ved skibets forlis på revlerne ud for Skodbjerg.⁵⁹⁾ Ejendommene kaldtes også *Mærskhuse*. Jens Steffen Jørgensens gård ved foden af bakken med oldtidsbopladsen har fået navnet efter banken og hedder *Grønbjerg*. Efter afvandingen har flere ejendomme rejst sig. Der blev også bygget på jord tilhørende andre sogne herude, både på Lønne og Ovtrup grund slog folk sig ned. Det fik problemer for børnenes skolegang. Først var der en privatskole, men 1851 ville Lønne ikke mere betale til dens drift. Børnene kom da til Lønne Klint skole. Nu søger de skolen i S. Bork. - En af ejendommene kaldtes 1858 *Myrebjerg*, mat. nr. 165 og 166, ejeren var N. Christensen.⁶³⁾

Skrumager

Skrumager hører til de yngre herregårde. Den er først nævnt som adelig sædegård 1606, da *Niels Lange* skriver sig til den. Antagelig er det kun kort før, den er blevet herregård. I Varde syssels kirkestol (hovedbog) fra 1608 nævnes, at Lønne kirke ejer en eng, hvoraf »Lauridtz i Schrumager« betaler 5 sk. 1 alb. i leje. I kirkestolen er der indført mange poster efter ældre hovedbøger eller regnskaber.¹⁾ Det er sandsynligvis også tilfældet med ovennævnte post, så Lauridtz har været fæstebonde på Skrumager, før den blev herregård.

Niels Lange tilhørte slægten Lange med een rød rose i sølvfelt i våbenet. Hans fader var Christen Lange til Bramminge, som var en uægte søn af rigsråd Niels Lange til Riber Kærgård. 1572 var linjen blevet adlet. Niels Lange giftede sig med *Joland Jespersdatter Vognsen*, enke efter Spend Skram til Voldbjerg. Det vakte imidlertid stor skandale, idet hun kort efter brylluppet kom i barselseng og fik et barn. Hendes første mands slægtninge tog det så ilde op, at de rejste retssag mod hende, fordi hun havde opført sig usømmeligt i sit enkesæde og derved efter recessen forbrudt sit arvegods og tillige Voldbjerg, som Spend Skram havde givet hende livsbrev på. Arvingerne med Frands Paale til Starup, gift med Dorthe Skram, og Peder Skram til Strandbygård i spidsen mente, at hendes ægteskab ej var lovligt, kristeligt og tilbørligt, men gav stor forargelse blandt andre adelsfolk. Fru Jolands fader, Jesper Vognsen til Hestrup i Børglum herred, førte sagen på sin svigersøns vegne, og det lykkedes at få den forligt ved en herredagsdom 1606, hvorefter hun skulle afstå Voldbjerg til arvingerne, dog mod at få udbetalt 3000 dl., som de skyldte hende.²⁾

1609 beordres Niels Lange til at være med til at skifte efter Chr. Vind. 1633 lånte han Anders Friis 500 rdl. mod pant i gården Lie. Var lånet ikke betalt tilbage inden snapsting næste år, skulle gården være Langes. 1620 købte han Rønnohsholm i Vrejlev sogn. Han blev en velhavende mand. 1625 takseredes han til 438 1/2 tdr. hartk. og 1638 til 467 1/2. Lange synes at leve endnu i maj 1642, men opgives ellers at være død 1640. Han blev begravet i et kapel i Hjørring kirke, som han havde købt 1635. Han har nok mest opholdt sig på Rønnohsholm.³⁾ Sønnen Christen fik denne gård, en anden søn Henrik fik Fuglsig, Vennebjerg herred. Datteren Kirsten var blevet gift med kaptajn Lauritz Pogwisch, der 1638 overtog Skrumsager. Brylluppet stod 29. april.

I længere tid var Skrumsager i Pogwischslægtens eje. Denne slægt hørte til det ældste holstenske ridderskab og førte en ulv i skjoldet ligesom der Wisch. Navnet er en sammentrækning af Pogge (en frø) og Wisch (eng). Pogwischerne viste ofte stor hårdhed og brutalitet og mærkeligt nok tillige godhed mod kirkelige institutioner. Slægten uddøde i Danmark 1881 med frk. Christiane L. A. Pogwisch. Lauritz var søn af Hans Pogwisch til Damsbo og hustru Karen Brokkenhus, han var officer og med i Kalmarkrigen. Han blev født ca. 1607 og opkaldt efter morfaderen, men omtales 1634 sammen med to brødre som »fattige unge karle udenlands«, faderen var død nogle år før, ret forgældet. Så det har nok passet ham godt at kunne gifte sig til Skrumsager. Iøvrigt var han en dygtig officer og var blevet kaptajn for »adelens soldater«. Efter besættelsen af Jylland i Torstenssonskrigen blev det overdraget ham som major at hverve et regiment fynboer, som han fik kommandoen over, 1645 blev han øverstvagtmester og guvernør på Christianspris (Frederiksort), til han 1649 blev kaptajn i det vestjyske kompagni. Ved en hærreduktion 1651 gik han ud af aktiv tjeneste, dog kun for 1657 atter at indtræde som oberst over et regiment fodfolk, men han blev kort efter fanget af svenskerne ved Frederiksodde, 24. okt. 1657. Han skriver om sig selv: »Haffver dog jmidlertid ufortrøden ladet mig bruge i Frederiksodde, huor det haver giørligt fornøden, saa ingen erlig cauallier mig andet skalt eftersige«. I den korte fred mellem de to Carl Gustavkrige var han kommissær og indkvarteringsmester i Ribe stift. Derefter deltog han i Københavns forsvar og havde stormnatten befalingen over Løngangen, hvor det gik særlig hårdt til. 1659 fik han ordre til at besætte Frederiksodde, så snart fjenden trak sig tilbage. 1661 var han i Varde »at takserer huse og bygninger«. Det blev dyrt for den udplyndrede by, han var der først i 7 dage og derefter to gange i 4 dage med tre karle

Lauritz Pogwisch. Maleriet viser, at han har mørke øjne, mørkt hår og overskæg, er iført sort rustning, ved hånden ses skjortens kniplinger, halstørklædet sammenholdt af et spænde breder sig vifteformigt, ved hans side en hjelm med fjerbusk. Maleriet, der er beskadiget, førtes i det 18. årh. fra Skrumsager til Nørholm, siden til Gellerupholm.

og heste, ikke alene skulle de bespises, men øl og brændevin flød i kandevis, da han indbød gæster på byens regning.

1661 blev han oberst for det jyske regiment og var det til sin død, der indtraf 1667. 18. maj 1667 fik hans arvinger nemlig lov til at lade liget forblive ujordet, så længe de ønskede det. Adelige skulle ellers begraves senest 3 uger efter dødsfaldet.⁴⁾ Kirsten Lange blev begravet i Varde 29. nov. 1656.

Under Torstenssonskrigen var Chr. Nielsen, der var født på Viumgård, foged på Skrumsager eller »overtjener og rådede for gårdens drift og over loft, kælder og køkken«. 1645 overtog han som svigersøn en selvejergård i Torbøl, men 1647 blev han dømt til at aflægge regnskab for sin tid som foged hos Pogwisch. Han påstod ikke at skyldes noget, og at retten skulle efterleve den kgl. forordning om, at hvad der var sket i fjendens tid skulle ordnes inden år og dag og ikke siden føres på tale.

Bøndergodset, Pogwisch overtog med Skrumsager, var følgende i S. Bork 2 gårde og 1 bol (Lautoft), i Obling 4 gårde, 2 bol, 1 gadehus, Magård, i Vium 1 gård, i Tarm 1 gård, i Bækhus, Ovtrup sogn, 1 gård, i Debel 1 gård, i »Katrup« (Rottarp), 1 gård, i Oksby 1 bol, i Dyreby 1 bol, i Lønne 4 gårde, i Præstbøl 2 bol, i Nebel 1 gård, 1 bol, i Åsted 1 gård, i Sjelborg, Hostrup sogn, 1 gård, 3 gadehuse og i Kokspang 3 gårde og 2 gadehuse. - Pogwisch forøgede godset, således købte han 1648 Stensgård af Erik Krag og 1651 fra Gregers Krabbe, Torstedlund, 3 ejendomme i Nyland, som denne havde fået i pant af kronen. 1652 mageskiftede han med Sorø akademi og fik 2 gårde i S. Bork, som kunne udnyttes til hoveri. 1661 udgjorde bøndergodset ialt 261 td. hartk.

1662 indsender Lauritz Pogwisch jordebøger, hvoraf det ses, at de 12 ejendomme i herredet, som hørte til Skrumsager ved overtagelsen, er vokset til 26. Han oplyser, at »Skrumsager hovedgård såvelsom Store Nyland (købt 1648 af Erik Krag), som er afbrudt og underlagt, er udi søskendeskifte takseret for 33 td. 6 skp.«. Under gården hørte Store Nyland 1 gård; Lille Nyland 11 gårde, Obling 7 gårde, N. Bork 2 gårde, 1 gadehus, Magård, Egersbølle 1 gård, Tarm 1 gård, 1 bol, samt gods i Vester, Skast og Hammerum herreder og 3 gårde på Bornholm.⁴⁾

Hvordan var nu denne kraftigt virkende militære som godsejer? - Han var bestemt ikke yndet af bønderne. De frygtede ham. Et brev fra bonden Niels Nielsen til Erik Krag viser tydeligt fæsteres og selvejerens frygt, ja rædsel for ham. Hvad der er overleveret om hans forhold til præsten Oluf Clausen, viser også en utiltalende person. Vi vil se på, hvordan han behandlede en af hans fæstere, N. Nielsen i Bækhus. Siden 1619 havde fæsterne på denne gård købt et frihedsbrev af godsejeren, så de blev fri for hoveri. N. Nielsen betalte 100 dl. herfor og i indfæstning, det var for halvdelen af gården. Der blev proces om betalingen. Bonden hævdede at have betalt omtrent det halve, men kunne ikke fremlægge kvitteringer. Pogwisch gjorde da udlæg for det hele og for 10 pct. fogedpenge. Senere leverede Nielsen sin smørskyld på Skrumsager (en del af landgilden), men nådigherren var ikke hjemme, og pigen turde ikke tage imod det, hvorfor Nielsen satte smørret ind i storstuen og gik. Pogwisch stævnedes ham for restance. Dernæst pålagde han ham større landgilde af korn, får, lam og gæs. Men retten befriede bonden herfor. Han skulle fodre et nød for Pogwisch, men ville ikke hente det, da der var sygdom blandt Skrumsager kvæg, men fortød og sendte en mand efter dyret. Han tilbød også at betale foderpenge. Pogwisch stævner ham for ulydig-

hed og vil have ham dømt fra gården, men han dømtes kun til inden 14 dage at betale foderet.

1650 byggede Pogwisch på Skrumsager. Nielsen måtte køre efter en karl i Varde, dernæst efter en glarmester og 3. gang efter et læs tagsten. Så skulle han hente et læs teglsten ved Janderup kirke, men skipperen var ikke kommet med nogle. Derefter måtte han køre to langægter til skovegnene efter egetømmer. Da han derefter blev budet til at hente flere teglsten i Varde, nægtede han; han havde kørt ægter nok. Pogwisch nåede da sit mål og fik ham dømt som overhørig til at have fæstet forbrudt, og familien blev sat ud. N. Nielsen flyttede til Hoddeskov og opnåede et kongebrev om sagen, men da han sendte to solide bønder til Pogwisch for at forkynde brevet og få det påskrevet, viste herren samme hånende utilnærmelighed, idet han lod ridefogden Bennet Jensen meddele bønderne, at »junkeren (Pogwisch) var ikke bekvem« til at modtage brevet, han var »noget ilde tilpas og gad ikke lide overløb den dag«. - Han førte mange processer. 1639 fik han bevilling til påny at rejse en forældet sag mod Jep Lassen i Ringkøbing. Den var underkendt af landstinget, da Pogwisch ikke havde taget vidner på fersk fod. 1640 fik han lov til at fæste kongekorntienden af S. og N. Bork sogne, når den blev ledig. 1656 skænkede han to agre til præsteembedet. Den store studehandler Clemén Christensen i Varde staldede i 1643 43 stude på Skrumsager og 40 på Lønborg, de udførtes over Ribe. Så var godsejeren fri for selv at sætte kapital i opdrættet, men dog sikker for at få penge for sit foder.

Godset var blevet frygteligt ødelagt under Carl Gustav krigene, og han selv og familien forarmet. Længe derefter rugede fattigdommen over Skrumsager. 1667 var der således intet betalt af 4 kvartalers skat af strøgodset, dvs. af 11 tdr. 2 skp. hartk. i Ovtrup sogn, 4 1/2 tdr. i Kvong sogn, 11 i N. Nebel sogn og 4 1/2 td. i Lønne sogn. Og det har næppe været bedre på det hoverigørende gods.⁶⁾

Børnene var 1) Karen, som Anders Lange til Vennergård ønskede til ægte, men da hendes mor var Langes kusine, var de for nær beslægtede til at kunne blive gift. Lange måtte da betale 1000 rdl. for at få kgl. tilladelse dertil. Heraf gav kongen 400 rdl. til de fattige i Lemvig, 400 til de fattige i Ringkøbing og 200 til He sogns fattige. Det var 1652 - før krigen! Anden gang blev hun gift med Sivert Ratlow, der faldt i den skånske krig. 1693 sælger hun noget bøndergods i Vester herred til Anders Nielsen, Søvig. Det har antagelig været hendes arvegods fra Skrumsager. 2) Hans, født 1644, død i København 1669 som fændrik og begravet i Frue kirke. 3) Henning, der efter faderens død overtog Skrumsager. Han må ikke forveksles med den omtrent

samtidige landsdommer af samme navn. 4) Niels, gik også militærvejen, men tog sin afsked som kaptajn 1676 og var ejer af Skrumsager. 5) Juline Kirstine »blev lokket«, dog senere gift med Peder Hammer, ridefoged på Jungshoved, hvem hun lod slå ihjel, og hvorfor hun blev henrettet 1682 på Hammer herreds galgebakke.

Ved Lauritz Pogwischs død fjernedes 98 dokumenter, vel det meste af gårdens arkiv. De lå mange år i et hus i København, til man 1697 forsøgte at få dem afsat i Jylland.

Henning Pogwisch har næppe formået at udbetale alle sine søskende deres arvepart, så der var et vist fællesskab, i alt fald ser det ud til, at Niels Pogwisch stadig har en part i Skrumsager, hvor han jævnlig opholder sig. Det var stadig vanskeligt at få landgilde og anden tilgodehavende indbetalt. Henning må gå rettens vej. 1676 får han en mand i Løftgård, Ovtrup sogn, dømt til at betale en gæld på 18 rdl. plus 3 års rente og en gæld til præsten i Bork på 7 sdl. 3 mk., som præsten havde transporteret til Pogwisch. S. å. får han dom over Hans Hansen »ved Stak i Lønne« (d. e. den bekendte gård Lønnestak) for 4 års skyld og landgilde. Og da Hans Hansen tilmed havde været ulydig, får han ham dømt fra fæstet. 1686 stævner han en af fæsterne i N. Nebel for betydelige restancer. 1679 får Pogwischs foged Las Jensen Jørgen Rostrups arvinger på Lydumgård dømt til at afstå en gård i Rærup, som Pogwisch havde i pant for 60 sdl., der ikke var betalt.⁹⁾

1683 hedder det om Skrumsager, at gården havde 2 mil til hedetørv og havde ingen klynegrøft, skovparter, jagt, fiskeri, forstrand, mølleskyld, frugt- eller humlehaver, dens enge led ofte skade af vandflod og marken af ulve, bygningen var forfalden og så godt som ganske øde. 1673 havde Pogwisch kun en dreng, en tjenestkvinde, en hyrdedreng og en hvervet rytter hos sig i huset. 1678 havde han dog to tjenestdreng (karle) og to piger. Der er 8 ildsteder, besætningen er 1 hest, 1 hoppe, 4 køer, 1 kvie, 4 ungnød, 2 kalve, 16 får og 4 svin. Det vidner heller ikke om større rigdom. Dog havde gården 112 tdr. land agerjord.

Han døde før 12. okt. 1687, for denne dato tilbød enken på samtlige medarbejders vegne Niels Pogwisch, at det længst fraliggende gods, der var udlagt som to søsterlodder, måtte blive i fællig, om han ønskede det. Der blev ikke truffet nogen ordning straks, for 27. okt. 1688 udstedes et kgl. brev til Oluf Krabbe til Bjerre og Anders Nielsen på Søvig om at være kommissær ved skiftet efter ham efter enkens begæring. Hendes lavværge blev Mathias Pedersen på Stabylund. Enken var Birgitte Marie Galt, en datter af Gjerd Galt, Viungård. Amtsregnskabet 1689 siger, at hendes tilstand er ganske slet, 1690-91 kaldes hun en fattig enke. Men 1694 giftede hun sig med Anders

Nielsens søn Kristoffer Andersen Hvas, hans moder, Elisabeth Hvas, var adelig. Fru Birgitte har næppe fået megen glæde af sit nye ægteskab. Hendes mand var, som O. Nielsen siger, »en pralhans og en ødeland«. Han satte alt over styr, også hvad han måtte have fået med Birgitte Galt. Han endte tilsidst som tigger. Hun døde i dybeste armod 1708.

Det var den førnævnte Niels Pogwisch, som nu havde overtaget hele Skrumsager, eller i hvert fald det meste af den. 1688 fik den med Stensgård, som var blevet øde og lagt under hovedgården, 28 1/2 tdr. hartk. Præsten Peder Tøxen i Varde udgav 1703 en bog »Solens blodrøde Nedgang«, der blev ret yndet, og endog optrykt så sent som 1879. Tøxen tilegner den til »Høyædle og Velbaarne Hendrick Juul til Lindbjerg. Høyædle og Velbaarne Niels Povisk til Skrums Ager. Mine altid befundne Høygunstige Velyndere!« Det kan tyde på, at Niels Pogwisch havde flere åndelige interesser, end man ellers er tilbøjelig til at tiltro vore Pogwischere. Forøvrigt var hr. Tøxens søn, den senere så bekendte præst i Veerst Niels Tøxen, huslærer hos sognepræsten i Bork.⁹⁾

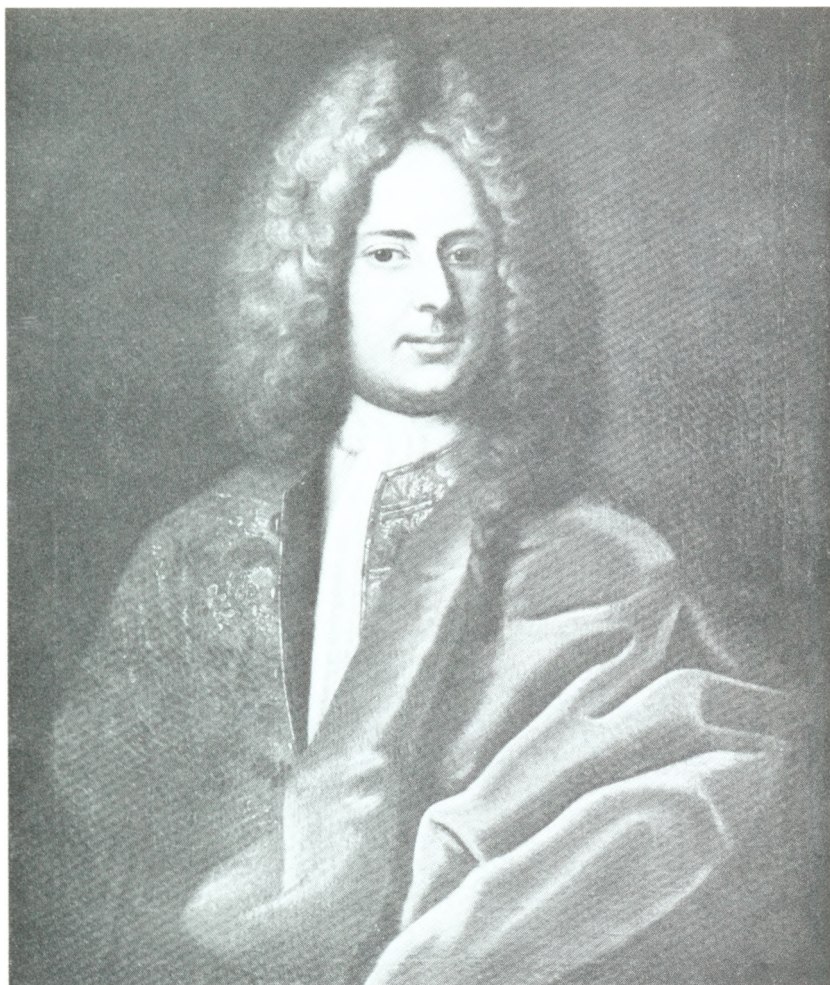
Niels Pogwisch fik 18. jan. 1696 tilladelse til at sælge, hvad der var tilfaldet hans henrettede søster Julies børn i Fuglsig. Han sælger halvdelen af gården, den anden del har vel været hjemfalden til kronen. Da hans svigerinde giftede sig, har han nok skullet skaffe penge for at udbetale hendes arvepart. Han fik da 1697 bevilling til at gøre testamente, som han selv ville, og havde fri rådighed over sit gods, hvis han ingen livsarvinger efterlod. Han testamenterede da Skrumsager med 100 tdr. hartk. til overførster Mads Kristensen og søn mag. Sv. Sparre, senere præst i Torsager, det var som betaling for, hvad de havde forstrakt ham med. Da overførsteren var død, opsigde Sparre Pogwischs gæld 884 rdl. 1 mk., og hvis han ikke straks ville overlade ham Skrumsager, forlangte han anden forsikring. I sin nød skrev Pogwisch 1707 til kongen: »I henseende til min lange tjeneste, som jeg for min konge og fædreland fra min ungdom af har anvendt udi krigen«, søgte han om at få testamentet kasseret, da magisteren viste sig utaknemlig, og testamentet var gjort »så godt som uden eftertanke, formedelst min høje alderdom«. O. Nielsen gør opmærksom på, at han ved testamentets oprettelse næppe var over 50 år! - Nå, man blev nu også tidligere gammel dengang. Kongen bød da Sparre at lade sagen falde, men denne påstod, at de 884 rdl. var et lån fra en senere tid end testamentet. K. Ludvig Plessen beskikkes da til at undersøge sagen og tage summen i forvaring, som Pogwisch havde skaffet til veje.

Redningsmanden, der kom med pengene, er hans slægtning oberst

Christian Georg v. Møsting til Rønnovsholm, men til gengæld fik han skøde på Skrumsager med en del gods 22. oktober 1707. Året efter køber han 1/8 af Skrumsager af Jac. Knudsen, da boende i Tarm Bisgård, som denne havde købt 1708. Pogwisch må ikke have formået at indløse det. Forøvrigt levede han videre på Skrumsager og satte 1714 to stolestader i kirken med sine fædrene og mødrene våben, men samme år døde han.¹⁰⁾

V. Møsting var søn af kaptajn i Norge Nicolaj A. v. Møsting og hustru Juliane Cathrine Lange, der var en datter af Chr. Lange, Rønnovsholm, der atter var en søn af Niels Lange, Skrumsager, så det var slægtens gamle eje, han nu kom i besiddelse af. Han er født 1668, blev tyve år gammel premierløjtnant, sendtes 1692 til Ungarn i kejserlig sold og blev der kaptajn; efter hjemkomsten blev han 1700 oberstløjtnant ved et nyt dragonregiment og fulgte med dette til Sachsen og siden til Italien, hvor de danske hjælpetroppers chef Chr. Gyldenløve benyttede ham som forhandler med regeringen i Wien og kalder ham »en af de bedste officerer ved samtlige tropper«. 1704 blev han hjemkaldt og blev 1711 generalmajor; han udmærkede sig ved belejringen af Stralsund og især i slaget ved Gadebusch. Senere ledede han underhandlingerne om den svenske hærs overgivelse ved Oldenswort 1713. Også krigen i Norge 1716-17 deltog han i. Han var gift med Cathrine Marie Juel. Han døde 1720. Det er klart, at denne travl optagne officer ikke har haft tid til at beskæftige sig ret meget med Skrumsager. Her har Niels Pogwisch vel nærmest gået som en slags godsejer og ført tilsyn med godset. Året efter Pogwischs død sælger Møsting da også Skrumsager, 28 3/4 tdr. hartk., med kun 102 5/8 td. hartk. bøndergods.¹¹⁾

Efter skødet omfattede bøndergodset følgende: I S. Bork sogn: S. Lauridsen, Nyland, skylder 1 skovvogn, 1 fødenød, 1 svin, 30 sk., 1 rd. gæsteri, hartk. 3632, N. Olufsen 18 skp. byg, 6 skålpd. smør, 1 fødenød, 1 svin, 1 rd. gæsteri, 2020, P. Lassen, nu Jørgen Degn samme landgilde og hartk., Las Sørensen Smed, nu Claus Pedersen 4 td. byg, 20 sk., 3100, Las Degn 2 td. byg, 10 sk., 1420, N. Lauridsen, nu Jørgen Poulsen 3 ørte byg, 2 pd: smør, 0710, Henrik Olufsen 1 rd. 1 mk. 4 sk., 1 svin 1 sdl., 1 fødenød 1 sdl., for skovvogn 1 mk. 3 sk., 3 mk. gæsteri, 2611, Th. Mejls 1/3 gård 2 mk. 12 sk., for 1 svin, 2 mk. for fødenød, 2 mark for skovsvin, 10 sk. i penge, 1 mk. 12 sk. gæsteri, 1210, Frans Mikkelsen 1 svin, 1 fødenød, 1 skovvogn, 10 sk. i penge, 3 mk. gæsteri, 1320, S. Jørgensen Dahl 1 ørte byg, 1 rd. gæsteri, 1002, Poul Knama, nu Gunde Nielsdatter 1 rd., 0621, P. Pedersen, nu A. Davidsen 1 rd., 0602, Las Jensen Mejls 2 ørte byg, 20 sk., 7 sdl. frihed (for hoveri), 4721, P. Lassen i Vesterby 4 ørte byg, 1 svin, 1 fødenød, 1 rd. gæsteri 7122, N. Lassen nu N. Jepsen Orgaf 1 1/2 ørte byg, 1 svin, 1 får, 1 gås, 2 høns, 8 sk. d. gæsteri, 2320, M. Pedersen af 18 agre 2 td. havre, 2 gæss. Obling: Clemmen Jørgensen, nu C. Olesen 2 ørte byg, 1 svin, 1 foderokse, 1 mk. 8 sk. penge, 3 mk. gæsteri, 3312, Clemmen Hansen samme landgilde og hartk., J. Jørgensen, Overgård, 3 ørte byg, 1 svin, 1 fødenød, 1 dl. gæsteri, 5231, C. Pedersen, nu N. Christensen samme landgilde og hartk., Claus Christensen 2 ørte byg, 1 svin, 1 fødenød, 1 1/2 pund smør, 1

Chr. Hansen Teilman. Efter oliemaleri ca. 1720. han har blå øjne, allongeparyk, overbroderet rød vest og mørkerød kappe.

rd. gæsteri, 3231, C. Christensen 1 ørte byg, 1 svin, 1 fødenød, 1 rd. gæsteri, 1432, Poul Lassen Lem og J. Poulsen 2 ørte byg, 1 1/2 pund smør, 1 svin, 1 fødenød, 1 rd. gæsteri 4022, Gøde Pedersen 9 skp. byg, 1 svin, 1 får, 1 gås, 2 små mk., hver 8 sk. d., 1312, C. Nielsen 1 gadehus, H. Vendelboe 1 gadehus. Nørborg sogn og by: Dorte Andersdatter Maegaard, nu Las Nielsen 2 ørte byg, 1 pund smør, 1 svin, 1 fødenød, 1 rd. gæsteri, 4320 1/2, Las Christensen, Mægaard samme landgilde og hartk., H. Nielsen 2 ørte byg, 1 pund smør, 1 svin, 1 fødenød, 1 gås, 2 høns, 4 mk. d. gæsteri, 3202, N. og Henrik Pedersen 2 ørte byg, 1 pund smør, 1 svin, 1 fødenød, 1 rd. gæsteri, 3012, A. Christensen 1 pund smør, 4 mk., 1321. Egvad sogn, Brosbøl: N. Hansen og P. Madsen 15 skp. rug, 18 skp. byg, 1 fødenød, 1 svin, 4 mk. gæsteri, 4210. S. Vium sogn og by Iver Eriksen, nu hans enke 5 sdl., 1001. Uden for herredet 1 gård i Asted, Kvong sogn, 1 gård i Præstby, 1 gård i Kolle, 1 bol i N. Nebel, N. Nebel sogn samt 1 bol og 3 øde bol i Lønne sogn.

Den nye ejer var daværende kancellisekretær *Christen Hansen Teilman*, der kom til at betyde så overordentlig meget for hele sognet, ja for hele egnen, idet han blev Værnengenes skaber og sandflugtens betvinger (se foran). Han er født i Ribe 31. marts 1689 og er søn af købmand Hans Nielsen Tejlmand og hustru Johanne Christiansdatter Mulvad. Hans fædrene slægt er indvandret fra Holland og havde været teglbrændere og været forpagtere af Ribe bys teglværk. Johanne Mulvad giftede sig 2. gang med købmand A. H. Tarup i Ribe, der ikke efterlod sig børn, men 1704 indsatte stedsønnen som enearving, »da han har bevist mig så fuldkommen lydighed, som han kunde være min egen søn«. Desuden arvede han en velhavende moster Ingeborg, sal. Farbers. Kort efter hun var blevet enke, havde hun sendt ham til præsten i Gørding, mag. Peder Kristensen Gjørding, der havde en skole for unge mennesker. Herfra kom han til universitetet, 1706 blev han student. Uden at fuldende studierne tog han plads som huslærer hos digteren landsdommer Tøger Reenberg til Ristrup og skulle undervise dennes yngste søn. Reenberg kom til at synes så godt om huslæreren, at han anbefalede ham til stillingen som sekretær i kancelliet. Han var dengang på en udenlandsrejse. Han var bl. a. i Stralsund, »efter sigende som hofmester for nogle unge herrer. På denne rejse skal han engang have været tilstede som tilskuere ved et hofbal eller anden hoffest i Berlin. Som en høj, og uden tvivl smuk karl, som han skal have været, lagde Frederik Vilhelm (der da må have været kronprins) mærke til ham, gik lige til ham og spurgte ham, hvorfra han var. Da han derpå havde svaret, spurgte kongen, om han havde lyst til at gå i prøjsisk krigstjeneste, og da han undskyldte sig og sagde, at han var lovet befordring i kancelliet i Danmark, vendte kongen sig fra ham og sagde: Er ist ein Blackscheisser«. Han blev imidlertid kancellisekretær 1712, vistnok ved Rostgaards medvirken.

Det var nok ikke blot Reenberg, der havde fattet forkærlighed for huslæreren. Den ældste datter *Christine Marie Reenberg* gjorde det i alt fald i så høj grad, at hun giftede sig med ham. Det var 7. okt. 1714, brylluppet stod, og nogle måneder efter købtes så Skrumsager.¹²⁾

I lange tider havde Skrumsager ikke været »komplet«, dvs. der havde ikke hørt mindst 200 tdr. hartk. bøndergods under den, hvoraf godsejeren skulle garantere skatterne, mod at hovedgården så blev skattefri. Det var dårlige tider for landbruget, og hårdest ramt var landets fattige egne. 1719 besluttede regeringen da at skille sig af med det vestjyske ryttergods m. v. Ved auktionen herover optrådte Teilman og købte så meget, at hans bøndergods blev fordoblet og gården med et slag blev komplet. Han købte S. Bork kirke med tiender og

Christine Marie Reenberg. Hun har blå øjne, bærer rød silkeoverkjole, perlebesat underkjole med kniplinger, hårets lange krøller hænger ned over skuldrene.

jordegods, prisen var 509 rdl., dog fulgte kaldsretten ikke med. Iøvrigt omfattede det købte gods 4 gårde og 2 bol i Sædding, 2 gårde og 1 øde bol i N. Nebel, Bolkærgård, 2 gårde i Præstbøl (N. Nebel), 1 hus i Lunde, 1 gård i Borre (Ål sogn), 1 gård i Vrøgum, 1 bol og 2 huse i Skyhede (Ovtrup sogn), 2 gårde i Bjaldrup (Horne sogn), 2 gårde i Bovnum, 1 bol i S. Bork, 1 gård i Bandsbøl, 2 gårde i Forsum, 1 gård i Tarm og 1 gård i Okslund. Priserne varierede fra 14 til 54 rdl. pr. td. hartk. Den høje pris nåede således en gård i Sædding og ejendommen i Skyhede. Ialt kostede det 3.193 rdl.

1724 købte han endnu mere af kronen: 2 gårde, en gårdspart og 1 bol i Lønne, 3 gårde i Lønne Stak og 2 gårdsparter og 1 øde sted, som ikke kunne findes, og 1 gård i Præstbøl og en gårdspart i Sædding. Også siden hen købte han bøndergods og 1748 fra Hennegård Lydum kirke for 900 rdl., og her kom han straks i strid om nogle af kirkens gamle enge, som Hennegård ville beholde. De købte ejendomme i Lønne havde taget skade af sandflugt, hvorfor hartk. var blevet nedsat. Men sandflugten bredte sig stadig videre, og 1745 blev hartk. atter nedsat i de sandhærgede enge, bl.a. for Teilmans 7 bønder i Lønne, der så ikke måtte pløje de skattefrie jorder. Der skulle klitvegetationen brede sig og hindre sandets videre udbredelse.¹³⁾ 1733 havde han en fuldmægtig Peder Skade.

1724 blev Teilman udnævnt til amtmand over Lundenæs og Bøvling amter. »Efter traditionen skal en særdeles omstændighed have hjulpet ham dertil. Han havde en strand i forpagtning af kongen. Netop en time før forpagtningen var udløben, strandede et engelsk skib, som havde været udredet af en meget fornem mand i England, jeg har hørt en prins. Skipperen fandt sig misfornøjet og gjorde grove beskyldninger imod ham. Den engelske minister i København tog skipperens parti, det kom til proces, men da ministeren blev ret oplyst om sagens beskaffenhed, så han, at skipperen havde løjet, og at sagen ville få et vanærende udfald for rederen. Derfor var det ham så magtpåliggende at få processen hævet, at han privat bad kongen at hjælpe dertil. Frederik IV skal da have skrevet til Teilmann og lovet ham amtmandskabet, når han vilde frafalde sagen, og den engelske minister skrev ham selv til og lovede en af hans sønner en søofficers plads i England«. Således fortæller Teilmans sønnesøn om bedstefaderen; det er dog nok et spørgsmål, om alle detaljer passer, men det er rigtigt, at der den 6. juni 1721 strandede et engelsk skib »Speedwel« ved Oksby. A. F. Opitz til Lydumgård, der vist skulle overtage forpagtningen, havde fået skibet til ankers, da Teilman ankom og kom i heftig disput med Opitz. De blev dog enige, men kort efter drev en storm skibet op på stranden. Der blev nu proces med kaptajnen. Da kongen ikke ville, at fremmede skulle forurettes, befalede Opitz og Teilman at betale skipperen 2000 rdl. i skadeserstatning. At dette har været medvirkende til udnævnelsen er måske ikke utænkeligt, men det afgørende har vel været, at man har kendt Teilman som en dygtig kancellisekretær. 1729 blev han justitsråd og 1746 etatsråd.¹⁴⁾

Han var en meget dygtig landmand, hans landvindingsarbejder er omtalt foran. Formodentlig har han opført en ny hovedbygning på Skrumsager. 1768 siges den at være af bindingsværk og i en »mådelig« tilstand, da ejeren ikke boede der. Det siges også, at han flyttede

Skrumsager å hen til gården, idet han skulle have ladet en afdeling soldater udgrave ålejet. Endnu i forrige århundrede fandtes der en udtørret fiskedam ved gården, men dambruget er sikkert indrettet af en af de tidligere ejere.

Teilman var meget virksom som amtmand, men nærmest streng. Hans første hustru døde 4. dcbr. 1734 og blev begravet i S. Bork kirke.

Da sker der i 1741 det, at den største godsejer langt og nær, Stefan Nielsen Ehrenfeld på Endrupholm, pludselig døde og efterlod sig en lille, svageligt udseende og barnløs enke, som Ehrenfeld nærmest havde giftet sig med for at få fat i hendes mange penge. Nu sad hun tilbage med alle hans herregårde: Endrupholm, Lunderup, Nørholm og Agerkrog. Enken Maren, kaldet Marie, født Schultz, var datter af forpagteren på Lundenæs K. U. Schultz. Nu oplevede hun for anden gang at blive »appendiks til en medgift«, idet amtmand Teilman friede og holdt bryllup med hende 1742, så hendes enkesæde blev ikke af lang varighed. Teilmans fornemme bryllupsdragt fra den lejlighed kan ses på Varde museum. Det er en lang frakke, der omtrent når til knæene og derunder en lang vest, snævre knæbukser, der når lige under knæet samt paryk og hat.

Det var et fornuftægteskab. Ved det kom Teilman i besiddelse af resultaterne af Ehrenfeldts, dennes faders og morfaders samlerflid. Det viste sig tydeligt et par år efter, da ægteparret oprettede testamente. Det bestemtes, at den længstlevende skulle arve den afdøde. Om fruendog levede længst, skulle Teilmans børn dog arve hende. Hun døde 1746 og blev begravet hos Ehrenfeld i Nykirke. Teilman døde på Skrumsager den 2. jan. 1749 og blev begravet hos sin første hustru i S. Bork kirke, hvor hans gravminde, et kalkstensepitafl endnu findes. Det melder:

»Ingen Højhed, ingen Ære, ingen Rigdom, ingen Stand kan saa stor i Verden være, Døden den jo fælde kan. Herunder hviler alt det, som kunde døe af Høiædle og Velbaarne Herre Hr. Christian Teilmann, Hs. Kongelige Maiestæts Høibetroede Etatsraad og Amtmand over Lundenæs og Bøuling Amter.

Herre til Skrumsager, Endrupholm, Nørholm og Lunderup. Fød i Ribe Anno 1689 d. 14. Marti og kom 1713 i Ægteskab med Høiædle og Velbaarne Christine Marie Reenberg død 1734 og herunder nedsat. Med hende han i 21 Aars Ægteskab avlede 7 Børn som ere

1. Hans Teilmann, Leutnant ved Søe Etaten døde i engelsk Tieneste 1742
2. Magdalene Teilmann, kom 1743 i Ægteskab med Hr. Consistorialraad Thomas Just Jermin til Ausumgaard
3. Johanne Teilmann, døde i andet Aar
4. Ingeborg Christiane Teilmann kom 1747 i Ægteskab med Hr. Secretair Henrik Christian Vorm til Bramminge
5. Tøger Reenberg Teilmann til Endrupholm Capitaine af Infanteriet
6. Andreas Charles Teilmann til Nørholm og Lunderup
7. Morten Teilmann til Skrumsager.

Morten de Teilman, har blå øjne, hvidpudret paryk, rød dragt, kappen med pelskant, store knapper på ærmets store opslag. Maleri af A. Brünniche.

Derefter kom 1745 i Ægteskab med Høiædle og Velbaarne Frue Marie Ehrenfelt, fød af Schultz. Han levede med hende i et kjerligt Ægteskab udi 3 Aar 5 Maaneder uden Livs Frugt.

Derefter døde paa Skrumsagergaard 2. Januar 1749 udi hans Alders 59 Aar 9 Maaneder 2 Uger og 4 Dage.

Ach, her er bleven indelukt en Fader uden Lige, en Faders Død, et Lys er slukt, vi maa med Smerte sige: Lev vel, hav Tak, vi kysse maa din Grav, du os opføde, det ene, som vi anker paa, er, du saa tidlig døde«.

Hos Helen M. Wied i København findes oliemalerier af amtmanden og hans hustru. Ifølge familietraditionen skulle de være malet af en ellers ukendt kunstner Gylich eller Gullich, der omkring 1720 fik 80 rdl. for at male 40 portrætter af den Reenbergiske familie. Både Teilman og frue har blå øjne, fruen bærer en rød silkeoverkjole, hvorunder en perlebroderet underkjole kommer til syne, øverst kantet med hvide kniplinger. I ørerne bæres brillantørenringe.¹⁵⁾

De tre sønner delte nu godset imellem sig ved at trække lod. Thøger fik da Endrupholm, Andreas Charles Nørholm, Lunderup og Agerkrog og den yngste Morten Teilman fik Skrumsager. Også han blev justitsråd og tillige ejer af Ristrup. 1751 blev de tre brødre adlet. Morten Teilman blev 1756 gift med Mette v. Gersdorff, født 1735 og datter af Chrff. Fr. V. Gersdorff, Riber Kærgård, og Margrethe v. Rosenørn.

Teilman skænkede en lysekroner til kirken og 400 rdl. til fattige på bøndergodset i S. Bork og N. Nebel. 1755 satte han bøndergodset til auktion. I N. Nebel sogn, hvor han ejede 37 ejendomme, købte bønderne mærkeligt nok ikke sig selv med undtagelse af kromanden, der købte sin ejendom. Desuden købtes to ejendomme i Sædding af naboer. Der var nogle få gårde, som ikke blev solgt, bl. a. en gård i Nebel; en gård i Bolkær købte Teilman selv.¹⁶⁾ Susanne Brahe købte Magård og 2 gårde i N. Bork for 1443 rd. Selve hovedgården med tiender og tilbageværende bøndergods skødede han 1756 til Chr. Hansen til Lønborggård for 1200 rd.

Teilman døde 10. maj 1781. Fru Mette døde allerede 18. juni 1757 efter et års ægteskab. Ifølge overleveringen blev hun kvalt ved at spise æbleskiver. Der findes to velbevarede malerier af ægteparret, fru Mette fin og spinkel, manden mere robust, begge med blå øjne. Malerierne, der af Statens Museum for Kunst tilskrives A. Brünniche, hang indtil 1833 på Endrupholm, flyttedes da til St. Hebo i Janderup og derfra til Gellerupholm. De ejes nu af Vibeke Strømø, Rønne.¹⁷⁾

Chr. Hansen kompletterede omgående godset ved at lægge noget af sit Lønborggods derunder, så Skrumsager nu havde

S. Bork kirke	hartk.	30.000	
Kirkens ejendomme	hartk.	1.622	
Bøndergods i S. Bork	hartk.	10.502	
Bøndergods i Hemmet	hartk.	32.330	
Bøndergods i Lønborg	hartk.	154.131	1/2
Bøndergods i Egvad	hartk.	7.301	
	Ialt	236.420	1/2

Mette v. Gersdorff. Hun har mørkeblå øjne, grøn silkekjole med kniplingskant foroven, på armene hviler en blågrøn, pelsbesat kappe, på hovedet et diadem, om overarmen en perlekæde. Maleriet tilskrives Brünniche.

Det var kun af hensyn til skatten, han gjorde godset komplet, for han drev selv gården ved hjælp af tjenestefolk og 4 bønder, engene lejedes ud for 80-100 rd. årligt og der såedes ca. 30 td. rug, 10 td. byg, 12-14 td. havre og 5-6 td. boghvede. Der staldedes 40-50 stude, 6-8 køer og lige så mange heste.

Chr. Hansen gjorde Lønborggård og Skrumsager til et stamhus for sønner af sin broder Hans Hansen. Selv døde han 9. dcbr. 1760.

Niels Hansen, som nu overtog stamhuset havde en datter, Christence, der 1787 blev gift med kaptajn Niels v. Jermin til Engelsholm. Han overtog da stamhuset. Skrumsager havde dengang en avlskarl, 1 husholder, og 9 tjenestefolk. Desuden boede birkedommer Didrik Meiner og hustru på gården.

1805 fik Jermin kgl. bevilling til at forandre stamhuset og bl. a. afhænde 366 td. hartk. 1807 skødede han Skrumsager på 29 td. hartk., 55 td. hartk. bøndergods og 26 td. hartk. kirketiender for 40.500 rdl. til »herregårdsslageren«, byfoged Søren Borck i Ringkøbing og forvalter Henning G. Lassen på Lønborggård, senere ejer af Abjerg. S. å. fik de bevilling til at udstykke gården i 133 parceller. De solgte kirken, bøndergodset og en del parceller. Dermed var Skrumsager ikke længere en herregård.

Hovedparcellen købtes 1811 af Jørgen Nielsen fra Adsbøl, der i forvejen havde købt Strellev kirke med gods. Hans slægt stammede fra Tarm, hvor hans bedstefar Niels Jørgensen havde kro og drev handel med kolonialvarer. Faderen Niels Nielsen havde søgt at få en handelsforbindelse i gang med Amsterdam. 1839 afstod Jørgen Nielsen gården til sønnen Niels Hansen Jørgensen. Det var endnu dengang dårlige tider. Og det ville have hjulpet på økonomien, om den unge gårdejer havde indladt sig i et ægteskab med pastor Fogtmanns kønne, kloge og velhavende datter, hvilket ægteskab var stillet ham i udsigt. Men selv om han nærede stor ærbødighed for hende og præstens, valgte han en anden. Der var kommet »tre helle piger« til egnen, hvor de blev gift og hjemfarne. Den ene blev en af Hindhede-slægtens stammødre, en anden Abelone Nielsdatter valgte Niels Hansen Jørgensen til hustru. De skabte et hjem, der var præget af gammeldags guds frygt.

Skrumsagers store arkiv ødelagde Jørgensen med så stor grundighed, at der ikke var en stump papir tilbage, som var over en menneskealder gammel. Dette er så meget mere uforståeligt, som denne mand er fader til den sønderjyske fører J. N. H. Skrumsager, forfatteren af »Æt og Minder«.

Omkring 1850 var N. H. Jørgensen i Tarm mølle og fik sig et slag kort bl. a. med Hans Sejrup, Viungård. Sejrup sagde: »Den her gang vil jeg alligevel ikke gøre dig bét, for jeg har en datter, og du kun den ene søn, så der kunne jo godt komme et svogerskab ud af det«. »I kortspil gælder svogerskab ikke«, bemærkede Niels Lauritz Buch fra Holmegård. »for ellers har også jeg døtre, selv om den mindste ligger i vuggen«. - Som svar opfordrede Jørgensen Hans Sejrup til at gøre ham bét, men han tilføjede: »Svogerskabet bliver der ikke noget af, og jeg tager mod svogerskabet fra Holmegård, hvis de unge selv kan komme

Niels Hansen Jørgensen og Abalone Jørgensen, f. Nielsdatter.

til rette derom!« Til stor morskab for selskabet blev Hans Sejrup bét. Den lille pige fra vuggen, Laura Buch, blev Skrumsagers anden hustru. »Det blev under de grå hår mit livs største lykke«, skrev han.¹⁰⁾

N. H. Jørgensen, der døde 1872, solgte gården 1852 til *Jens Jakobsen* fra Rærup, en meget virksom mand, der havde fået Landhusholdningsselskabets sølvbæger for landboflid; han havde den kun kort, idet han 1855 overlod den til sin svigersøn *Jacobus Riis*, som var fra Seemgård ved Ribe. Han var dygtig og påpasselig og solgte 1872 Skrumsager, 6 1/2 td. hartk., for 25.400 rdl. til *Theodor Fabricius* fra Bramminge, hvorefter Riis købte Lydumgård. Fabricius var født 1850 og søn af *Terman Øllgaard Fabricius*. Han solgte 1878 til *Øllgaard* for 80.000 kr. Senere ejede *J. H. N. Brorson* gården. 1896 købtes den for 43.500 kr. af *Jakob Jensen* og *Thue Hansen*. *Jakob Jensen*, der stammede fra Holmsland, blev snart eneejer. Han var gift med *Else Sørensen*, en datter af den bekendte gårdmand, skolelærer og kromand *Søren Chr. Castensen* i Lundtang og afstod 1921 Skrumsager til sin svigersøn *Claus Sommer*, der 1946 solgte til sin svoger, fiskeriejer *Christen Jensen*, der anlagde fiskedamme her. Han afstod gården til en datter og svigersøn *Bent Nielsen* og døde 1973. I mange år blev der drevet farveri.

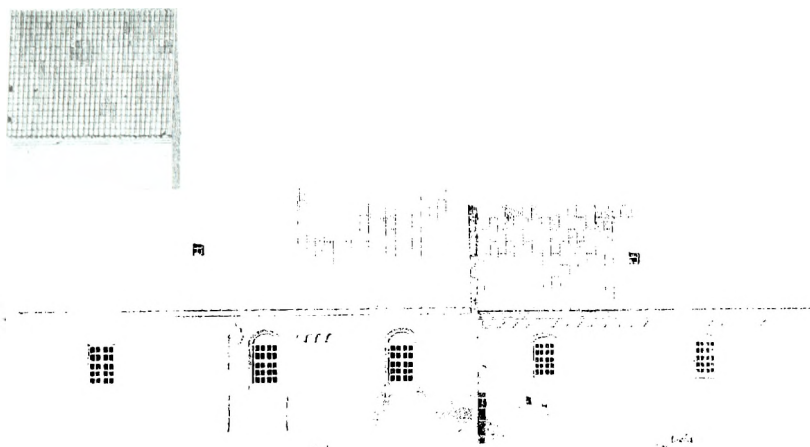
Sønder Bork kirke og S. og N. Bork præster

S. Bork kirke er den nordligste af Ribeegnens tufstenskirker, hvis mure bærer disse kirkers karakteristiske dekoration af lisen - og rundbuefriser. Den er bygget ad flere gange, og koret er tilmed ombygget, men i de oprindelige dele, dvs. den største del af skibet, er murene af tuf og granitkvadre og har den nævnte udsmykning, nemlig lisener og rundbuefriser på konsoller. De ses på sydsiden, mens nordsiden blot har fordybede rektangulære felter ligesom på Lydum kirke. Skibets mindre vestlige del er derimod senere opført af granitkvadre og munkesten, dog inden overgangen til den gotiske tid indtraf. Tufstensskibet var opført tidligere i den romanske periode, og det ældste kor måske endnu lidt før. Men det blev omtrent nedbrudt omkring 1300 og forlænget og smykket med en trappeformet frise både på nord- og sydsiden, østgavlen er udsmykket på gotisk vis med tre spidsbuede nu tilmurede og medtagne vinduer, der indvendig står som blændinger. Over dem er der tre høje spidsbueblændinger på halv søjler og med savskifte i fodlinien. De oprindelige døre var forholdsvis brede, den nordre ses som en indvendig blænding. Også rester af en dør i koret for præsten kan spores. Der gik lang tid, inden kirken fik sit tårn. Det skete ret sent i den katolske tid. Tårnet blev opført noget usædvanligt ved skibets nordside henne ved vestenden. Det er bygget af munkesten med en rigt profileret let spidsbuet dør i nord og med underrummet som våbenhus. Tårnet har nu sadeltag med gavle i øst-vest og fladbuede vinduer. Mens kor og tårn har gotiske krydshvælv, har skibet fladt bjælkeloft. Ejendommelig var tårnets oprindelige afslutning. Præsten skriver 1766, at det har »fordum haft 5 spir, de 4 stod på hjørner og det 5. midt på, som var så højt, at de søfarende kunne se og sejle efter

det og følgelig har stor nytte deraf, hvilke nu ere med kgl. tilladelse nedbrudt«. Denne oplysning fik den højt fortjente kirkearkæolog Jacob Helms til at mene, at kirken har haft en her tillands såre sjældnen tårnafslutning, som må søge sit forbillede syd for landets grænser, muligvis i Westerstede i Oldenburg, da Helms lægger megen vægt på oplysningen om, at de 4 spir var »på hjørnerne«. Men i et bygningskyndigt syn over kirken 1712, som Helms ikke har kendt, tales der om 4 gavle i tårnafslutningen. Det hedder nemlig, at tårnet »har 4 gavle opbygget foruden spidsen midt imellem«. Tårnets hjørner var ret stærkt medtagne, og havde der stået en spiragtig opbygning på disse, må man vente, at de ville have været omtalt. Men det er de ikke. Man må derfor formode, at tårnet har hørt til de såkaldte »tørninglenske« tårne, hvor 4 gavle om den høje tagpyramide også bærer spir endende i en kugle, alt tækket med bly. Den slags tårne findes ikke blot ved mange af stiftets sydlige kirker, har været afslutningen på Ribe domkirkes store tårn, men den samme findes også ved Ringkøbing kirkes tårn.¹⁾

Det er blevet hævdet, at kirken er indviet til St. Anna. Det er nu nok N. Bork kirke, der er det, mens S. Bork kirke er viet Vor Frue. Det støttes bl. a. af »kirkestolen« fra 1608, der nævner enge til »Vor Frue alter« og eng for »Vor Frue lys«. Da sidealtre dengang var nedlagt, og der kun brændte lys på hovedalteret, støtter det opfattelsen af, at kirken er viet Vor Frue.²⁾

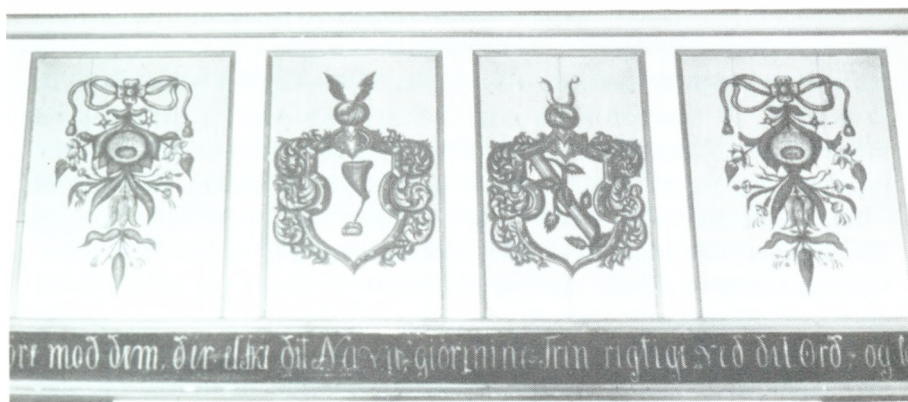
Døbefonten af granit er romansk, er glat og foden med store hjørneblade. Der er et dåbsfad af sydtysk arbejde fra ca. 1550-75 med et

Kirkens sydside 1886, tegnet af Ahlmann. (Efter Helms). Man ser lisen- og rundbuefrisen i det bevarede tufstensparti. Partiet vest herfor indtil vestforlængelsen med granitkvadre blev ommuret med teglsten i forrige århundrede. Mandsdøren skimtes. I det lange kor ses trappefrisen under taget. (Efter Helms).

omkring 1500 på sydvæggen og en ulæselig indskrift over korbuen. De afdækkedes 1920, men overkalkedes atter. Dette år blev inventaret istandsat af Harald Munk. Han fandt da årstallene 1556 og 1676 på altertavlen, de er vel fra tidligere istandsættelser, ligeledes indskriften: »1858 malet af C. Nielsen, C. Vind, I. Pedersen«.

På nordvæggen hænger nu et korbuekrucifiks fra ca. 1500. Prædikestolen er fra sidste del af 1500 tallet med akantusudskæringer, ganske svarende til N. Bork, Oddum, Lunde og Ovtrup's stole. En stor renæssancehimmel svarer til Lønborgs. Stolegavlne med de forkrøblede spir og udskæringer af akantusblade hører til Ribeegnens gruppe, på en enkelt er skåret 1576; det giver en datering. Øverste stol er herskabsstol for Skrumsager og bar nu forsvundne fædrene og mødrene adelsvåben og initialer for Niels Pogwisch 1714. Det var det år, han døde, og da der har stået et S. foran hans navnebogstaver, er stolen måske først blevet færdig efter hans død. Et pulpitur er opført af amtmand Teilman 1739, det har hans og første hustrus malede våben og frugtklaser ophængt i guilander, men det er ikke det første på stedet. Et årstal 1790 minder formodentlig om en staffering. Blokken er yngre. Orgelet er fra Horsens, anskaffet 1916. Klokken er støbt 1710 af Jan Albert de Grave, Amsterdam, men først ophængt senere. En mindre klokke fra 1722 var ophængt af Teilman, men omstøbtes til gårdklokke på Lønborggård af kirkeejeren Niels Hansen, der ikke havde mere forstand på, hvad det ville sige »at eje« en kirke, end han troede, han kunne tillade sig det. En lysekroner fra ca. 1750 er skænket af justitsråd Morten Teilman, desuden findes en nyere udført i samme stil. På nordvæggen findes et kalkstensepitafium over Chr. Teilman og hustruer. Det bærer vist stenhuggerens signatur: BA:SV. - National-

Fra den teilmanske udsmykning af pulpituret, bl.a. med slægtens bomærke, den vagtsomme tranes ben, der holder en sten i sin klo, som tabes, hvis den slipper i søvn.

museet har et brudstykke af et epitaf over (Maren) Jensdatter, død 24. april 1671. I våbenhuset er der en gravsten over Niels Nielsen, Obling, + 1634 og på korets væg over præsten Augustinus Miller + 1698 og hustru Vibeke Paludan. En gravramme over præsten Søren Borris og hustru er forsvundet. Præstegården har haft en åben begravelse under koret.³⁾

1871 skete der lynnedslag i kirken.

Som oftest har menighederne selv bygget kirkerne og skaffet midler til deres vedligeholdelse. De har givet dem til Gud, men som en jordisk institution var der kirkeværger til at ordne praktiske og juridiske forhold under overtilsyn af biskop og pave. Ved reformationen afskaffedes biskopperne, og kongen overtog deres rettigheder som herreløst gods, bl. a. blev bispetienden til kongetiende. Den skulle gå til gudeligt brug, hvad den også gjorde den første tid. 1560 blev kongetienden med tiendelam og andre kirkelige afgifter fra hele Nørre herred henlagt som en del af Ribebispens løn. Kongens ret over kirkerne kaldtes jus patronatus og kaldsretten jus vocandi. I Nørre herred syntes menighederne, at de nu havde fået nok så frit spil og tog af deres kirketiender at lønne degnene med, og de brugte dem også til køb af vin og oblater. Men 1553 forbød kongen dem det. Også Vester herreds folk havde brugt samme trafik. De skulle lade tilsynsprovsten, dekanen i Ribe, og deres kirkeværger råde for anvendelsen, så kirketiende kun brugtes til kirkernes bedste. Udgifterne til vin, oblater og degne måtte de selv udlægge.⁴⁾

S. Bork kirke var velhavende. 1608 udgør dens tiende 20 ørte. Den ejer 3 gårde, der hver svarer 4 ørte 4 skp. korn, den ene beboes af Benned Andersen, den anden har Bertel i Overgård, og den tredie har Las Christensen og Chr. Clausen, de gør desuden 1 vognægte, når dekanens folk kommer. Videre havde kirken et bol, hvoraf den fik 1 mk. og dekanen ligeledes 1 mk. og anden herlighed, 12 skar eng i Å enge, hvor brugeren svarede 1 ørte korn, 8 læs eng i Å enge lå til Vor Frue alter, 10 skar på Grob eng, 7 skar i Arnager, 3 skar norden under Hygumbjerg, en eng, Niels Trogelsen gav kirken, endnu 7 skar på Grob eng og på Foelsengekær og 5 skar på Øgind, som Jesper Olufsen oplod, endvidere 6 skar og mere på Grobeng, 8 skar i Å enge. Desuden var der enge, hvoraf lejen, 4 skilling, gik til Vor Frue lys, J. Villadsen svarede 3 sk. og Las Michelsen 6 sk. Engen til de 3 sk. nævnes 1688 under Bandsbøl.

1493 fik St. Laurentius' alter i Ribe domkirke en gård i S. Bork, men da den ingen eng havde, bestemte biskoppen med dekanus' og hele kapitlets samtykke, at noget af S. Bork kirkes ager og eng skulle lægges under gården, der så skulle svare 4 ørte 4 skp. byg i landgilde

deraf til kirken. Det passer netop med kirkegårdenes landgilde, og det hedder 1608, at dekanen fæster gårdene bort, »så vidt kirkerne anrørendes er«.

Der gik svind i kirkens velstand. Ved matrikuleringen 1683 opføres de 3 gårde ikke som kirkens, men Overgård og Lars Pedersens gård i Bork by ejes af Jacob Stegelmann i Kiel, og den 3. gård er Ribe hospitalsgård. Om forholdet beretter markbogen, at kirken har i Overgrob enge en eng, der mod syd grænser til Skamskifte, mod vest til fjorden og mod nord til Rønbæk; »i bmt. eng er en del bortskyllet, resten er overskyllet med sand, grud (grus) og sten, hvilken eng, både det som synes bortskyllet, og det, som endnu er tilbage og fordærvet, kunne ikke agtes at være 4 læs engbund, om det var lige så godt som det, der ligger ved siden«. De tre gårde har heraf givet 13 ørte byg til Bork kirke, men, oplyser markbogen videre, omkring 1658 førtes der vidner på, at de ikke vidste, at de tre gårde havde haft andet i brug af kirkens ejendom end den undergående eng, og så lød dommen på, at gårdene ikke havde andet kirkejord end nævnte eng, »og kirken derover mistede sin indkomst til denne dag«. Vidnerne har husket forkert eller vidnet falsk. De 13 ørte byg er nemlig summen af den landgilde, kirkens 3 gårde svarer 1608. Allerede før 1608 må de ved fæsteledighed være blevet fæstet af 3 naboer, der så hver især drev en kirkegårds jord sammen med deres egen gård og fortsatte med at betale de 4 ørte 4 skp. til kirken, indtil engen blev ødelagt. En forsømmelig dekan og en dito kirkeværge har, antagelig under svenskekrigene, ikke hævdet ejendomsretten, og ejerne af de nævnte nabogårde har tiltaget sig ejendomsretten, så det var bekvemt, at nogen ville vidne, at kirken kun ejede den ødelagte eng! Enhver kunne ellers nok se, at det var ganske utroligt, at der kunne svares en så kæmpestor landgilde af engen. Ved dommen blev kirken berøvet en ikke ubetydelig formue. Vi ser da også, at i modsætning til de fleste andre fæstegårde får de tre gårde hartkornet forhøjet i matriklen 1688.⁵⁾

Karen Pogwisch, der vist en tid opholdt sig på Skrumsager og måske havde part i den, synes at have forpagtet eller måske ejet jus patronatus til S. og N. Bork kirker, hun overlod dem 1698 til ridefoged Pflug. Da han kom i Lassens tjeneste, tog denne kirkebøgerne, og Pflug betalte forpagtningsafgiften til Lassen, men hverken han eller hans sønner bekostede noget på kirkerne, og dekanen, baron Frederik Krag. Stensballegård, greb ikke ind. 1711 befalede rentekammeret Krag at få forholdet undersøgt. Pflug var død, og hans enke undskyldte sig (se Grubbesholm). Kirkerne blev da synet, og tilstanden kunne ikke længere forties. Provstiskriver N. Jacobsen ledede synet.

Kirketårnet havde dengang ikke sadeltag, men som de tørninglenske kirker havde den som nævnt et højt slankt spir mellem 4 gavle. Det så sørgeligt ud. Tårnmuren var »ganske udygtig« på den halve vestsiden og sydvesthjørnet fra nederste glamhul og sydsiden helt ned til, hvor tårnet mødte skibets tag. Fra glamhullet og opad var det revnet og adskilt, videre var den halve østsides mur fra sydøsthjørnet og fra et glamhul »revnet, forrådneth og stenene udmulsketh og en del af muren løs og på udfald«. Rundt omkring på tårnets mure var en del sten desuden udmulsketh. Indvendig i tårnets sydside var de nederste bjælker rådne, og en del af den yderste mur havde givet sig, især over buen til kirkedøren, hvad der skyldtes »vandløb og rendens udygtighed«, (dvs. tagrenden mellem tårn og skibet). »Og syntes os, at foranrørte mur fornemlig på den ommeldte vester, sønder og øster sider samt sydvest og sydøsthjørner vil uomgængelig med første nedtages, igen af ny opmures og med nye mursten, kalk og svøbbånd forbedres« og de øvrige formulskede sten fornyes.

På skibets nordside vest for tårnet var den ydre forskalling løs og hang »udi bobler«, og tre steder fra grunden opad var den gennemrevnet; gavlens mur indvendig på loftet var falden ned og burde ommures, ligeledes 3 alen øst for tårnet, da det var »løs og på udfald«. På sydsiden »ungefehr« 6 1/2 alen i længden omkring vestre vindue var muren udskreden, mulskede sten skulle erstattes og hele kirken kalkes. Man anslog, der skulle købes 8000 store mursten til 60 rd., 160 td. kalk til 93 rd. 2 mk., 1 skippund jern til ankre og svøbbånd 11 rd. 4 mk., hjemkørsel fra Varde 134 vogne à 3 mk. = 67 rd. Murmester, kalkslår og plidsfolk, kost og løn 70 rd.

Spireset og de 4 gavle havde mange huller og revner, og tømmeret var mest forrådneth, blyet skulle omstøbes, spiret rettes op, da det hældte mod syd. I skibet var mange spær og bjælker rådne, og af klokken var et stort stykke malm afslået, og sådan havde det været i mange år. 6 fag tag mod nord bestod kun af rådne fyrrefjæl og var flere steder åben, så tømmer, loft og mur tog skade. Ellers var kirken blytækt, men taget var »mest udygtig, og bag tårnet lå der så meget grus og skarn på kirketaget, at det var »med græs begroet«. »Tårnet er kirkens mur til største skade og fordærv«, fordi det som nævnt stod ved siden af kirken. 7 sparrer skulle skarres, 3 egesparrer à 12 alen var ganske forrådneth. Blyet på koret tyndt og løs på 12 fag. Skibets loft var fornyet for nogle år siden, men nu sunket og skadet, pulpiturets loft forrådneth og glasset udblæst af vinduerne. Noget af stetten var nedfalden og der var ingen rist i, den nordlige stod ganske åben, og den sydlige havde rådne brædder. Kirkegårdsdigerne ruineret, kirkegår-

den under fæfod, liggende helt åben, »begødet« og »skammelig omrodet« - kort sagt, det lignede en ruin og ikke et Gudshus.

Man anslog istandsættelsen ville koste godt 754 rd. Og så mange penge var næppe at få fra de Lasson'er. Det har nok taget sin tid, inden alt kom i orden. Mon ikke klokken har dannet afslutningen, den er formodentlig først hængt op 1724, som der står på stolen, dog er fornyelsen af pulpituret først sket 1739. Kirken har vel mistet sit tønninglenske spir ved denne store istandsættelse, og tårnet har da fået sit sadeltag.⁶⁾

De nævnte godsejere har vist kun haft kirkerne i forpagtning. Ellers har kronen i alt fald taget dem tilbage som forbrudt p. gr. a. misligholdelsen. Ved de store auktioner over kronens gods købte Teilman jus patronatus til S. Bork kirke 20. feb. 1720. Dekanen, Fr. Krag, mistede ved dette »kirkesalg« nogle indtægter, og han fik virkelig erstatning.⁷⁾ — Senere købte Kr. Hansen, Lønborggård, kirken fra Skrumsager for 1200 rd. Kirkerne var blevet en handelsvare. Dengang var der endnu ikke ligsten på kirkegården,⁸⁾ men der var jo nogle inde i kirken.

SØNDER OG NØRRE BORK PRÆSTER

Fra den katolske tid fortsatte hvert af disse sogne med at have sin egen præst. I N. Bork var det hr. Peder Ipsen fra 1527 til 4. juni 1566, da han døde. Han efterfulgtes af Iver Nielsen, der blev provst. En søn blev præst i Ringkøbing og en anden her i det sammenlagte pastorat. Hr. Iver døde 1613, hvorefter Ole (Oluf) Clausen tiltrådte.

I S. Bork var præsternes navne indført i en gammel graduale. Den første kendte var Peder Nielsen, »som var først en papist og siden antog den sande religion, confirmeret (i embedet) med et pergamentsbrev 1519«. Morten Clausen døde 1590. Claus Mortensen Borch er antagelig foregåendes søn. Det er vist ham, der 1579 var rektor i Ringkøbing.¹⁾ I okt. 1600 stævner han flere for gæld, bl.a. en mand i Lønne for 6 nøds føde (vel græsning i præstens eng). Han døde 1. april 1604, »pint af stensmerter«. ²⁾ Niels Iversen er sikkert præstesøn fra N. Bork, »en lærd og gudfrygtig mand«. ³⁾

Ole (Oluf) Clausen er nok den præst i herredet, historikerne hyppigst har beskæftiget sig med, både fordi han er fader til en af Danmarks store mænd, den lærde forsker Ole Borch, stifteren af Borchs kollegium, og fordi han fik så underlig en skæbne. Han tilhører åbenbart en gammel præsteslægt i sognene, da han sikkert er søn af hr. Claus, der nok er død temmelig ung. 1610 gik Ole i 2. kl. i Ribe latinskole, 1611 bacalaureus i København, 1612 er han atter i Ribe, måske som hører, 3. april noterer Hegelund: »Jeg sendte Ole Bork med

brev til Predbjørn Gyldenstjerne« på Bøvling. 1613 blev han altså præst i N. Bork. 1616 fremkom storbonden Niels Christensen i Nørkærgård og et par mænd mere med ærefornærmelse mod ham i kirken og på kirkegården. Hr. Ole havde fået sagen for landstinget. De indstævnedede fik den udsat i 6 uger, og imens blev sagen vist forliget.⁴⁾ 1617 vil Bolkærmænd have deres jord »indstenet«, i den anledning stævnes de tilstødende lodsejere, heriblandt »hr. Volle Clausen«.⁵⁾ Han var gift med Margrethe Lauridsdatter, en datter af herredsfogden Las Nielsen. Hr. Ole var velhavende, og Margrethe kom nok heller ikke tomhændet. 1635 lånte den adelige hr. Claus Barfod i Allerup en sum penge af ham. Pantebrevet røber hr. Oles lyst til klingende mønt og uvilje mod varer, der bragte besvær ved bortsalg. Pantebrevet lyder:

»Vi efterskrevne hr. Claus Barfod, Guds ords tjener til Sneum og Tjæreborg kirker*), Knud Clausen Barfod, Hans Karlson på Sønderris, Niels Nielsen i Skast, Niels Clausen Barfod, Ingvord Clausen Barfod i Allerup kendes og vitterliggør for alle, at vi af ret vitterlig gæld pligtig er hederlig mand, hr. Oluf Clausen i Bork 200 dl. in specie, hvilket 200 dl. vi lover for os og vore arvinger, en for alle, eller 2 eller flere, hvilket hr. Oluf selv lyster eller begærer at betale hannem eller hans arvinger efter hans egen gode vilje og minde, mens og såvel deraf give hannem der af tilbørlig rente for, hvis de hos os bliver standendis. Mens hvis så sker, at vi i forne gæld frembyder nogen vare imod hr. Olufs vilje og minde andre end enkende speciedalere, da forpligter vi os til at give alle ham eller arvinger 2 daler for hver 1, så og at give ham en rosenobel for hver gang han dennem lader æske eller kræve, efter at de lovlig er opsagt. Dette så uden al skade på ære, tro og love, at holde uden al argelist som forne stander underskriver vi med egne hænder hos vore zigneter«.

Alligevel gik det ikke efter brevet. Hr. Knud Barfod blev præst efter faderen og fik lånet opsagt 1642, men kunne ikke betale, og »for godtfolks forbøn« fik han henstand til snapsting 1644. Da var der krig. Hr. Knud ville gerne betale, men »for denne tids sørgelige og sælsomme tilstand, kunne han ikke, han tilbød hr. Oluf måtte gøre sig betalt af det bedste i hans bo«. Hr. Ole gav påny henstand.⁶⁾ En Ribeborger, der skyldte ham penge, skulle betale dem i Amsterdam, så der har den Bork præst nok også haft forretninger. Også folk i N. Nebel sogn havde han lånt penge. Desuden lykkedes det ham også at forøge sit embede med S. Bork. 1629 søgte han om, at de to kald måtte sammenlægges, da de ikke hver kunne opholde en præst, »besynderlig siden den store vandflod overgik«, og han søgte om, at en af de daværende præster måtte beskikkes, og den anden befordres til det første ledige kald i stiftet. Biskop og lensmand fik ordre til at undersøge sagen. Og 6. feb. 1630 bestemtes det, at kaldene skulle sammenlægges som foreslået.⁷⁾ 1631 døde hr. Niels Iversen, hvorefter hr. Oluf fik begge sogne og med S. Bork som hovedsogn. Han blev indsat 20. marts 1632.

*) De følgende er hans arvinger, sønner og svigersønner.

I 1627 døde hans svoger C. Pedersen i Vostrup, der var kirkevæрге i Lønborg. Ved skiftet viste det sig, der var en ikke ubetydelig gæld til kirken. Hr. Ole og endnu en svoger N. Nielsen i Obling udstedte da et skadesløsbrev, de ville betale. Kan være, de to mænd dengang ikke var klar over, hvor stor gælden var. I alt fald søger de senere at slippe billigere, og N. Nielsen dør forøvrigt inden sagen endes. C. Pedersens enke skulle have betalt det meste af gælden. En »seddel« (opgørelse), underskrevet af hr. Ole, lød på 189 dl. 2 mark. Landstinget dømte præsten til at betale dette beløb. Den nye kirkevæрге, J. Nissen i Vostrup, viste imidlertid, at beløbet ikke stemte overens med kirkens bøger. 28. aug. 1636 fik lensmanden kgl. brev om at tiltale hr. Oluf »for en urigtig seddel«, men da præsten havde ansøgt om, at det måtte vente nogen tid, bevilgede kongen »for nogen betænkeligheds skyld«, at tiltalen måtte vente, til herredagen var overstået, men han skulle indsende sedlen og de andre dokumenter til kancelliet; samtidig fik landsdommer Erik Juel ordre til at fremlægge sagen for kongen og rigsrådet på herredagen, da præsten allerede 24. feb. var suspenderet og dømt til at tiltales.⁸⁾ Det er åbenbart ved denne »sin bedrøvelses tid«, han måtte love at give 1 td. byg årlig til Varde hospital.⁹⁾ Sidst i 1637 er sagen for den gejstlige ret i Ribe, da han af lensmændene Alb. Skeel og Iver Ving og biskoppen Hans Burchardsen blev dømt fra sit kald, men 26. april 38 fik de tre brev om, at kongen »af sønderlig betænkende og formedelst forbøns skyld« havde bevilget, at hr. Ole måtte blive i sit kald mod at betale 100 speciedaler til kongen og 100 til Varde hospital.¹⁰⁾ Nu da hans mislige regnskab var så meget på tale, blev han også grundløst beskyldt for andet be- drageri.

Nogle år senere kom der nye alvorlige og spændende ting. Herom beretter C. P. Rothe efter en »troværdig mand« (formodentlig prof. Anchersen, der var præstesøn fra Bork), at Lauritz Pogwisch på Skrumsager havde fattet et dødeligt had til præsten, »fordi denne havde straffet (dadlet) hans frække skørlevned og fylderier. For at få ram på præsten underkøber han en kælling, der skulle se til, når hun gik til Guds bord, at hun kunne komme til at drikke to gange af kalken. Dette skete også, i det mindste gav kællingen det så an for herremanden«. Denne fik ham derefter afsat, og hans had gik så vidt, at da præsten gik ud af gården og havde sin søn ved hånden, lod han hidse hundene på præsten, der skal have vendt sig om og i sin forbitrelse udtalt: »Herren skal udrydde alt dit hus indtil den, som pisser på væggen!« - Dette mindedes mange år efter, da hr. Oles søn Oluf Bork var bleven en berømt læge, og en af Pogwischs sønner kom til København for at søge lægehjælp hos ham; thi da Bork havde

forordnet ham en drik og næste dag ved sit gentagne besøg fandt denne urørt, sagde den syge, at han ikke havde turdet tage den, da han huskede, hvad fortræd hans fader havde voldt Borks fader, og nu var bange, at grisen skulle undgælde, hvad soen havde forbrudt. Men Bork forsikrede ham om, hvor langt han var fra hævnfulde tanker og skaffede ham hans helbred igen. - Der siges også, det skulle have været fru Kirsten Lange, Pogwischs hustru, der bevirkede præstens fald. Der siges endvidere, at han blev afsat for trolddom«.

Lad os se lidt nærmere på, hvad der virkelig skete. Det er rigtigt, at der rejstes trolddomssag mod ham. 23. sept. 1646 var den for på landstinget. Mikkel Lassen fra Obling havde vidnet på hjemtinget, at præsten havde lovet Lauge Jørgensen ondt, og det havde ramt manden. Landstinget fandt, der var vidnet efter en død mands ord og mundheld uden bevis eller sigtelse, hvorfor vidnet dømtes magtesløst.¹¹⁾ Der var forøvrigt rejst sigelse, men den var ikke gået til landstinget. I anledning af beskyldningen tog han et par måneder før dommen et uvildigt stokkenævn på Kærgård birketing, hvorunder sognene hørte. 16 mænd uden for sognet fremkom og svarede med »et mundheld« (samstemmende), at de ikke vidste andet med hr. Volle »end alt ære og godt, ej heller de med rette kunne hannem andet beskyldte end som en erlig præstemand vedgår og vel anstår udi alle måder udi liv og levnet, og det ydermere ville de være gestændig, om behov gjordes«. ¹²⁾ Ikke blot trolddomsbeskyldningen frifandt man ham for, men også hans omgang med kirkeregnskabet, som egnen selvfølgelig vidste god besked med, fandt man ikke æreberøvende. - Det fældende var en fejl ved uddelingen af sakramentet, hvis strikte gennemførelse man i hine tider overvågede så strengt, at det kom til at koste adskillige præster embedet, kun få slap så billigt som hr. Jørgen i Tim, for hvem vinen slap op under altergangen, han nøjedes med at stå offentlig skrifte ikke mere passe gudstjenesten, men holde kapellan.

Som godsejer i sognet har Pogwisch vanskeligt kunnet undgå at tage stilling til sagen, men han har ialt fald ikke underkøbt nogen kælling. Det fremgår af et bønsskrift til kongen fra Ole Clausen, der skriver, at afskeden skyldes ikke »uskikkelig levnedstforårsagelse, eftersom mit levnedstforhold ved mange både gejstlige og verdslige vidnesbyrd noksom skal være at bevise, men af menneskelig skrøbelighed, thi jeg af det uformodelige svenske indfald, plyndring og anden daglig gevalt var så forsvækket på min hukommelse, at jeg mig udi det højærværdige Nådens Sacramentis forrettelse forset haver og vin for brød uddelt. Årsagen dertil var, at jeg selv samme dag communicerede, og efter at jeg havde annammet brødet og siden vinen, havende mine tanker til Gud, gik jeg først til communicanterne med vin«. - På landemodet i

Ribe 25. marts 1647 behandlede man fejlen. Også dokumenter om de gamle forhold, men tillige 12 gode skudsmål var fremlagt. Det endte med, at præsten selv afstod sit kald, »på det ikke dom skal gå«. Han fik da lov til at beholde præstegårdens halve avl til martini (11/11), og eftermanden skulle betale ham halv »frøgæld« (udsæd), og hvis han »hannem med penge eller nøjagtig forvaring forsikrer hannem for, hvis hr. Oluf haver d. å. at oppebære, skal hr. Oluf være forundt til påske år 1648 i præstegården at forblive med folk, foring og fæmon«. ¹³⁾ Således behandlede den gejstlige øvrighed ham mildt. Under suspensionen første gang havde tre nabopræster passet embedet, og de måtte have rettens hjælp for at få lønnen derfor. Denne gang passede hr. Mikkell i Oddum embedet, da mellemværendet mellem ham og hr. Ole skulle gøres op, var det hr. Mikkell, der skyldte, nemlig for 7 skp. malt og 1 sdl. for fisk. Endnu 1651 var de ikke betalt. ¹⁴⁾

Ole Clausen rejste til København, og herfra sendte han det nævnte bønsskrift til kongen 1653. Han havde håbet at få et andet kald, der kunne kjælpe »mig og mine mange børn med al underhold, eftersom jeg min ringe formue på mine 8 sønners skolegang og studering haver anvendt«, en gik endnu i skole og to på akademiet. Et par havde tidligere fået lov til at komme på Sorø. Han søger om »kost (føden) udi kloster enten her eller udi Roskilde ved Economi bord«, da hans midler »er ganske medgåen«. Kongen bevilger ham af Duebrødre kloster »så meget, som til en persons underholdning hver uge regnes eller udgives eller dets værd udi penge«. Han tog da ophold i Roskilde, hvor hans broder boede som klokker. En af professor Ole Borks elever, bispesønnen Johan Monrad fra Ribe, husker fra sin barndom »Dette lystige logement, vi hafde med min sal. moder till D. Oluf Borchis fader, som da boede i Roschild«. ¹⁵⁾ Ole Clausen levede altså ikke i nød sin sidste tid. Han døde 1654 og blev begravet 30. aug. i Roskilde. ¹⁶⁾

N. Bork præstegård havde hr. Oles svigerinde Lisbeth Jensdatter fået i fæste, men overlod gården til sønnen justitsråd Jens Lassen, der ganske frækt indlemmede gården i Grubbesholm og ikke mere svarede skat og afgifter af den. 1675 blev fæstet da fradømt Lisbeth, og justitsråden måtte betale restancerne. Det gik ikke at udvide en herregård på den måde!

Søren Christensen Borris eller Hvid, præstesøn fra Borris, f. 1618, skulle høre til Absalons slægt, var student fra Ribe 38, gift med Maren Johnsdatter Brøndum, vistnok præstedatter fra Brøndum. De havde 4 sønner og 3 døtre, 2 sønner og 2 døtre overlevede ham. Borris var 1645-47 rektor ved Varde latinskole, blev ordineret 17. sep. 47. 1654

mageskiftede han med Jacob Grubbe, der fik præstegårdens eng Langsig til 21 læs hø mellem Houm og Hede for 5 enge på S. Bork marsk: Moseeng, Aeng, Møgeleng, Vesterkær og Grobeng, de kunne give 22 læs. I Carl Gustavkrigene led præsten meget, så når gudstjenesten var forbi, tog han til Varde og kom så tilbage om lørdagen. På en sådan tur kom han til skade i Ovtrup vad, det blev »en pind til hans ligkiste«. Da han 1659 ikke kunne opfylde fjendens krav, mishandlede de ham så ilde, at han om natten med sin frugtsommelige kone og to små børn måtte flygte tilfods i mørket, ja, undertiden krybe på hænder og fødder den 3 mil lange vej til Varde, hvor han straks efter ankomsten døde »af en hidsig feber«. Han blev begravet i S. Bork kirke, hvor en gravramme eller gravtræ ud for præstegårdens stol meldte, at han døde i Varde, 41 år gammel, også Maren Johnsdatters navn stod på rammen, men hun blev vist begravet i præstegårdens åbne begravelse i koret, hvor også hr. Ancher og to børn hviler.¹⁷⁾ Augustinus Augustinsen Miller, f. i Århus 26, blev 56 hører i Ringkøbing og tilsidst i 2 måneder rektor, til han 1659 blev kaldet hertil. Han var gift med Vibeke Hansdatter Kjær (Paludan), en provstedatter fra Ringkøbing. Ingen har jo fred længere end naboen vil, og her kom Miller i processer med den egenmægtige landsdommer Jens Lassen, der bl. a. tog anneksgården fra ham og lagde den under Grubbesholm, se foran. Nogle rim på Millers gravsten fortæller følgende:

»Den salig Herrens mand, hr. Augustinus
sine gamle, trætte ben her neden under hviler.
I Århus var han født, der lærde han sin bog,
Ringkøbing skole ham derfor til rektor tog.
I otte og tredive år Guds rene ord han lærte
retsindig i Bork; med et oprigtigt hjerte
omgikkes han for Gud og for hver kristen mand,
halvfjerdsindstyve år og to dem nåede han.
Vibeke Paludan hans dydefulde matrone,
der sex og tredive år som en gudfrygtig kone
med hannem levede, dog uden livets frugt,
er og i graven her med hannem indelukt.
Gud rejse dennem op af graven at fremtræde
på den hin store dag til himmelfryd og glæde,
når alle troende med evig lov og pris
skal findes frydelig i Himlens Paradis.

Nat. ao. 1626, denatus 1698 (5. feb.)
Nat. 1638, denatus 1704«.

Magister Ancher Sørensen Anchersen, f. 1. okt. 69, søn af sognepræst i Ringkøbing og brodersøn af biskop Anchersen i Ribe, student 87, var rektor i Ringkøbing 3 1/2 år og i Kolding 5 1/2 år, ordineret til præst

her i marts 98, provst 1712, død 30. okt. 15. Gift 95 med Maren Hansdatter Curtz, datter af borgmesteren i Kolding. De fik 13 børn, heriblandt flere, der gjorde sig højt fortjent, således prof. Søren Anchersen, som faderen selv underviste og dimitterede til universitetet, hvorefter Søren var hjemme i to år og underviste sine to brødre, som han 1716 dimitterede til universitetet og senere som lærer og rektor i Odense sendte over 800 til universitetet, han var ikke blot en fremragende skolemand, men skrev bl. a. den første latinske grammatik på dansk. De to brødre var prof. H. P. Anchersen, lærd filolog og historiker, og dr. Anchersen i Ribe, hvis hjælp søgtes af syge fra hele Danmark-Norge. Blandt præstens andre børn kan nævnes justitsråd Anchersen og brygger Anchersen i København.¹⁸⁾

Magister Lauge Pedersen, f. i Kolding 89, student fra Kolding 11, cand. 13, magister 16, kaldet hertil 27. okt. 15, provst ca. 37, døde 1. pinsedag 53 og begravedes »uden ligprædiken og anden ceremoni«. Han blev gift med formandens enke, der døde 68 efter at have født ham 5 børn, der antog navnet Borch. Af dem blev en præst i Grejs, Ancher Borch i Ringgive og 3 døtre blev gift med præster. - Hr. Søren Borch, f. 20 var borgersøn fra Varde, student fra Ribe 41, cand. 45 og gift med formandens datter Karen. Han var allerede 1649 blevet kaldet til medhjælper og efterfølger. Han døde 18. nov. 73. - Hans Bertram Sønnichsen Fogtmann, f. i Ribe 21. maj 36, søn af gartner N. Seneca og Gertrud Edvartsdatter Fogtmann, student fra Ribe 56, cand. 60. Folketællingen 1787 oplyser, han da var gift 4. gang, af hustruer kendes præstedatteren Anna Cath. Andersdatter Thorup fra Gram, der døde uden børn, 1774 gift med Ancher Borchs datter Anna Sofie, død i barselseng i 77 og havde 2 børn og 15. aug. 77 gift med hendes søster Agathe, f. 7. nov. 56, død 21. dcbr. 41. der fødte ham 8 børn. Fogtmann blev 66 præst på Mandø. Der skulle udredes en pension til formandens enke, dvs. C. Lemvigs fraskilte hustru Elisabeth Gosmann, der opholdt sig hos sin svoger Jørg. Lemvig i Hemmet. En provsteret havde fastsat pensionen til 10 rd. Hr. Lemvig ville have mere og anlagde sag, Fogtmann havde tilbudt forlig, men måtte søge om fri proces, hvad biskoppen anbefalede, da Mandø kald var det ringeste i stiftet. Iøvrigt havde parterne, især Lemvig, anvendt »uanstændig skrivemåde«. ¹⁹⁾ Fogtmann kom hertil 20. jan. 74, blev provst s. å. og døde 23. maj 1814. Blandt hans børn var dr. theol. N. Fogtmann, biskop i Ribe og Ålborg, og Laugette, der blev gift med degnen Søren Sommer.

Albert Sadolin Sabroe blev kaldet 5/9 1814, var præstesøn fra Viborg, født 76, student 92, cand. 05, havde været telegrafbestyrer, blev krigsassessor og 1814 konsistorialråd, var 1. gang gift med Ebba

Ovidia Steenbuch fra Uggerslev med hvem han havde en søn og 3 døtre, 2. gang gift med Lovise Margrethe Ussing af Lyngby, født 1802, havde med hende en søn og en datter. Sabroe tog afsked 27 og døde i Kolding 18/6 47.

Jens Lassen Bøggild, kaldet 8/6 27, var degnesøn, født 28/7 97 i Todbjerg, student fra Randers 15, cand. 21, kateket i Ringkøbing 25, blev der 26 gift med Dorothea Birgitte Thorlacius, født på Island og søster til fru Bloch i Lønborg. De fik 3 sønner og 2 døtre; døtrene blev gift med præster. 1850 forflyttedes Bøggild til Lintrup og Hjerting, hvor han døde 17/5 58. Enken flyttede til Ribe.

Ernst Frederik Jørgensen, kaldet 14/8 50, var præstesøn fra Hjarup, født 24/10 13, student fra Kolding 31, cand. 39, derefter huslærer. Præstegården her brændte ved lynnedslag 17. maj 84. Jørgensen var rationalist. Først som 72årig giftede han sig, året før han tog afsked, med sin søsterdatter Julie Helene Matilde Kerstens, født 31. okt. 47, lærerdatter fra Læk, Slesvig. Man sagde, det var for at eftermanden kunne komme til at betale enkepension i lang tid, hvis han ikke hurtigt flyttede herfra. Han tog afsked 87 og døde 4. feb. 91, enken døde 1921.

Hans Pedersen, 1887-15, blev født 27. feb. 1861 i Bendslev, Sorø amt, søn af husmand, student fra Herlufsholm, cand. 86, manuduktør og lærer i København, gift 4. marts 88 med Johanne Marie Lorentzen, gårdmandsdatter fra Bendslev. Han sluttede sig til Indre Mission og virkede energisk og myndigt, der blev bygget missionshuse. 24. okt. 1915 sank han pludselig sammen på prædikestolen, blev bragt hjem og døde uden at være kommet til bevidsthed.

Peter Laurentius Müller Husum 1916-26, er præstesøn, født i Tranebjerg 19. juni 78, student fra Borgerdydskolen 97, cand. 03, lærer og privat medhjælper flere steder, kaldskapellan i Ansager 1911, 21. jan 19 gift med præstedatteren Martha Jensen. Husum gjorde et stort arbejde for Santalmissionen og endnu er der en trofast kreds i sognet, som støtter denne mission. Husum forflyttedes til Vammen og døde 1935. En søn, Ludvig, født i Bork, blev præst.

Mads Gammeltoft-Hansen, 1926 - 67, født 24. dcbr. 99 i København, søn af viceskoleinspektør, student fra Østersøgade, cand. 26. Ugift.

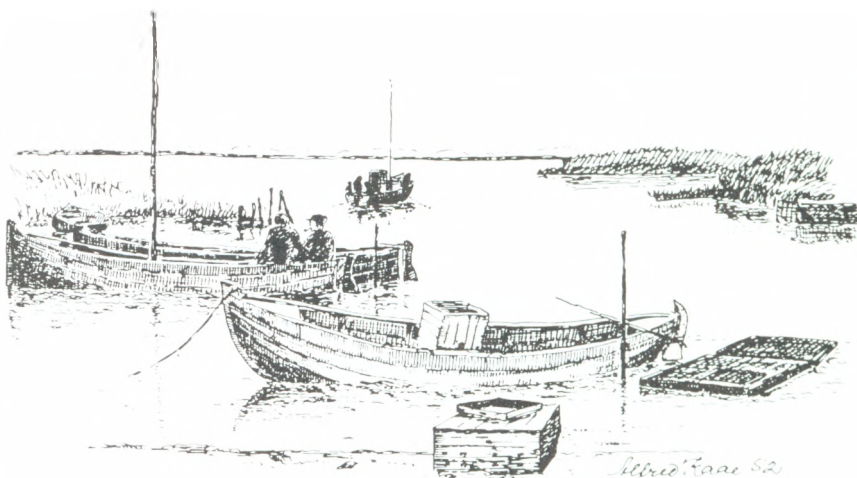
Andreas Alfred Fonsbøl 1968 -, født 6. april 08 i V. Vedsted, søn af grænsevagtimester, student Sønderborg 29, cand. 40, hjælpepræst, kaldskapellan i Gaverslund, navneforandring 41 fra Sørensen, 2. jan. 38 gift med Ingeborg Biering, født 11. juni 08, provstedatter fra Dybbøl.

Nørre Bork sogn

1638 giver præsten følgende beskrivelse af Nørre og Sønder Bork sogne: »Ingen høye uden en, liggendis udi mersken, som kaldis Hiøngberg, eftersom denne egn ligger dict ud met Vesterhaffsiden og for den slette egn tit oc ofte offuerskyllis met haffloden, bode engene oc aggerland, met den største part af byerne. Noch en liden tue i Sønderbork, kaldis Kaarset, huor der skal være sket en manddrab oc en kors i gammel dage der oprettet i steden, menis vel, men ingen sand bevis. Item paa Nørbork mark en liden høy, kaldis Kirkehøj, som nu er præstegaards ager, oc formines kircken der først at skulle haffue staait oc siden for haeffloden forflyt met byen ved tue eller trei piilskud øster paa. Oc findes her ingen daler i disse tuende sogner ej heller skoue. Kirkerne kaldes Sønderborck, som ligger allersønderst udi Lundenis leen udi Nørherret, it fierding veis norden fra Nebbel, som ligger udi Ribberhus leen, den anden Nørbork, som ligger en liden fierdingveis norden for Sønderbork, oc er begge sogner met byerne tet liggendes hos huer andre oc haffuer de samme navne som kirkerne uden en bye heder Obeling. En eniste gaard ligger norden Nørbork kirke, kaldis Nørkiergaard, tue piilsskud«.

Sagnet om, at sognekirken oprindeligt har stået ved Kirkehøj, har intet på sig. En prøvegravning for nogle år siden viste intet kulturlag, der fandtes nogle store sten, men de lå i den urørte undergrund og var utildannet af menneskehånd.

Langs fjorden ligger den lave frugtbare marsk, hvorigennem der strækker sig et lavt bælte af morænejord ud til Kirkehøj, hvor der er et lille fiskerleje, Bork havn, hvor der også er sommerhusbebyggelse. Her kommer nemlig et dyb fra fjorden, og på dybets skråninger fandtes i sin tid østersbankerne, ligesom her også kunne losses og lades. Længst mod nord ligger engen Abildholm og mod syd Kosig.

Ringkøbing fjord ved N. Bork. Den mørke stribe i baggrunden er Tipperne, bag ved skimtes Klitten. Tegning af Alf. Kaae 1952.

Bebyggelsen findes på morænelandet, der hæver sig mod øst, hvor jorden er mindre frugtbar og tildels er dækket af N. Bork plantage, stiftet 1900. Herude ligger den lille Vejrup sø, fremkommet ved vinderosion. Nordligere strækker Langkær sig mod vest til Rødvejle bro.

NØRRE BORK

N. Bork var så stor en landsby, at den tidligt blev delt i Sønder-, Øster-, Vester-, Nør- og Midtby.

1310 udfærdigede provst Kristian i Hardsyssel sit testamente, hvorved han stiftede en messe i Ribe domkirke, der »skulle holdes hver dag til evig tid«. Hertil gav han bl. a. gods i Hygum, Skast herred, som han ejede i fællesskab med sin broder Niels Hak. Broderen skulle da have erstatning af deres fælles gods i Bork. Skulle denne ordning ikke blive godkendt, skulle broderen have 20 mark gulds jord i N. Bork af deres fælles og uskiftede gods. Hvis de 20 mark gulds jord var ager, skulle det i henhold til Svend Aakjærs bestemmelse af 1 mark guld være 240 td. land. Broderen har vel ejet lige så meget, det vil i så fald sige, at de to skulle have ejet al agermark i hele sognet. Det passer ikke, for her var selvejere, præste- og andre besiddere. Selv om en del af brødrenes besiddelse antagelig var eng, som også kunne beregnes i mark guld, er det ret usandsynligt, at de har haft en så stor besiddelse her. Man fristes til at mene, at 1 mark guld har været mindre end 12 td. land. Dog er det givet, at brødrene har haft betydelige ejendomme her.

Provst Kristian testamenterer endvidere sin part af det gods, brødrene havde købt af hr. Niels Eriksen, og han skænker kirken 1 mark penge.

1318 døde ridder Kristjern Pæsz, der til et alter og kapel i domkirken gav bl. a. en gård i N. Bork, som gav 13 mark i indtægt årlig. Gunde Lange, Lydumgård, der døde 1477, købte en gård i N. Bork af Ribe kapitel.

1538 har Riberhus en indtægt af sognet på 16 ørte korn, desuden var der pengeindtægter, som udgjorde 1 mark 10 penning for hver af følgende: Th. Jensen, H. Jensen og Claus Christensen samt 1 mark af Terman Pallesen. 1573, da herredet ligger under Koldinghus len, svarer Klaus Sørensen 10 hestes gæsteri, Jørg. Hansen 5 og A. Smed 6, desuden yder de hver et svin, antagelig er de selvejere. De svarer dog også nogen landgilde: Claus Christensen 2 ørte rug, 2 ørte byg, 1 skovvogn og toftepenge. Jørg. Hansen det samme, undtagen smørret. A. Smed 1 fjerding honning, 2 ørte byg, 1 skovvogn. Et par husfolk Oluf Termansdatter og S. Pedersen betaler 2 mark og 9 sk.

1579 forlener kongen Tyge Kruse bl. a. med en krongård og 2 jordegne Gårde i N. Bork. De to jordegne (selvejergårde) ligger i Sønderby, og 1641 har den ene to bønder: M. Laursen og Jørg. Adersen. Desuden har kronen et bol og 2 gadehuse i byen. 1581 fører A. Mortensen fra N. Bork sit eget skib under fiskeriet ved Tipper fiskerleje, og andre beboere handler med tørfisk. 1654 stak Jørg. Pedersen af fra Huge fiskerleje i Lønne uden at have betalt sandtold og skriverfisk.

1584 er biskop Hegelund og mester Jacob kommet til N. Bork for at bese en gård, Mads Skade ville give for bispens gård i Glibstrup. 1617 afstår Kristoffer Gersdorff ved et mageskifte bl. a. 1 gård, 1 halvgård og et gadehus til kronen, og 1639 afstår Kristoffer Hvas, Hennegård, en gård. 1620 boede Lars Nielsen her. Han var gift med Ester Clausdatter, en søster til præsten N. Clausen i Henne, der havde været værge for hende.

På en gård Hede (»Hie«) var der 1625 to fæstere, de afløses vist af J. Lassen, der er her 1627, han er bror til herredsfogden og gift med Anna Larsdatter.

1632 pantsætter Henrik Vind til Aggersvold 6 gårde og 3 gadehuse til Henrik Lange, Oldager. Imidlertid overtager Joachim v. Bredow Aggersvold, han skøder de Borkejendomme 1651 til Jakob Grubbe. Gårdmændene er da A. Nielsen, H. Christensen, Eskild og Mikkel Pedersen samt P. Knudsen. Kort efter køber Grubbe endnu en gård her af Kirsten Munk, fæsteren er C. Jensen. Lem kirkens bol var 1655 fæstet af H. Nielsen, der svarede 2 ørte byg. 1660 har Lundenæs kun 1 bol og 1 gadehus tilbage af krongodset. Der er dog andre gadehuse i

Sønderby som er krongods, endvidere havde hr. Christen i Oddum et gadehus, og hr. Søren Christensen et. 1661 får Peter v. Uffelns sammen med Lundenæs bl. a. 1 gård i Sønderby, og 1664 fik landsdommer Jens Lassen bl. a. sin fødegård Vestergård for tilgodehavne hos kronen. 1710 nævnes en kro i byen.

1688 har Lassen 6 gårde med fæsterne N. Pedersen, Eskild Sørensen, Claus Mortensen samt Henrik Jepsen og Henrik Nielsen på samme gård, C. Hansen (gårdens anden halvpart stod øde) og Jep Nielsen, 2 bol eller huse, der er beboet af Maren Laursdatter og Poul Poulsen. 3 gårde er ryttergods, den ene med tre fæstere Laurs Nielsen, H. og A. Kristensen, på de to andre bor A. Pedersen og Terkel Sørensen. Henning Pogwisch har en gård med N. Christensen som fæster, 1/2 øde gård og 1 bol med N. Lassen, som også bruger den øde gård. Henrik Müller ejer 1 gård, der lige er delt i to med Morten Jørgensen og Morten Jepsen og 1 bol med N. Jespersen som fæster. Lundenæs har 2 med C. Pedersen og S. Jensen som brugere og 1 selvejergård med 2 bønder C. Jepsen og C. Christensen og 1 hus. Der var endnu en selvejer, S. Sørensen, og S. Bork annekspræstegård. Dr. Ludvigs gård med S. Nielsen som fæster var blevet til et bol. Nic. Busch i København havde 2 gårde, i dem begge havde kirken en part, fæsterne var S. Jensen, på den anden S. Andersen og N. Nielsen. Ritmester Severin havde 1 gård, Søvig 1 hus og L. Lassen 1 bol.

I byen var der en hel samling af småhuse, gadehuse. Jens Lassen havde taget 4 i N. Bork og ladet »husmændene gøre utilbørligt arbejde til Grubbesholm«. v. Bülov, Lundenæs, mente imidlertid i henhold til sit skøde, at husene var hans og lod fuldmægtigen Rasch 1710 stævne Lassens arvinger. Deres fuldmægtig Jens Saltum, Nørholm, ville afvise stævneområdet, da Lassens arvinger ikke var stævnet på Fyn, hvor de boede, og der siden Pflugs død ikke var nogen fuldmægtig på Grubbesholm. Under sagen vidnes det, at 2 af husmændene i 50 år havde svaret til Grubbesholm og Vestergård, ligeledes havde en anden gadehusmand H. Nielsen fæstet et hus med jord, Ellestrup, af Jakob Grubbe, endvidere et hus, som nu var krohus, beboet af Frands Christensen. To af husene havde ligget under Vestergård, men da Lisbet (Lassens mor) flyttede til Grubbesholm, fulgte husene med. Rasch mente, Lundenæs blot havde lejet husene ud til Vestergård, og at Lassen havde lejet 3 andre huse af Schultz, Lundenæs' forrige fuldmægtig. Desuden havde Lassen'erne et gadehus, hvor Mette Smeds boede. Et af husene kaldtes Damgaard. Chr. Degns indelukkede toft havde 2 agre, der kaldtes Gjørrets toft, der skulle have stået et hus, hvor en kvinde, Gørret, havde boet. Der lå 3-4 øde hustomter, de havde været ubeboet siden krigstiden, dog stod her endnu et jordhus.

hvor der boede en kvinde, som undertiden arbejdede nogle dag på Grubbesholm. H. Sørensen, møller i N. Bork, havde spurgt sin formand, Henrik Jepsen, om han ikke måtte lukke det øde hussted Røgisholm, som havde været 1/4 gård, men Henrik sagde nej, for det lå til Lundenæs. I fædriften havde stået et jordhus »i Krogsgårds toft«, hvoraf beboerne årligt svarede til Krogsgård, fordi bønderne der var selvejere, og huset stod på deres grund. Således viser det sig, at mange af gårdene og husene i byen havde egne navne.

1715 hører 3 gårde under Skrumsager, på den ene er der 2 fæstere N. og Henrik Pedersen, de andre er H. Nielsen og A. Christensen. 1725 får Fr. Lasson, Nørholm, skøde på de 2 ryttergårde. 1728 nævnes under Grubbesholm Iver Wraae, der da var sættefoged, J. og N. Sørensen, C. Lauridsen, Claus Pedersen, N. Wraae, Thue ?, C. Gade, Jørg. Pedersen, H. Jørgensen, J. Christensen, C. Nielsen og husmændene Ole Haurvig, Knud Hansen, A. Jensen, madame Pflug, der boede frit sin livstid, samt 3 jordløse huse: Laurs Møller, Cath. Muff og Kirsten Magaard, de gjorde hver 1 ugedags arbejde.

Ved en auktion på Skrumsager købte fru Susanne Brahe 2 gårde, den ene med fæsteren C. Hansen kostede 202 rd., den anden med P. Pedersen 189 rd.

1760 køber N. Borks 23 hovbønder og 6 husmænd under Grubbesholm »sig selv«. 2 ejendomme, Gregers og Tues steder, er delt mellem andre gårde, ligeledes er det meste af jorden kommet fra H. Muffs ejendom. Pflugs hus er underlagt en gård, og et par gårde er delt hver i to. De nybakte selvejere formåede dog ikke alle at hævde stillingen, de fleste solgte sig til andre eller havde sat gården i pant for lån, i en hartkornsspecifikation opgives de da at være fæstere. 1787 er S. Larsen således fæster af N. Hansen i Ovtrup, H. Nielsen af S. Nielsen i Øse, Jes Christensen af P. Eskesen i Lønne, Jesper Christensen af R. Christensen i Kvong, C. Laursen af P. Lassen i Bork, Jørgen Henriksen af Adam Henrik i Kvong, Thimes Axelsen af S. Nielsen i Haltrup, H. Nielsen, H. Sørensen og S. Christensen af C. Thulesen, Holmsland, L. Larsen af L. Eskesen, S. Bork, P. Koch af C. Hansen, Hoven, J. Pedersen af J. Stræde, Holmsland, P. Jørgensen af N. Graversen, Holmsland, C. Andersen af Las Aagaard, Bork, C. Blesbjerg af N. Christensen, Sædding, P. Blesbjerg af John Simonsen, Hovvig, J. N. Smed af P. Hansen, Lydum, Jørgen Nielsen af N. Hansen, N. Bork, der selv havde kirkens gård, Laust Eskesen af Lønborggård, C. Christensen og C. Jensen af H. Nielsen, Hoven, N. Nielsen af H. Pedersen, Kvong. - Præstens anneksbønder var Lars, kaldet Præst, og O. Jensen, de havde hver det halve af gården. O. Jensen købte sin halvgård i selveje 1788. Selvejergårdmænd var kun N. Pedersen, der også havde

N. Bork.

møllejendommen, Henrik Christensen, C. Jansen Thuesen, N. Hansen og P. Lauersen. Blandt husmændene var der følgende selvejere H. Pedersens enke, Mikkell Lauridsen, M. Christensen, C. Lønne og J. Laursen, mens P. Larsen var fæster af Lars Maagaard, H. Pedersen af Lønborggård, A. Brøns af H. Nielsen, Hoven, P. Bertelsen af C. Thomsen, Lønne, Bertel Sørensen af C. Thuesen, N. Bork, Ole Rytter af N. Christensen i København og J. Jensen af N. Møller i Bork. - I skolehuset boede Kirsten Marie Lem og Henrik Koch, han var markvogter, desuden var der et gadehus, hvor Maren Vestergård boede, hun nød almisser.

1834 har ret mange husmænd en binæringsvej, to er skræddere, skomagere N. Axelsen har endog en svend, Eskild Bojlesen er hjuler, J. Laustsen er lods, C. Sørensen fisker, N. Jensen smed, P. Larsen tømmer, og der er endnu en tømmermand og en væverske, desuden har degnen Borck en gård, provstinde Fogtmann ligeledes og gårdmanden J. Christensen er sognefoged.

1844 matrikuleredes hele sognet i eet ejerlav, hvoraf følgende nævnes under Grubbesholm, men også omfattende N. Bork: nr. 1. Terkel Danielsen, 2. C. Pedersen, 3. Laust Justsen, 4. H. C. Muff, 5a. Poul Jepsen, 5b. S. Jensen, 6. J. Møller, 7. P. C. Muff, 8. H. Olesen, 9. Axel Jørgensen, 10. Laust P. Gjødesen, 11. L. N. Bjerre, 12. S. Larsen, 13. L. P. Gjødesen, 14. C. Jensen, 15. Iver C. Gade, 16. Jørg. Sørensen, 17. P. P. Kock, 18. A. Jørgensen, 19a. N. S. Hansen, 19b. - 19d. formodentlig

ubebyggede parceller, 20. Lars Hansen, 21. Thimes C. Jensen, 22. Iver C. Jepsen, 23. P. Nielsen, 24. Claus Jørgensen, 25. C. N. Møller, 26. Jesper Nielsen, 27. Jes Jessen, 28. H. Nielsen, 29. Th. Jensen, 30. jomfru Fogtmann, 31. C. J. Vestergaard, 32. Thue Christensen, 33. N. Olsen. Endvidere nævnes 44. C. Pedersen, 45. N. Jessens enke, 46. C. Christensen, 47. N. Iversen, 48. og 51. degnen Borch, 50. Lars Møller, 52. S. Jensen, 53. C. Nielsen.

Vestergård var i gammel tid vidt bekendt, især da den var herredsfo-gedgård. Her kunne dog ske mistænkelige ting. 1623 gav kongen lensmanden lov til at forfølge en sag, der var blevet forældet. C. Nielsen i Obling var »død hastig i L. Lauridsens hus i Vestergård«, hvorfor der næredes mistanke om, at han var blevet taget af dage. - Her fødtes L. Lauridsen og Lisbeth Jensdatters søn landsdommer Jens Lassen. 1688 synes Vestergård, eller en del af den, at have N. Pedersen som fæster. Den havde 5 td. hartk. 1664, det blev nedsat til 3. 712.

Kirkehøj, der nævnes som udskibningssted i 1700tallet, er 1844 beboet af husmand J. Christiansen, mat. nr. 34. Her er nu fiskerihavn, anlagt 1913 og udvidet 1962.

Herude boede Jørgen S. Damgaard, der havde set og prøvet noget mere end de fleste. Han blev født 1879, tog maskinisteksamen 1901 og for siden kloden rundt mange gange. Han var med »Hekla« på Island, var med at konvojere den russiske flåde gennem de danske farvande 1905, på fiskeri i Nordatlanten med engelske, færøske og islandske skibe, på koffardifart, sejlede under hele første verdens krig, sad en kort tid i russiske fangenskab på Sveaborg. Han prøvede torpederinger og bomber, var vidne til Jyllandsslaget og oplevede i Hamborg den tyske revolution. I troperne blev han syg, gik i land og byggede Dagmarsholm, hvor til han fik restavtatorbevilling, men gik atter på Islandsfiskeri, og var i rutefart, da sidste verdenskrig brød ud, blev syg og var hjemme d. 9. april, gik i modstandsbevægelsen som sektionens ældste deltager, samlede oplysninger og våben, og han og hustru hjalp desertører og satte kors ved nedstyrkede flyveres grave. En desertør, de havde skjult, blev fanget og dødsdømt. Lykkeligvis både for dem og desertøren oprandt 5. maj før straffens fuldbyrdelse.¹⁴⁾

1844 forekommer også navnet Holmen officielt på de 4 gårde, der var rejst på den gamle Nørkærgårds område, mat. nr. 35 Claus Clausen Vraae, 36 J. Pedersen, 37 N. Hansen og 38. L. Larsen Holm.

Efter den smalle sig, der findes på grænsen til Hemmet sogn, har ejendommene Tangsig fået navn. Endvidere kan nævnes Gammeljord, Fælled, Langager og Agerhøj.

Magårde

1544 nævnes Peder Maygaardt i Bork, et navn, han sikkert har fået af sin gård. Ordets forreste led, may, er eng Magård ligger da også ud mod engen. P. Maygaardt blev beskyldt af en Vardeborger for at have vidnet falsk om nogle penge. Nu skulle han møde i Ringkøbing, når kongen kom (på gæsterirejse). 1581 nævnes C. Sørensen i Maygaard, og 1589 skriver jomfru Edel Kaas sig til Magård. 1647 bor C. Staffensen her, der bl. a. havde lånt et forgyldt spænde af Anne Eskesdatter i Sædding. 1647 tilfaldt Magård Pogwisch som del af en arv, og gården hørte derefter under Skrumsager. 1688 er fæsterne J. Iversen og Jac. Pedersen, gården får næsten 10 td. hartk. 1715 er fæsterne Las Nielsen og Las Christensen. 1717 nævnes Iver Jensen af Wraa i N. Bork, han er vel kommen fra S. Bork, han var sognefoged. 1725 stævner degnen og Milter Andersen Iver Wraa og hans hustru Maren Nielsdatter for ubesindige ord, Maren havde sagt om dem. Skønt hun ikke kunne erindre det, gav hun dem en undskyldning og måtte betale 3 daler til degnen i procesomkostninger. Ved en auktion 1755 købte fru Susanne Brahe de to gårde med fæsterne N. Nielsen og N. Larsen. De kostede 489 og 561 rd. Kort efter kom de under Lønborggård. 1770 er Lars Nielsen og N. Larsen her, de har hver 25 1/2 td. sædeland, avler 12 læs hø, har 7 kreaturer på fællesgræsning og svarer 8 rd. i landgilde og 8 rd. i frihedspenge. 1787 hedder fæsterne L. Nielsen og C. Larsen. 1844 får C. Larsen mat. nr. 39 og L. Christensen nr. 40.

Nørkærgård og Grubbesholm

1638 indberetter N. Bork sognepræst bl. a. følgende til Ole Worm: »En eniste gaard ligger norden Nørbork kirke, kaldis Nørkiergaard, tue piilskud«. Præsten har det med at måle afstande i pileskud. Således siger han, at mellem kirken og Kirkehøj er der to eller tre pileskud. ¹⁾ Det er nu nogle lange skud, her er tale om!

Nørkærgård var ikke blot en enestegård, den var tillige en storbondegård. Den nævnes 1517, da bonden Nis Lagssen sammen med to præster, væbneren Palle Bang til Hennegård o. fl. udsteder et vidne om Oddum kirke. ²⁾ Nis Nissen, der er her 1533, er antagelig en søn. 1616 nævnes Niels Christensen i Nørkiergor, 1615 solgte han og Claus i Nørkiergaardt 16 øksne til studehandleren, borgmester Niels Thomsen i Varde. ³⁾ Claus Christensen var gift med en datter af hr. Christen Høst i Lunde. Hun var søster til præsterne i Nr. Nebel og Hvidding, og fire af hendes søstre var gift med præster på egnen.

1634 blev Niels Christensen på Vester herreds ting dømt til at betale en gæld på 13 rdl. til arvingerne efter Chr. Smed, Nordenå. Landstinget fandt imidlertid, at vidnerne var løse og kunne ikke med Niels Christensens brev og segl befæstes, hvorfor herredsfogdens dom dømtes magtesløs. Også året efter har Niels Christensen en sag for landstinget, denne gang om et rødblisset øg. 1644 er han sagfører for hr. Oluf Clausen. 1648 stævner hr. Poul i Henne ham for en sum penge, men sagen trækker ud, så 1650 stævnes han atter for denne gæld, 28 sdl. ⁴⁾

Imidlertid sker der store forandringer med Nørkærgård. Den er blevet delt i to halvgårde. Claus Christensen bebor stadig den ene, som vi har set, men netop i 1640erne forvandles den anden. Nørkær var kommet i Jakob Grubbes eje, og han indretter halvgården til en

herregård med voldgrave og med port mod øst, hvor ladebygningerne måske har ligget. Endnu så sent fandt adelen altså, at voldgrave var noget, der hørte til.

Gården lå på en lav holm i det lavtliggende landskab ud mod Ringkøbing fjord, hvor forandringer af udløbet netop i denne tid muliggjorde, at større mængder havvand under stormfloder fyldte fjorden og lavede oversvømmelser på de lave egne ved dens bredder. Herved kunne holmen undertiden en hel uge ad gangen være omflydt af vand, så intet menneske kunne komme derfra. Selv om Nørkærgård kun havde været herregård i højst en halv snes år, besluttede Grubbe resolut at nedbryde bygningerne og flytte gården til et mere sikkert sted. Dette gennemførte han 1651 og kaldte den nye gård efter sig selv for Grubbesholm.

Nogle af bygningerne, antagelig af ladegården må være blevet stående, for matriklen 1661 nævner to bøndergårde herude, hørende under Grubbesholm. Imidlertid blev Nørkærgård udlagt til to kreditorer: den velhavende Riberektor Hans Frandsen Rosenberg og landsdommer Villum Lange til Asmildkloster. Men de solgte kort efter til landsdommer Jens Lassen, der samtidig overtog Grubbesholm. 1673 hedder en fæster på Nørkærgård Chr. Jensen.⁵⁾ Han optræder på landsdommerens vegne. 1675 nedbrød Jens Lassen de sidste bygninger og lagde jorderne under Grubbesholm, men selve det øde byggested med gravene jævnedes først 1735-36, og længe var der spor deraf. De er dog nu helt udslettede.

Senere rejstes der atter ejendomme herude. De fik navnet *Holmen*.

Grubbesholm er Nørkærgårds afløser. Som nævnt flyttede Jakob Grubbe bort fra Holmen og opførte 1651 en ny gård på en højereliggende del af marken og lagde desuden et par »gode og store bøndergårde« under den.

Dette at bygge en herregård to gange var kostbart, og man sagde, Grubbe forbyggede sig og endog var så forgældet, at han måtte gøre sig usynlig for en gæld til universitetet. Dette er ikke rigtigt. Tværtimod ser vi ham på Kappel, som han havde giftet sig til, og hvis gods han forøgede, som særdeles påpassende, nøjeregnende og energisk i at forfølge en fordel, undertiden på en uhæderlig måde, således over for en selvejerbonde i Byskov.

Han var søn af Laurids Grubbe og Agnethe Thott. Hans mor blev anden gang gift med admiral Gabriel Kruse og fik flere sønner. Selv ægtede Jakob Grubbe Ingeborg Kruse, der var født i København 1604, datter af rigsråd og statholder i Norge Enevold Kruse til Hjermslevgård og Ellen Marsvin. De blev gift i Viborg snapsting 25. jan. 1635.¹⁾ Hun havde selv ingen børn, men tog sin mands to moderløse søster-

Jakob Grubbes fædrene og mødrene våben på stolestade i Hemmet kirke, visende Grubbes »ulvetænder« og Thotts firdelte skjolde. Se også under Hemmet.

døtre Anne Helvig og Agnete Skinkel til sig. Hun døde 11. okt. 1644 i København, antagelig flygtet fra Vestjylland på grund af krigen. Grubbe byggede nu ikke en herregård i løbet af ét år. Endnu 1654 byggedes der på Grubbesholm på laden. Et sådant byggeri lagde ekstra arbejde på hovbønderne, og de var ikke alle lige villige. 1654 tog 10 mænd i Vester herred i Kjelst, Vrøgum, Børsmose og Oksby hans fuldmægtig på Vester herreds ting »i hand på velb. gode mands vegne« og tog »husbondskyld af ham og lovede og tilforpligtede sig at være den gode mand hørig og lydige og tjene ham, som det sig bør«. De var altså fornylig kommet under Grubbesholm. Også Jens Hansen i Skedsbøl og hans hustru tog fuldmægtigen fra Grubbesholm, Henning Jensen, i hånd og tog husbondskyld, de lovede at tjene Grubbe som en tjener sin husbond pligtig er. Kort før var en fæster i Kærup budet til i 3 dage at være med til at oprejse en lade på Grubbesholm, men han udeblev. Grubbe lod ham da dømme til at have sin gård forbrudt. Peder Bakkensen i Lunde var 13. juli tilsagt til at møde 2. dagen på Grubbesholm med heste og vogn og køre 16 læs hø, 14 dage senere til at høste 1 1/2 td. rugsæd, og atter 9. aug. at høste nok 1 1/2 td. rugsæd og lørdagen derefter 1 1/2 td. bygsæd og om mandagen budet at »latte på laden« i 2 dage (slå lægter på den ny bygning) og 6. sep. at møde med heste og vogn og age mug i 2 dage og 13. sep. at møde den følgende dag med plov og pløje til 2 td. rug og så det, tirsdagen deref-

ter skulle han stille med heste og vogn i Ribe. Han sad det hele overhørig. Han blev selvfølgelig også stævnet. Peder Bakkensen påstod, han var fri for al hoveri, ikke blot fordi det var et nyt pålæg, men også på grund af et lån, han havde givet ejerinden af Kokkedal mod pant i gården i Lunde. Dommeren fandt, at pantebrevet ikke meldte, at han skulle være fri for landgilde, ægt og arbejde, hvorfor han dømte Bakkensen til at betale Grubbe erstatning 27 rd. 2 mk. 2 sk. for det forsømte.²⁾

Grubbe døde i marts 1655, og kongen bevilgede, at begravelsen måtte udsættes i 4 uger ud over den sædvanlige tid. Grubbe havde købt gravsted til sig selv og fru en i Arhus domkirke.

Ved skiftet arvede Grubbes halvbrødre Niels og Erik Grubbe hver halvdelen af Grubbesholm og Nørkærgård, men Niels solgte allerede året efter sin part til broderen. En tredje broder Enevold Kruse havde Houm. Den nye ejer oplyser, at bøndergodset omfattede hartk. 165.700. Han skrev sig til Engeltofte i Skåne, som Niels senere ejede, men mistede ved Skånes afståelse. I 1656 var Erik hofjunker. Han var i pengetrang og pantsatte sit gods til Jakob Grubbe og Vald. Lykke. Han var kornet i den første Carl Gustavkrig. 1648 var han blevet gift med sin stedmoders søster *Beate Hansdatter Lykke*, idet admiral Gabriel Kruse var gift 2. gang med *Karen Lykke*. 1660 solgte han til *Jørgen Lykke* en arv efter sin kones søster *Johanne*,³⁾ og 1661 måtte han gå fra Grubbesholm. 1687 søgte han om en lille pension på 2 rd. ugentlig, for hvilken han tingede sig ophold hos en kontrafejer.

Det var hans hovedkreditor, den fra enevældens indførelse velkendte ærkebiskop *Hans Svane*, der nu overtog Grubbesholm, men to andre, landsdommer *Lange* og magister *Hans Rosenberg* i Ribe, fik *Nørkærgård* udlagt som tidligere fortalt.

Efter få års forløb afstod udlægshaverne godset til *Jens Lassen*, som forenede gårdene. Denne mærkelige mand er født i N. Bork 1625 som søn af herredsfoged *Las Lauridsen* og hørte således til en af herredets gamle slægter. Han blev gift med *Margrete Lund*, en slægting af *Håns Rostgård*. 1650 var han skriver hos lensmanden i Christiansstad og kunne da allerede udlåne penge til *Erik Krag*, oversekretæren, som var født på *Lydumgård*. 1651 blev *Lassen* renteskriver og kom til København, hvor han tillige drev handelsvirksomhed, deltog i det karaibiske handelskompagni og havde flere skibe i søen, og han fik fordelagtige skatte- og toldforpagtninger. 1653 påtog han sig leverancer til *Bremerholm*, som i de følgende år blev særdeles omfattende. 1657 påtog han sig at levere 3500 td. rug og 4500 td. malt samt proviantering af 4000 mand i Norge i 1 år. Derfor fik han *Dalum* len i pant. Det var under den hårde nød i 1658, da *Carl Gustav* begyndte

krigén påny. Da svenskerne nærmede sig København, udstedte han et mandigt opråb og lovede at underholde 50 soldater, så længe krigen varede. Under selve belejringen sparede han sig ikke, men tog med energi fat på at udbedre fæstningsværker, huggé våger i isen, levere spanske ryttere, og hans personlige kredit kunne skaffe kongen penge og varer, når der ellers ingen udveje var. Men han var en dyr hjælper.

Han steg fra den ene stilling til den anden, blev endog admiralitetsråd 1660 og 1661 landsdommer i Fyn og fik 1662 skøde på Dalum len ca. 2400 td. hartk., men det dækkede slet ikke hans tilgodehavende hos kronen. Han fik da efterhånden St. Knuds kloster, strøgods omkring i hele landet og mente endda at have 80.000 rd. tilgode for gæld og for sine lønninger som embedsmand. Han havde også selv måttet gøre gæld for at kunne hjælpe staten. Hans skæbne kom i mange måder til at ligne Henrik Müllers (se Lønborggård). Lassen indlod sig i mange spekulationer, så han 1674 ejede 5.482 td. hartk. Så vidt kunne en bondesøn drive det under enevælden!

Men jordegods sank i pris, meget var øde og forarmet, og enevældens uhyre skatter tyngede. Skønt han stadig havde mange penge tilgode hos kronen, gjorde rentekammeret udlæg i hans fynske gods for skatterestancer på 163.000 rd. og det til under den pris, han selv havde modtaget det til. En ven skrev da et forsvarsskrift: »En oprigtig dansk patriot«, hvor hans fortjeneste under krigen sammenlignes med den hårde behandling, man havde givet ham. 1686 blev der gjort endelig afregning, han gjorde krav på 234.000, og 2 år efter vedgik rentekammeret, at han efter fradrag af skat og gæid havde 35.000 rd. tilgode, hvilken sum hans børn fik 1714, dog med fradrag af, hvad han efter opgørelsen skyldte som toldforvalter. Når han behandledes så strengt, skyldtes det åbenbart, at han gjorde sig ilde lidt ved sin gridske, hensynsløse og utroligt nærige fremfærd, og i sin egen vandel brød sig fejl om ret og billighed, skønt han var landsdommer, ja, også nævnes som en af Kai Lykkes dommere, og utvivlsomt havde stor juridisk indsigt. Han var den hårde godsejer, der foretog utallige udpantninger og udsættelser af gårde, for en del ved hjælp af sin broder Niels, der var ridefoged på Dalum. Foruden de nævnte godser kom Jens Lassen i besiddelse af Egense kloster, Grøftbjerg, Hindsgavl, Krumstrup og 1686 Nørholm, hvortil han købte mere bøndergods og 5 kirker i Øster herred og 1705 købte han gods i Vester herred.⁴⁾

Denne sin patriotisme til trods lidet tiltalende mand fik hans fødeegn også lært at kende, grundigt endda. 1655 fik han fritagelse for landgilde og hoveri af sin fødegård og 1664 skøde på den og samtidig på et par huse i Ølgod. 1676 opførte han en vandmølle ved Grubbesholm.

Den lå nordøst for hovedgården, men var »i landmålingens tid af vandflod ganske ruineret, kunne kun male lidt, da det kun var regnvand, havde 1 hjul og en liden kværn, hjulet var 2 1/2 alen, stenen fra øjet 3 kvarter og 1 kvarter tyk og blev drevet ved underfald«. Matriklen kalder den en liden mølle under hovedgårdens takst. Ved den tid var mølleren Henrik Jepsen, der havde en gårdspart i byen. Han døde 1690, efter at H. Sørensen var blevet møller, han var fynbo og møller endnu i 1710. Hein tog syn over den 1731 og »fandt den ganske øde, intet af tømmer eller andet er dueligt, uden den ene sten, den anden er revnet«. Af huse, mølleværk, sluser og bolværk findes intet, dæmningen er udgravet og øde, kun noget gammelt træ af et knaghjul lå ude i vandet og viste, her engang havde været en mølle. Den blev ikke genrejst. 1760 var den ganske øde. 1677 inddriver Lassens foged S. Sørensen gæld. 1673 optræder C. Jensen, Nørkærgård, på Lassens vegne med et gælds-brev, C. Nielsen i Torbøl havde udstedt til Lassens mor, og samtidig medbragte han et brev fra Lassen. Dertil svarede Morten Jensen i Ringkøbing, at det var »en uretfærdig gæld, og han regnede den ikke ved det skarn, han kunne træde på«. Moderen Lisbeth Jensdatter havde haft N. Bork præstegård i fæste, hun lod sønnen indavle afgrøden til Grubbesholm. Lassen nedbrød da præstegården og lagde jorden ind under Grubbesholm. Sognepræsten hr. Miller sagsøgte ham da og fik ham 1675 dømt til at udlevere ejendommen og genopbygge gården, og ved landstinget dømtes han til at yde en erstatning på 80 dl. og betale en mulkt, men ved højesteret blev han 1678 mærkeligt nok fri både for erstatning og mulkt. Måske har det betydet noget, at han selv i nogle år var assessor i højesteret! Han havde heller ikke betalt kgl. skatter af præstegården. 1682 befalede landemodet ham at betale dem. Præsten måtte anlægge sag mod ham for at få tienden af Nørkærgård; hans formand havde fået 5 td. korn. Atter blev Lassen dømt ved landstinget og frikendt ved højesteret. Han ofrede heller ikke af Grubbesholm, der ellers gav 3 sdl. til hver højtid. Hr. Miller klagede da til kongen, der pålagde Lassen at ofre, men det rettede han sig ikke efter. Da Lassens mor døde, tog han skriftestolen i N. Bork kirke og indrettede den til sin familiebegravelse, satte moderens lig derind og låste døren. Menighedens klager blev selvfølgelig nytteløse. Han søgte ligeledes at tilegne sig Hemmet præstegårds hede. 1675 ville han oprette en ny vide for N. Bork sogn, men bønderne satte sig derimod, da bønderne var alt for store og skulle ikke som sædvanligt gå til byens nytte, men i Lassens lomme.

1687 stævner han folk i Adsbøl, Kærgård, Odderup og også hr. Laurids i Oddum for gæld på små beløb, for flere poster var gældsbre-

vene stærkt forældede, således stævnedes han Ebbe Jensen i Odderup for 14 rd., som hans sal. far for 43 år siden havde lånt af Visti Lassen i Bindsbøl. Sikkert ingen havde regnet med dette lån, men Lassens fuldmægtig fremlagde en af Lassen attesteret kopi af en kgl. tilladelse til, at disse forlængst forældede obligationer skulle antages som gyldige, også gældsbreve, som for en menneskealder siden var udstedt til skriveren på Lønborggård og til Lassens afdøde mor. Han har vel fået disse papirer for intet.⁵⁾

1683 havde Grubbesholm 3 marker: 1) Sejser og Stenlink, 2) Nørkærgårds mark eller Holmen og 3) Lykkebjerg ud mod fjorden. Desuden nogle agre i N. Bork. Vandmøllen var netop denne sommer ødelagt af vandflod, og den var ringe, da dens tilløb kun var regnvand. To mænd i S. og 4 i N. Bork havde nogle jorder i Sejsager mark, der var nogle øde jorder under gårdens takst, men man vidste ikke, når de var lagt øde eller hvad de hed. Lykkebjerg havde ikke været dyrket i 20 år. Der var ialt 132,2 td. ld. agerjord.

Jens Lassen døde 1706 på St. Knuds kloster, 81 år. Foruden St. Knuds efterlod han sig Grubbesholm, Nørholm og Harridslevgård på Fyn. Hans mindesmærke er rejst på Jægerspris. Sønnerne antog navnet Lasson, og de fik en betydelig efterslægt. Lassens datter Margrethe skrev den første danske originalroman. Sønnerne Christian, Frederik og Hans nævnes i forbindelse med det vestjyske gods, som de ejede i fællesskab, men de opholdt sig næppe meget herude. Også dengang gjaldt det, at »husbondens øje gøder mark«, så godset undgik ikke forfald.⁶⁾

Lassen havde på Grubbesholm og Nørholm en interessant godsforvalter eller foged Henrik Ovesen Pflug, der skrev et stort værk, så man næsten skulle tro familien yndede originale forfattere. Pflug blev født 1634 og deltog i den skånske krig og blev kornet. Sidst i 1680'erne er han forvalter på forskellige jyske herregårde, men forvaltede ikke de betroede midler og forretninger lige godt. 1688 fik fru Øllegaard Gyldenstjerne, gift med den noksom bekendte Kai Lykke, udstedt arrest på Pflufs person og gods, hvor det i »kongens riger og lande findes og antræffes kan«, undtagen i fribyerne Nakskov, Fredericia og Ribe, fordi han var »skalkagtigen undvegen med løst og fast« fra hendes gård. I december s. å. udstedtes en ny arrest på ham, foranlediget af Margrethe v. Spreckelsen i Hamborg, fordi han, der havde været forvalter over hendes jyske gods, også her var stukket af og havde medtaget restancer, kvitteringer m. v. Kongen befalede derfor rettens håndhævere at hjælpe til med at få fat i Pflug.

Dette hindrede ikke Lassen i at tage ham i sin tjeneste som forvalter over sit vestjyske gods. Vi møder ham på Agerkrog i Tistrup, på

Nørholm og her på Grubbesholm, hvor han boede, og han fortsatte efter Lassens død.

På Grubbesholm er det da, han udfører den bedrift, der gjorde ham landskendt, i alt fald i litterære kredse, idet han skrev den første danske egentlige geografi: »Den danske Pillegrim, Eller en Almindelig Geographisk Og derhos kort Historisk Beskrivelse Over den bekjendte Verden«, et værk på 1201 sider (in 4°), udgivet fra København 1707 på egen bekostning. I forordet skriver han, at han som pilegrim »nu ved min høje alder verden nesten har igennem rejst«. Han har bl. a. været i Guinea og har set og hørt adskilligt, og han har gjort en mængde uddrag af ældre rejseskildringer og mange andre bøger. Han fortæller besynderlige historier om fremmede lande og folk, så det er just ikke nogen kedelig bog, men noget sandhedsvidne er monsjø Pflug ikke, selv om bogen bringer en latinsk anbefaling af selve den Ribe bisp Chr. Muus og et æredigt af sognepræsten Ancher Sørensen, hvori det hedder:

»Dig priser Danske Mand for du i Danske Sprog
Skref først fuldkommelig en Geographisk Bog«.

Pflug døde på Grubbesholm 19. feb. 1709 og blev begravet i N. Bork kirke og hos ham en »svoger« (svigersøn) Isach Klit, der døde 8. maj 1711 ifølge gravmindet i kirken. Efter Pflugs død fortsatte enken som forvalter. 1698 havde fru Karen Pogwisch overdraget Pflug S. og N. Bork kirker, åbenbart blot tienden, i forpagtning, som ydedes på skæppen. Jens Lassen tog regnskabsbøgerne til sig og beholdt forpagtningsskatten, så intet blev gjort ved kirkerne, og de forfaldt.

Således gik det efterhånden også med Lassens øvrige efterladte vestjyske gods. Næsten intet blev ofret for at vedligeholde og fremhjelpe det. Det gjaldt kun om at suge indtægter af det, og man fandt sig så i, at de blev mindre og mindre og bønderne fattigere og fattigere. Der måtte ikke ofres penge på det. Slendrian og forfald overalt på godset herude.

Dekanen Fr. Krag, Stensballegård, lod da 1712 tage syn over kirkerne og forlangte regnskaberne afleveret. Da var både Pflug og Lassen døde. Fru Pflug vidste ikke, hvor regnskaberne lå, muligvis var de i et forseglede skrin på gården, sagde hun. 1728 boede hun i et hus i N. Bork, som Lassen havde sikret hende for livstid. Hun er død før 1734.⁷⁾ Hun hed Ingeborg Pedersdatter Tøxen og var datter af den kendte Vardepræst Peder Tøxen, forfatteren af bl. a. »Solens blodrøde Nedgang«, der kom i flere oplag, endog så sent som 1879. Niels Tøxen, præst i Verst-Bække, der beskyldte Pontoppidams forklaring for at indeholde falske lærdomme og derfor mistede sit embede, var hendes broder.

1713 stævner Lassonerne deres fæstere i Nørre og Øster herreder for restancer og Torstrup, Horne og Tistrupfolk for kirketiende. 1714 stævnes de atter for restancer for årene 1711 og 12 samt C. Havervig og Margrete Hansdatter for lejemålsbøder. 1720 har M. Torp forpagtet Grubbesholm. 1725 protesterer han imod, at kaptajn Lassen forbød ham at flytte sit tøj eller andet fra Grubbesholm, skønt det ikke var bevist, han skyldte kaptajnen noget. Den ene af Jens Lassens sønner, kommandør Hans Lassen, der havde 1/4 af Grubbesholm, var imidlertid død. Hans enke Christiane v. Hoppen bliver derefter gift med oberstløjtnant Philip J. Hagedorn, som 28. juli 1725 udforpagter hele godset til Caspar Bougner. Ved samme tid er Fr. Lassen, der står som ejer af de 3/4, i svære økonomiske vanskeligheder. Regeringen foretager sekvestration af hans ejendomme, da han skyldte den 12.194 rd.,

Henrik Pflugs mindesten med gravramme i N. Bork kirke.

og i sommeren 1726 får grev *Christen Skeel* indførsel i Grubbesholm gård og gods. Han stævner *Bougnier* for resterende forpagtningsafgift. *Bougnier* påstår, det i virkeligheden er hans svoger *Gregorius Holm* i *Bogense*, der er forpagter, desuden stod der i kontrakten, at forpagteren og hans folk skulle nyde »forsvarlige værelser« på gården, loftrum til korn, og »øksenladen« skulle være repareret og sat under tag, så han ingen skade led. Men det var ikke sket, han havde kun med stort besvær kunnet bruge bygningerne. Det regnede ned, der var kun få tørre steder på det vestre loft i borgegården, hvor en snes td. korn kunne ligge, 6 læs hø over stalden var bedærvet. Han krævede erstatning. Afgiften var 350 rd., og han skyldte de 275. I feb. følgende år, da hans kæreste (dvs. kone) mødte i retten, dømtes han til at betale. Han havde lånt 100 dl. af *Bigum* til at købe besætning for og derfor pantsat ham 10 køer, 4 kvier, 7 stude, 5 heste, 3 plage og et føl. Også folk i *Tarm* og *Overgård* var han i gæld til. *Holm* trådte derefter til og besørgede med egne folk selv 1/3 af hoveriet og bønderne resten. 1732 var *Bougnier* møller i *Isbjerg mølle* ved *Varde*.⁸⁾

23. marts 1728 skøder *Hagedorn* til kaptajnløjtnant til søs *Jakob Tommerup*. Imidlertid er *Fr. Lassen* sluppet fri af sekvestrationen, og greven må være blevet tilfredsstillet på anden måde, hvorefter *Tommerup* også forpagter de 3/4. Men bygningerne blev mere og mere elendige. *Tommerup* må lade sit brød bage i *N. Bork*, da bryggerhuset i borggården var helt forfalden, ej heller kunne der laves malt, det måtte købes, lofterne var nu så rådne, at en bonde faldt igennem et, da han skulle derop og kaste korn, og øksenstalden var helt ubrugelig, så stude gik ude under åben himmel, hvorved de tabte sig, skønt de fik ekstra foder; noget af jorden lå tilmed udyrket hen. Han foretog da omfattende reparationer for store beløb, som *Lassen* nægtede at betale, men 22. jan. 1731 dømtes han til at betale dem med 1.868 rd. + procesomkostninger med 200 rd.⁹⁾ Den gamle trafik med kun at nyde indtægterne og intet ofre på vedligeholdelse fik altså en brat ende. Men der skete mere end det.

Jens Lassen havde 1702 på *Kieler omslag* lånt 13.400 rd. af *Poul v. Kohlplatz* til *Schrevenborn* til 5 pct. rente. Da *Lassens* arvinger kom i økonomiske vanskeligheder, blev renterne ikke betalt. *Kohlplatz* arvinger krævede nu ved *Fr. Hein* lånet udbetalt. *Lassonerne* påstod, obligationen var forældet, langt over 20 år gammel. Men *Hein* viste, at den stadig var gyldig, renterne var betalt indtil året før, og han fremlagde breve, hvori arvingerne vedstod gælden. 1727 gav en kommission *Hein* medhold, og dommen bekræftedes ved højesteret 25. okt. 1730. Da det gik op for de *Lassoner*, hvor det bar hen, skyndte de sig at stille *Grubbesholm* og gods til auktion. Men *Hein* tog nam, det vil

efter Danske Lov sige, at han erhvervede ejendomsretten, dog måtte den gamle ejer indløse det med det samme, hvad Lasson'erne ikke kunne. Flere propritærer som Sterm, Bundesen på Søvig, hr. Maturin Castensen, Jerne, og kontrollør Hans Nielsens enke i Hjerting købte både bøndergårde og tiender, men pengene derfor blev optalt i retten og forsejlet, så det lykkedes ikke Lasson at bjerge noget. Hein krævede nu ved landstinget indførsel i godset, og han forlangte også pengene for den fjerdedel, Tommerup havde købt. Landstinget udnævnte en »ridemand«, der sammen med Hein, herredsfogden og vidner rejste omkring og undersøgte den ene gård efter den anden og tilsagde beboerne herefter at svare 3/4 landgilde og skatter til den ny ejer.

Det var først i februar 1731; vinter og store snedriver forsinkede deres rejser, men gårdenes tilstand blev synet såvel som godsets kirker. Langt de fleste steder var der forfald, bedst ved magt var gårdene i Vester herred. Der viste sig det mærkelige, at fæsterne, undertiden gennem flere år, ikke havde betalt landgilde, kun skatterne. De havde ikke formået det, og var sluppet derfor. En næsten ubegribelig sløjhed fra herskabets side! Mange bønder havde betalt for fæstebreve og kvitteringsbøger til ridefogden, men ikke fået papirerne.

Hein krævede nedslag i vurderingen, hvor der var mangler. Han vil heller ikke godkende Tommerups regninger på nybygning og reparation på hovedgården. Han tog syn over dem 15. marts 1731. Hovedfløjen, 26 fag tavl mur med tegltag, kan »umuligt blive stående«, og kun noget tømmer til 30 rd. kunne bruges derfra. Den vestre fløj 11 1/2 fag havde stråtag. I ladegården havde laden 16 gulv eller 32 fag, det vestre hus (ko- og hestestald) også 32 fag, og det nyopførte østerhus var svine- og hønsehus.

En del af gårdens enge i N. Bork marsk var »ruineret af fordærvelig sandflugt, så en stor del er borte fra gården, skønt skatterne erlægges«. Et syn mente, »at engene ingensinde kan komme i stand«, de lå i Aenge, Øster-, Lang-, Synder Lang-, Myrberg og Fuglskær enge. De var ellers sat til 12 1/2 læs mærskhø 1 td. 2 skp. hartk.

Herefter, 15. marts, har Hein overtaget tyskernes rettighed i Grubesholm, og 1732 købte han Tommerups fjerdedel. Godset omfattede da hovedgården (52 7/8 td. hartk.), Kvong og Lyne kirker (tiende-hartk. 38 1/2) og bøndergodset (105 1/4). Foruden dette fulgte fiske-redskaber og en båd med, men de skulle betales særskilt. Hvis Tommerup lod sine stude drive til Klipleve (syd for Åbenrå), skulle bønderne køre 3 læs hø til Varde til deres fodring, og han lovede at så

rugsæden af Kvong og Lyne tienderug. Jakob J. Colding var da ridefoged.

Kancelliråd, kirkeinspektør Frederik Hein til Stensgård var søn af amtsforvalter Jens Christensen i Ribe, blev senere etatsråd og fik Østrupgård med sin hustru Susanne Brahe, som han ægtede 1737. Hun var født 1700 på Engelsholm, datter af Henrik Brahe og Sofie Bille. Hun var en virksom dame, priorinde i Odense kloster, erigerede sammen med en broder stamhuset Hvedholm og det Bille-Braheske fideikommis. Hein forøgede godset, noget arvegods efter faderen blev lagt hertil, således en kro på Fanø, Søgård i Hejnsvig, Al og Lydum kirker, et hus i Hjerting og en gård i Janderup. Mere købte Hein selv: 1733 1 gård i Glibstrup af hr. Lauge i Bork, Løftgård i Ovtrup af hr. Urban Blochs enke. Fra Søvig købte han 1734 2 gårde og 1 bol i Åsted, 1 bol i Kvorup og herligheden af et bol i Lyne, af Sterm, Viumgård, købte han 1742 1 gård i Vejrup og 1743 fra Lønborggård 3 gårde i N. Bork, samt Houm og Skuldbøl, 6 bol og 1 gadehus i Bandsbøl og Hemmet kirke.¹⁰⁾ Han havde gården udforpagtet til C. Frøsig i Varde. Hein døde i juli 1751 på Stensgård, men Susanne Brahe fortsatte med at købe gods i Vestjylland, 1752 ved auktion efter madam Knudsen, Østergård, 1 gård i Lyne og 2 i Nørhede og ved auktion over Skrumsager 1755 for 1.443 rd. 2 gårde i N. Bork og 2 gårde i Magård. Hun døde barnløs 1760 og havde da testamenteret Grubbesholm til sin broder oberstløjtnant Preben Brahe til Hvedholm. Samme år solgte han godset ialt hartk. 286.531 3/4 til hovbønderne for 18.000 dl. kourant. Det var Lars Sørensen og H. Christensen Gade, der handlede på bøndernes vegne. Købekontrakten blev underskrevet 13. marts 1760. Inden skødets udstedelse 25. maj 1761 solgte de Hemmet kirke samt godt 135 td. hartk. til Chr. Hansen, Lønborggård. Hansen dør ved denne tid, hvorefter skødet udstedes til assessor Niels Hansen. For det tilbageblevne hartk. 128.101 3/4 betalte bønderne 8.900 rd. Bønderne fik altså »Grubbesholms hovedgårds takst, ager og eng og derved underliggende bøndergods og gadehuse med derpå stående bygninger og ejendomme af ager og eng, fiskeri, tørveskær, indkomst og herlighed, intet i nogen måde undtagen af alt, hvad jordebogen følge må og bør«. ¹¹⁾

Fr. Heins segl og underskrift 1731.

21. Indskrift og forlydende Datum
 Kjøbenhavn, den 25. Maj 1811.

Leilighedsfuld og forlydende,
 underforord og forlydende.

H. Bille P. Arenfeldt

Underskrifterne på skødet.

Lønborggård, der havde to fæstere på den en tid, de boede sammen i de teglhængte bygninger. 1772 nævnes Niels Maar her og 1787 Niels Pedersen som enefæster.¹²⁾

En hartkornsspecifikation fra 1787, da man var kommet til ro efter den store omvæltning, viser, at 32 af sognets gård- og husmænd havde fået parceller af herregården, de 15 på 1 td. hartk. eller lidt mere, resten under 1 td. Desuden havde 13 andre i herredet og 3 uden for herredet købt mindre parceller, antagelig eng. Men tillige viste specifikationen, at kun 5 gårdmænd og 5 husmænd havde opnået at være selvejere, alle de andre angives som fæstere. Alle ejede dog selv de parceller, de havde købt fra hovedgården. Alligevel var de fæstere på en helt anden måde end tidligere. De nye »proprietaryer« var nemlig deres egne standsfæller, dels naboer, dels folk fra egnen, måske velhavende slægtninge, som man havde fået til »at købe sig« eller lånte penge hos mod pant i gården. Til dem skulle der ikke gøres hoveri eller køres ægter, men betales en fast afgift eller renter og afdrag, dog er der andetsteds eksempler på, at de, så længe stavnsbåndet varede, tog penge for at udstede rejsepas til unge, der søgte arbejde længere borte. Flere långivere var fæstere.

De N. Bork folk må have været meget vågne. Begivenheden skete jo længe før de store landboreformers tid. Købet af Grubbesholm er det første i landet, hvor fæstebønder køber deres hovedgård og fuldstændig opløser den. Det blev begyndelsen til det såkaldte »herregårdsslagteri«, en bevægelse, der bredte sig op til Thy og Vendsyssel, men de fleste steder var det dog godsejerne selv eller spekulanter, der købte og slagtede. Almindeligvis skete opløsningen i to tempi: først bøndergodsets salg og dernæst hovedgårdens udstykning adskillige år efter. Men her skete det hele med et snuptag på én gang. År 1800 var der i Ribe amt 4 hoverigodser tilbage og i Ringkøbing amt kun 3. Også i Randers amt og på Fyn blev en del godser slagtet. Bevægelsen satte gang i en modaktion, nemlig oprettelsen af stamhuse, se Lønborggård.¹³⁾

1796 solgte Jermin, Lønborggård, Grubbesholms hovedparcel til Kr. P. Muff for 1500 dl.; han solgte 1812 til Niels Jensen Brøndum, der 1827 afhændede til Terkel Danielsen, der efterfulgtes af sønnen Niels Kr. Terkelsen.

Nørre Bork kirke

N. Bork kirkes kor og skib er en af Valdemartidens granitbygningsværker, sat af store kvadre på en sokkel med skråkant. På loftet ses de opringelige gavles murværk. Det er kassemur, og her oppe er den indre forskalling små marksten og al, lagt i regelmæssige skifter. Over de bevarede oprindelige vinduer, to i skibets og et i korets nordmur, er over- og underliggerne alle hugget ud i et stykke; der er skrå smige. Den rektantede syddør er i brug, men norddøren er eftermuret som blænding. Den har lige overligger med en udhugget profilstav. Der har været en dør for præsten i koret, den kan spores under nordvinduet. Korbuen er den oprindelige. Tårnet mod vest er tilbygget i gotisk tid af munkesten og kvadre, flyttet ud fra vestgavlen. I vest har det en høj smal, spidsbuet blænding. En vindeltrappe tilbyggedes samtidig.

Pontoppidans Danske Atlas fortæller, at »Tårnet har haft 5 små spir, som ere borttagne«. Det er en forveksling med S. Bork, der havde en sådan tårnafslutning. Våbenhuset er ligeledes fra slutningen af gotikken, bygget af munkesten på granitkvadre, og den har fladbueblændinger.

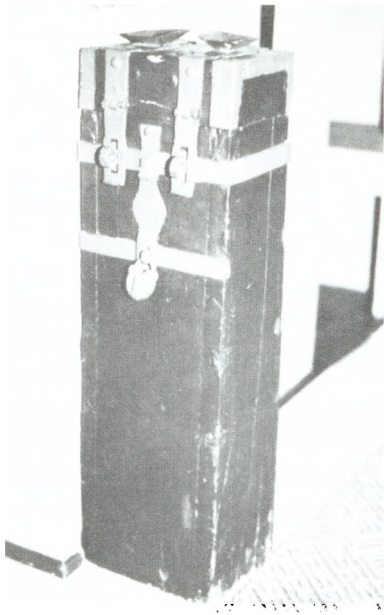
I det indre fik koret sit krydshvælv med kløverformede ribber ved den tid, tårnet opførtes. Skibet har fladt bjælkeloft. Ifølge Pontoppidan skal der i alterbordet være fundet et lille relikvieskrin af forgyldt og emailleret kobber med en tommelfingerknogle af St. Anna. Også dette fund omtaler præsten i en indberetning 1766, men med den væsentlige forskel, at fundet skal være gjort i helgenraven i S. Bork kirkes alterbord. Det var »det store ben af en tommelfinger, omvundet med et stykke rødt taftes bånd, nedlagt i en på pergament skreven seddel, hvorpå var skrevet St. Annæ kirke, men deraf er nu slet intet at fin-

de«. Præsten, hr. Søren Bork, har oplysningen fra sin svigermoder Marie Curtz, hvad der skulle gøre hans beretning ret troværdig. Og dog er der ret stærke tvivl derom, se S. Bork. Det er vist alligevel N. Bork kirke, der har tilknytning til St. Anna, Jomfru Marias moder, kaldet »Guds velsignede«. Efter traditionen var hun født i Betlehem og gift med Joakim af Juda og fødte Maria efter 20 års barnløst ægteskab. Joakim skulle en tid have opholdt sig i ørkenen. Ved hjemkomsten blev han ved en engels tilskyndelse modtaget af Anna i Jerusalems gyldne port, og dette gensyn blev hendes ubesmittede undfangelse af Maria. Der står intet i bibelen om Marias forældre, og Annas dyrkelse er ret sen, først efter midten af 1300tallet. Kirken må derfor oprindeligt være indviet til en anden. Det ville have passet meget bedre, om relikvien var fundet i et sidealter.

Altertavle, alterbordsforside og prædikestol er renæssancearbejder. Desværre er den katolske altertavle ikke bevaret. Det havde været interessant at se, om den skulle rumme et St. Anna billede. Det gør den katolske tavle i S. Bork ikke. Tidligere havde altertavlen øverst et maleri af korsfæstelsen, derunder 3 billeder: i midten nadveren, til venstre opstandelsen og til højre himmelfarten. Den har nu i midtfeltet et relief, et kors omgivet af vinranker. I fløjene er indsat plader med indskrifter af salmevers. Tavlen er opmalet af R. Jung, malermester, Gesten. Kalken fra begyndelsen af 1700tallet har initialerne BMTB og er vist udført af J. M. Listo, Ringkøbing. Der er nyere bægere

Altertavlen.

Fattigblokken med dele af 3 låse. »Hvorfor staar fattige Folkes Blok his nær ved Kirkedøren i hver Mands Aasyn og Vej Derfor, min ven, at naar dit Legom og Sjæl er adskilt, og du kommer for Dom og skal gøre regnskab, at du ikke da skal aarsage dig og sige, at du haver ikke set den arme Lazarus ligge for din Øjen«. (Palladius). 1746 bestemtes, at fattigbøssen skulle have 3 låse, en til herredsfogden, præsten og en af medhjælperne.

og en vinkande af sølv fra 1942. De rigt profilerede alterstager er fra ca. 1600. Den romanske font har et messingdåbsfad, et sydtysk arbejde 1550-75 med billede af bebudelsen, omgivet af minuskler, den yderste rand er afskåret. Under bunden er kirkeejeren F. D. Blome og hustru Cath. Hornemanns initialer indprykket. Der er en tindåbskande fra 1812 fra F. H. Thiessen. Stolegavlene hører til den sydvestjyske gruppe med forkrøblede spir og foldeværk eller halvrosen; på én læses I. P. 1575. Herskabsstole fra 1652 har Jak. Grubbes og Ingeborg Kruses våben.

Mod vest er der et pulpitur fra omk. 1650. Der er en jernbeslået fattigblok, et nyere orgel, en præsterækketavle fra 1925, og en lysekrone, skænket af Christian Mægaard, N. Bork. Klokkeren fra 1865 er støbt af brødrene Meilstrup i Randers. De tidligere omtalte gravsten over herredsfoged Las Lauridsen og hustru Elisabeth Jensdatter og fuldmægtig Henrik Pflug og svoger Isach Klit ses ligeledes.

Interessant er det, at kirken sammen med Lønborg hører til de ganske få i landet, som har bevaret sin kirkerist ved indgangen i kirkegårdsdiget. Det er en solid firsidet jernrist med rektangulære masker, indesluttet i en træramme og anbragt over en fordybning i indgangen. Den skulle fungere som faldgrube for kvæg og svin, som lod sig lokke af tidligere tiders frodige græsvækst på kirkegården til at trænge ind blandt gravene for at græsse og besudle kirkegården. Langt op mod vore dage var det almindeligt, at græsafgrøden blev udlejet, og at

pengene i alt fald i forrige århundrede gik i kirkens kasse. Græsset skulle jo ikke ædes på stedet, men bortkøres som hø, men det var såre almindeligt, at dyrene kom derind. Hvor uhyggeligt, der kunne blive på kirkegården, når risten ikke var i orden, så vi et eksempel på i S. Bork, og det var også galt her, selv om det dog var endnu værre i Helsingør 1585, hvor svinene oprodede og fortærede liget af et lille barn. Hos os har det vel især været fårene, der skulle holdes borte. - Smukt er det, man værner om dette nu sjældne minde fra fordums tider.')

Kirkeristen ved N. Bork kirke. Tegning af Alf. Kaae 1952.

Kirken blev synet 1711 sammen med S. Bork kirke. Den var da ret stærkt forfalden og forsømt. Tårnets kvaderstens mur forneden var i god stand, men derfra og opad, hvor muren mest bestod af »små gule klinker og andre mursten«, var mange sten formulsket, og der var »adskillige bobler, som syntes løs og på udfald«, de havde givet sig fra den indre murkerne. Tårnet havde tagsten, hvoraf nogle var itu. Under klokken var 29 alen bjælker rådne. Korgavlen var revnet ved begge hjørner, gulvet og hvælvingen revnet, blyet tyndt og utæt, så det burde omstøbes, 6 bjælkehoveder var afrådnede og en bjælke i koret ligeledes. Der var lagt 6 fag nyt loft for nogle år siden. Pulpitur og sakristi var også medtaget. — Sakristiet blev nedbrudt 1821.

Sydlig stætte skulle repareres, blyet var tyndt og gammelt, og rammen om risten var rådnet, og der var intet korstræ for. I den vestlige stætte var en bjælke afrådnede, og der var hverken rist eller ramme, ligporten manglede lås, digerne var meget brøstfældige, og kirkegården af heste og kreaturer begødet og af »svinevrad« ilde medhandlet. Reparationen blev anslået til at ville koste 379 rd.²⁾

Ved auktionen 1719 solgtes kirken uden kaldsret til Andreas Fr. Opitius til Lydumgård, og under denne gård hørte den så, til etatsråd Hein 1758 købte den ved auktion efter Blome for 1280 rd.³⁾

1608 er kirketienden 16 ørte, kirken ejer 9 agre og 3 »varp« (dvs. jordstrimler så brede, at de kan nås i et kast fra sædekurven) og 3 agersamlinger, ialt 9 ørte 7 skp. ld. samt 27 stk. eng, hvoraf de 7 ydede 57 læs hø, 10 af dem udgjorde tilsammen 47 1/2 skår, man havde vist glemt, hvor de sidste 6 enge lå, de betegnes blot således: »Item Mae Christens engleje 6 sk., Nis Christensen i Nebel har enge 3 sk., Nis Pedersen i Lydum engleje 2 sk., Iffuer Smed i Lydum engleje 5 sk.«

Der nævnes en ager i Bullshifft på 11 skp. ld., så denne tægt har måske været bolskiftet. Lægger man sammen skulle jordskylden af ager og eng udgøre 5 ørte 8 skp. og 53 sk. Men det er uklart opstillet, og indtægten har vist været større. 1688 betaler domkirkens gård i Hemmet 12 sk. jordleje til Nr. Bork kirke. Kirkeværgerne var ikke særlig påpasselige; de fik ikke pengene ind, så 1716 må provstiskriveren kræve jordskyld betalt for 5 år.⁴⁾

Da Opitius købte kirken, var dens tiende sat til 24 td. hartk., og godset udgjorde hartk. 1.612 af en gård og 1.220 af en anden samt enge til 2.510. Senere brugte Grubbesholm en del af kirkejorden.⁵⁾ Da hovbønderne 1760 købte Grubbesholm, fulgte kirken med i handelen, men de solgte den med det samme til Lønborggård.

Hemmet sogn

Sagnet siger, at sognet har navn efter en grev Hemmeth, som boede på Gravengård. Det taler dog ikke mere sandt, end den slags navneforklaringer plejer at gøre. Stednavnets ældste form er Hæmeth, altså ikke forskellig fra den moderne udtale. Det er åbenbart et gammelt skovnavn, idet ved, gammeldansk with betyder skov. Navnet er altså et vidnesbyrd om, at der engang har vokset skov her. Flere af disse navne har tilknytning til den gamle gudetro og må således høre oldtiden til. Antagelig har her da stået en gård Hemmet, som ved kristendommens komme er givet til Gud, hvorfor kirken byggedes på dens grund, og selve gården blev udlagt til præstegård.

Hemmet bæk eller å strømmer gennem sognet mod nordvest og har trukket bebyggelserne til sig. »Det opdyrkede areal«, skriver Palle Fløe og O. Nielsen 1878, »danner derfor en trekant, hvis vestlige side begrænses af fjorden, og hvis sydlige og nordlige sider støder ud til heder og kær af meget ringe beskaffenhed, når det stykke undtages, hvor grænsen dannes af N. Bork sogn fra Houmgårde i vest til fjorden«. Nordligt i sognet er der klitter ved Fjordbredden. Her findes nu Skuldbøl plantage. I præstegårdens nærhed er der en ældgammel indsande. Her ligger Hemmet Slot, hvor der endnu er rester af en betydelig vold, der menes at være opført som værn mod sandflugten. Da bækken for en del år siden reguleredes og der byggedes bro, kom et gammelt vadested for dagen, det var sat af store sten. Ved samme lejlighed blev der fundet hjortetakker. ') »E Skanser«syd for Houm var en gruppe småhøje.

Præsten giver 1638 følgende beskrivelse af sognet: »Først ligger kieren enlig for sig selff mit udi sognen, vesten fra Vium kierke och kaldes Hemmet kierke och haffuer sin naffn aff end høi, som kaldis

Hemmethøi, som ligger nordøst fra kierken. Østen fra Hemmet kierke ligger 4 eneste gaarde, som kaldis Østergaard, Frisgaard, Blesberre, Gudersbøll. Sudøst fra kierken ligger præstegaarden med sin mølle, huis vand der kommer af Vim søe och løber udi Westerhaffuet. Sønden fra kierken ligger en søe, som vilder op aff jorden oc haffuer huerken ud- eller indlob aff nogen anden strøm och kaldis Præstesøe, och fra kierken ligger end stor eneste gaar, som kaldis Howom, Vesten fra kierken ligger end by Bandsbøll. Norvest fra kierken ligger Schuldbøll, som oc er en liden by. Norden fra kierken ligger end anden by, kaldis Towtum, noch end eneste gaar, kaldes Pabgaar. Norøst fra kierken ligger end gaard, kaldis Gravengaard, som i fordum tid skulle haft verit end hergaard«.

HEMMET

Hemmet nævnes 1338, da magister Esger skænkede en ko til kirken. Søren Stygge til Frøstrup indvarede 1502 12 enge i Hemed sogn, »som Hans Frederiksen nw vdi fest haffuer«. Også Sct. Olufs alter i Ribe domkirke, som var indstiftet 1296 af en Ribeborger, havde blandt sine ejendomme engstykker på Hemmet mark, som svarede 1/2 ørte rug i landgilde og desuden enge i Skuldbøl, som ydede 1/2 ørte rug, 1/2 ørte byg og 1 mk. 14 sk. Hvornår disse ejendomme er lagt under alteret vides dog ikke, men de er her ved reformationen, da alterets gods blev tillagt organisten ved domkirken.²⁾ 1537 svarer følgende hver 1 mk. 10 sk. til Riberhus: Las Mørk, Eske Westesen, Nis Knutsen og Nis Termansen. 1573 hedder de 4 bønder, Eske Christensen, Chr. Jensen og Nis Termansen. De tre første yder hver 3 hestes gæsteri, den gamle Nis Termansen 6. Desuden svarer de landgilde. Kort efter hedder rækken Nis Lassen, Nis Eissen, Terkel Nielsen og Chr. Jensen. Sidstnævnte synes at bo i Toftum.³⁾

1579 tilbyder Erik Lykke til Skovgård kronen bl. a. 1 gård i Hemmet sogn og en ejendom kaldet Rostrup mark i mageskifte. S. å. fik Mette, Iver Kjeldsens enke, 1 bol i sognet. 1652 udlægger kongen bl. a. 1 gård i sognet til Helsingør borgmester, der havde en sum penge tilgode, fæsteren hedder P. Jensen.

I lange tider bestod Hemmet by kun af kirken, præstegården og dens mølle. 1688 takseredes præstegården til over 11 td. hartk. Møllen siges at have Henrik Müller til proprietær. Efterhånden kom der afbyggere (parcellister) på præstegårdens jord. 1787 var her to, den ene var snedker, den anden, N. Mikkelsen, smed. Mølleren J. Iversen kaldes også afbygger, og har endog en afbygger på møllens mark. Vandmøllen blev ombygget 1802. 1834 er mølleren N. Christensen. Der er nu også en gård på præstegårdens mark. 1859 købes møllen i

Hemmet

selveje, møller J. Jacobsen var i mange år skatterådsformand. I en række år fra 1922 leverede møllen elektricitet til det halve sogn. Imidlertid byggedes der skole, og snart rejste her sig en bymæssig bebyggelse med handel, håndværk, transportvirksomhed, mejeri (1886) osv.

Vest for kirken lå en lille gård, der en kortere tid havde navnet Klemensgård, men den er forlængst nedlagt.

SLOTTET

»Der er en gård i Hemmet, som kaldes Hemmet Slot eller Slottet, den har ind til den sidste ejers død været fæste til Lønborggård, og der har i mands minde været spor af grave om den. Der siges, at den i sin tid var forvisningssted for en jomfru fra Lønborggård, der havde giftet sig under sin stand«. Således fortalte Maren Kjerkemann til Evald Tang Kristensen. Men begge oplysninger er nok mere end tvivlsomme. Mere troværdige er Palle Fløes oplysning om, at her har været et sandflugtsdige.

Der er intet bevis for, at gården nogensinde har været et slot. Navnet er dog ret gammelt. 1589 afstår Ludv. Munk en gård, kaldet Slot, til Kronen. Den lagdes under Riberhus, der 1605 får 16 rd. i indfæstning af Chr. Thygesen for et bol, »som kaldes Slot, liggendes ved Henne (!) præstegård, som Gregers Nielsen fradøde«. Den ny fæsters søn er formentlig den Chr. Pedersen, der 1638 måtte bøde 40 rd. for lejermål

med Iver Lassens datter i Nordenå, skønt han var gift. Kvinden måtte bøde 10 dl. 1644 resterede han med sin landgilde: 1 svin, 1 fødenød, 12 mk. 4 sk. samt 4 sk. spindepenge. Kongen pantsætter nu gården til Gregers Krabbe til Kabel som brugeligt pant, indtil den blev indløst af kongen. Senere får landsdommer Jens Lassen fat i Slot, hvor J. Pedersen er fæster 1688, da får gården hartk. 2.721, og det beholdt den uændret til matriklen 1844. I matriklen 1664 var hartkornet 5 td., og da dette var beregnet efter landgilden, har denne været urimelig høj. Måske har sandflugten da sat ind i tiden mellem de to matrikler. 1728 bor P. Nielsen her, men 1731 opsagde han fæstet, da han ikke kunne få sæden lagt, fordi han ikke havde mere korn. 1834 har N. Pedersen gården, tillige er her et hus, hvor Thor Nielsen bor. 1844 fik Slottet mat. nr. 20.

1834 nævnes et hus *Præstkærholm*, hvor der boede en gammel enke Margrete Knudsdatter, som havde en gift snedker Henning Vestesen boende til leje hos sig.

HOUN

Navnet ligner meget de gamle stednavne på -um. Men i dets ældste former ender det ikke på -um. I en mandtalsliste fra 1610 hedder det Hounn. Det samme er tilfældet i Kærgårds birks tingbog 1620, hvor det skrives Houn. Men selv om det næppe er et -umnavn, må gården dog senest være fremstået i middelalderen.¹⁾ Det var åbenbart en ret stor gård, da den trådte frem i historiens lys. Her sad en storbonde-slægt, hvis ældst kendte mand hed Iver Thomsen; hans datter Kirsten blev gift med en storbonde i Nr. Nebel, nemlig den myndige herredsfoged i Vester herred og birkefoged i Kærgård birk Chr. Christensen. Ivers søn Jes Iversen overtog Houn, han var gift med Anna Jensdatter. Deres gravsten findes på Hemmet kirkegård og har indskrifterne: »Her hviler i Herren erlig og velagt mand Jes Ifversøn i Houn, som døde den 30. marts 1621. Gud gifve hannem en gledelig opstandelse«. På stenen ses hans bomærke. På den anden sten læses: »Anne Iensdatter, Ies Ifversøns hostru i Hovm, som døde anno 1621 den 2. sept. Gud gifve hende med alle cresten en gledelig opstandelse«. Midt på stenen ses Kristi monogram, et sammenskrevet IHS og i hjørnerne evangelistsymboler. - Jes Iversen havde bl. a. lånt Mads Nielsen Skade på Østergård 400 dl.²⁾

1638 kaldes Houn en stor enestegård. Den førnævnte herredsfoged Chr. Christensen havde en søn Jens Christensen, der overtog fogedgården, drev studehandel og var meget velhavende. Han havde blandt andre børn sønnen Niels Jensen, der overtog Houn. Gården har vist været en selvejergård, men senest under Torstenssonskrigen

er selvejet gået tabt, for 1648 skøder Hartvig Sachs, Lønborggård, den til kgl. majestæts fændrik Fr. Sachs, der året efter sælger til Jakob Grubbe til Kappel. Grubbe døde 1655. Og Enevold Kruse arvede nu Houm, og det er ham, de gør den til en sædegård, allerede 1655 skriver han sig til den. Han havde 1645 været kaptajnløjtnant i Norge, men måtte for en forseelses skyld drage udenlands og blev i Holland gift med Marie Margrethe Arkel, der døde i barselseng, før han overtog Houm. Hjemkommen blev han kaptajn over »die Rauchhauptschen Völker« og kommandant på Møen. 1656 måtte han låne hos sin broder Niels på Grubbesholm, antagelig til byggeriet. Det fik han ikke megen glæde af. Han skriver selv 1660: »Houmgård, som jeg selver påboede, gav til årlig landgilde 1/2 td. smør, er 6 td. hartk.; denne gård er afbrændt og nedbrændt af de brandenborgere, så der er ikke en stage af samme gård«. Han fik næppe gården bygget op igen, for 1660 boede han i Bandsbøl. Bøndergodset til Houm var ejendommen Slot, 1 gård i Bandsbøl, 1 gård i Skuldbøl, 2 gårde og 1 bol i S. Bork, 1 gård i Skodsbøl samt nogle gårde i andre herreder. Skodsbøl og gårdene i Bork var nedbrændt og ganske øde. Houm blev aldrig herregård mere. 12/11 1662 skøder han til sin broder Niels Kruse, der nævnes hertil endnu 1667.³⁾

Houm kom derefter under Lønborggård, og var 1670 udforpagtet til Peder Thorsen fra Donslund, som i sin ungdom havde været berider hos kongen. 1679 overtog han Donslund. Så blev Houm almindelig fæstegård. 1688 er her to fæstere Jakob Hansen og Peder Pallesen. Gården har 11 td. hartk. og 39 td. agerland. 1743 kommer den fra Lønborggård til Grubbesholm, idet Fr. Hein køber den. Fæsterne, Morten Nielsen og Hans Pedersen, svarer i landgilde og for at blive fri for hoveri 32 rd. og 2 lispund smør. 1769 havde den sin mark delt i 7 tægter, der dyrkedes 4 år og hvilede 3. I 1770erne boede her »velfornemme mand« Niels Hansen, der lånte penge ud, således 290 rd. til Lars Nielsen, som havde bygget hus ved Hemmet kirke på præstegårdens grund, og 600 rd. til C. Iversen, der havde købt sin gård i S. Bork. 1787 er den helt adskilt i to selvstændige gårde med N. Madsen og Kr. Hansen som gårdmænd. 1834 er der kommet to huse, hver beboet af en Chr. Christensen, af hvilke den ene nyder almisser. 1844 har gårdene mat. nr. 9, H. Christensens, og nr. 10, C. Nielsens.

BANDBØL

Navnet Bandsbøl er ikke overleveret fra middelalderen, men det er tydeligt nok et -bøl navn. -bøl må oprindeligt have betydet det samme som bol, dvs. en gård så stor, at den kunne underholde en fri bondefamilie. Er det en enkeltmand, der er flyttet ud på fælleden eller

udmarken, vel fra Houm, må der ret hurtigt have udviklet sig et landsbysamfund. De fleste -bøl navne har personnavne til forled, vel navn på grundlæggeren.

1537 var Kristian III på gæsterirejse i Vestjylland. Mens han opholdt sig i Lunde præstegård, hvor der endnu er kælderrester af et barfred, fik en Vardeborger Clement Thomsen kongens stadfæstelse på et ridebrev (om markskel), som blandt andre tre adelsmænd havde udstedt. Efter Frederik Is befaling havde de for Maye Thomaskone i Varde (åbenbart Clements moder) gransket markeskellet, der var sat mellem Hoom og Bandsbyll mark, og havde dømt, at den agerjord, »som indkom i Bandsbyll mark« skulle blive der. Houm har åbenbart ment, at der blev tillagt Bandsbøl for meget. Ved et mageskifte med kronen 1578 fik Ribe domkapitel 1 gård, Terman Kristensen påboede, og »Bandsbøl byggested«, Kr. Nielsen boede på, og året efter nok 1 gård, Nis Larsen påboede. Den 8. juni 1600 blev præstens datter Anne gift med Jens Iversen, Bandsbøl. Han var studehandler, ejede flere bøndergårde, fik bl. a. 1601 en gård af Mette, Iver Kjeldsens enke, og han var pengeudlåner. Han har haft børn i et tidligere ægteskab, for 1609 optrådte sønnen Las Jensen på sin faders vegne med »rigens æskning« mod Claus Jepsen, Sædding, for betaling af 30 rd. og 10 1/2 ørte rug plus skadegæld. Samme Las havde faderen ladet gå i skole i Hamborg, og han blev senere sammen med to brødre stor studehandler og borgmester i Varde. Efter Jens Iversens død købte Anne 1630 Varde Ladegård, dvs. kongsgårdens Vardehus' ladegård, af Kristoffer Gersdorf, men på grund af fejl i Skødet gik handelen tilbage, men hun havde så svært ved at få købesummen igen, at hun måtte have kongen til at hjælpe sig, han befalede Gersdorf at aflevere pengene.

Kristian IVs svigermor, Ellen Marsvin, der var en af landets største godsejere, havde en gård her, den overlod hun sammen med en gård i Strømmesbøl, Hoven mølle, 1 gård i Sønderdiger og mere spredt gods i Vester og Skast herreder til søsteren Helvig. 1639 fik Vincents Bilde til Valbygård kgl. bevilling til at sælge en gård i Skuldbøl til en ufri mând, Jens Jensen i Bandsbøl, da Bilde »ingen synderlig gavn« har af den. Men selv kongeløfter er ikke altid til at stole på. Et par år efter skriver kongen til Bilde, at salget af gården, som er en fri bondegård, er imod recessen, hvorfor han skal tage gården igen og tilbagebetale Jens Jensens pengene. Her rettede kongen altså et af sine fejltrin. Jens Jensen kunne også udlåne penge, blandt andre havde hr. Jørgen Jørgensen, Grimstrup, lånt penge hos ham. Jensen boede på Ribe kapitels gård i Bandsbøl, og det må han have været vel tilfreds med, for samme år fik han bevilling på, at gården, som han har tilforhandlet sig, altid må ligge til kapitlet og ikke komme derfra hverken ved

mageskifte eller på anden måde, med mindre kongen skulle ønske den til et af sine slotte. 1641 er der 1 krongård under Lundenæs og 1 krongård, 4 bol og et gadehus under Lønborg Bispegård. På sidstnævnte krongård er Mourids Hansen fæster, hans landgilde er 1 pund smør, 1 ørte byg, 1 mk. 5 sk. 1 alb gæsteri, 1 skovsvin, 1 skovvogn og 1 fødenød. Bolsmændene Milter Graversen og Jep Iversen svarer hver 1 ørte byg, mens Mads Skrædder, der har to små bol, svarer 8 skp. salt. I gadehuset bor J. Jensen og Maren Davidsdatter. 1652 har Oluf Davidsen 100 dl. på rente og S. Nielsen 50, også Dynes Jensen, Nordenå, har 50 dl. på rente. Men kort efter kom fattigdommen også til denne by. Under Carl Gustavkrigene blev Mourids Hansens gård så forarmet, at der hverken var kvæg eller heste og kun lidt sæd, også et par bol var næsten øde. Oluf Davidsen, der var selvejer, betalte 1 dl. for ægt og arbejde og en ret anseelig landgilde.

1661 fik Peter v. Uffeln i gælds betaling udlagt en mængde af kronens gods, heriblandt en gård i Bandsbøl, og 1664 fik rentemester Henrik Müller ligeledes en mængde gods, bl. a. 12 gårde i Hemmet sogn og heriblandt 2 i Bandsbøl, og i erstatning for udlæg til rytteriet fik domkirken 1670 en gård i Bandsbøl, og Ribe medicus (Ludvig Pouch) fik et bol. 1671 var Daniel Olufsen undertiden tingholder. En gård svarede bl. a. 8 skp. salt i landgilde.

1688 er der stadig meget gejstligt gods i byen. Ribe domkirke har byens største gård på næsten 10 td. hartk. og med 3 fæstere (David Olufsen, A. Torbensen og J. Christensen). Hemmet kirke ejer dog 2 td. hartk. af den og desuden er der afgifter til N. og S. Bork kirker på 12 og 9 sk. Ribe domkirke har 1 gård og 1 bol, stiftprovstembedet har herligheden af selvejergården, som stod øde, stiftfysikusembedet havde det gamle kannikegods, en eng i Forshoe samt et par andre småejendomme. Lundenæs havde stadig 1 gård (L. Lauridsen fæster) og en ryttergård (H. C. Østerby), landsdommer Jens Lassen 1 gård med 3 fæstere (Th. Clausen, J. Graversen og Aksel Timsen). Knud Thorsen, forpagter på Agerkrog, havde herligheden af den anden selvejergård. Og den var takseret således, at herligheden var sat højere end bondeejet. Henrik Müller havde flest ejendomme, nemlig 1 gård og 4 bol eller småejendomme samt 2 huse. 1718 var Morten Nielsen lægdsmand, ved auktionen 1719 købte Teilman, Skrumsager, ryttergården for 40 rd. pr. td. hartk. ialt 144 rd.

Jens Lassens gård sorterede under Grubbesholm, den blev senere delt i 3, hvoraf den ene omfattede halvdelen og de andre hver 1/4. 1728 var fæsterne C. Iversen, S. Pedersen og Th. Akselsen. 1743 sælges 6 bol eller gadehus fra Lønborggård til Hein, Grubbesholm, men 1761 gik det den modsatte vej, da købte Lønborggård Grubbesholms gods i

byen, det omfattede da 10 ejendomme. 5 gårde, der havde over 2 td. hartk., betalte fra 2 rd. 9 sk. til 4 rd. 48 sk. i Landgilde, desuden betalte de 3 - 4 1/2 rd. for at være fri for hoveri, de mindre ejendomme svarede i forhold dertil, dog var der 3 huse, der gjorde arbejde. Desuden skulle gårdmændene køre 2 kornægter fra Skrumsager til fjorden, samt høste rug 1 dag med 2 folk, pløje 1 dag med 2 bæster og forrette 1 gangdag ved reparationer eller ved indhegning af marker. Byen havde da 7 tægter, der brugtes i 4 år og hvilede i 3. Lundenæs' gård var beboet af C. Hansen, som svarede 3 rd. og forrettede 1 dags gangende arbejde om ugen, han havde 14 3/4 td. rugsædsland, avlede 12 læs hø og havde 4 høvder på fællesgræsning.

Man mente dengang, at når Ribe kirkegods omfattede så meget af byen, skyldtes det, at Bandsbøl havde været sat i band og havde måttet betale disse ejendomme for at blive løst af bandet. Det var en rask forklaring både af stødnævnet og af, der var så meget kirkeligt gods, men uden bund i virkeligheden.

Den gamle selvejergård, stiftsprovsten havde herligheden til, var forlængst kommet i drift og var i mange år beboet af Jens Madsen og efter hans død af enken Kirsten Jepsdatter, men de var ikke selvejere. Imidlertid fæstede hr. Lemvig et stykke af jorden, stiftsprovsten gav ham fæstebrev på det 1759. Lemvig drev ikke jorden i overensstemmelse med fæstebrevet. Kirsten Jepsdatter krævede da jorden tilbage. Han nægtede at aflevere, og man påstod, han havde sagt, at hvis han ikke fik 20 rd. for at skrive et pas til Kirstens søn Jens Sørensen, ville han hindre ham i at få provstigården i fæste. Der blev da dømt i sagen; det kendtes for ret, at Kirsten, så længe hun var enke, må bruge den omtvistede jord, og hr. Lemvigs fæstebrev må ikke komme hende til skade, og da hr. Lemvig ikke har drevet jorden, som han burde, skulle han efter uvildige mænds sigelse yde hende erstatning minus skatter og andre udgifter for tiden, han havde »bemægtiget« sig jorden, betale hende procesomkostningerne med 8 rd. og for hans lovstridige omgang bøde en mulkt til den gejstlige enkekasse og betale 5 mk. 4 sk. til justitskassen og desuden levere enken stemplet papir til 24 sk., som den afdøde fæster havde betalt, uden præsten havde leveret papiret. Ejeren af bondeskylden (selvejert) var Henrik Pedersen i Nordenå.

1787 er gårdmændene Kr. Bojlesen, J. Jensen, J. Klausen, Terman Andersen, Kr. Jensen, Lars Henriksen, Greis (Gregers) Kristensen, Kr. Bertelsen, J. Kristensen, Klavs Nielsen, S. Debel, Gravers Jepsen, S. Kristensen og A. Krøigaard; husmændene var N. Thimessen, P. Sørensen, Maren Sørensdatter (fik almisser), M. Sørensen (tillige skoleholder), Iver Bojlesen, Kirsten Krøigaard og Karen Kristensen

samt N. Kristensen, der tillige er gørtler. De fleste husfolk var ældre og vistnok tildels aftægtsfolk. Ved en auktion 1795 køber følgende deres gårde: J. Christensen, Terman Andersen, Claus Jensen, Laust Henriksen herligheden fra Ribe domkirke, mens P. Christensen i Houm køber herligheden af N. Andersens gård, M. Sørensen herligheden af sin egen gård, endvidere køber J. Mikkelsen og Bertel Christensen deres påboende gårde. - 1824 ejer Lønborggård 9 gårde og 2 bol i byen. 1834 er der 16 gårde og huse. Blandt husmændene er der både en murmester og en tømmermand. Gårdmand J. Nielsen er sognefoged. - Den vestligste gård ejedes i længere tid af domænebestyrer Laurits Kristensen, der i en årrække var sognerådsformand, i nabogården boede Simon Simonsen, der i en menneskealder var formand i mejeriet. Den gård, H. Danielsen i vore dage var ejer af, skulle være en af de gamle selvejergårde. 1844 får J. Berg Iversen mat. nr. 11, H. Christensen nr. 12, N. Christensen nr. 13, C. Berthelsen nr. 14, H. Clausen 15a, Jes Lauritsen 15b, C. Bertelsen d. yngre nr. 16, C. Villadsen nr. 17, Dines Hansen nr. 18, C. Sørensen nr. 19, J. Clausen nr. 20, han er arvefæster under Lønborggård, C. N. Døjrup under Lønborggård 21a, Jac. Laursen, under Lønborggård 22, Lauge C. Sørensen og C. Christensen nr. 23, Jørg. Pedersen, under Lønborggård nr. 24, Iver Bojlesen nr. 25, samme og S. Johnsen nr. 26, H. Nielsen Mose nr. 24.

Endvidere var her det gejstlige gods nr. 1, der var præsteembedets, nr. 2 degneembedets, og 3 doktoratets i Ribe, fæstet af J. Madsen, 4-8 var stiftsprovstens, fæsterne var H. Nielsen Mose, J. Laursen, J. Nielsen, C. Johnsen og J. Laursen. Ud mod fjorden ligger en af byens ejendomme Svink, »e Svink«. Ordet kan betyde omvej, krumning, højning, det indgår vel også i ordet Svinkeærinde, unødvendigt ærinde ved en omvej. Det kan også bruges om et puds, påfund; på tysk er Schwank et lystigt påfund, på svensk har svinka betydningen søge udflugter. Svink er forlængst blevet til to ejendomme.

SKULDBØL

Skuldbøl er også en -bølby. Det forreste led minder om navnet på Rolf Krakes onde søster Skuld, og ordet indgår også i sognenavnet Skuldelev, men det brugtes næppe til navngivning, da vort Skuldbøl fremstod.

Ved fjorden fandtes en ladeplads eller havn: Skuldbølland, der 1744 sorterede »aparte« under Ringkøbing toldsted. 1719, da der udskibes korn, kaldes det Hemmet land. Endnu i 1800tallet udskibede Lønborggård korn herfra. Fem mænd i Skuldbøl og seks i Bandsbøl havde omk. 1812 fæstet Hemmet kirketiende af Lønborggård. De gav 100 dl. i

indfæstning, og hver skulle bl. a. årlig køre et læs korn til ladepladsen fra herregården.

1441 stiftede kanniken Jon Pedersen en daglig messe foran St. Olufs alter i Ribe domkirke (se foran). Altergodset herfra blev ved reformationen tillagt organisten ved domkirken og omfattede bl. a. eng i Skuldbøl. 1573 har C. Hansen i Skuldbøl 2 læs eng, kaldet Buskier og Grønkier, hvoraf der svaredes 12 sk. til kronen. 1627 vidner bl. a. P. Christensen i Skuldbøl, at C. Gjødesen, en bolsmand, og N. Hansen, en gårdmand, begge i Skuldbøl, var forarmede. 1639 gav kongen Vincents Bilde, Valbygård, lov til at afhænde til en ufri mand, nemlig J. Jensen i Bandsbøl, eller hvem der ville købe, en gård i Skuldbøl, da den ligger så langt borte, at Bilde ikke selv kan udnytte den. Handelen blev alligevel ikke til noget, for 1651 solgte kongen gården til Jakob Grubbe, Kabel.

1645, efter krigen, har A. Nielsen 3 heste, 4 køer, 3 små nød og 6 får i behold og har sået 3 ørte rug, N. Laursen har 1 hest, 2 køer, 1 nød og 4 får og har sået 1 td. rug og Niels Hansen har 1 hest, 2 køer, 3 får og har sået 1 ørte rug. Det var kronbønder. 1660 viser Lønborggårds jordebog, at P. Jensen og Th. Kristensen, der har byens største gård med en landgilde på 2 pund smør, 1 ørte byg, 4 mk. 10 sk. 2 al., 1 svin, 1 skovvogn, 1 fødenød, er i stor armod, avl og sæd ringe og huse og bygninger forfaldne. Mette Nielskone, vel N. Hansens enke, der svarer 1 ørte rug, 1 ørte byg, 4 mk., 1 svin, 1 skovvogn og 1 fødenød, var i samme tilstand, og det gælder også N. Laursen. 1664 sælger kronen alle tre gårde til Henrik Müller, 1686 køber kronen den 4. gård i byen af Kristoffer Sehested til Nislev, 1721 skøder kronen gården til P. Bagges i Ringkøbing. 1688 synes organistens gård (hartk. 2.131 1/2) og Hemmet kirkes ejendom (2.002 1/4) at være drevet sammen med den ene af H. Müllers gårde (5.722 1/4) med tre »gårdmænd« P. Jensen, Jesper Jacobsen og Knud Hansen. På den næste gård er J. Nielsen fæster (2.420) og på den næste Espen Godske og Iver Andersen (4.011), nuværende mat. nr. 1, Grubbesholms fæster er A. Laursen (3.132), nu mat. nr. 4. Sehesteds tidligere gård havde 2 fæstere P. Jessen og Jac. Pedersen (1.302), nu mat. nr. 5.

1723 stævner Frans Linde, Pallesbjerg, folk fra Skuldbøl og Bandsbøl, fordi de havde taget træ ved fjordsiden og spoleret eller fordulgt det. 1728 hedder Grubbesholms fæster Chr. Jensen, 1730 nævnes følgende i byen: N. Laursen, Th. Pedersen, C. Madsen, Lars Madsen, A. Simonsen, C. Hansen, Morten Nielsen og S. Madsen. 1743 sælger Selio Müller ved auktion til Hein, Grubbesholm, den største gård (5.722) med C. Christensen og C. Jensen som fæstere; landgilden var nu 15 rd. 1 mk., 12 skp. byg, 1 lispund smør, 3 høns og 1 snes æg. Gården

kostede 2034 rd. 1787 er gårdmændene: P. Stephansen, Kr. Pedersen, Kr. Kristensen, Enevold Bertelsen, Jeppe Dynesen, Kr. Termansen, N. Nielsen, hvis søn var rytter. Desuden var der husmanden A. Larsen og to »huskoner«, Maren Klit og Mette Hansdatter, den sidste havde i årevis ikke hørt fra sin mand, der var rejst til »Holsten«. 1812 havde Lønborggård 3 fæstegårde i byen. 1834 er der 9 gårde og et hus. 1844 har Lønborggård to arvefæstere her: J. Nielsen, mat. nr. 1 (gl. hartk. 4.011) og C. C. Terkelsen, mat. nr. 2 (2.500), de øvrige er selvejere: nr. 3 Iver Pedersen, 4. S. Ditlevsen, 5. C. C. Bertelsen, 6. Henrik Enevoldsen, 7. Laurs Christensen, 8. Bertel Christensen, 9. C. C. Skuldbøl, 10. Jac. Houlesen, 11. C. C. Terkelsen, 12a. Laurs Christensen og 12b. Henrik Enevoldsen. 12a og b er adskilt kort før matrikuleringen. Nr. 3 og 10 - 12b har under 1 td. gl. hartk. - En tid boede sognerådsformanden her, nemlig gårdejer N. Th. Nielsen, der blev formand 1946. Flere steder har en langstrakt eng eller kær fået navnet Langkær, således i N. Bork. Også her i sognet bag Langkær bjerge lå et Langkær, hvor der i nyere tid er rejst nogle ejendomme, Langkær Huse.

TOFTUM

Toftum er samme ord som ordet toft i gammel flertalsform i hensynsfald, idet der oprindeligt har stået et forholdsord foran det, altså »ved tofterne« ligesom »at grenjum« (ved hulerne) i Gunløg Ormstunges saga. Mens denne bøjningsendelse -um er bevaret i Skånske lov, findes den ikke i den senere Jyske lov, hvoraf Kr. Hald slutter, at disse stednavne er dannet før år 1200. Da de også findes i Danelagen er det vel sandsynligt, at vort Toftum hører hjemme i vikingetiden eller ældste middelalder.

1534 nævnes Nis Knutssen i Toftwm. Der har været tre gårde i byen. 1573 svarer Chr. og Las Jensen i Totum (!) 1 ørte byg til kronen af en eng under Nørkærgård. Det må være deres gård, kronen 1579 udlægger til Ribe kapitel, det siges nemlig om den, at den havde enge i Nørkærgårds mark. 1648 bor Houle Christensen og Enevold Vistisen her. Byens folk bruger da jord på Hemmet mark, hvoraf de svarer 2 ørte rug, jorden vurderedes til 35 rd. Omk. 1670 udlægger kronen gården som ryttergods. 1688 er fæsterne C. Houlesen og C. Enevoldsen, gården får hartk. 10.420 (nu V. Toftum). 1726 får Fr. Lassen skøde på gården og lægger den under Grubbesholm, senere kom den under Lønborggård. 1769 er den delt i to lige store gårde, der hver svarer 5 rd. 32 sk. i landg. og lige så meget for at være fri for hoveri, fæsterne er Th. Christensen og Jac. Nielsen.

1645 har kronen en gård i byen med tre fæstere: Las Nissen, C. Iversen og Morten Nielsen. Dens landgilde er 2 ørte rug, 2 ørte byg, 4

mk. gæsteri, 1 skovvogn, 1 skovsvin og 1 fødenød. Den udlægges efter svenskekrigene til Henrik Müller og har da de to førstnævnte som fæstere, 1688 J. Bertelsen og N. Christensen, og den får hartk. 7.530 (nu mat. nr. 8 og 9).

1579 afstod Tyge Kruse, Viungård, til kronen bl. a. et øde byggested på Toftum mark med 11 stk. agerland samt eng og udmark, åbenbart havde det været en gård engang. Da kapitelsgården udlægges til ryttergods, har kronen vist overdraget denne ejendom til kapitlet, i hvert fald siger matriklen 1688, at organisten i Ribe har øde jord her (0.421).

1787 er her følgende gårdmænd: S. Pedersen, Morten Boylesen, Jac. Nielsen og P. Thomsen. 1812 har Lønborggård stadig 2 gårde i byen. 1834 har C. Christensen og Espen Hansen de 2 gårde i Ø. Toftum, og Jac. Houlesen og H. Pedersen gårdene i V. Toftum, men nu deles de, så ved matriklen 1844 er der følgende ejendomme i V. Toftum: 7c J. Jensen og 7d C. Sørensen. I Ø. Toftum har C. Christensen nr. 8 og Espen Hansen nr. 9, hver med gammelt hartk. 3631 1/2. I nærheden lå fattighuset, hvor en skomager 1834 fik husly og brændsel, men ellers ernærede sig selv, desuden var der et fattiglem i samme hus. En gårdmand i Ø. Toftum drev sidst i forrige årh. købmandshandel i sin gård, og der kunne bønderne levere deres landbrugsprodukter. Et bol ude på marken hed i forrige århundrede Præstkjærholm.

NORDENÅ, GRAVENGÅRD OG PAGARD

Navnet Nordenå behøver ingen forklaring; det forklarer sig selv, dog ligger landsbyen nærmest øst for Hemmet å. Den nævnes ikke i præsteindberetningen 1638, men eksisterede dog længe før. 1579 afstod Ludv. Rosenkrans, Høgsbro, ved et mageskifte bl. a. 4 gårde i byen, det senere gejstlige gods der. Da Rosenkrans, der ellers nok forstod at handle, gav ialt 6 gårde for at få to, kan man gå ud fra, at de 4 i Nordenå har været små. Det hindrede dog ikke, at her også boede velhavende folk, således Chr. Smed, der 1632 lånte N. Christensen, Nørkærgård, 12 1/2 rd., men da pengene blev krævet 1634 efter Chr. Smeds død, frikendtes Nørkærgårdmanden for at betale, da gælden ikke kunne bevises med hans »brev og segl«, beløbet var kun opført i Chr. Smeds »optegnelsesbog«. Der var dengang også et par gadehuse, som lå under kronen, og endnu et, Hartvig Sass 1646 solgte til Knud Galt, hvorefter det kom under Viungård. Det kaldes da »en væring« og var i virkeligheden et bol, der 1688 fik hartk. 1.131, og da var fæstet af N. Iversen (nu mat. nr. 14).

Byens største gård var 1688 udlagt som ryttergård, den fik hartk. 6.131, herunder indbefattet jord, tilhørende Hemmet og Lønborg

kirker. Denne jord byttede Søren Sterm sig til 1737, hvorved gårdens hartk. sank til 5.001. 1688 var fæsteren Bertel Iversen. Denne gård er åbenbart Gravengård. 1638 fortæller præsten, at »nordøst fra kirken ligger en gård, kaldes Gravengård, som i fordums tid skulle have været en herregård«. Det er nok således, at dette navn undertiden er knyttet til flere herregårde eller deres voldsteder. Indtil omkring 1850 lå der også et voldsted ude i engene i nærheden af det dengang uregulerede åløb. Det kaldtes Borgvold, var en høj, 30 alen i tværmål (antagelig målt foroven), dvs. den var på størrelse med Karlsgårds (»Knubsholms«) voldsted i Torstrup enge ved Varde å. Der var diameteren $23 \frac{3}{4}$ m målt ved den ringformede voldgrav.

O. Nielsen og Palle Fløe skriver: »Vel ligger Gravengård nu ikke mere på dette sted, men dog kun omtrent i 1000 alens afstand derfra, og gården kan altså meget godt have marker der, hvor gården nu ligger, og taget navnet med sig. Pagård og Nordenå ligger iøvrigt imellem Gravengård og borgpladsen, der hører under Pagård. Deraf kan man slutte, at det egentlig er Pagård, der er den gamle hovedgård, og at Gravengård er en parcel deraf«.

Det er indlysende, at ude på Borgvold har der kun været plads til selve borgen, hovedbygningen, ladegården har som sædvanligt i middelalderen ikke ligget i »uføret«, men kort derfra, således som tilfældet var ved det førnævnte Karlsgård (opr. Kalsgård). Der gik det således, at da borgen blev nedbrudt, vel af dronning Margrethe, levede ladegården videre som en stor bondegård og trak stednavnet til sig. Sådan er det antagelig også gået her. Borgen på voldstedet har da heddet Pagård, og navnet er efter dens nedlæggelse overført på ladegården. Om Gravengård er udskilt derfra, eller om den har haft nogen forbindelse med Borgvold er vanskeligt at sige.

Pagårds have strækker sig nu ud over en del af det helt udjævnede voldsted. O. Nielsen formoder, at Pagård, i ældre tid Pabgård, har fået navn efter Pabe, der var en slegfredsøstersøn af gamle Bo Høg, som levede under Valdemar Atterdag. Nu fortæller man, at en »pave« har givet ejendommen navn.

Iver Christensen i Nordenå var musiker og blev 1717 stævnet, fordi han havde spillet både til trolovelse og bryllup i Bork. Han undskyldte sig med, at det var efter gæsternes begæring, og ingen anden tilbød at spille, og han vidste ikke, det var forbudt. Efter 1600 fik stads- og amtsmusikanterne eneret også til musik i landdistrikterne, de havde ofte lokale medhjælpere til at spille, og da det er Hans Madsen i Starbæk mølle, der stævner Iver, er mølleren måske en sådan hjemlig spillemand, der har fundet, at Iver gik ham i næringen.

Ved ryttergodsauktionen købte Bigum ryttergården og endnu en

krongård i byen for henholdsvis 175 og 77 rdl. 1729 synes sagfører Otto Diderik Bjerrum at bo her. 1834 har Chr. Christensen Graven-gård, og desuden var der nylig udstykket to husmandsbrug derfra. 1844 er gårdmanden Hans Pedersen, mat. nr. 17a, husmændene er Gravers Bertelsen 17b og S. Henriksen 17c.

De andre ejendomme i Nordenå 1688 var en gård, Fr. Lützows arvinger, Visselbjerg, ejede (2241) med Iver Iversen som fæster, 2 bol lå under Lønborggård, et tredie, fæstet af Gregers Nielsen, var kannike-gods, og et halvt øde bol tilhørte doktoratet i Ribe. Endelig havde Ribe hospital en gård (2.510, nu mat. nr. 13). Denne gård havde to fæstere H. Chirstensen og C. Simonsen; den ene af Lønborggårds husmænd C. Dynesen overtog ved denne tid C. Simonsens gårdspart. H. Christensen var 1676 blevet gift med Ane Nielsdatter. Fra dem nedstammer slægten Vestergaard. Ægteparrets søn Niels Hansen, f. 1677 fæstede gårdsparten 1706, men havde det trangt i den første tid. 1712 dømmes hospitalsbønderne i herredet, heriblandt de to fæstere i Nordenå til at betale restancer til hospitalet: N. Hansen 68 rd. 3 mk. 7 1/2 sk., dompenge 3 dl. (dvs. sagsomkostninger) og landgilde for 1714 6 dl. 2 mk. 1 1/2 sk. Det ser således ud til, der slet ikke er betalt landgilde i de 10 år 1702-12, hvis da ikke de 68 rd. er lån eller anden hjælp. Hos de andre hospitalsbønder er der lignende restancer. Tiden er misvækstperioden omk. 1709. Det må hurtigt være gået fremad, for 1720 fæster N. Hansen den anden gårdspart efter C. Dynesens enke. Gården sælges fra hospitalet og kommer under Grubbesholm. N. Hansens søn, H. Nielsen, f. 1708, fik fæstebrev 1752, men havde sikkert haft gården længe i forvejen. Hans søn, N. Hansen, f. 1748, overtog fæstet 1779. Han var en begavet mand, der førte regnskab og en art dagbog, ligesom han købte bøger (se foran). Han døde 1797. Enken Ester Christiansen giftede sig 1800 med P. Christensen Mose. En datter af første ægteskab giftede sig med S. Christensen, kaldet S. Nissen, de overtog gården og byggede 1844 nyt stuehus og købte gården i selveje 1850 for 660 rd. r. sølv. De havde ingen børn, men Ane Maries bror i Vostrup var gift med Sørenes søster, og dissens søn Th. Vestergaard, der i mange år havde haft gården i Vostrup og været lærer der, flyttede herover 1865 og overtog gården for 1000 rd. og aftægt. Efter ham overtog sønnen, Kr. Vestergaard, ejendommen og derefter dennes søn.

1743 nyder degnen et gadehus i byen fri for afgifter, så længe han er degn. Det tilhørte ellers Lønborggård. 1769 havde degn Serup 3 tdr. ld. sædejord og et kreatur på fællesgræs. 1787 er her følgende beboere: gårdmændene Kr. Bertelsen, Kr. Pedersen. Kr. Bertelsen (ældre), J. Lassen, S. Kristensen, N. Hansen, husmændene Lars Niel-

sen, degnen Jørgen Serup samt en huskone Mette Larsdatter, hvis mand opholdt sig på Skrumsager som Ladefoged. 1812 har Lønborggård 2 gårde her, på den ene bor degnen. 1834 er her 6 ejendomme foruden Gravengård, ved sidstnævnte var der kommet 2 huse. I Nordenå boede sognefogden C. Knudsen. 1844 får degnebolet mat. nr. 2 og desuden lodderne 22a og b, S. Christensens gård er arvefæstet under Lønborggård nr. 13, J. Jensen 1131 nr. 14, C. Hansen 3021 15a og 15b 1422, C. Olsen, der også var her 1834 har delt sin gård mat. nr. 16 i a-d. — I 1878 belønnede Landhusholdningsselskabet ungkarl Chr. Jessen med præmie og diplom. Han hjalp sin far med landbruget, men tillige uddannede han sig i havebruget ved læsning og forsøg og havde anlagt en have på 2 skp. ld., der stod langt over, hvad man ellers fandt i Vestjylland. Desuden hjalp han andre med plantning, beskæring og podning.

GUNDESBØL

Ved -bølbyerne er det i reglen en enkeltmand, der er flyttet ud i udmarken og der har grundlagt sin gård, ofte er mandens navn bevaret i stednavnets første led. Det er da også tilfældet her. Manden hed dog ikke Gunde. Alle ældste kendte former har Gunder til langt med i 1600tallet. Navnet var både mands- og kvindenavn. For ikke så længe siden døde en kendt kvinde her i herredet med dette navn. Mandsnavnet var udviklet af Gunnar (Gunner), kvindenavnet af Gunvar. Mest sandsynligt er det dog, at det er en mand, der engang i middelalderen grundlagde Gundesbøl. Og det var en selvejergård.

Rigråd, lensmand og landsdommer Niels Clementsen noterer følgende for 1502: »Bendit i Gundersbøl i Warsøl (-syssel) i Nørherrit 8 marc for iek hjalp hannum aff dom, som mester lens, bispens prest, kam hannem vdi for hans gard; Per Lassøn i Ringkøping war hos; (5 marc yt)«. Parantesen er senere tilskrevet, og må vel angive, at Bennet har betalt et afdrag på gælden. Man kender intet nærmere til sagen. 1522 nævnes Jes Tigisson i Gundersbil, 1538 måtte Eske i Gundersbeel bøde 16 sk. for »kirkefred«. - Da sognenavnet ikke opgives ved ovennævnte personer, kunne de måske gælde Gundesbøl i Oddum. Det er dog mest sandsynligt, de gælder den store selvejergård i Hemmet sogn.

1579 overdrager kongen herligheden af Gundesbøl til Riber kapitel ved et mageskifte, men dermed også forsvaret, og det fik kapitlet snart anledning til at udøve i en såkaldt markeskelssag. 1666 bor Jes Jensen her. Nogle år senere blev gården udlagt til ryttergods. 1688 fik den hartk. 11.370, bønderne var da P. Graversen og N. Jessen, og de drev tillige nogle kirkeenge. Desuden stod her 2 gadehuse, som N. Jessen ejede. Ved auktionen over ryttergodset køber Selio Müller Gundesbøl for 444 rd. 81 sk. med de på dens grund stående huse. Det

er et spørgsmål, om ikke selvejet gik tabt ved denne lejlighed. Senere lå den under Grubbesholm og en tid under Lønborggård. Endnu 1766 er her kun een gård, men få år efter deles den i to lige store, og 1788 skøder C. Nielsen sin gård til sønnen C. Christensen, mens N. Gundesbøl bor på den anden. 1834 er gårdmændene P. Christensen og Frands Lauridsen, 1844 Jakob Thomasen og Frands Lauridsen, de har mat. nr. 18 og 19.

FUSGÅRD, ØSTERGÅRD OG BLÆSBJERG

Disse tre ejendomme har oprindeligt haft et vist fællesskab. De er forholdsvis unge, opstået efter middelalderen, svarer samme landgilde, og hartkornet var indtil landmålingsmatriklen det samme, og de var 1683 fælles om en del jord.

Fusgård er først fundet nævnt i præsteindberetningen 1638, og der kaldes ejendommen Frisgård, ligeledes 1645, da stedet opgives som et bol, der var krongods og lå under Lønborg Bispegård. Fæsteren hed P. Madsen. Landgilden var 1 får og 4 mark gæsteri. Hvorfor navnet er forandret til Fusgård, ved man ikke, men vinden har vel nok kunnet fuse op mod gården fra engdraget mod syd. Fus har betydningen sus, stød, glimt, og bruges ellers mest om fremrindende vand. Også i Egvad er der en Fusgård. Blæsbjerg, der ligger højt længst mod øst, har nok også mærket blæsten. 1688 er fæsteren i Fusgård her J. Christensen, hartk. blev 2.520. 1787 bor Simon Fusgård her. 1812 hører gården stadig under Lønborg. 1834 har enken Kirsten Sørensdatter gården, 1844 S. Jensen, mat. nr. 5.

Østergård var 1638 en enestegård, 1645 kaldes den et bol. Den ret store gæsteriafgift, de tre ejendomme svarer, kunne tyde på, at de engang havde været større og vel nok været i selveje; ved deres fremtræden i historiens lys hører de under kronen. 1766 kaldes de sammen med Gundesbøl enlige steder. 1787 bor Jesper Østergaard her, 1834 J. Michelsen, 1844 H. Mikkel Jensen, mat. nr. 4. Gården hørte da under Lønborggård.

Efter Wallensteinskrigen bor en forarmet bolsmand H. Nielsen på Blæsbjerg. 1645 har Poul Christensens hustru, Else Hansdatter, bolet. Desuden er her et gadehus, hvor Dynes skrædder bor for en afgift på 5 sk. 2 alb. 1646 fæstede J. Jensen fra Hemmet mølle »en bolig (bol) kaldet Blesbjerg« og gav 10 rd. i indfæstning. Han er her endnu 1688, da kaldes stedet en gård med hartk. 2.710. 1834 og 44 Villads Christensen, mat. nr. 3.

Allerede 1573 nævnes Galgebjergs byggested i Hemmet sogn, men snart regnedes ejendommen til S. Vium sogn, se der. Gården her i sognet, Lille Galgebjerg, er formodentlig opstået i udskiftningstiden.

Hemmet kirke og Hemmet - S. Vium præster

I en gammel fortegnelse over Hemmet kirkes jorder hedder det: »Kirken har en eng i Rønnkier i Sønnderborch enge til S. Karine lys«. Ligesom ved S. Bork kirke må man formode, at det er lysene på hovedalteret, der menes, så kirken må være indviet til St. Catharine fra Alexandria, en af middelalderens fornemste helgeninder. Ifølge legenden var hun en ægyptisk prinsesse, der som ung gik over til kristendommen og led martyrdøden under kejser Maximinus efter at have gendrevet mange filosoffer og lærde. Lynet splintrede marterredskaberne, stejle og hjul, hvorfor hun henrettedes med sværd. Hjulet blev da hendes attribut, og hun selv især helgeninde for videnskab og kunst.¹⁾

Også Hemmet kirke har romansk kor og skib og har skråkantsokkel og granitkvadre i murens nedre dele og rå kamp og tuf oven over. Vestgavlen er ommuret med munkesten. Ejendommelig er det nu tilmurede romanske vindue i korgavlen, der har en tagformet overligger med springende dyr i relief. I gotisk tids senere del tilbyggedes sakristi og tårn, begge ved nordsiden. Sakristiets murværk, der rummer et par romanske vinduesoverligger og kvadre, udflyttet fra koret, har i sit munkestensparti i gavlen 3 spidsbuede blændinger, og derunder dobbelt savskifte. Ganske samme udsmykning finder vi i tårnets gavl, tårnet har store fladbuede glamhuller. Det hvælvede tårnrum har tjent som våbenhus. Over dets indgangsdør er der en spidsbuet blænding. Tårnet er anbragt foran skibets oprindelige indgang, også den tilmurede syddør spores.

Koret har krydshvælv og har haft kalkmalerier, hvis rester nu er overkalkede. Skibet har bjælkeloft. Alterbordet indeholder al og er hvidtet. Det har båret en trefløjet tavle fra omk. 1500, i hvis

Hemmet kirke. Tegning af Alf. Kaae 1952.

midterskab stod store figurer: Gudfader med den tornekronede søn, omgivet af Maria med barnet og en pave, og de 12 apostle i sidefløjene. Omkring 1600 blev den gamle tavle omdannet til en tavle med 4 søjler, hvis midterfelt dog beholdt de tre store figurer, mens sidefløjene fik malede træplader og i et felt øverst et maleri af Gudfader med verdenskuglen i sin hånd. Tavlen istandsattes 1753 af etatsrådinde Hein og atter 1790, da kirken blev malet. Senere blev den malet af Morten Maler i Hemmet. Han lavede også ligvers. Ved en restaure-ring 1955 ved Einar V. Jensen, rejstes igen en trefløjet tavle med de gamle helgenfigurer anbragt som oprindelig. De havde en tid stået på pulpituret. En kopi af C. Blochs Kristus fra 1902, der havde tjent som alterbillede, er nu anbragt på nordvæggen. En alterkalk fra ca. 1600 har graveret renæssanceløvværk. De høje alterstager er fra gotikken. Granitdøbefonten er jævngammel med skibet. Den har et sydtysk messingdåbsfad med billede af bebudelsen, minuskelring og ved randen en krans af hunde efter springende hjorte, hvad måske kan tyde på, at det oprindelig er fremstillet som fad til dyresteg. En dåbskande af tin er magen til den i N. Bork. Den smukke renæssanceprædikestol minder om andre på egnen med dens akantusblade, omhyggelige udfyldning af felterne, og er fra ca. 1580, der er opgang til

den gennem kormuren. Den har haft en yngre himmel med kartouche topstykker. Der er herskabsstole fra 1653 med Jakob Grubbes og Ingeborg Kruses våben. Stolestaderne er nyere, en middelalderlig dørføj med ansigtsmaske med dørning i munden findes i Antikvarisk samling i Ribe. Der hænger et tremastet kirkeskib. Orgelet er fra 1955 og er anbragt på et nyere pulpitur. Klokken fra 1579 har minuskelindskrift.²⁾

I ældre tid blev fornemme folk begravet inde i kirkerne. Tidligere stod her i sakristiet en ligkiste, som ved kirkens istandsættelse 1753 blev nedgravet »i jorden i kapellet« (Sakristiet), men kistebeslaget tog præsten fra og hængte op på muren. Der stod:

»I denne boelig findes een bedydet siælebolig,
hvis rygte mindes uden meen,
hun mente Gud det trolig.

Salig *Ingeborg Jacobsdatter*, fød A^o 1601. Er første gang kommet i ægteskab med sin sal. mand *Anders Iversen*, foged over *Romsdahlen* i *Trundhiems* løhn, ved hvem hun avlede - børn. A^o 16- er hun anden gang kommet i ægteskab med den hæderlige agtbare og meget fornemme mand *Iver Jensen Bandsbøl*, med hvem hun har levet et meget ærligt og kjerligt ægteskab, til han forgangen aar - april - af Gud er bortkaldet fra jordisk uro til himlens hvile, hvor hun - aprilis udi dette aar MDCLXXVIII (1678) og er blevet paa siælens vegne opfordret.

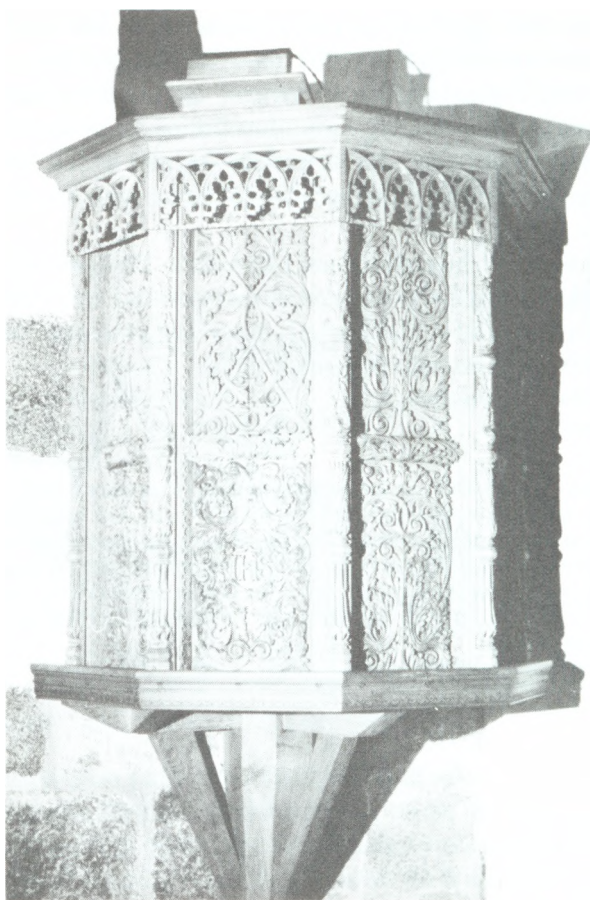
O, vel evindelig! O, du,
som saa i verden leved,
at hos din sal. husbond nu
du himmelført er bleved.
At leve vel og salig døe
det er den bedste gave,
som man paa denne verdens øe
sig ønske kan at have.
At leve vel udødelig
i graven dig kan gøre,
men vel at døe det dig og mig
til andet liv skal føre«.

I gangen omtrent midt i skibet er en præst begravet, hvorom gravstenen meldte:

»Her hviler udi Herren hæderlige og vellærde mand, sal. Hr. *Thomas Eriksen Paaske*, fordm skibspræst, siden kort tid sognepæst til Hømmet og Vium, døde den 24. feb. A^o 1681. Ætatis (alder) 53. Gud give hannem en glædelig opstandelse«.

Ved sydsiden var en anden præst begravet. Herom melder en sten i sydmuren:

»Herunder hviler udi Herren dend æruærdige oc vellærde mand *H. Ture Terkildsøn*, fød i Warde anno 1640. Rector sammesteds 17 aar. Derefter sognepæst til Hemmeth og Vium sogner 26 aar. Har haft 3 hustruer, med huilke hand aflede 13 børn. Døde dend 9. majj 1709. Ætat. 69. Gud give hannem med alle troendis christne en glædelig oc ærefuld opstandelse paa den yderste domedag«.

Den pragtfuldt udskårne prædikestol i Hemmet.

Hr. Tures datter Maren, gift med Niels Bigum, Viumgård, ligger begravet lige neden for kordøren, (se senere). Hendes ret slide gravsten, der gik itu ved sidste restaurering, ligger nu ude på kirkegården. Inskriptionen slutter med et vers. Den højre halvdel er ubeskrivet og nok tiltænkt Bigum, men han blev ikke begravet her. På nordvæggen har der været en mindetavle med følgende indskrift:

»Herunder hviler den velærværdige og højlærde mand, sal. hr. Morten Christensen Friis, forrige sognepræst til Hemmeth og Vium menigheder i 22 aar og provst i Nør herred i 8 aar, fød i Torstrup præstegaard A^o 1686, den 12. julij, død i Hemmeth præstegaard A^o 1731, den 30. may med sin elskelige hustru, den dydædle og gudelskende matrone sal. *Ide Pedersdatter Deiberg*, fød i Deiberg præstegaard A- 1657 den 6. may, død i Hemmeth præstegaard A^o 1737 den 3. julij, levede tilsammen i et fornøvelig ægteskab, dog uden livsarvinger i 22 aar. Ps. 68, v. 20, 21«.

Ligeledes var begravet hr. *P. N. Bruun*,

»barnefødt i Varde d. 9. nov. 1701, kaldet til sogneprest for Hømmeth og Vium menighed d. 9. nov. 1731, derefter kommen i ægteskab med sin elskværdige, dydelskende hustru *Margrethe Thuresdatter*, med hvilken han levede i ægteskab i 13 aar og imidlertid avlede 7 børn. Døde d. 4. februar 1744 udi hans alders 43 aar.

Stat lidet her og tænk dig om, hvo dette gravskrift læser!

Dit liv en røg, en avne er, som vinden snart bortblæser.

Men slukkes her dit liv, som vande bobler ud,

du evig lever der som lammets dyre brud«.

Over endnu en præst er der en mindetavle, nemlig over *Eskild Høylund*, der døde 1839. Desuden har Ribebispen *Iver Hemmet* 1620 opsat en mindetavle over sine forældre, hr. *Iver Gregersen* og hustru, der døde 17. og 24. aug. 1601. Den har en inskription på latin. De er begravet uden for kirken. Endnu en gammel gravsten er anbragt i våbenhuset:

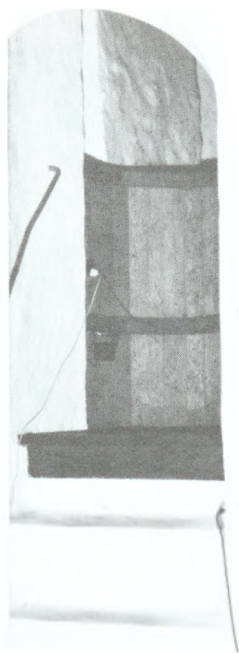
»Her uden for hviler i Herren ærlige og gudfrygtige kone, sal. *Johanne Lauridsdatter* af Bandsbøl, født til verden 1726, død fra verden 1795, 69 aar gammel. Gud give hende med alle troende en glædelig opstandelse. (og under en tegning af et timeglas).

Glasset rinder. Tiden minder,

vi vort liv ved døden vinder.

Betænk døden«.

Ude på kirkegården ligger to gamle smukke gravsten over et ægtepar fra Houm: »*Anna lensdatter*, Ies Ifversens hostru i Houm, som døde

Opgang gennem kormuren til prædikestolen.

anno 1621 den 2. sept. Gud give hende med alle cresten en gledelig opstandelse«. I et felt midt på stenen står I H S (et Jesu-monogram: Jesus hominum salvator, Jesus menneskenes frelser) og i hjørnerne evangelistsymboler. På den anden ganske tilsvarende sten læses: »Her hviler i Herren erlig og velagt mand Ies Ifversøn i Hovm, som døde den 30. marts 1621. Gud gifve ham en gledelig opstandelse«. I midterfeltet ses hans bomærke.³⁾

Kirken er blevet istandsat flere gange. Sydsiden af tårnet er ommuret 1776, hvilket årstal er indmuret med mørkbrændte sten strækkende sig gennem 12 skifter, vestsiden bærer årstallet 1788, da skulle dele af tårnet være faldet ned og have slået et par ligsten i stykker. 1954-55 blev kirken omhyggelig restaureret.

1608 var kirkens tiende 17 ørte. Den ejede hverken gårde eller bol, men temmelig meget spredt gods, således noget agerjord, hvoraf der svarede 1/2 ørte korn, og desuden 12 andre agre samt »sjælgaardsjord«. Den havde 16 stk. eng, heraf et til 8 læs hø, 13 på ialt 84 1/2 skar i bredden og andre, hvoraf afgiften var 3 mk. 10 sk. 1 alb. Desuden havde den 2 »køer«, hvorom det hedder i regnskabet, at Peder Jensen pantsatte »alle sine enge for 2 køer og deres leje«. Det er de såkaldte »jernkøer« eller »evige køer«. En sådan kunne man få mod en vis årlig leje og forpligtelse til at indsætte en ny, hvis koen døde. Den ene af disse køer blev testamenteret kirken 1338 af magister Esger, kantor i Ribe og kannik i Aarhus. Han bestemte, at koen skulle

Fra altertavlen i Hemmet kirke: Apostlen Mattias (eller Judas Taddæus) med øksen og en bog i posebind.

Ingeborg Kruses fædrene og mødrene våben på stolegavle i Hemmet kirke med Kruses tophue og Marsvins hvide marsvin i rød skråbjælke. Farverne er fjernet. Se også Grubbesholm.

anbringes »som virning (stedsevarende) til evig tid mod (ydelse af) sterlinge (penge)«, desuden skænkede han Hemmet præst 1 øre korn. Køerne er nok døde for Peder Jensen, der ikke har haft råd til at købe ny, men så pantsatte sine enge. Fik han dem ikke indløst, tog kirken engene, og de evige køer døde!

Visse andre af kirkens jorder har den også fået som betaling for gæld, således en eng i Skuldbøl, Las Tuesenn betalte i sin gæld. Flere andre var derimod gaver, nemlig 8 læs eng i Buskkær, Jens Clemmensen gav, 11 skar eng vest for Hiemellsvig, Nis Knudsen gav, og hr. Bertel gav kirken en eng, kaldet Lidel Weiell. Hr. Bertel er antagelig en af sognets katolske præster. Mette Thomaskone i Lønborg havde givet kirken en eng på 2 1/2 skar. Kirkens »Sielgaardtz jord« lå på Nordenå mark, præsten brugte dem mod at holde vin og brød. Navnet er åbenbart en fejlskrivning for *sjælegavejord*, dvs. jord der er givet for at få afholdt sjælmesse. Endelig havde kirken som nævnt enge til St. Karine lys. Ved middelalderens slutning har nogle nok villet forgribe sig på kirkens jord, i hvert fald gemte kirken en lavhævd (ejendomsdom) fra augustini episcopi dag (28/8) 1516.⁴⁾

1673 fik rentemester Henrik Müller for et tilgodehavende hos kronen skøde på en lang række kirker, heriblandt Lønborg, Egvad, Hemmet og Vium med kaldsret, dog med den klausul, at han og hans arvinger

kun måtte have dem, så længe de besad Lønborggård. 1692 fik sønnen klausulen slettet. 1737 får Selio Müller tilladelse til at mageskifte noget af kirkegodset i Lønborg, Hemmet og Vium til Søren Sterm, der påstod at have part i noget af det. Det ser nu ud til, at en del af jorden er blevet bebygget. 1743 har kirken et gadehus i Nordenå, som degnen beboer, og vel nok er rejst på sjælegavejorden, og der nævnes tillige 6 bol som kirkens ejendom. 23. aug. 1743 solgte Müller Hemmet kirke til Fr. Hein, Grubbesholm. 1760 købte bønderne i N. Bork den sammen med Grubbesholm og afhændede den s. å. til Kr. Hansen, Lønborggård. Kirken havde da jord til hartk. 5.510 1/4. Det var to ejendomme i Skuldbøl, 2 i Bandsbøl, 1 i Gundesbøl og 1 i Langkær.⁵⁾

HEMMET - S. VIUM PRÆSTER

Hr. Lemvig har indført en præsterække forrest i kirkebogen og nævner en katolsk præst, *Villum Clausen*, død 1517, og skriver, at han var præst både i Hemmet og Vium, hvad nok er tvivlsomt. Antagelig har han kun været præst i S. Vium. Som hans efterfølger nævnes hr. *Nicolaus* »præst her« 1517, død 1534. Han har sikkert kun været præst i S. Vium. Det fremgår af en indførsel i Jyske tegnelse 1536, at Hemmet 1534 og før havde sin egen præst, hr. *Villum*. Det hedder: »Herr Villum i Hemmet sogn, sogenprest, citant (sagsøger) Niels Mickelsen i Ringkøbing med hans tilhængere, som var og drog i hans gård, før end skipper Clement kom ther i landet, og borttog huis han havde, uden al skyld og brøde, at møde på Lundenæs (for kongen) fredagen promixa post dominicam judica (7/4)«.') Det indførte er overstreget, så der er måske blevet forlig. Lemvig kalder ham *Villum Pedersen* og siger, han døde 1543, så han må være gået over til den nye lære. »Han har først ladet bygge en liden vandmølle på præstegårdens grund, som hører præsterne til og skylder årlig til dem 12 1/2 td. rugmel, dog køber præst efter præst møllebygningerne af formanden eller dennes arvinger. Denne præst indgav en fortegnelse til stiftsøvrigheden på Hemmet og Vium præstegårds agre, eng og ejendomme etc., som findes i stiftskisten i jordebogen over Varde syssels præstegårde, forfattet 1538«. - Møllen bortforpagtedes for 12 1/2 td. rugmel og 4 mark, men præsten skulle indlægge de ny møllesten, som behøvedes. Senere bortfæstedes møllen med en del jord og overgik først til selveje 1859.

»*Gregers Pedersen* blev her præst i året 1543 og døde 1559«. - Derefter kom sønnen *Iver Gregersen*, der var gift med *Marie* eller *Maren Clausdatter*. De havde sønnen *Iver Iversen Hemmet*, der blev biskop i Ribe, og en datter *Anna*, der blev gift med *J. Iversen* i Bandsbøl. Hr. *Iver* døde 17. aug. 1601, 3-dage efter hustruen, »begge blev 19. aug.

begraven strax østen for Hemmet kirke«. Biskop Hemmet satte et epitafium over dem i kirken.

Gregers Enevoldsen blev præst 1601 og senere provst, en søn og sønnesøn blev præster i Skjern og en 3. i Stavning. Hr. Gregers døde 1637. Bønderne kaldte nu 22/7 1637 Niels Knudsen Schytte, men biskop og lensmand omstødte et års tid senere kaldelsen som ulovlig, fordi Schytte ikke i tide havde ladet sig høre, og fordi »hovedmanden« der i sognet var udeladt af kaldsbrevet. Bønderne påstod, lensmanden havde krænket deres kaldsret, fordi han ville påtvinge dem nr. 5, Søren Nielsen, som »de ikke havde lyst til at have til deres sjælesørger«, og som var en afsat præst fra Middelfart, men rettertinget stadfæstede afgørelsen.²⁾ Bønderne havde nok ret i, at deres kaldsret var ved at blive taget fra dem, og snart var den ganske borte over hele landet. Sognene fik altså Søren Nielsen Glud, en præstesøn fra Ribe. Under navnet Severinus Nicolai Glud Rip, blev han 1623 immatrikuleret i København og 25 i Vittenberg. Han var gift med sit bysbarn Kirsten Olufsdatter Roed, var 28 blevet præst i Middelfart, men afsat 36. Han døde 52, og enken giftede sig med eftermanden og fik to døtre med to følgende sognepræster.

Iver Thomsen Thisted døde under krigen 27/12 1657, enken først 18/7 87, Lauge Enevoldsen Deiberg var præstesøn fra Dejbjerg og døde 1664. - Jakob Jakobsen Holm havde været hører eller rektor i Lemvig, blev 60 gift med Gertrud Sørensdatter Glud og fik 3 sønner, en sønnesøn er professor P. J. Holm. Hr. Jakob døde 1680. - Thomas Eriksen Paaske er født i S. Vium og var tidligere skibspræst, han var her kun i 13 uger og døde 24. feb. 81 og blev begravet neden for kordøren midt i kirken. Niels Johansen Riis er født i Viborg og blev gift med Holms enke. Han døde allerede 1683.

Ture Terkelsen er født i Varde 1640, søn af Terkel Turesen og Karen Pedersdatter, havde vist været hører ved en latinskole, før han 26/6 67 aflagde ed som rektor ved Varde skole, 17/3 83 kaldet hertil af Henrik Müller, død 9/5 09 og begravet i Hemmet kirke. 1. gang var han gift med Else Madsdatter, der døde i Varde, så han kom hertil som enkemand, 2. gang gift 29/12 85 med Johanne Jakobsdatter Holm, født 67, død 89, gift 3. gang med Ida Pedersdatter, enke efter hr. Jesper Thomsen i Dejbjerg, f. 1657. Hr. Ture havde 7 børn med 1. kone, 1 med anden og 5 med tredie. To døtre blev gift med præster. Albert Thura kalder hr. Ture »en lærd mand og ikke uden digteriske evner«.³⁾

Morten Christensen Friis var præstesøn fra Torstrup, født 12. juli 83, hr. P. Wøldike i Sommersted dimitterede ham til akademiet, kandidat 07, underviste et par år, var en tid hos provsten i Oddum, kaldet hertil

22/6 09 og gift med formandens enke og blev provst. Han ombyggede præstegården, det kostede 1503 sdl. Regeringen var også dengang umættelig i at suge skatter til sig. Den forpagtede konsumtionen og visse skatter ud, og disse forpagtere blev derfor særlig skrappe med opkrævningen. I Friis' tid var fuldmægtigen på Sindinggård, by- og herredsskriver N. Thomsen forpagter. Han var ikke fornøjet med Friis. Han spurgte i retten, om præsten havde viet ridefogden på Lønborggård, H. Laursen, til fruerpigen, og om Laursen havde bopæl på gården og i Hemmet præstegård. Præsten svarede, han var i præstegården og undertiden andre steder, og efter vielsen i kirken tog de til præstegården. Han havde også viet degnen, men bryllupsgildet stod i Nordenå. Forpagteren fremlagde præstens mandstalslister og ville have læst og påskrevet, om nogen var udeladt. 4 vidner påstod, mandtallerne var i orden. Friis hævdede, forordningen ikke forlangte, at fæstebønder, degne og ringe studiosus'er skulle betale kopulationspenge.⁴⁾ Friis døde 30/5 1731.

Peder Nielsen Bruun 1731-44 er født i Varde 9/11 01 eller 02 og var borgersøn, student fra Varde skole 1722, havde været degn i Bork og Torstrup, blev kandidat 29, var 1725 gift med Else Degns og blev 2. gang gift med Margrete Turesdatter, hans formands formands yngste datter. Lemvig skriver, »ægteskabet var ej så godt og kærligt, som det burde have været«. 1743 har han 2 karle, 2 piger og en indkomst på 154 rd. samt en formue på 560 rd. Mølleren hed S. Jepsen. Bruun døde 4/2 44 og enken i Guldager 16/7 81.

Niels Jensen Bloch er præstesøn fra Kollerup, født 1700, student 16, kandidat 18, huslærer, blandt andre steder hos sin broder Urban i Ål, hvis steddatter Cecilia Marie Lassen (Rasmusdatter) blev hans hustru. Hr. Lemvig skriver i embedsbogen, at »hun forårsagede ham megen hjertesorg ved at gå sine egne onde veje; desårsag græmmede han sig til døde, som påfulgte d. 15. jan. 1747. Derefter holdt hun, så snart hun kunne, bryllup med hendes velbekendte avlskarl Hans og det i Lyne sogn, hvor hun flyttede hen og nu bor. Dette ægteskab har været slet, og tiden vil vise, hvordan hendes ende bliver«. - Bloch blev præst i Malt 1733 og her 13/2 1744. Han havde 5 børn, det sidste fødtes et halvt års tid efter hans død. Han må have været velhavende; skiftet viser, at han i alt fald var særdeles vel forsynet med klæder, bl. a. 19 nye skjorter, 2 »nathatte« med kniplinger, 5 do. uden kniplinger, 21 andre, 3 fine halsklude, 10 hørlærreds do., 2 halskraver, 11 grove do., 2 hjemmegjorte do., 2 præstekjoler, 1 ulden damaskes slåbrok med sølvhægter, 1 kalemankes do., 1 ny taftes nattøje og nogle andre do., blandt bukserne var der et par af skind. Desuden var der en ret god samling bøger med teologi på latin og tysk, men også danske bøger. -

Indtægterne var dengang følgende: Af Hemmet: Korntienden 22 td. 5 skp. rug, 20 td. 4 skp. byg og 1 rd. 3 mark, offer 40 rd., afgift af møllen 13 td. rugmel samt fri maling for præstegården. Af Vium var tienden 13 td. 2 skp. rug, 8 td. byg, 2 td. 5 skp. havre og penge 13 rd. 5 mark 10 sk., offer 32 rd. Anneksgården gav årlig 4 td.rug, af begge sogne var kvægtienden 8 rd., accidenser 20 rd. 4 mark. Præstegårdens udsæd var 18 td. rug og 7 td. byg. - To sønner blev degne, mens den ældste, der var snedker, døde som fattiglem i Hjerting.

Spørgsmålet var nu, om Hein eller Sterm skulle kalde. Hein havde kaldsret til Hemmet og kaldte sidst, Sterm til Vium, men havde ikke den karakter, at han havde ret til at kalde, hvorfor man spurgte kancelliet.⁵⁾ Det endte med, at kongen kaldte.

Hans Jørgen Caspersen Lemvig blev født i København 1716, hvor faderen var dansk og tysk skolemester. Ved Københavns brand 1728 mistede denne 6 gårde og huse og en bogsamling, der havde kostet ham over 6000 dl. Tre af sine sønner lod han studere, så de blev præster. Han har nok været mere velhavende end de fleste lærere! Jørgen blev student 39 og kandidat 42 og derefter lærer og kantor ved Vajsenhuset og 17. feb. 1747 kaldet hertil. Han blev 13. feb. 48 gift med Cathrine Jensdatter Rahbek, datter af J. C. Rahbek, Alergård, hun fødte ham 4 sønner og 4 døtre og døde 23. juni 72. 2. gang giftede han sig med Ane Frederiksdatter Bramminge, der var født i Ribe, og fik en datter. Lemvig var en begavet og historisk interesseret mand*), hvad flere af hans skriftlige efterladenskaber bevidner, men han var rethaverisk og stridbar, og blev han hidsig, vejede han ikke sine ord. Når kaptajn Lützow, der boede på Viumgård, søgte om at blive betjent af en anden præst, fordi »Lemvig ikke var det tyske sprog så mægtig«, at han kunne betjene kaptajnens tyskfødte frue, er det næppe den egentlige grund. Selvfølgelig kunne han ikke undgå at komme i strid med Sterm, der som kirkeejer opdagede, at præsterne i lange tider havde brugt en kirkeeng, uden at svare kirken afgift af den, og nu forlangte han både indfæstning og afgift. Lemvig mente, embedet havde ret til engen og nægtede. Biskoppen søgte uden held at få dem forligt.

Lemvig var pietist og søgte 1758 om lov til at indføre Pontoppidans salmebog og tilbød selv at betale et eksemplar til hver stol i kirken. Biskop Brorson, salmedigteren, var vel tilfreds med ham på sine visitatser, hans katekisation og prædikener »var opbyggelig«, hos »flere i menigheden fandtes en kiøn opvækkelse«. - Lemvig gjorde meget ud af kirkebogen, vi anfører et eksempel: »1755 dom. Qvasimodogen. (6/4) var Karen Hovles Skammebarn i Kirke, kaldet Jens efter Faderen, som var Niels Jensens søn i Skuldbøl af Lønborggårds gods;

*) Se hans beretning om hr. Agerholms synor i Hardsyss. Ab. 1907.

barnet døde 2 uger efter fødselen, og Jens Nielsen fik kgl. oprejsning, fordi han havde besøvet sit søskendebarn. Hun stod åbenbar Skrifte efter dom, som var fældet over hende ved Lønborg Birk Fastelavns Søndag. De bøder, som Jens Nielsen skulde efter reskriptet give her til sognet, beholdt amtmand Albertin til herredskassen«.

Hvor glad Brorson utvivlsom var ved Lemvig som prædikant, måtte han dog give ham en irettesættelse, da hidsigheden fik præsten til at gå helt over gevind: »Af provstens, mag. Lauge Pedersens i Bork skrivelse har jeg ugerne fornummet, at han skal finde sig beføjet at klage over Eders velærværdighed, dels formedelst den med den anbefalede erklæring over Vium sogns skolefundats skete ophold og ved denne lejlighed udi skrivelse til ham brugte ubeføjede expressioner (udtryk), dels anden Eders velærværdigheds forhold såsom at rejse lang vej bort i stiftet uden sligt hannem som deres provst efter loven at tilkendegive, foruden andre i fornødne tilfælde bevislige passager, som af sine årsager her forbigås. Da jeg nu selv har efterset de ommeldte breve og ikke har kunnet approbere den derudi brugte skrivemåde så vidt samme ej er konform med en ærbødighed Eders velbyrdighed er provsten som Deres øvrighed skyldig, så har jeg ikke kunnet forbigå Dennem dette herved at tilkendegive med den hosføjede velmente og derhos alvorlige formaning, at Eders velbyrdighed herefter i Deres tale og skrivemåde bruger al mulig forsigtighed og moderation og strikte holder sig efterrettelig, hvis (hvad) loven og forordninger i henseende til den deres provst skyldige lydighed præsterne pålægges og befales«. (5. april 1751).

Også den næste provst, hr. Høyer i Oddum, kom han i strid med. Det blev til en retssag, som Lemvig dog vandt. Høyer måtte frikende ham for sine beskyldninger, give 2 rd. til Lønborgs og Hemmets fattige og til hr. Lemvig 10 rd. i sagsomkostninger. Hans broder Chr. Lemvig, præst i Varde, havde behandlet sin hustru så ondskabsfuldt og uforsvarligt, at de blev skilt »fra bord og seng«, og han i en slags forvisning sendt som præst til Mandø. Hr. Jørgen tog da den fraskilte hustru, Elisabeth Gosmann, til sig. Da Mandøpræsten døde, kom han i strid med efterfølgeren Fogtmann om hendes pension (se Bork). En søn af fæsteren i Hemmet mølle havde fået et pas af præsten, da karlen ikke ville give 20dl. derfor, søgte hr. Lemvig at fortrædige ham. Først ville han tvinge ham til at tjene sig, og dernæst fik han stiftsprovsten i Ribe til at give sig fæste på nogen øde jord, hvoraf herlighedsretten tilhørte stiftsprovsten, uagtet en enke i Bandsbøl havde jorden i fæste, hvilken hun igæn havde overladt mølleren. Lemvig tog nu afgrøden af jorden. Men det blev ham en dyr måde at hævne sig på! Han blev dømt til at tilbagelevere jorden, erstatte enken afsavnet og udrede en hel del bøder, deriblandt for utilbørlig skrivemåde ved landstinget mod herredsfoged Frausing, hvem han i et egenhændigt indlæg beskyldte for at ville dømme sig imod, »hvor retfærdig min sag end monne være«. - Trods dommen og bøderne indgav han klage over rettens betjente, Frausing og Fischer, 1774, det blev til en langvarig sag, der endte med, at han atter idømtes en bøde, men han døde, 25. juni 76, inden den blev betalt. Enken søgte da om, at stervboet måtte blive fri

derfor, »da både hun og børnene var uskyldige personer i denne sag«. 6) *Joachim Jacob Kaalund* var præstesøn fra Farstrup, født 4. okt. 40, student fra Viborg 60, kandidat 65 og blev 8. maj 78 gift med formandens enke. De fik en datter Elisabeth, der blev gift med pastor Vindekilde i Vilstrup. Kaalund nød meget agtelse i menigheden »som en strengt religiøs mand«, han sluttede sig til Herrnhutismen og samlede en lille kreds af vakte om sig, 1801 var der dog kun 9 personer; han havde en datter af denne retnings ivrige tilhænger, hr. Bering i Skjern, i huset til opdragelse. Også den gamle fru Elisabeth Gosmann fik stadig lov til at bo i præstegården, hvor desuden hans 2 søstre holdt til. Han holdt 2 karle, 2 drenge og 2 piger. Mølleren hed J. Iversen. Desuden var der 3 »afbyggere«, parcellister, på præstegårdens grund, deriblandt både en snedker og en smed. Han tog afsked 10. maj og døde 3. juni 1820. 7)

Eskil Høyland var præstesøn, født i Engberg 17. juni 85, student fra Viborg 04 og kandidat 11. Han var en dygtig embedsmand, »men moralsk svag«, skriver Wiberg. Når folkene kom hjem, og han var fuld, kunne han stå på trappen med flasken i den ene hånd og glasset i den anden og synge: »Mit fulde glas og sangens raske toner ...« Der fortælles endnu, at engang pastor Bøggild besøgte ham, kom Høyland lige hjem fra kirken, trak præstekjolen af, smed den på en stol og sagde: »Der ligger præsten, og her står - så bandede han - en karl!« - et udtryk også andre har brugt. Han var gift med *Dorothea Christine Fæster*, en præstedatter fra Ringkøbing, der døde 48 uden børn. Høyland døde 25. april 39.

Hans Herman Bruun blev født i København 19. sept. 10 som søn af hyrekusk og oberstløjtnant ved det borgerlige artilleri, blev student privat 28, kandidat 35, kaldet hertil 7. juni 39 og 3. april 40 gift med *Jacobine Frederikke Wesenberg*, født 16 i København, datter af justitsråd og amtsforvalter og fik 2 sønner og 5 døtre. 1855 forflyttet til Melby. Bruun var forfatter, skrev sange og et drama, skrev også om kirkelige emner, var afholdt.

Jacob Frederik Engberg blev født i Ravnstrup 21. aug. 11, søn af forpagter, student fra Roskilde 32, kandidat 39, lærer i Holbæk, 44 kapellan sst, kapellan og seminarielærer i Skårup 50, præst her 20. maj 55, i Tåstrup 66. Han blev gift med *Elise Henriette Teilmann*, en datter af formanden i Tåstrup, hun var født 22 og fik 5 sønner og 5 døtre.

Jens Peder Orslef Qvistgaard, kaldet 20. okt. 66, gift med *Anna Margrethe Wolff*, født på Sct. Croix 20. juni 23, datter af kæmner. Præsten var proprietærsøn, født på Slangerpupgård 3. dcbr. 21, student Roskilde 41, cand. 47. Han blev meget afholdt, men døde

allerede 25. juni 81, og beboerne satte en mindesten over ham. En sønnesøn er admiral Quistgaard.

Harald Lavrids Engberg, født 18. marts 50 her i præstegården, søn af J. F. Engberg, kandidat 73, kapellan i Hatting 75 og Tåstrup 77, sognepræst i Haderup 78 og her 81, i Uldum 94, i Hundslund 1900, tog afsked og døde 32. Han var gift med Frederikke Læssøe, præstedatter fra Kvong født under Istedslaget 25. juli 1850, man sagde kanontordenen kunne høres i Kvong, og under denne faldt hendes farbror, oberst Læssøe, efter hvem hun fik navn. Blandt børnene født i Hemmet var Gunnar Engberg, den landskendte generalsekretær for KFUM. Fru Engberg døde 89, 91 giftede Engberg sig med en søster til forfatteren Jakob Knudsen. Engberg læste meget, var meget dygtig i græsk, en stor botaniker, men levede som bonde, drev selv præstegården og udførte personlig det hårdeste arbejde, levede spartansk, alle spiste i køkkenet med horn- eller træskeer. Søndagen var festdag, de andre dage skulle der slides, også af børnene. Der var 12. Det var i provisorietiden. Engberg var grundtvigianer og Chr. Bergs mand, han stiftede skytteforening og tog ikke honorar for sine mange foredrag. Han døde 1932.

Jens Nyegård, født 9. aug. 63, gårdmandssøn fra Randerseggen, cand. 89, s. å. sognepræst i Vinding-Vind, her 94. Han tilhørte Indre Mission, og der blev vækkelse i S. Vium og missionshuse byggedes. 1906 forflyttet til Gudum. Han døde 16. sept. 29. Hans hustru var københavner.

Jens Nielsen Overgaard, født i Ørding 17. maj 63, gårdmandssøn, var gartner og blev student privat 89, cand. 94, hjælpepræst i Jordløse 95, ved Vor Frue, Roskilde 97, præst her 1906, afsked 32 og døde 24. nov. 57. Tilhørte ligeledes Indre Mission. Blev 24. aug. 98 gift med lærerinde Christiane Marie Louise Eriksen, født i København 24. dcbr. 67, datter af bogtrykker. To sønner blev præster, en tredie overlæge og dr. med. i Viborg.

Axel C. F. Juhl er proprietærsøn fra S. Bjært, født 13. okt. 95, student Kolding 14, cand. 21, kapellan i Vejle 22, præst her 32, døde 59. Ugift.

Harald Christen Ernst Sicard Filtenborg, provstesøn fra Fole, født 24. sept. 29, student Ribe 50, cand. 58, gift 3. juli 54 med Bendte Marie From Nielsen, født 23. marts 35 i Tåstrup, kom hertil som hjælpepræst under pastor Juhls sygdom 58 og fik kaldet 59, forflyttet til Rødding 66. **Poul Marius Ulsdal**, født 22. nov. 13 på Fanø, søn af styrmand, student Esbjerg 33, cand. 39, s. å. hjælpepræst ved Helligåndskirken, København, sognepræst i Hejls 41, her 66, navneforandring 42 fra Pedersen, gift 1. juli 39 med lærerinde Doris Christoffersen, født 23. marts 14 i Kongsted.

Sønder Vium sogn

1638 beskriver præsten sognet således: »Vim sogn, som er hoffuit-sogn. Der udi er Vimby och kiercken i samme by. Strax sønden ved kircken ligger en liden søe, kaldis Vim søe. Suduest fra kiercken eller denne søe ligger en by som kaldes Esbøll, Wimgaar, Lunsmarck, som (er) end hergaard, noch to liden byer, som kaldis Veirup og Padborre, och end enste gaar, kaldis Gallieborre, vesten fra Vim kiercke oc denne søe ligger Vim mølle«.

Vium sø er forlængst tilgroet, men stedet mindes endnu og har navnet *Kirkedam*. Mange gravhøje havde navn, således de to *Tinghøje*. Omkring 1850 blev der gravet i den ene, men der blev ikke fundet noget. Endvidere er der *Sortehøj*, *Ravnbjerg*, *Skårhøj*, to *Trerøgelhøje*, *Grydmosehøj*, *Lushøj*, *Vejruphøj*, *Egehøj* og *Møllehøj*. Den sidste lå på Viumgårds mark, og på den skulle have stået en mølle. Sognet havde tidligere store heder, der indtil de senere år dækkede størstedelen af sognet. I moser og kær ved Vejrup og Viumgård har der været meget myremalm, der i stor udstrækning udnyttedes i jernalderen til udsmeltning af jern, det var omtrent ved den tid, bynavnet Vium blev til. Dette navn hører til de spændende stednavne, der har med den gamle hedenske gudentro at gøre. Mens endelsen -um her er dannet af oldnordisk -heimr, der betyder hjem, bosted, betegner forleddet vi- en helligdom. Her har da nok den stormand haft sit hjem, der har forestået gudsdyrkelsen på viet. Ifølge Kr. Hald var det ofte Odin, der blev dyrket på disse vier, mens de gamle frugtbarhedsguder blev dyrket på simple kultsteder i skove og moser. Heim-navnene dateres gerne til folkevandringstiden, her til lands dog kun de ældste, vort Vium må regnes for at være lidt yngre. At der boede folk her i folkevandringstiden, viser et fund ved Marius Klemmensens gård.

I 1764 døde 26 mennesker af sprinkelsyge. Sprinkler er den ondarte-
de plettyfus, og det er udelukkende kropslus, der overfører sygdom-
men, så dødsfaldene siger noget om tidens dårlige hygiejne. - I forrige
århundrede var Vium kendt for at være et sted, hvor ungdommen
sloges næsten ved hvert gilde. Når de unge holdt »leigstow«, måtte
der betales til kommunen, da de var offentlige. Gården, hvor festen
holdtes, drev den dag beværtning, derfor blev det let sviregilder, og
derfra stammede den megen slagsmål. Efterhånden blev »ballerne«
mere almindelige. Det var sluttede selskaber, hvor man tegnede sig
på lister. Efterhånden fortrængte »julegilderne« helt legestuerne. De
holdtes hele vinteren og kaldtes også unggilder. De var private, idet
det var de unges forældre, der indbød og betalte gildet. De blev atter
afløst af foreningsballer, enkelte offentlige baller fortsatte stadig.

Landsbyen S. VIUM lå ved kirken.

»Gudh i Himmelrigæ till loff och heder och hans miskwonnæ modher
Maria och sancta Birgitta och allæ hellien i himmelrigæ til ære« ind-
stiftede kantor Jep Iversen Lange 1440 et Sct. Birgittes kapel i Ribe
domkirke, hvor der skulle læses sjælemesser for hans forældre og for
Jes Eysens og Nis Persens af Lønne og for Jes Jonsens sjæle; til bekost-
ningen herved skænkede han en hel del jord og heriblandt en gård i
Vium sogn, »i hwilkæn boor Mathis Tostisen Och giwer hwert aar too
lub. mark met aff ødhæ gotz i thet samæ steth, som iegh førræ
hawffidæ«. Denne Mathis Tostisen er den første sognemand, vi kender
navnet på. Tosti Oluffsen, der 1534 svarer lensmanden 4 mk. for
Kongsholm enge, er formodentlig en af hans efterkommere.

1534 nævnes Hermyn Persen i Vim. Han er utvivlsomt den mand, hvis
navn *Hermansgård* i Vium by endnu minder om. 1537 svarede
Herman 1 mk. i toftpenge, ligesom Eske Pedersen, også i Vium,
desuden svares 1 mk. af Vejrup byggested, som vist lå øde. 1573 svarer
Per Hermansen og Mikkel Eisen hver 1 skovsvin. Det er nok sønnerne
på de to gårde, og de yder 10 og 12 hestes gæsteri, så det har været
jævnt store gårde. Mikkel har sin gård sammen med sin broder Jøp,
deres landg. er 3 ørte rug, 3 ørte byg og 1 skovvogn. Per har gården
sammen med Laust Hermansen, antagelig hans bror: deres landg. er 2
ørte rug, 2 ørte byg og 1 skovvogn. Desuden har Per Hermansen et
byggested af kronens, hvoraf han svarer 1 mk. og af to enge 1 ørte byg.
A. Smed svarer 1 mk., og Laurids Degn betaler 1/2 ørte byg for »3
læs« eng.

Ved et mageskifte 1579 fik Tyge Kruse bl. a. 1 gård, 2 øde byggesteder,
Harmandtsgård, 1 øde byggested, som ligger op til gårdens ejendom
(Viumgårds) og brugtes af denne, 1 degnebol og 2 andre bol, hvoraf

Mejeriet i S. Vium. Tegning af Alf. Kaae 1952.

det ene kaldes Gallebjerg. 1624 gav C. Lauridsen i Vium 12 dl. i stedsmål for 1 bol, J. Christensen oplod, og s. å. skøder Henrik Bilde, Tirsbæk, til Henrik Lange bl. a. 2 bol i Vium by, 1636 sælger Lange dem til Chr. Krag, Lydumgård. Stor opstandelse blev der i sognet i 1633, da »en løs knægt« (soldat) Iver Nielsen, under prædikenen affyrede et skud »ind blandt almuen og fortørnede Gud i himmelen«, hvorfor kongen befalede lensmanden at »lade ham stå tilbørlig til rette og straffes tilbørligt for sådan uhyrlig gerning«.

1645 havde kronen 3 gårde hver med landgilde 1 1/2 ørte byg, 2 mk., 1 skovsvin, 1 skovvogn, 1 fødenød, 1 gås, 2 høns og med fæsterne C. Jensen, Gert Nielsen og på den tredie C. Thomsen og C. Sørensen og desuden 7 bol. Under Lønborg Bisgård lå Ole Hermansens gård samt ovennævnte gård med to fæstere. De var forarmede af krigen og fritoges for landgilde 1 år og derefter for 1/2 landgilde i 2 år. C. Pedersen havde dog bevaret 1 hest, 2 køer, 1 kalv og 2 får og havde sået 5 skp. rug. Elle Hermanskone havde en hest mere, men ellers samme besætning og havde sået 10 skp. rug. Værre gik det endnu under Carl Gustavkrigene, da blev gårdene øde og husene borttagne. Også C. Thomsens og Iver Davidsens gårde var ganske forarmede og meget forfaldne på bygning og sæd og var uden kreaturer, og C. Christensens

S. Vium

bol var næsten øde. - Da Knud Galt 1646 købte Viumgård, medfulgte der 4 gårde, 4 bol, 1 øde byggested, Vium mølle og et bols jord, som brugtes under møllen, samt 10 gædehuse i Vium by. En anden gård hørte da under Skrumsager. 1652 sælger Folmer Galt til fru Birgitte Juel bl. a. 1 bol i Vium by og et stykke jord, som kaldtes Meden. S. å. køber hun endnu et bol i byen af Sivart Friis, som hans hustru havde arvet.

1662 stævner Thyge Christensen i Vium arvingerne efter Chr. Lange til Hesselmed og Lydumgård for 200 rd., Lange havde lånt af ham i 1652. Forvalteren Chr. Pedersen på Lydumgård forklarede, at det var jomfru Barbara Lange, som ved skiftet havde fået overdraget denne gældspost. Da jomfruen udi denne besværlige tid ikke havde rede penge, og Chr. Lange overhovedet ikke havde efterladt sig andet end jordegods, kunne der ikke betales med rede penge, hvorfor Thyge Christensen måtte finde sig i at tage sig betalt i jordegods, og forvalteren påstod, han skulle tage det til samme pris, jomfruen havde fået det til. Sagen var, at jordegods stadig sank i pris, bl. a. på grund af de store skatter, regeringen dyngede på det i forvejen så stærkt ødelagte gods. Forvalteren fremlagde derfor jordebogen og tilbød andel i Lyne Husted, idet hver td. hartk. sattes til 50 rd. Heller ikke mente han, der skulle betales renter, da tiden var så elendig. Thyge Christensen fik Husted. 1688 ejes den af hans enke. 1670 får Ribe medikusembede i vederlag for gods, som var taget fra det, bl. a. 1

gård i Vium. 1688 har Gjøde Galt 3 gårde i byen (fæsterne N. Enevoldsen, Jac. Nielsen, Lau. Thygesen), Birgitte Galt 2 gårde (Iver Pedersen og S. Hansen på den ene, M. Pedersen på den anden), jomfru Birthe Galt et bol (Jørgen Jensen), videre har J. Holst i Tarm Bisgård en gård (Iver Eriksen) og en anden gård (L. Thomsen og C. Sørensen), medikus'ens gård får kun hartk. 0.710 (M. Pedersen), Frand Iversen, Janderup, 1 gård (C. Bertelsen) og møllen, anneksgården (A. og Jep Christensen), nu mat. nr. 6.

Vium bymænd og Lundsmarks drev fiskeri i fjorden, selv om de ikke havde jord ud mod vandet. 1730 var det Viumgårds fæstere: C. Holm, A. Christensen, C. Hansen, J. Aalling. L. Sørensen, C. Pedersen, Lydumgårds fæstere J. Andersen, C. Sørensen, Simon Christensen og C. Henne, anneksbonden Th. Eskildsen, domkirkens H. Christensen, hospitalsbonden C. Sørensen samt C. Holm, der var fæster under H. Eskesen i Hyllerslev. 1787 er der følgende gårdmænd i byen: Simon Sørensen, O. Nielsen, Kr. Pedersen, Kr. Nissen, J. Sørensen, Iver Eriksen, S. Kristensen. Jes Laugesen, Kr. Mortensen, Lars Pedersen samt husmændene Th. Kristensen, Maren Møller, der var husmand og lærerenke, N. Nielsen, P. Lassen og C. Madsen. 1827 bor sognefogden Chr. Jensen her. 1834 er gårdmændene Jac. Mortensen, H. C. Mortensen, C. Iversen, S. Simonsen, Knud C. Olesen, N. Christensen og P. Nielsen samt husmanden Herman Nielsen. 1844 får anneksgården (arve-

S. Vium møllegård.

fæster Knud C. Olesen) mat. nr. 6, Jak. Mortensen nr. 32, Frands C. Christensen nr. 33, N. Pedersen 34, nr. 36 er delt i 3 parceller, H. Thomsen 37, J. Andersen 38, N. Christensen 39, C. Jensen 40, J. C. Nielsen 41, Herman Nielsen 42 (se Viumgård), J. C. Mortensen 44. - Senere i århundredet nævnes en gård *Bjerge* i byen, men navnet er næppe gammelt; den har nok fået det ved udskiftningen. Det er derimod *Brogård*. Den er ganske vist først fundet nævnt 1636, da den sælges fra Oldager til Lydumgård, men 1666 må Lydumgårds forarmede ejere overdrage den sammen med Lundsmark i gælds betaling til Jesper Hansen Holst. Den har sikkert ligget nærmest broen over bækken. Navnet skrives da Braagård. Dens landgilde var 2 ørte rug, 2 ørte byg, 1 svin, 1 foderokse og 2 rdl. gæsteri. Den var 1688 byens største gård (hartk. 6030), ejedes af J. Holst og havde to fæstere L. Thomsen og C. Sørensen, som nævnt foran. 1710 er P. Sørensen her. Den del af Vium hede, Viumgård og Lydumgård stredes om i 1727, kaldtes Brogård hede. Det kan tyde på, at denne gård i sin tid på en eller anden måde har indtaget en særstilling. Herefter synes navnet at gå af brug. Hvornår Vium mølle er anlagt, ved man ikke. Den er første gang fundet nævnt 1638. Den skylder antagelig herregården sin tilblivelse, i alt fald ligger den 1646 under Viumgård, og mølleren bruger da tillige et øde bol. 1666 hedder han N. Nielsen. 1688 er ejeren Frands Iversen, Janderup, og mølleren er C. Clausen. Det er formodentlig ham, Knud Galt mishandlede til døde. Han og hans hustru boede i mange år i møllen. 1715 optræder J. Iversen i Vium mølle på Esbøl beboeres vegne. 1711 er en J. Iversen fæster i anneksgården, det er vistnok samme mand. 1718 nævnes Niels Møller. Omkring 1730 er mølleren Eske Børgesen gift med Sophia Lauridsdatter, de har en datter Ella, der bliver gift med Thue Hansen, der en tid havde møllen og derefter blev skoleholder i Lunde og gårdejer i S. Tarp. Chr. Nielsen, Haurvig, købte 1767 møllen for 600 rd., men lånte halvdelen af pengene hos en mand i Ringkøbing. Omkring 1770 er Christian Peiter Hansen Krag møller. Han er søn af H. Pedersen og hustru Mette Christensdatter i Lydum mølle. Han overtager senere Tim mølle og skøder 1786 Vium mølle til Jacob Frandsen Bolderup for 1100 rd. Møllenskylden var 5.220, jordskylden 1.232 + 0.500. 1834 har enken Marie Nielsdatter møllen, der drives af hendes gifte søn N. Pedersen, en møllersvend og 3 tjenestefolk. Desuden er der et aftægtshus på møllemarken, hvor den 75årige enke Maren Clausdatter bor. 1844 har N. Pedersen den, mat. nr. 34. 1874 solgte H. Nielsen møllen for 24.000 kr. til Sv. Hansen, der har været forpagter på Sønderris mølle i Guldager. Senere gik det her som andre steder, at landmøllerne mistede deres betydning og forfaldt. 1929 købtes den af musikerparret

Asta og Harald Damgaard, der genrejste gården af forfald. Det var dog ikke kværnens durren, men musikkens toner, der kom til at præge stedet. Møllegården blev musikskole.

Sønder Vium Hede eller Tingheden havde Hedeselskabet oprindelig købt med tilplantning for øje. Men det fandt, at heden ved dybpløjning kunne gøres brugbart til agerland, og overlod den til Jysk Landvinding, der så gjorde den i stand, og der blev pløjet så dybt, at ikke alene podzoljorden (mor, blegsand, al) vendtes, men også lidt af den derunder liggende lerjord, og de lavere områder blev drænet. Efter denne behandling, der befriede nybyggerne for det hårde slid med lyng og al, blev arealet, 700 ha. land, overladt Statens Jordlovsudvalg, der oprettede 58 nye brug derude, som 1960 alle var beboede.

På Viumgårds mark nævnes 1834 J. Nielsen, der var sognesmed (mat. nr. 2) og 2 huse med A. Gregersen og H. Jørgensen, 1844 N. Andersen, mat. nr. 3, og Frans Thomsen, nr. 4.

ESBØL

Esbøl er en udflytterby, selvfølgelig fra Vium, og endnu er der fællesskab mellem de to byer, for nu hedder Esbøl nyere by med skole, forsamlingshus, missionshus, mejeri (nedlagt), bankfilialer, håndværkere og forretningsfolk og andre Sdr. Vium by.

1580 afstår Mette Munk, Stubbergård, 1 bol i Esbøl i mageskifte til kronen. 1609 fordelte Jørgen Mikkelsen i Esbøl senere Vejrup Th. Hansen i Ho for 3 1/2 dl. og på Las Mikkelsens vegne for 15 dl. Samme Jørgen var nok ikke velset i Ho sogn, hvor det store fiskerleje Sønderside lå. Da han under efterårsfiskeriet var kørende til Sønderside, blev han overfaldet af et par mænd, der slog ham i jorden og jog ham fra vognen med en garnstage. - Da kongen 1623 oprettede Sorø akademi, lagde han Maribo klostets gods derunder, heriblandt 1 gård og 1 bol i Esbøl og 1 gård i Vejrup, men allerede 1654 skøder han det til Jakob Grubbe. Da siges det, at bolet ligger på gårdens grund. 1647 sælger Kristoffer Fris, Astrup, 1 gård til Knud Galt. 1660 hører 2 bol, N. Jepsen og Thyge Christensen påboede, under Lønborggård.

1688 har Grubbesholm endnu gården (S. Jensen) og bolet (H. Jørgensen). Galt'erne på Viumgård ejer en gård, der nylig var delt i to (Kjeld Olufsen, N. Jepsen). Domkirken har en gård med C. Hansen som fæster, nu mat. nr. 26. Vium kirkes gård (mat. nr. 8 og 9) og et stykke eng kaldet Engbusk er fæstet af J. Jacobsen, Skrumsager har 1 gård (P. Christensen og J. Strangesen), nu mat. nr. 25. 3 gårde er ryttergods (J. Christensen, mat. nr. 24, Th. Christensen og N. Jepsen). - 1711 vidnes det, at for 2 år siden tog Jep Christensen i Gråhede et jernbundet skrin i P. Christensens hus og satte det på sin vogn, hvor

der stod en korporal fra landmilitzen. Skrinet har antagelig været pantsat. P. Christensen, der for 30 år siden havde fæstet gården af mons. Lehn i Nyborg, havde sat den i stand, bygget 9 fag hus til, havde lejet eng til gården, men var kommet i gæld, så da Bigum 1709 havde købt gården af Lehn, gjorde han udlæg for gæld og satte en ny fæster på gården (P. Pedersen), P. C. havde også ulovligt udlejet to agre, men mente, han havde opdyrket mere jord af heden end de to agre. Det nyttede ham ikke. 1719 køber Bigum ryttergodset. 1743 kunne en mand i byen være pengeudlåner, nemlig C. Pedersen, han måtte da betale skat af 250 rd.

1787 er gårdmændene J. Madsen, Lars Pedersen, H. Kristiansen, P. Pedersen, S. Jacobsen, S. Jensen, Kirsten Nielsdatter og husmændene Zidse Kristensdatter, Byrge Andersen, Jørg. Eskesen, Kr. Jensen, Maren Larsdatter og Mette Kristensdatter, der er enke med to børn og får almisser. 1834 er her et fattighus, hvor en ugift kvinde bor. Gårdmændene var da C. Larsen, N. Christensen, A. Nielsen, J. Nielsen, P. Pedersen, S. Jacobsen, S. Jensen, hvis gård hed Vestergård, og husmændene: J. Madsen (skolelærer), Kirsten Jensdatter, J. Sørensen. - 1844, da kirkens gård er delt i to, får den ene (C. Larsen) mat. nr. 8, den anden (A. Nielsen) nr. 9, den største af de tidligere ryttergårde nr. 24 (Jac. Sørensen), Skrumsagers tidligere gård nr. 25 (P. Sørensen) endvidere er der nr. 27 (J. C. Jensen), 28 (H. Nielsen), 29 (C. Lauridsen), 30 (N. Christensen) og 31 (J. Sørensen Frisgaard).

GALGEBJERG

I sogneskellet mellem Hemmet og S. Vium ligger et Galgebjerg, hvor herredet havde sit rettersted i gamle dage, og hvor galgen stod. Et højdepunkt herude ved den gamle hedevej hedder endnu Galgebjerg. I dets nærhed fremstod ret tidligt en ejendom. 1573 svarer Svend Madsen af Galleberigs byggested i Hemmet sogn 1 ørte rug til Koldinghus. Ejendommen var altså krongods, men 1579 afstår kronen 2 bol, hvoraf det ene kaldes Gallebiørg til Tyge Kruse, Viumgård, da hører det til Vium sogn. Det er åbenbart samme bol. Da Knud Galt køber godset, er Galleberig en gård, og 1638 kalder præsten den »eneste gaard«. I Matrikeln 1688 kaldes den Galtebjerg og ejes af jomfru Birthe Galt. Den er formodentlig blevet øde under Carl Gustavkrigene, idet jorden da drives under hospitalsgården i Esbøl, hartk. 1.230. Den kom atter i selvstændig drift, 1711 stævner Bigum fæsteren, Jacob Jensen for restancer. 1727 er P. Bjørnsen her. Han optræder på tinget på Esbøl bys vegne. 1834 bor P. Iversen og N. Hansen her. 1844 P. Iversens enke og N. Hansen, der hver havde det halve hartk., mat. nr. 62. - På den anden side sogneskellet i Hemmet ligger Lille Galgebjerg også i Lønborg er der et Galgebjerg.

VEJRUP

Vejrup er en -torpby, idet man må regne med, at navnet har undergået samme udvikling som sognenavnet Vejrup, der i Ribe Oldemor skrives Wythorp, og hvis forled som almindeligt ved -torpnavnene rummer et personnavn, her mandsnavnet Withi. Engang i vikingetiden er Withi da flyttet ud fra moderbyen Vium og har grundlagt den nye torp. O. Nielsen mente, at da navnet blev skrevet Withorp, betød det den fra Vium udflyttede torp. 1683 hed en tægt i bymarken Gravengård tægt, så her kan måske have stået en befæstet gård.

Biskop Jens Hee stiftede i begyndelsen af 13 hundredetallet et St. Anna kapel i domkirken, hertil hørte en gård i Vejrup, som ved reformationen blev lagt under Ribe hospital. 1579 bytter Thyge Kruse sig til et bol her af kronen. 1627 er Per Gregersen og Jep Nielsen så forarmede, at de har intet at svare skat af. 1646 skøder Hartvig Sass til Knud Galt 3 gårde i Vejrup. 1654 skøder Jørgen Rosenkrans Sorø akademis tidligere gård til Jakob Grubbe. 1688 har kongen en gård (P. Jepsen), Galt-familien 6 gårde og 2 bol eller huse (Jep Jepsen, P Bertelsen, C. Jensen, Simon Nielsen, P. Pedersen, A. Pedersen Smed og husmændene C. Laursen og Maren Davidsdatter), på Hospitalsgården bor Maren Christensdatter, på Kannikegården M. Jensens enke og en gård er ryttergods (Iver Davidsens øde gård).

1719 køber Bigum både ryttergården og krongården for 141 rd. og 173 rd. (36 rd. pr. td. hartk.). 1742 sælger hospitalet sin gård til Sterm, der sælger til Grubbesholm, fæsteren var P. Lauridsen. Viumgård tog en del jord fra en af gårdene og forøgede sine egne marker dermed. - 1778 var der skifte efter Lønborggårds fæster Jørg. Jensens hustru Mette Pedersdatter. Der fandtes 1 bord, 2 egekister, 2 skabe, 1 skrin, 1 kærne, 6 stenfade, 2 tinfade, 1 messinglysestage, 1 pande, 6 trætal-lerkener, 2 skilderier, 10 mælkesætter, flere kander, 1 kværn, 1 ildklemme, 1 seng med hølsklæder, 2 senge med 3 puder i hver. I bryggerset 2 kister, desuden plejle, hakkelsekiste, spade, sav m. m. Besætningen udgjorde 2 heste, 2 stude, 2 nød, 1 gris, 4 køer, 1 kalv, 1 svin, 2 får og 1 vædder. Formuen blev 109 rd., men bygfæld og gæld 132 rd. Således blev der intet at skifte.

1787 var gårdmændene: H. Laursen, J. Pedersen, Stefan Sørensen, der også var skomager og boede i Padbjerg, N. Hansen, Lars Jacobsen, Bertel Terkelsen, C. Nissen, M. Jensen, og husmændene: Ane Kristensdatter, Ane Marie Kirstensdatter, Kr. Jensen, Kr. Borre, N. Pedersen, Svend Sørensen og N. Jørgensen. 1834 er her 10 gårdmænd og 8 husmænd. - 1844 har Jac. Jepsen mat. nr. 11, krongården i 1688 er nu delt i to med C. Christensen på 12 a og N. Christensen på 12 b, videre havde N. Andersens enke nr. 13, Terkild Bertelsen nr.

14, P. Johansen nr. 15, N. Lauridsen nr. 16, L. Gregersen nr. 17, A. Christensen nr. 18 (Bolet, Maren Davidsdatter beboede 1688), C. Nielsen nr. 19, J. C. Bertelsen nr. 20, Jørgen Jensen 21 a, C. Johansen 21 b, S. C. Poulsen nr. 22 og C. Jensen nr. 23. Af Vejrup Søhede ejede Lydumsognere det meste, selve Vejrup sø ligger i N. Bork sogn. Den er vel kommen til at høre dertil ved en eller anden riden markeskel eller ved udskiftningen.

Til Vejrup hørte også gården *Padbjerg*, eller som den hedder 1580 *Padborre*. Da fik Mette Munk den ved et mageskifte. 1725 er C. Jensen her i strid med C. Iversen, Nørhede, om en kakkellovn, som han havde købt for rug og byg, og han beskyldte Nørhedemanden for at have målt kornet med en ulovlig skæppe. 1774 er Stephan Colding her. Han er vist identisk med Stefan Sørensen, som er her 1787 og tillige er skomagler.

En gård med et nyere navn er *Mosegård*.

Viumgård

Viumgård hører til vore yngre herregårde. Den er først fundet nævnt som herregård 1579, men kan jo godt have eksisteret en tid forud. Den ejedes da af Thyge Kruse, der også ejede Vingegård i Onsild herred. Han tilhørte en gammel jysk adelsslægt, »de trofaste Kruser«, der i våbenet havde en blå jødehat med rødt opslag i sølvfelt. 1564 var han under den nordiske syvårskrig skibschef på »Jonas« og tjente ligeledes til søs det følgende par år. Han var gift med Birgitte Munk til Svendstrup,¹⁾ og han var søn af Christoffer Kruse og Anne Seefeld til Balle og Vingegård.

6/6 1579 mageskiftede han med kronen, hvorved han fik i S. Vium by 1 gård, 2 øde byggesteder, 1 gård kaldet Harmandtsgård og et øde byggested, som ligger op til gårdens ejendom og bruges af denne samt degnebolet og to andre bol, hvoraf det ene kaldtes Gallebjerg samt Brorsbyl og et øde møllested på dens grund, som ikke har været bebygget i mange år, et bol i Vejrup samt 1 gård og 2 gadehuse i Kvorning. Herfor afstod han af sit og sin hustrus arvegods bl. a. 1 bol i Nørhede, 1 øde byggested og 11 stk. agerland på Toftum mark med eng og udmark samt en gård i Lønne.²⁾

Samme år, som han nævnes til Viumgård, fik han Nørre Horne herred som len med dets penge- og madskatter og havde det til 1585, da det blev lagt under Lundenæs. Ved afleveringen viste regnskabet, at han blev godt 300 dl. skyldig til kronen, men han fik dem eftergivet i betragtning af hans tjeneste i sidste-fejde.³⁾ Han fik derefter Pandum len og beholdt det til sin død.

Kruses søn Enevold Kruse skrev sig 1581 til gården, men Thyge Kruse har ejet den til sin død 1610, og derefter ejedes den af Margrethe Kruse. Gården var udforpactet til Niels Laursen og Mikkel Nielsen,

der senere boede i Vejrup. Efter dem overtog Chr. Lauritsen vist forpagtningen 1614. Han lod tage syn over gårdens bygfæld og krævede, at de to tidligere forpagtere satte gården istand. De lod sagen gå til landstinget, da de påstod, at gården ikke var mere forfalden, da de afleverede, end da de overtog den, og Margrethe Kruse havde da heller ikke klaget, men tvært imod »takkede dem godt for god bevaring både på gården og andet, hun af dem skulle have bekommet«. 4)

Vistnok 1617 er der kommet en ny ejer, men hvem det var vides ikke. 1622 var gården udforpagtet til Niels Iversen, men senere har Hartvig Sass (Sax, Sachs) overtaget den. Han havde tillige forpagtningen af Lønborggård. 1646 skøder han til Knud Galt, Sønderbygård, Bølling herred. Der medfulgte 4 gårde og 4 bol i Vium, Vium mølle, 1 bols jord, som bruges til møllen, samt 10 gadehuse, endvidere 3 gårde i Vejrup, gården Gallebjerg, Brorsbøl, 2 gårde, 1 bol og 1 gadehus i Kyvling samt Nordenå.

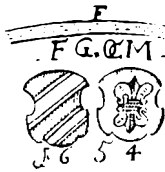
Knud Galt var søn af Gjord Galt og Birgitte Rosenkrantz og flyttede nu ind på Viumgård. Han bar et af de ældste slægtsnavne i landet og var gift med Birgitte Juul, datter af Niels Juul og Anne Stygge til Kongstedlund. De holdt bryllup den 7. okt. 1621, samme dag og sted som Brigittes søster Christense holdt bryllup med Hans Krabbe til Søgård. De to søstre stod hinanden nær, og da Krabbe lå på dødslejet, rejste fru Birgitte til Holmsland for at hjælpe med at pleje ham. 5)

Gården synes Galt at have udforpagtet til Jep Laursen, der er her 1650. 1647 køber Knud Galt 1 gård i Esbøl af Kristoffer Friis, Astrup. S. å. låner han 400 rd. til Chr. Harbo mod pant i hans hovedgård Hvolris. Foruden de nævnte gårde havde han Hersomgård og Boringgård. Han havde været med i Kalmarkrigen og døde 1650.

Sønnen Gjord Galt skrev sig straks efter faderens død til Viumgård, og det gjorde sønnen Folmer Galt endnu 1655. Han havde vel ikke andet at »skrive sig til«, men det var moderen, der havde gården, og som

Kruses våben: en blå tophue (såkaldt jødehat) med rødt opslag; på hjælmen to arme, der holder en hat.

Folmer Galts fædrene og mødrene våben, Galts skrådelte og Juuls lilje. På sølvskål fra Gyris.

regerede. En datter var gift med Sigvart Friis til Tulstrup. 1651 låner fru Birgitte 1000 rd. af ham og pantsætter herfor Viumgård, men få måneder efter låner hun selv penge ud, 150 rd. til Henrik Krabbe, Damsgård. Ved skiftet efter Knud Galt arvede fru Friis Brorsbøl, 1 bol og 1 gadehus i Kyvling samt 1 bol i Vium, dette gods sælger Sivart Friis 1652 til fru Birgitte. S. å. låner hun og Gjord Galt, der da boede på Rekkergård, hver 200 rd. af Chr. Lange til Dejbjerglund. Hun pantsatte herfor Sønderbygård i Borris. - Fogden på Lydumgård var på jagt med mynder. Den tog en ræv på Viumgårds grund. Fruen lod sin foged Tyge Christensen anlægge sag. Jagten var et ømt punkt for alle ærekære adelsfolk, og hun krævede ham idømt en mulkt på 100 mark.⁶⁾

28/5 1669 skøder fru Birgitte Viumgård til Gjord. Han må »den nu straks annamme, og kendes jeg derfor at have annammet fuldgod opfyllist«. - S. d. sælger hun ham tillige 2 gårde og 1 væring i Borris sogn, 1 gård i Bølling og i Kyvling, »min anpart i den gård, som L. Andersen påboede, og min anpart i en væring i Nordenå, N. Iversen påboede«, beregnet til godt 5 td. hartk. vardbomål. 1670 boede fru Birgitte i Kyvling. Gjord Galt inddrev allerede 1662 landgilden fra en gård i Kvong, vel hans arvegods. Endnu i Matrikelen 1688 ser man, han ikke har alt bøndergodset, fru Birgitte har 4 gårde og 1 bol, jomfru Birthe 2 gårde og 1 bol, Gjord, også kaldet Gjøde, har 10 gårde, 1 bol og 1 hus i herredet. Han havde også gods uden for herredet, bl. a. 3 gårde og 1 bol i Lem sogn.⁷⁾

Gjord Galt var gift tre gange, 1. gang med *Barbara Lange*, en datter af Henrik Lange til Dejbjerglund og Oldager, hun døde 1651 i barselseng. Han giftede sig da med *Maren Mormand*, der døde 1660, hvorefter han giftede sig med *Eva Unger*, som overlevede ham og døde 1694. Galt ejede også Hørbylund i Vendsyssel, men det gik meget tilbage for ham. Flere bøndergårde stod øde i den fattige tid efter Carl Gustavkrigene. Viumgård havde han 1671 udforpagtet til Niels Kærgaard og 1678 til løjtnant Jonas Capperman. 1677 var gårdens besætning 4 heste, 18 stude og 2 køer. Galt døde 1684, 63 år gammel og blev begravet i Hørby kirke.⁸⁾

Blandt forpagterne kan nævnes Peder Clemmensen, der efterhånden blev ejer af nogle bøndergårde og senere af Lydumgård. Han drev

forprang i stor stil. 1687 gik det galt. Han havde købt smør op rundt omkring lige fra 1/2 pund til 24 pund ad gangen, prisen var i reglen 3 1/2 sk. pr. pund. Inden Clemmensen fik smørret afleveret, dukkede borgmester og råd, byfoged og en borger fra Varde op, ransagede gården fandt smørret og beslaglagde det. Også herredsfogden Jens Jespersen Holst og to vidner kom tilstede. Da var borgmester og råd i fruerstuen. De fremviste smørret og sagde, det var købt til forprang, Varde by til skade, og de beslaglagde det til sagens uddrag. Derefter lejede de 11 vogne til at transportere smørret til byfogdens hus i Varde. Det blev 2 1/2 td. smør til hver vogn. Og så begyndte en retssag, sælgerne blev indstævnet, og hver måtte gøre rede for, hvornår og hvormeget der var solgt. Tjenestefolkene, 7 med hyrde-drengen, oplyste, at Clemmensen havde 9 køer, der gav mælk. Clemmensen stævnede vardenserne for indbrud og førte vidner på, at mange bønder havde tigget ham for at købe deres smør, og man havde ikke set ham køre med andre købmandsvarer end smør. Desværre er kun et brudstykke af tingbogen bevaret, så man kan ikke se, hvordan det gik, men Clemmensen har nok fået en mulkt og mistet smørret.⁹⁾

Ved matriklen 1688 fik Viumgård 18,6 td. hartk. og havde 105,7 td. land agerjord.

Sønnen Knud Henrik Galt overtog Viumgård efter faderens død og tog energisk fat på at gøre godset komplet, bl. a. købte han tre enge i S. Bork fra Store Hebo. 1693 kom han i en langvarig strid med Vejrup bymænd om græsningen i Skidenkær og Bredmose. Galt førte sagen til landsting og højesteret. Bønderne boede på ryttergodset, og regimentsskriveren påstod, at Galt havde fået herredsfoged og synsmænd på sin side, så stiftamtmanden udnævnte byfoged L. Mortensen, Ribe, som sættefoged og A. Greisen, Gørding, som sætteskriver. Sagen førtes med ret stor bitterhed, og Galt havde taget to stude fra rytterbønderne. - 1690 udlagde en pige, der stod åbenbar skrifte, ham som fader til sit barn, »og det i hans egen nærværelse og påhør«. ¹⁰⁾

Han var en voldsom natur. Den 4. juni 1698 indberettede assesor i hofretten, senere landsdommer Mathias Rosenvinge, at Knud Henrik Galt for få uger siden med hug og slag således havde trakteret Vium møller, at han derover var gået til sengs og var død. Til præsten Ture Terkelsen og til godtfolk anklagede mølleren herremanden for at være hans banemand.

Nogle dage efter at mølleren var død og begravet, tog Galt til Østergård, som han havde købt halvdelen af, mens ritmester Permoser havde den anden part. De to lå stadig i strid og proces med hinanden og kom også nu i skænderi. Derefter gik Galt ud i laden, hvor hans folk målte korn op. Da kom én med en pistol og stak den

igennem et hul i væggen og skød Galt, der hårdt såret bragtes på en vogn, da han ville hjem til Viumgård. Men han kunne ikke tåle kørselen og måtte lægge sig ind på vejen, og derfra blev han båret hjem. Han sendte bud til præsten, han også havde været uvenner med, og til møllerens enke og hendes mands venner. Han forligte sig med dem og gav enken og hendes børn sin andel i møllen kvit og frit deres livstid, og med præsten havde han afgjort det »ved en diskretion«, så alting nu er dæmpet, og de, der ville have rejst sag, lod den falde. -

Om begivenheden beretter hr. Lemvig mange år efter, at da Galt »først i maj 1698 en dag tog til Østergård efter invitation, blev han dødelig skudt ud af laden, da han gik og så sig om, hvorpå han halvdød blev kørt til Viumgård, hvor hr. Ture Terkelsen kom til ham, og efter at han havde forligt sig med ham, som han for sandheds skyld havde været vred på, opmuntrede og betjente ham med sakramentet, hvorpå han døde af sin blessure. Hans arvinger har givet kalk og disk til Vium kirke«.

Videre beretter Rosenvinge: »Nu blev foregivet, at det skulle have været Permosers dreng (tjener), som havde skudt Galt, hvorover drengen bliver straks greben og efter foregående kald og varsel ført til tinget og efter egen bekendelse, at ingen var medvider med hannem, straks samme dag dømt til støjle og hjul. Derpå skal Galts svoger, Kristoffer Hvas, som bor på Nørholm, taget fangen til sig at forvares på sin gård, indtil dommen til landstinget kunne vorde indstævnet. Og som Galt blev begravet d. 21. maj næstafvigte, skal fangen natten tilforn være bortrømt. Således er mig for vist blevet refereret«. Kongen beordrede Rosenvinge til at undersøge sagen, men hans indberetning er ikke bevaret. 11)

Knud Henrik Galt var ugift og den gamle slægts sidste mand.

Oluf Krabbe til Nandrup, der var en søn af Eva Ungers første ægteskab med Henrik Krabbe, Damsgård, solgte 1/3 1699 sin arvepart i Viumgård og godt 60 td. hartk. bøndergods for 2500 rd. til Kristoffer Andersen Hvas på Nørholm, der var medarving, idet han var gift med Krabbes halvsøster Birgitte Marie Galt, der først havde været gift med Henning Pogwisch på Skrumsager. Ligeledes købte Hvas den arvedel, der var tilfaldet børnene efter Galts afdøde søster Barbara, som havde været gift med Klavs Unger til Villestrup. Brigitte Marie havde arvet halvdelen, så der må have været over 200 td. hartk. bøndergods. Det lå i S. Vium, Hemmet, Lyne, Lønborg, Borris, Bølling, Brande og Lydum sogne. Udsæden til Viumgård var 32 td. rug, 20 td. havre, 8 td. byg og 4 td. boghvede.

Der var megen gæld både på gård og gods, og den nye ejer var ganske udygtig - undtagen som ødeland og pralhans! Han var søn af Anders

Nielsen og Hedevig Elisabeth Hvas til Søvig, Ovtrup sogn. Han havde også købt Frøstrup (for sine forældres penge), men gik 1706 fallit, og hans gårde gik til tvangsauktion. Han forarmede sine gamle hæderlige forældre, og blev efter deres død fæstebonde på en gård i Vester Debel. Her døde Birthe Marie Galt, Hvas giftede sig igen og endte som tigger, han gik rundt med en træsko på den ene fod og »en slarre« (tøffel) på den anden og med en mælkekande i hånden.¹²⁾

Ved auktionen købtes Viumgård af forvalter over Lundenæs, senere ejer af Bregninggård Chr. Ulrik Schultz, der var meget velhavende. Han var gift med Vibeke Pedersdatter fra Lunderup. Deres malede portrætter ses på et epitafium i Brønning kirke. Allerede 1708 solgte Schultz Viumgård med noget gods til Niels Jensen Bigum (Bygum) for 4.236 rd. Bigum boede da i Tarm.

Han må vel stamme fra Bygum i Rinds herred. 22. okt. 1705 blev han gift med Marie Terkelsdatter, f. 2/3 1686 og datter af hr. Ture Terkelsen. Hun døde allerede 1707, kun 21 år og blev begravet lige neden for kordøren i Hemmet kirke. Endnu findes en noget slidt gravsten over hende som »den hæderbårne Gud- og dydelskede matrone«. De havde datteren Constance, der blev gift med Christen Krarup, Dejbjerglund.

På grundlag af tingbøgernes oplysninger fortælles her lidt fra Bigums daglige virksomhed: Han købte selv en sorthjelmet stud på Lundsmark af Jesper Jensen. Jesper fik 1 mark på købet og »drak Niels Bigum studen til«. Derefter talte Bigum 15 danske mark ud på bordet og sagde: »Tag dem til jer!« Peder Kræmer tog pengene. Senere kom Bigum i proces med kræmmeren, og Jesper blev da bange for betalingen, men slog sig til ro, da Bigum sagde: »I og Peder skal nok få jeres betaling«. - Da sessionen skulle holdes 1710, undveg N. Christensen fra P. Pedersen i Esbøl af frygt for, at han skulle blive taget til soldat. Bigum lyste så efter den borttrømte, han må pågribes, hvor han findes og overgives til det vacante soldaterlægd på Bigums gods. Kort efter stævner han Erik Klit fra Ringkøbing. På Bigums vegne optræder hans svoger Søren Hvid, og næste år stævner han Jakob Jensen i Galgebjerge og Niels Jakobsen i Vium for resterende skyld og landgilde. Kort efter måtte han hjælpe en trompeter i Glibstrup, der sammen med bymændene var sagsøgt for ulovlig tørvegrøft. S. å. sætter han en fæster fra en gård og gør udlæg for gæld, fæsteren protesterer højlig. 1723 får han P. Møller i Kyvling dømt til at betale restancer og afstå fæstet. 1714 må han ligeledes stævne et par mænd for restancer. Året efter var han en tur i Amsterdam. Det kunne ske, han vikarierede for herredsfogden, og jævnlig førte han selv sine retssager.¹³⁾ Han havde flere kongetiender i fæste og tilbød bønderne at være fri

for tienden i kærven, de måtte i stedet for yde korn eller betale efter kapitelstakst. Alligevel kom han 1724 i proces med bønderne i Assing. Hans foged Peder Biørnsen krævede på Hammerum herreds ting, at da bønderne ikke i mindelighed ville betale den resterende tienderug, burde de dømmes til at levere den på Viumgård in natura, betale retsomkostningerne og yde erstatning for tab ved salget i Hamborg, da Bigums faktor dernede havde oplyst, at rugen f. t. kostede en høj pris, men da de havde forsinket afleveringen, kunne man ikke få den pris. Bønderne påstod, at de efter mundtlig aftale ikke var forpligtet til at levere korn eller penge før til fastelavn, og tror, at »den honette mand vedstår og holder, hvad han har lovet«. Sagen sluttede med forlig, bønderne lovede at betale til fastelavn efter hvert års kapitels-takst + 1 mark derover pr. td. rug, og Bigum lovede, at de da skulle få en skriftlig kontrakt på stemplet papir.¹⁴⁾

Stavnsbåndet og militærvæsenet voldte stadig kvaler. Oberstløjtnant Rantzov, Visselbjerg, sendte 4 mand til S. Lauridsens gård i S. Bork, hvor de tog to karle Mikkel og Lars Jensen. De hørte under Grubbesholm gods, og dette var lagt i lægd sammen med Viumgårds gods. Bigum protesterede derfor mod bortførelsen, men har vist ikke fået noget ud af det, da i alt fald Jens på en rejse til Ribe var blevet hvervet (formodentlig presset) til soldat. Det var jo under den store nordiske krig, og hullerne i regimenterne skulle udfyldes.¹⁵⁾

Ved de store kron- og ryttergodsauktioner i Varde 1719 købte Bigum en hel del gods. Han fik 1 gård og 1 bol i Felding, Hammerum herred, 2 gårde i Esbøl, 2 gårde i Vejrup, 1 gård i Nordenå, 1 gård i Odderup, 1 gård i Foersum, 1 gård og 1 øde bol i Tarm, 1 gård i Kyvling, 1 gård i Østbæk, Ølgod sogn, 2 gårde, 1 bol i Ovtrup, 1 gård i Dejrup, 3 gårde i Torbøl, 2 gårde i Gammelgård, 2 gårde i Allerslev, 3 gårde i Nr. Nebel, 1 gård i Præstbøl, 2 gårde i Sædding, Nr. Nebel. Det kostede 3.958 rd. Senere købte han den øde anneksgård i Glibstrup, som kronen havde overtaget for resterende skatter.

Hans anden hustru Karen Jensdatter Augsburg døde 6/7 1719, kun 29 år. Hun var datter af løjtnant J. Augsburg og Lisbeth Nielsdatter, Grauballegård. De havde datteren Kirsten Marie, døbt 11/1 1711. Hun blev 29/5 1729 gift med Søren Sørensen Sterm, der var velkendt som fuldmægtig for amtmanden på Skrumsager. Han var søn af degnen Søren Andersen Sterm og Maren Simonsdatter i Ullits.¹⁶⁾

Bigum havde vel nærmest været afholdt som godsejer, men forholdet blev et helt andet, da Sterm året efter brylluppet overtog Viumgård. Ganske vist fortsatte Sterm med at forbedre og formere godset. Da han 1737 lånte 6.000 rd. hos Henrik Lichtenberg og Hans Kristensen i Horsens, pantsatte han gården og godset, og vi ser, at dette da omfat-

tede 7 gårde og et hus i Vium, 5 gårde 1 hus i Esbøl, 1 gård i Galgebjerger, 7 gårde 1 hus i Vejrup, 2 gårde i Nordenå, 5 gårde 1 hus i Kyvling, 1 hus i Tarm, 2 gårde i Foersum, 1 gård i Gyris, 3 gårde i Østbæk, 1 gård i Kirkebæk, Ansager, 1 gård i Gunderup, Horne, 3 gårde i Glibstrup, 1 gård i Nørhede, der dreves under hovedgården, 1 gård i Langkær, Stauning, i Ovtrup sogn 8 gårde, i Nr. Nebel 4 gårde, i Præstbøl 2 gårde, i Sædding 3 gårde samt Vium vandmølle, ialt 203 td. hartk. foruden hovedgården og Hemmet kirke.¹⁷⁾

Når stavnsbåndstidens godsejere for mange er kommet til at stå som bondeplagere, har en mand som Sterm gjort sit til, at en sådan opfattelse kunne dannes. Han viste sig straks ivrig i at kapre andres bønder og lå i stadig strid med sine egne. Rockstroh giver i sit store værk om den nationale hær en række oplysninger om, hvor hensynsløs Sterm var i at benytte landmilitseren som et probat tvangsmiddel. Vi citerer efter Rockstroh: Sterm siger selv, at »da han 1730 overtog gården, var den så blottet for mandskab, at der ikke var en eneste til gårdfæstning tjenlig karl på den, men alene dovne, gamle fæstebønder og ganske unge utjenlige drenge!« Grunden dertil var efter hans forklaring, at når egnens ungdom var vokset til, og i hjemmet, enten hos forældrene eller hos en husbond, mødte den ringeste »modsigelse«, vandrede de straks sydpå til »Holsten«, hvor de forblev. Han måtte derfor med store bekostninger »gribe godset under arme« for at »enkuragere« fremmede folk af andre proprietærers gods til at fæste hos sig. Han tilbød også en af godsets egne karle, der før havde været soldat, fæste på gode betingelser - siger han - men karlen ville hverken antage gård, eller endog blot tjene på godset, »da han var af et ganske opiniatre gemyt« og fortrydelig over, at Sterms svigerfader i sin tid havde ladet ham indrullere til soldat. Sterm lod så tage dom på karlen, men denne erklærede, at han ville tjene, hvor han selv lystede, eller også tjene kongen endnu engang, og Sterm formåede, trods dommen, ikke at tvinge ham ind på godset. Han forsøgte da, at lade sessionen »overtale« karlen til at gå ind på godset, hvorefter Sterm lod den nu 35 årige karl indrullere til landsoldat for ad den vej at tvinge ham. Ved den første revu, som kongen ledsaget af Løvenørn holdt over den ny landmilitser, trådte karlen frem for kongen og beviste, støttet af sin kompagnichef Linderoth, at han nu havde været soldat ialt i 13 år og efter forordningen kunne fordre sin afsked. Det fik han med det samme og var hermed fri for ethvert krav fra Sterms side. Ligeså uheldig var Sterm med en anden af sine soldater ved den samme revu. Også denne karl havde Sterm ladet indrullere imod karlens vilje, men i overensstemmelse med forordningen for at knække hans trods, da »han var en vidtløftig knægt«, der trængte til

at blive »tilrettesat« for at gøres villig til at overtage gård eller hus. Karlen havde imidlertid den fejl at have »krumme ben« (hjulbenet, hvad der ved militæret dengang var en vederstyggelighed), hvorfor majoren ved mønstringen skubbede ham hen foran Løvenørn, der på stedet kendte ham udygtig. Sterm fremsætter herefter i en klage til Løvenørn en række beskyldninger mod officererne for partiskhed m. m. Løvenørn lod straks foretage nøje undersøgelse i sagen, hvorved det viste sig, at beskyldningerne savnede ethvert grundlag, hvorfor Løvenørn gav Sterm en meget skrap tilrettevisning og pålagde ham »i fremtiden ej med dislige usandfærdige efterretninger at incommode-re«.

En del år senere mødte Sterm op for den daværende overkrigssekretær Lerche, hvem han kendte fra sin fødeegn, med en lignende sag mod to brødre, der efter deres fader havde overtaget en stor hoverifri bondegård. Efter langvarig proces, der kostede Sterm en stor slump penge, lod han under falske foregivender den ene af brødrene indskrive som soldat, skønt karlen var i trediveerne. Han bad nu Lerche om inden den forestående kongerevu at stemme kongen gunstig for sin sag; thi han var overbevist om, at karlen, der var »ublue og dumdristig«, ved revuen ville træde frem for kongen med klage. Lade sagen falde ville han ikke på grund af »konsekvensen« over for sine andre bønder. Sagens udgang er ubekendt.¹⁸⁾

Sterm var lovtrækker af første skuffe, en durkdreven prokurator, til stadighed indblandet i processer, snart for Skrumsager, snart som sagfører for andre og mere og mere for sig selv. Fuldmægtigen på Lindbjerg, Chr. Møller, påstod, Sterm og herredsfogden havde modtaget stikpenge af en kone, der drev ulovligt krohold ved Ølgod kirke, og beskyldte Sterm for at få andet skrevet i tingbogen, end der var vidnet på tinget. Men da Møller ikke kunne bevise det, blev han dømt til at give en undskyldning og betale en mulkt til Ølgod sogns fattige. At Sterm inddrev restancer ved rettens hjælp var vist så godt som uundgåeligt for en godsejer. En hovbonde blev ikke på Viumgård om natten, hvad Sterm havde forlangt, men overnattede hos Anders Byrgesen i Esbøl, der også havde gjort hoveri den dag. Retten kunne dog ikke dømme manden for det, men dømte ham til at betale 2 rd. i sagsomkostninger. Man undrer sig over, at det ikke blev Sterm som sagvolder, der blev dømt til det.

Sterms større og større krav gjorde bønderne modvillige og ulydige. De mødte ikke til det forøgede hoveri. Hans bønder i Nr. Nebel mødte ikke for at køre korn. Han sendte dem da ladefogden med et par vidner for at pante. Curt Christensen sagde da, at husbonden lige så godt kunne tage gården først som sidst, for skulle der køres så mange

ægter, kunne han ikke blive ved den. Hos Frands Ebbesen førte konen ordet og sagde til ladefogden, at han skulle lade det være, der var deres og ikke hans, hvorpå hun greb ildklemmen og slog til ham. Næste akt foregik i retten, hvor Sterm var vant til at boltre sig. Bønderne oplyste, at i 1729 kørte de korn fra Viumgård til Hemmet land (ladestedet) og forrige år mellem micaelis og martini kørte de atter korn til Varde og i februar dette år (1731) atter til Varde og i denne måned til Kirkehøj. Sterm spurgte, om Viumgårds øvrige hovfri og »trælbønder« ikke også kørte korn ud, hvad de ikke benægtede. Sterm oplyste, de 8 Nebelbønder var tilsagt at pløje for »en fattig enke« i Glibstrup (en næsten øde gård, han ville have drevet frem). De udeblev.

Det er især Vester herreds bønder, der er trodsige. En del har nok som fribønder svaret større landgilde og kun skullet yde »villighedshoveri« og enkelte ægter, og har følt sig misbrugt. I 1730 havde de kørt små kampesten til Viumgård, kørt tørv fra Vium hede, for at forrette een dags kørsel kørte de hjemme fra aftenen før, kørte hver 3 læs om dagen og så kørt hjem derfra om aftenen. Tørvene leveres til Bigums svigerforældre, som endnu boede på gården, hvor der var to husholdninger. Desuden havde Nebelfolkene røgtet 2 enge og kørt høet, 8 læs, til Viumgård. Arlig høstede de Nebel-Ovtrup bønder med to folk og kørte 2 læs hø af S. Bork mærsk. De andre havde opsat og lukket de nye diger og lukket om mark, eng og have. De havde kørt Viumgårds eget korn samt tiende og landgildekorn, hvorhen det blev forlangt. Ovtrupperne havde kørt rug og Neblingerne pløjet; i 1726, da Viumgårds lade blev bygget, hentede de samme Vester herreds folk tømmeret i Snoghøj og Kolding. 1727, da Bigum holdt bryllup sidste gang, gjorde de to rejser til Snoghøj efter fruens gods. Nu flyttede Bigums, og Ovtrupperne blev tilsagt til at køre noget flyttegods d. 25. april midt i deres travle sätid. De bad om udsættelse i 14 dage, også for at »fredede bæsterne«, men fik afslag. Så nægtede de, skønt de blev tilsagt 3 gange. De havde ikke rejsepenge, sagde de, Sterm tilbød dem nogle, de nægtede at tage imod dem, han tilbød dem heste, men lige lidt hjalp det. Sterm måtte da leje andre 9 vogne til at køre. Dagen efter, den 26., kom Sterm selv og ville pante og »straffe deres vedvarende opsætsighed«. Laurs Nielsen i Gammelgård tog en skarp spade og huggede nogle gange efter Sterm og hans hest, han har nok været ridende, og den anden bonde, M. Villumsen, trængte sig ind på ham, men en tredje mand gik imellem. Sterm værgede sig med sin stok, men måtte retirere, indtil han drog sin kårde.

Ved nytårstid forlangte Sterm, M. Villumsens søn i sin tjeneste til

påske; det blev nægtet, faderen lejede ham ud til en anden, skønt Sterm ville give lige så meget i løn.

Sterm påstod, han behandlede alle sine bønder godt, og »hans omgang med dem var til deres opkomst«. Hans svigerfader havde virket for at få deres hartk. nedsat, som havde lidt skade af sandflugt og oversvømmelse. Selv havde han købt et bæst på Varde marked for 10 rd. til M. Villumsen i stedet for en, der var død, han havde hjulpet N. Lassen i Vejrup, der fra jul til høst måtte låne korn og stedse solgte sine kreaturer så unge, at de kostede for lidt, og han havde betalt restancer for J. Christensen i Vium, og for Morten Jensen i Langkær med 12 td. hartk. og hoverifri gård havde han i 3 år nedsat landgilden fra 15 til 10 rd., så han kunne sætte bygningerne i stand, og han havde efterladt J. Eskesens landgilde 1 år og forstrakt ham med sædekorn, og han havde tilbudt at udlægge skatter for den karl, der ville ægte enken i Glibstrup, skønt han kunne have fæstet hendes gård ud til andre, som ikke ville ægte hende. Hun har næppe været tiltrækkende! For han udbød hende forgæves!

Til den opremsning af store og gode handlinger, som bønderne kendte og vidste ikke var gaver, men noget, der skulle tilbagebetales med renter, føjede han, at han ikke havde brugt »hug og slag uden de selv i ord og gerning har forvoldt det«. ¹⁹⁾

1934 fortalte en mand i S. Vium mig, at hans bedstemoder Cecilie, gift Lauridsen, født 1836, havde fortalt, at hendes bedstefar havde redet træhest på Viumgård, så han derefter var krøbling for livstid. Min meddeler huskede ikke, hvad proprietæren hed. Der kan næppe være tvivl om, det var Sterm. - Man undres næsten over, det ikke gik ham som Knud Henrik Galt eller nabogodsejeren Jørgen Bramming på Lydumgård, der blev skudt af bønderne.

Da der kom en ny præst til Lunde-Ovtrup, kastede Sterm sig også over ham. Det var hr. Morten Thomsen (Bredsdorffernes stamfader). 1736 irettesatte præsten Th. Jensen, der havde forstyrret gudstjenesten. Han var en af Sterms bønder, og den trættekære mand stævnedes præsten, skønt Th. Jensen var imod det. »Heraf kan man se, hvad kristendom der er i hans hjerte, og hvorledes hans gemyt er, om han kan finde lejlighed til at gøre en fremmed mand fortræd«, skrev hr. Morten i sit svar, og fra prædikestolen sagde han til Th. Jensen: »Hils jeres husbond og sig ham, at I og han er de første, der har ladet mig stævne, men at mit navn dog, Gud ske lov, både i Guds hus, i mit eget hus og uden mit hus står i alle måder i så god renomé som Sterms! Sig ham derhos, at han herefterdags vil skøtte sig selv og holde sig inden sine egne grænser; thi han skal altid finde mand for sig i mig, der hverken frygter ham eller Djævelen!« - Sterm fandt det klogest at frafalde

søgsmålet, og herredsfogden bad præsten, at han dermed ville være »fornøjet«. ²⁰⁾

Med Sterms egen præst stod det endnu værre til. Som kirkeejer opdagede Sterm, at præsten som sine formænd brugte Hemmet kirkes enge uden at betale afgift af dem. Straks anlagde han sag mod præsten, en proces, der varede flere år og var for landstinget 1753. Den langvarige og hidsige strid har vel nok i nogen måde farvet, hvad præsten skrev i kirkebogen ved Sterms død. Men det falder utvivlsomt godt sammen med menighedernes bedømmelse af nådigherren. Hr. Lemvig skrev: »1754 den 19. april døde Søren Sterm, proprietær på Viumgård, efter nogen sygdom og svaghed, som tilsidst steg til raseri etc.; Gud forbarme sig over hans arme sjæl, thi som livet så enden. Han blev begravet lørdagen den 27. april uden ceremoni af betydning. Ingen græd for ham, og ingen længtes efter ham; han fik dermed ende på alle sine processer, og mange fik ro for ham, han giver nu ej mere forargelse, men høster frugten af sit arbejde i livet«. ²¹⁾

Utvivlsomt har Sterm været en dygtig landmand og administrator. I hans og hans svigerfaders tid nåede Viumgård sin højeste flor. I borggården fandtes det sædvanlige trefløjede anlæg med en hovedfløj og to sidefløje, hver på 20 fag. Den store lade havde hestestald på den sydlige side, og stude- og kohus på den nordre. Der var to haver, en lysthave øst for salshuset med frugttræer og desuden en køkkenhave. Der var to fiskedamme, dog ikke med karper, men man købte fisk af Fiilsø og udsatte dem i dammene, der tjente som en slags hyttefade. Der staldedes da 50 stude og 16-20 køer, 6-8 heste og 100 får. ²²⁾ 1743 har han en præceptor, 2 piger, 1 ladefoged, 2 drenge uden løn og en formue på 4.248 rd.

Sterm efterlod sig to sønner, en søn Niels var død 1732. Sønnen Peder Severin boede i flere år på Hannevang i Billum og drev virksomhed som pengeudlåner, mens Tøger Reenberg Sterm blev uddannet som guldsmed i Ribe. Enken overdrog godset til ham ved skøde af 27/9 1756. Hun døde 1759 og blev begravet 30. maj. Tøger Sterm solgte godset allerede 30/4 1758 til Jacob Passau. Godset omfattede da tienderne 21 td. hartk., kirkejorder 8 td., mølleskyld 5 1/2 td., bøndergodset 238 1/2 td. og hovedgården 18 1/2 og kostede 18.000 rd. Tøger Sterm kunne derefter udlåne 5.000 rd. til Simon Andrup mod pant i Bækmark. Han var gift med Gertrud Bundesen, en datter af Rasmus Bundesen på Søvig, hvilken gård og gods han efter svigerfaderens død købte 1762 og forsynede med nye store bygninger. ²³⁾

Med Jakob Passau fik bønderne en mild herre, og han blev snart afholdt. Engang han kom ud til hovfolkene, mens de høstede, sagde han: »Det går let at se på«. En karl spurgte da, om husbonden ikke

havde lyst til at prøve, og han gjorde også et skår, men opdagede nok, at det ikke var så let endda, for siden trakterede han høstfolkene med gammelt øl. 1759 købte han fra Hennegård nogle ejendomme i S. Bork og Henne. Men året efter gik det den anden vej, idet han 14/10 1760 stillede det hele til auktion. Mange bønder købte selv deres gårde. Kirkegodset og en del af hovedgårdens enge blev ligeledes solgt, så eftermanden holdt kun 30 stude, 10 køer samt heste og får. - Passau blev gift i Vejle 30/5 1760 med jomfru *Mariane Vium*. Han døde 1781.²⁴⁾

Passau havde solgt det resterende til oberstløjtnant *Hans Vilhelm Rosenvinge*. Han var søn af provst Rosenvinge, Vissenbjerg. Siden 19års alderen havde han tjent ved militæret, til han 1761 tog afsked som oberstløjtnant. Han var 1. gang gift med *Helena Fisker Svenning*, datter af generalauditør, og 2. gang med *Edel Margaretha v. Gersdorff* fra Riber Kærgård. Det er ikke helt klart, hvordan der egentlig handlede med Viumgård. Det ser ikke ud til, Rosenvinge har fået det hele på en gang. *Lars Salomonsen* og hans søstersøn *Jens Christensen* skulle have købt 1/4 af Viumgård. 1765 stævnedes Lars nemlig sin nevø. »fordi I af egen mægtighed har solgt 1/4 af Viumgård til Rosenvinge, da I dog tilforn efter aftale mellem eders morbroder og eder haver frasagt eder bemt. 4. part i Viumgård med de ord: Lars Salomonsen måtte sælge fjerdeparten til hvem, han ville; I ville ikke have videre med den at bestille. Men desuagtet har I solgt den og til gevinst og profit fået 100 sdl., som Lars Salomonsen vil påstå tilkommer ham«. ²⁵⁾

Lars Salomonsen var søn af Salomon Eskesen i Hallum og overtog 1714 sin faders fæstegård, han havde senere Kvong præstegård i forpagtning og handlede med bøndergårde. Han er formodentlig den Lars Salomonsen, der 1764 købte Hundsbæk til en søn. Der døde han 1781, 92 år gammel. Jens Christensen var selvejer i Torbøl og brændevinsforpagter, søn af Chr. Christensen og Karen Salomonsdatter, Torbøl. Han døde ugift 1808. Rosenvinge købte 1761 Vennergård og Rybjerg i Velling, som han solgte året efter. Måske har han først da fået penge til at købe den sidste del af Viumgård for.

12. feb. 1767 stillede Rosenvinge Viumgård til auktion, hvor provst *Johan Herman Brorson*, Lunde, en søn af salmedigteren *Hans Adolf Brorson*, blev højstbydende med 3051 rd., men provsten overdrog det købte til *Mattias* og *Søren Christensen Torbøl*, der var brødre til den førnævnte Jens Christensen. De har ikke beboet hele hovedbygningen, men lejet en del af den ud til kaptajn *Lütsov*, som bor her 1769. Rosenvinge flyttede til *Frøstrupgård*, som han havde købt 1766. Han solgte dets bøndergods med undtagelse af en enkelt ejendom, for

størstedelen til beboerne, og 1771 solgte han selve Frøstrupgård. Han døde 1779.²⁶⁾

1772 pantsætter de to Christensen'er Viumgård, 18 5/8 td. hartk. med øde bøndergods 1 3/8 td. hartk. til Peder Sterm for 1100 rd. 1787 er der udstykket 3 ejendomme fra hovedgården. De beboes af Bertel Povelsen, N. Olesen og Hans Christensen. Først 1825 adskilles hovedgårdens jorder fuldstændig, men gårdsplads og lade vedblev at være fælles.

1834 har Hans Christensen den ene gård, den anden har Søren Torbøls datter *Else Kirstine*. Hun havde været gift med *Hans Nielsen Sejrup*, der var død 1825. Hun afstod gården til sønnen *Hans Hansen Sejrup*. Sejrupperne var foregangsmænd inden for landbruget, raske til arbejdet og raske i munden og kunne være noget plumpe. Da vagtmester Kloppenborg under treårskrigen optrådte på egnen, fik han hjælp af flere, bl. a. *Sejrup*. Tyskerne opdagede det og ville arrestere ham. Han fik fuldstændig bersærkergang, sprang fra dem, og på en halvild hest for han ud i moser og kær, hvor tyskerne ikke kunne tage ham. Han døde 1863.²⁷⁾

Sønnen *Clemen Sejrup* arvede gården 1866, og 1868 købte han den anden halvgård, så Viumgård atter var forenet. Den havde da 14 1/2 td. hartk. Af de gamle bygninger var der kun en bindingsværks agerumslade tilbage. Arkivet var gået til grunde. *Sejrup* var forlovet med *Lydum møllers* smukke datter og byggede et nyt stort og flot stuehus, hvor han ville føre hende ind som sin brud. Det blev et hårdt slag for ham, da hun hævede forlovelsen og giftede sig med en anden. Det var som noget brast for ham, og han gav sig hen i løssagtighed, endog sådan at tjenestepigerne ikke altid kunne være i fred for ham. Landbruget blev dog passet med samme overlegne dygtighed. I 80'erne holdt han over 200 kreaturer på gården, og i 1893 fik han en af landets første selvbindere, og folk strømmede til fra nær og fjern for at se vidunderet! 1910 brændte gården, og han solgte den for 153.000 kr. til *Lor. H. Pedersen*. Selv flyttede *Sejrup* til Varde: jævnlig besøgte han eksportstaldene i Esbjerg, under et sådant besøg døde han ugift.

Pedersen frasolgte en del jord og udstykkede resten, så der oprettedes 3 nye ejendomme. Hovedparcellen solgte han til *A. Andersen*, der genopbyggede gården. Senere måtte *Pedersen* atter overtage den, men solgte den 1913 til *P. C. Kjær*. 1935 købtes den af *Chr. Væver Thomsen*, der samme år solgte til *Axel Clausen*.²⁸⁾

På *Viumgårds Mark* er der 1834 følgende beboere: *J. Nielsen*, der var »sognesmed«, gårdmand *P. Sørensen*, husmand *A. Gregersen* og væver *H. Jørgensen*. 1844 får *J. Nielsen Smeds* gård mat. nr. 2, *N. Andersens* bol nr. 3 og *Frans Thomsens* nr. 4.

Lundsmark

Omtrent en halv km sydøst for Vium kirke ligger et fredet voldsted ude i mosen i vinklen mellem Østerbæk og en sydfra kommende lille bæk (Sønderengsvad). Voldstedet, en nu kun en m høj, rund banke, er omtrent 12 m i diameter.

1539 fik Christiern Fasti til Vennergård »fordelt Las, som bor på Lundsmark, både for hovedgæld og faldsmål«. ¹⁾ Lundsmark er da nok af middelalderlig oprindelse, men om voldstedet går så langt tilbage er uvist. Det er først i 1600 tallet, man får oplysninger om gården, og da er den til at begynde med kun en fæstegård, som *Henrik Lange*, Oldager, køber sammen med noget andet gods 1624 af *Henrik Bilde*, Tirsbæk, og 1636 sælger han gården m. m. til *Chr. Krag*, Lydumgård. ²⁾

Krag giver sig straks til at indrette en herregård her. Man skulle næsten ikke tro, at han på så sent et tidspunkt bygger borgegård på det snævre voldsted ude i uføret og har ladet den gamle bondegård indrette til ladegård, men som nævnt kender man ikke voldstedets alder. Fra Krag kom Lundsmark med Lydumgård til *Chr. Lange*, Hesselmed, der også holdt den for en sædegård. Han lånte 1652 1000 rd. af *Jesper Holst* i Bøel. Efter Langes død og Carl Gustavkrigenes ødelæggelser kunne arvingerne ikke tilbagebetale lånet og påløbne renter, og 1666 måtte de da udlægge »vores adelige sædegård« Lundsmark, 2 gårde i Lydumhede, Brågård og Eriks bol samt et gældsbevis på restgælden 252 rd. Efter faderen overtog *J. Jespersen Holst* godset.

1671 vidner 24 mænd på tinge, »at for førre og tredve år side, da lod sal. velb. *Christen Krag* til Lydumgård opbygge forbmt. Lundzmarck, udi Vium sogn beliggende, til en adelig sædegård og holdt dug og disk

der på steden med sig og sine folk, og hans velbyrdiges tjenere i forne Vium sogn, Lyne sogn og ellers omkring liggende gjorde ægt og arbejde til forne adelige sædegård Lundzmarck, hvorfor den gode sal. mands tjenere udi bmt. Vium sogn efter da tilforne udgangne nådigste kgl. privilegier vare aldeles quit og fri for skat, og for nogle år siden er bmt. Lundzmarck været beboet med andre, som den har haft udi forpagtning, og haver den altid siden forskrevne tid, den blev bebyggt, været fri for kgl. skatter lige med andre adelige sædegårde her i egnen«. - Årstallet for oprettelsen er rigtig, for 1636 er det en bondegård, og 1638 kalder præsten Lundsmark en herregård.

Det var herredsfogden *J. J. Holst*, der nu var kommet i besiddelse af gården, og som søgte at få den anerkendt som sædegård og skattefri, men det gik ikke. Den regnes i mat. 1688 for en bondegård med fæsteren *C. Hansen*, og den fik 7 td. hartk.³⁾

Derefter er Lundsmark atter kommet under Lydumgård, hvor godsejeren *Fr. Opitz* påstod, at eng og kær syd for Lundsmark var gårdens ejendom, mens beboerne i *Esbøl* påstod, det var fælles, og sept. 1715 gik de rettens vej og indstævnedede mange vidner fra Vium, Galgebjerger, Lyne, Nørhede, Sønderdiger m. fl. De fleste vidnede om, at kvæget var drevet ulast og ukæret i mange år, og der var gravet tørv i Lundsmark hede, mens *Opitz* hævdede, at Lundsmark alene havde drift i kæret. Det var kun *Esbølmænds* brødre og svogre, der havde vidnet om drift og grøft, og de havde ikke sagt, om det var med tilladelse fra Lundsmark, de øvrige vidner var uforståelige, og *Esbølmænd* havde før, for 16 år siden, været tiltalt for forholdet. Han krævede 25 rd. i erstatning for de sidste 10 år og procesudgifterne betalt med 24 rd. Dommen gav *Opitz* ret: *Esbøls* beboere »bør at entholde dennem udi hegnets tid med drift på obenbemeldte åsteder«.

Esbøl gav ikke op. Byens proprietærer: amtmanden, kaptajn *Lasson*, mag. *Serup*, regimentsskriver *A. Rask* og *Bigum* engagerede året efter en sagfører og stævnedede *Opitz*. Blandt andre vidnede en mand, der i to år havde tjent *A. Pedersen*, *Lundsmarks* tidligere beboer, at man vidste ingen skel, og *Esbøl* drev i *Lundsmarks* hede og kær. *Opitz* spurgte, om *A. Pedersen*, der »brugte småkræmeri«, ikke fik betaling, at bønderne f. eks. havde gjort rejser for ham. Manden sagde nej, *Lundsmark* havde ingen »egen« drift uden på dens agre og eng. Andre vidnede, at i svenskens tid drev man, som man ville.

Der blev nu afholdt syn. Herredsfoged og lodsejere, der alle var ude at syne, fulgte vej og fæsti over *Esbøl* mark sydøst fra byen til *Esbøl bys fold**), hvor fæstierne gik en del uden om og norden om folden, længer frem i sydøst, til man møder en bæk, kaldet *Sønderengsvad*,

*) Den må have ligget tæt ved den nuværende *Skolehøjgård*, hvor vejen danner et knæk.

hvor der var en fuldkommen bred overfart, ikke aleneste med vognslager (spor), men og mangfoldige gamle og ny fæstier. Da de kom over bækken, skiltes stierne i 2 - 3 lige store parter; den sydligste gik omtrent lige i sydøst ved en lang sort hedebanke, kaldet *Lundsbrinker* og imod *Sønderkær*. Den tredje part gik fra vadestedet mod nordøst over i hede og kær liggende mellem *Lundsmark gård* og *Lundsbrinker* og ned til mosen *Lundskær*, syd for *Lundsmark*. Nord for *Lundsbrinker* var der »utallig mange gamle og ny tørvesped«, men ingen tørveveje førte derfra til *Lundsmark*. Skelmærker var heller ikke at finde. Opitz påstod, stierne var dannet i de sidste 3-4 år. Et par måneder efter opnåedes forlig »i henseende tids- og pengespilde, men endog for venlighed og oprigtig venskab på alle sider at stabilisere«. Esbølmænd skulle have fri fællig med *Lundsmark beboer*, hver efter deres gårds proportion og hartk. med drift i *Sønderkær*, som begynder syd for vadet ved en eng, kaldet *Iver Christensens eng* sydøst til en grøft *Høl (Hølkær)*, som kommer ud af *Nørhede kær* og går videre gennem *Vium søndereng*, som *Lundsmark* beholder »ensom« for sig selv. Ingen måtte skære tørv i fælleskæret under 2 mark bøde til de fattige i sognet.⁴⁾

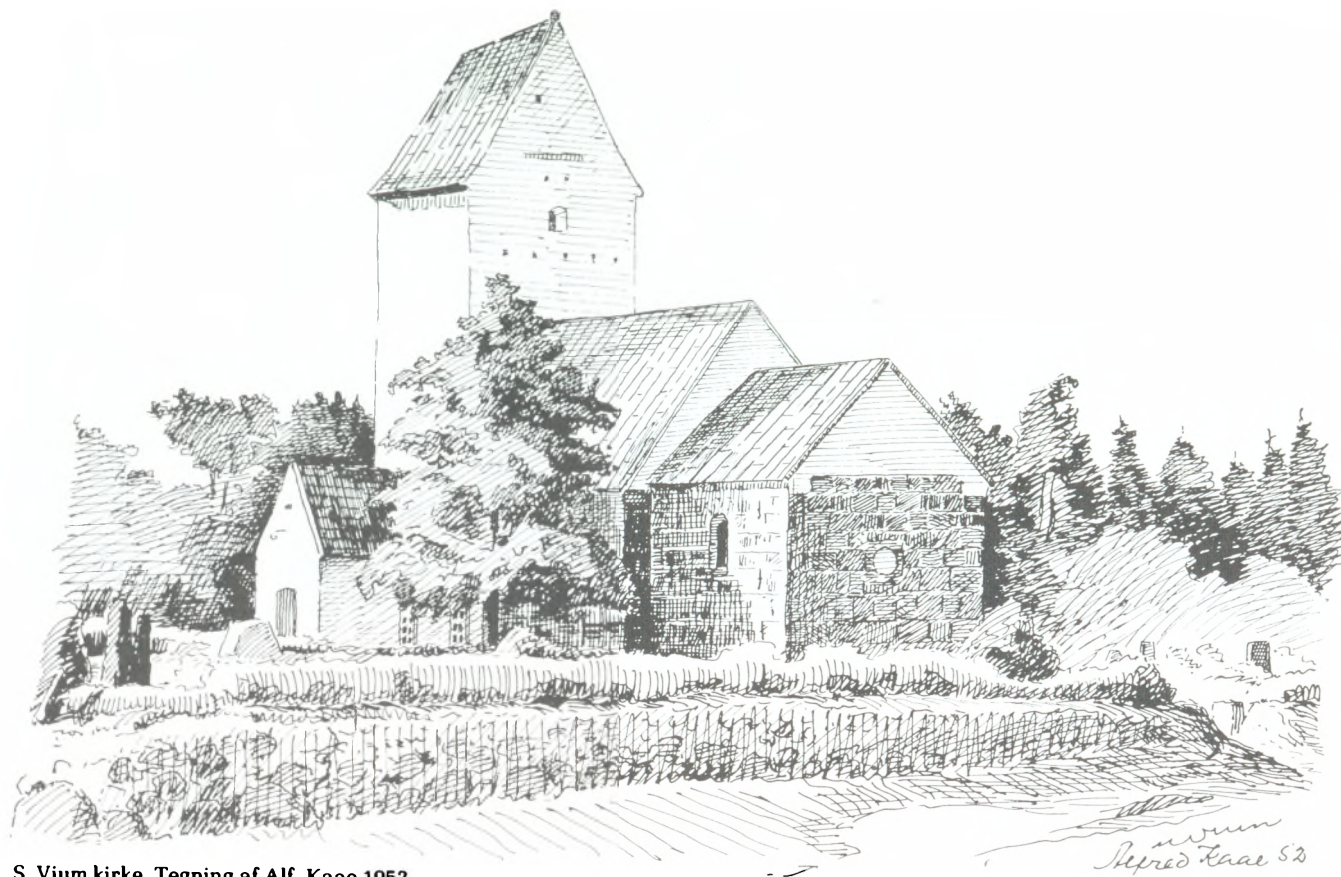
1728 har J. Jensen i *Lundsmark* ikke betalt restancer til forpagteren på *Grubbesholm*. 1730 kaldes fæsteren J. Sørensen.⁵⁾

Sønder Vium kirke

Ret ensomt ligger Vium kirke et stykke øst for byen. Dens kor og skib er romanske granitbygninger med smukt tilhuggede kvadre på skråkantsokkel. De indvendige gavle har på loftet som sædvanligt ikke kvadre, men forskallingen er her muret af rå marksten. Syddøren er endnu i brug, mens norddøren er tilmuret, den står indvendig som en blænding. På nordsiden er et af de små romanske vinduer i brug, et andet er tilmuret i koret, mens et rundt vindue i østgavlen er dannet af to rundbuede overliggere. Tårnet har munkesten for oven, men kvadre forneden, bl. a. en overligger og et par romanske karmsten; det er bygget i sengotisk tid. Opgangen i tårnet sker ad en vindeltrappe gennem en lille fladbuget indgangsdør i spidsbuget felt i en forlængelse af skibet og er muret af munkesten. Tårnet er prydet med savskift og har sadeltag. Det hvidkalkede våbenhus er bygget af munkesten og rå marksten.

Under en større restaurering 1961 ved arkitekt Rolf Graae blottedes rester af et tidligere gulv af røde fliser og munkesten, ligesom man fandt blysmeltegruber ved hver af skibets døre, så kirken har nok haft blytag fra første færd. Det oprindelige alterbord er næsten helt bevaret, også det er sat som kassemur og har forskalling af tilhugne tufblokke, den indre kerne er marksten, granitbordpladen er kun delvis bevaret. Sidst i 1500tallet fik det panel af fyrretræ med smukt udskåret akantusværk, det står nu, som oprindeligt, uden maling.

Den ret høje altertavle har bevaret sin oprindelige staffering, rimeligvis fra 1652, hvilket årstal er malet på dets fodstykke. Einar V. Jensen, der istandsatte inventaret 1945, mener, det er malet af samme mand, som lige før havde malet apostelbillederne på Tjæreborg kirkes bræddeloft. Her ses i tavlens midterfelt et maleri af nadveren. Det er

S. Vium kirke. Tegning af Alf. Kaae 1952.

en forgrovet direkte gentagelse af maleriet i Janderup kirkes altertavle, der atter er kopieret efter Daniele Crespis nadverbillede i Brera-galleriet i Milano, vistnok gennem et mellemed eller et stik. To andre billeder i tavlen viser Jesus i Getsemane og Judas' kys. Øverst vises Golgatha.

Alterkalk og disk er af sølv. En indskrift på bægeret melder: »Salig Knuth Henrich Galtis Arfvinger hafwer gifwet denne Kalck og Disch till Wiumb Kirke 1698«. (Se foran). Fod og skaft stammer fra en kalk fra ca. 1600. Alterstagerne er høje og sengotiske. Fonten er romansk. Dåbsfadet er af messing med Frederik VII's monogram og er stemplet CFK. Et stort ungotisk krucifiks på samtidigt korstræ blev restaureret 1956, og da opdagede Einar V. Jensen udstemninger, måske til en cirkelbue.

Prædikestolen fra 1616 har fem felter med relieffer af Kristus på

Getsemane med Judas-kysset. Peder, der hugger øret af Malcus. Dertil tekst fra Davids 50. salme, v. 19, gældende Judas.

To hermer ved et af prædikestolens hjørner med anker (beskadiget) og vægt, symboliserende tro og justitia, retfærdighed.

korset og de fire evangelister og har på hjørnerne stor-næsedede og -øjede hermer. Den har en indskrift:

»Herrens ord bliver evindelige. I.P.I.

S.M. S.K.M. S.L.C. S. I. O.

Vi er af Gud, hvo, som kender Gud, hører os,
hvilke ikke er af Gud hører os ikke«.

I koret er der en præstestol fra renæssancen. Nyere stolestader har afløst nu forsvundne, der tilhørte den sydvestjyske gruppe med akantus, ruder m. m. Et par er dog bevaret, den østligste har indskriften: »io herre gud i huad du vilt saa ske din vilie w. mit hob til gud alene (an)no 1600«. Der er nyere lysekroner og et orgel fra Horsens, skænket 1923 af Peder Simonsen og hustru, S. Vium. Klokkeren med minuskelindskrifter er fra 1444 og svarer til den i Lyne og er vist udført af en nederlandsk støber Klaves, der også er mester for klokken i Lyne.!)

Kirketienden var 1608 16 ørte. Kirken havde en gård i Esbøl, den svarede 2 ørte korn i landgilde, og dekanen fik »1 mark forbedelse, skovsvin med anden herlighed«. Desuden må kirken oprindeligt have haft endnu en gårdspart eller et bol, da regnskabet nævner, at »Niels Pedersen i Esbell har kirkens ejendom, giver 1 ørte korn, dekanen 1 mk. forbedelse med anden herlighed, som ganger af samme 1 ørte korn«. Bolet er antagelig blevet øde, og jorden da lagt under den gård, Niels Pedersen beboede 1608. Desuden ejede kirken 2 agre og 9 enge, de 6 på ialt 59 skår.²⁾

Der skete flere forandringer med jorden; 1673, da Henrik Müller som nævnt fik skøde på kirken, var der foruden gården 6 bol, endnu et stk. jord samt en afgift af præstegården, som måske havde overtaget nogle af engene. Kirken har dog næppe ejet de 6 bol fuldt ud, men de har brugt kirkens jord. Indtægterne udgjorde ialt 10 ørte rug, 6 ørte byg i tiende, så den har ikke forandret sig siden 1608, og 3 ørte rug og 80 1/2 sk. i jordskyld.

1734 solgte Selio Müller kirken til Sterm og 1761 solgte Passau den til kancelliråd Saxesen, Lindbjerg, der 17. aug. 1764 stillede den til auktion, og da fik sogneboerne den tilslået for 1.415. rd.

I 1700 tallet have militæret samlingsplads ved kirken, hvor soldaternes våbenskabe var anbragt, og uden for kirkegården stod træhesten.³⁾

Lønborg sogn

Nogle sprogforskere mener, at ordet borg er af germansk oprindelse og beslægtet med bjerg, andre opfatter det som et gammelt vandreord i de indoeuropæiske sprog. Her kunne man tro, at den første forklaring er den rigtige, både kirken og den kongsgård (Lønæburgh), der stod her i den tidlige middelalder, rejstes oppe på en naturlig banke. Man mener, disse stednavne stammer fra folkevandrings-tiden. Lønæ er et gammel dansk ord, der betyder skjulested, ikke fordi borgen lå skjult, men for at skjule den, der søgte tilflugt.

Sydligt i sognet ligger Tarm kær med Bredkær og højdepunkterne Brandbjerg og Præstehøj, helt ude ved fjorden Mandbjerg, Køjbanker, Gammeltang og Klinker. Vest for Lønborggård Torsmose og nord for gården Stavsholm og Fårehale sø, en rest af Bøl bæk, og engene Kalvholm, Hareholm, Tanholm, Fuglsand og syd for Varisbøl Fuglekær. På kortet fra 1638 kan man se, at St. Knud, vel Danmarks kongehelgen, har spillet en stor rolle i sognet, St. Knuds kirke, St. Knuds høj og den hellige St. Knuds kilde; flere andre høje havde navn som Nonhøj og Dredhøj syd for Bøel, Store og Lille Anhøj på Lønborg hede, Knudhøj og Sortehøj øst for kirken, Klodhøj ved Varisbøl, Kærhøj ved Styg samt Lushøj og Tihøj ved Tiagre. Ved Torsmose har der måske været en oldtidshelligdom. Ved gravningen skal man være stødt på rester af en kæmpeeg samt en række pæle, tilhørende en stavgård. Navne i nærheden som Lundagre og Lunde tægt vidner om en forsvunden lund. Tæt herved lå den hellige St. Knuds kilde ved den vestlige høj, Knudshøj, på Bøel bjerg. Vilh. la. Cour har gættet på, at denne kilde oprindeligt hed Torskilde og ved kristendommens sejr blev til en St. Knudskilde. Den søgtes af mange syge, men mistede sin lægende kraft, da en mand badede sin skabede hest deri. Endnu i

forrige århundrede var den stensat. I skellet mod øst løber Kurbæk »berømmelig af trolldfolks kiernen«. Mellem Kyvling og Tarm hedder bækken stadig Kurbæk.

1766 skriver præsten: »I Lønborg og Egvad sogne er rug deres fornemste og største avl, hvoraf dog bønderne sjældent avler mere, end i sognene kan fortæres, og ofte ikke nær det, thi de er der meget højt matrikulerede efter deres kornsæd, f. eks. Lønborg præstegård med 15 tdr. 3 skp. 2 fk. 1 alb. hartk., og dertil kan i det højeste ikke sås over 14-15 tdr. rug og 6-7 tdr. byg og ingen anden slags korn, og så får jorden endda ikke nær den hvile, som den højt har nodig. Disse sogne er så højt ansat i matriklen for deres enges skyld, såsom der tildels er nogle gode, både mærsk og gestenge, hvilke dog er stor farlighed underkastet formedelst havflod fra vesten, som i de fleste åringer kommer i den bedste høbjergningstid og tager meget hø bort, som kan være løsnet, og fordærver resten, som står og gror. Byg avles kun lidet i disse sogne, havre og boghvede moksen intet. Det er mest af kreaturerne opdræt, de skal have deres næring. Der falder og undertiden noget fiskeri for dem, som bo nær ved fjorden og åen«. - Endnu i 1800tallet kunne høbjergningen være meget besværlig, hvis regnvejr satte ind; nyslået hø kunne da svømme i knæhøjt vand. Antagelig har man her som andetsteds brugt bærestænger for at få høet op på tørrepladsen. Nogle havde en flad båd, når det skulle samles ind. Flere steder gik hjemkørselen gennem det grenede åløb, hvor vandet ofte nåede over vognkassen. Ved gårdene havde man et strøsted, hvor høet kunne færdigvejres. De store enge var nok værdifulde, men ofte vanskelige. En landvæsenskommission bestemte 1899, at åens løb gennem Lønborg enge skulle reguleres og 1818 td. land hjælpes. Det blev dyrt efter den tids forhold, men vandstanden sank, så endog flere søarealer blev frugtbare enge.

LØNBORG BY

1500 indfører rigsråd Niels Clementsen i sin gældbog: »Ien karl aff Lønborg fløtte til Pali Gødsens pa Nyminne 5 marc, for han ma bygge ther; teste Jes Lønborg«. Nyminde lå dengang nord for udløbet. I 1600tallet havde flere gårde i byen særlige navne. De har nok ligget i byens udkant, ja, Bjerregård lå endog så langt borte, at præsten 1638 kaldte den en enestедgård. Alligevel regnes den senere med til Lønborg by. 1645 efter krigen står dens ene halvdel øde, den fæstes da af C. Nielsen, der gav 10 rd. i indfæstning. På den anden halvdel var fæsteren Birgitte Christenskone. Herefter går navnet af brug. En anden gård hed »Ved å«, og det siger noget om, hvor den har ligget. Den beboes af N. Davidsen, der undertiden beklædte fogedsædet på

birketinget, således i 1645. 1660 bor P. Christensen her. Frømoste var en tredje gård her. 1646 var fæsteren Valborg Lauridsdatter og N. Svendsen, Landgilden var 3 mark 5 sk. 2 1/2 alb., 1 skovsvin, 1 gås og 1 høne, og der svarede både gæsteri og arbejde til Lønborg Bisgård. 1660 er C. Nielsen og N. Hansen her, men C. Nielsens huse er forfaldne og næsten øde. 1664 får Henrik Müller 8 gårde i Lønborg by og gårdene Bieregaard og Frømoste samt 1 bol og 11 gadehuse.

1533 nævnes Nis Michelsen og Nis Riber som birkefogder i Lønborg. 1573 har kronen følgende gårde: L. Jensen med en landgilde på 2 ørte rug, 2 ørte byg, 1 skovvogn og penge af to tofter, Clemen 2 ørte rug, 3 ørte byg, 1 skovvogn, J. Husbann 1/2 ørte rug, 1 ørte byg, 1 skovvogn, 1 toft, Laurids Smed svarer 8 sk. af 1 gadehus og Bertel Jensen 1 mk. De lå ikke under Lønborg, men under Koldinghus. 1599 har kronen til Lønborggård 37 helgårde og 2 bol i sognet, adelen 2 gårde, mester Hans Laugesen i Ribe (biskoppen) 2 gårde, til kapitlet i Ribe 2 gårde og hospitalet 1 gård, ialt 100 decimantes (tiendeydere).

1645 fæster N. Mathiesen en øde halvgård, han allerede boede i, og gav 15 rd. i indfæstning. 1646 fæster C. Nielsen 1/2 gård og gav 20 dl. 1645 får følgende i byen nedsættelse i landgilden. Morten Pedersen, Jep Andersen, Kirsten Nielskone, N. Christensen, C. Pedersen, C. Lassen, Bennet Jensen, Jep Jensen, N. Svendsen, Valborg Thomasdatter, J. Lauridsen, Birgitte Christens (se Bjerregård), Th. Andersen, Jep Jensen og S. Nielsen (15 gårde). N. Sørensen tingede 4 1/2 ort for lejermål med Maren Andersdatter, som han derefter ægtede, og Frans Nielsen ligeledes for Maren Madsdatter.

1660 er her gårdmændene C. Pedersen, P. Christensen Ved å, L. Sørensen samt Birgit Christensens børn på Bjerregård, endvidere l. Sørensen, der ikke længere kan beside sin gårdspart for armod og har opsagt den, C. Nielsen, A. Andersen, N. Christensen, Jep Jensen, der var foged på Lønborg birk, P. Mortensen og Mikkil Mikkelsen, Jep Jensen, Boelde Haurvigs samt bolsmanden S. Nielsen. Desuden lå præstegården og en degnebolig i byen. Ellers hører byen som tidligere under Lønborggård. Matriklen 1688 forhøjer landgilderne ualmindelig meget, den firedobles i reglen, hvad nok må tages som et udtryk for, at man tidligere var sluppet med en meget lille landgilde, sikkert helt fra biskoppens tid, for det var jo »godt at bo under krumstaven«. Gårdene har ofte flere fæstere: 1. P. Nielsen, H. Laursen og Eske Laursen. 2. Morten og M. Pedersen (Bjerregård). 3. H. og Eske Laursen. 4. Morten Jepsen. 5. C. Mikkelsen og Morten Jepsen. 6. Unge C. Nielsen. 7. H. Nielsen og Unge C. Nielsen. 8. C. Jepsen og Laurs Laursen. 9. A. Andersen. 10. Gamle C. Nielsen. 11. C. Andersen (et

Ældre firlænget gård, i baggrunden Lønborg kirke. Tegning af Alf. Kaae 1952.

bol). 12. C. Christensen et gadehus. 13. M. Nielsen, husmand, der desuden selv ejer en eng i Bork marsk.

Lønborggårds hoverireglement 1770 viser, at byens hartk. er udlignet, så er der 6 helgårde hver med hartk. 5331 $\frac{1}{4}$, nemlig, C. Nielsen, H. Mortensen, Mikkel Jensen, Claus Nielsen, C. Mathiasen og Frands Mortensen sammen med N. Nielsen, 8 halvgårde (hartk. 2532 $\frac{1}{8}$): C. Iversen, Simon Christensen, P. Koch, C. Brast, M. Iversen, C. Pedersen, C. Laursen og Jørgen Nielsen samt 7 husmænd med forskelligt hartk. fra 0 til 2 skp. De hedder: Jørgen Smed, Eske Bojlesen, J. Piltoft, C. Olesen, Math. Nielsen, H. Christensen og Dorthe Espens. Hver helgård havde 24 td. sædeland, eng til 44 læs hø, 6 høvder på fællesgræs, svarede 4 rd. 28 sk. i landg. med hoveri, nemlig 1 pløjedag, 2 andre spænddage, 2 gangdage af en karl og 2 af en pige om ugen, en halvgård præsterede det halve både af landgilde og hoveri, et par enkelte gjorde mindre hoveri og betalte ca. 3 rd. i stedet for. 4 husmænd gjorde 1 eller $\frac{1}{2}$ dags ugentlig arbejde i tørve-, hø- og kørnhøsten, ellers var de alle fri.

1787 er her foruden præst og degn fæstegårdmændene Math. Simonsen, A. Pedersen, C. Christensen, C. Madsen, Clemen Nielsen, C. Pedersen, Frands Mortensen, der var sognefoged, Morten Nielsen, C. Christensen, Jørgen Nielsen, N. Hansen, Michel Jensen, N. Clausen N. Christensen og P. Christensen, desuden boede her smed og husmand N. Jensen, husmændene Stephen Espensen, N. Madsen, N. Christensen, H. Jepsen og H. Christensens enke og to indsiddere, der nød almisser. På Præstegårdens mark var der kommet en afbygger, J. Hansen. - 1801 var Clemen Nielsen sognefoged. 1792 havde 10

Chr. Jensen, Lønborg. Branddirektør 1861-87.

gårdmænd hver godt 2 1/2 td. hartk. Foruden hoveri betalte hver 2 dl. 14 sk. i landgilde, 5 andre havde dobbelt så store gårde og dobbelt så store ydelser, husmændene forrettede et ubestemt antal gangdage. Forøvrigt skete der ved denne tid en ny udligning af hartkornet, hvorefter hver gård skulle have hartk. 3330 19/30 og 19/30 af en helgårds hoveri og svare 2 rd. 4 mk. 6 sk. i landgilde. Men det blev atter ændret. - 1834 er gårdmændene P. Andersen, Boile Christensen, P. Thomsen, C. Pedersen, M. Christensen, P. Christensen, H. og M. Nielsen, P. C. Jensen, N. Jørgensen, J. Jensen, C. og M. Christensen, C. Jensen og Th. Nielsen, samt husmændene J. Andersen og P. Jørgensen, J. P. Jeppesen, der også var snedkere, Jesper Stefansen, der var tømrer, C. Ibsen, Sidsel Christensdatter, Math. Jensen, L. Nielsen; i to jordløse huse bor Karen Nielsdatter og Anna Cath. Stefansdatter, endvidere er der fattighuset med 5 almissekvinder, hvoraf de 3 har børn. Pastor Mejner oprettede en ejendom på præstegårdens hede, Mejnersminde. Den kaldtes også Galgebjerg. Måske har her været rettersted for Lønborg birk.

Vi vil kaste et blik ind et af husmandsstederne, der hørte under Lønborggård. Der var 1843 skifte efter en enke Maren Jensdatter. Skifteforvalteren var Casper Fr. Brandt fra Lønborggård, vurderingsmændene sognefoged C. Jensen, Lønborg, og C. Vestergaard, Vostrup, som kurator for en søn kom morbroderen Math. Jensen, Meinersminde, og for datteren en anden morbroder fra Dejbjerg. I dagligstuen stod et bord med skammel og 2 stole, 1 kakkellovn, 1 seng med en

gammel dyne, vår og 2 puder. Der fandtes et stueur, 3 par tekopper, 8 tallerkener, 20 sorte mælkesætter, 1 rød fad, 1 skål, 2 grønne flasker, 9 små medicinflasker, 1 glas, 2 lysestager, 1 rivejern, 1 spejl, 1 regnetavle, 1 gammel testamente, 1 salmebog. I spisestuen hang en tragt, 1 lampe og der stod en ølfjerdning med fod, i køkkenet ildklemme, rist, jernkrog, kar, tønde, strippe, asketrug, smørtrug, jerngryde med låg, sæk, mælkebøtte, øsebøtte og en spand. I kammeret en saltfjerdning, hespe- og garnvinde, malkestol, rulle, pottes, krukker, dejntrug, stol og spinderok. Enkens klæder var 1 hvidt forklæde, 1 kappe, 1 blåstribet hvergarnsskjorte, 1 par sorte strømper, 2 hølklæder, grønne uldne ærmer. I udhuset fandtes hjulbør, på loftet 1 stol, 1 gammel kasse, 1 fjerdningkar, 2 kasser med gammelt ragelse, 1 svinetrug, 1 bøtte, 1 støvleknægt, øse, søgl, krukke, 2 flasker, 2 gamle knive, 1 riskurv og nogle brædder. Kreaturer nævnes ikke, men tingene til mælakens behandling m. m. viser, at der har været landbrug. Under enkens sygeleje er dyrene blevet solgt. En regning fra fattigvæsenet på 4 1/2 mark viser, at hendes kontanter var sluppet op, så formuen beløb sig kun efter vurderingen til 12 rd. Der er sikkert heller ikke vurderet for højt.

Ved matrikuleringen 1844 fik noget præstegårdsjord og skolen, der ikke havde været sat i hartk. før, de første numre, ellers fik man følgende: N. Jensen 4 a, Eskild Nielsen 4 b, C. Jensen 5, M. Nielsen Bonde 6, P. Andersen 7, P. Thomsen 8 a, J. P. Jepsen 8 b, P. C. Skaarup

Lønborg.

9, P. Christensen 10, M. Christensen 11, H. Nielsen 12, P. C. Jensen 13, H. M. Schmidt 14, M. Nielsen 15, J. J. Holm 16, C. Christensen 17, O. Pedersen 18 a, C. Lauridsen 18 b, husmændene Lars Christensen 19, P. Jepsen 20 a, Jeppe Pedersen 20 b, J. Madsen 21, J. Andersen 22, Espen Stefensen 23.

Ved byen lå et teglværk, det solgte også sten til beboere på Holmslands klit, da måtte vognene med stenene køre ud i fjorden til båden. - Gårdejer Laurids Tarp var bankbestyrer for Tarm bank, kommunekasserer og kredsvurderingsmand. Andreas Vestergaard har fået sølvmedalje for landboflid. Lønborg er nu vokset op til en bymæssig bebyggelse.

LAVSTRUP

Lavstrup stammer nok fra vikingetiden og har navnet på anlæggeren, Lave i sit første led.

I 1530erne boede her en betydelig mand Niels Mikkelsen i Lagestrop, han var fuldmægtig for Ludvig Munk, hvis bonde i Kvorup hverken havde betalt indfæstning eller landgilde. Han tog tingsvidne om birkeskellet 1534. - 1637 gav J. Skrædder 8 rd. i indfæstning for et hus, P. Hansen oplod. 1645 fæstede C. Jensen Schouboe 1/2 gård og gav 25 rd. i indfæstning. Han er ikke identisk med birkefogden, der havde halvdelen af en gårds landgilde fri for sin bestilling og afkortedes den anden halvdel for ødelæggelser under krigen, nemlig 2 ørte byg (à 2 1/2 rd.), 1/2 skovsvin (1/2 rd.), 1/2 fødenød (3 ort), 1/2 gås (8 sk.), 1 høne (4 sk.) og 1 mark 5 sk. 1 alb. gæsteri, også de andre bymænd afkortedes det halve. 1646 gav C. Christensen 10 rd. i indfæstning for 2 parter af et bol, C. Wollesen for 2 parter af en gård og P. Jespersen 6 rd. for 1/6 gård. Foruden de nævnte er her endnu en C. Jensen, desuden Th. Lauridsen, Lauge Christensen og Strange Jensen som kronbønder. Seffren Mathisen havde et bol og P. Jespersen og S. Nielsen hver et gadehus. Efter sidste svenskekrig stod C. Schouboes gård øde, både mand og kvinde var bortdøde. Th., C. og L. Lauridsen bebor samme gård. 1664 overtages hele byen af Henrik Müller. 1688 er fæsterne C. Lauridsen, Maren Hans's, J. Christensen, J. Sørensen og to husmænd C. Jepsen og N. Jensen.

I 1753 boede Lønborggårds fisker Godske Espensen i et hus i Lavstrup og havde desuden en øde gårds grund, ellers havde byen 5 gårde og 2 bol. 1769 havde fæsteren Lars Frandsen 15 td. sædeland, eng til 22 læs hø, 3 hoveder på fælles græs, hartk. 3402 1/3, svarede 24 skp. rug, 2 rd. 12 sk. og i småredsel 8 pund smør og i hoveri 1/2 plov arbejde, 1 høstdag, 1 gangdag af en karl og 1 af en pige om ugen, de to andre halvgårde ligeledes (N. Laursens enke og P. Mikkelsen), og for

to helgårde svarede omtrent det dobbelte (O. Sørensen og Mikkel Andersen), 1773 har J. Olsen afløst O. Sørensen, og Gravers Sørensen har enkens part. 1787 nævnes gårdfæsterne C. Smeds enke, P. Hvid, der er gartner, Jep Nielsen, J. Olsen samt bolsmand Math. Christensen og husmændene Th. Pedersen, P. Jessen og N. Vads enke. 1792 er der 5 gårde og 6 huse eller småbol. 1834 er gårdmændene N. Pedersen, Bertel Mikkelsen, S. Martin Thomsen, Eskild Nielsen, N. Lauridsen, P. Jeppesen, husmændene N. Jessen (smed), Morten Iversen, P. Thomsen (skrædder) Morten Jensen, N. C. Thomsen, hos ham bor P. Hvid, der nu er frøhandler og aftægtsmand. 1844 matrikuleres byen sammen med Lønborg: nr. 24 N. Pedersen, 25 Bertel Mikkelsen, 26 N. Laursen, 27 Eskild Hansen, 28 Jeppe Pedersen, sidstnævnte er selvejer, de andre arvefæstere ligesom følgende husmænd: 29 N. Jessen, 30 Morten Iversen, 31 Martin Thomsen, 32 P. Thomsen.

I 1863 blev Hans Vogler Christensens gård vurderet. Der var et godt indbo og et komplet sæt avlsredskaber, 2 heste, 10 køer, 6 ungkreaturer, 10 får, 4 svin. Ind- og udbo var takseret i brandforsikringen for 1980 rd. Der var 18 fag stuehus mod syd og 47 i længerne til de tre andre sider, alle takseret for ialt 2100 rd. Hovedlodden i ager var ca. 20 td. ld. à 230 = 3070 rd., 6 1/2 td. ld. eng à 130 rd., en anden eng à 230 rd., en hedelod 68 td. ld. à 8 rd. Desuden en part i Værnengene. Værnet bortlejedes årligt, og lejen deltes efter hartk., her blev det ca. 14 rd. Ialt sattes gården til 6193 rd. Ejeren købte den 1856 af Lønborggård for 1200 rd., der egentlig kun kunne betragtes som en afløsningssum for arvefæstet. Til byen hører de to gårde Nedergård og Husted.

VOSTRUP

Blandt det gods, Lave Rød plyndrede 1350 nævnes Osthorp. Kinch mente, det var Åstrup, men mest sandsynligt er det Vostrup, da det øvrige gods, der plyndredes, ligger i nabolaget. 1535 skrives navnet Wostrop. Hele byen hørte fra engang i middelalderen under Lønborg Bisgård. 1634 er J. Nissen i Vostrup kirkevæрге, birkefogden C. Christensen bor også her. 1636 fæster C. Christensen 1/3 gård, som Karen Jenskone oplod, og gav 20 rd. i indfæstning P. Mortensen betalte det samme for 2 parter af en halvgård, Johan Mortensen oplod. 1637 betalte P. Hansen 18 rd. af et bol, C. Jespersen iboede, og C. Pedersen 40 dl. af en halvgård, P. Madsen iboede. 1647 fæstede Morten Jensen i Vostrup 1/2 gård og gav 60 rd. og N. Bennedsen et gadehus og gav 25 rd.

Ifølge et syn den 2. december havde Vostrup beboere efter krigen

1645 kun følgende dyr i behold og korn sået, og mange havde ikke nok til at kunne så vårsæden: C. Nielsen havde 2 køer, 1 nød, 1 hoppe og havde sået 1 td. rug, C. Eskesen havde 2 køer, 3 nød, 2 hopper og sået 12 skp. rug, C. Christensen havde 1 ko, 1 nød, 1 hoppe og sået 6 skp. rug, C. Pedersen havde 3 køer, 2 nød, 2 hopper, og sået 2 td. rug, Gert Nielsen havde 2 køer, 3 nød, 2 hopper og sået 12 skp. rug, C. Jørgensen havde 2 køer, 3 nød, 2 hopper og sået 12 skp. rug, C. Jensen Vim havde 2 køer, 3 nød, 2 hopper og sået 20 skp. rug, M. Pedersen havde 2 køer, 2 nød, 2 hopper og sået 1 td. rug, Eske Christensen havde 1 ko, 1 hest og sået 1/2 td. rug, C. Christensen 2 køer, 1 nød, 1 hest, sået 1 skp. rug, S. Tøstesen beholdt 1 ko og havde sået 1/2 td. rug, Jep Jørgensen havde 2 køer, 1 nød, 2 heste og sået 1 td. rug, P. Jensen havde 2 køer, 1 nød, 1 hoppe og sået 1/2 td. rug, Jørgen Hansen havde 2 køer, 1 nød, 2 hopper og intet sået, Bertel Nielsen 2 køer, 1 nød, 1 hoppe, sået 8 skp., Lisbet Christensen havde 3 køer, 3 nød, 3 øg, sået 22 skp. rug, J. Nissen havde 1 ko, 2 nød, 1 hoppe, sået 8 skp. rug, 12 fag hus var bygfældige, Th. Clemmensen havde 1 ko, 1 nød og sået 2 skp. rug, 10 fag hus var bygfældige. Det var kun det halve af den sædvanlige besætning og udsæd.

1660 efter en ny svenskekrig er fæsterne Kirsten Jenskone, Morten Jensen, en gård, sal. C. Jensen fradøde, stod øde, Kirsten Niskone, der havde 2 gårde, Unge C. Christensen, en gård med 3 fæstere Morten Jensen, S. Tøstesen og Knud Madsen, videre nævnes Jep Jørgensen, C. Eskesen, N. Jensen, C. H. Vim, Birgit Nielskone, en gård med M. Haurvig og Kirsten Christensdatter, bolsmændene var C. Christensen, P. Jensen, N. Thomsen, P. Christensen, M. Pedersen, N. Jensen, desuden står C. Eskesens gård øde, da både mand og kvinde var døde, dog er der endnu en ko, og en umyndig pige passer den og gården, desuden står C. Nielsens bol øde, da beboerne er bortdøde, endnu flere af byens ejendomme er »ren øde«, »næsten øde«, forfaldne, »kvæg og heste ren bortagen«. Byen er ikke blot bleven hårdt medtaget af krigens udplyndringer, men de bortdøde familier, enker og sikkert også enkemænd vidner tilstrækkelig om pestens hærgen.

1688 er gårdfæsterne Sidsel Klavsdatter, der tillige har et bol, C. Christensen, der også havde gård og bol, C. Nielsen, der havde to gårde, Juel Jensen, Frands Andersen, Maren Nielsdatter, C. Gertsen, P. Mortensen, J. Bodsens, P. Jepsens, M. Knudsen, Unge P. Christensen, J. Pedersen, C. Christensen. Bolsmændene var Jost Christensen, C. Bertelsen, Gamle P. Christensen og husmændene Erik Laursen, H. Christensen, N. Nielsen og C. Gertsen. 1722 bor birkeskriver Nis Christensen her og 1743 birkeskriver Morten Sørensen. Der var da 18 gårde, 4 bol og 7 huse, flere af beboerne drev dele af Fjerbæk.

1773 er fæsterne S. Jepsen, J. Nielsen, J. Klit, Stephan Espensen, Lars Christensen, N. Pedersen, Mogens Christensen, C. Christensen, C. Dynesen, C. Andersen, Morten Henriksen, C. Clausen, J. Dynesen, M. Clausen, P. Knudsen, P. Christensens enke, Espen Godskesen. Gårdene har måttet afstå jord til bolene. - 1787 nævnes gårdfæsterne: J. Christensen, S. Jepsen, Mogens Christensen, C. Jensen, N. Christensen, C. Andersen, P. Knudsen, M. Clausen, J. Nielsen, Eske Bojlesen, C. Clausen, N. Pedersen, C. Nielsen, Erik Christensen, C. Eskesen, Henrik Bojlesen, C. Pedersen, Espen Godskesen, Boj L. Nielsen, J. Madsen, C. Jensen, P. Madsen, M. Nielsen, Lauge Pedersen, Iver Christensen, C. Christensen, S. Bojlesen, N. Christensen, N. Madsen, C. Pedersen, H. Pedersen, P. Christensen, C. Jessen, Poul Andersen, J. Nielsen, samt husmændene N. Svass, N. Bojlesen, der tillige var bondeskrædder, smed Jep Hansen, bolsmanden N. Nielsen, Jeremias Andersen, der var 75 år og fik almisser, C. Dinesen, C. Pedersen, Frants Gertsen, S. Beih, C. Graversen og C. Christensen, der fik almisser, S. Hansen, C. Mathiesen, M. Brøjnings enke og Th. Pedersen endvidere indsiderne H. Vads og Michel Pedersens enker.

Her nævnes 35 gårdmænd mod 17 i 1773, det vil dog ikke sige, at der nu er blevet så mange gårde, men at der på flere af gårdene bor to eller flere fæstere. 1792 er her nemlig 18 gårde foruden husene, hartkornet er udlignet, så hver gård har 4401 5/6, ved udskiftningen blev det til 4222 og landgilden 4 rd. 4 mk. 4 sk.; de 11 husmænd fik nemlig tillagt noget mere jord. 1818 havde Lønborggård endnu 18 gårde og 11 huse i byen, men nu køber nogle deres fæstegård i selveje, så 1824 havde Lønborggård kun 9 gårde og 11 huse i byen.

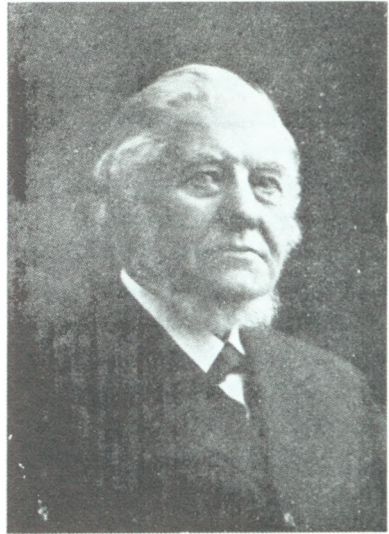
1801 var der skifte efter afgangne Kristen Andersen hos enken Elisabeth Pedersdatter. Børnene var Peder, der var soldat, Anders og Jens, Ellen, Anne Marie, gift med J. Jørgensen i Fåruphuse ved Jelling, og Sidsel. I dagligstuen stod et fyrretræsbord med skuffe, 1 skammel, 3 stole (en fast bænk langs muren nævnes ikke, men har sikkert været der), en jernbilæger til 10 rd., messingstrygejern, stueur, et par messing lysestager, 6 glas, 11 flasker, 1 »blækmål«, antagelig pottemål af blik, lysesak, mangletøj, børste, 4 tintallerkener, 60 lermælkesætter (jydepotter), 2 tinpotter, 1 messingkop, 12 træ- og hornspiseskeer, 4 knive, 3 gamle bøger, to senge hver med 2 dyner, 3 puder, 2 hølklæder. I storstuen 1 seng med samme udstyr, 1 gammelt bord, hespe- og garnvinde, 2 spinderokker, 2 trælkander, 1 do. af blik, afdødes kiste med 1 hat, 1 »hatlue«, 1 grå og 1 blå kjole, 1 blå og 1 brun vest, 4 undertrøjer, 2 brystduge, 3 par bukser, 3 skjorter, 3 huer, 1 rød »hatslag«, 2 halstørklæder og 2 par strømper. Køkkenet rummede et godt udstyr, bl. a. 2 jernfade, 4 sorte gryder, 1 loftstige og

1 brygkedel. I kammeret 3 skæggemænd, 1 anker m. m. Besætningen udgjorde 7 køer, 4 stude (solgt for 77 rd.), 9 får med lam, desuden var der noget håndværkstøj. Heste, avlsredskaber og bygninger nævnes ikke. De er nok regnet som nødvendige til gårdens drift. Men boet ejede en eng i Vostrup, købt 1794 for 170 rd., den sattes nu til 200. Formuen var ialt 490 rd., men der var en gæld til Jermin på 173 rd., datteren havde løn tilgode for 1 år, så passiver, begravelsesomkostninger indbefattet, udgjorde ialt 190 rd. Nettoformuen blev da 300 rd. Enken beholdt gården.

1834 er der 18 gårde og 17 bol eller huse. Mange beboere har binæringsveje. Husmanden P. Olsens hustru var således drejlsvæver og havde to væverpiger i sin tjeneste, 3 husmænd var tillige snedkere, 2 var skræddere, og Henrik Jensen havde både en mandlig og en kvindelig

Storstuedøren på Bjerpegård i Vostrup.

Vandinspektør Palle Sørensen Fløe.

skrædder på værkstedet. A. Christensen var sognefoged. - 1844 får arvefæsterne følgende mat. nr.: C. Christensens enke 33, C. Nielsen 34, P. Nielsen 35, J. Thomsen 36, Mogens Christensen 37, C. Jensen 38, C. Iversen 39, Jens Fløe 40a, Mikkøl Eriksen 40b, Knud Bojsens enke 40c, N. C. Thomsen 40d, J. Eriksen 41, M. P. Christensen 42, A. Madsen 52, C. Nielsen enke 53, Henrik Jensen 55, P. Pedersen 56, Jeppe Bojlesen 57, C. Jespersen 58, P. Bertelsen 59 samt selvejerne P. Christensen 43, Jeppe C. Rabek 44a, C. Jensen 44b, H. Laugesen 44c, Jeppe Christensen 44d, A. Nielsen 44e, C. Andersen 45, H. Christensen 46, N. C. Knudsen 47, C. Nielsen 48, Bojle Pedersen 49, M. Pedersen 50, P. Nielsen Snedker 51 og Eskild Christensen 54. - Foruden Bjerpegård i Lønborg blev dette navn efter Udskiftningen også knyttet til en af gårdene her. Den ejes nu af Martin Nielsen, hvis hustru »Trine fra Vostrup« er blevet landskendt.

Ifølge sagnet skulle *Fløe-slægten* nedstamme fra en svensk rytter, som 1658 havde forvildet sig fra sin afdeling og var kommet til Fløe i Brande sogn, hvor han blev gift med gårdmanden Chr. Pedersens datter og blev stamfader til en talrig efterslægt, der i kraft af medfødte evner kom til at rage op over flertallet af deres samtidige standsfæller. Til denne slægt hørte *Jens Pallesen Fløe*, født 27. nov. 1800 i Kollund, Rind sogn, søn af gårdmand Palle Fløe. Han blev gift med Anne Borup Esmann, en provstedatter fra Ølgod. De boede først på Lindbjerg og derefter i Vostrup. Han var stiftslandinspektør, landvæsens- og tiendekommissær i Ringkøbing og Ribe amter, i 12 år formand for sogneforstanderskabet for Lønborg og Egvad og i over 30

år i bestyrelsen for Tipperne, og han var medlem af den grundlovgivende rigsdag og blev kammerråd og senere justitsråd. Som gammel blev han så fed, at der blev sagt, at han i de senere år ikke kunne se sine egne tæer, maven spærrede udsigten! Han kunne godt lide »helaftenspuncher« af den »forlængede slags« med skiftevis vand og rom. Han har skrevet enkelte småstykker, bl. a. det morsomme »Træk af Natmændenes Liv«. Jens Fløe døde 1878, fru en 1868. Ægteskabet var barnløst, men de tog to af hans broders, folketingsmand og husmand Søren Pallesen Fløe's børn til sig, nemlig *Palle Fløe*, f. 7. sept. 1839, og *Margrethe Fløe*, f. 26. april 1844.

Justitsråden tog sig faderligt af dem, men gav dem ikke nogen uddannelse. Palle udførte alle slags landinspektørforretninger for ham, men havde ingen eksamen, så han senere måtte ordne sig med andre landinspektører, og først da han op i årene blev amtsvandinspektør, kom han i sikre kår, men han var velbegavet og interesseret både i nutidens og fortidens forhold og kunne optræde med værdighed, og han satte ikke sit lys under en skæppe. I mange år var han kasserer for Værnengene, disses interessenter rejste en mindsten på hans grav på Lønborg kirkegård efter hans død i 1916. Sammen med dr. O. Nielsen skrev han historiske efterretninger om herredets fleste sogne, ydede bidrag til Feilbergs Jyske ordbog og skrev 13 artikler i Hardsyssels årbøger, hvorfor også nærværende bogs forfatter står i taknemlighedsgæld til ham. Han udnævntes til justitsråd. - Søsteren Margrethe boede i det lille hus hos sin ugifte bror. Hun var velbegavet og vittig og overmåde flittig og udførte fine broderier for københavnske firmaer, og endnu går der frasagn om, at hun leverede broderier til paven. Det drejer sig om en foræring fra danske katolikker til et jubilæum. Hun døde 12. april 1909.

Lars Bech Pedersen, født 1872, havde mange tillidshverv, var bl. a. næstformand i sognerådet i mange år og kasserer i Lønborg sparekasse. Niels Chr. Nielsen, født 1890 var kasserer for sogneråd og brugsforening og forligsmand i Bølling-Nørre herreder.

Til Vostrup hører nogle nyere bebyggelser eller navne: Vesterby, Klynge, Søgård, Vostruphede og Skaven. Skaven, »Skaw«, er først bebygget efter midten af forrige århundrede. 1936 byggedes en sommerrestauration ved fjorden, Skavenhus, senere er yderligere sommerhusbebyggelse kommet til. Skav eller Skaven betyder »noget, der er afskrabet«, pottekonerne havde en skavkniv til at skrabe jdepotterne med. Skav var også navn på den afskrællede bark og kviste, der brugtes til kreaturfoder. Det vil ikke sige, man har hentet den slags foder her, men man har fundet jorden afgravet, mager. Flere steder i Vestjylland bruges dette stednavn.

Vostrup.

FJERBÆK, STYG OG MØGELGÅRD

Fjerbæk blev en tid skrevet *Firbæk*. Fløe og O. Nielsen skriver, at bebyggelsen har navn »af 4 bække, som strømmer gennem byens jord«. Imidlertid er der den usikkerhed derved, at i og j brugtes i flæng. Vi kan bare tænke på I. C., der hed Jens Christian. 1638 skriver præsten navnet *Fierebeck*.

1647 er her en gård med Sidsel Espens og Godske Lauridsen som fæstere samt to bol med J. Mortensen og J. Andersen og et gadehus, som C. Olufsen fæstede 1648, han boede vist i huset og kaldtes C. Snorer. 1660 er M. Pedersen og C. Jessen på gården, af bolsmændene Boj Christensen og A. Jensen er sidstnævnte forarmet og stedet næsten øde. 1664 overdrages *Fjerbæk, Styg og Møgelgård* sammen med Lønborg Bisgård til Henrik Müller. 1688 har P. Madsen og Jørgen Jepsen gården, Anker Jensen og Bojle Christensen bolene, gadehuset er forsvundet. 1729 udbydes gården i fæste efter en brand »på billige og tålelige konditioner«, men ingen meldte sig. Måske er det ved den lejlighed, at noget af *Fjerbæk*, antagelig det ene bol, blev drevet af Vostrup, for 1743 nævnes kun et bol. 1773 er P. Eskesen her, 1787 gårdmanden Aksel Pedersen, bolsmændene J. Jepsen og J. Mortensens enke, huset overtages af C. Klit, og ved udskiftningen tillægges det mere jord. 1824 er her 4 huse foruden gården. 1834 er gårdmanden P. Christensen og husmændene Knud Bojsen, P. Andersen, P. Samuelsen, S. Pedersen (også skrædder), Morten Mathiasen, N. Christensen (også

snedker) og Knud Jensen. 1844 har arvefæsterne P. Christensen mat. nr. 60, Knud Jensen 61, Morten Mathiesen 62, S. Pedersen 63, N. Christensen 64. Den førstnævnte er gårdmand, de andre husmænd. Styg. 1489 var Nis Persen i Stygh tingsvidne på Lønborg birketing. 1581 sælger L. Christensen i Styg 500 tørrede hvilling til Lensmanden. 1637 fik Chr. Nielsen sin tiende fri, fordi han var birkefoged, den udgjorde 1 svin, 1 fødenød, 4 rd. 2 mark. 1647 havde Palle Nielsen og Strange Jensen gården. 1660 er Palle forgældet og i armod. 1688 får Boj Strangesen og C. Laursen hartk. 12.020. 1743 er Styg delt i to lige store gårde, hvor Morten Pedersen og P. Jacobsen er fæstere, 1787 Morten Pedersens enke og P. Jacobsen, 1834 Morten Hansen og C. Andersen. 1844 får P. C. Mortensen mat. nr. 65 og Morten Hansen 66. Møgelgård. Møgel betyder stor, så navnet er det samme som Storgård. Den lå vestligst i sognet og nævnes 1618, da fæsteren N. Christensen dømmes til at betale 3 »fuldgørende sølvrd.« med renter i 10 år, som han nægtede at skylde. 1647 er fæsteren L. Terbensen, hvis landgilde og gæsteri er 1 ørte rug, 1 ørte byg, 4 mark, 1 skovvogn og 1 fødenød. 1660 er Anne Lauridskone fæster, men der er en mand med navnet L. Terbensen i gården. 1688 er det Torben Lauridsen, 1721 nævnes P. Hansen, 1773 P. Christensen, 1844 ejes Møgelgård af Laurs Christensen, mat. nr. 67. Hartk. er uforandret siden 1688.

BØEL

Bøel er et usammensat navn ligesom Bøl i Angel. Grundlæggelsen er nok et enkeltmandsforetagende, ikke en kollektiv udflytning, men bebyggelsen er anlagt på udjord eller fælled. Oprindeligt må ordet betyde det samme som bol, en gård så stor, at den kunne give en fri bonde underhold. Her har der meget tidligt været flere gårde. Bebyggelsen er vel omtrent så gammel som torperne.

Bøel nævnes langt tilbage i middelalderen, nemlig da biskop Kristian 1298 opretter Puggård i Ribe til underhold for 20 fattige peblinge, der egner sig til studeringer, da kirken især må sørge for dem, »som lægger sig efter gejstlig kundskab for at tjene kirken«. Peblingene skulle føre et fællesliv efter særlige regler. Kristian skænkede da Puggård »alle vore ejendomme i Bøle«. Han var adelig og spillede en betydelig rolle både på det kirkelige og det politiske område ved sin store dygtighed og gavmildhed. Gaven gav altså et hjem til »de fattige skolarer i Pukætoft«. Desuden blev der i begyndelsen af 14. århundrede givet 9 mark til jomfru Marias kapel i domkirken. Ved reformationen er det gejstlige gods inddraget under kronen sammen med Lønborg Bisgård. 1536 stævner Las Jensen i Bøel Clemen Christensen i Stavning, han skal møde for kongen i Ringkøbing, fordi han havde lokket Las'

datter. 1611 skriver kongen til Gersdorff på Lønborggård, at den *Christen Lassen*, som boede i Bølle under Lønborg Bispegård, og som han havde ladet dømme fredløs, fordi han ulovligt brugte den gård, han var dømt fra, opholder sig stadig i egnen og truer med at »vedergøre det« (gengælde, hævne sig). For at han kan blive straffet til advarende eksempel, skal han bemægtige sig ham og sende ham velforvaret til Frederiksborg slot. Det er dog måske samme Chr. Lassen Bølle, der havde lånt 20 rd. af præsten Per Høst i Nr. Nebel, men som præsten måtte søge rettens hjælp for at få pengene tilbage. 1623 lod han ham »beslå i Kærgård birk«, dvs. han måtte ikke forlade dette birk, før gælden var betalt. Han blev da dømt til at betale sin gæld med 3 års renter. - Ved denne tid opdyrkede Bøelmænd hedejord »sønden Vostrup møllevej«, der blev opbrudt mindst 4 agre til hver gård.

1624 mente man, Anne Jensdatter havde givet J. Andersen en heksekrik, så han tog hendes datter Sidsel til ægte. 1634 bor Lønborggårds tidligere skriver H. Jensen her. S. å. nævnes Oluf Christensen, N. C. Bjerregaard og P. Jørgensen som kirkenævninger. 1648 gav N. Lassen 40 rd. i indfæstning af den halvgård, han havde overtaget.

Da Iver Vind var lensmand på Lundenæs, satte han *Jesper Hansen Holst* til at tage vare på fiskeriet i Skjern å. Da Holst ikke fik løn for opsynet, fritog kongen ham for hoveri og ægt til Lønborggård. Som vi har set, blev Jesper og hans hus udsat for forgørelse. Han var rig. 1652 lånte han 1000 rd. til Chr. Lange på Hesselmed, og da dennes arvinger ikke kunne betale lånet tilbage, måtte de 1666 overdrage ham Lundsmark med en del bøndergods, og det var ikke det eneste, han overtog fra adelsmænd, der var kommet i bekneb under den ulykkelige krig. Erik Juel, søhelten Niels Juels fader, havde lånt penge hos ham, og Juels arvinger måtte overdrage ham 2 gårde i Gammelby ved Hundsbæk til dækning af gælden. Imidlertid blev Jesper hjemsogt af ritmester Rasmus Ulfeld og »medhavendes« folk. De tvang Jesper til at give købebrev på gårdene. Jesper fik senere hjælp af sin husbond Henrik Müller, der attesterede, at Ulfeld havde udsat ham for overlast. Ulfeld må have overgivet gårdene til Kronborgs lidet hæderlige forsvarer, oberst Beenfeld, for Jespers søn, herredsfoged J. J. Holst lægger 1681 sag an mod Beenfeldts enke, der forøvrigt dengang lå for døden, og krævede bevis for, hvordan hun var kommet i retmæssig eje af de to gårde. Det kunne hendes sagfører ikke klare, og gårdene blev da Holst tildømt. Jesper var død dengang. Dommen bekræftedes senere af landstinget, og to selvejerbønder i Malt herred udvise Holst jorderne. Også Th. Berthelsen i Forsomho havde lånt penge, som

Jesper i 1667 krævede tilbagebetalt, skønt Thomas påstod lånet var 20 år gammelt, og han havde givet ham både penge og adskillige varer. I 1645 er der 11 gårde, 1 bol og 3 gadehuse i byen, på 8 gårde er der 2 fæstere på hver. Følgende har kun den halve besætning i behold og kun sået den halve rugsæd: S. Nielsen, Maren Hanskone, Jøs Andersen, A. Mortensen, N. Christensen, N. Laursen, Henrik Nielsen, Th. Mortensen, N. Mortensen, J. Pedersen, A. Giødsen, P. Jørgensen, C. Sørensen, P. Hansen, Jørgen Hansen, Inge Lauridskone, Sidsel Jepsdatter og husmanden A. Christensen. De havde ikke korn nok til at så vårsæden. 1647 måtte Anne Gjødes betale 6 rd. for lejermål. 1648 betaler N. Sørensen 15 rd. i indfæstning af 1/2 gård og Mikkel Mikkelsen 4 1/2 ort for lejermål med Mette Mikkelsdatter, han siden ægtede.

Efter Carl Gustavkrigen står det meste af byen »forgældet, forarmet og næsten øde«. Det gælder følgende gårde med to fæstere på hver: P. Jensen og Tonnes Pedersen, N. Sørensen og en medfæster af samme navn, Jesper Pedersen og C. Jessen, N. Nielsen og Kirsten Lauges, N. Brorsbøl og Jes Andersen, desuden er Kirsten Lauges på et bol forarmet. Jesper Holst har klaret sig bedre, ligeledes S. Nielsen, A. Gjødese, og også følgende gårde med to mænd på hver Iver Hansen og J. Pedersen, A. og N. Nielsen, N. Bjerregårds enke og N. Lauridsen. - 1688 er her 11 gårde og 2 bol eller huse: C. Nielsen og L. Madsen, C. Jespersen og P. Bang, C. Christensen og P. Jensen, C. Laursen og Morten Pedersen, N. Christensen og J. Andersen, S. Nielsen og Morten Sørensen, S. Christensen og N. Laursen, C. Froemose, P. Nielsen og Villads Jensen, Simon Christensen, N. Nielsen og N. Laursen samt på bolene N. Laursen og Maren Christensdatter.

I 1902 fandt man en sølvskat fra 1600tallet nedgravet i jorden ved Nørregård; den var dog nedgravet efter svenskekrigene. Der var 8 dansk-norske sletdalere (1653-79), 3 nederlandske gylden (1628-72) og 4 sølvringe. Fundet synes at tyde på, at egnen også dengang stod i forbindelse med Holland.

1743 er gårdene delt, så der nu er 17 gårde og 3 gadehuse. 1773 er 16 gårde gjort lige store på godt 2 td. hartk., og en er dobbelt så stor, på den er Lauge Nielsen fæster. 1787 er de 17 gårdsfæstere Lauge Nielsen, J. Madsen, C. Jensen, P. Madsen, M. Nielsen, Lauge Pedersen, Iver Christensen, C. Christensen, S. Bojlesen, N. Christensen, N. Madsen, C. Pedersen, H. Pedersen, P. Christensen, C. Jessen, Poul Andersen, J. Nielsen og husmændene C. Mathiesen, Th. Pedersen samt Mikkel Pedersens, M. Bregnings og C. Riis' enker. 1812 har Lønborggård stadig 17 gårde og tillige 4 bol her. 1834 nævnes 19 gårdmænd, af disse er C. Laugesen tillige tømrer, der er 4 husmænd,

heriblandt M. Christensen, der også er murer og hjulmand og A. Andersen, der både er husmand, murmester og skolelærer, altså fuldkommen af Blichers slags, men det tilføjes, at han og hans kone Maren Jensdatter nyder almisser til deres mange børn, der var dog kun 6. En af gårdene hed Tiagre.

1844 er de fleste beboere arvefæstere: J. Olesen med mat. nr. 68, A. Poulsen 69, C. Lauridsen 70, Lars Nielsen 71, M. Pedersen 72, Laue Nielsen 73a, L. C. Lethager 73b, M. C. Pedersen 73c, M. Jensen 74, J. Madsen 75, H. Nielsen 76, Bojle Sørensen 77, C. Pedersen 78, Laust Jensen 79, H. Madsen 80, Bojle Stephensen 81, P. Christensen 82, P. C. Holm 83, Morten Larsen 84, Lauge Christensen 85, Bertel Christensen 86, A. Poulsen 87 og J. M. Bek 88.

VARISBØL

I modsætning til Bøel var Varisbøl i lange tider en enkeltgård. 1540 pantsattes den sammen med Lønborg birk. 1634 bor birkefogden P. Hansen her. 1647 er der 4 fæstere N. og J. Nielsen, O. Christensen og P. Nielsen. 1660 er P. Nielsens 1/3 næsten øde, de to andre fæstere er Oluf Pedersen og N. Nielsen. Skønt gården ikke var en selvejergård, var dens gæsteri og landgilde ringe, 4 mark og 1 skovsvin, derfor fik hartk. en vældig forhøjelse ved landmålingsmatriklen, nemlig til 6737. 1664 får Henrik Müller gården. 1683 kan den græsse 24 høveder. Der var 1696 strid om, hvorvidt Varisbøl hede lå inden eller uden for Lønborg birkeskel. Skønt Varisbøl en tid først i 1700tallet siges at være 2 gårde, kaldes den dog 1766 »en enlig gård, der ligger til sønder i heden«. 1787 er fæsteren H. Jensen, kaldet Juel, han var nok hævet over bondestanden. Det ses også ved skiftet efter hans søn H. Hansen 1810, der kaldes tjenestekarl. Broderen Jens Hansen har gården, en anden broder Th. Hansen er i Tarm Møllegård. Den unge mand havde været ualmindelig godt udstyret med tøj, han havde 3 hele sæt med kjole, vest og bukser, nemlig et blå, 1 grønt, 1 brunt og et sæt med brun kjole, grøn vest og bukser, desuden 2 blå veste, 1 stribet trøje, 2 par læderbukser, 1 stribet og 1 hvid undertrøje, 2 sribede og 1 hvid brystdug, 1 læder brystdug, 1 hætteslag og 1 hat, 4 par strømper, 1 rød hue, 1 par sko med spænder, 1 par knæspænder, 4 klædestykker sort, rødt, brunt og blå, 1 hattehue, 2 hvide kraver, 1 par vanter, 1 par »soller«, (seler?), 2 hørgarns skjorter, nok 1 skjorte; han havde en pibe og tobaksdåse, en salmebog og en kiste.

Omkring 1800 var der kommet et hus, hvor der 1834 boede en husmand og snedker J. Nielsen. 1844 får arvefæsteren H. Jensen mat. nr. 89a, J. Nielsen 89b, S. Christensen 89c.

Seprid Kaae. 52
Varisbøl. Tegning af Alf. Kaae 1952.

KYVLING

Kyvling hører til den store gruppe af danske stednavne, som ender på -inge, i Jylland -ing, og som indeholder en del navne, der regnes for de ældste. Da her er kommet et l med i -ing, er Kyvlingnavnet nok noget yngre, dvs. efter folkevandringstiden.

I 1600 tallet var bymarken delt i 6 tægter, der besåedes 3 år og hvilede 3. Det var Hulebjergsti-, Lunde-, Bjerger-, Kådbøl-, Horsted- og Kjeltringdigetægt. Nogle agre hed Venningagre, Ankulagre, Anbjergvej og Himmesmose. Ved åen omtrent øst for byen lå »Kyvling Færge«, hvor der nok i sin tid havde været overfart. Herudfor havde løbet i gammel tid to grene: Bøelfærsund og Østerfærsund. I Bøelfærsund fiskede bønderne fra Kyvling Færge til Skjernbro.

Ridder Kristjern Pæsz, der døde 1318, havde bl. a. stiftet et kapel i Ribe domkirke og i dette en daglig messe. Til lønning af kapellanen ved dette havde ridderen bl. a. skænket en gård i Kyvling, som han vist selv beboede som en hovedgård, for bryden (Forvalteren eller forpagteren) skulle tilsvare en besætning til 40 mark og 2 læster korn, og han gav en årlig afgift på 28 mark. Efter Pæsz' død er gården blevet en almindelig fæstegård. Stiftelsen er sikkert »lille Vor Frue kapel«, en jordebog 1669 oplyser, at det bl. a. har en gård i Kyvling.

En af bymændene, en selvejer, der hed Jens, deltog i Klementsfejden, men han blev nok taget til fange, for han blev halshugget, og hans gård inddraget under kronen, men en søn Bertel Jensen og en svigersøn Clemen Bodilsen overtog gården som fæstere. Imidlertid havde Jens forinden fejden pantsat gården til P. Christiensen i Sønderskov, Borris, for et lån. De to fæstere nægtede nu at betale lånet tilbage, da gården ikke længere var deres. P. Christiensen stævned dem så for herredagen. Men her fandt man ikke, at han havde bevist, at han ikke havde deltaget i oprøret, og derfor anså man pantet som forbrudt ligesåvel som gården, og på den måde fik de to Kyvlingmænd medhold.

Byen hørte ikke til det gamle bispegods og derfor heller ikke til Lønborg birk, men lå 1536 under herredet og Riberhus, også førnævnte Bertel Jensen og tillige Th. Jensen og Jes »Husbond«. Kyvlings bispetiende fulgte derfor ikke med den øvrige del af Lønborg sogn, men betaltes sammen med herredets bispetiende på Riberhus. Den var forøvrigt stor, Kyvling betalte lige så meget som halvdelen af Vium sogn, 9 ørte. Da P. Ebbesen 1540 får pantebrev på Lønborg birk for 1000 gylden, fulgte de tre gårde i Kyvling med. 1579 får Ribe domkirke af kronen både den forbrudte gård og 2 selvejergårde med 2 gadehuse. 1605 måtte Michel Illufsen bøde 2 rd. for forsøg på at smugle 2 foler over Vilslev å. 1627 vidnede C. og J. Christensen i

Kyvling, at T. Bennedsen, A. Pedersen og C. Clemensen var forarmede. 1634 blev C. C. Streløv anklaget af slotsskriveren Stafen Nielsen på Lundenæs for falskneri efter en beskyldning, C. Olufsen var fremkommet med efter sin broder Oluf. Han havde sagt, at Chr. Streløv havde underskrevet en kontrakt angående Kiers gård med Chr. Kiers hånd, Kier var død, Oluf forlængst flygtet og C. Olufsen »fordelt som en løgner langsommelig tid, førend han for hans misgjeringer og falske bedrift er vorden henrettet«. Landstinget dømte da hans bekendelse magtesløs. Sagen blev imidlertid taget op igen, og da blev der ført vidner på, at C. Streløv havde været på Aberg hos sal. Jens Juel og havde lovet ham 50 rd. for den sags skyld og betalt de 20. Nu dømtes han skyldig.

1646 skødede Hartvig Sass 2 gårde, 1 bol og 1 gadehus til Knud Galt, 1651 skødede Folmer Galt 1/2 gård (A. Nielsens) til fru Birgitte Juel, og 1652 skøder Sivert Friis 1 bol (Karen Anderskone) og 1 gadehus af hans kones arvegodt til fru Birgitte Juel. Da hun 1669 sælger Viumgård til sin søn, havde hun i Kyvling kun en part af en gård tilbage. Domkirken måtte afstå gods til rytteriet og fik 1670 i erstatning bl. a. en gård i Kyvling, ligeledes fik medicusembedet en gård. 1688 er rytterbonden, der havde den tidligere hovedgård, C. Jensen. Biskoppen, det vil vist sige domkirken, havde en ret stor gård med C. Mortensen og H. Pedersen som fæstere. Hospitalet har en gård med fæsterne M. Laursen og N. Torbensen samt 2 huse (Bodil Sørensdatte og Torben Jensen), Gjord Galt har 3 ejendomme: 1) Clemens Clemensen, 2) Laurs Christensen og A. Nielsen, 3) Jep og C. Pedersen. Sofie Rostrup har herligheden til en selvejergård, hvori Lønborg kirke havde en part, i en anden selvejergård havde mester Søren Serup, Ribe, herligheden, men Jacob Pedersen på gården er kun fæster, da bondeskylden ejedes af mester Søren i Radsted.

Det kunne knibe »gårdmændene« at forliges, således var C. Madsen i slagsmål med C. Jensens kone, Anne Jakobsdatter, hun var blodig både i ansigt og hænder, men han påstod, hun lod sig falde med vilje for at bringe ham i fortræd. 1715 har hospitals- eller klosterbønderne Morten Christensen og Jørg. Nielsen store restancer. Det kunne få slemme følger at stå i restance. Det fik en anden Kyvlingmand Jens Bramstrup og hans søn af samme navn at føle. De havde vist været fæstere under dr. Omeis i Ribe. Han døde 1694, men 1718 skyldte de hans velhavende enke Elisabeth, Biskop Kragelunds datter, 6 tdr. byg. 26. april kom hendes søn Ludvig Omeis, der var præst i Jernved, til Kyvling. Det endte med, at præsten befalede sønnen at spænde for og køre ham til Lyne kro. Her stod blandt andre løjtnant Frich og Bertel Jensen, begge fra Kyvling, og Bernt Hansen fra Ganer. Bramstrup den

yngre gik hen til dem og sagde: »Jeg er noget betrykt i dag, jeg har måttet køre herop for hr. Omeis, nu vil han have begge mine bæster for de 6 td. byg«. Bernt Hansen spurgte da præsten, om han var den gode mand, der ville tage Bramtrups heste. Ja, lød svaret. »Har præsten da nogen dom for, at han således kan tage selv?« Nej, sagde præsten, Bernt kunne bare skøtte sig selv. Bernt tilbød imidlertid at betale de 6 td. byg med rede penge inden 3 uger. Nej, præsten ville ikke tage mod forløfter, men befalede sin karl at trække Bramtrups heste ud af stalden. Bernt gik til præsten, der sad i sin vogn og bad om, at de »stakkels folk« måtte beholde deres heste, han ville være god for pengene. Nej, præsten ville have bæsterne hjem, »så kom bønderne vel til ham«. I det samme kom Bramtrup med to andre heste, som havde været spændt for vognen fra Kyvling til Lyne. Præsten befalede da karlen at tage den ene af dem i stedet for den ringeste af dem, han først havde taget. Bramtrup stod tilbage »med grædende tårer« og bad præsten tage stude eller køer i stedet for heste, som han ikke kunne undvære, før sæden var i jorden, men præsten sagde nej og kørte. På tinget førtes der vidner på, at Bernt var vederhæftig og god for pengene.

Da trådte Niels Bigum til og rejste sag mod præsten. Nu blev den gode præstemand til at snakke med. Han indfandt sig hos Bigum med »ræsonable vilkår og forlig«, men fik afslag, hvorefter sagen gik videre ved hans eget værning. Han påstod, han slet ikke havde forurettet de to Bramtrup'ere, men »kun som rette husbond betjent mig med to af mine bønders heste til befordring på min hjemrejse fra Lyne kirke til min præstegård«! Tingsvidnet var ham »præjudicerlig« (nedsættende), da han ikke kunne være tilstede til forsvar. - Hr. Omeis kan dog næppe være sluppet godt fra denne selvtægt.

Ved auktion 1719 købte Selio Müller ryttergården, men overlod den straks til Bigum. Tidligere var den største af Viumgårds gårde i Kyvling kommet under Grubbesholm. Den var 1728 delt i to lige store gårde med H. Hansen og A. Nielsen som fæstere. 1732 er H. Hansen afløst af P. Knudsen og Bertel Hansen. 1728 måtte P. Møller give op, han havde lejet eng bort og havde kun en gammel hest og en gammel vogn, manglede både »sæde- og tærekorn« og havde store restancer, hvorfor Bigum lod ham dømme fra fæstet. 1787 er her følgende selvejere N. Christensen, Henrik Olsen, A. Bøjsen og Jørgen Laursen og fæstegårdmændene J. Madsen, C. Jensen, P. Jensen, N. Andersen, J. Christensen, M. Hansen, Nis Nielsen, S. Henriksen samt husmændene C. Jensen, Eske Madsen, J. Thomsen, N. Olesen og A. Andersen. Lauge Hansen var 1818 kludekræmmer og solgte kludene til papirfa-

brikken i Lem og købte til gengæld papir. - Ved sogneskellet til Egvad ligger Kyvling Husted.

1834 er gårdmændene C. N. Husted, C. Sørensen, C. Pedersen, S. Jensen, C. Olesen Jensen, Bertel Christensen, H. Nielsen, J. Christensen, J. M. Bek, S. Jensen, P. Jensen, J. Sørensen, S. Jørgensen og S. Jensen samt husmænd eller håndværkere J. Sørensen, Lauge Hansen, smed J. C. Christensen, tømrer J. Christensen og skrædder Bøjle Nielsen. - 1844 har Laust Nielsen mat. nr. 2, J. Bek 2b, C. Sørensen 2c, C. Olesen 3, J. Christensen 4, J. M. Bek 5, J. Pedersen 6, S. Jensen 7, S. Jensen Slot 8, J. Madsen 9, Bertel Christensen 10a, J. Christensen 10b, C. Sørensen 11, C. N. Husted (da i Egvad) 12, arvefæstere under Lønborg C. Pedersen 13a, Lauge H. Falk 13b, J. Sørensen 14, S. Jørgensen 15 og selvejerhusmanden Bøjle Nielsen 16.

27. aug. 1836 fødtes her Søren Peder Jensen, den bekendte forstander for Staby højskole, han var søn af gårdmanden J. Pedersen, kaldet Jens Allerslev.

Kongensgård Den kgl. borg Lønborg

På et kort tegnet af sognepræsten 1638 ser man tæt vest for Lønborg kirke oppe på »Lønborg Bjerg« angivet en bank »Borig Vold«, og atter vest for denne ligger »Kongens gaardt, enistegaardt«.

Borgvold er forlængst forsvundet. Endnu i forrige århundrede påviste man stedet et par hundrede alen vest for kirken, men banken var udjævnet. 1840 gravede man der, men fandt ikke spor af nogen bygning eller noget, der kunne tjene til en datering, og nu er stedet raseret ved grusgravning.

»Bjerget« hed Lønborg og har nok givet navn både til landsby, kirke og sogn og til den borg, der rejstes på borgvold.

Hvornår Borgvold med sin borg er anlagt her, ved man ikke, men ret tidligt havde kongen en kongsgård her. Det er sikkert på dens grund, kirken blev bygget; det er vel også kongen, der lod den bygge, og ham, der gjorde sin kongsgård til en borg. I Kong Valdemars jordebog nævnes 1231: »Horns heret, Lønæburgh 5 1/2 foder honning og 20 laks. Dertil af et skipæn 1/2 foder honning og 10 laks«. - For at fordele ledingsbyrden (dvs. pligten til at drage i krig eller betale en afgift i stedet for) var landet inddelt i skipæn, der hver skulle stille et skib med mandskab, udrustning og proviant. Det kunne omfatte et herred. Her kan det dog ikke have omfattet hele det mægtige Hornsherred, som den gang endnu ikke var delt i tre, idet nemlig de brunsvigske hertuger kort i forvejen havde overtaget de kongelige dele og rettigheder deraf, men de havde åbenbart ikke fået Lønæburgh, dets gods og det nævnte skipæn.

Det er en meget stor afgift, Lønæburgh skulle svare af gård og underliggende bønder. 5 1/2 foder honning synes nemlig at være 1320 kander, ca. 40 tønder, eller 330 mark sølv. Afgiften må stamme fra

mange bønder. I marts 1278 opholdt kong Erik Glipping sig her og førte forhandlinger med hertug Albrecht af Brunsvig eller dennes fuldmægtige med det formål at styrke venskabet og få hertugen til at afstå alle krav på Danmark, undtagen på Hagenskov, som han havde i pant for 4000 mark. Det resulterede i, at der blev aftalt et giftermål med kongens ældste søn og hertugens datter. I den anledning udstedte kongen 3 breve, som var »forhandlet og givet i Lüneburg (d. e. Lønborg) i det Herrens år 1278 den 15. marts«. Hertugen døde året efter, og trolovelsen blev heller ikke til noget. Forhandlingen blev altså uden betydning, men man ser, at borgen dengang var så anselig, at kongen kunne have møde med udlændinge her. Som nævnt er de kgl. birker de ældste. Og Lønborg birk omfattede da borgens bønder i herredet. Dette birk og dets beboere havde Ribe biskop fået i pant af kronen, men 1480 gav kongen lensmanden Anders Friis på Lundenæs fuldmagt til at indløse »vort og kronens birk« af værdige fader, biskop Peder i Ribe for 300 mark lybsk og beholde det som brugeligt pant, indtil det atter afløstes ham for samme sum, hvilket skete 1494, da han til vederlag fik Smærupgård, Revs herred. Der nævnes et skøde på Lønborggård 1496 ved Niels Eskildsen Høg. Hvis oplysningen er rigtig, må den gælde kongsgården.²⁾ Borgen på Borgvold hører vi ikke mere om. Den er formodentlig gået til grunde i den tid, den hørte under Ribebispen, der kan have ladet godset bestyre fra sin egen bispegård i sognet, den nuværende Lønborggård. Ladegården blev da hjem for brugerne. Denne var Kongsgård. Således hedder også Vardehus' ladegårds jord endnu den dag i dag Kongsgårdsmarken.

1537 er birket under Riberhus. Da nævnes Villum Jensen som fæster i Kongensgård. Han svarede 1 td. smør og 500 hvilling i landgilde. Herefter lægger kongen birket under Lønborggård, i hvis jordebog fra 1635 Kongsgård opføres med 4 fæstere: J. Lauridsen, Chr. Pedersen, L. Lauridsen og L. Jensen, de svarer de 500 hvilling, men kun 1/2 td. smør. Før 1634 havde M. Nielsen en part i gården, men måtte gå fra den. Man mente, Gunder Christensdatter havde forgiort hans kone. Der var gjort nam (udlæg) i gården for gæld til flere, men 1636 dømte landstinget, at det udlagte skulle tilbageleveres. 1647 »afmindet« Chr. Pedersen en halvgård i Andrup og gav 30 rd., dvs. fik fæsteren til at afstå gården, vel for selv at flytte derover. Kongensgårds jorder var uden for fællesskabet, de strakte sig til kirken og Lønborg by, og desuden havde gården agre både i Bøel og Lavstrup. 1658 under Carl Gustavkrigene blev den »ruineret og nedbrudt«, og Lønborggård lagde jorderne under sig. I matriklen 1664 opføres den dog med 4 fæstere. Men matriklen 1688 oplyser, at den og Chr. Skoffsby's gård i Lavstrup efter kgl. bevilling er lagt under hovedgården. Præsten, mag. Borman,

krævede vedblivende sin tiende af de to gårde, men godsejeren nægtede at betale. Det blev til en retssag, som præsten vandt; den gik til højesteret, der stadfæstede dommen 22/6 1701. Kongensgård havde lige så meget hartk. som adskillige vestjyske herregårde, nemlig 15.530.⁴⁾

Ved udskiftningen 1792 siges det, at på Lønborg mark har Lønborggård en mark, som kaldes Kongensmark, som Jermin ikke får den fulde nytte af, da 20 td. ld. af Lavstrup bymark lå derimellem. Derfor deltes Kongensgårds mark, hvorefter der byttedes jord, hvorved den østlige og sydlige del af Kongensgårds mark kom under Lavstrup. Efter 1800 genopstod her en ny Kongensgård, om end syd for, hvor den gamle kongelige gård og ladegård havde ligget.

Kort over Lønborg sogn, tegnet af præsten 1638, visende: Engene. Skiern aae, berømt af lax oc øret fiskendt. Lønborig bispegaardt. Kongensgaardt enistegaardt. Borigvold (en banke eller høj lidt vest for kirken). Lønborig kierke (oppe på) Lønborig bierig, kierken sees fier miill vega borte. Enistegaardt Lønborg. Bøl bye. Enistegaardt Bieregaardt. Kyffling bye. Bøle bierig (derpå 3 høje, den vestligste) S. Knudshøy. (Syd for denne) S. Knuds kielde, i gamle dage Thermæ (dvs. bad til almindelig benyttelse, antagelig mod sygdom, altså en hellig kilde). Vdi heden (5) høye. Enistegaardt Varisbøll. (Vest derfor) Kløffuenhøy. (Østgrænsen) Kurbeck, berømt aff troldfolckis kiernen. Lønborig bye (syd for ligger 2 høje), Lønborig hede, Bredkier (og) Lønborig torfuemose. Laustrup bye, Fierebeck. Beck. Vostrup bye. Styg enistegaardt. Møgelgaardt enistegaardt.

Lønborggård

De katolske biskopper havde megen verdslig magt. De var ikke blot kirkelige, men i kraft af deres rigdom på jordegods også verdslige stormænd. Det gjaldt i høj grad biskoppen i Ribe. Første gang, man finder biskoppeligt gods nævnt i Lønborg sogn, er 1292, da biskop Kristjern, »en mand af ædel slægt og selv virkelig ædel«, stifter Puggård som et hjem for 20 fattige skolebørn og skænker det en del ejendomme, heriblandt »alle vore ejendomme i Bøle i Lønborg sogn«. Kort efter udlægger han dog 1 otting jord i Gesing i Skærbæk i stedet for og beholder Bøel.

Bispestolen må nemlig i den følgende tid have samlet endnu mere gods her, så den før 1468 havde fået sig en større gård her og så meget bøndergods, at kongen nævnte år gav biskoppen birkeret til dette (se Vostrup birk). På sine slotte og herregårde havde biskoppen lensmænd. Biskop Hartvig Juel søgte at anbringe sin familie på besiddelserne, således kom hans søster Johanne og hendes mand Kristen Steinfeld til Lønborg bispegård, som den kaldtes, sidst i 1400 tallet. Biskoppen fik 1505 lov til at sætte en laksegård oven for Lundenæs's, nok en forbedring af godset. 1526 udstedte biskop Iver Munk et brev her. Omkring 1512 havde han Erik Steen(feld) som lensmand på gården.¹⁾

1533 var væbneren Kristjern Fassy foged på Lønborg, men 1534 havde Ludvig Munk til Volstrup lenet. Han var søn af Mogens Munk, som overbragte Kristian II opsigelsesbrevet i sin handske, og brodersøn af biskop Iver Munk, så det havde atter været en familieføreløse. 13. marts 1534 fødtes Ludvig Munks søn Peder her. Samme år rasede grevefejden, og efter at skipper Clement 16. okt. havde slået adelen ved Svendstrup, bredte opstanden sig fra Ålborg videre mod syd

under Clements medforbundne skipper Hermand, der ødelagde både Lundenæs og Lønborg bispegård, ja, han vovede sig frem til Varde. Med fejdens afslutning kom reformationen med afskaffelse af bispedømmer, og Lønborggård blev inddraget under kronen som herreløst gods. Dog fortsatte Ludvig Munk vist som lensmand til sin død 1537, hvorpå Iver Juel til Astrup fik det.²⁾

1539 fik Henrik Rantzau til Nigenhus lenet i pant for 1000 joachimsdaler, kongen skyldte ham fra grevefejdens tid. Det drejede sig om »vor og kronens gård i Lønneborg med de tvende birker, Lønborg birk og Vostrup birk, til samme gård liggendes og Stavning bye«; han skulle årlig betale 50 rinske gylden i guld og tjene deraf med 4 geruste heste med glavind til lands og 4 gode væragtige karle til skibs, når behov gøres, gøre regnskab for sagefald og gårdfæstning og give det halve til kronen, holde bygningerne i stand og bønderne ved lov, skel og ret, frede jagten og ej skyde ædelvildt eller andet stort vildt. - En opgørelse fra hans tid viser afgiften af lenet: 8 1/2 ørte rug, 40 td. mel, 4 læst byg, 34 skovsvin, 16 gæs, 32 høns, 4 1/2 td. smør, 1 td. honning, 1 td. hvilling, 1 td. torsk, 1 laks, 2 torsk, 1 td. salt, 21 1/2 skovvogne, 5 får, 137 hestes gæsteri og 106 1/2 mark 21 1/2 skilling, foruden hestegæsteri af Tarm biskopsgård.³⁾

1540 fik Rantzau Riberhus i stedet for, og Lønborggård blev overladt en anden af kongens kreditorer, nemlig Jørgen Rantzau (Kremon). Godset var pantsat for 5000 mark lybsk, summem blev nu forhøjet med 1000 mark. Han skulle holde godset »ved hævd og magt, og de tjenere, som derpå boendes ere, ved lov, skel og ret og ingen af dem forurette imod loven og dennem ikke udfæste af deres gårde«, så længe de svarer landgilden og holder deres gård ved magt, også han skulle frede vildtet. Blev pantet opsagt, skulle alle 6000 udbetales. 1542 overnatter Kristian III her. 1549 fik Rantzau Lønborg birk i pant, og fra den tid vedblev det at følge Lønborg bispegård. Peder Ebbesen havde haft det en tid. 1551 fik Rantzau lov til at indløse et lille len under Lydumgård, bl. a. 2 gårde i Lyne, 2 i Bork og 4 i Strellev, og lægge dem under Lønborg. Han ejede Kærgård, se der! I slutningen af 1563 eller begyndelsen af 64 døde han, formodentlig på Elfsborg, hvor han efter erobringen var blevet slotsherre.

På et hvælvingsfag i Lønborg kirke ses blandt kalkmalerierne bl. a. en dommerdagsscene, hvor man ser de døde stå op af gravene og forrest blandt de salige en svær brunklædt mand i adelsdragt med pufærmer. Man har ment, at manden på denne fremtrædende plads er herren til Lønborggård, Jørgen Rantzau, i så fald kan maleriet først være malet efter hans død, og det må være enken Elline Bang, der har ladet det male. - Hun tilbød kongen at forhøje pantet i Lønborg, hvis

hun måtte beholde lenet. Kongen forlangte 2000 dl., men hun fik det pruttet ned til 1100.

En indvandret tysk adelsmand og militær, Ernst v. Reckenberg, fik et godt øje til lenet og vel også til fru Elline. 1568 fik han tilladelse til at indløse Lønborggård fra fru. Måske har det knebet ham med penge, det trak i alt fald ud. Der var en billigere måde at erhverve det på! 6. maj 1570 udstedtes et kgl. brev, hvori det hedder: »Efterdi Ernst v. Reckenberg har for os berettet, at han er til sinds at bosætte sig her ud i riget og at lade tale om os elskelige fru Elne Bang, Jørgen Rantzaus efterleverske, hende at må bekomme til sin ægtehustru, da, dersom samme giftemål går for sig, have vi af vor synderlig gunst og nåde undt og tilladt, at foreskrevne Ernst v. Reckenberg må have, nyde, bruge og beholde vor og kronens gård, som forskrevne fru Elne Bang nu hertil i være har, uafløst i 8 samfulde år«.

»Samme giftemål« gik ikke i orden.⁴⁾ Fruen blev ikke »appendiks til en medgift« - dengang! 1572 indløste Kiøne Quitzov lenet. Fru Elline har fået sine penge udbetalt og er flyttet over på Kærgård. Quitzov fik det i pant for 6000 mark lybsk, 1600 mark d. og 2000 daler. Han tilhørte en forarmet adelsslægt fra Brandenburg, havde været i dansk krigstjeneste, skrives 1584 til Lundbæk og blev 1597 begravet i Hornslet kirke.

1578 havde han fået ordre til at modtage pantesummen og overdrage Lønborggård og gods, inventar, jordebøger, registre m. v. til kongens hofsinde Godske Ahlefeldt, der fik tilbudt, at hvis han ville eftergive pantesummen, måtte han beholde boet uden afgift sin livstid. Han beholdt det ialt fald til 1604. Han var en holstensk adelsmand fra Emkendorf og var gift med Margrethe Rantzov, enke efter Johan Ahlefeldt på Søgård. Kongen lovede, at hvis han ville forny Lønborggårds gamle bygninger, og han fik ægte livsarvinger, ville kongen betale dem de nye bygninger efter uvildig vurdering.⁵⁾

1604 tiltræder Caspar Kristoffer Gersdorff lenet og får det for livstid. Han betalte Ahlefeldt 3000 dl. og skødede kongen sin frues sønderjyske arvegods. Gersdorff hørte til en udbredt tysk adelsslægt fra Krischa i Schlesien og kom i en meget ung alder til Danmark, blev hofsinde 1573-80, var derpå vist udenlands, men kom tilbage, blev 1602 gift med Else Munk datter af rigsråd Christen Munk til Tågerup. Gersdorff blev en såre driftig jorddrot, der handlede med godser i stor stil, hvorved han tid efter anden ejede Palstrup, Isgård, Vosnæs, Hanbjerg Hovgård, Kjærsholm, Søbygård, Tanderup, Refstrup, Udstrup, Risager, Donslund m. fl. 1625 ansloges hans ejendomme til 2088 td. hartk. Han var fader til den berømte rigsdrost Joachim Gersdorff og døde kort før 1635.

Det var ved et mageskifte med kongen, Gersdorff fik Lønborg, idet han til gengæld afstod sin hustrus arvegods i Tyrstrup herred, dog fik han lov til at medtage et af husene »med bo og boskab«. Det flyttede han til Lønborg, og Kronens bønder i Riberhus len fik ordre til at skaffe ham så mange vogne som nødvendigt til at køre huset m. v. fra Gredstedbro til Lønborg.

Her får man nærmest indtryk af, at han var en streng herre. Lønborggård forpagtede han straks ud til Hans Jensen, der også var studehandler. - Gersdorff fik Christen Lassen i Bøel dømt fredløs, fordi han fortsatte på sin gård, hvis fæste han var dømt fra. Imidlertid fik Kristian IV at vide, at Chr. Lassen stadig opholdt sig på egnen, trodsede og truede; kongen befalede da Gersdorff med det allerførste at bemægtige sig »denne kumpan« og sende ham velforvaret til Frederiksborg. Det skete, og der måtte han arbejde i jern. Langt senere fik lensmanden i Ribe kgl. ordre til at undersøge sagen, da det påstodes, Chr. Lassen var dømt, fordi han under trætten med Gersdorff ikke havde kunnet komme til Viborg og forsvare sig, dengang han dømdes fredløs. Om han slap løs vides ikke.

Det var ikke den eneste bonde, Gersdorff lod dømme fra sit fæste. Men sagen fik et andet forløb. Chr. Christensen i Vostrup var blevet dømt som en løgner, og derpå lod Gersdorff birkefogden dømme ham fra fæstet. Chr. Christensen appellerede 1634 til landstinget, og fik Visti Lassen i Bindsbøl til sagfører; han hævdede, at det stod ikke i recessen, at bonden skulle rømme sin gård, selv om han dømmes som løgner, og heri gav landstinget ham medhold, så denne gang fik Gersdorff ikke manden sat fra gården.

Man får sine egne tanker om proceduren på Lønborg birketing. Dommeren dømte åbenbart meget efter, hvad der passede herskabet. Følgende sager gik nemlig heller ikke regelret til. Hans Jensen Skriver på Lønborggård havde, åbenbart i fuldskab, været i slagsmål med Bolle Christensen i Styg og Jens Christensen i Egvad præstegård. Bolle havde slået til skriveren med en brændevinskop, og denne havde slået igen med en ost og en lysekerte. Et sandemandstog af Lønborg birketing svor Bolle skyldig i vold. Sagen gik til landstinget, hvor Frands Pedersen i Tarm optrådte på Gersdorffs vegne. Bolle fremlagde et brev, hvor birketingets 8 mænd erklærede, at de hverken havde hørt eller set, at sandemænd blev opkrævet! Landstinget sendte da sagen tilbage. - Lige så uheldig var birkefogden med en anden sag på landstinget samme dag. Johan Reinholdsens, tjenende på Lønborggård, havde stævnet Chr. Nielsen, Lønborg, for et får, han påstod, Christen havde taget fra ham med vold. Birkets sandemænd havde da svoret ham vold over. Det ene vidne i sagen var Reinholdsens eget, og det

andet sagde, at fåret rev sig løs og løb ind i stien igen, og det var grunden til, at Lønborgtjeneren ikke fik fåret. Landstinget frikendte pure Chr. Nielsen.

En vardeborger Iver Jensen havde 1634 stævnet birkedommeren Peder Hansen i Varisbøl, fordi han havde dømt ham til at betale tingskriveren Søren Nielsen 50 dl. og 18 dl. i rente efter en kontrakt, Iver Jensen for 7 år siden havde udstedt til den forrige skriver på Lønborggård Hans Jensen, der nu boede i Bøel. Han skulle fodre vardeborgerens stude, som var staldet på Lønborggård. Iver Jensen påstod, fodringen forlængst var betalt, og fremviste sin regnskabsbog, og forøvrigt nævnedes de 50 dl. slet ikke i kontrakten, og Hans Skriver var siden den tid kendt som en gældbunden mand, så det var underligt, han ikke havde krævet pengene før, hvis han havde haft nogle tilgode. Landstinget fandt gældsbrevet unøjagtigt og frikendte Iver Jensen. - Birkefogden var tydelig nok afhængig af godsejeren og hans folk.

Det var ikke blot bønderne, men også de Ringkøbingborgere, som ikke yndede Gersdorff. De følte, han gik dem i næringen ved at ind- og udskibe korn og andre varer ud for Lønborggårds grund, og de søgte at forhindre det. Han klagede til kongen, der pålagde borgerne, at de ikke måtte »gøre ham« nogen hindring i så henseende.

Efter Lønborggårds jordebog var indtægten af lenet 530 dl. årlig. Gersdorff skulle stille to geruste heste af lenet. 1626 måtte han lade dem stille i Kolding til Wallensteinkrigen. Der skulle medfølge dygtige folk med godt gevær, gode pistoler, bandolerer og i blå kapper. Under krigen kom der ekstra pålæg. 1626 resterede han for et helt års afgift 288 dl.⁶⁾

Gersdorff døde først i året 1635, og 9. feb. fik sønnen Peder ordre til at indsende en jordebog over det underliggende gods, og samtidig fik lensmanden på Lundenæs ordre til at undersøge gårdens tilstand, udsæd og avl og sende opgørelsen til kancelliet, så rentemestrene kunne forhandle med Hartvig Sass (Sax, Sach) om forpagtningen. De skulle dog handle således, »at Hartvig Sachs kan blive ved magt«. Kongen kendte ham. Han var nemlig skibshøvedsmand under krigen og holdt 1628 vagt i Lillebælt med 4 lette orlogsskibe og 2 fregatter. 2. maj var kontrakten i orden. Sass forpagtede Lønborg Bisgård fra 1. maj for 952 rd. årl. og på følgende betingelser: 1) Gårdens bønder skal pløje, så og gøre alt arbejde til gården og føre kornet til næste købstad. 2) Hver bonde skal årlig gøre 4 ægter. 3) For den uvisse indkomst (sagefald, indfæstning o. l.) skal han gøre regnskab for kongens lensmand på Lundenæs, 4) samme skal føre tilsyn 5) og tage syn over bygningerne ved tiltrædelse og aflevering. 6) Sass får fri fiskeri i

stranden og åen og tørveskær som hidtil. 7) Inventariet skal leveres ham af Lundenæs.

Lenet var altså på en måde underlagt Lundenæs, og det kunne nok give anledning til tvist mellem de to høje herrer. I alt fald udbeder lensmanden (Ulrik Sandberg) sig nogle måneder senere besked om, hvori tilsynet skulle bestå. Svaret blev, at han skulle påse, bønderne ikke forurettedes, eventuelle trætter skulle Sass føre og gøre regnskab for sagefaldet, fiskeriet måtte han nyde som formanden. 1639 blev afgiften sat op i 960 dl.

Paragraffen om bøndernes forurettelse administreredes unægtelig på en underlig måde. Der blev nemlig alvorlig trætte mellem Sass og bønderne om hoveri og ægtkørsel. Sass var åbenbart en dygtig landmand, der stærkt udvidede bedriften. Tidligere havde kun bønderne i Vostrup og Lønborg gjort hoveri. Men som det fremgår af kontrakten, havde Sass nu fået kgl. bevilling på, at alle gårdens underliggende bønder skulle gøre hoveri, uden der var tale om nogen lettelse eller erstatning. Kongen havde forpagtet en retting ud, som han slet ikke ejede!

Det er klart, at disse bønder blev vrede. Tilmed fik de fjernest boende som bønder i Kvong sogn en lang hovvej. De nægtede og blev borte. Sass kunne ikke få dem til at makke ret, han klagede til kongen over deres genstridighed. Han havde delt hovarbejdet ligeligt mellem dem og enhver kendte sin part, men på disses parter blev avlingen ikke drevet. Kongen befalede Sandberg at forsøge alvorligt at tilholde bønderne at rette sig efter Sass befalinger. Hvis de alligevel fandtes forsømmelige, skulle Sandberg lade dem tiltale og straffe. - Forsøget glippede. Bønderne var endnu i december »helt forsømmelige med at drive avlen«. Nu fik Sass ordre til at tiltale dem ved retten. Og han fik virkelig dom over dem. Lensregnskabet 1637-38 viser os, hvem bønderne var, men også at bøderne er inddrevet. »Annammet til sagefald dette år for Wlydelse (ulydighed). Af Thomas Nielsen i Andrup (Stavning) 6 rd., J. Jensen 6 rd., Laurids Madsen 3 rd., Mads Nielsen i Bork 2 rd., N. Nielsen 2 rd. Noch annammet af N. Madsen i Søgård 6 rd., af Jens Nielsen i Kaabye (Halby, Stavning?) 6 rd., H. Pedersen 6 rd., J. Jensen i Hie (Lydum) 6 rd., Th. Rasmussen i Høllet (Lunde) 6 rd., Villads Andersen 6 rd., Morten Jensen i Kvong 4 rd., Herman Andersen i Vium 2 rd., J. Jepsen i Glibstrup 2 rd., Movrids Hansen i Bandsbøl 2 rd. og af Gregers Kristensen i Kremersgård (Kammersgård, Kvong) 1 rd. - Sass måtte beholde 1/10 af sagefaldet.

Dermed var der ikke ro. Bønderne sad atter overhørig. De hævder stadig, de ikke før havde gjort hoveri, og »anstiller sig ganske modvillige«. Iver Vind, der nu er lensmand på Lundenæs, og Henrik

Lange får ordre til at rejse til Lønborg, undersøge bøndernes lejlighed og avl, det hoveri hver skal gøre, så avlen passes, da Sass »ufejlbarlig« skal betale afgiften til kongen. Og kongen skrev til Sass, at hvis bønderne herefter nægter, skal han lade dem dømme og sende dem til Bremerholm. Om der kom nogle til Bremerholm, vides ikke, men der faldt mulkter, og de var store. 1639-40 indgik de i lensregnskabet fra Mads Mortensen og Jens Christensen i Kvorup (Kvong) 20 rdl., N. Jensen og H. Thøstesens sst. 20 rd., Chr. Sørensen i Vejrup 1 rd.

Det var rent ud sagt justitsmord. Det betød mere for kongen, at han »ufejlbarlig« var sikker på at få sin afgift ind, end der skete uret med en flok bønder! Een hoverigørende måtte han dog lade slippe, Claus Andersen i Tarm mølle, som ganske simpelt erklærede, at han ikke kunne besidde møllen og holde den ved magt, hvis han ikke blev forskånet. Sass lod så de andre udføre hans part, og kongen pålagde mølleren, at han for friheden selv skulle vedligeholde mølledæmningen - jo, til den side kunne der altså nok ske erstatning! - Sass holdt mange flere stude. 1641 fortoldede han på een gang 56 stude i Ribe og solgte 40 på stalden til et par studehandlere fra Lemvig, desuden havde Clemen Christensen i Varde 49 på stald der, som han havde købt som græsstude. Studestalden udvidede Sass ved hjælp af strandingstømmer, opdrevet i hans len, og han byggede en ny lade på 15 gulv, udgiften skulle godtgøres ham ved afrejse. Gersdorff havde bortforpagtet Sejlholm ved Sejlholm sø. Den ville Sass have, men forpagteren ville ikke af med engen. Kongen kom ham atter til hjælp og bestemte 1637, at den skulle tilbageleveres mod at tilbagebetale indfæstningen. - En tid ejede han Viumgård.

Skjern mølle lå under Lønborggård, men den var forfalden både på vandværk og kværn, og dæmningen var gennembrudt. Kongen bestemte, at Sass skulle lade Lønborg bønder istandsætte dæmningen. Også Tarm mølle skulle repareres.

Under Torstenssonskrigen led Lønborggård stor skade. Landsdommer Erik Juel til Hundsbæk fik ordre til at syne den. Det vestre øksenhus, 23 fag, står »på fald og øde, både på tømmer og tag«, det må endelig straks nedtages, at det ikke skal falde sammen og tømmeret brække; det andet øksenhus var også meget brøstfældigt og måtte hjælpes, inden det blev for sent. Samtlige huse i Borgegården var også meget brøstfældige på sten, tag og ler. En istandsættelse ville mindst koste 250 rd. Avlingen havde været ringe, og der var kun sået 1/3 af sæden og kun avlet det halve hø. Det ville tage et par år, før gården var i fuld drift. Hertil skrev Corfitz Ulfeldt med sin urolige hånd: »Hvis (hvad) er bleven forbyggt på Lønborg Bispgård efter velb. Erik Juels erklæring og allerede derpå nu bekostet til denne dag og efter samme erklæring

skal blive godtgjort...« - Desuden fik Sass skattelettelse med 1/2 i 1645 og 1/3 i 1648, og et par år derefter blev forpagtningsafgiften nedsat med 100 dl. I borggården var det østre hus 16 fag, det nørre hus 18 fag, sønderhuset og vesterhuset hver 18, i sidstnævnte hus havde fjenden taget både vinduer og karme. To lader i ladegården var hver 30 fag. Statens finanser var i elendig orden, og efter Kristian IVs død tog man ikke hensyn til, at Sass fornylig havde fået sin kontrakt stadfæstet. 1650 blev et par adelsmænd sendt ud for at taksere gården. Der var ikke ofret meget på bygningernes istandsættelse efter krigen. Det hele takseredes for 2.625 rd. Godset omfattede Vostrup birk, dvs. Lavstrup, Styg, Møgelgård, Fjerbæk, Vostrup og et gadehus, kaldet Sjelholm, endvidere Lønborg birk med Kongensgård, takseret til 870 rd., Lønborg by og Varisbøl. Det øvrige fæstegods var 7 gårde, 5 bol og 4 gadehuse i Tarm, Foersum, Tarm mølle, 3 gårde, 1 gadehus i Strellev, 1 gård, 4 bol, 1 gadehus i Glibstrup, 2 gårde i Vium, 1 bol og 1 gadehus i S. Bork, Pagård, Toftum, 1 gård, 4 bol, 1 gadehus i Bandsbøl, 3 gårde i Skuldbøl, Østergård, 1 bol i Fugsgård, 1 bol i Blæsbjerg, 1 gadehus i Nordenå samt noget gods uden for herredet, ialt 505 td. hartk. Sass fik 500 dl. i erstatning (»pension«), fordi han måtte rejse 3 år for tidligt, men en af kongens store kreditorer, rentemester Henrich Müller trådte til. Han fik godset i forledning 1651 for et tilgodehavende på 41.829 1/2 dl. Sass købte Tanderup i Hammerum herred, men døde allerede året efter. Han var gift med Lisbeth Skade, en datter af Kristoffer Skade til Kattrup. Hun døde barnløs 1660.⁷⁾

Efter en jordebog 1660 omfattede lenet dengang 501 td. hartk., dvs. 119 ejendomme i Nørre herred, 17 i Vester, 4 i Øster, 6 i Skast, 13 i Bølling, 4 i Hammerum, 1 i Hjerm, 2 i Børglum og 1 i Jerlev herred samt 6 i Salling og 9 i Sejlstrup len. Godset lå altså meget spredt. Landgilden udgjorde tilsammen 83 dl. 14 sk. 2 alb. i penge, desuden 24 td. rug; 4 læst 4 td. 2 skp. byg, 1 1/2 læst mel (tilsammen 240 rd. 28 1/2 sk.), 6 td. 3 1/2 pd. smør*), 1 td. honning (tilsammen 103 rd. 14 1/2 sk.), 74 skovsvin (74 rd.), 32 1/2 skovvogne (32 1/2 rd.), 49 fødenød (49 rd.), 29 får (21 1/2 rd.), 20 lam (7 1/2 rd.), 48 gæs (6 rd.), 52 høns (2 rd. 16 sk.), 1/2 tusinde hvilling (1 7/8 rd.), 8 skp. salt (1 rd.), 1 tom tønde (1/8 rd.). - Udsæden på Lønborg Bisgård var 26 td. rug og 27 td. byg, »hvilke forskrevne sæd kan ungefær regnes tilsammen 106 td.« I almindelighed regnede man med 3 fold, så de 106 td. er vel overskudet. Der kunne staldes 100 øksne, »parret 5 rd. er 250 rd.«, hvilket vel er det anslåede overskud af studeholdet. Høavlen sættes til 600 læs, »ungefer staldøksnes fodring til 40 par = 240 rd.«. Bønderne skulle pløje, så og gøre alt arbejde til gården og køre kornet til næste købstad. På grund af krigens ødelæggelse og udplyndring blev resultatet et andet.

Allerede 1652 lod Müller sin fuldmægtig på Lønborg J. Pedersen opbygge gården til kongen eller adelsfolk, om de ville indfri pantet, hvad ingen prøvede på. Henrik Müller var en blanding af et finansgeni og en

*) 1 td. smør var 16 lispund (à 7,936 kg), men den deltes ikke i samme antal bismørpund i alle landsdele, og smørret vejedes i bismørpund. I Lundonæs lensregnskab 1634 er 1 td. smør = 9 1/2 harbopund, men 1 vardepund er = 1 lispund.

Henrik Müller.

storbedrager. Han var købmandssøn fra Itzeho og født der 1609, opdraget på Breitenburg hos Gert Rantzau og fulgte dennes søn til Sorø, fik tjeneste hos rigshofmester Frans Rantzau og blev Kristian IVs kammerskriver. 1636 blev han gift med Sophie Hansdatter, som han i forvejen havde et barn sammen med. Han begyndte en overordentlig stor handel og leverede tømmer, materialer, proviant, ja, hele skibe til kronen under Torstenssonskrigen for det dengang uhyre beløb 690.000 rd. Han var nemlig blevet tolder og kunne snyde med den meget store told, desuden tog han urimeligt opskruede priser, hans nøje forbindelse med Corfitz Ulfeldt gjorde ham det muligt at fortsætte trafikken som statens storleverandør. Netop 1651, da han blev herre på Lønborggård, fik han det første store chok ved Ulfeldts fald. Müller arresteredes, men hurtigt svømmede han atter ovenpå, regeringen kunne ikke undvære hans finansielle indsigt og hans penge, han blev generaltoldforvalter, rentemester og matadoren i det private handels- og industriliv og var bl. a. grubejer i Norge. Under krigen 1657-60 var han især virksom, han påtog sig bl. a. underholdningen af 10.000 mand i 6 måneder og under belejringen var det stadig ham, regeringen henvendte sig til, og han var nyttig ved sine udenlandske forbindelser, bl. a. med Marselis'erne. Selv var han også i gæld for store summer for at kunne drive denne virksomhed. Stadig meledede han sin egen kage. I 1662 blev han amtmand over Sæbygård og Kalundborg og 1664 over Dragsholm amt.

Hans store tilgodehavende hos kronen skulle nu betales. Han fik da 1664 skøde på ikke mindre end 11.200 td. hartk., 17 godser med 1.300 gårde, dvs. det samme som 4-5 grevskaber, heriblandt var skødet på Lønborggård og gods. Men »fals slår sin egen herre på hals!« Det var sandelig ikke det bare løjer at være godsejer i de dage! Enevældens

store skatter, øde gårde, forarmede bønder gjorde, at jordprisen var alt for høj. Han gik konkurs, men fik den værste kreditor, en portugisisk jøde Manuel Texeira til at overtage 6.265 td. hartk. til den oprindelige pris. Nu var det Müller, der stod i restance for de enorme skatter. En »kulegraverbande« undersøgte hans regnskaber, opdagede hans snyderier og fandt, at han skyldte staten 130.000 rd. og desuden en bøde på 43.000. Tvangsauktioner var følgen. Han var ødelagt. Da han døde 1692, søgte en af hans sønner kongen om hjælp til begravelsen, da børnene ellers ikke kunne få ham hæderligt i jorden! Kongen bevilgede 500 rd.⁸⁾ Man sagde, han havde været landets rigeste mand.

At der var et særligt forhold mellem Müller og kongens penge fortæller sagnet på sin facon, nemlig at kongen havde givet Müller lov til at slå penge én dag i hver måned, og der blev anbragt en mølleaksel på de penge. Videre spinder sagnet sin tråd: En af hans sønner skal have aflivet en jomfru inde i et vandhus (W.C.). Ingen turde da vove at komme der for spøgeri, så det blev muret efter. - Også i den sydlige sidefløj på den gamle Lønborggård, siger sagnet, var der før branden et værelse, hvor der var spøgeri. Det kaldtes »jomfrukammeret«. Her skal en jomfru have ombragt sit barn.

1664 havde Müller afhændet Lønborggård til sin ældste søn, der også hed *Henrik Müller* og også blev amtmand, nemlig 1682 over Skivehus amt. Han var født 1635, blev 1671 kancelliråd og assessor i admiralitetetskollegiet og 1678 kammerråd. 20. maj 1661 blev han gift med *Constancia Marselis*, født i Amsterdam 1642.

Gården var vurderet til 35 td. hartk., tiender til 26 og bøndergodset til 445 td. Allerede faderen havde mærket de sørgelige tider herude efter svenskekrigene. Et syn over dennes gods i Al sogn kan illustrere det. Th. Jepsen i Oksbøl havde et bol, hvor 6 fag hus var nedbrudt, resten brøstfældigt, og ejendommen havde kun 1/3 af sin sæd, så synet fandt, han »var en meget forarmet mand«. Naboens huse var nogenledes ved magt, da de for ikke så længe siden var opført efter en brand, men der var kun 1/3 sæd. Det samme var tilfældet på endnu et bol i Skødstrup, mens en gård dér var ganske »ruineret« og havde kun 1/5 sæd, på en nabogård var 16 fag hus afbrændt, og på den næste gård havde 7 fag lidt samme skæbne, på en tredie lå endog 16 fag i aske, den følgende havde 7 fag afbrændt, og i den sidste stod laden på fald og måtte ombygges, og de øvrige bygninger var meget ruinerede, og der var hverken heste eller køer og kun ganske lidt sæd. Her kunne man ikke regne med at få landgilden, snarere måtte der hjælpes.

1667 var det galt med den unge *Henrik Müllers* andet gods i Vester og

Øster herreder: 3 gårde i Lydum sogn, 2 gårde i Ovtrup sogn, 3 bol i Kvong sogn, 2 gårde i Frisvad og i Strellev sogn 1 gård og 1 bol, den halve Topgård og 1/2 gård i Adsbøl stod ganske øde eller forarmet og var hjemfalden til Riberhus for skatterestancer. Af Müllers øvrige gods i Vester herred, godt 83 td. hartk. samt ca. 20 td. i Guldager sogn var skatterne ikke betalt på amtsstuen, skønt bønderne påstod at have betalt dem til Müllers fuldmægtig.⁹⁾

1671-73 boede herskabet ikke på gården, men der var en skriver Gotskalk Svendsen, en ladefoged, en skytte, en fisker, tre røgttere og en pige. 1677 var her 13 ildsteder, 94 staldøksne, 8 køer, 4 heste, og gården havde en teglovn. 1678 og 81 var senere borgmester i Ribe Caspar Kristoffer Carstensen forpagter her. Han boede her med hustru, 4 børn, en skolemester, 4 tjenestefolk, 6 heste, 8 køer, 38 stude, 8 ungnød, 6 kalve, 4 svin og 6 bitræer, men 1683 bor ejeren her med familie og med en gartner og en fisker, en skytte, en kusk, to tjenere, en fuldmægtig P. Thomsen, en pige, en fruerpige, en fadeburspige, en kokkepige og en bryggerspige. Han holdt en ridehest, 2 køreheste, 1 skydehoppe, 1 fole, 1 hest til tjeneren, 14 stude, 16 kvier og nød, 4 svin og 8 får, men desuden har Carstensen 48 stk. kvæg på foder. En af gårdens vange hed Gammelby toft, dens fiskegård lå mellem Skjern bro og gårdens enge. 1687 er forpagteren Steffen Pedersen, en søn af P. Nielsen, Lunderup. Ved matriklen 1688 fik Lønborggård hartk. 62.422 og havde 186 td. ld. ager.

1707 døde fru Constancia og Müller selv 1717.

Sønnen Selio Müller, der blev født 23. nov. 1669, overtog nu Lønborggård og tillige faderens plads som amtmand i Skivehus. 1716 blev han justitsråd og 1728 etatsråd. 1704 havde han ægtet *Magdalene Bartholin*, datter af landsdommer C. Bartholin til Kaas. Hun var født 1687 og døde allerede 14. maj 1716. 1711 blev ridefogden H. Laursen gift med gårdens fruerpige. 1719 købte Müller Oddum kirke.¹⁰⁾

1725 stævner fuldmægtigen N. Nielsen H. Hansen i Kyvling for 2 rd. skatterestancer og J. Laursen for 1 rd. 3 mk. Sidstnævnte påstod, han ikke skulle betale familie- og folkeskat, da han var »en brusten mand«, men fuldmægtigen sagde, at han var ikke opført som sådan i præstens mandtaller, og hele sognet vidste, han årlig rejste til havet med andre for at fiske, og i hø og korn gjorde han karls arbejde, og desuden var han skomagler.

1732 købte Müller Håstrup og Beglumgård ved Roslev og sælger dem 1740. Året efter fik han tilladelse til at overdrage amtmandsembedet til sønnen Henrik; han var åbenbart blevet svagelig og var vist også kommet i pengetrang. 1743 solgte han af bøndergodset og gjorde lån. Hein, Grubbesholm, købte 2 gårde og 1 bol i N. Bork, 1 gård i

Skuldbøl, Houm, 6 bol og et gadehus i Bandsbøl samt Hemmet kirke, og Lichtenberg lånte ham 17.000 rd. mod pant i gård og gods, 477 td. hartk. Lånet tilbagebetaltes, da Lønborggård blev solgt. Müller døde i Viborg 18. dabr. 1750, men blev begravet i Lønborg kirke, hvor hans hustru og hans forældre hvilede. Han efterlod sig to sønner; fire døtre var døde som små. 16. marts 1750 skødede svogeren etatsråd Kristoffer Bartholin på hans vegne Lønborggård med 363 td. hartk. bøndergods, 74 td. hartk. kirketiender og 9 td. hartk. kirkejord for 31.000 rd. samt 100 speciedaler »til diskretion« (som en hensynsfuldhed, »fæstpenge«) til »negociant«, te- og porcelænshandler *Christen Hansen*.¹¹⁾ Denne mand var født af bønderfolk i Gellerup ved Varde 17. nov. 1699. Som ung kom han til København og tjente sin formue ved handelen på Kina. Her kom han straks i strid med Müllers sønner om vedligeholdelsen af begravelsen i kirken, som Hansen påstod var ham uvedkommende. At det trak op til proces, kan ses af et brev, Hansen skrev til ritmester Kristoffer Müller, og hvor det hedder, at ved købet blev det sagt ham, at udsæden var 75 td. byg og 40 td. havre, i virkeligheden var den kun 40 og 14, »men det ville jeg forbigå, med mindre det skulle komme under kvæstion og påkendelse, hvorvidt købekontrakten forpligter mig til at vedligeholde etatsråd Müllers gravkapel, thi i så fald skal alt fremdrages, for at det kan ses, hvem der har den reneste sag. Ved snapstinget 1751 lod jeg mig meget gefalde, som ellers ville gerådet Müllers arvinger til ulejlighed«. Der blev ikke proces, men i 1760 lod Hansen alle lig, »8 store og 4 små kister udtage af begravelsen og nedsætte i en grav hos hverandre norden for kirken, da intet var givet til begravelsens vedligeholdelse« - skønt han havde forbundet sig til at lade kisterne stå »uflyttede«, men det var dog sket med sønnens tilladelse.

I et brev spotter Hansen over, at »somme ville have deres døde ben dybt i jorden, andre ovenover jorden«, og han fortæller, at det første år, han havde gården, lod han taget over begravelsen istandsætte med 300 sten, men når der skulle så mange sten til at fylde hullerne, hvorigennem regnen strømmede, »så ser man, hvor sirlig en søn etatsråd Müller har været«. To kister var overtrukne med tøj, medens resten var af sværtet træ, »grov bondetømmermandsarbejde, hvilket giver en sælsom parade!«

Ved auktion 1755 købte han Østergård i Lyne og noget bøndergods og året efter købte han Skrumsager. Af den og Lønborggård opretter han et stamhus ved fundats af 31. aug. 1757 med over 795 td. hartk. I maj 1760 købte han endnu mere jordegods, nemlig 135 td. hovfri bøndergods fra Grubbesholm.

Han arbejdede nu med sit testamente, hvis forskellige afdelinger var

underskrevet i juni og juli 1760. Han følte åbenbart døden nærme sig. Ugift og barnløs delte han sit gods mellem sin broder Hans' børn, således at Niels Hansen fik stamhuset og godset fra Grubbesholm samt Nebel kirke, Kristen Hansen (senere kancelliråd og ejer af Hesselmed, som han giftede sig til ved at ægte Søren Rygaards enke) fik over 5.000 rd. hvoraf stamhuset skulle udrede renterne med 500 rdl., og sluttelig skulle hans »allerelskeligste hulde broderdatter« Bodil Hansen have 8000 rd. foruden noget indbo og 250 rd. til sølvtøj. Hun blev 13. marts 1767 gift med justitsråd, købmand og inspektør ved Viborg tugthus Andr. Borreschmidt. Hun blev begravet på Lønborg kirkegård. Stamherren fik befaling til at betale disse beløb »med et mildt og yndigt ansigt, betænkende den bedste del er falden i sin lod«. Forøvrigt roser den gamle den tilkommende ejer som en »villig, vittig og arbejdsom« mand, hvorimod han fra ungdommen af »ikke er verseret i pennen«, derfor beskikkes ham en administrator i 5 år, i hvilken tid testator mener, »Niels habiliterer sig til at forestå godsets administration, helst han er ædru, arbejdsom og af honnet gemyt«.

Christen Hansen døde 9. dcbr. 1760, efter at sygdommen i længere tid havde holdt ham i sengen. En smuk sten sættes på hans grav på Lønborg kirkegård. Den nye ejer Niels Hansen var født i Gellerup 11. marts 1729 og var i nogle år ladefoged hos farbroderen, der ikke havde fortalt ham om arven. Det fortælles derfor, at da testamentet blev åbnet i skifteretten, mødte Niels Hansen i træsko for at høre oplæsningen.

Der blev foretaget en opgørelse, hvorved Lønborggårds bygninger sættes til 6.122 rd., Skrumsagers til 2.272. På Lønborg stod 76 stude, 14 køer, 50 får, 3 rytterheste og 1 skydehest. På Skrumsager var der 30 stude, 2 udbødte (kastrede) kvier, 7 køer, 5 heste. Inventar og besætninger vurderes til 4.112 rd. Der var 540 td. hartk. bøndergods, dvs. 133 gårde, 20 huse med jord, 20 gadehuse. Godset lå spredt i herredets sogne undtagen i Hoven og Strellev, men desuden i Ølgod, Skjern og Stavning sogne. En gård lå fuldstændig øde og en anden uden besætning. Desuden hørte kirkerne i Lønborg, Egvad, Hemmet, S. Bork og N. Nebel under stamhuset. Danske Atlas beskriver Lønborggård således: »En smuk bindingsværksbygning, hvorhos en smuk frugt- og lysthave er indrettet, men har anseelige ejendomme, god jagt, fornøden ildebrand, skønne mærske enge og overflødig høbiering«.

Niels Hansen fortsatte med at opkøbe store mængder bøndergods. Ved auktionen over Lundenæs 17. og 18. okt. 1771 købte han bøndergods og kirker for 2.684 rd. og ved senere auktioner i april og aug.

1779 købte han yderligere for 24.857 rd. og sluttelig selve hovedgården Lundenæs.

I den mundtlige overlevering skildres han som en myndig herre, der nok undertiden »kunne give sine bønder et rap, men som kom dem til hjælp med råd og dåd«. Han var blevet kancelliassessor, og senere blev han kancelliråd på en såre smuk måde. 1779 ramte en frygtelig ildebrand store dele af Varde by. Hansen sendte da 100 td. rug og 100 td. byg ind til de skadelidte. Det fik regeringen at vide, og kongen (vel kronprinsen) udnævnte ham da for denne »goddædige handling« til kancelliråd.¹²⁾ 19. sep. 1766 blev han gift med *Katrine Elisabeth Rottmann*, enke efter forvalter Bredal, Lundenæs, født i Oldenburg 27. jan. 1732 som datter af statsråd J. F. Rottmann. De fik datteren *Christence*, født den 22. feb. 1768. Senere fødtes atter en datter, men fødselen kom til at koste både barnet og moderen livet 1. juni 1771. Hansen giftede sig 2. gang med *Lavrencia Thygeson*, der blev født på Matstrup 25. april 1737. Hun døde 30. juli 1779 efter et barnløst ægteskab.

15. sept. 1786 holdtes »jaord« med *Christence* og kaptajn *Niels v. Jermin*, og brylluppet stod 20. april 1787, hvorefter Hansen flyttede til Lundenæs, hvor han døde 27. aug. 1792. Sammen med begge hustruer ligger han begravet på Lønborg kirkegård.

1787 var der 20 personer på Lønborggård, der var en husholderske, 1 fruepige, 4 tjenestepiger, ridefogden *Joachim Frich*, 1 ladefoged, 1 tjener, 1 kusk, 1 skytte, 1 fisker, 1 stalddreng og 5 hyrder.¹³⁾

Også *Jermin* købte mere gods, nemlig *Engelsholm* 1795 for 80.000 rd. og året efter udparcellerede han den. 1805 fik han tilladelse til at lægge Lundenæs under stamhuset i stedet for *Skrumsager*, som han derpå solgte, derved fragik der 366 td. hartk., men tilgik 396 td. 1808 stiftede han og hustru et legat på 2.000 rd., under pengemiseren omdannet til 1800 rd. rede sølv, hvis renter årlig skulle uddeles til de mest trængende og skikkelige aftægtsfolk på godset i Stavning, FASTER, Egvad, Lyne og Hemmet sogne og til forældreløse drenge, der ville lære et håndværk; blev der noget tilovers, skulle det anvendes til fattige pigers udstyr i nævnte sogne, når de gifter sig med mænd sammesteds. Med store ofre bidrog han til at få en god udskiftning gennemført i Lønborg sogn (se foran), og ved samme tid tilbød han bønderne deres gårde i hoverifri arvefæste mod en årlig afgift på 8 rd. pr. td. hartk. Ligeledes trådte han hjælpende til, da det gjaldt 111 bønders frihed på et andet gods. Ejeren af *Voldbjerg M. P. Richter* solgte 1792 godset til 111 fæstere, så de blev selvejere, men *Richter* fortrød handelen og forlangte en så stor kaution, at han mente,

bønderne ikke kunne skaffe den; provst Høyer red da til Lønborggård, og Jermin kautionerede. Han var jo velhavende.¹⁴⁾

Mærkeligt nok stod bønderne i hans eget sogn ikke i noget godt forhold til ham. Det er åbenbart udskiftningen, der har voldt det, da Jermin krævede, at gårdene skulle afstå jord til husmændene. 1796 klager de over ham til rentekammeret og kalder sig »fattige og fortrængte hoveribønder«! De påstår, hoveriet pålægges dem »af et ulige forhold«, og engene er vanskelige at bjerge; de har ved udskiftningen måttet afstå jord til bolsmændene, hvoraf nogle betaler frihedspenge, så bønderne må gøre disse folks hoveri, ligeledes for nogle frihedsbønder, som før gjorde arbejde under indbjergningen, men nu er bortsolgt eller befriet, desuden driver de to øde gårde Kongensgård og Lavstrupgård. Jermin har indrettet hollænderi (mejeri-brug) og besværer bønderne med langægter med ost, smør og flæsk, de skal rense svinehusene og køre en stor del hø af et hus og i et andet om vinteren, de klager også over at skulle tærskte korntienderne fra Hemmet, Lønborg og Egvad; en landvæsenskommissions afgørelse 1793, som blev oplæst, kunne de »ikke fatte nogen grund af«, uden at hoveriet ikke kunne lindres, hvorfor kun 4 mænd af sognet underskrev den, nemlig P. Jacobsen og H. Mortensen i Styg, Aksel Pedersen i Fjerbæk og P. Christensen i Møgelgård. N. Laugesen og S. Jensen skrev under på klagen på Vostrup bymænds vegne, C. Christensen og C. Madsen for Lønborg og J. Madsen og M. Nielsen for Bøel.

Jo, udskiftningen kunne være drilagtig.

Jermin svarede, at næppe noget hoveri i det ganske land var så ubetydeligt som Lønborgs, da der var 65 halve gårde til at drive kun 200 td. ld. ager og lige så mange dags slet eng (man sagde nu senere, at gården havde en dags slet til hver dag i året), han havde stræbt at lette hoveriet »og befordre deres velstand og med betydelig bekostning ladet sognet udskifte af fællesskabet uden at søge den mindste godtgørelse derfor hos bønderne«, bolsmændene brugte tidligere jord uden hartk., nu har de fået hartk. i forhold til den jord, der blev dem tillagt, gårdmændene har derved ikke mistet nævneværdig jord, men husmændene er nu med til at betale hartkornsskatterne, det må dog være en fordel for gårdmændene; de nævner ikke, der er kommet en hovbonde mere, der langt opvejer de 4 dages arbejde i høslet ved to frihedsbønders salg. Kongensgård og Laustrupgård havde i 140 år været drevet under gården med kgl. tilladelse. Selv om der er mejeribrug, har hovfolkene ikke kørt flere ægter, og herefter skal de blive helt fri! Den nævnte kirketiende behandles af en af Jermins egne karle, og de 43 udflyttede ejendomme har Jermin dels af ny og dels med betydelig reparationer selv opført. I stedet for at sætte høet i

hæs samles det i en lade tæt ved gården, »sligt kalder bønderne at køre en stor del hø af et hus og i et andet«.

»Jermin havde sin samvittighed i orden«, skriver Esbern Jespersen med rette om denne sag.

Bønderne var kommet i drillehjørnet, og i Skjern ville de helst leje piger, »der vejede godt og trippede småt«, så de kunne træde så meget hø ned i den bløde eng som muligt, så var der ikke så meget at køre til Lundenæs!¹⁵⁾ Det havde nok længe været skik hos hovbønderne at stoppe hø ned under »æ skinkel« (hængesækken).

Måske har denne strid gjort, at det legat, Jermin stiftede, ikke kom Lønborg sogn tilgode.

Jermin døde 1807, hvorefter enken giftede sig med senere general-krigskommissær Christen Petersen, født 1785 på Skjernbrogård som søn af en sandflugtskommissær. Ægteparret flyttede til Engelsholm. Fru Christence døde 1810. Petersen blev ejer af Engelsholm og i sit 2. ægteskab med Anne Marie Mourier blev han stamfader til slægten Mourier-Petersen.¹⁶⁾ Han døde 1841.

Stamhuset tilfaldt Jermins eneste barn, datteren Nielsine, født 8. dcbr. 1796. Hun blev 25. nov. 1811 gift med kammerherre Kristian Frederik Otto Benzon, født 23. marts 1786, ejer af Kristiansdal ved Odense og det Tirsbækske fideikommis. De fik 9 børn.

Fra hans tid findes en jordebog (1812); der giver en række oplysninger: Under hovedgårdens takst (62.422) er der to huse med P. Smed og gartner P. Hvid som beboere. Videre er der Lundenæs (50.120). Bøndergodset omfattede 15 gårdmænd i Lønborg, hver med hartk. 3.330 19/30 og hver svarer 13 rd. 5 mk. 6 1/2 sk. til maj og ligeledes til martini og forretter 1 ægte til Varde eller tilsvarende afstand og tager returlæs tilbage eller kører 3 læs korn til Skuldbøl ladeplads eller 3 læs sten fra teglovnen til Lønborggård og henter 2 læs tørv og 1 læs klyne til teglværket eller gården, desuden var der 2 husmænd med 6 skp. hartk., der hver svarede ca. 6 mk. de to gange årligt og gjorde 4 dags arbejde i hø og 4 dage i høst, og 3 husmænd med det halve hartk. og de halve afgifter. I Laustrup var der 6 gårde og 3 bol, foruden at svare landgilde kører gårdmændene ægter og husmændene arbejder som foran. I Vostrup 19 gårde og 11 bol, i Fjerbæk 1 gård, 2 bol, i Styg 2 gårde, Møgelgård 1 gård, Bøel 17 gårde, 4 bol, Kyvling 3 gårde, Varisbøl 1 gård og teglladens ejendom, Tarm 2 gårde, 1 bol, Brosbøl 1 gård, Græsboel 1 gård, Foersum 1 gård, Bisgård 3 gårde, hver svarer 1 lang ægte på 8-12 mil, 2 korte ægter, kører 1 læs tørv, 1 læs sten, kører klyne 1 dag fra mosen til teglværket, 4 dages arbejde ved teglværket, slår hver dag med to folk i engen, Østergård i Lyne 3 gårde svarer tilsammen 60 rd. og ægter, Houm 2 gårde, Bandsbøl 7

gårde, 2 bol, Pagård 3 gårde, Toftum 2 gårde, Blæsbjerg 1 gård, Østergård 1 gård, Fusgård 1 gård, Hemmet slot 1 gård, Nordenå 1 gård, 1 bol, Skuldbøl 3 gårde samt 18 gårde i Stavning og 3 gårde i Faster og tillige kirkerne i Lønborg, Hemmet, Egvad og Skjern og deres ejendomme. Godset var udforpagtet for 2200 rd. til maj og 2200 til martini. Der var ialt 155 fæstere.¹⁷⁾

I første omgang var Benzon kun ejer en kort tid, idet han 1813 fik tilladelse til at sælge godset mod at fremskaffe en fideikommiskapital på 157.000 rd. Aret efter solgte han Lønborggård og gods til Frederik Juul.

Om ham fortæller Palle Fløe og O. Nielsen følgende: »Denne mand er et mærkeligt eksempel på lykkens omvæltninger. Han var degn på Fyn og ejede nogle få hundrede rigsdaler, for dem købte han en lille skov, som han ryddede, hvorpå han udparcellerede jorden til bebyggelse. Det var indbringende, han købte så større ejendomme og gik i interessentskab med to herregårdsslagtere Hillerup og Hansen. Juul tjente sig således op, at han købte Boltinggård i Fyn, hvor han førte en stor luksus, kørte med 4 og lod sig skille ved sin kone, der selvfølgelig var for simpel til at være herregårdsfrue, han skulle være baron, og bag sin ryg blev han sædvanlig tituleret således. Da han købte Lønborggård havde tiderne forandret sig - det var statsbankerottens tid - han kunne med rette sige: »Da Napoleon drog til Rusland og jeg til Lønborggård, fik vi vort knæk«. Han kunne ikke opfylde sine forpligtelser, skønt han bortsolgte en del af godset, og efter omtrent to års forløb måtte Benzon, vistnok med stort tab, overtage Lønborggård.

Det var her blevet så småt med Juul, at man fortalte, han ikke havde råd til at holde lærer til sine børn, men selv underviste dem - vist lidet frugtbringende. Efter at være kommet af med Lønborggård vegeterede han i nogle år på Boltinggård, og hans venner blev færre og færre. Omsider blev gården solgt, og de kostbare skilderier og kobberstik, hvormed væggene var udstyret fra loft til gulv, spilleurene i hvert værelse osv. gik til auktion og solgtes til spotpris i de dårlige tider. Kreditorerne var så vrede, at de ville have trukket kjolen af ham og have solgt den. Et guldrepeterur havde han gemt på sig, det gav sig uheldigvis til at slå, så han måtte frem med det. Han levede nu kummerligt, indtil han på en rejse til København blev bekendt med en mand, der havde en landejendom, som han var ked af, men ikke kunne komme af med. Da Juul var dygtig til at udparcellere, betroede manden sig til ham, og han udførte dette så tilfredsstillende, at han for sin ulejlighed fik hovedparcellen, hvorpå der kunne holdes 2 heste og 5 køer. Men Juul levede igen over evne, og parcellen gik samme vej

som det andet. Han var da så heldig at blive degn i Sjælland, og som sådan endte han nok sit urolige liv. I Lønborg har han efterladt sig det minde, at »han var en rar stodder at skændes med!«

Benzon solgte i den følgende tid en del af godset, således flere parceller fra Lundenæs. 1838 var der 6 parceller tilbage af den gamle herregård, de to hovedparceller var ret store, fæsteren på den ene svarede bl. a. 80 pund røget laks af fiskeriet. Benzon har også solgt af Lønborggårds fæstegods. 1824 kan det ses, at følgende ejendomme er afhændet: 1 gård i Lavstrup, 10 gårde i Vostrup, Møgelgård, 2 gårde og bolet i Tarm, Brosbøl, Græsbøl, Østergård i Lyne samt alle hovedgårdens ejendomme i Hemmet sogn, undtagen ejendommene i Bandsbøl, desuden 8 gårde i Stavning og 2 i Fæster sogne. 1824 var Lønborggård bortforpagtet til Petersen. 1829 blev den udforpagtet til Carl Nic. August Steen på 18 år for 30 td. rug, 30 td. byg og 30 td. havre, men fra 1833 skulle der svares 700 rd. årlig i 6 år og derefter 800 rd. curant. Desuden skulle forpagteren fodre ejerens 4 heste, 6 køer og 1 får. Ejeren beholdt 26 dags slet eng, som udlejedes. 1838 var der 5 husmænd på gårdens grund, der hver præsterede 8-20 gång-dage årlig og i penge fra 0 til 8 rd.¹⁷⁾

Benzon anlagde en plantage syd for gården og flere planteskoler i forsøg på at frembringe skov i klitterne, men da man ikke havde

Lønborggårds hovedbygning.

Ernst Tranberg.

fundet frem til de rigtige træarter, mislykkedes forsøget. Mejeriet med ca. 100 køer var det betydeligste mejeri på egnen. Benzon havde en dygtig og anset godsforvalter David Borgen Esman, født 1793, han var landvæsens-, forligelses- og sandflugtskommissær og blev 1841 amtsforvalter ved Ribe amt og justitsråd, men døde 1842. Forpagteren Steen var her på denne tid og havde 7 børn og holdt lærerinde. Esman havde også 7 børn og holdt huslærer (Chr. A. Borgen). Steen holdt 10 karle og 5 piger, Esman en husjomfru, huslæreren, 2 karle (den ene ved planteskolen) og 2 piger. Ialt var der 40 personer. Det var i 1834.¹⁸⁾

1838-39 opførte Benzon den nuværende hovedbygning med hvidpudset grundmur og teglhængt hovedfløj i én etage over høje kældere. Midtpå har den en gennemgående fremspringende gavlkvist med urskive og klokke. Den er flankeret af to lavere sidefløje. Ved gården findes rester af de gamle grave. Efter at fideikommiskapitalen var forhøjet til 170.000 rd. solgte Benzon gården 1841 til Andreas Grøn Tranberg. Benzon døde 1875.

Tranberg var søn af byfoged, justitsråd Jørgen Tranberg og Gertrud Kirstine Grøn, Holstebro. 1828 havde han købt Bækmark i Flynder sogn af sin far. Han bortsolgte Lønborggårds bøndergods. 1848 sælger forvalter Lassen og byskriver Borch, Ringkøbing, Nr. Nebel kirketidende til beboerne. Sammen med proprietær Knudsen, Trøjborg, købte Tranberg 1848 Henne mølle og traf aftale med Filsøs nærmeste lodsejere og overtog Filsø, fra 1850 som eneejer, og foretog en

udtørring. Græsset på de indvundne arealer bortauktioneredes. Ved hans død overgik Filsø til et familieaktieselskab, der senere ved pumpestationer og kanaler yderligere indvandt store givtige arealer og opførte den store Filsø avlsgård. En rest af søen samt hede- og klitarealer mod vest er fredet.

1890 døde Tranberg, efter at han året før havde solgt Lønborggård (50 td. hartk.) og Bækmark (15 td. hartk.) til sønnen H. J. C. Tranberg for 350.000 kr. Imidlertid brændte avlsbygningerne, og 1889 opførtes nye som et trefløjet anlæg. 1932 måtte de atter genopføres efter en brand. Desuden anlagde Tranberg 1896 Lønborggård plantage 527 ha.

1904 overtog sønnen Ernst C. Tranberg gården. Han var i næsten 30 år formand for Tarm bank. 1939 solgte han godset med overtagelse 1. feb. 1940 til direktør H. Houmann, Vejle, der 1940-42 købte ca. 250 td. ld. eng, mose og hede fra forskellige lodsejere. Han døde 1949. Dødsboet solgte gården 1949 for 945.000 kr. til læge Marius Christensen Vad, Tyregod, der 1964 tilkøbte 100 td. ld. hede. 1963 tog læge Vad sine børn som medejere.¹⁸⁾ For nylig er plantagen overgået til fredning. 3/1 1972 blev godset købt af Erik Steenberg.

Lønborggård er i modsætning til de fleste vestjyske hovedgårde sluppet for at blive udparcelleret. Den har 2.186 td. ld., hvoraf 400 td. er ager, 230 eng, 700 plantage og ca. 650 hede, kær og mose, et virkeligt storgods, den største herregård i amtet.

Lønborg kirke og Lønborg Egvad præster

Knejsende højt på sin bakke og synlig viden om har Lønborg kirke en sjælden smuk og iøjnefaldende beliggenhed. Det er, som der er noget kongeligt over den, og det er nok også tilfældet.

Mens man ved de andre kirker i herredet som ved næsten alle jyske sognekirker må tænke sig, at de er grundlagt ved gaver af den kreds, der kom til at danne sognet, er Lønborg kirke åbenbart en undtagelse. Den er bygget som nabo til den ældgamle kongsgård Lønæburgh og ganske givet bygget på dens grund. Det er derfor mest sandsynligt, at det er kongen, der har bygget den første kirke på stedet.

Men hvilken konge? På den store Jellingesten kalder Harald Blåtand sig den, der »gjorde Danerne kristne«. Vi skal dog ikke tro, der landet over var rejst kirker omkring år 1000. Det tog sin tid. Saxo fortæller om Knud den Store (1018-35), at han »på sin egen bekostning ... forerede præsteboligernes antal, for at der kunne dannes nye sogne. Kirketjenestens festlighed, der stadig var ham så magtpåliggende, lod han fuldstændiggøre ved af kronens midler at henlægge indtægter til den«. — Måske er det ham, der har bygget en kirke her, vel en trækirke. Vi ved intet sikkert. Men vi ved, at i middelalderen havde kongen ved denne ene kirke på egnen patronatsretten, retten til at kalde præst, hvilket biskoppen bekræftede med sin kollats, og til at være kirkens forsvar. Den stenkirke, der afløste trækirken, var indviet til St. Knud, Danmarks kongehelgen, eller måske til St. Knud Hertug, der jo var Erik Ejegods søn og fader til Valdemar den Store. 1638 har sognet en St. Knuds høj, og en St. Knuds kilde. Tidligt i middelalderens dunkle århundreder har St. Knud spillet en mægtig rolle i sognet.

Kronen beholdt dog ikke patronatsretten, for 1458 gav Kristian I den til Maribo kloster. Men Ribebispen ville gerne have den til Lønborg

Bigård, der så kunne udnytte dens tiende m. v., og så byttede han sig den til for Staby kirke 1460.¹⁾

På den tid, kirken hørte under Ribebispen og endnu ikke havde fået en »privat ejer«, var kirken som så mange andre velhavende, da anskaffedes meget godt kirkeinventar. Overskuddet skulle da ikke tjene privat profit. Endog under Wallensteinkrigen havde den en god sum penge til gode hos en af sognets større bønder, Chr. Pedersen i Vostrup.²⁾

1673 skødede kongen kirken, som han havde inddraget ved reformationen, til rentemester Henrik Müller. Tienden var da 45 td. hartk., den største tiende i herredet. 1608 har kirken »agerjord i Kiffling mark, hvoraf der gives til kirken 1/2 ørte korn, dekanen herlighed, Christen Nielsen i Varde har jord i Kiffling mark for 1/2 ørte korn til kirken og dekanen herlighed samt ager og eng i Kiffling mark, som Clemand har, giver årlig 3 mark til kirken og dekanen herlighed«. De tre lodder har oprindeligt været een gård, der er blevet øde, og jorden delt i 3 dele. Blandt engene kan nævnes en fjerntliggende eng i Ho ned mod Hjerting bugt. Da den 1806 bortfæstedes ved offentlig auktion, betales der 191 rd. i indfæstning, men vi må huske på den tids inflation.³⁾

Kirkens kor og skib er en romansk granitbygning af tilhuggede kvadre på skråkantsokkel, dog blev murens sydside øst for våbenhuset omkring 1840 skalmuret med små sten. Begge døre er bevarede, den nordre dog tilmuret. I korets østgavl er dets høje smalle vindue ligeledes bevaret og også to nordvinduer på skibet. Korbuen har kragbånd, profilerede på undersiden.

I gotisk tid fik kirken flere tilbygninger: sakristiet på nordsiden, tårn i vest og våbenhus i syd. Sakristi og tårn er opført af granitkvadre og munkesten og har tre spidsbuede blændinger over en dobbelt række tandsnit. Tårnet har sadeltag med spir på hjørnerne og et lille trappetårn i nordøst. Sakristiet har tilsvarende blændinger som tårnet. Våbenhuset med tøndehvælv er bygget af munkesten.

Samtidig med at sakristi og tårn opførtes, fik kor og skib hvælvinger. Da overhvælvningen var foretaget, fik hvælvne i skibet kalkmalerier udført i den våde kalk med sparrer på ribberne, som endnu ses, og i kapperne bomærker, en enhjørning med mere og en indskrift af små bogstaver, hvoraf følgende er bevaret: »... fjerdedagen efter Marie besøgelsesdag 1487 ...« Det er antageligt den dato, kirken er genindviet efter hvælvingernes opførelse. Det vil da sige, at det ikke er kongen, men biskop Hartvig Juel, en mand, som netop havde megen interesse for denne egn, og hvis søster boede på Lønborg Bigård, der har ladet arbejdet udføre.

Lønborg kirke. Tegning af Alf. Kaas 1952.

Imidlertid blev disse malerier til dels overmalede for at give plads til en ny serie, nemlig lutherske, der viser Kristi dåb, Isaks ofring og en dommerdagsscene, hvor man ser de døde stå op af gravene, Kristus med jordkuglen som sin fodskammel og de frelste i skyen, mens de fordømte overlades djævlene. Mod nord ses den ofte gengivne scene af djævelen, der vil forføre kvinden ved kærnen (se under overtro). Personerne er malet i 1500 tals dragter. De må være malet i 1560erne, antagelig har Jørgen Rantzaus enke bekostet malerierne (se Lønborggård). De afdækkedes og konserveredes 1939-40, mens skibets øvrige kalkmalerier overkalkedes.⁴⁾

Inventaret blev istandsat 1950 af G. N. Kristiansen. Der er granitalterbord beklædt med et fyrretræspanel fra slutningen af 1500tallet; det har foldeværk, rosetter og rudeværk. Til altertavlen fra slutningen af renæssancen har S(alig) Thomas Andersen i 1653 ifølge en malet indskrift givet 50 sdl. Det er stafferet 1668, hvilket årstal står der sammen med sognepræstens navn. I det store midterfelt er der et billede af nadveren, signeret »Willen Stensøn Maller 1668«, det er delvist opmalet 1790 af Søren Pedersen Føndrup. I sidefelterne ses billeder af Jesus i Getsemane og Judaskysset og i topfeltet Golgata. I

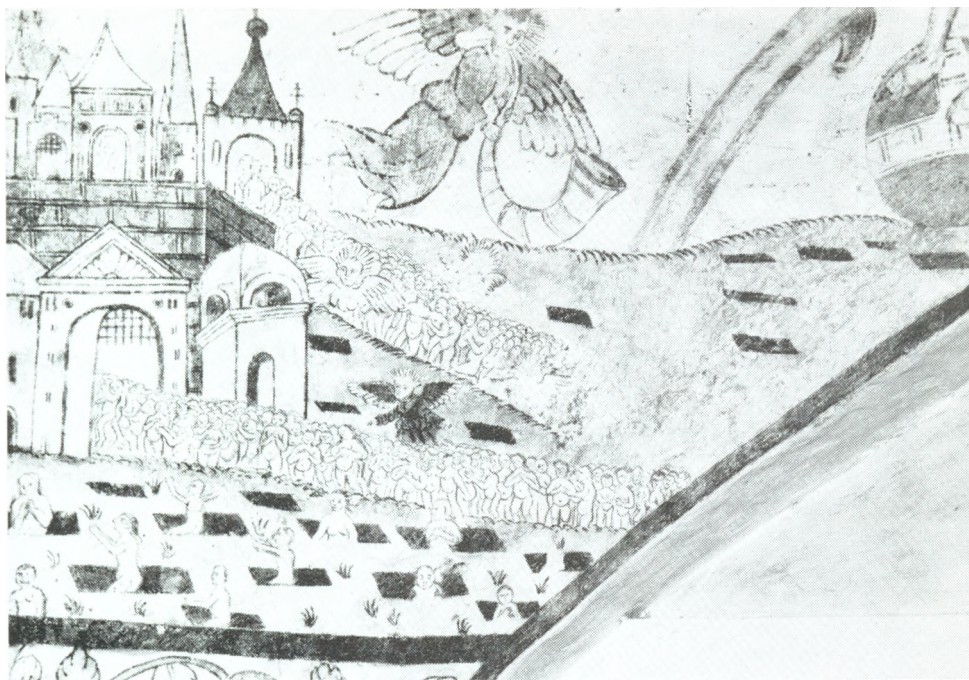
Jesu dåb. For neden er bevaret dateringen fra det ældste sæt malerier og samtidig for afslutningen af hvælvingernes opførelse: 1487 (anno domini mcdlxxxvij), fjerdedagen efter Marie besøgsdag (visitatio maria), dvs. 6. juli.

1872 blev der indsat et andet maleri i midtfeltet, Kristus i Emaus, det er nu fjernet og hænger på kirkens nordvæg. Den tidligere, katolske altertavle eksisterede endnu i 18. århundrede. Den havde 3 skabe, i midterskabet Gud Fader, fremholdende den korsfæstede, i det ene sideskab Maria med barnet, i det andet »en mands billede holdende ligesådan et hovedskjul i sin højre hånd, som han bar på hovedet«, vel forestillende en helgen, måske Knud Konge. Over skabet stod vistnok St. Jørgen og dragen.

Pastor Helsted skriver, at der »i muren lige over for prædikestolen er fæstet et gammelt egeskab, hvorfor har været to døre med hængsler på begge sider«. Det var antagelig en rest af et gammelt sidealter.

Kalkmaleri:
Isaks ofring.

Domsbasunen lyder. De døde står op af gravene.

Kalken 1716 er anskaffet af kirkeejeren og bår hans og frues navne S. Müller, Malene Bartholin. Det er udført af M. Thammsen Løwenhertz, Horsens. Disken er fra samme tid. Alterstagerne er gotiske. 1934 skænkede sognets unge en syvarmet lystestage. Den romanske font er prydet med en dobbeltstav over bægerblade. Dåbsfad og kande er ny, det tidligere fad fra 1600tallet står i sakristiet, det er af kobber. På korets nordvæg hænger et sengotisk krucifiks, der oprindeligt hang over korbuen. Prædikestolen er fra slutningen af 1500tallet. Lydhimlen har Else Munks fædrene (samme 3 røde roser som Langerne) og mødrene våbener samt hendes mand Kristoffer Gersdorffs fædrene og mødrene og et malet årstal 1605. Opgangen er fra 1790, da stolen blev stafferet. Da de gamle stolegavle af den sydvestjyske gruppe blev fornyet, dannedes en præstestol af gavlene.

Degnestolen er mærkelig med et udskåret svin, der blæser på sækkepibe. Det er sjældent at se et svin afbildet i en kirke, men det forekommer dog, således i Vrå i Hjørring amt. I Slangstrup kirke findes på en stor gotisk degnestol bl. a. St. Antonius med svinet. Han levede som eneboer blandt dyrene, og derfor afbildes han ofte med et svin, han »skal røcte vel suin« og blev svinehyrderens beskytter. Men her i Lønborg er det billedskærerens påfund. Selv om stolen er fra

Kristus som verdensdommer med jordkloden som fodskammel. Blandt de frelste i skyen til højre en mand med pufærmer, formodentlig Jørgen Rantzau, Lønborggård.

luthersk tid, skal svinet vel minde om, at det i middelalderen var symbolet på umådehold i mad og drikke, sækkepiben er et ældgamelt hyrdeinstrument. Måske skulle begge dele hentyde til degnen! — Det må dog tilføjes, at renæssancens billedsnidere udfoldede en sprælsk opfindsomhed, der kunne give sig udslag i barokke ornamenter, hvad egnens kirkeinventar jævnlig vidner tilstrækkeligt om. Også degnestolens anden side er mærkelig med en liggende løve over en kvindefigur.

Et hængsel fra den middelalderlige indgangsdør har dele af en runeindskrift på ældre middelalderdansk. Den findes nu i Nationalmuseet. 1869 skænkede murermester M. Pedersen, Næstved, der var barnefødt i sognet, et orgel. For at få plads til det fjernedes et pulpitur vestligst i kirken. Det tilhørte Lønborggård, der så anbragte et nyt oven over kvindestolene. Det er nu fjernet. 1950 skænkede Lønborg Sparekasse kirken et nyt orgel. Et stort kirkeskib fra 1943 hænger i sakristiet. Klokken er støbt 1702 af Claus Asmussen i Husum og anskaffet af Henrik Müller. Under koret er der en åben begravelse for præsterne, hvortil nedgangen fandtes lige neden for trappen.

Henrik Müller indrettede en begravelse til sig og sin familie i

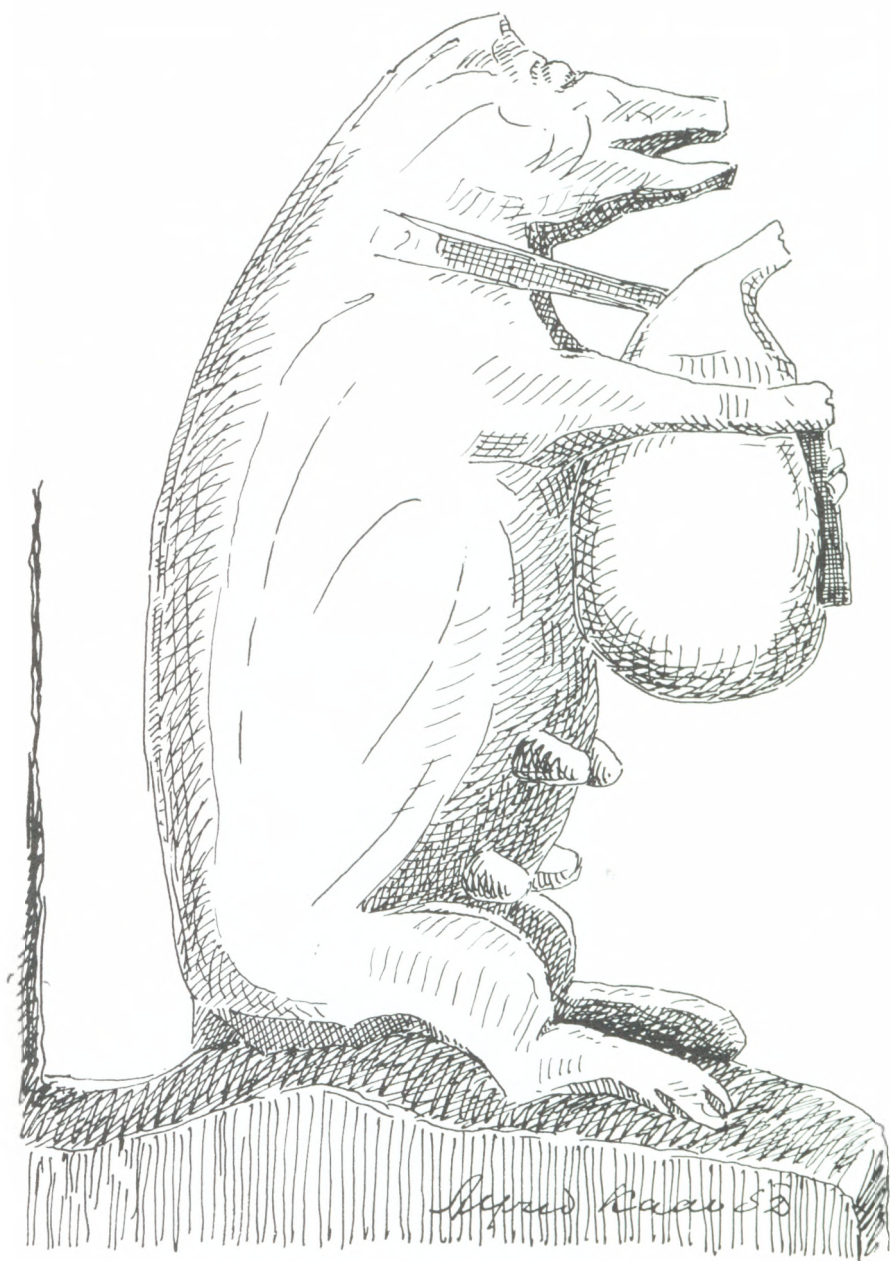
sakristiet og da dette blev fuld af ligkister, tog Selio Müller våbenhuset til begravelse og huggede en indgang gennem tårnet fra vest, så sneen kunne fyge »helt op til alteret«. Det kan måske have virket med til, at den næste kirkeejer, Chr. Hansen, lod kisterne flytte ud (se Lønborggård): Præsten tog forinden en afskrift af kistepladerne:

»Herunder hviler velædle og velbyrdige, nu salige Henrik Müller til Lønborregaard, Kgl. Majestæt til Danmark og Norges fordum amtmand over Skivehus amt. Fød i København d. 31. december 1635. Hans fader var velædle og velbyrdige Henrich Müller til Draxholm og Sæbygaard, Kgl. Majestæt fordum rentemester, etatz- og commerceraad. Hans moder velædle og velbyrdige frue Sophia Rosenstiern. Anno 1661 d. 20. maj kom han, efter at han 1659 var hjemkommen fra 10 aars udenlandsrejser, udi ægteskab med velædle og velbaarne frue Constance Marcelis, udi hvilket ægteskab de levede sammen 16 aar og afledte 3 sønner. Anno 1717 d. 21. juni hensov han salig udi Herren paa Kaas i Salling«.

»Herunder hviler den velædle og velbyrdige salig frue, fru Constance Marcelis, født i Amsterdam anno 1641, d. 18. maj. Hendes fader var velædle og velbyrdige Selio Marselis af den gamle i Brabrand velbekendte Else Wutskes familie, Kgl. Majestæt til

Degnestolens ene vange med liggende løve over kvindefigur.

So, der spiller sækkepibe. Degnestolen i Lønborg kirke. Tegning af Alf. Kaae 1952.

Danmark og Norge fordm generalpostmester udi det kongerige Norge og oberberg-
amtsraad. Hendes moder var den velædle og velbyrdige frue Anne von der Straten,
illegem af een gammel Brabrants familie, hvis forfædre udi hertugens af Albas tid
derfra bleve fordrevne. Anno 1661 d. 20. maj kom hun i ægteskab med velædle og
velbyrdige Henrich Müller til Lønborggaard, Kgl. Majestæts amtmand over Schivehuus
amt, i hvilken egteskab de har avlet 3 sønner. Anno 1707 d. 17. jan. blev hun af sin
himmelske fader til den ævige glæde ved een sagte og salig død på Lønborggaard
bortkaldet, da hun havde levet i denne verden 65 aar 8 måneder ringere 1 dag og udi
et kærligt egteskab 45 aar 8 måneder, ringere 3 dage. Hendes sjæl er i Guds haand,
hvor ingen pine rører den. Og som hun har stridt en god strid, fuldkommet løbet og
bevaret troen, saa er nu retfærdighedens Crone bortlagt til hende, hvilket Herren
etc.«

»Udi dette giemme hviler den høyædle og velb. herre, nu hos Gud salige hr. *Selio Müller*, fordm Deris Kongl. Majestæts virkelig etatsraad og amtmand over Schive-
huus amt, som i tiden manglede intet af alt det, der ved Guds forsyn ere naturens og
lykkens gaver, og i ævigheden glæder sig ved at være gået ud fra det alt. Sin
adelsstand erholdt han ved nedstammelse af adelige forældre, da han den 23. nov.
1669 fik dette verdens lys at see. Sin ærestand erhvervede han ved saadanne meriter,
som vare hans herkomst anstændige; Desaaarsag han og efter sin stand var benådet
med velstand, som blev formeret, da han ved Guds forsyn d. 17. oktober 1704 indtrådte
i ægtestand med sin nu sal. frue, højædle og velbyrdige fru *Magdalene Bartholin*, ved
hende han blev velsignet med 2de sønner og 4re døttre. Men hvad er velstand uden
blanding af væstand, hvad er ærestand uden en lærestand i Verdens skole, og hvad er
adelstand uden fabelstand paa Verdens skueplads. Den sal. herre erfarede denne
sandhed, da han tid efter anden maatte se alle sine kære døttres liig som forløbere for
sin sal. frues, som døde paa deres fælles hæræsæde Lønborggaard d. 14. maj 1716, da
han af alder og svaghed udmattet cederede sin amtmands charge til sin kære søn hr.
Henrich Müller. Men fornemmelig naar han betragtede, at deres adelstand alene er
varig, hvis borgerstand er i himmelen, i hvilken betragtning han kaldte sin levetid i
verden sin udlændighedstid, efter Jakobs vidnesbyrd liden og ond; thi endogsaa den
længste tid synes for et oprigtigt Guds barn for liden til at bære sig til ævigheden.
Men den naadige Gud, som altid træffer den belæilige tid, gjorde ham moden til
ævigheden ved mere end 81 aars alder og i sin velbehagelige tid indbandt hans sjæl i
de levendis knipper d. 18. december 1750. Hvor nest hans graae haar legges ned udi
sin grav med ære/ thi sielen gik i ævighed, hvor der er godt at være/ Hans minde
bliver her igen og daglig skal tiltage/ saa længe slægtning eller ven i live er tilbage«.

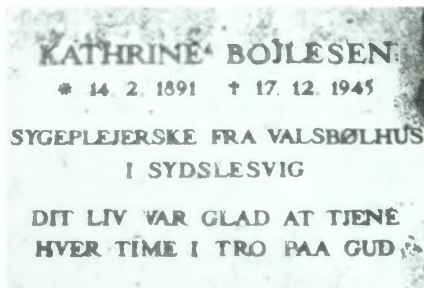
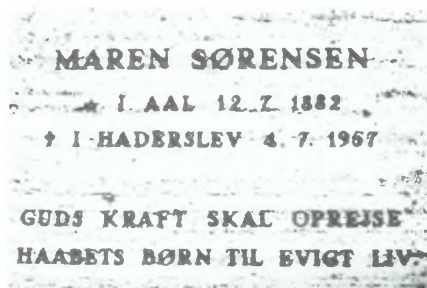
»Her giemmes i jorden, hvad jorden i sin tid skal igen give Himmelen af den fordm
velædle og velbyrdige himmelsalige frue, fru *Magdalene Bartholin*, fød paa Kaas aar
1687 den 4de novbr. af velædle og velbiurdige forældre hr. etatsraad *Christopher*
Bartholin og frue *Mariane Grove*. Hendes her nedlagte legeme har været den ædleste,
dydigste og fuldkomneste siels bolig, hvilken hastede fra jorden til himmelen, fra tiden
til ævigheden. Hendes usminkede gudsfrygt og ufarvede ærlighed betog alle skønso-
me hjerter, men indtog aldels velædle og velbyrdige hr. justitsraad *Selio Müller* til
Lønborregaard, som den 17. oktober a^o 1704 samedes med hende som sin yndigste og
livsaligste frue, der i et velsignet og fornøjet ægteskab fødte ham 6 børn, af hvilke hun her
har efterladt sig de 2de sønner med deres høybedrovede fader i hiertesorg, men hisset
fundet for sig de 4re døttre i himmelglæde. Hendes korte liv i denne verden er nu
omvexlet med det længste og ærligste i den anden, hvor hun beskuer den Gud, hun
altid inderlig elskede, og besidder den salighed, paa hvilken hun her stedse arbejdede.
Thi efter at hun af en tærende sygdom nogen tid her havde døet dagligen, begyndte
hun d. 14. maj 1716 ved en salig død at leve evindeligen. Hun døde tidlig fra hendes
husbonde, børn og venner, der kysse hendes støv, vande hendes aske med graad og
savne hendes uskatterlige omgængelse: Men hun døde ej for tidlig for hende selv, thi
hun slap dis hastigere fra denne tids pinagtighed ind i hin evigheds over al maade
vigtige herlighed. Rom XIV 8«.

Endvidere hænger der et smukt epitafium med gode malerier af hr. Jens Schytte og hustru i overdådig rokokoramme. Der er gravsten over S. Bollo Chrestensen og hustru, sal. Jahan Palis Paulsdatter og over sognepræst Lars Othsen og hustru. På kirkegården ligger desuden 3 rokoko- og 3 empiresten, hvor indskriften vanskeligt lader sig læse. Desuden hviler på kirkegården den kendte sygeplejerske og forkynder Maren Sørensen, Valsbøl, og hendes trofaste hjælper Katrine Bojlesen fra Lønborg. Stående ved hinandens side i over 20 år »sørgede de for mad til de sultende, skaffede tøj til de frysende, trøstede de sørgende, besøgte de ensomme og forladte og plejede og lindrede smerterne for de syge«. Katrine Bojlesen døde 1945, Maren Sørensen 1957.⁵⁾

Ligesom i N. Bork er kirkeristen bevaret, her går de trinde stænger gennem flade stænger og danner aflange masker i den 80 x 80 cm store rist.

1750 trængte kirken hårdt til reparation. Det fremgår af et brev fra biskoppen, salmedigteren H. A. Brorson, til etatsråd Müller. Heri hedder det: »Da jeg af det over Lønborg kirke 28. april tagne syn har erfaret, at foruden anden reparation, som blyet, våbenhuset, kirkegårdens diger og stætterne kan behøve, befindes tårnet udi sådan tilstand, at ikke alene samme indvendig oven for loftet på nogle steder er revnet, men endog på den synderste side noget fra det øverste af muren nedfalden, og muren på den synder side udvendig bugtet og ujævn samt noget revnet, så det er at befrygte, at dersom derpå ikke med første bliver rådet bod, vil det af sig selv nedfalde og forårsage større skade og ulejlighed, og jeg endnu ikke ved tilvisse, om Deres velbårenhed efter rygte har afhændet samme kirke, siden mig derom intet efter forordningen af 8. nov. 1726 er tilkendegivet«. ⁶⁾

Kirken var lige solgt, men jernankre på tårnet viser, at kirken blev istandsat året efter. 1760 kom den atter under Lønborggård, idet Christen Hansen købte den.

Gravsten på Lønborg kirkegård over Maren Sørensen, Valsbøl, sygeplejerske og forkynder, og hendes trofaste hjælper Kathrine Bøjlesen.

LØNBORG - EGVAD PRÆSTER

Fra den katolske tid kendes Christen Vindh som »prest oc capellan til Lønborg«. Han var 1517 med til at udstede et tingsvidne på herredstinget¹⁾ og har nok som vikar for en højerestående embedsjæger passet embedet. Også Egvad havde sin egen præst og dette fortsatte efter reformationen. Den sidste af disse var hr. Jørgen. Oplysningerne om ham får man af en vidneførsel på Vester herreds ting 1634 i anledning af en strid om tienden. Th. Pedersen i S. Bork vidnede da, at han kunne huske noget mere end 80 år og kendte i sin barndom Egvad præstegård og de folk, som boede der. »Er det for ungefehr 70 år siden, at han kendte sal. hr. Jørgen, som var sognepræst i Egvad sogn og boede i Egvad præstegård i nogle år«. P. Jensen i Lydum Hede havde ikke kendt hr. Jørgen, men kendte hans hustru Kirsten Jørgens og deres børn: Niels, Jørgen, Dynes, Ingeborg, Maren og Doret. - Hr. Jørgen døde 1592.²⁾

I Lønborg var sognepræsten hr. *Diøn*is Nielsen. 1577 kunne han p. gr. af alderdom og skrøbelighed ikke længer alene forestå embedet. Med biskops og de fleste sognemænds samtykke antog han da Lauge Pedersen Trelund som kapellan, og kongen bevilgede, at han også måtte blive hans efterfølger. Dog skulle han ordineres af biskoppen, skikke sig tilbørligt i levnet og lærdom og gøre sognefolket tilbørlig tjeneste.

Snart blev der røre om kaldet. Egvadmenigheden ønskede Oluf Hansen. Han lod sig høre af provsten, var anbefalet af biskoppen, og sognemændene gav ham kaldsbrev. Da greb lensmanden Hans Lange på Lundenæs ind og forbød provsten at besegle brevet, Oluf Hansen henvendte sig så til kongen og forklarede, at han efter biskoppens anvisning havde »ladet sig høre« i Egvad og fået »fuldt og fast kaldebrev« og var befundet dygtig og bekvem i lærdom og levned, men var nu standset af lensmanden. Kongen skrev da til Lange, at han skulle give Oluf Hansen kollats, da de to sogne nok hver kunne underholde sin præst. Lange påstod, at Egvad sogneboerne ville skille sognet fra Lønborg, mens han i henhold til ordinansens bestemmelse om, at gode mænd skulle besigtige sognene og tillægge præsterne »en ærlig underholdning« ved at forene sognene, »havde stået imod deres forsæt ... thi jeg vel ved, at ingen bør at skille sognene ad uden prinsens og I gode herrers befaling«. Dette opfattede formynderregeringen, som om sognene allerede var annekterede, hvilket fremgår af et nyt kongebrev til Hans Lange, hvor det hedder, at »to præster under sig selv havde gjort forandring heri«, og Lange skulle nu sørge for, at Egvad og Lønborg blev annekset og kun fik een præst. Imidlertid har regeringen

nok ikke følt sig helt sikker på Langes oplysning, en uge senere pålægger den nemlig biskoppen nøje at undersøge, om Egvad er annekeret til Lønborg sogn, og hvis det er rigtigt, befale Egvad sognemænd at lade deres forsæt falde, »så kongen kan blive fri for videre overløb«. ³⁾ Hvad biskoppen svarede vides ikke. Men Egvad blev anneks, og hr. Lauge Pedersen Trellund overtog også dette sogn, og det er vel ham, der har pudset lensmanden på sagen. Han overlod Egvad præstegård til en datter og svigersøn.

Han var gift med *Mette Dynesdatter*, også kaldet *Anne Lauffues*, hun levede endnu 1635. ⁴⁾ Wiberg nævner *Jens Hansen* som præst her 1611 og mener, han blev brændt for trolddom. Han kan måske have været kapellan hos Lauge. Hvis overleveringen om den brændte præst er rigtig, er det vel mere troligt, denne var her før sognesammenlægningen. »Der nu hr. Lauge var død«, hedder det i tingsvidnet, »fik hans søn hr. *Christen Laugesen* kaldet«, og han lod også søsteren beholde anneksgården kvit og frit. Hr. Christen kaldes 1619 Chr. *Trøllund*. 1631 fik en af hans sønner lov til at komme i Sorø skole »under disciplin«, og man skulle forholde sig med ham »som med de andre skolebørn«. Faderen var død 1628.

Peder Iversen Hemmet blev født i Ribe ca. 1604 som søn af den senere biskop *Iver I. Hemmet* og *Karen Pedersdatter Baggesen*, blev student 1623 og kaldet hertil 4/6 1628. Han blev 1629 forjaget af de kejserlige. Han »fik hans giftermål i Ølgod præstegård« med *Karen Hansdatter* og fik 4 døtre. I 1632 søgte han to gange forgæves om at få Egvad gjort til hovedsogn, bl. a. fordi Lønborg præstegård »så nær afgrænser fjorden, at der ud af uformodendes hastige vandfloder undertiden dræbes skade på brugelighed, undertiden på kvæget som bortdruknere«. Han skriver, han ikke har fået alle vigtige dokumenter af formandens arvinger. Det kan tyde på, de ikke stod i et godt forhold til hinanden, det blev vel ikke bedre, da deres slægtning på anneksgården skulle betale landgilde. Efter et kongebrev til lensmand og biskop ser det nærmest ud til, at folk har nægtet ham en del af indkomsterne. 1633 frasagde han sig kaldet og tog bolig i Århus. Hans efterfølger *Schytte* anlagde sag mod ham, fordi han havde fået løn for 5 år, men kun havde virket i 4 år og 9 mdr. På Lønborg birketing og Nørre herræds ting blev hr. *Schytte* dømt til at lade hr. *Peder* nyde lønnen også det sidste 1/4 år. Forøvrigt havde Hr. *Peder* betalt halvdelen af præstetienden som pension til hr. *Lauges* enke i Lønborg by. Fra landstinget blev sagen voldgivet to mænd, hr. *Schytte* valgte biskop *J. Dinesen Jersin* og hr. *Peder* provst *Poul Jørgensen i Øse*. De gav ligeledes hr. *Peder* medhold, men hermed ville den krasbørstige magister ikke lade sig nøje, men indankede sagen for

herredagen 1635, der kendte for ret: »At hr. mester Jens ikke haver haft årsag at stævne sal. afgangne bisp (Jersin døde i okt. 1634), hvorfor hans efterleverske og arvinger såvel som provsten bør være fri for mester Jens' tiltale, og han at give dem 30 dl. i kost og tæring«. - Hr. Peder kom atter i embede, 1636 som kapellan ved Aarhus domkirke og 1638 som præst i Albæk-Voer, hvor han døde 1644.⁵⁾

Hr. Jens ville heller ikke betale enkepensionen, så kongen 1635 måtte befale Ulrik Sandberg og biskoppen at tilholde ham at betale hende efter kontrakten. Jens Knudsen Schytte var en bondesøn fra Thy, født ca. 1584, han fulgte sin faders plov til 16-17 års alderen, da han kom i Viborg latinskole, blev student 1620, efter embedseksamen huslærer for Kristoffer Gersdorffs søn Joachim, den senere berømte rigshofmester, derefter var han med ham på Sorø og eleven »uden skolen flittigen informeret«, i 1629 fulgte han med ham på en udenlandsrejse. Schytte blev magister 1633 og ordineret 26. juni s. å. Det var sikkert ikke tilfældigt, at han blev præst netop i Lønborg, som hans herskab var knyttet til. Med sin første hustru havde han en vanfør datter, der døde i præstegården 1716, 80 år gammel. 2. gang blev han gift med herredsfoged Las Lauridsens datter Kirstine, f. 1624, og fik med hende sønnen Lars, der blev »en kgl. betjenter« i Kerteminde, en datter blev gift med hr. J. P. Riber i Ølgod og Kirsten med efterfølgeren. 1637 blev Schytte provst. Straks han var kommet hertil, klagede han til kongen over, at præstegården var meget forfalden, og han bad om hjælp af bygningstømmer, fra de nærmeste skove i Silkeborg len; det blev lovet ham, enten som vindfælder eller »fornede« (udgåede) træer, hans nye stuehus stod først færdig 1638 og rummede meget svært egetømmer 1859, da det brændte. Over køkkendøren stod der: »Anno 1638 has ædes extruxit Mag. Janus Canüti Schytte«. 1643 byggede han en ny lade, hvortil tømmeret skal være skovet i Nerild. Over ladedøren satte han: »Anno 1643 haver Mag. Jens Schytte den lade af nye ladet opsette«.

Schytte var åbenbart en myndig mand og kom da til at fornærme den endnu myndigere lensmand Iver Vind. En straffesag mod ham blev dog nogenlunde afblæst, skønt, som kongen skrev til Vind, præsten havde forset sig i adskillige måder, men havde nu bedt om nåden og ikke om retten, hvorfor Vind skulle lade sagen falde, men lade ham bøde efter hans yderste formue. Under forhandlingerne herom slap han med 100 rd., idet Vind selv »intercederede« (mæglede) for ham. - 1660 repræsenterede han stiftets gejstlighed, da suverænitetssakten skulle underskrives. Fire år før sin død opsatte han et pragtfuldt epitafium med gode malerier af sig og sin 30 år yngre hustru. På den store ramme ser man udskårne evangelistsymboler på hjørnerne og

øverst Kristus som dødens overvinder, der knuser slangens hoved, mens denne bugter sig gennem et dødningshoveds øjenhuler. Af en latinsk indskrift fremgår det, at Schytte da var 74 år og fruene 44. Han døde 5. dabr. 1672 og har en stor efterslægt. Præsten i Skjern skrev et ligvers til begravelsen.⁶⁾

Siden 1668 havde Schytte haft en kapellan Søren Jensen Bormann (Bornemann), der ægtede datteren Kirsten. Han var født i København, søn af renteskriver. Han blev nu præst og provst 1675 og magister 84. Han måtte føre nogle retssager, bl. a. med Henrik Müller, der ikke ville tiende af Kongensgård og Chr. Skovboes gård, der var lagt under Lønborggård. Sagen gik til højesteret, der stadfæstede stiftsøvrighedens dom, at Müller skulle betale restancerne og årlig 6 1/4 td. rug og 4 1/4 td. byg samt procesomkostningerne, 20 rd. til Bormann og 16 til kommissionen. Med sin første hustru havde han en søn, der døde ung, og datteren Magdalene Marie, der blev gift med herredsfoged Jak. Knudsen. 2. gang blev han gift med Ide Christophersdatter, datter af borgmester Caspar Christopher Carstensen, Ribe, og søster til den begavede, men uhyre gnieragtige Maturin Caspersen. Selv var hun også en kras dame. Hun fødte datteren Kirstine Sophia, der blev gift med P. N. Endorph, Hennegård, og Kirstine Elisabeth, der blev gift med magister, senere konsistorialråd Philip Friedlieb, Ansager. Bormann døde 19. okt. 1712, enken flyttede til datteren på Hennegård, medtagende en stor del dokumenter fra præstegården, som en senere proprietær brændte »som noget ham til ingen nytte«.⁷⁾

Siden 1707 havde Hans Kjerumgaard været kapellan, han skulle have haft embedet, men døde allerede 1712. Hans enke Margrethe Knuds-datter Guldager blev 19/6 1714 gift med eftermanden Lars Ottesen Fog. Han var velhavende og kunne 1736 låne sin søster Eline, sal. N. Cortzens, Tem, 600 rd. mod pant i jordegods. En sort stentavle i kirkevæggen ved præstebegravelserne melder: »Her neden hviler hr. Lars Otthsen, fordum sognepræst for Lønborg etc., proust udi Nørre herred, fød i Grønbeck præstegaard a^o 1681, ordineret 1712, død 1737 (7/4), med sin kiere hustrue mad. Margretha Guldager, fød i Henne præstegaard a^o 1694, copuleret a^o 1714, død 1732, som aflede tilsammen 8te børn. Ps. CXXX.6«. Den yngste datter blev vanvittig. Han ejede Starbæk mølle, kort før sin død bestemte han, den skulle sælges, da den »moxen er øde«, og pengene sikres den vanvittige, alle de andre børn var vist døde. Fog begyndte den ældste kirkebog, som brændte 1859. Han havde heri indført notater som strandinger, stormfloder m. m.

Johan Jørgensen Helsted, f. i Hellested 10/8 1700, søn af snedker

Jørgen Hansen og Kirsten Andersdatter Malmøe, student København 1721, cand. 24, blev 1726 huslærer hos præsten i Vallø og 28 i Fakse, 33 præst i Lime, og kaldet hertil 23/4 37 af Selio Müller. 1754 blev også han provst. På den store præstegård holdt han 3 karle og 2 piger. 1743 oversteg hans gæld dog formuen, men han havde en indtægt på 290 rd., mere end de fleste af egnens præster, hr. Agerholms indkomst var 128 rd. Kort efter begik en af karlene lejermål med en af pigerne. De var begge fattige og kunne ikke betale lejermålsbøderne, alligevel skrev biskoppen: »Da bmt. bøder tilhører fattige præsteenker, og den kgl. befaling tillader ikke nogen aftingning, så ville Deres velærværdighed indeholde, hvis (hvad) af deres løn endnu er i behold og tilholde dem resten at clarere, hvorpå de imod kaution kan få dag og hestand, og skulle de samme enten bøderne eller kaution derfor ikke præstere, haver I mig sligt at tilmelde, hvorefter anstalt efter forordningen kan ske til afstraffelse på kroppen«. Der trues med piskning ved kagen, skampælen ved herredstinget. - 1763 opstod der ild i bryggerset, 7 fag brændte. 1734 blev han gift med Kristine Sofie Nissen, en provstedatter fra Ormslev, med hvem han fik 6 sønner og 6 døtre. Hun døde 1. dcbr. 1753 i 12. barselseng. 2. gang giftede han sig med Birgitte Jeppesdatter Tarm, enke efter hr. Agerholm i Oddum og hr. Scyttes datterdatterdatter. Hun døde 19/6 1775 og s. å. afstod han provsteembedet. Han døde 5/4 85. Han beskrev sognene ret omhyggeligt til biskop Bloch.7) I juli 1743 noterede han i kirkebogen, at der havde været en »forfærdelig jordbævelse«. Natten mellem 21. og 22. dcbr. 1759 var der jordskælv overalt i Danmark og Norge. 1782 gik mademoiselle Johanne Sofie Bevære, lærerinde på Lønborggård over fra den reformerte til den lutherske kirke og gik til alters. Peder Gjødvad blev 12/11 72 kaldet til kapellan og eftermand, han var student fra Viborg 59, blev cand. 64, men kort før Helsteds død forlod han kaldet og tilbagesendte papirerne til biskoppen.

Anders (Andreas) Wulff Dideriksen Meiner, søn af birkedommer Diderik Meiner, f. på Grubbesholm 13/7 1755, student Odense 75, cand. 80, kapellan hos stiftamtmand Brockenhus i Sjælland 82, res. kapellan i Mariager 84, præst her 85, gift 85 med Marie Elisabeth Horn, f. i København ca. 65, død 15/10 90, de fik to sønner, der døde som børn. 2. gang gift med Maren Rindom, datter af købmand J. Bjerg Rindom, fik 4 børn, kun datteren Kristiane Dorthea overlevede faderen. Han døde 29. maj 1799. Enken, der døde i Dejbjerg 1831, satte på hans gravsten: »Endnu et kys til afskød paa din kiste, du gode, at jeg dig skulde miste. Jeg stedse føle vil det tunge savn, til hist jeg atter iler i din favn«.

Jørgen Bloch, der hørte til en kendt præsteslæggt, er f. 31/7 67 i Viby,

Hindsholm, søn af pastor L. Bloch og Anna Marie Lütken; sammen med 3 søskende blev han tidligt forældreløs og opdraget hos en faster under morfaderens formynderskab, den ældste bror blev bibliotekar og professor, en anden bror blev præst i Kvong og senere i N. Nebel. Jørgen blev stud. fra Odense 84, cand. 91, og 1798 gift med provstedatteren Gertrud Fog fra Humble, men også født på Hindsholm. Hun var den mellemste af 15 helsøskende. Bloch blev 96 præst i Ferring og 99 her. Sønnen skriver om ham: »Min fader var en ædel og elskelig mand og en dygtig, kristelig præst med et ualmindeligt blødt hjerte og poetiske ånd, altid frejdig og gemytlig, gæstfri og selskabelig; min moder en kærlig, forstandig og dygtig husmoder, from og ædel som han. De levede et lykkeligt ægteskab, dog ikke uden økonomisk tryk og havde 9 børn«. Bloch skrev en række bibelske sange, udgivet af Fr. Høeg-Guldberg, og en mængde Navne-gåder, gode lejlighedsdigte og en lille vestjysk ordsamling med grammatiske bemærkninger til Videnskabernes Selskab. Han udvidede og passede med omhu den store have, ligesom han også selv underviste sønnen Jørgen Victor til 16 års alderen. Han døde 25/9 1838, enken 26/1 40.

Sønnen *Jørgen Victor Bloch*, f. 25/9 12, fik nu embedet, som Benzon, Lønborggård, forlængst havde lovet ham. Han blev student 28, cand. 33 med bedste karakter og straks lærer ved Randers lærde skole og gift 15/7 33 med Agathe Thorlacius (1811-72), datter af assessor Th. Thorlacius og Gytha Houritz, Ringkøbing. Han rejste en kort tid til København og tog licentiatgraden på en afhandling om Kristi himmelfart, blev adjunkt i Horsens, præst i Borbjerg 37 og 8/12 38 her og provst 51, præst i Kertemindé 55, i Snoldelev-Tune 64, i Vig-Asminstrup 68, og fik 5 sønner og 5 døtre. Blandt hans nære venner var Vilh. Birkedal og konseilspræsident Hall. 1853 blev han landstingsmand, han virkede ivrigt for en fra Grækenland udgående mission blandt muhamedanerne. Han fortsatte faderens dialektstudier med afhandlingen: »Nogle grammaticalske Bemærkninger om den vesterjydske Dialekt«. I Hardsyssels Årbog 1920 har H. Prytz offentliggjort hans meget læseværdige »Erindringer fra mit liv«; han skrev også religiøse småstykker og under pseudonymet Jørgen Jørgensen »To lystspil og en Fortælling«. Ligesom faderen var han meget afholdt her. Hans forkyndelse var nærmest grundtvigsk, hans broderdatter var da også gift med Grundtvigs søn prof. Svend Grundtvig. Bloch døde 21. dcbr. 1892.⁸⁾

Edvard Villiam Jeger, f. på St. Croix 25/6 10, søn af købmand og Marie Cath. Hage, student 28, cand 33, præst i Vedersø 38, her 55, i Knebel 64. Han blev gift med *Gertrud Cath. Marie Sophie Kipnasse*, f. i

København 06, datter af løjtnant og grosserer, havde 2 sønner og 2 døtre.

Frederik Foss Stampe Krarup, f. i Vejrum 2/2 11, student 31, cand. 38, kapellan i Gerlev 40, præst her 12/9 64, blev gift 19/6 42 med Frederikke Krarup, f. i Føvling 14. De havde en søn og 3 døtre. Holdt kapellan de sidste år.

Christian Frederik Storch, præstesøn, blev født 5. maj 1839 i Køng, Fyn, student fra Odense 53, cand 64, huslærer på Vilhelmsborg og i 2 år hos biskop Balslev, Ribe, derefter hjælpepræst i Skanderup, Odense og Stenløse, 74-78 præst i Oddum, 78-81 i Åle og 81-95 i Lønborg. Han var stilfærdig, men værdig og fin; præget af at høre til en gammel præsteslægt var han gennemtrængt af det romantiske guldalderssyn fra forrige århundrede. Når han kørte til kirke, havde kusken sølvtræsset kasket og blanke knapper i frakken. Han var moderat Indre Missionsmand. 1872 gift med Vilhelmine Henriette Frederikke Funch, ligeledes af gammel præsteslægt, født i Ulsted 10. juli 39 og død 7. juni 23. 1895 forflyttedes Storch til Gierslev ved Slagelse, men »Lønborg var idelig og altid i hans tanker; der havde de efterladt deres hjerte. De vide udsigter og jyderne kunne de ikke glemme«. Han tog afsked 08 og døde 1912.

Oscar Valdemar Boeck, født i Ulstrup som præstesøn, student Århus 71, kapellan i Harridslev s. å., præst i Skagen 79, i Horsens-Hammer 85 og her 96, provst 08, gift med Julie Caroline Christensen, født i Skagen 4/9 52. Boeck var vækkelsesprædikant, og den første tid, han var her, skete der også vækkelse, senere blev der mere ro. Man så op til provsten og holdt af ham, for han »var deltagende over for nødlidende og undskyldende over for det ufuldkomne«, umiddelbar, formløs og med et festligt lune, der snart kunne slå over i alvor. Engang han gik tur med en gæst, traf de vejmanden, som han ofte talte med. Boeck sagde da, det var den dygtigste vejmand langt og nær. Da de gik, klapede han ham på skulderen og sagde: »Men, Christian, det kommer vi jo ikke i himlen for«. Hans hustru, der var ham en stor støtte, døde pludselig på vej til en gudstjeneste. Læge Busch gik ind i kirken, hvor kapellanen prædikede, for at meddele provsten det. Lægen sagde til ham: »De har haft englebud, kære provst Boeck!« Det var 17. dabr. 1922. Selv døde han 11. aug. 1931, efter at have taget afsked 28. - Endnu i hans tid havde præstegården 9 1/2 td. hartk. og 194 td. ld., hvoraf de 45 var ager og 46 eng, resten hede og overdrev. Med undtagelse af 30 td. ld. eng, der bortlejedes, var gården udforpagtet, en tid til A. Petersen.

Ved Boecks afgang udskiltes Egvad fuldstændig, og Poul Jensen Bækbo blev præst i Lønborg 1929. Han var gårdmandssøn fra

Dejbjerg, f. 20. dcbr. 88, student Ribe 08, cand. 19, s. å. sognepræst på Endelave og gift med Mariane Christensen, f. 3. juni 88 i Lille Ahle, Vorgod, hendes søster var missionær i Sudan. Bækbo var svagelig og døde tidligt 2. maj 34, fru 54.

Anders Bork Hansen er gårdmandssøn fra Hjelmstrup ved Egtved, f. 23/3 09, student Ribe 29, kandidat 34, gift 34 med Mette Kristine Alminde f. 05 i Egtved, præst her 34, i Løgumkloster 51, var landssekretær i Kirkeligt Forbund, formand for Indre Missions sygeplejeskole i Børkop. Er blevet landskendt for sit arbejde ved refugiet og for sine »gøglergudstjenester«.

Øjvind Graversen, gårdmandssøn fra Asp, f. 13/1 12, student Viborg 32, kandidat 39, gift 19/11 40 med Kirsten Jespersen, f. 22/3 17, præstedatter fra København. Hjælpepræst i Visby, præst i Hvam 42 og her 52.

I Egvad-Tarm var der kaldskapellan 13-28: H. P. Schülein 13-15, N. Buch 15-20, N. A. Brøndberg 21-28.

Med nyordningen 1929 kom Poul Borre Gadegaard, gårdmandssøn fra Serup, f. 28/9 92, lærereksamen N. Nissum 13, student 15, cand. 21, 25/4 22 gift med Dorthea Laura Gade, f. 22/9 00. Præst i Tisted 22, provst 31. Formand for Vestjysk Gymnasium og Blåkilde Ungdomsskole.

Egvad sogn

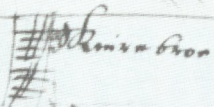
Folkeetymologien har også forsøgt sig her, men er ikke sluppet bedre fra det end sædvanligt. Egvad skulle da »rettest hedde Eva sogn, ligesom Oddum sogn skulle kaldes Adams sogn«. Det er, hvad »nogle mener«, skriver pastor Helsted.

I nyere tid er det kun kirken og selve sognet, der har navnet Egvad. Ca. 1330 skrives det Ekwath. Det er vadestedet over Gråhede bæk lige neden for kirken, der hentydes til. Der har vel vokset egetræer. Egvad var et selvstændigt sogn med sin egen præst til 1592, og præsten boede i præstegården ved kirken. Da kirken i sin tid blev rejst, blev den bygget på gårdens grund, og den gård, der da lå her, blev præstegård, enten så ejeren har skænket den til dette gudelige brug, eller menigheden har købt den. Den sidste præst døde 1592, og sognet blev derefter anneks til Lønborg, men gården kaldtes stadig Egvad præstegård langt ind i 1600tallet, i matriklen 1688 og derefter hedder den Anneksgården og i sidste del af 1700tallet Kirkegård.

Hr. Lauge i Lønborg, som havde fået Egvad annekteret, havde en datter Gertrud, som blev gift med Jes Christensen. Dem overlod han Egvad præstegård uden afgift og dermed fortsattes under den næste præst, som var Gertruds broder. Men da hr. Peder Iversen blev præst, lod han sætte skyld og landgilde på præstegården. Lensmanden Ulrik Sandberg befalede delefogden N. Nielsen, Obling, Th. Pedersen, S. Bork, og nogle af de fornemste herredsmænd at fastsætte landgilden. De takserede den til 2 Varbo ørte rug, 1 Varbo ørte byg, 1 skovsvin eller 1 rd., 1 Varbo pund smør og 1 rd. gæsteri samt anden herlighed. Hr. Peder befandt sig ikke vel i det urolige Lønborg og søgte 2 gange kongen om at blive »en sand sognepræst« for begge sogne »med begge dertil liggende præstegårde og deres rettigheder og her-

Norden

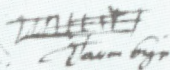
Sjunde Tarm hvi

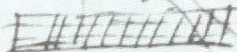
Stuen lan.

Saltstoa.

Tarm by

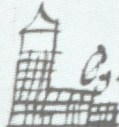

Tarm by

Tarm bygaard

Tarm moln.

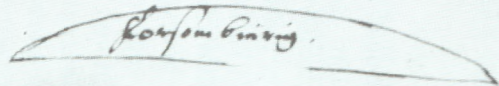
By og kirke

Brødby

By og bygaard

Brødby

Korsem by

Korsem by

Stueby
m. stoa

Sjunde

lighed nyde og beholde«, og at Egvad måtte blive hovedsogn, så han kunne flytte til annekspræstegården der, som »en enlig gård og ensom sted og til mine studia cotiana at continuere og andre mine fremtarv kan falde mig mere angenem og betjenlig«. Han fik ikke tilladelsen.- 1642 får Jens (Jes) Christensen, »boende i Egvad præstegård« kgl. bevilling til at beholde gården for den fastsatte landgilde, så der ikke pålægges ham mere. Det tilføjes, at »gården skal være og blive til Lundenæs« som hidtil. Det vil sige, at lensmanden har den i forsvar. 1688 er fæsteren Laurs Jensen, hartkornet godt 6 td. Inden for dens område lå 2 stugenge, som tilhørte kronen. 1717 er Jes Lauridsen her. 1721 køber C. Laugesen i Egvad en gård i Foersum for 263 rd. Han hører måske til her. 1787 har J. Madsen Kirkegård, 1834 Eskild Sørensen, 1844 J. Laugesen, mat nr. 1.

- I katolsk tid har der vist stået et kruise i sognet, da kirken har 1 ager »for kors«. Nogle gravhøje havde navn som Tinghøje i Foersum, hvor herredstinget måske holdtes en kort tid, Galgehøj, Maskelhøj og Klynshøj. Gråhede eller Tarm bæk var i forrige århundrede opstemmet til engvanding ved 8 sluser, det var mere end ved nogen anden bæk i herredet.

Flere gange nævnes bønder i sognet, men uden nøjagtig bopæl. I de ældste lensregnskaber fra 1537 nævnes en række mænd som »kongens tjenere« og en anden som »bispetjenere«. Blandt kongens bønder må findes de selvejere, til hvis gårde kongen havde herligheden, og også dem, der havde forbrudt deres gårde. Bispetjenerne er fæstere på det inddragne bispegods, så vi ser, at den katolske biskop havde haft 6 gårde i sognet foruden Bisgård. Regnskabet omfatter »rett geltt«, skovvogne og toftpenge. Kongens tjenere var C. Madsen, Nes Matsen, Christen, Niels Michelsen, Anders Hartoch, Laurs Baltigdt (Baltigård), Clemen Vestensen, Jes Olufsen, C. Jensen og bispetjenerne Las Lawersen, C. Hansen, Oluf Glarberg, Gøde Eskesen, Mette Pers, Dres Ebsen Gade og på Tarm Bisgård Jep Mortensen. 1573 er sognets krongods under Koldinghus, da opføres bispetjenerne ikke særskilt. Bønderne er Frans Christensen, Nis Matsen, C. Olufsen, P. Jostsen, Jac. Nissen, A. Jensen, S. Pedersen (han har tvende ejendomme af mester Hans Michelsens), Tonis Christensen og på nogle småejendomme Maren Knuds og M. Tygesen, endvidere Illing byggested, hvoraf der svares en snes skuller, samt 1 bol i »Bonum og Østerby«. Desuden nævnes nogle ejendomme i Tarm. 1641 har

Kort over Egvad sogn, tegnet af præsten 1638, visende: Engene, Tarmkier, Skiern broe, Skiern aae, Tarm bye (delt af bækken), Tarm Bisgaardt, Egvad kiercke, Egvad prestegaardt, Kioldbeck en boell, Forsom bye (nord derfor) Forsombierig, Brosbøll, Gritzbøll, Tarm mølle, Sellsbøl.

Lundenæs 1 jordeejergård, hvoraf Jep Frandsen og J. Jensen bl. a. svarer 10 hestes gæsteri, endvidere et bol, som ejes af Terkel Pedersen, endnu nævnes 2 1/2 bol i selveje.

I Torstenssonskrigen led sognet meget af stor indkvartering og de mange, som søgte mod Skjern bro. Da krigen var forbi, havde flere ikke korn nok til husholdningen til næste høst, således Mikkel Christensen, J. Nielsen, C. Ibsen, Mourids Mouridsen (der kun havde til 4 uger) også husfolkene J. Jacobsen, Anne Jensdatter, C. H. Frank og P. Christensen har selvfølgelig sultet. C. H. var smed, hans bol kaldtes *Bronng*, P. Christensen var spillemand. - Vedligeholdelsen af vejen gennem Tarm kær var også en slem byrde for dette sogn. 1660 nævnes 3 bolsmænd som selvejere: Jørgen Kyvling, P. Nielsen og P. Clementsen.

TARM

Tarm, der 1347 skrives Taarm, hører nok til de gamle navne, der vanskeligt lader sig tyde. O. Nielsen har dog ment, at det er samme ord som oldnordisk Thrøm, hvortil svarer en danske form Thram, der skulle betyde rand, her vel randen mod Skjernåengene, men det er næppe sandsynligt med denne ombytning af a og r. Der har selvfølgelig været lavet mange vittigheder om det mærkelige navn, som når det fortælles, at en mand ved billetsalget på Varde banegård bad om »en anden Tarm«! I årtierne ved midten af forrige århundrede forsøgte man at forandre navnet til Tarum. Det var lærer Rasmussen og apotekeren, der førte an, og ragede uklar med postvæsenet ved herredsfuldmægtig Lybecher i Skjern. Sagen gik til højere vedkommende, der bestemte, at navnet skulle være Tarm. De to Rasmussener havde nok hæftet sig ved, at navnet i 1500 og 1600 tallet nogle gange blev skrevet Tarum, første gang 1537, men samtidig vedblev man at skrive Tarm, engang brugtes begge former i samme dokument. Byen hører ikke til -umbyerne, i århundreder før var det skrevet Tarm, Taarm, Tharmæ.

Tarm var tidligt en stor landsby og tog også fiskeriet til hjælp. Det minder en gammel byremse om:

Møgelgård svandser, Styg danser,
Fjerbæk trommeslår.

Vostrup herrer, Lavstrup smærer,
Lønborg Lyww, Bøel Tyww,
Kjæfling (Kyvling) klægrotter, Tarm flynderhoveder«.

Man har vel engang ment, at disse navnetillæg har været passende for disse byer, selv om beboerne næppe har ment det!

1683 hedder det, at byens agermark er delt i 4 tægter (marker), der

atter var delt i mindre tægter som Vingerne, Grædsig, Katmederne, Hønrøgelagre, Gummefald, Ballegårds tægt, Ballumager. Blandt engnavnene kan nævnes Fuglkær, Hjortholm, Tarm have, Sloogord, Rødde, Østerkær og Tarmholm. Senere deltes marken i 6 tægter.

Den alfare vej mod Viborg gik gennem byen og over det grenede åløbs vadesteder og bro, en sådan var der 1534, og har sikkert været her langt tidligere. Berømt er kong Hans' sidste rejse, hvorom Svanning beretter: »Da han på rejsen var kommet til Tarm kær, fandt han på grund af, at vandet i Skjern å nogle dage i forvejen var steget over alle bredder, engene og alle lave steder således fyldte med vand, at landevejen var skjult (som det plejer at ske ved en pludselig flod), og bølgerne vidt og bredt alle vegne over jorden. Kongen lod sig ikke afskrække af den vanskelige overgang og ville, at man skulle føre ham ad den skjulte vej under vandet. Han kom også lykkelig over vejen og kom ind over kæret, hvor han til hest fulgte en mand, der gik foran, da der nu ingen fare var mere at frygte. Men denne sikkerhed fik en sørgelig udgang; thi hesten faldt i et hul, kongen styrtede af hesten, førend folk kunne komme ham til hjælp, han kom helt under vandet og var i stor livsfare, men blev taget op og båret ind i tolderens hus ved broen, hvor der blev gjort ild på og hans klæder trukket af ham. Da han her sad ved varmen, fik han en stærk feberysten, men intet kunne afholde ham fra at rejse videre«.

Stedet for uheldet påvises endnu og kaldes »Kong Hans' høl«. Men vejen går ikke på samme sted, den er flyttet gentagne gange. I 1730erne vidnes der om »Kong Hans' vejle« (vadested), at det er velbekendt, »at en stor landevej af urgammel tid, såkaldet herrestræde, har været og fremdeles bør være over Tarm kær . . . der hvor vejen har gået i Kong Hans' tid er den nu ej mere i brugbar stand, og at der på nogle steder synes i fordums tid at have været en vase i kæret, hvor overfarten i kong Hans' tid har været.« 1638 var der et stort uføre »ved Tarm kær, hvilket årlig skal holdes ved magt med jorrdæmning, lyng og sten, og bønderne her ud i Nør herred såvelsom andre herreder årlig skal færdige den og ved magt holde.« Da dette arbejde kunne kræves i deres travle tid, akkorderede de med bromanden, der for 1 skp. byg af hver gård, 1/2 skp. af en halvgård eller bol og 1 fjerdingkar af en halvbol skulle vedligeholde jorrdæmningen. Kongen bevilgede, at bønderne i Lønborg birk også skulle deltage. Og »fortrycker nogen sig og ej fremkommer i bestemt tid, da deles den derfor og bøder 3 mark til sit herskab og 1 tønne øl til sognemændene i det sogn, hvori han bor«. En jorrdæmning, der blev bygget ind til Tarm forte og hede, skulle Øster herreds folk og Stovstrup mænd holde vedlige. Siden blev Øster herred taget derfra, og så forfaldt dæmningen, og

vandet brød igennem, så ingen kunne fare derad, men folk kørte østen for, hvor der aldrig havde været nogen bro.

1683 befales, at vejen skal gøres 14 alen bred med dybe sidegrøfter, og midt på lægges sand, grus, sten og lyng, og med en pæl mellem hvert sogns skifte og til at køre efter i høje vandfloder. Den ny vase holdt ikke længe. 1707 klager rytterbønderne over den »siden de rejsende ej uden livsfare kan komme frem ad vasen for huller og hølslagne pøtter ... vorder engen opkørt og ødelagt, såsom alle kører uden for og hjælper sig frem, hvordan de kan«. 1732 er det vanskeligt at komme igennem ved frost og tøbrud og høje vandfloder, så rejsende såvel som posten må tage tvende mil omkring ad Borris Krog eller vente nogle dage. Ja, man vidste at fortælle, at en mand fra Horne og en fra Holstebro havde sat livet til under forsøget. Vasen begyndte ved Skjern bro og gik først mod sydøst, derefter mod øst ved sydsiden af åen, indtil den drejede mod syd op mod Tarm by. Først gik den over en høj eng, kaldet »æ lejr«, mellem denne og heden stod de to Krøbroer. Under et tøbrud med stærk opskruning af is i marts 1845 væltede Krøbroerne. Da byggedes 3 broer: en øst for den gamle Skjern bro over et nygravet åløb, »æ lång brow«, en af de andre gik over Tudstrømmen.

Da postvæsenet Ribe-Ringkøbing blev ordnet 1652, blev der posthold i Tarm. 1699 fik herredsfoged Jacob Knudsen, Tarm Bisgård, lov til at indrette værtshus her. I alt fald senere fungerede kromanden som postmester. Der var postskifte. Mange kørte med ekstrapost. De fleste gårdmænd i Tarm havde forpligtelse til at besørge denne kørsel. Turene gik efter omgang. Kromanden førte en liste derover. Den, der stod »for tur« vidste sig ikke sikker dag eller nat. Havde en rejsende selv vogn, lød buddet: »Du skal i forspænd!« Var det lukket vogn eller kaleche skulle der 4 heste for. Postvognen var som bøndernes dengang uden fjedre med fjælekasse, »bøwl-ågestuel« og en »ugn-skrin«, grønt malet med gult malet posthorn på baggavlen. 1848 kom en ridende post Kolding-Ribe-Holstebro hver lørdag og torsdag fra Holstebro tilbage igen. Også han skiftede i Tarm. En pakkepost kørte en gang om ugen. Da den nye landevej endelig blev færdig, afløstes den ridende post og pakkeposten af en diligence. 1875 åbnedes Vestbanen, og et nyt kapitel begyndte.

Fra gammel tid lå biskoppens gård, Tarm Bisgård, tæt herved og andet gejstligt gods. — 1479 tog Erik Christensen Fasti, Urup, lavhævd på en gård i Tarm, Iep Agssen ibor. 1540 lod Peder Skram, Voldbjerg, brevet stadfæste. 1537 fik P. Madsen kongens stadfæstelse på et pergamentsbrev af Nr. herred, at sandemænd havde gjort markeskel mellem Skiernom mark og Tarum mark. 1534 nævnes Chresten

Tarm kros brand 1869. Efter tegning af Andr. Beiter.

Massen og Terben Kølssen i Tarrem og Iwer Ebbesen i Tarm. 1535 rejses sag mod Kristen og Mourids Madsen i Tarm, fordi de havde vist de oprørske bønder, hvor kirkens kalk, disk og monstrans var. Sagen måtte dog bestå, til kongen kom i landet. 1573 synes følgende at høre til Koldinghus len: Frans Christensen, der også har et bol i Bonum og Østerby, hvoraf der svares 2 stob honning, Nis Matsen, der tillige har Illing Byggested, der svarer 1 snes skuller, C. Olufsen, Per Jostsen, Jacob Nissen, A. Jensen, S. Pedersen »med tvende ejendomme, han haver af mester Hans Mikkelsens«, Tonis Christensen, Karen Knuds, M. Tygesen, Jep Moritsen, der svarer af Stougårds byggested og af et bols jord, Frans Persen, Jep Moritsen har to byggesteder i N. og S. Bork, Jep Nielsen, Store C. Nielsen, N. Nielsen, Kjeld Sværdfejer og Lille C. Nielsen. Samme år forlenede kongen bl. a. herligheden af to selvejergårde til Tyge Kruse.

1585 købte Per Gyldenstjerne, Tim, 1 gård med 2 øde byggesteder af kronen og Ribe kapitel. 1589 fik Ludv. Munk, Nørlund, 3 gårde og 1 bol. 1614 får kongen ved mageskifte 2 bol af Otto Rosenkrans. En af selvejergårdene ejedes af borgmester Clemen Sørensen, Vejle. Han afstod den 1609 til kronen og måtte sin livstid bruge nogle enge ved Vejle i stedet for. C. Nielsen i Uldbæk havde en datter, der havde været gift med M. Pedersen i Tarm, hun døde, og C. Nielsen skødede hendes part i gården og andet bondegods i sognet, han arvede efter

hende, til enkemanden, der ville betale herfor med penge, mens Uldbækmanden krævede jordegods. Skødet viste imidlertid, at M. Pedersen havde ret til at betale med penge. Hans husbond var Knud Gyldenstjerne, der 1634 mageskiftede gården og et byggested til kronen. Jørgen Andersen i Tarm havde ført regnskaber for en Koldingborger og krævede efter dennes død betaling herfor af afdødes søskende i Nørre herred, men afvist ved landstinget. 1624 skøder H. Bilde, Tirsbæk, en gård til Henrik Lange, der 1632 får pant i 1 gård og 1 bol for et lån til Henrik Vind.

1627 var bolsmændene P. Christensen, N. Mouridsen, Bertel Pedersen, gårdmanden N. Mortensen og gadehusmændene C. Madsen og N. Clemensen forarmede og Erik i Bisgård mølle ligeledes.

1635 fæster Th. Skræder en krongård. 1641 ligger et jordejerbol, som Ventsen Christensen beboer under Lundenæs, 1643 tilbyder L. Povisk kronen sin gård med Th. Olufsen som fæster i mageskifte med en gård i S. Bork. 1649 resterer Morten Eriksen og C. Hansen hver 1 fjerding smør og 4 sk. spindepenge. 1646 hører følgende kronbønder under Lønborggård foruden Bisgård og møllen: Mikkell Christensen, J. Nielsen, N. N. Tækker, Eske Jensen, C. Ibsen Krage, Movrids Movridsen og bolsmændene J. C. Frank, Per Trommeslar, P. Jacobsen, M. Pedersen, Ane Tonisdatter og 4 gadehusbeboere. 1651 køber Jac. Grubbe til Kabel af v. Bredow 1 gård med M. Pedersen og 1 bol med Movrids Nielsen og Frans Pedersen som fæstere. Krongodset svandt hurtigt efter Carl Gustavkrigene. 1661 fik v. Uffeln 1 selvejergård, 1664 fik Henrik Ruse 1 gård med et øde byggested og Henrik Müller fik Bisgård, mølle og møllegården. 1668 købte Otto Powisch 2 gårde og oberstløjtnant Liebereich 1 gård og 1 bol. 1670 fik domkirken 1 gård i erstatning for en, den måtte afstå, medicusembedet fik 1 gård og 1 bol og hofmarskal H. U. Lützow fik skænket bl.a. 1 gård, og det resterende krongods blev udlagt til ryttergods.

Ryttergodset havde 1688 følgende bønder: Jørg. Hansen, P. P. Møllers enke, P. H. Smed og Eskild Poulsen, Poul Ebbesen, P. Knudsen, Ebbe Laursen og de var gårdmænd, bolsmændene var Jørg. Frandsen, C. Christensen i Oddum, Jeppe Clemmensen, P. Christensen og Anne Jørgensdatter, og i et gadehus boede Ellen Madsdatter. Doktoratet havde en øde gård og endnu en, der dreves af Jac. Pedersen i Grimlund. Ribe hospital havde 1 gård (P. og C. Pedersen) samt 2 bol i Kragebol, biskoppen ejede 1 gård (Jørg. Frandsen), til domkirken hørte en gård (C. Pedersen), præsten ved domkirken, magister Seerup, havde 1 gård (Cornelius Christensen og Jeppe Clemensen) samt 1 bol (H. Christensen), rektor ved Ribe skole havde 1 øde bol, før beboet af Th. Hansen, Henrik Müller havde 1 gård (Th. Hansen) og 2

selvejergårde (Jac. Pedersens enke i Sjølsbøl, H. Mikkelsen og J. Mouridsen) samt et gadehus. Byens største gård, bortset fra Bisgård, var en selvejergård på 9 td. hartk., den ejedes af Laurs Hansen, C. og J. Frandsen, herligheden lå under Bøvling slot. Under Lydumgård hørte 2 gårde (Jakob Pedersen Spillemand; Jørg. Davidsen), P. Nielsen på Brejninggård havde 1 gård (Fr. Christensen), Henrik Lange havde 1 gård (Laurs Pedersen). Under Lundenæs hørte selvejerne H. Eskildsen, J. Mouridsen, C. Frandsen, Eskild Poulsen samt fæsterne Enevold Hansen, P. Pedersen og et bol, H. Eskildsen brugte. Der var endnu lidt krongods, det lå under Riberhus, nemlig selvejeren C. Jørgensen og fæsteren N. Jensen og vist også P. Møllers enke. Af de store enge ejede kronen ligeledes en del, og Varde hospital havde enge, den ene hed Kokær.

I 1690erne opførte regimentsskriver Andreas Rask et gevaldigerhus eller »stokkehus« her i byen for det Swanewediske regiment. Her husedes bl.a. stokken, en træblok, hvori synderens arme og ben spændtes fast. Det stod til skræk og gru, ikke blot for soldaterne, men også for egnens børn og voksne. En civil arrest i byen var det så som så med. 1740 stak både delikvent og vogter afsted derfra. Tarm var næsten en »garnisonsby«. 1720 købte fhv. kaptajn Johan Henrik v. Mühle i Tarm af kronen 1 gård og 1 bol for 189 rdl. Året efter døde han.

1693 fik herredsfoged Jakob Knudsen som nævnt lov til at indrette værtshus her. 1711 er kromanden N. Jensen. Den senere kromand, Jørgen Nielsen, født i Tarm 1700, er sikkert hans søn. 1743 er kroen lejet ud til Eske Poulsens enke. Kromanden var stadig postholder, og sønnen N. Jørgensen, født 1727, som dernæst havde kroen, handlede tillige med kolonialvarer, var sognefoged og fæster under Lønborggård. Hans søn N. Nielsen, f. ca. 1752 havde selvstændig forretning og rejste 1773 til Amsterdam for at oprette en fremtidig handelsforbindelse. Niensens søn Jørgen Nielsen købte Skrumsager.

1693 solgte kronen endnu en gård i byen og 1703 selvejergården, der lå under Riberhus, til Gjøde Hansen på Keldkær for 208 rdl. og et ryttergodsbol til Chr. U. Schultz, men de blev overtaget af Gyris. 1710 førte Jens Frandsen vidner på, at jorden vest for Vagadegård havde C. og Jens Frandsen avlet tilsammen med deres kreaturer i 24 år, C. Frandsens kreaturer havde gået i mosen ved Mølholm, og J. Frandsen skulle »så vidt muligt« holde sine dyr fra Skollekær, som tilhørte C. Frandsen. Det var to brødre, der var uenige. Jens skrev således derom:

»Højædle, velvise dommer! Som jeg underskrevne må i dag såvel som tilforn comparere angående min broder C. Frandsens uårsagelig og uføjelig processes

forvoldelse med en ringe del jordsmål, som til min såvelsom C. Frandsen vores bondegård er tilliggende, som kaldes Klincher, da hvorvel forne min broder og alle sandferdige naboer er bekendt, at det jordsmål, nemlig Klinker kaldet, er til gården og ikke til den (!) bol, han aparte har, så fanger han dog en utidig appetit dertil, og under et skin med vrang navngivelse ville tilføre sig det alene at beholde, i henseende det skulle kaldes Skallekier, mens bare sandhed er, at Skallekier er et stykke ejendom for sig selv (som under hans) bol ligger, mens forne Klinker, som han tiltror Skallekier navn, er og formenes i kraftigste måde at tilhøre bmt. vores iboende gård, og af mig i nogle over 20 år brugt og nydt mig aldeles ulast og ukæret af C. Frandsen og alle andre . . . Actum Vasgård 7. okt. 1710. Jøns Frandsen.«

Velagte Th. Hansen lod 1711 læse et pantebrev, kaptajn Holger Vind havde udstedt på sin part af den selvejergård i Tarm, kaptajnen beboede, den var med bygninger og alt pantsat til Th. Hansen for 60 sdl. 1715; da kaptajnen er død, får han ved landstinget den halve selvejergård tildømt. Der var også givet varsel for Daniel Ph. Rask angående herligheden. — Th. Hansen tog 1715 dom på sin selvejergård. 1714 gav Anna Lauridsdatter, sal. Nis Nielsens, afkald på arv efter sin bror H. Lauridsen i Huusgårde i Tarm til dennes enke Anne Hansdatter. Arven var 50 sdl. Alle implicerede underskrev med egen hånd. 1715 stævnes Ribe »Klosterbønder« (hospitalsbønder) for restancer: C. Clausen for 25 dl. 3 mk., og 1 mk. for 1712 og 8 dl. for 1714. C. Corneliussen skyldte helt tilbage til 1711, ialt 47 dl. og 1 mk. i domspenge. Poul Pedersen købte om høsten 1716 6 stude hos en mand i Skjern, de kostede ialt 59 rdl. Det har kun været nød, der skulle staldes den vinter. Samme Poul Pedersen købte ved krongodssalget sin egen gård og endnu et par bol, også Just Jensen købte en gård i Tarm. 1720 købte Fr. Sehested, Krogsgård, en gård og de på grunden stående huse. Jak. Knudsen, Østergård, købte en gård for 76 rdl. Poul Pedersen og Just Jensen var driftige og forpagtede engen Ballebrosted, som hørte til Frands Hansens og J. Jensens selvejergård. Det kunne forvalter Daniel Ph. Rasch på Lundenæs ikke tåle, da Lundenæs ejede herligheden, og gården betalte en anselig landgilde med egt og arbejde. Rasch mente ikke, de kunne lade andre bruge noget af selvejergården uden herlighedsejerens billigelse, og der var dom af 1650 for, at ingen kunne bruge engen, uden der skulle svares afgift af den efter lensmands og danemænds skøn. Poul Pedersen fremlagde et skøde, udstedt af Jakob Knudsen, der tilskødede ham halvdelen af Jørg. Davidsens sted med halvdelen af to enge (Brosted-ene) og halvdelen af et hussted sydligst i Enevold Andersens toft, 1711 havde han solgt den anden halvdel til Just Jensen. Knudsen havde fået ejendommen ved at indfri et pantebrev fra sal. J. Mouridsen, som boede på selvejergården. Det kunne knibe at holde styr på de mange huse, som rejste sig rundt omkring i gårdenes tofter. 1724

mener Just, at enken Karen Pedersdatter tilegnede sig et hus med lidt jord, som han påstod i mands minde havde ligget under hans gård.

Endnu 1730 var der 4 selvejere i byen: Poul Pedersen, C. Nissen, Just Jensen og P. Sørensen. 1760 solgte kongen et bol, der var henlagt til rektorløn i Århus.

1770 hører gårdmændene Laust Justesen, J. Jensen, C. Poulsen og N. Pedersen under Lundenæs og Poul Jepsen, N. Jørgensen samt møllen og møllegården under Lønborggård. Poul Jepsens kone Kirsten Andersdatter dør 1773 af den »denne sommer grasserende sprinkelsyge« plettyfus. Der var 4 børn, den yngste kun 1 år. Af sølvtøj fandtes 2 skeer, mærket I. P. J. 1761 og endnu 2, mærket J. P. S. J. T. D. 1729, endvidere 2 kobberkedler, 1 tekedel, af messing 1 stor og 3 små lysestager, 2 fyrfade, 1 fyrbækken, 1 tobaksdåse, 1 tragt, 1 lille stage, af tin 4 fade og 6 tallerkener, men også et hollandsk fad og 5 tallerkener og i det hele taget et ret rigt inventar med skabe, egekister, en til hver af døtrene og to fyrekister til sønnen, ligesom afdøde havde rigeligt og fint tøj, brun klædes kjole, sort vadmel, blå damaskes kåbe med sølvhager, en kattuns do., andre klædningsdele af silke, serges, kiersy, klæde og vadmel, nogle var »trykte« (farvetryk), der var drejls duge og 1 sirtses, desuden en hvid kromlæders forklæde. Der var 4 heste, 4 kvier, 4 køer, 1 tyr, 1 spæd kalv og 12 får. Vi nævner også 4 høleer med skaft, 1 lyngle, 6 segle og 2 forke. Man har altså ikke høstet kornet

Tarm.

med le. Boet havde tillige et sted i Krages uden bygninger. Formuen blev 305 rd., men de gældende bestemmelser om bygfæld osv. gjorde, at passiverne kunne gå op i 309 rd. Således blev der ikke noget at skifte, det hele kunne blive ved gården.

1787 havde Tarm selvejergårdmændene H. Nielsen, P. og N. Christensen, C. Nielsen, N. Christensen, S. Christensen, Morten Jensen, Mikkel Bertelsen, Poul Eskesen, P. Nielsen, S. og H. Lauridsen, Frans Lauridsen, Lars Olesen, og bols- og husmændene J. Marcussen, N. Holm, M. Jensen, Lars Jepsen, Jep Thuesgaard, Maren Poulsdatter, hos hvem præsteenken, madame Ibsen og hendes 9årige datter boede, endvidere Knud Villumsens enke og Jørgen Iversen. Der var to fæstegårdmænd N. Jørgensen og N. Pedersen samt nogle husmænd, der tillige var håndværkere: N. Ebbesen, skoflikker, smedene C. Bertelsen og H. Nissen, skoleholderen C. Christensen og endnu 6 husfolk, heriblandt en afskediget underofficer Johan Gottersleben, hvis mor sammen med flere af husfolkene fik almisser. — 1834 er der blandt Tarms 47 familier 1 møller, 2 smede, 1 snedker, 1 skomager, en lærer og en »øpsynsmand ved befordringsvæsenet« (P. Christensen).

1844 opføres følgende matrikelnumre: 5 J. P. Graversen, 6 C. Nielsen, 7 J. Sørensen Møller, 8 og 12a Bøjle Olsen, 9 P. Christensen (opsynsmanden), 10 Eske Jensen, 11 N. Sørensen, 12b Iver Flinker, 13 Mikkel Christensen, 14 H. Poulsen, 15 H. Christensen, 16a Laust Hansen, 16b

Tarmvandmølle, ca. 1905.

Tarm omkring 1900.

skolen, 16c - 16g kan ikke ses, om de er bebyggede, 17 M. S. Hallem, 18a Laurs Frandsen, 18c Claus Knudsen, 19 Claus Christensen, 20 J. Lauritsen, der var sognefoged, 32 H. Nicolaisen, 33 P. Jørgensen, 34b J. M. Bech, 35 Conrad Guldberg Nielsen, 36 J. Bennetsen, 37 P. Lauersen, 39 L. Larsen og P. Thomassen, 40 N. Knudsen, 41 J. C. Jensen, 42a A. H. Lauritsen og C. Knudsens enke, 43 N. Eskesen, 44 Knud P. Jørgensen, 45 Jesper Jacobsen, 46 J. Lauridsen og 47 Bertel Bertelsen. Numrene fortsætter til 108, men de gælder vist ubeboede parceller, vel eng. — 1878 hed 3 gårde i byen Gade, 4 kaldtes Bavnbæk, 1 Bundgård og 1 Lønborghøj.

Krages er vist opstået ved en sig, der 1785 kaldes Kragesig. 1683 var her 3 bolshuse, de 2 hørte under Ribe hospital, den ene fæster hed J. Jørgensen. Den 3. bol var i selveje, ejeren var Jak. Pedersens enke, herligheden havde Lønborggård, som snart ejede det hele. 1694 bevidnes det, at en glarmester i Forsum »var afsindig i sin fornuft«, da hans forældre boede i Kragis. 1646 nævnes C. Ibsen Krage. 1787 er der 4 selvejer bols mænd i Krages, nemlig N. Miltersen, P. Thorlund, H. Marcussen og N. Pedersen. 1834 er der to gårdmænd Frands Sørensen og N. Thomsen og en husmand P. C. Christensen. 1844 får Las Espensen på Kragesgård mat. nr. 22, N. Thomsen nr. 23, Fr. Sørensen 24, P. Jepsen 25 og Lars Frandsen 26. — Sidst i 1500tallet hed et bol *Ballegård*, som vist var i selveje, men beboeren H. Ibsen var fæster. Han oplader til P. Pedersen, der gav 14 dl. i indfæstning. Hans enke oplader 1633 til C. Clausen. Antagelig har engen *Ballebrosted*

hørt hertil. Der har vel været en bro, der var også en fiskegård. 1597 nævnes *Bramming Husted* under Tarm mark.

Fusgård er først fremstået efter udskiftningen på en parcel fra Tarm, 1844 ejes den af O. Larsen, nr. 21. Matriklen 1844 nævner *Vestermark* nr. 27 med Knud Nielsen og 28 med M. Jensen. En gård her kaldtes i sin tid *Lønborggård*. *Tarm vandmølle* er gammel. Den ejedes i sin tid af Ribebiskoppen, men 1461 stredes biskop Henrik Stangeberg med Ludvig Nielsen Rosenkrans om den og en laksegård. Ved reformationen er den kommet under kronen. 1637 var den meget forfalden, og der toges syn over den. Der manglede to møllesten til 60 rd., på hjul, aksel, stål og andet løbende værk skulle bekostes 20 rdl. Pæleværk ved vandtrug og »mielgrov«, stenbing og kornbing var brøstfældig, udgift 10 rdl. På gabstighbord skulle bekostes på træværket 10 rdl. Møllehuset »var ganske brøstfældigt på vesterende og gavt mod vandet over kværnværket«, 10 1/2 rdl. Samme møllehus var også brøstfældigt på sydsiden med jordledere, stænger og remme, 4 rdl. Og det skulle have 1 fag hus mere, 2 rd., og taget fornyes for 6 rdl. 1 1/2 mk. 1638 fik lensmanden i Silkeborg kgl. befaling til at levere godt og svært tømmer til istandsættelsen. Lønborggårds bønder skulle hente det. 1645 og 60 er mølleren Claus Andersen, der skulle svare 15 smal tdr. mel, men får det 1646 nedsat på grund af krigen, han har også møllegården. 1683 har denne 32 tdr. land ager. 1711 er Poul Pedersen her, 1717 H. Jensen, senere N. Hansen og 1787 J. Hansen. 1783 sættes

Tarm bank.

Tarm realskole med Madsen Mygdal. 1910.

nyt skel mellem møllegården og Kyvling. 1834 er her atter en N. Hansen, han er gift med Karen Tranberg, har to møllersvende og fire tjenestefolk. 1844 får møllen matr. nr. 29 og møllegården 30. Omkring 1850 havde møllen bygget en fløj til brændevinsbrænderiet. 1863 havde en mand møllen og en anden gården. Møllen brændte sidst i 1890erne, blev genopbygget og siden solgt til Blåkilde møllers fabrikker, blev ombygget, men er nu nedlagt. Der indrettedes et savværk med turbine i møllebækken, og 1950 opførtes Blåkilde ungdomsskole.

I gamle dage, i 1600 tallet, var Tarm med sine 40 ejendomme herredets største landsby, og den udviklede sig i nyere tid til at blive herredets største købstadlignende by. Egnen lå så langt borte fra købstædernes privilegerede tomilegrænser (en sådan havde Varde haft i alt fald siden 1608), at her måtte udfolde sig noget af det, der ellers hørte købstadborgerne til.

Der var både håndværk og handel i Tarm, før loven om næringsfrihed kom i 1857. Tarm stod på linje med Odder og Herning og med ladepladser som Hjerting og Løkken. Den vokser nu op sammen med Skjern på den anden side åen, begge ved den vestjyske hovedvej. 1844 havde Tarm fået læge, nemlig W. J. Wedel, der året før havde forsøgt sig i Skjern, han praktiserede her til 1858. 14. juli 1860 oprettedes et distriktslægeembede for Tarm, en del af Bølling herred og den sydlige del af Holmslands Klit. Den første embedslæge var N. T. M. G. R. Volters. Han afløses 1871 af J. H. Gundelach. Derefter kom F. V. W. Kampmann 1879, H. V. Arntz 1891 og C. V. C. Busch 1908. Et sygehus med 20 senge fik Tarm 1886 og epidemihus 1888 med 12 senge. Et

N. Nebel dagvogn ca. 1912. I en del år kørtes dagvogn til N. Nebel. Den afløstes af en bane, der atter afløstes af rutebilforbindelse.

apotek oprettedes 1852 af apoteker Rasmussen, og der kom bager, farver og flere håndværkere og handlende. 1864 startede den begavede og energiske lærer Jørgen Rasmussen, der havde fået grundig uddannelse i kemi, en »vinterskole for unge mennesker af landbostanden«, hvor han selv, en seminarist og dyrlæge Sørensen underviste.

Og der var et forårs- og efterårsmarked for heste og kvæg og meget andet. Da rejstes en hel gade af kramboder, især fra Varde og Ringkøbing, der var handlende med »alkram« (manufaktur), bundtmagere, skomagere, pibedrejere, sadelmagere, rebslagere osv., en tværgade med punchetelte savnedes ikke, og der var dans i de tre nærmeste gårde. Uden om stod lange rækker vogne med gavntræ, træsko, frugt, »swot potter« og »rø kårwon«. Ofte købte man her til årets forbrug, og så var det en folkefest, hvor slægt og venner mødtes og nyt spurgtes.

Efter at banen var åbent 1875, skete der nye udvidelser. 1887 oprettedes Tarm realskole med sagfører Jensen, distriktslæge Kampmann og købmand S. Chr. Pedersen som initiativtagere. Senere købtes skolen af Madsen-Mygdal. Det var en kostskole, som skolebestyrer Knud Strunge 1928 fik knyttet studenterkursus til og 1938 omdannedes til Vestjysk Gymnasium. 1953 blev den overtaget af staten. Tarm Sparekasse kom 1889 og Tarm Bank 1911, endvidere må nævnes FDBs

stole- og møbelfabrik, fabrikker for skoleinventar, landbrugsmaskiner, kedler og beholdere, værktøj, sæbe, karosseri m.m., bogtrykkeri, tømmerhandel og værksteder, rutebilstation, forskellige handelsvirksomheder, deriblandt boghandel, hvor O. Lybecker 1878 udgav Palle Fløe og O. Nielsens »Historiske Efterretninger om Lønborg og Egvad Sogne«, som boghandler Jens J. Jacobsen 1965 genudgav for Egvad sogns vedkommende. Her er teknisk skole, Handelsskole, centralskole, alderdomshjem, kommunekontor, filialkirke, præstebolig, missionshuse, biograf, ungdomsgård, sportsplads, campingplads og lystanlægget »Forsøgshaven«. En plantage anlagdes af realskolens initiativtagere. Tarm havde en tid endnu en bane, idet Varde-N. Nebelbanen 1913 førtes videre til Tarm. Den gik over S. og N. Bork og slog en skarp, lang bugt — af folkevittigheden kaldet »æ kupat« — og videre over Hemmet og Lønborg til Tarm, men den kunne ikke svare sig og blev nedlagt 1939. — Blandt byens fortjente mænd må nævnes den dygtige lærer A. J. Jørgensen, der fra 1898 sad som mangeårig sognerådsformand og »sognekonge«.

SJÆLSBØL

Først i 1600 tallet boede herredsfoged Bertel Lassens søn her. 1626 nævnes Las Ibsen i Sjælsbøl og bolsmanden Niels Christensen. 1648 er her et selvejerbol med Winther Christensen, der svarer 1/2 ørte rug og 3 1/2 alb. i toftpenge, og et andet bol, der fuldtud var krongods og

Fra Tarm-N. Nebel banens åbning i 1913.

fæstet af Jep Lassen, han svarede 1/2 ørte rug, 1/2 ørte byg i landgilde. 1664 er Jep Lassen forarmet, Jakob P. Juel har selvejerbolet. Ejendommene sorterer under Lønborggård og udlægges med denne til Henrik Müller, de kaldes da 2 gårde, hvilket må være forkert, da fæstebolet udlægges til Ribe hospital, hvor det er 1688 og 1715, C. Pedersen er fæster. 1688 hører selvejerbolets herlighed stadig under Lønborggård, ejendommene henregnes da til Tarm. I sidste halvdel af 1700tallet forsvandt bygningerne, og jorden blev lagt under Krages, men marknavnet Sjælsbølagre holdt sig længe. 1638 nævner præsten »Kieldbeck en boel«.

GREDSBØL

er først fundet nævnt 1583, da Movrids Podebusk tilbyder kongen bl. a. 1 gård i Gredtzboel i mageskifte. 1663 har Kristoffer Castensen i Ribe et »landbol«, Gredsbøl, fæsteren C. Christensen svarer 2 td. rug og 1/2 skovsvin, 1688 har Castensen gården endnu, fæsteren er C. Nielsen. Gården får hartk. 3222. efterfølgeren var N. Christensen. 1761 købte Lønborggård ejendommen af Grubbesholm. 1787 hedder gårdmanden Gravers Christensen, 1834 O. Nielsen, der 1844 får mat. nr. 31a og har det samme hartk. som fastsattes 1688. Der er tilkøbt en parcel 30b, som A. Madsen beboer. Den er i ejerlav sammen med Tarm, hvorfra gården vel oprindelig er udflyttet.

BROSBØL

Brosbøl er en -bølby, hvis forreste led er navnet på anlæggeren. 1579 får Tyge Kruse, Viumgård, af kronen bl. a. »1 gård, kaldet Brasbyl og et øde møllested på samme gårds ejendom, som i mange år ikke har været bebygget«. Kruse fæstede nu halvdelen af møllejorden bort til kronens bonde i Brosbøl, nemlig den del, som lå på den ene side af den gamle møllebæk. Da Nørre herred blev lagt under Lundenæs, skulle bønderne opregne deres årlige skyld, og da angav Brosbølmanden møllejorden som kronens ejendom, og det blev indskrevet i jordebogen, hvorefter lensmanden Hans Lange erklærede, at han ikke kunne afgive jorden igen uden gode mænds sigelse. Kongen befalede da Lange at undersøge sagen og overlade jorden til Kruse, hvis skødet viste det.

1646 sælger Hartvig Sass Brosbøl til Knud Galt. Imidlertid arvede Sivart Friis' hustru Brosbøl, og Friis skøder den 1652 til fru Birgitte Juel. Der er to fæstere Oluf Pedersen og N. Larsen. Derefter har Kristoffer Castensen i Ribe overtaget den, antagelig for gæld. 1688 har den kun en fæster J. Lassen og hartk. 4210, men 1715 er der atter to: N. Hansen og P. Madsen. Landgilden er 15 skp. rug, 18 skp. byg, 1

fødenød, 1 svin og 4 marks gæsteri. Den hører da under Skrumsager. 1767 boede her en velhavende bonde C. Jacobsen, der lånte penge ud mod sikkert pant i bøndergårde. Ude i Brosbøls store heder hentede Lønborggård sit brændsel, da den i 1700tallet havde overtaget Brosbøl. 1769 skulle en hovbonde på een dag hente 3 læs klyne à 300 stk. eller på een dag 3 læs hedetørv à 200 stk. det var i 1773 sat op til 4 læs. 1787 er fæsteren C. Enevoldsen, 1834 enken Mette Frandsdatter. 1844 har S. Thomsen gården, der får mat. nr. 1, men Lønborggård har da henimod halvdelen af den og driver denne del.

Fra Brosbøl stammer forfatteren Carit Etlar, der er pseudonym for J. C. C. Brosbøll. Gården var kro i studedrifternes tid. I nogle år var her arbejdsteknisk ungdomsskole og fra 1946 en fængselsafdeling under S. Omme med plads til 50 fanger, der blev beskæftiget med landbrug og gartneri.

Ved Brosbøl var der et teglværk, som blev nedlagt ca. 1915, nu er her *Albækgård*.

FOERSUM

Foersum hører til vore ældste landsbyer. Det -um, navnet ender på, må nemlig være et oprindeligt -hem, oldnordisk -heimr, dvs. hjem. Disse navne, mener man, stammer fra folkevandringstiden. Forleddet fors er strøm, vandfald. Foersum ligger da også ved Møllebæk, hvor der allerede i middelalderen var en vandmølle.

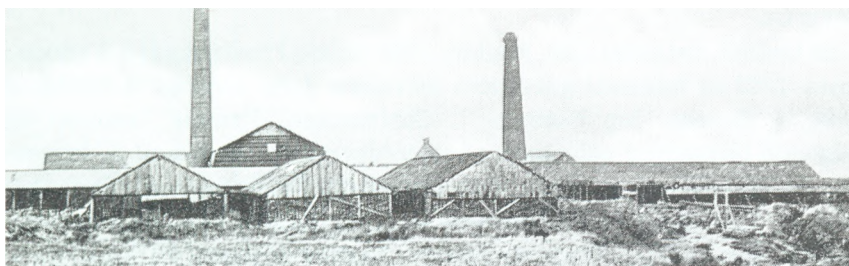
1479 tog Erik Christiensen (Fasti til Voldbjerg og Urup) et lavhævdsbrev på Nørre herreds ting på, at han indvordede en gård i Tarm, en gård i Pugelund, Foersum mølle med dam og damsbund og alt det gods, han havde i Foersum, øde og bygt, intet undtagen. 1540 fik Peder Skram brevet stadfæstet. Under grevefejden blev det røvede sølv fra Egvad kirke taget fra bønder i Foersum. 1579 forlenes Tyge Kruse med 3 gårde i byen. 1581 tilbyder Movrids Podebusk kongen bl. a. en gård i Foersum i mageskifte. 1627 vidner C. Pedersen og C. Thonnesen, at gårdmanden Las Ibsen og husmændene C. Grydermand og Jørg. Pedersen var forarmede. 1634 tilbyder Ulrik Sandberg kronen 1 gård her i mageskifte. 1636 skøder Jens Høg 3 gårde til fru Dorette Juel. 1639 afstår Holger Rosenkrants 2 gårde i mageskifte til kronen. S. å. fik Iver Vind tilladelse til at lægge 1 gård i Foersum ind under Lundenæs len. 1642 brændte kronbonden Claus Pedersens gård i Foersum, han blev da fri for at betale landgilde et år.

1648 ville kronen i gælds betaling udlægge bl. a. 2 gårde og 2 bol (Ebbe Christensen; S. Christensen og Claus Pedersen; C. Pedersen og C. Balle). Ialt sattes de til 105 rd., men de blev dog ved Lønborggård. Under næste svenskekrig solgte de plyndrende soldater ofte byttet til

danske. C. Sørensen i Foersum var frataget en ko og mente, den stod i Løftgård i Ovtrup sogn. Da fjenden var ude af landet, tog han sagen i egen hånd og kom med »et medhavende parti af adskillige sogne og byer« til Jørgen Espensen i Løftgård for at tage koen med magt, som Løftgårdmanden havde købt og betalt i god tro og ikke godvillig ville afstå, og der kom da til at stå et helt slag, hvori hans kone også deltog, hun fik et stort hul i hovedet og 5 blå slag på hænderne, som hun siden fremviste på tinget. C. Sørensen for omkring med en dragen kniv i hånden, og N. Kristensen ved Strellev kirke red bag til Jørgen Espensen og slog ham med en dragen degen 3 slag på hovedet. Løftgårdfolkene fik bl. a. lejlighed til at aflevere 5 nævehug, 2 øksehug og 2 hårgreb. Bag efter var der naturligvis proces. — 1664 fik Henrik Müller 1 gård i byen af Erik Krag, Bramming. Bymanden P. Nielsen er fuldmægtig for Østergård.

1688 er her 2 ryttergårde med N. Sørensen og J. Christensen som fæstere, oberst Sandberg (dvs. Lønborggård) har følgende fæstere N. Nielsen, Unge J. Christensen, P. Nielsen, N. Pedersen samt »en liden mølle« (en skvatmølle med et hjul) med N. Madsen som møller. Østergård har 2 gårde med hver to fæstere, på den ene P. Nielsen og J. Jensen, på den anden P. Sørensen og Jørg. Pedersen, og desuden en gård med N. Jørgensen og et gadehus, beboet af Mette Jensdatter. Under Viungård hører P. Jensen og N. Hansen, under Lønborggård »Gammel Chr. Jensen, fru Mette Grubbe har fæsterne N. Knudsen, N. Jensen og et øde bol, kaldet Kolbæk, i præste indberetningen 1638 kaldes det Kjeldbæk, på Christp. Sehesteds gård bor A. Pedersen og J. Christensen. Gården bliver vist ryttergods. Jep Tarm i Ringkøbing har fæsteren N. Christensen, på Ribe hospitals gård bor C. Ebbesen og Anne Christensdatter, Kristf. Castensen, Ribe, har 1 gård med Johannes Ziller som fæster, og Jens Mising (?) har 2 bol fæstet af P. Christensen og Jesper Nielsen. Bymændene døjede dengang meget med kiddike, »som betager væksten af deres sæd, at de undertiden ikke når (ud)sæden igen«. 1710 dømmes fru Mettes øde og forladte bol, Kølbeck, (Kolbæk) som hjemfalden til kronen for resterende skatter.

1715 bliver Poul Christensen Tarm af Foersum stævnet af Anne Povlsdatter i Amsterdam for en gæld på 237 gylden (99 rd. 8 sk.) + renter. Han nægter at have lånt penge af hende, som er hans moster, han har fået 3 tdr. salt og 100 skålpund blår, og det havde hun givet Pouls søn, som var opkaldt efter hendes sal. mand. S. å. stævnes hospitalsbønderne for gæld og restance. C. Ebbesen for 200 dl. og i dompenge 1 mk. 4 sk. for 1712, for 1713 19 dl. 2 sk. og for 1714 11 dl. 1 mk. C. Berthelsen skyldte for 1711-14 ialt 98 dl. 5 sk. — 1720 købte

Foersum teglværk ca. 1900.

Teilman, Skrumsager, 2 ryttergårde for 235 rdl., og Bigum købte 1 for 53 rdl. C. Laugesen i Egvad købte byens bedste gård (en ryttergård), men også den dyreste, da han gav 263 rdl. 4 mk. 8 sk. for den, hartkornet var omtrent 4 1/2 td.

1724 forfattede sognepræsten følgende attest, der blev læst som tingsvidne, efter at 4 bymænd havde beediget, at attesten var sand. Den lød således: »Det merbemeldte Chr. Pedersen ved ulykkelig hændelse ved sit kvægs mistelse samt andre overfaldende vanheld er geråden udi største armod og elendighed, desuden vond vidnerne, at næstafvigte år havde bmt. Chr. Pedersens hus været hart angreben med sygdom og svagheit, idet at den almægtige Gud haver pålagt ham og hustru sygdom, og af samme haver Gud bortkaldet hans hustru, så han igen med 3 små moderløse børn lever i sørgelig og armelig tilstand, hvorfor han af slig og andre højnødtrængende tilfald må nødes til at gå med bettelstaven at søge fromme kristne og medlidende hjerter om nogen hjælp til hans skades lidelse — hvorefter oftbemeldte Chr. Pedersen var tingsvidne begærende«. — Det hjalp ham dog ikke helt ud af klemmen. I 1726 stævnedes Bigum ham for restancer og lån, 12 rdl. Sagen endte således: Chr. Pedersen lovede at betale 5 rdl., hvis han måtte få resten eftergivet. Bigum sagde da 6 rdl. i løbet af 3 år. Derefter ville han så give ham og hans søn rejsepas.

En nat i juli stjal en tyv en del lærred og lintøj hos C. Laursen, M. Dynesen og Morten Pedersen. Næste dag tog mændene afsted for at oplede deres skademænd og tyv og fandt ham i Kærgård. Det var en ung mand, Jep Jepsen fra Horne sogn, kosterne havde han allerede afhændet, en del af dem til Jens Smed ved Strellev kirke. Næste dag kørte man ham til øvrigheden og tinget med tyvekosterne bundet på hans bag. Han tilstod. Da han ikke tidligere havde været straffet, dømtes han »for ringe tyveri« til »at miste sin hud«. Indtil straffen kunne fuldbyrdes, sattes han i arrest i Tarm, hvor han, som allerede

nævnt, løb bort sammen med fangevogteren, der forøvrigt var lejet af Tarm by.

1729 hedder mølleren Chr. Møller. 1766 havde Frøstrupgård 2 gårde i byen. 1787 er følgende gårdejere selvejere: Jørg. Jensen, N. Nielsens enke, J. Jensen, Jep Nielsen, J. Christensen, Frands Laursen og følgende bolsmænd selvejere: skoleholderen M. Jacobsen, S. Jørgensen, O. Pedersen, P. Nielsen, Ove Bertelsen. Fæsterne var gårdmændene N. Villadsen, Poul Andersens enke, C. Enevoldsen, og bolsmændene P. Sandholt, C. Madsens hustru, Morten Iversen, P. Højlund, A. Pedersen, H. Jensen, P. Nielsen, C. Nielsen samt husmændene O. Larsen, der nød almisser, David Pedersen, M. Jepsens hustru, M. Pedersen, der var smed, P. Smeds enke, der ligesom et af hendes børn var blind og nød almisser. Desuden var her mølleren J. Pedersen. 1834 var her 12 gårdmænd og 6 bols- eller husmænd. 1844 fastsættes følgende matrikels nr.: 1 Villads Nielsen, ejeren var kammerjunker Bentzen, de øvrige var selvejere: 2 Just Jepsen, 3 Aksel Mortensen, 4 møller P. Jensen, 5 Dines Jørgensen, 6 Bertel Bertelsen, 7 Mette Nielsdatter, 8 C. Jørgensen, 9 M. Jensen, 10 Poul P. Poulsen, 13 H. Christensen, 14 C. Jørgensen Hodde, 15 Jeppe Jepsen, 16 Laust Christensen, 17 Cornelius Ovesen, 18 M. Jensen, 19 A. P. Lervad.

Da banen kom 1875 oprettede Albert Christensen Foersum teglværk. Der kom forsamlingshus og forskole. Flere gårde har egne navne, således Kildegård, Bjerggård og Bakkegård.

Tarm Bisgård

Som navnet siger har Tarm Bisgård været en biskoppelig gård ligesom Lønborg Bisgård. Det var en større gård, og antagelig har biskoppen også haft en lensmand her, selv om gården næppe var befæstet, men man ved ikke ret meget om dens forhold. Fra gammel tid hørte en vandmølle til gården, ejendommene var noget for sig, deres jorder lå uden for fællesskab med Tarm by.

1344 eller måske 32 testamenterede en ærkedegn Peder i Ribe bl. a. en gård i Tarm til Helligåndshuset og Pughuset i Ribe, og 1347 pantsatte biskop Peder sit sydvestjyske gods til domkirken og dens kanniker for at få penge til en pilgrimsrejse til St. Peders og Paulus' grave. Blandt dette gods var et landbosted i Tarm. En landbo er en fæster på åremål, en slags forpagter.) Han må være på Bisgård.

Man er i denne tid inde i lovløshedens periode, efter at Danmark i årevis havde været uden konge. Godset blev udsat for voldsomme overgreb af ridder Lave Rød og medskyldige, også kirkens gods andetsteds i stiftet havde de plyndret og også røvet fra afdøde præster. Det fik biskop Peder og biskopperne i Arhus og Viborg til 1350 at pålægge præsterne i de 3 stifter hver søn- og festdag i kirkerne eller på tinge at lyse ridder Lave Rød og hans følge i band, indtil de tilbagegav byttet. Skete det ikke inden en måned, og banditterne stadig forholdt sig »med forhærdet sind«, skulle præsterne »med tændte lys og ringende klokker«, erklære dem for bandsatte og påbyde alle troende at sky dem, så de »kunne bedækkes med skamrødme og mærke, de er afskårne fra de troendes samfund ligesom rådne lemmer og forbandede og overgivne i Djævelens magt«. — Der trues ikke med kong Valdemar Atterdag!

Bandlysningen hjalp ikke. Den måtte gentages 4 år senere og var

rettet mod Lave Rød og væbneren Bo Høg og Esger Kristjensen. De havde med magt bortført korn, kvæg, huse og bygninger, penge, heste og tjenere, så man kan sige, de har gjort det grundigt. Røverne synes at have haft hjemme i Ringkøbing amt.²⁾

Ved reformationen blev gården inddraget under kronen og var 1538 fæstet af Jep Mortensen i Tarm, der svarede 1 td. smør i landgilde til kronen, dvs. til lensmanden i Ribe. Desuden nævnes 6 andre mænd i sognet som »bispetjenere.« De har måske sorteret under Bisgård indtil reformationen, ligeledes 4 »bispetjenere« i S. Bork. Senere hørte ejendommene til Lønborggårds len. Jep har måske protesteret mod den ny kirkeordning, han måtte i alt fald bøde for »kirkefred« ligesom Eske i Gundesbøl. 1542-67 får Frands Iversen, der var en søn af den sidste katolske biskop Iver Munk, Tarm Bisgård sammen med Strandbygård i Stavning, der også havde hørt til bispestolens gods, som et frit len på livstid. Han var i sine yngre år en ret ustyrlig og voldsom person.³⁾

Efter Wallensteinkrigen er Erik i Bisgårds mølle uden avl og forarmet. 1634 nævnes Mads Madsen på Bisgård, han var herredsfoged og havde landgilden fri for sin bestilling, det var 16 rd. Maren Jeppes var fæster på en del af gården, Mads Madsen havde også en bol på Tarm mark, men det stod øde efter krigen. 1653 er han i strid om »en frihedsbondeeng«, Balles Brosted med en fiskegård. Han stammede vist fra Dybvadsgård i Lunde, hvis selveje han 1666 på egne og arvingers vegne skødede til Niels Christensen. 1664 overlader kronen Bisgård sammen med Lønborggård til Henrik Müller. 1683 har Bisgård 90 1/2 td. agerland og hører under Lønborggård. 1664 er fæsterne Maren Sørensdatter og M. Jepsen, der bl. a. svarer 1 td. smør og 2 daler i gæsteri.

Herredsfogden Jens Jespersen Holst og Mads Jepsen er fæstere 1688. Bisgård får hartk. 13. 512 og desuden ejer herredsfogden en eng på 1 skp. hartk. 1699 er herredsfogden Jakob Knudsen her, han får da lov til at bygge og indrette værtshuse i Lyne og Tarm med ret til at brygge og brænde, da der er så langt fra købstæderne, bevillingen gælder både for ham, hustru og børn deres livstid.⁵⁾

Senere lægges Bisgård en tid under Skrumsager, men kom atter under Lønborggård og er 1769 delt i 3 gårde med Jep Eskesen, J. Gregersen og H. Sørensen som fæstere, gårdene er tilsyneladende gjort lige store med 27 td. ld. ager, 24 læs hø, 8 høvders græsning og frihed for hoveri mod årligt at betale 5 rd. 32 sk. af hver gård, mens de andre hver har hartk. 4.420 og kun svarer 5 rd. 32 sk. i landgilde, har Jep Eskesen hartk. 5.002 og svarer 8 rd. 32 sk.⁶⁾ 1782 dør Jep Eskesen. Hjemmet røbede solid velstand.

I dagligstuen stod et fyrretræs bord med skab under og en bilægger med knap, 2 stole (der har været nagelfaste bænke ved væggene), 1 liden skrin, et stueur, 1 spejl, 1 strygejern, 2 messinglysestager, 20 sorte mælkesætter (fade), 3 røde og hvide stenfade, 7 tintallerkener, 7 stentallerkener, 1 dyb og 1 flad tallerken, 1 rød stenpotte og mælkekande, 4 små glas, 1 lille bæger, 1 tinkrus, 1 sølvbæger, mærket 1713, 4 sølvspiseskeer, 1 salcirken (sovsskål), tedåse, jernfyrfad og saks, 1 bibel og 6 andre bøger, 2 faste senge, i hver 1 rødtribet olmerdugsoverdyne, 1 blåtribet underdyne, 3 rød- og hvidtribede hovedpuder, 2 hølsklæder, 1 hørlærredslagen. I »den anden stue« stod en lignende udstyret seng, desuden et egebord, hængeskab, uldsaks, 1 træ- og 1 sten-smørboddik og 1 skæggemand. I et lille kammer fandtes der bl. a. 1 skrin, et par stole, 1 bliklygte, 1 stenfad, 1 spanskrør, 1 madkurv, 1 træfad, 3 gryder, 1 tragt, 2 flasker. I køkkenet det sædvanlige udstyr. I gården stod en beslagen vogn og en trævogn (uden jernbeslagne hjul), møgkrog, grebe, grimer, seletøj, sadel, bidsler, 4 dækkener m. m. Der var 6 køer, 2 stude, 5 grise, 1 kalv, 19 får, 7 lam, 3 heste. Den sal. mands klæder fandtes i en fyrkiste med lås og omfattede 4 skjorter, 1 brun kjol, 1 klædes do. og vest, 1 stribet undertrøje, 2 veste, 1 brystdug, 1 gammel kjol, 1 par sorte læderbukser og et par hvide, 1 par vadmelbukser, 1 par sko, 2 par strømper, 1 par håndklæder, 2 kraver, 2 par halværmer, 2 halsklude, 5 beredte skind. Der var 11 fag salshus, 18 fag østerhus, 19 fag lade. Formuen opgjordes til 227 rd. Men der var gæld på 118 rd., og den afdødes to søstre havde en arv efter deres sal. fader på 16. rd. stående i boet, gårdens bygfeld sættes til 72 rd., begravelsen kostede 6 rd., salær 2 rd., så nettoformuen blev kun godt 13 rd.

Enken fortsatte som fæster. Desuden er her Morten Hansen og Maren Knudsdatter. På Bisgård mølle bor S. Hansen »bonde og fæstemøller«. Møllen blev nedbrudt ca. 1819, 1809 blev »Bisgårds bys« jorder vurderet til udstykning. 1844 ejer kammerjunker Benzon mat. nr. 2 og 4, der er fæstet af C. Hansens enke og J. Jepsen, mens nr. 3 er i selveje af N. Larsen.

Egvad kirke

Egvad kirke ligger ret ensomt, men nogenlunde ved midten af det langstrakte sogn. Kor og skib er en romansk bygning af granitkvadre på skråkantsokkel fra ca. 1200. Tårnet i vest og våbenhuset i syd føjedes først til i slutningen af den gotiske tid. Endnu er den oprindelige syddør i brug, mens norddøren er tilmuret, men spores udvendig og står indvendig som en blænding. Korets østvindue er behandlet på samme måde, dets nordre vindue og to i skibet er åbne. De er højere end romanske vinduer plejer at være og har meget skrå sålbænke. Såvel over- som underliggere er hugget i een sten. Korbuens kragbånd har også skråkant. Tagværket af eg er romansk, det er altså det oprindelige. Tømreren har skåret sit navn med runer, der af Erik Moltke læses som Didrik.

I tårnet har man som almindeligt ved de senere tilbyggede tårne anvendt kvadre, udflyttet fra skibets vestgavl og iøvrigt brugt munkesten. I forlængelse af skibet er tilbygget en vindeltrappe til tårnet med en fladbuet dør i spidsbuet spejl. Tårnets østgavl har tre fladbuede blændinger over dobbelt savskifte; den vestre gavl har over to fladbuede glanhuller en blænding af ruder mellem trekantede småblændinger.

Kor og skib fik i gotisk tid krydshvælv med trekløverformede ribber på falsede hjørnepiller. Tårnhvælvet er opført samtidig med tårnet. 1931 afdækkedes rester af kalkmalerier, bl. a. af fugle og på ribberne et sparreornament, de overkalkedes atter. Våbenhuset er vist ommuret sammen med sydsiden 1890; det har nu bjælkeloft, men tidligere tøndehvælv. Alterbordet er også ommuret, men har den oprindelige dækplade af granit. Dets panel er i renæssancestil.

Altartavlen er fra ca. 1625 og har evangelistbilleder i 4 cirkler og

øverst Kristus med jordkuglen. I det store midterfelt er der et nyere maleri af Kristus som trøsteren. Det har nok afløst et nadvermaleri, malet »Anno 1791«, der nu sidder på bagsiden. I de øvrige felter er der skriftsteder fra Ny testamente. 1937-38 blev hele inventaret restaureret af P. I. Bagger. Af den altertavle, der stod der før 1625, findes der dele i Ribe antikvariske samling. Der er en figurgruppe med jomfru Maria, tilbedt af de hellige tre konger og flankeret af to helgenbiskopper. Desuden er der i mindre størrelse en kronet Mariafigur i eg med gråhvid bemaling og gul staffering, på venstre arm bærer hun Jesusbarnet med rød frakke. De små figurer er måske fra et sidealter. Samtlige figurer er fra tiden omk. 1500.

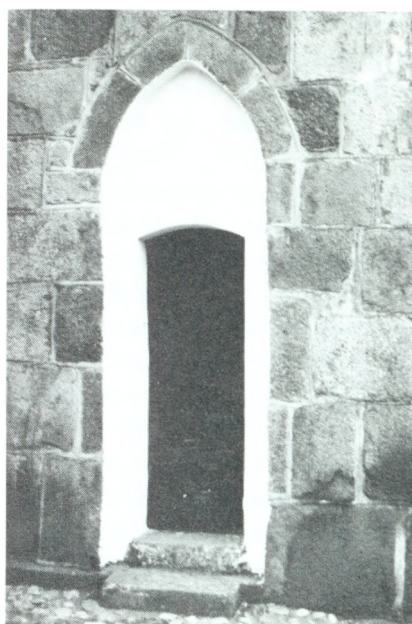
Kalken bærer Selio Müllers våben og indskrift som i Lønborg, forfærdiget 1727 af J. M. Listo, Ringkøbing. Alterstagerne af messing har snoede skafter, knopper og blade og er fra 1660-80. Her er en smuk romansk granitfont med båndsl yng, arkader og bægerblade. Dåbsfadet er af sydtysk oprindelse, ca. 1550-75, og har bebudelses-scene og minuskelindskrift i bunden, en tindåbskande er fra F. H. Thiessen 1812. Over norddøren hænger et renæssancekrucifiks. Prædikestolen fra ca. 1600 har naive relieffer af de fire stående evangelister; i et mindre billede under hver sidder vedkommende skrivende sammen med sit symbol. I feltet ved opgangen er der malet 1636, men under det skimtes tallet 1604. En lydhimmel og en fontehimmel fra 1600tallet blev kasseret sidst i forrige århundrede. De gamle stolegavle hører til den sydvestjyske gruppe med forkrøblede spir og har udskårne akantusblade, rosetter og ruder eller skæggede mandshoveder. De minder påfaldende om Mikkil Thuesens arbejder i Nr. Nebel kirke. En har en skåret indskrift: »Maren Pers« og den tilsvarende på mandssiden: »Per Andersen i Tarem lad des stol giør«. Længere nede i kirken læses på en gavl: »Kiersten Iørens Anno 1578«. En tid var der opstillet nye stole, forfærdiget af snedker Ormstrup i

Egved kirke.

Korbuens kragbånd med skråkant.

Den smalle, elegante gotiske tårndør ind til vindeltrappen.

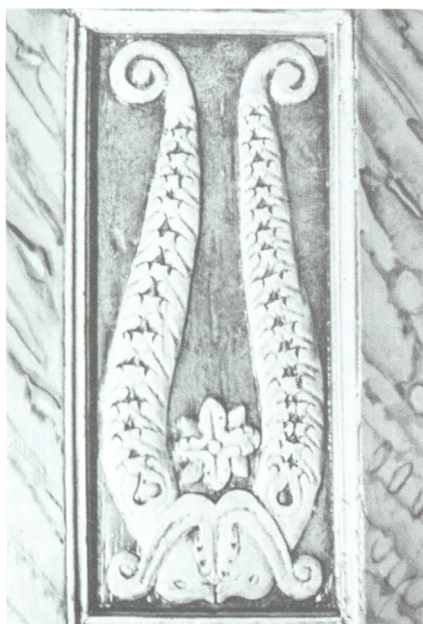
Tarm. Efter nogle års forløb blev de gamle atter opsat. Nationalmuseet havde dog fået 6 gamle stolegavle overdraget. Orglet er fra F. Nielsen, Århus. Der er mindetavle over to faldne under kampene på Dybbøl 1864: Ole Chr. Jensen og Frants Larsen. Mindet er sat af venner og våbenfæller. Klokkeren er fra 1200-tallets første halvdel.

På skibets sydvæg hang i forrige århundrede to kårder, der skulle have tilhørt kaptajn Johan Henrich v. d. Mühle, der 1720 boede i Tarm, og major Treiber. Sidstnævnte må være den samme som kaptajn Michael Treiberg, der 1707 fæstede Storgård i Nr. Nebel, der da var ryttergods, og som han købte i selveje 1719 og opbyggede »meget net« og satte i god stand. Under den store nordiske krig var han borte med sit kompagni, og fruene stod for bedriften, men hjemkommen synes han at være flyttet til Tarm, hvor han nævnes 1722 og 25.¹⁾ På kirkegården ligger en gammel gravsten over Thomas Hansen, født 1651. Og der skulle tidligere have været to små gravhøje på kirkegården.

1608 er kirketienden 22 ørte, og kirken ejer en toft og 27 agre, der måske oprindeligt har udgjort et bol. Egvad kirke er den kirke i herredet, der har flest engstykker, ikke mindre end 40, heraf et på 18 skår og 22 på tilsammen 64 1/2 læs hø. Det er tre gårde i Tarm, der har fæstet jorden. Naboerne til jordstykkerne, »rensmændene«,

Billedfelt fra prædikestolen. Mathæus skrivende sit evangelium under inspiration af sit symbol, englen.

Fantasifuld udskæring på en stolecavl i Egvad, visende en blomst med to kolossale bægerblade samt støvvej og støvdrager.

Barok alterstage.

Tarm kirke.

nævnes ofte, men ved Egvad kirkes jord er det især ejerne, der nævnes, f. eks. »1 toft mellem bispens jord og fru Kristines jord«, andre naboejere er Iver Skram (antagelig til Voldbjerg), hr. Predbjørn (måske Predbjørn Podebusk til Nr. Vosborg, død 1541), Christen Fasse, formodentlig Chr. Fasti til Vennergård, død 1557, på reformati-onstiden foged eller bestyrer på Lønborggård. Kirken havde også »papirer« på sin ejendom, nemlig en »lavhævd« (ejendomsdom) af 1511.

Sammen med 3 andre kirker i herredet solgte kronen 1673 Egvad kirke til Henrik Müller, Lønborggård. I skødet nævnes kirkens land-gilde, som svares af tre gårde, altså de tre, der 1608 havde kirkejor-den. De to af disse gårde var endnu 1688 selvejergårde, og det er nok fördums selvejere på disse gårde, der har skænket jord til kirken, har været blandt dens »fundatores«. En af engene lå i Oksby og bruges 1766 af en enke i dette sogn. Endnu i 1800tallet hørte kirken under Lønborggård. I kronens skøde til Müller på de 4 kirker får godsejeren også herligheden til præstegårde og degneboliger, men det indskær-pes at han ikke må afkorte præster eller degne i nogen måde, men lade dem nyde efter recessen.

I 1700tallet var messehagelen kantet med sølvgaloner, men 1764 sprættede en tyv galonerne af og stjal dem sammen med 2-3 salme-bøger.²⁾

TARM FILIALKIRKE

Efterhånden som Tarm by voksede til, steg ønsket om, at byen med de mange beboere fik sin egen kirke. Planen realiseredes 1912, og kirken byggedes efter tegning af arkitekt Vilh. Ahlmann. Skib og kor er i eet, koret har en trekantet afslutning, tårnets øverste del er ukalket, mens de øvrige mure er hvidtede. Altermaleriet af A. Moe forestiller den barmhjertige samaritan. Det meste inventar er lige så gammel som kirken. Et kirkeskib er fra 1938. — Kirken er i de seneste år udvidet stærkt.

Lyne sogn

Det korte navn Lyne regner Svend Aakjær til naturnavnene. Det skulle vel så ligesom Lydum betyde li (skråning) og være meget yngre end Lydum. Helt ung kan det nu ikke være, da det gav navn til sognet ved kristendommens indførelse. Snarere er navnet så gammelt, at det vanskeligt lader sig tyde.

Sognet har endnu rester af egnens gamle oldtidsskove, nemlig et egekrat ved Østergård, 1608 kaldet Nerild ege. For 100 år siden fortalte man, at tømmeret til Lønborg præstegårds lade, opført 1634, var skovet her. Og det er meget troligt. Krattet skulle tidligere have haft større udstrækning. Agrene deromkring hedder Skovbolhus, og man vidste, hvor et skovhus havde ligget. Her var også den dybe Nerilddal, som landevejen gik igennem (se foran). 1794 byggedes her en ny bro.

Der har været mange gravhøje i sognet, flere har navne som Mawhøj, Dronninghøj, Amhøj, Knåghøj, Klemenshøj og Lushøj. Mange er sløjfede. Mawhøj og Dronninghøj, der ligger tæt ved hinanden, er ret anselige. I den ene siges kong Maw og i den anden hans dronning at være begravet.

1347 tænkte biskop Peder Thuresen i Ribe på at gøre en rejse til det pavelige hof, men manglede rejsepenge. Han lånte da af domkirken og kannikerne og pantsatte herfor en del gods, som vist havde hørt til hans arvegods, heriblandt nævnes Kovang (Kvong) med Knurris mølle, endvidere »vor mølle i Lyne og alt vort andet gods såvel i Glibstrup som andetsteds i samme Lyne sogn«. Dette gods og Skjern med laksegård og gods i Borris udstedte han senere skøde på til kapitlet. Skønt der 1714 nævnes en J. Madsen i Lyne mølle, må der være ment møllegården, for møllen optræder ikke i matriklen 1688, da

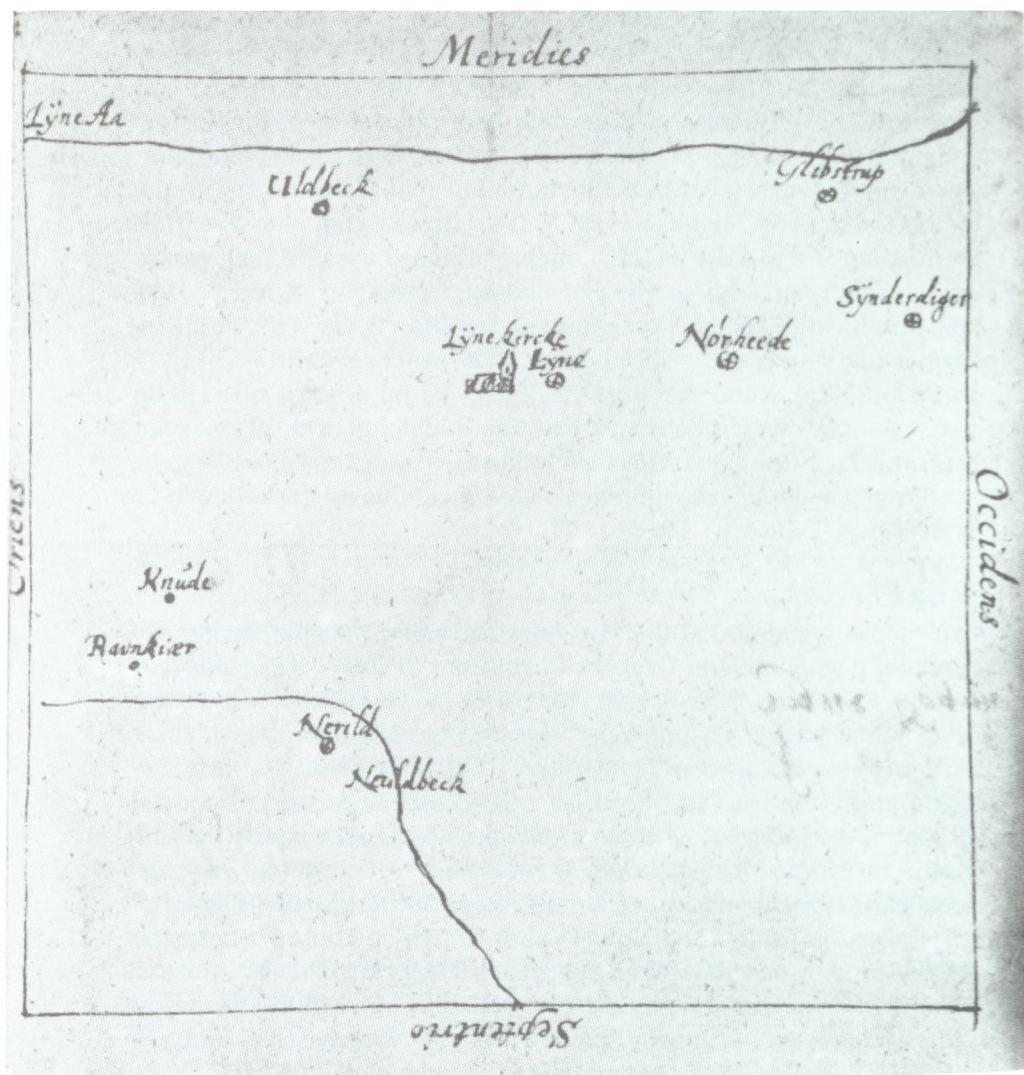
var den forlængst forsvundet. En lille stampemølle i Uldbæk nævnes derimod som øde. I 1522 er Christen Hansen i »Line« blandt tingets 8 mænd. 1537 er der 10 bønder i sognet, som svarer pengeskat, skovvogne og toftpenge til Riberhus, hvorunder Nørre herred dengang hørte. Det var M. Nielsen, Gregers Westedsen, Termen i Glibstrup, P. Bertelsen, Michel Iversen, Enevold Melsen, Jep Tulesen, Jep Svendsen, S. Michelsen og Maye Jeppes. Men der var flere kronbønder, for s. å. fik fru Ide Lange, Movrids Sparres efterleverske, en del gods i herredet som et frit brugeligt pant, for et lån på 1600 mk., hun havde forstrakt kongen med, heriblandt var 4 gårde i Lyne sogn med fæsterne C. Christensen (der svarede 2 ørte korn), P. Iversen (2 mk.), Knud Iversen (1 1/2 mk.) og en 4. gård på »Lindingen«, som S. Andersen ibor. Fru Ide havde godset til sin død, hvorefter Jørg. Rantzau fik lov til at indløse det, da kaldes Lindingen for Lynderige, og det er ikke det eneste stednavn, der er sjusket med, for Lyne skrives Lydum.

LYNE BY

1573 hører følgende kronbønder eller selvejere i sognet under Koldinghus: gårdmændene Gregers Christensen i Lyne, Unge Per Termansen i Nørhede, J. Svendsen i Nerild og bolsmændene C. Pedersen og Else Laskone sst., »Stuer« Per Termansen i et gadehus i Glibstrup samt uden stedsangivelse 12 bolsmænd: Mik. Espensen, P. Madsen, A. Mand, Jørg. Justsen, Jep Sørensen, Mik. Iversen, Jesper Lassen, Jep Eissen, C. Pedersen i Lund, A. Madsen, Jørg. Enevoldsen og Mik. Ibsen. 1579 tilbød Thyge Kruse kronen 3 gårde i Lyne og i Lønne i mageskifte. 1599 havde sognet følgende ejendomme: kronen 9 gårde og 4 bol, adelen 4 gårde og 26 bol, Ribe kapitel 4 gårde og 5 bol og Lyne kirke 1 gård, desuden var der anneksgården i Glibstrup. Nu skal sognets herregård rejses, og det bliver føleligt. Mads Skade tilhandler sig en række ejendomme i sognet og herredet og også tilladelse til at tilhandle sig ejendomsretten i et par af de gamle selvejerhjem.

Ved Lyne kirke ligger Kirkegård. Den ejedes af kirken og svarede 2 ørte korn samt 1 mk. forbedelse med skovsvin og anden herlighed til dekanen »og haver en fuld gårds eje i al ager og eng«. 1627 skøder Henrik Bilde, Tirsbæk, bl. a. 2 bol i Line til Henrik Lange. 1631 er Las Jensen i Lyne fuldmægtig for Kristen Krag, Lydumgård. Da Niels Skade 1632 sælger Østergaard hører bl. a. derunder 7 bol og 1 bolig i Lyne by samt et bol ved kirken.

1600 tallets krige var særlig hårde ved Lyne sogn som ved sognene langs den vestjyske hovedlandevej. 1627 vidner Las Jensen i Lyne og J. Iversen ved kirken, at bolsmændene Anna Lambertsen i Bjerg, C. Badskær i

Kort over Lynø sogn, tegnet af sognepræsten 1638, visende: Lyne aa. Uldbek. Glibstrup. Lyne kircke. Lyne. Nørheede. Synderdiger. Knude. Ravnkier. Nerild. Nerildbeck.

Lyne og L. Jensen i Nørhede var forarmede. Langt værre gik det i Carl Gustavkrigene. Dets ses bl. a. af Østergårds jordebog 1662. Her nævnes i Nørhede G. Christensen, hvis gård er »ganske øde og nedbrudt«, og L. Jensen, i Uldbæk L. Mikkelsens gård »stander øde«, i Sønderdiger H. Pedersens gård, N. Østermarks »øde og slet nedbrødt«, J. Ebbesens »ganske øde og nedbrødt«, i Bjerge Lambert Christensen »ganske øde og nedbrødt«, Lyne by N. Ravnkjær, Claus Pedersen »øde og slet

nedbrødt«, C. Lassen, N. Nielsen »øde og nedbrødt«, N. Lassen og Bennet Jensen. Bjerge, der var en mindre gård i Sønderdiger, synes ikke at have rejst sig igen. Henrik Lange til Vennergård var i økonomiske vanskeligheder, og 1684 fik kronen sig tildømt hans jordegods for resterende skatter, heriblandt 1 gård i S. Vium, 1 gård i Tarm og et bol i Lyne, som kongen derefter skænkede H. F. Lützow, der var hofmarskal hos prins Frederik, men han handler atter med kronen, så bolet 1688 er ryttergods.

Som nævnt gik svenskekrigene og tiden derefter hårdt ud over Lyne sogn. 1717 stod ikke mindre end 14 ejendomme i sognet øde. Fattigdommen ramte bl. a. præsten, der mistede offer, og desuden var den ene øde gård hans anneksgård. Præsten, hr. Poul Schytte i Kvong, klagede sin nød til stiftsøvrigheden, der forlangte beviser om tilstanden. Hr. Poul lod da en række mænd vidne om forholdet, og det var bestemt ikke lysteligt: »Annekspræstegården i Glibstrup er nu ganske øde og uden sæd og tildømt kongen for restancer i formandens tid. Tidligere var den beboet af to mænd, der svarede præsten 5 td. korn, foruden hoveri og arbejde. Desuden var en gård i Nørhede øde og uden avl og bygninger, sidst beboet af P. Lauridsen, nok et sted, sidst beboet af Maren Clemensdatter uden sæd og bygning, ligeledes »Stamme Oles« sted, uden sæd og bygning, endvidere 1 bol i Glibstrup, kaldet Toftvøring, 2 bol i Sønderdiger, P. Madsens bol i Nørhede og Jep Staugaards halve gård og 6 øde bol i Lyne, forhen beboet af C. Friis, N. Christensen, Hartvig Jensen, L. Olsen og Mikkel Smed, hvorover præstens lejlighed og tilstand er meget ringe«.

Ved Lyne kirke og kro var en vigtig station på den vestjyske hærvej. 1655 skal ægtkørende fra Vester herred her tage læs til Timgård og en anden gang tage en karm (vogn) i Hyllerslev og føre den til Lyne kirke osv.

1688 havde Østergård følgende gårdmænd i Lyne by: C. Madsen, N. Lassen, Eske Pedersen, N. Hartvigsen, Laurs Pedersen og bolsmændene C. Jensen, Iver Nielsen, samt et øde bol, kirken havde kirkegården med C. Pedersen, dr. Omeis havde 2 bols jorder, der blev drevet af N. Christensen, og endnu to bol med J. Christensen som fæster, et bol var ryttergods (M. Christensen), de øvrige havde mag. Hans Rosenberg, Ribe, (C. Friis) og Sofie Rostrup (Barbara, sal. Th. Sørensens). 1699 fik Jakob Knudsen lov til at bygge og indrette værtshuse i Lyne og Tarm og brygge og brænde, bevillingen gjaldt ham selv, hustru og børn på hvers livstid. Sidst i 1600 tallet køber Chr. Krarup gods i sognet.

Lyne kro kom til at spille en stor rolle. 1710 var N. Jensen kromand. En bymand, Iver Christensen, påstod, kromanden havde stjålet af hans

tørv, og N. Jensen måtte stævne ham for at rense sig. 1713 stævner han Strellev sognemænd for brændevinsbrænding og krohold, de holdt ham »til præjudice og afgang, såsom han skatter af kroholdet«. 1711 stævner han L. Nielsen i Uldebæk for gæld. — 1714 brændte Enevold Andersens sals, 13 fag, med indbo, hvorover han er »geråden i armod, om ikke højbydende øvrighed ham til hjælp kommer«, herved tænkes på herskabet, dr. de Hemmer ved domkirken. Om han har fået videre hjælp der, vides ikke, snarere har han måttet gå ud og »teg te brånd«. — Iver Christensen var fuldmægtig for d'hr. Lason'er til Grubbesholm. 1711 er Iver Sørensen Bork i Lyne sættefoged. Herredstinget holdtes jo her. Iver var indgået på at betale 2 sdl. i en sag mod kromanden, men betalte ikke, så kromanden stævnedes ham. C. Husted i Lyne havde taget en landstingsdom over Iver, men da han lod den forkynde for Iver, kom Ivers kone færende og rev dokumentet fra oplæseren, og da han gik ind i huset efter hende og tog det fra hende, bed hun ham i hånden og skældte hans kone ud for en tæve og truede ad dem alle med ildklemmen. En måneds tid efter måtte den hidsige kone, Karen Nielsdatter, bede om forladelse og erklære, at Husteds kone var »en smuk, ærlig danekone«, og Iver forsikrede at ville fyldestgøre landstingsdommen, og de to parter lovede at forliges med hinanden eller bøde 10 rdl., og desuden skulle alle Ivers sager i så fald tages op som »friske«. Kort efter var de da også enige om at stævne beboerne i Esbøl, Vejrup, Sønderdiger og Nørhede, fordi deres kvæg havde gjort skade i deres enge i Nørhede og i »begge kirkemændene ved Lyne kirke« deres enge. Den slags var det ofte galt med, således atter i 1720, da der var gjort skade for 3 læs hø à 5 mk. — Her kom studedrifter og svineflokke; til dem var der folde, til svinene var der to.

I en tid, da der ikke førtes kirkebøger, kunne det være omstændeligt at få en fødselsattest, 1716 forestillede Iver Nissen, Lyne, Iver Ravnkjær og 5 mand mere på tinget, de vidnede, at Iver Nissen var søn af Jens Iversen, som døde i Emmerlev. — 1722 tog Jakob Knudsen syn over Iver S. Borks bol ved Lyne kirke, man fandt brøstfældighed på 4 fag hus, mangel på gødning og sæd til 28 sdl. Han har imidlertid klaret sagen, for han og N. Poulsen er de to fæstere på Kirkegård 1728, de har hver halvdelen og skylder hver 1 ørte rug, 12 skp. byg og af en kirkeeng 14 sk. Kirken hører under Grubbesholm og dertil betalte mændene landgilden. Ved denne tid forandres denne, for 1733 svarer hver 5 skp. rug, 6 skp. byg og 2 rd. 4 sk. og af kirkeengen 9 mk. 12 sk. Iver har 15 fag lade med fæhus og 10 1/2 fag sals, N. Poulsen har 10 fag sals og 13 fag udhus. 1729 kunne Iver optræde i herredsfogdens sted. Kromanden var først i 1700'erne Jens Lund, hvis enke giftede sig

Lyne kro. Gammelt foto.

med Søren Rask, der behandlede hende så brutalt, at øvrigheden greb ind. Han var også temmelig bjergsom, havde taget afgrøden af en eng mellem »Maren Clemmensdatters enge«, som nok var fæstet af Iver Bork. Rask måtte betale afgrøden og »herefter blive fra holmen«. Rask var død 1740. Vist 1737 blev kroen overtaget af Niels Hansen der d. å. blev gift med Ingeborg Madsdatter fra Sig; efterhånden svang N. Hansen sig op til at blive godsejer og herregårdsslægter. 1743 har han en karl og en pige og en formue på 50 rd., 1758 købte han en gård i Allerslev, 1760 Frøstrupgård for 20.000 rd., efter at have frasolgt noget af bøndergodset solgte han resten for 23.000. Der hørte både 1 gård og 3 huse i Nørhede og 1 gård i Sønderdiger under Frøstrup. 1768 købte han Lindbjerg for 30.000. Sagnet siger, han drejede halsen om på sin første kone, hvorfor hun gik igen, så den Ølgod præst Ude Haahr måtte mane hende ned ved Ekknud bro. Man kunne snarere have troet, dette sagn gjaldt Søren Rask. 1767 udbetaler Hansen arv til to døtre, hver fik 833 rd., en stiftsøn 1666. Hans anden kone hed Else Kath. Sørensen. Han var født 1709 og døde 1780, hvorefter enken giftede sig med præstens søn Jørgen Udesen Haahr.

Imidlertid havde Hansens svigersøn, C. Christensen, overtaget Lyne kro. Han er her 1773. Derefter følger Mikkøl Feddersen, der dør 1804. Hans svigersøn Nis Nielsen overtager kroen, men dør allerede 1808. Kroen var da vurderet til 1500 rd. og indboet til 392, men der var en gæld på 799 rd. til degnen Chr. Andersen, og Ane Mikkelsen havde 199 rd. til gode, antagelig hendes arvepart. S. å. gifter enken Kirsten Marie Mikkelsdatter sig med den ny sognedegn Søren Christensen. Efter hans død overtog datteren Sidsel Kirstine Sørensen kroen. Hun var året før blevet gift med Jac. Kristiansen fra Billund. 1787 havde kromanden tillige »håndkøb«, høkerhandel. Ellers var byens beboere gårdmændene Th. Bertelsen, Henrik Poulsen, N. Nissen, J. Hansen, M. Jensen, C. Mikkelsen, C. Madsen og A. Lassen, mens David Jensen var husmand og smed, Jeppe Hansen husmand og tømrer, og så var der et hus med en mor og datter, som nød almisser.

Under godsopløsningen havnede Østergårds bøndergods under Lønborggård og Skrumsager. 1834 er gårdmændene sognefoged Simon Pedersen, Eskild Pedersen, Th. Madsen, N. Madsen, C. Nielsen, J. Pedersen, degnen S. Christensen, Margrethe Jensen og Th. Hansen. Husmændene var Th. Hansen og J. Thomsen. 1844 er mat. nr. 1 Kirkegård i arvefæste af H. Thomsen, nr. 2 har Jac. Christiansen, 3 M. Bentzen, 4 C. Nielsen, 5 O. Rasmussen, 6 Th. Madsen, 7 Eskild Pedersen, 8 Th. C. Nielsen, 9 J. Pedersen, 10 J. Pedersen (kirkens ejendom), 11a P. Brandt, 11b skolelod (11 er den ejendom, Sofie Rostrup havde 1688).

Lyne.

Lyne, Kirkebyen, er blevet en købstadagtig bebyggelse med central-skole, forsamlingshus, mejeri fra 1884, brugsforening, købmand, alderdomshjem, rutebilstation, håndværkere m. v. Krogården er forlængst blevet en solid bondegård i sognerådsformand Jens Eg Hvelplunds eje, mens selve krobevillingen 1903 flyttedes over til en ejendom på den anden side vejen, hvor der nu er kro.

Der fortælles, at på Henrik Hansens gård var der i gamle dage »en grow walstand«. En gammel historie, der også fortælles om andre steder, forklarede grunden således: En handelsmand havde tabt sin pengekat på vejen, hvor gårdmanden kort efter kom kørende med et læs gødning. Han så katten, men også, at rytteren kom tilbage fra det fjerne, han kørte da lige hen over katten, trak i det samme vende-vognsnaglen ud, så vognen skiltes ad og gødningen væltede ned over katten, så handelsmanden ikke kunne finde den.

Nord for byen løber Tingbæk gennem Tingheden mod S. Vium. Efter den har Tingbækgård fået navn. Sidst i 1800 tallet overtog Kr. Nielsen fra Østergård Tingbækgård. Han blev kendt langt uden for sognets grænser som en foregangsmand både på landbrugets og kulturlivets område. Gården var på 263 td. ld., hvoraf de 75 var opdyrket. 1929 solgte Nielsen gården til Andreas Bjerregaard, der opdyrkede ca. 30 td. ld. hede og solgte godt 50 td. ld. hede. Gården ejes nu af Bent Raunkjær, der først havde Ravnkjær Hedegård.

Også andre store hedearealer blev dyrket op. Niels Vad begyndte i 1920'erne på den bare lyng i nærheden af Amhøj. »Han goer o æ røw!« sagde folk. Men allerede efter et års forløb hed det: »De goer ves ilywel«. — 1956 blev Tingheden opdyrket, og nye hjem rejste sig.

GLIBSTRUP

Glibstrup er også en udflytterby fra vikingetiden. Det første led Glib er vel navnet på anlæggeren, ligesom i Glibstrup i Anst herred.

Den biskop Peder, der 1347 pantsætter en del gods, pantsatte også »vor mølle i Lyne og alt vort andet gods såvel i Glibstrup som andetsteds i samme sogn til Vor Frue i Ribe og dens kanniker«. Domkapitlet fik mere gods i sognet, for det mageskiftede senere med Iver Juel og afstod da 3 gårde i Nørhede »och et bol ibidem och en gardt i Glybstrop met fyre boole och byghisteder i Syndherhede och en øde gaardts eye, Knude, for Ryberghgardt vdi Hartt sytzel met mere gotze till wederleegh«. Denne Iver Juel må være Iver Juel til Øgelstrup ved Vemb, der døde 1460. Hans sønnesøn Iver Juel, lensmand på Stubberkloster, afstod 1546 godset til kronen. Det omfattede da i Nørhede 3 gårde, på Dige i bol, i Glibstrup 1 gård, i Sønderhede 4 bol og byggesteder, samt Knude, og alt andet gods i samme sogn, som tilhørte hans moder, med undtagelse af deres ret i Nerild mark.

Ved et mageskifte med kronen 1579 fik kapitlet bl. a. 1 gård i Glibstrup. Mads Skade ville 1584 bytte en gård i N. Bork med biskoppens gård i Glibstrup. 1627 sælger Niels Skade gården i Glibstrup til Henrik Lange, Oldager. 1631 må kronbonden J. Jepsen bøde for ulydighed. 1645 har han gården sammen med Jep Jensen, de svarer 1 1/2 ørte rug, 1 1/2 ørte byg, 4 mk. gæsteri, 1 skovsvin, 1 skovvogn og 1 fødenød, men slipper med trediedelen på grund af krigens ødelæggelser; 4 bol og et gadehus slipper helt det første år og for halvdelen næste år. J. Jepsen havde dog beholdt 2 heste, 2 køer, 1 ungnød og 4 får og havde sået 13 skp. rug, Jep Jensen ligeledes, bolsmanden Claus Pedersen havde sået 6 skp., J. Mortensen 8, mens C. Christensen og Jep Bertelsen intet havde, ingen havde nok til vårsæd eller at føde deres kreaturer med. — Efter den næste svenskekrig stod halvdelen af krongården øde og den anden del forarmet, fæsteren var Jesper Larsen. Bolene var i drift. 1670 fik medicusembudet i Ribe krongården og et bol.

For apostlene Paul og Peder var der et kapel i Ribe domkirke, det er nævnt 1359; efter reformationen opgives dets gods til at være bl. a. 1 gård i Glibstrup med samme afgift som forannævnte krongård. Gården blev senere lagt til kapellanen ved Sct. Catharine kirke, her var det 1688, da fæsteren var L. Jespersen. 1687 er P. Lassen i

Glibstrup fuldmægtig for Lydumgård, så hans gård har ligget derunder. Det er byens største. 1688 har den to fæstere J. Christensen og S. Christensen. Under Østergård hører C. Bendtsen og et gadehus med R. Sørensen. Dr. Omeis, Ribe, har C. Sørensens gård og et bol med Kirsten, sal. H. Hansens, samt Knude, der nu kaldes et hus. Anneksgården har to fæstere Thue Bertelsen og J. Laursen.

1711 udbød ærværdige hr. Jens Bruun, Kvong, sin annekspræstegård til fæste. 14 dage senere udbød sognedegnen for Kvong og Lyne, vellærde Jens Christensen Rasch, den til fæste, man kunne få den gratis uden afgift, men ingen meldte sig. Degnen forkyndte da, at hr. Bruun »ganske frasiger sig for^{ne} bmt. præstegård, ej udi mindste optænkelige måder dermed at ville med at bestille efter disse åringers misvækst«. Men dermed slap præsten ikke. Amtsforvalteren stævnedes nemlig ved sognefogden N. Jensen af Lyne præsteenken og hendes nye mand, den ny præst Poul Schytte, for resterende skatter af anneksgården. 1714 blev den da kongen tildømt for restancer. Der har nok været trange tider i præstegården dengang. Hr. Poul må endog pantsætte sin egen præstegård med bygninger, besætning og bohave for et lån på 400 rd. hos »gudelskende matrone Anne Andersdatter i Glibstrup, sal. N. J. Oddums enke«. Hr. Poul klager ikke uden grund sin nød og over sin ringe indkomst af Lyne sogn. Amtmanden skriver efter nærmere oplysninger, og hr. Poul tager derfor et tingsvidne på, at annekspræstegården nu er ganske øde, uden sæd og tildømt kongen for restancer fra formandens tid, tidligere var den beboet af to mænd, der gav 5 td. korn foruden hoveri og arbejde. Desuden stod i Nørhede 1 gård og et »sted« øde og Jep Stausgaards halve gård øde, og et andet sted, kaldet »Stamme Oles« var også uden sæd og bygning. Et bol i Glibstrup, kaldet Toftvøring, 2 bol i Sønderdiger og 6 i Lyne stod ubeboet, »præsten til mærkelig skade i offer, hvorover hans lejlighed og tilstand er ganske ringe«. Senere købte Bigum anneksgården med 6 års skattefrihed.

1711 stævner Opitz, Lydumgård, samtlige Glibstrupmænd angående deres hede og tørvegrøft. Bøndernes sagfører C. Pedersen fra Skovlund hævdede, sagen var ulovlig indstævnet, da der ikke var givet varsel for alle grundejere, de to i Ribe, N. Bigum og »trompeterens husbond«, og desuden vedkendte bønderne sig fællesskabet i heden. — 1714 brændte M. Iversens salshus på 10 fag ny bygning og et »dygtigt« jordhus, besætningen var 2 gode køer, 1 kvie og 6 får. J. Rask der havde fungeret som skriver siden herredsskriverens død, måtte 24. april 1715 aflevere embedet til den nye kgl. udnævnte Niels C. Fischer, men fik dog lov til at udfærdige de dokumenter, »han havde under hænder«. — 1727 fik A. Jensen Lydum N. Knudsen i

Blaksmark dømt til at betale en gæld på 10 rd., nemlig for et lidet sølvur til 4 rd. og resten for rug. 1733 skøder hr. Lauge i Bork 1 gård i Glibstrup til justitsråd Hein. 1758 solgte kapellanen ved Catherina i Ribe, David Grønlund, gården i Glibstrup til beboerne Las og Peder Christensen, der således kom til at høre til blandt de første af herredets nye selvejere.

Ved udskiftningen 1786 var selvejerne Clemen Sørensen, M. Thomsen, Jørg. C. Madsen og C. Pedersen, der flyttede ud på marken, hvor han byggede Gejlgård. Doktorens gård havde Iver Pedersen som fæster. Desuden var der et par aftægtsfolk i byen, Lars Christensen og Th. Hansen. 1834 er der 7 gårdmænd og 1 husmand. 1844 har P. Christiansen mat. nr. 3a, C. Pedersen 3c, Jørgen C. Larsen 6, C. Johansen 7, S. Larsen 8, Th. Sørensen 9, S. Christiansen 12, Th. Hansen 13 og P. Pedersen nr. 14. — Fra Gejlgård stammer lærerslægten Gejl, ligesom også statskonsulent K. Hansens fader (H. Pedersen) er født her. Glibstrupgård kaldes Aage Uhres gård, som han overtog 1927 med 51 td. land ager, 15 td. ld. eng, 157 td. ld. hede og 20 td. ld. plantage; han opdyrkede 60 td. ld. hede og solgte jord til statshusmandsbrug. Blandt andre hedeopdyrkere kan nævnes Peder Berg Johnsen, der kom fra Hemmet, men 1918 overtog sin svigerfaders ejendom med 12 td. ld. opdyrket jord og 25 td. ld. hede, han opdyrkede heden og fik en god gård ud deraf, var desuden i sognerådet og bestyrer af Ølgod sparekasses filial i Lyne m. m. — I forrige århundrede hed en mindre ejendom her Jyllingshus, nu ejet af Jacob Ludvigsen.

ULDBÆK

Mange navne på bække er i gammel tid blevet bebyggelsesnavne. Uldbæk har fået navn af den lille bæk, som løber forbi ejendommene ned til Starbæk.

1606 og 1616 nævnes Chr. Nielsen i Vlbech. 1648 skøder Erik Krag, Lådumgård, 1 gård i Vlbech til Hans Skade. 1651 fik Iver Christensen herredsfogden dømt til at betale ham et tilgodehavende på 20 dl., men denne døde uden at betale. 1655 bor Las Michelsen i Uldbæk. Efter Carl Gustavkrigene stod hans gård øde, den hørte under Østergård. En lidt senere jordebog nævner tillige en anden gård i Uldbæk som hørende under Østergård med Per Snediker som fæster. Der var to gårde Store og Lille Uldbæk. I 1680'erne var der proces om dem. Niels Nielsen, Hennegård, fik dem tildømt ved landstinget, skønt Jesper Vognsen gjorde krav på Lille Uldbæk og Iver Christensens arvinger på Store Uldbæk. På herredstinget tog N. Villadsen af Uldbæk 1687 P.

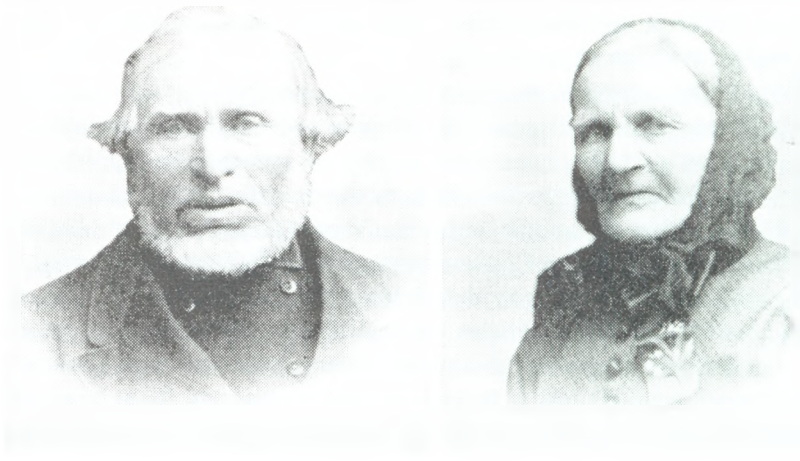
Thomsen, Uldebæk, i hånd og gav afkald på arv efter hans far Villads Nielsen i Uldebæk og efter hans kære moder Johanne Nielsdatter, »som endnu levendes er«.

I 1720 fik C. Andersen et tingsvidne på, »at han er ved en ulykkelig hændelse, som skete på hans hånd i Starbæk møllehjul, er bleven ganske lam udi sin højre hånd, desforuden en særdeles svaghed, som haver i rum tid overfaldet hans hus, så at hverken hans kone eller børn, derfra er blevet befriet, mens nedkast tilsammen, som vare 6 i tallet, hvoraf nogle endnu ligger elendige, og allermost hans ældste søn,ungefær 20 år, hvorpå er opbrudt af svaghed 7 store huller på hans legeme, faderen med disse sine af forbm. årsager geråden udi største elendighed og armod, så han må kvittere sit ifæstehavende sted og kan i ingen måder hjælpe sig selv uden medlidende Guds børn vil komme ham noget til hjælp for sig selv, hustru og børn, og over alt til badskærløn for hans elendige søn«. — Således kunne han da med rettens tilladelse gå ud og tigge om hjælp.

1688 har Niels Nielsen kun den ene gård, hvor P. Thomsen er fæster, landsdommer Jens Lassen har 1 gård med Lars Nielsen og Iver Iversen som fæstere, og Jesper Vognsen har C. Laursens gård. 100 år efter er der stadig tre gårdmænd, de er C. Pedersen, Henrik Jensen og A. Nielsen. 1791 er der 4, alle selvejere, af hvilke Jørgen Hansen flyttede ud. 1834 er der tillige kommet 1 husmand og 3 fæstehusmænd. — I 1809 var der auktion over en gård i Uldebæk. MortenThomsen fra Åsted var kommen for at købe et kar til sin kone, men det endte med, at han købte gården (mat. nr. 2), se foran. 1844 har Eske Mortensen 2a, mens 2b beboes af fattiglemmer. A. Hansen har nr. 3 (Jesper Vognsens gård i 1688 og den, Frøstrupgård senere ejede). C. Pedersen har nr. 4 og Thue Jørgensen nr. 5. En af gårdene hed i forrige århundrede Anebjerg, den ejes nu af Aage V. Thygesen.

RAV NKÆR

var oprindelig navnet på en kær- og engstrækning ude i heden. Her fremstod et bol, hvis bygninger fandtes ca. 200 alen nordvest for den nuværende gård. Bolet nævnes 1632 og fulgte med Østergård, da Niels Skade solgte sit gods til broderen, »1 buoll kaldet Raffuenkier«. Det nævnes ikke ved navn i matriklen 1688. Først i 1700tallet bor Iver Ravnkjer her. 1716 beskylder H. Friis i Sønderdiger ham for at have afpresset ham ubillige indtægtspenge (for kreaturer, taget i hus). Bolet ejes da af Jens Pedersen i Hornelund, der stævner Iver, fordi han ikke havde vist sin husbonde tilbørlig lydighed og ikke betalt tilstrækkelig landgilde. Iver svarede, at han ønskede ikke proces, men fremlagde et udtog af matriklen om bolet. De blev forligt, Iver lovede

Johan Kristian Hansen Raunkjær, Lyne, 1826-1904 og hustru Ane (Thjellesdatter), 1823-1901, hædret i Kongenshus Mindepark.

at betale 5 sdl. årligt samt ægt og arbejde, og Jens Pedersen måtte »ikke hade ham, når Iver passer jord og bygning som hidtil«.

Efter Ivers tid blev bolet opgivet, og agrene sprang i lyng. Østergård havde overtaget det øde sted, og da hovedgården deltes, hørte Ravnkær med i Mads Christensens part. Hans Præst fraskilte her 124 1/2 td. ld. til sønnen Johan Christian Hansen, der snart fik Raunkjær knyttet til sit navn, han opdyrkede heden, kultiverede engen og bebyggede 1847 stedet. Det var vel meningen, han skulle understøttes hjemmefra. Men det hørte op, da han mod forældrenes vilje fulgte sit eget hjerte og giftede sig med en fattig, men ærbar pige Ane Thjellesdatter fra Anebjerg i Lyne. De to kunne udmærket sammen, både med arbejde og åndelige interesser (grundtvigske), sønnen Hans kom på Askov højskole. 1876 var 100 td. ld. opdyrket, og han afstod Ravnkær til Hans, der fik sin kone fra Ansager mølle. De gamle havde købt Knude, hvor Kristian også opdyrkede hede. 1889 afstod han Knude til sønnen Niels og tog tilbage til et smukt aftægtshus i Ravnkær, men uvirksomhed passede ikke til hans natur. 1892 købte den gamle hedeopdyrker 100 td. ld., »æ nær Hie«, nord for Ravnkær, og atter ryddede han »til samfundet bredere grund« til kort før sin død 1904. Blandt deres børn må nævnes botanikeren professor C. Raunkjær. Hans, der i flere år havde været lærer i Østergård, førte bedriften videre i samme solide spor. Hans søn Kristian Raunkjær overtog gården 1916 og holdt 1917 bryllup med Else Pedersen fra Østergård. Nu har deres søn, folketingsmand Knud Raunkjær gården.

KNUDE

Første gang naturnavnet Knude er fundet nævnt er 1543, da Ribe domkapitel mageskiftede med Iver Juel og afstod »en ødhe gaards eye och byghestedt, som kalles Knwde«. 1546 overdrog Juels sønnesøn den øde gård Knude til kronen. Længe lå stedet øde. 1582 nævnes »1 øde mark, kaldet Knuude mark«, som Mads Skade ville tilbytte sig. Før 1638 er det kommet i drift, da præsten nævner det, men 1670 nævnes en afgift af en øde jord i Knude mark, som regnes halvt, og da får medicusembedet Knude, der 1688 hører dertil, og da er det et hus, hvoraf landgilden er 2 sdl. 1834 nævnes atter huset Knude med Eskild Jensen som beboer. Ret gang i hedeopdyrkningen derovre kom der efter 1876, da Kristian Hansen (Raunkjær) havde fået ejendommen, og 1952 tog man ved fælles virke den sidste del af den store Knude hede under opdyrkning.

NØRHEDE

Som nævnt mageskiftede domkapitlet 1543 med Iver Juel og afstod bl. a. 3 gårde og 1 bol i Nørhede, som han 1546 afstod til kronen. 1573 nævnes kun 2 kronbønder Oluf Persen og Unge Per Termansen. 1579 afstår Tyge Kruse, Viungård, bl. a. 1 bol til kronen. 1583 solgte kronen 4 bol og 1 hus til Mads Skade. 1627 er gårdmændene Per Bertelsen, Jep Clemmensen, Oluf Jepsen og bolsmændene L. Jensen forarmet.

1635 stævner H. Nielsen Ahrensberg, rådmand, senere borgmester i Varde, Ane og Anne Jepsdatter i Nørhede for landstinget, fordi de var fragået arv og gæld efter deres sal. fader uden at give rådmanden besked om faderens død, og »han er dog største kreditor«, og herredsfogden havde afvist hans krav som forældet. Landstinget dømte da herredsfogdens dom magtesløs. 1633 pantsatte Johan Lykke sin gård i Nørhede til Niels Krag til Agerkrog. 1648 sælger Erik Krag, Lydumgård, 1 gård og 1 bolig til Hans Skade.

1662 var Østergårds ene gård i byen ganske øde og nedbrudt. Det var ellers en større gård med landgilde 1 1/2 ørte rug, 1 1/2 ørte byg, 1 svin, 1 fødenød og 3 mark gæsteri. Østergårds anden gård, der var beboet af L. Jensen, svarede 1 fjerding smør. Ved et mageskifte med Ribe domkirke udlagde kongen 1670 bl. a. 2 gårde, som domkirkens præst mag. Serup havde 1688. Fæsterne Jep Pedersen, der havde fået L. Madsens gård sammenlagt med sin, og Oluf Mikkelsen, der på samme måde havde fået P. Lauersens gård, har således haft 4 gårde. — Jesper Vognsen har fæsterne J. Pedersen, N. Jepsen, M. Pedersen og bolsmændene Jep Christensen, S. Christensen, P. Laursen og Jep Nielsen. De sidstnævnte to bol var øde. Doktor Pouchs gård var øde,

og den må være tilfalden kronen for restancer, for 1696 skøder kongen gården til Peder Andersen for 12 rd. og 3 års skattefrihed! Også den ene af domkirkepræstens gårde blev øde, og 1744 fik stiftsprovst Stochemarch, præst ved domkirken, lov til at sælge gården ved auktion, da den var kommet således i vanmagt, at han ikke så midler til at råde bod derpå, købesummen måtte ikke udbetales, men køberen skulle betale med godt jordegods, hvoraf der skulle svares årlig rente. Ved auktionen gav Niels Hansen, Lyne kro, højeste bud, 28 rd. 2 mk. 13 5/12 sk., og han havde ikke gods at sætte i pant for købesummen, hvorfor det resolveredes, at summen skulle udbetales og blive stående hos stiftsprovsterne mand efter mand.

1745 var der desuden en fattig skrædder i Nørhede. 1752 har Østergård kun 2 gårde i byen, fæstet af C. Hansen og Oluf Jensen. 1769 hører N. Mikkelsens gård under Frøstrupgård. Han gør kun følgende hoveri: 1 dags møgspredning, 1 dags tørvegrøft, 1 dags groven (grøftning), 1 dag slet i Kvong kær med strønder*), 1 dags kornhøst med river og optager, forretter løb (hovbud) med sin medtjener. Denne var J. Skovlund. N. Mikkelsen havde 10 td. ld. sædejord, 1 læs eng, havde 3 høvder på fælles græs og svarede 3 rd. 32 sk. i landgilde og skulle spinde 2 pund hør. 1787 var her gårdmændene Lars Jensen, Jørg. Adamsen, C. Iversen, S. Christensen, P. Pedersen, N. Nielsen, Iver Christensen, C. Jørgensen, A. Vestesen og C. Christensen samt degnen C. Andersen og den 90årige Oluf Jepsen, som fik almisser.

1834 nævnes kun 9 gårdmænd, men 6 husmænd, i det ene hus bor jordemoderen Mette Elisabeth Hvid(t), en ny »embedsmand« i sognet. 1844 får jordemoderhuset mat. nr. 14b. Ribe stiftsprovstembede ejer da nr. 1 med H. Jensen og nr. 2 med O. Hansen som fæstere, resten er i selveje: M. Larsen 3a, skolen 3b, J. Andersen 4, P. C. Pedersen 5, M. Boisen 6, C. Pedersen 7, C. Enevoldsen 8, N. C. Christensen 9, N. C. Laugesen 10, S. Andersen 11, M. Boisen 12, P. Jensen 13 og P. C. Pedersen 14a. Under 12 var der vist et fæstehus, hvor N. Knudsen boede. — 1910 købte Martin Lauridsen en gård, hvor halvdelen af jorden var hede, mose og plantage. Han blev sognefoged og var sognerådsformand i 21 år. 1946 afstod han gården til sønnen Arne Chr. Lauridsen.

SØNDERDIGER, SØNDERHEDE, BJERGE

Ved mageskiftet 1546 nævnes følgende gods i Lyne sogn: i Nørhede 3

*) Den, der skulle rive det fra leen faldne græs ind til den streng, hovedmassen af det slagne græs dannede, så det tynde lag ikke vejredes for stærkt i forhold til strengen. Da der ikke nævnes afrivere, har man slået ud af skåret.

gårde, på Dige 1 gård, i Glibstrup 1 gård og i Sønderhede 4 bol. Det var Iver Juel, der mageskiftede dette til kronen. 3 år før havde han selv overtaget godset fra Ribe kapitel. Da nævnes Dige ikke, men 3 gårde og 1 bol i Nørhede. Dette bol må være Dige, der altså oprindeligt har hørt under Nørhede, gården er udflyttet derfra. Sønderhede må vel også være kommet ud fra Nørhede, men nævnes ikke senere. Den må være sluttet sammen med Dige, og det har så fået navnet Sønderdiger.

Kronen sælger bolene 1583 til Mads Skade. Da nævnes 3 bol. »Byggstederne« må være helt nedlagt, dog var der 4 bol og 1 bolig, da Niels Skade 1632 sælger Sønderdiger til Hans Skade. 1630 solgte Ellen Marsvin til sin søster bl. a. 1 gadehus på Digge i Nørre herred. 1648 sælger Erik Krag, Lydumgård, 1 bol i Sønderdiger Bering. Det var bolet Bjerger, fæstet af Lambert Christensen, men stod efter Carl Gustavkrigene ganske øde og nedbrudt, og var allerede forarmet 1627, da Anna Lamberts havde det. 1662 var her, ligeledes under Østergård, fæsterne H. Pedersen, N. Østermand, hvis bol var »slet øde og nedbrudt«, i samme tilstand var J. Ebbesens. Kort efter nævnes 7 bol (Bjerger medregnet), tildels med andre fæstere, de 4 er stadig øde. 1670 overlader kronen 5 bol i »Sønder Dyger« til medicus-embedet i Ribe, men der menes vist Ribe domkapitel, for 1688 er der 4 bol med fæsterne Karen Nielsdatter, Kirsten, sal. C. Jepsens, Dorte, sal. J. Bendtsens og Clemen Christensen på Ribe kannikegods; domkirken har et bol med Tøste Christensen som fæster, og Østergård har resten: Dines Madsen og degnen P. Jensen, der har 2 bol, hvoraf det ene er øde.

1718 bor en sergeant C. Hansen her. 1769 hører Henning Madsens gård under Frøstrup, hans årlige hoveri er 1 dags grøftning, 1 dags møgagning om foråret med pålæsning, 1 dags pløjning med 2 bæster, ligeledes om efteråret til rug, 1 dags slet i Kvong kær med strender og vogn til græssets opkørsel, 1 dags høst med river og optager samt 1 - 2 ægter årlig. Landgilden var 4 rd. og 2 pund hør at spinde. Gården havde 12 td.l.d. sædejord, ingen eng, men ret til 4 høvder på fællesgræsning (overdrev og hede). 1787 er byens gårdmænd Oluf Pedersen, P. Christensen, N. Nielsen, N. Clausen, N. Nielsen, Herman Nielsen, der også var snedker, og husmanden N. Mikkelsen, der var bødker. 1834 var der samme antal ejendomme. 1844 tilhørte mat. nr. 1 skolen, men der var ingen fast lærer, nr. 2 N. Mortensen (vistnok Frøstrupgårds tidligere, sammenlagt af 2 bol), nr. 3 P. Pedersen (gammelt kannikegods), 4 Henrik Nielsen (tidligere domkirkegods), 5 N. Madsens enke (tidligere Østergårds), 6 C. Nielsen og C. Clausen.

Østergård

Lidt syd for Brosbøl kro passerer hovedvejen en efter egnens forhold ret dyb dal med egekrat, rester af fortids skove. Her lå landsbyen *Nærild*. Sandsynligvis har her været en kultplads for frugtbarhedsguden Njord, den samme som Tacitus kaldte Nerthus. Ganske vist er Nerthus i tiden omkring Kristi fødsel regnet for en kvindelig guddom, men navnet er det samme som den lydrette ældre form af vikingetidens gudenavn Njord.¹⁾

Langt op mod vor tid har folk følt uhygge ved at færdes gennem krattet, hvor landevejen i sin tid gik. Men det skyldes måske en nyere historie om et mord, som skulle være sket der, og som er fortalt i »Fylla« 1869, og som Morten Eskesen gengiver: »Her var en hestepranger blevet myrdet. Byttet var kun 7 gylden. Intet opdagedes, indtil engang en rejsende sad og faldt i søvn i krostuen. Da sagde han i drømme: »Jeg skød engang en kok i Nærild dale — han havde syv gylden under sin hale«. De tilstedeværende blev opmærksomme og fik sandheden klemt ud af morderen, som måtte fremvise hullet, hvor han havde skjult den myrdedes lig«. ²⁾

1534 bor bonden Jes Nielsen I Nerydt. Han er blandt de 24 navngivne mænd, der sværger at være lensmanden hørig og lydig. 1541 er han og naboen Anders Iepsen i »Nørrel« (skrives også Neriildtt) i strid med hr. Niels Gundesens Langes arvinger. Ridder, rigsråd Niels Gundesen havde ejet Lydumgård i nabolaget og døde 1511, hans enke Anne Rosenkrands døde 1535. Der var 10 børn, hvoraf flere dengang var døde. Arvingerne stævnedes Nærildmændene for et byggested i Nærild »medt skild och opbørsell, som efterstaar, oc ther haffuer affgangett aff arrilds tiidt«. Sagen blev voldgiven fire af deres venner, to på arvingernes vegne og to på bøndernes. De skulle forlige dem i

Varde året efter i dimelugen (den stille uge), lykkedes det ikke, da skulle de møde igen 6 uger efter.

1579 forlener kongen en af Nærildgårdene til Tyge Kruse. Men samtidig optræder den mand, der blev Nærilds skæbne, nemlig Mads Nielsen Skade fra Skablund i Hads herred. Gennem langvarige forhandlinger, hvor kongen havde været ved at tabe tålmodigheden, var det 1582 kommet så vidt, at kongen beordrede to lensmænd til at undersøge og bedømme de ejendomme, et mageskifte skulle dreje sig om. Mads Nielsen havde tilbudt sin hovedgård (der var senere tvivl om, at det overhovedet var en hovedgård) med tilliggende gods og »endelig« erklæret sig villig til også at udlægge 3 gårde i Hygum, Tørrild herred; i bytte begærede han 14 krongårde og selvejergårde i Nørre Horne herred samt Knude mark, nogle bol og gadehuse ved gårdene samt Skærbæk mølle.

Lensmændene skulle beregne såvel de jordegne bønders ejendom som kronens, udlægge Mads Nielsen så meget krongods, som hans gods vurderedes til, de skulle udlægge af det, der lå bedst samlet for ham og bedst kunne undværes af kronen for herredstingsbestillingens skyld (herredsfogden skulle helst være selvejer eller kronbonde). De skulle passe på, at kronen ikke blev snydt for den rettighed, den i forvejen havde i Skablund. Og der kunne nok være grund til at være på vagt! Også bønderne søgte at forpurre handelen på deres måde. De opgav forkerte oplysninger om avl, udsæd og høst og gjorde ejendommene ringere, end de var. Lensmændene blev da pålagt sammen med Tyge Kruse at undersøge, hvor meget der hørte til hver gård, og de skulle foreholde bønderne under højeste ed at give nøjagtige oplysninger.

1683 gik mageskiftet i orden. Det blev 13 gårde, Mads Skade fik, samt de nævnte bolsteder, der var 5 bol i Lyne, 4 bol og et hus i Nørhede, 3 bol i Sønderdiger og 2 i Glibstrup.

Det var Mads Skades mening, at han ligesom Jørgen Marsvin i E Bindstow ville lave et par bøndergårde om til en herregård. Dog kunne de alligevel ikke ganske »tummel wos lissom di sjel behåghed«. Skade havde fået to gårde i Nærild, den ene tilhørte en selvejerbonde, ligeledes var et bol i Lyne i selveje. Det var kun herligheden, kongen og køberen kunne disponere over. Ganske vist havde Skade handlet sådan, at kongen havde givet ham lov til at tilforhandle sig ejendomsretten. Men de Nærildbønder ville ikke flytte. Skade har da henvendt sig til kongen, der kom ham til hjælp på den måde, at for at de »villigere skulle rømme de to gårde«, tilbød han dem, at de måtte fæste Skablund uden indfæstning.

Da indtraf der noget, der pludselig gjorde, at det ikke jagede så stærkt med en ny hovedbygning i Nærild. Skade fik giftermålstanker! På

Mads Nielsen Skades fædrene våben på den nuværende altertavle.

Strellev Kærgård sad en aldrende enke, *Elline Bang*, et ret godt parti, og han var selv enkemand. De blev gift, og han slog sig ned på Kærgård, til hun døde, og hendes børn arvede gården. 1593 skriver han sig til Østergård i Nærild, altså den østligste gård i den lille landsby.

Skades handlen var det ikke sådan at blive færdig med. 1583 byttede han Påbøl bort for noget øde krongods i herredet. Trods al passen på, havde kongen fået lidt. Skade gav ham så et bol i Nørtarp, men det viste sig at være »så aldeles øde«. Skade forstod åbenbart handelens kunst; men han blev ikke rig derved!⁵⁾

Mads Nielsen hørte til en slægt, der blev kaldt »de spradende skader«. Flere af dens medlemmer var da også nogle værre spradebasser. Stamfaderen, Mads Niensens farfader, var en ufri karl, der giftede sig med en adelig dame Kirsten Høg. Hendes familie påstod, han »lokkede og skændte« hende. Efter sin mor Maren Skade tog Mads Nielsen og hans søskende navnet Skade, men beholdt deres fars våben: to fra hinanden vendte sølvmåner mellem to kløverblade. Det mødrene våben, som ses på prædikestolen og altertavle var oprindelig en nedhængende egegren med 2 blade og 2 agern, senere et

voksende træ, men her kun en løvgren, der minder stærk om en heraldisk bjælke. På altertavlen er det anbragt til venstre for beskueren, hvilket er forkert. Også Skaderne lavede kludder i deres våben, oprindeligt var der kløverblade, dem lavede de om til stjerner, og de to hvide svanehalse på hjælmen fik en ring at holde i stedet for et kløverblad. Således ses det på våbenet i Lyne kirke, og de to sølvmåner blev ved sidste restaurering til guldmåner! — Mads Skades far, Niels Madsen til Skablund, gik som løjtnant ned med flåden ved den store skibsulykke under Gulland 1566. Mads Nielsen var første gang gift med Anne (Elsebe) Splid.⁶⁾

1616 stævnedes Jørgen Friis til Favrskov ham for landstinget for gæld, han ved herredstinget var dømt til at betale. »Tit og ofte« blev han påråbt, men ingen mødte. Sagen drejede sig om et harnisk med armskinner og alt tilbehør, som var skudfri, med handsker og stormhue. Friis havde lånt ham rustningen, og Skade havde lovet at levere den tilbage inden mikkelsdag 1611 eller betale 50 rdl. Friis fik dom for, at han måtte tage æskning for beløbet. S. å. havde Skade en sag mod fru Dorthe Skram, der boede på Forsomho og var enke efter Frans Pol til Starup. Skade havde 1608 lånt 450 gamle rigsdalere af Pol og derfor pantsat en gård i Tøstrup, så han måtte oppebære landgilden af den plus det beløb, landgilden manglede i at dække renten. Nu ville Skade indløse pantet, men fru Dorthe Skram ville ikke indgå herpå. Efter lang underhandling blev der forlig. Fruen skulle beholde gården til mikkelsdag 1618, for det manglende beløb i renten skulle hun have 10 rdl. årligt de tre sidste år. Også 1618 rejstes der gældssag mod ham, Peder Jensen i Vrå stævnedes ham for 43 dl., renter, tæring og skadegæld.⁷⁾

Ved denne tid afstår han Østergård til sin brodersøn Niels Skade, der havde slået sig ned i Vallund, Ølgod sogn. Der blev vist handlet således, at onkelen skulle have ophold på gården og formodentlig nogle indtægter af den. Men armoden blev ved at forfølge ham. I en sag 1620 om noget tiendekorn til Lindbjerg var der vedlagt følgende brev: »Vi efterskrevne Mads Nielsen Skade til Østergård og Niels Skade til Vallund kendes og gør vitterlig udi dette vort åbne brev, at forgangen faste mellem fastelavn og påske som godtfolk vitterlig er, blev vi foderløs, så vi bekom på adskillige steder fodring, hø og halm, og mange steder i kærve og ved travetal (»traftald«) og halve traver hos folk, så haver vi bekommet af Jens Nielsen i Vallund 2 traver rug 9 kærver, 9 1/2 trave byg 2 kærver, som vi bekom til nogle syge køer, som vi lånte af ham. Og nu i høst blev indhøstet til Østergård, blev Jens Nielsen forne korn tilbageleveret«. ⁸⁾

De to Skader blev forøvrigt uenige om en gård i Vallund, Niels Skade havde købt af onkelen, men som denne ikke ville aflevere. Gennem 3 år havde sagen »hængt udi trætte«, til gården til sidst af Kgl. Majestæt og rigens råd blevet tildømt Niels Skade. Han krævede straks landgilden for de 3 år, og skønt fæsteren, en enke, beviste ved fremlagte kvitteringer, at hun havde svaret den til Mads Skade, stævnedes han sagen for landstinget efter Mads Skades død, som indtraf før 22. jan. 1624. — Han havde også en sag mod en anden Vallundfæster Jens Nielsen Dejgaard, som herredsfogden havde frikendt for 8 års skyld og landgilde. Manden havde nemlig i disse år været Skades fuldmægtig eller ridefoged og rejst både »her i landet« (Jylland), Sjælland og Norge i lang tid, havde udlagt penge og haft store udgifter for Skades skyld. De havde været for en 5 mands kommission i Lyne kirke, men kommissionen havde ikke fået nogen rigtig forklaring, og der var ikke fremlagt nogen gyldig jordebog. Landstinget bød atter de stridende »at indgå for de fem mænd« og få regnskabet opgjort. 1625 takseredes han sammen med Mogens Juel til 242 td. hartk., uden det kan ses, hvor meget der var hans.⁹⁾

Han var gift med Regitze Grubbe, der 1. gang havde været gift med Hans Ulf til Gundestrup. Her på Østergård udviklede ægteskabet sig til en hel skandale. Han slog og mishandlede hustruen og jog hende bort. 1625 skriver den udvalgte prins til lensmanden på Lundenæs, at det er berettet, at Skade havde overfaldet fruén i kirken, fordi han havde et løsagtigt kvindfolk hos sig, derfor skulle lensmanden give Skade tilhold om at fjerne kvinden og forholde sig tilbørligt mod sin hustru. Det hjalp ikke. Årsdagen efter blev brevet gentaget, dog med den tilføjelse, at Skade nu havde forjaget fru Regitze. Og skandalen fortsattes, men 1627 anklager fruén manden for vold og utroskab for kongen, der befaler Skade uden nogen undskyldning at møde personligt i Kolding for kongen, og kvinden, som det siges om, at Skade havde avlet børn sammen med, ligesom hun havde været med til at slå fru Regitze i hendes eget hus, skal lensmanden lade anholde eller stille pålidelig kaution for, så også hun møder i Kolding. Forøvrigt skulle Skade tillige have overfaldet konen i København. Den løsagtige kvinde var flyttet til et hus i sognet. Og Skade tog sig varmt af hendes sag! Han skrev til biskop Jens Dinesen Jersin om hende. Brevet er dateret 8. nov. 1629. Han skriver, at han samtidig med biskoppen var kommet over Middelfart sund, og havde da fortalt biskoppen, at han skulle til Odense for at møde sin frue efter en angivelse, som hendes slægt havde gjort til kansleren og rådet i kongens fraværelse om, at han skulle have forvist hende af sin gård og have en pige i stedet hos sig. Ved mødet var han og fruén blevet forliget, og hun havde erklæret

for kansleren, at det ikke var med hendes vilje, at hendes venner havde klaget, da hun ingen skjel vidste dertil, og hun i de 2 1/2 år, pigen havde været i hendes tjeneste, førend hun rejste bort, ikke vidste noget uærligt med hende og manden; havde hun talt et ord derom, havde det været i hastighed og vrede. Han og kvinden var derved kommen i folkemunde. Hun var i fjendens tid blevet bedraget der på gården, hvorfor hun nu skulle gå til skriftemål og bekendelse. Eftersom hun havde tjent ham og hans frue i 7 år, havde hun for sin tjeneste og løn fæstet et hus af ham der i sognet. Måske kunne præsten og de to mænd (præstens medhjælpere) understå sig at forvise hende af sognet i anledning af den løgnagtige tale om ham og hende. Men da han aldeles ingen omgængelse søgte med hende, håbede han, at bispemunden ville tillade, at hun sad på den ejendom og ernærede sig.¹⁰⁾

Jo, Skade forstod nok at tale sin og kvindens sag, papir var også dengang tålmodig! og han fortsatte med et nyt brev til biskoppen. Selv om det ikke er helt klar i fremstillingen, er meningen tydelig nok: biskoppen kritiseres, og præsten, der har skriftet kvinden og åbenbart irettesat herremanden, lægges for had. Sognepræsten dengang var hr. Peder Mikkelsen, der var gift med provstens datter fra Lunde.

»Kære mester Jens. For det første takker jeg Eder, at I vilde efterkomme Eders skrivelse og ikke lade Eder overtale, endog jeg tilforn gav min præst Eders skrivelse og Eders gode betænkende derudi at forstå, men efter hans rådgivere i Lunde Præstegård vilde have Eders skrivelse derpå, hvilket I ikke haver fornøden, men eftersom jeg stod hos og hørte, at I befol ham, at examenere hende 3 gange, og hun sin 4. gang at stå sin åbenbarlige skriftemål, endog jeg ville ikke svare dertil på den gang. Så er jeg af min barndom opdragen her i egnen og har kendt 3 bisper i Ribe, og I er den fjerde, og har været nogen hundrede gange til åbenbarlig skriftemål for deres forseelse, så når de havde villet begæret deres absolution og skriftemål dem ikke forsynet, men sådan traktation og overhørelse, som denne fattige kvinde efter Eders befaling skulle ske, er ikke hørt tilforn og denne fattige synder skal nyde mig det ad, men den »sneberom« skal jeg vel have fri, men måtte jeg hr. bisp ombede, efterdi hun har tjent mig, at hun, denne synder, måtte nyde lige sådan åbenbarlig skriftemål, som af gammel tid sædvanlig har været, når hun med en god andagt og ruelse er af præsten begæret, da begærer jeg der hr. bispens søddel til præsten derom at måtte ske; thi kvindens slægt siger, må hun ikke nyde det som andre kvindfolk, der udi så måder har forset sig, og som standet på een gang sin åbenbarlige skriftemål, det skulle trakteres 4 gange, mere end sådan sædvanlig har været ens imod dele eller nogen steder står skrevet; det var bedre, den præst, jeg har, han har (havde) gjort mine sognefolk og mig hver onsdag en prædiken, som andre fine danemænd præster heromkring har gjort både i fjendernes tid og endnu. Aldrig i 13 år, jeg har boet her, han ikke har prædiket den fastepreædiken som andre, ikke en særdeles ligpreædiken enten over fattige eller rige, ikke lateni at synges i vor bedrøvelige tid, som var så i andre kirker skete. Jeg har tævet (tiet) for længe og for mægen. Om aftenen han var ej hos Eder, førend jeg kom om morgenen, burde han talt om doctor Iver, den sal. mand burde han intet tale om, så lidt jeg talte med ham, som jeg gjorde tit, nævnte aldrig det ringeste om til mig, enten om et eller andet, den sal. mand var dertil os alle adel dertil tilgenejet (genügen), så vi alle takker ham

godt Hendes barn er år gammel, i fjendens tid sket, førend Deres forordning er kommet....«¹¹⁾)

Det var altså lykkedes Niels Skade at overtale fru Regitze, ja endog at få hende til at undskylde manden og trække anklagen tilbage. Iøvrigt måtte han slås med gæld. 1626 lånte han 100 speciedaler af Henrik Lange, Oldager; var de ikke tilbagebetalt inden snapsting 1627, måtte Lange uden dom overtage 2 bol i Nørhede, og samme år lånte han 95 sdl. af Jens Nielsen i Varde, men kreditoren måtte gå rettens vej for at få Skade til at tilbagebetale lånet, sagen var for landstinget 1635, og det var Maren, sal. Niels Thomsens i Varde, der havde fået gældsbrevet overdraget. 3. jan. 1627 skøder han en gård i Glibstrup til Henrik Lange, og 1632 skøder han Østergård med en gård i Nærild, 1 bol Ravnkær, 4 bol og 1 bolig i Sønderdiger, 7 bol og 1 bolig i Lyne og 1 bol ved Lyne kirke til sin broder Hans Skade til Rolsøgård i Mols og Agerkrog i Tistrup, og dagen efter »bevilgede« (fæstede) broderen ham og fru Regitze Agerkrog med dens bønder i Tistrup sogn for deres livstid. Derovre døde de begge sidst på året 1638, og arvingerne fragik arv og gæld.¹²⁾

Der var flere børn i ægteskabet, således to døtre Else og Ingeborg. Sidstnævnte blev gift med Otto Harbou, og deres søn Kristen Harbou skrev sig 1635 til Østergård, men han har næppe været ejer. Hans Skade havde den udforpagtet til bønder. Selv opholdt han sig på Rolsøgård. Han var første gang gift med Edele Vognsen og anden gang med Ingeborg Sparre og havde 6 børn. Den ældste Niels havde gået i Sorø skole og »studerede« derefter i udlandet, hvor han 1636 havnede i gælds fængsel i Leyden. Faderen skrev da et enestående grovt brev til ham:

»Hilsen med Gud! Kære Niels Skade. Din skrivelse haver jeg bekommen den 14. november, hvorudi jeg erfarer, som og tilforn kender dine skælmsstykker og forbandede coreller (Quereller) samt bøffelske gerninger imod din bedagede moders og mit råd. Du est som den forlorne søn, der gjorde sin fader alle tide imod, så Gud give, at pestilence slå din hals i to for stor hjertesorg, du haver gjort os arme folk. I den stund man kunde have spurgt, at du forholdt dig som en brav kavalier dér under din herres kompagni, så har du indlogeret dig i Leiden i Holland og ladet dig som en stor monsieur traktere på herrevis og tænker ikke på at blive hos din herre i marken, der lære at gøre god slagtdrindning og føre dit folk i marken. Det giver ære og reputation og ikke at ligge i Leiden i Holland og fylde din skælmske vom med vin og tyskøl, da vi andre i den sted må drikke tyndt øl og danse ved tællelys i denne gode jul. Sid nu der så længe, til du lugter, og Fanden føre dig derfra for stor hjertesorg, du gør os gamle folk. Jeg haver vel sat i år på din elementske skælm både klæder og rede penge over 100 rdl., som er dette års indkomst. Din bøffel skal tænke, at vi ikke har uden en halv snes bønder, og dem kan man ikke flå huden af for din elementske skælms skyld. Dertil mener du vel, at vi kan sk... penge for at fylde dig med, så Gud slå din skabhals til døde. Jeg og din moder haver rådet dig gode råd, men du haver dem ikke mere agtet, end en hund kunne gø ad dig. Betænk tølper, æsel, bernhåuter, kan jeg skikke dig til Leiden at dominere og komme dog en rå tølper hjem igen? Lav det så, din fugl, at du

lægger dig nogen ære ind igen for den store spot, dig overgår. Se den store skyllehans til kansler og flere store herrer, de fik ikke uden 200 rdl., da de rejste udenlands, men forholdt dem som ærlige og fattige soldater, var deres navne ej bekendt og bad undertiden om et stykke brød. Din skabhals, gør du ligeså, så vil Gud hjælpe dig, og vær ikke dit navn bekendt, men lad dig kalde Niels Rasmussen, Peder Nielsen eller Ole Pedersen, saa gjorde Hartvig Kaas og andre flere kavallers. Når du igen som en brav kavaller kommer hjem, får du vel din rette reputation igen. En ærlig, fattig soldat holdes i ære, men en lumpen hund, dominerer, fyldevom, sværmbroder, skyllehals, som du est, foragtes hos forstandigt folk. Mit hoved kan ej længer tåle at skrive din forbandede krop til. Vil du nu enten rejse til Ostindien, gør du da det, hvilket Fanden du vilt. Se du dertil, enten du bliver ritmeister, dansmeister, kedelflicker, hegtemager, lygtemager, børstenbinder, skoflicker, sosnider eller rakker. Gør du det, og får Fanden i vold. Gud befalet!

Aff Rolfsgård d. 16. decbr. 1636. Hans Skade.

P. S. Skriv du Hans Sørensen i Storehus dine fagter til og ikke mig, din dromedarius«. ¹³⁾

1647 solgte Hans Skade Agerkrog, men fik 3. feb. 1648 skøde fra Erik Krag, Lydum, på 2 gårde i Lyne, 1 gård og 1 bolig i Nørhede, 1 gård i Uldbæk samt 1 bol Bering (Bjerg) i Sønderdiger. Ved denne tid døde han og blev begravet i Rolsø kirke. 1648 skrev den uheldige Niels Skade sig til Nærild, men har næppe været ejer. Det blev derimod Jesper Vognsen, som var gift med Hans Skades datter Elsebe. Senere fik han også Rolsøgård efter svigerfaderen. Han tilhørte en ældgammel dansk adelslægt, der førte tre morianhoveder i feltet. Han var født 1619 og søn af Vogn Vognsen til Stenshede ved Sæby. Slægten var allerede i hans barndom mærkbar forarmet, så efter faderens død, da den ældste broder var formynder for Jesper, og de begge skulle underholde deres moder, blev de »forulempet« af kreditorer og måtte udlægge af godset for at klare gælden. Der var tre brødre, og de gik alle krigervejen, som faderen havde gjort. ¹⁴⁾ 1645 studerede Jesper dog ved universitetet i Leyden, men blev ellers ritmester ved 1. jyske nationale rytterregiment (sognerytterne). Da Carl Gustavkrigen nærmede sig, fik han travlt med at få sin afdeling i orden. Han lejede da Jens Hansen i Glibstrup til soldat, men da samme mand gik soldat for Kvong sogn, blev der en rets-sag. Man gjorde krav på manden fra to sider. Det var modparten, Otto Krag, der anlagde sag. Vognsens fuldmægtig, Niels Madsen i Adsbøl, hævdede, at Jens Hansen ikke havde forsømt nogen mønstring for sognet, og desuden var Vognsen hans egen husbond, og han måtte vel kunne udskrive ham, endelig mente han, at sagen ikke skulle føres for herredstinget, men for »malitiens« ret (militær ret). — Efter at Carl Gustav sidst i juli 1657 havde indtaget Holsten, fejede svenskerne resterne af den danske hær foran sig og nåede Ålborg d. 9. september samme år. Jesper Vognsens kompagni blev sprængt i stift Bremen — senere udstedte kongen brev til fogder og præster om at hjælpe ham til at samle det igen. Selv havde Vognsen indskibet sig med resterne

Jesper Vognsens og Elsebe Skades fædrene og mødrene våben på Lyne kirkes alterkalk 1673. Vognsens fædrene har 3 morianhoveder i feltet, det mødrene 2 vandrette bølger (Ornings). Fruens fædrene viser Skadernes halvmåner og stjerner, det andet Sparreslægtens to rad skaktavlede sparrer.

og taget til Lolland, men beordredes til Samsø og lå senere i Mariager. 1675 tog han sin afsked. 1652 havde han en del af sin besoldning tilgode. Herfor pantsatte kongen ham et par gårde i Hjerm herred. Dem overdrog Vognsen til Henrik Linderoth, s. å. overtog han af Niels Vinds enke til Grundet 1 gård og 7 halve bol i Transbøl, som kongen ligeledes havde pantsat.¹⁵⁾

Der var en forfærdelig fattigdom efter krigen, Vognsen synes dog nogenlunde at have bjerget sig gennem trængslerne selv om hans gods, navnlig i Lyne sogn var hårdt medtaget. 1662 købte han en gård i Yderik af Peder Nordby, Donslund. I matriklen 1662 blev Østergård takseret til 29 tdr. hartk., herimod protesterede Vognsen og beviste, at de bøndergårde, hvoraf den var oprettet, næppe havde 15 tdr. hartk. Under gården hørte 155 tdr. hartk. bøndergods, bl. a. følgende i Øster

Jesper Vognsens underskrift.

herred: 2 gårde, 1 bol og 2 halve bol i Yderik, 1 bol i Malle, 3/4 af en øde gård og 1/2 bol i Bounum, 4 halve bol i Transbøl, 1/2 bol i Gunderup og Skærbæk mølle. 1688 havde gården tillige bøndergods i Vallund. I Nørre herred havde han Lille Vinding, 4 gårde og 1 bol i Adsbøl, 1 gård i Mosbøl, 1 i Nørtap, 5 bol i Katrebel, 1 gadehus i Forsum, 1 gård i Tøstrup, 1 i Nørtarp, 1 i Uldbæk, 6 gårde og 2 bol i Nørhede, 6 gårde og 4 bol i Sønderdiger, 4 gårde og 3 bol i Lyne by, 1 gård og 1 bol i Glibstrup. Han havde også lidt gods i Kvong sogn, hvorfra han fik en fæster i Åsted til at flytte og overtage en gård i godset på Mols. Han førte proces med Niels Nielsen, Hennegård, om Lille Uldbæk, men tabte. Østergård var vist udforpagtet til Hans Therkildsen, som ejede Rabæk.

— 1687 stævner hans foged Peder Nielsen en række bønder for restancer, nemlig 5 mænd i Adsbøl, 1 i Kærgård, 4 i Nørhede, 2 i Lyne, 1 i Sønderdiger og 1 i Skodsbøl. Carl Gustavkrigenes ødelæggelser er endnu ikke overvundne.

Han var ret anset og var flere gange medlem af kommissioner, mest besværlig var det, da han efter krigen skulle gennemgå Varde bys vidtløftige regnskaber og store gæld, der var ramt af »krig, store sygdommen og andre tilfaldne ulykligheder«, og dømme mellem byen og den afdøde borgmesters gridske arvinger.¹⁷⁾ Han var også med til at ordne boet efter fru Anne Staverskov, Hennegård. — Ved matrikuleringen 1683 oplyste han om Østergård, at »en del af jorden er ganske ond og sandig, på heden noget opbrudt. Når noget deraf sås efter gødning, en bygkærv og to rugkærve, og en del efter boghvede besås et år med rug, dog undertiden efter åringens og vejrligets tilstand avles lidet rug efter boghvedesæden og undertiden intet, hviler en del deraf i 7 eller 8 år og noget i 9 år og undertiden længer, som ikke egentlig kan vides. Årsagen desværre, at gården af ulykkelig ildebrand for nogen kort tid siden er afbrændt, og disse tvende marker derefter ikke har kunnet kommet i sin rette orden som tilforn, hvorfor noget i en mark og noget i den anden årlig besås«. Der var 105 td. ld. agerjord.¹⁸⁾

Han og frue skænkede alterkalken til Lyne kirke 1673. Han døde 1687 og blev begravet 7. feb., året efter døde fru Elsebe Skade.

Ved Jesper Vognsens død deltes Østergård i to gårde.

I.

Den ene halvdel overtog Otto Andreas v. Lindenqvist, der 1680 var blevet gift med Vognsens datter Elisabeth Magdalene. Hun døde 1688. Også han var ritmester og købte 1689 Rolsøgård, som han afhændede efter et par års forløb. Han dør før marts 1697. Ved dødsboauktionen købte Bent Müller fra Refstrup, hvor han vel har været forpagter eller

foged, denne halvpart af Østergård, men uden bøndergods. Han har vist afhændet gårdsparten med det samme til Knud Henrik Galt, der siges at eje gården 1697. Året efter blev denne skudt herovre af en underkøbt bondekarl (se Viungård). Galts søster eller halvsøster var gift med Christoffer Huus Andersen, der nu arvede en part i gården. Men den havde han næppe længe. 1702 er ejeren herredsfoged Jacob Knudsen i Tarm Bisgård. 20. dcbr. dette år solgte han til Niels Andersen Bolderup til Frøstrup.¹⁹⁾

II.

Den anden halvdel overtog Augustinus Permoser, der havde tjent under Kristian V som kaptajnløjtnant og været med i flere slag. Han tog afsked som ritmester og var gift med Dorte v. Campen, som døde her 37 år gammel 25. marts 1690 og blev begravet i Lyne. 3. april 1692 giftede Permoser sig med jomfru Ingeborg Marie Vognsen. 1683 opholdt Iver Mogensen sig her, måske som forvalter. Permoser var i pengetrang. 1694 søgte han en gård i Foersum til en mand fra Lønborg og s. å. halvdel af Skibet kirke, 1695 købte han dog 2 gårde i Oddum af to brødre fra Hamborg. 1696 lånte han 500 rdl. af Kr. L. Krarup, der fik pant i gods i Tøstrup, Vallund, Transbøl, Yderik, Torstrup, Malle, Lyne, Strellev og Foersum, ialt 32 tdr. hartk. 1699 lånte han 500 rdl. af Hans Terkelsen i Skodsbøl, der herfor fik pant i ritmesterens halve Østergård. 1703 skøder Permoser til N. A. Bolderup, der kort før havde købt den anden halvdel. Permoser flyttede til Adsbølgård, hvor han døde året efter. Enken ejede Tøstrup nogle år. Hun havde et dårligt ben og søgte kirurgen Johan Møller i Varde, men ville ikke betale regningen 30 rdl., da hun ikke var tilfreds med kuren, men fandt den som en »inhonnet behandling«, og stadig måtte hun øse penge ud til ham. Han svarede, at hun havde ikke rettet sig efter hans anvisninger, men svælget i »rørige og skadelige spiser« og havde deltaget i julelege og gilder med dans og andet mere, som det syge ben ikke kunne tåle. 1710 dømtes hun da til at betale regningen. Hun døde på Østergård 24. juni 1717, 58 år gammel. Både hun og Permoser er begravet i Strellev kirke sammen med en datter.²⁰⁾

Bolderup havde altså samlet Østergård 1703. Han var en velhavende Vardekøbmand, der endnu 1682 boede i byen. Senere var han forvalter på Nørholm og købte 1687 Frøstrupgård, som han solgte 1702. Han var en stor studehandler, der bl. a. eksporterede stude til skibs og var indviklet i adskillige smuglerier. Også som proprietær fortsatte han handelen og ikke blot med stude, men med andre varer som tømmer og jern. Han var gift med Ane, en velhavende Vardeborger Mads Jacobsens datter, og fik med hende en part af Gårdsmarken, dvs. af Vardehus' ejendom og købte

senere hele den østlige del, som han solgte 1707. Han døde på Østergård 1707, 71 år gl., og blev begravet i Lyne 26. aug.

Hans arvinger har vist haft gården i nogle år, før Jacob Knudsen købte den og denne gang den hele gård. Han er først fundet nævnt som boende på Østergård 1713. Han er født ca. 1657 og var i sin tid ansat ved landmålingen til matriklen 1683. 1690 var han blevet herredsfoged (se der.). 1700 bor han i Egvad sogn, antagelig på Tarm Bisgård, som i alt fald senere i nogle år var hans bopæl. Han kom efterhånden i besiddelse af en del bøndergods, således solgte han 1709 en ejendom ved Oddum kirke for 98 rdl., og 1722 tager han syn over et bols brøstfældighed ved Lyne kirke, hvor fæsteren tilbød at betale 10 sdl. for ombygning af et hus på 4 fag, men der var mangler både ved gødning og udsæd, så det kom til at dreje sig om 28 sdl. Han synes ellers at være yndet af bønderne, ialt fald var der 1712 flyttet to Lindbjergbønder fra Vestkær over på hans gods, men uden pas. Herover blev der naturligvis en retssag.

Endnu 1718 var Østergård stadig en ufri gård, og bøndergodset siges at være pantsat, men ved de store auktioner over ryttergods og krongods købte han så så meget gods, at han fik Østergård komplet. Han købte 2 gårde i Adsbøl, 2 gårde og 1 bol i Katrebøl, Strellev Kærgård, Topgård, 5 gårde i Nørtarp, Hulmose, 1 gård i Nørre Grene og 1 gård i Tarm samt 2 gårde i Horne sogn. Det kostede 1.422 rd. Amtmand Selio Müller havde købt Ølgod og Strellev kirker, men overlod dem straks til Jacob Knudsen. Kronen forbeholdt sig kaldsretten og kirkernes beholdninger, hvorved køberen til gengæld blev fri for deres gæld. Knudsen var også virksom på anden måde. 1713 havde han forpagtet Lundenæs, havde også været forpagter på Viumgård og 1719 på Grubbesholm, og 1708 havde han købt 1/6 af Skrumsager. Desuden fik han 1699 bevilling for sig, hustru og børn deres livstid til at opbygge og indrette et værtshus eller kro enten i Lyne eller i Tarm, da der var 11 mil mellem Lyne og Ringkøbing og 6 mil mellem Tarm og Varde. Den gode mand har ikke sparet på vejlængderne. De er i virkeligheden 5 1/2 og 4 1/4 mil! Han byggede kroen i Lyne, og 1718 drev han den ved to døtre og en tjenestepige. Dette år svarede han i kopskat 12 rdl., fru en 12, og en datter 6, en tjenestkarl 1, en pige 1 og de tre kvinder i kroen 3 rdl.

Han var gift med *Magdalene Marie*, datter af hr. Søren Bormann i Lønborg, og anden gang med *Birgitte Cathrine Christensdatter*, der var enke efter den førnævnte velhavende Hans Terkelsen, forvalter på Østergård og ejer af en gård i Skodsbøl. Hun medbragte fire børn fra ægteskabet, af hvilke *Birgitte Cathrine* blev gift med *Gerhard Gerritz*, regimentskirurg i Ringkøbing, *Anna Elisabeth* blev gift med *Svenning Andersen*, regimentskvartermester, *Else* med hr. *Andreas Rasch*,

Holmsland, og sønnen Stefan Hansen, der blev regimentskvartermester. I Knudsens første ægteskab var der flere børn, bl. a. 1). Margrethe, f. 1693, der blev gift med Mads Christensen i Rahbæk, der fik en søn Jakob Rahbek, som blev toldinspektør i København og ved ægteskab med Johanne Riis fader til den bekendte forfatter Knud Lyne Rahbek. 2). Knud Jacobsen, der blev herredsfoged og 1730 gift med en datter af forvalter Daniel Philip Rasch, der også var fader til Else Hansdatters mand. 3). Karen (Kirstine) Jacobsen, gift med hospitalsforstander Christian T. Hansen, Ribe, og moder til den dygtige skolemand konrektor (senere rektor i Fredericia) Hans (Jacob) Hansen. 4). Kirsten Elisabeth, som 1726 blev gift med apoteker Johan H. Ostermann, Ribe.²¹⁾

Jacob Knudsen døde 1729, 2. maj, hvorefter enken drev gården videre, men stævnedes samme år for skatterestancer, og der blev foretaget eksekution.

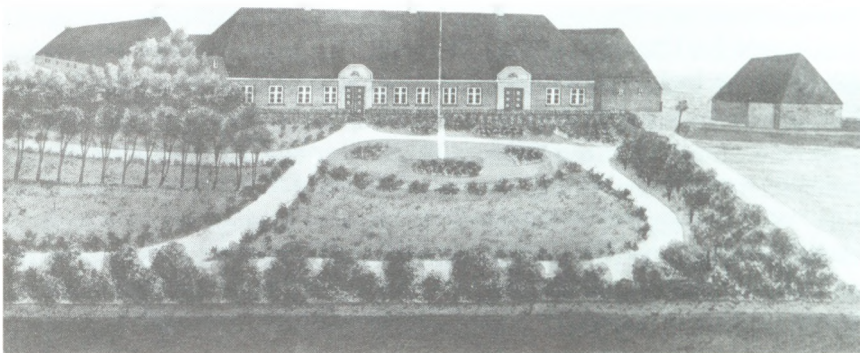
Fru Birgitte fik, vel ved Ribefamiliens hjælp, et lån på 2000 rd. hos hospitalet i Ribe og er vel så sluppet af med den øvrige gæld. Hun havde P. Quistgaard som fuldmægtig. 1730 lyste han på hendes vegne efter 9 borttrømte bønderkarle, ligeledes sagsøgte han mændene i Sønderdiger, fordi de ikke havde tiendet af boghveden, hvad de vist ikke plejede. Som ejer af Ølgod kirke førte hun proces mod Ølgod degn, der nægtede at svare landgilde af degnebolet, som var kirkeejendom. 1732 stævner fuldmægtigen Rask en karl, der måtte love »hørighed og lydighed, som det anstår sig en tjener«. 1743 holdt hun 1 skriver, 1 ladefoged, 2 piger og 2 hyrder, den ene uden løn. Fru Birgitte døde 1750 på Østergård og blev begravet 15. maj.

Sønnen Knud Jacobsen var forlængst død. Arvingerne stillede da gården til auktion 30/5 1752. Det meste af bøndergodset, godt 200 td. hartk., solgtes. Hovedgården og hvad der blev tilbage blev købt af forpagteren Niels Zellemann, senere ejer af Søndersthoved i Give. Han satte Østergårdgodset til ny auktion 25. marts 1755. Fæstegården Kærgård købtes af sign. Nielsen på Lindbjerg for 511 rd. og den mindre Kærgård af Agger fra Skjern Bro for 479 rd. Vallundbønderne indbød i første omgang deres påboende gårde, men blev skuffede, da kancelliråd Chr. Hansen, Lønborggård, bød over og fik dem tilslået, ligesom han også fik hovedgården. Den kostede 630 rd., Vallund og Tøstrup kostede 2.458. Østergård har da næppe haft gode bygninger eller besætning, siden den ikke kostede mere i forhold til bøndergodset. Østergård deltes nu i 3 gårde, som Hansen fæstede bort som andet bøndergods. Dog ser det ud til, at alle tre fæstere stadig boede sammen i gården. Først mellem 1771 og 82 synes man at have flyttet

ud fra den gamle gård og bygget nye huse på hver sin lod. 1815 købtes de i selveje.

Den ene omfattede halvdelen af Østergård og fæstedes af Mads Christensen, der allerede tidligere havde været på gården, antagelig som forpagter. Der var 575 td. ld., men kun lidt opdyrket. Nu er der udstykket 4 gårde (440 td. ld.) derfra, alle i slægtens eje, og den tilbageværende del, Skat Østergaard Pedersens, har 100 td. ld. under plov og resten i vedvarende græs. Mads' datter Johanne blev 1781 gift med Peder Pedersen. Landgilden var da 35 rd., 1-2 ægter til Varde, 1 læs tørv til Lønborggård fra Brosbøl hede, 1 læs lyng, 4 læs klyne til teglovn. Østergårds anden halvdel var i alt fald nogle år efter opløsningen fæstet af to brødre, der således hver havde 1/4 af den gamle gård. 18. marts 1771 døde den ene broder Th. Gregersen. Ved skiftet mødte ridefogden P. Guldager fra Lønborggård. Enken Anna Olufsdatter stod tilbage med 5 små børn, den yngste kun 10 uger. Af kobber fandtes en bryggerkedel på 22 pund, 1 tekedel, 10 pund ubrugeligt kobber (brændevinstøj?), 3 lysesager, 1 saltkop og 2 tallerkener. Af bliktøj var der en tragt, pæglemaal, tedåse, rivejern, jerngryder, pande osv. Af glas bl. a. et spejl og 1 karaffel. Der var 1 stor og 2 små »skæggemænd«, 3 hollandske fade, 7 do. tallerkener, 11 røde fade, 6 røde tallerkener, 2 krus med tirlåg, 3 potter, 6 skåle, 1 tepotte, 4 par kopper, 2 egeborde, 1 skammel, 1 spinderok, 2 par karter, halvpart i en hegel, desuden 1 garnvinde, 1 hespetræ, 12 trætallerkener, 2 truge, 2 vognskrin, 4 kar, 2 baljer, 1 spand, 2 stripper, 3 sold, halvpart i en håndkværn, lygte, øltønder, kærne osv. Der var en ny bibel, 2 salmebøger, 1 bedekæde (dvs. Jacobsen Hvalsø: De Bedendis Aandelige Kiæde). I dagligstuen 2 senge, i staldkammeret 1 seng, i køkkenet 1 seng. Afdødes klæder bestod i 4 vadmels kjortler, 5 veste, 2 undertrøjer, 3 blå bryststykker, 1 par klædesbukser, 1 par vadmels do., 1 par vanter, 3 par strømper, 6 skjorter, 1 halskrave osv. Der var 3 heste, 6 køer, 3 stude, 3 kalve, 10 får med lam og 12 uden lam. Hele svinebestanden var en broget galt. Det gav ialt en formue på 278 rd. Bygfælden sattes til 194 rd. På den måde bragtes formuen ned på 84 rd.

1782 døde den anden broder Niels Gregersen. Forvalteren var nu Diderich Schalte. Enken Maren Larsdatter havde 7 børn. Vi nævner 3 senge i dagligstuen, 1 i storstuen, 1 bryggerkedel i gruen, 1 fyrrekiste, 1 egeskrin, 3 træstole, 1 taburet, 10 stenfade og 10 stentallerkener, 1 stort krus med tirlåg, 4 tintallerkener. Af de mere beskedne klæder nævner vi 1 blå brystdug, 1 par »stumpestrømper«, 2 hættelag, 1 hat, 1 broget hue, 1 hørgarns og 2 blågarns skjorter, sko med spænder, der var en bibel og en salmebog. Besætningen var noget lignende som på den førnævnte gård: 3 heste, 8 køer, 4 stude, 1 kvie, 2 kalve, 19 får

Østergård. Stuehuset opført 1857, udlængerne ældre. Efter kultegning af E. J. Jespersen 1873.

med lam, 11 uden lam, 1 galt på 1 år. Så ejede enken halvparten af 7 bistokke. — Begge steder havde altså solid, jævn velstand, stærkt reduceret af bygfæld, dvs. den mangel ved besætning og redskaber, der efter hartk.s størrelse skulle findes ved en fæstegård, og som ofte sattes ret højt, så blev der ikke så megen arv at udbetale fra gården. Den arving, der skulle føre gården videre kom da til at sidde lettere, hvad også herskabet var interesseret i.

1787 er de tre gårdmænd fornævnte Peder Pedersen, Frands Nielsen og Jacob Christensen.

Morten Eskesen skriver, at »alle tre Østergaarde ligger på en nordlig hævning af et Dalstrøg, paa hvis Bund en Aa slynger sig i de grønne Enge ned til Skjern Aa. Længst i Vest indsnævrer Dalen sig, just hvor Aaen slynger sig imod Nord efter Brorsbøl Kro. Der bærer Dalen endnu Navn efter Landsbyen Nærild«. Eskesen var 1840-42 vinterlærer hos Niels Kr. Nielsen i Østergårde, mat. nr. 3. »Ingen gudelige Talemåder, men en mærkelig gammeldags Fynd i al deres Tale og Færd, og gudfrygtige Folk var det også efter den Tids Lejlighed. Selv gik Bonden om Vinteren paa gammel nordisk Vis klædt i Skind, og det samme var tildels ogsaa Tilfældet med Sønnerne, og om Sommeren var det Vadmel, Linned og i det hele taget hjemmegjorte Klæder. »Vadmel og Læder skal være mine Klæder. Klæde og Kallemanke kommer aldrig i min Tanke«. Gården førtes videre af Nielsens efterslægt. Hans sønnesøn Kr. Nielsen, som døde 1939, havde en datter, der blev lærerinde i Lyne, og en søn der blev ingeniør i København. Selv overtog de senere en gård i Lyne. — På mat. nr. 2 boede Frans Nielsen 1787, N. Pallesen 1834, og da havde H. P. Toft vist en

parcel herfra. 1844 har Pallesen stadig 2a, mens Conrad Guldbjerg og Eske Jensen har parceller.

På Østergård, mat. nr. 1, var der atter en datter og en svigersøn, der overtog gården, da P. Pedersens datter Elleds Cathrine 1817 blev gift med Hans Christensen, kaldet Hans Præst (1770-1862). En af deres sønner overtog Ravnkjær (se der), en anden søn, Peder Chr. Hansen (1818-84), fik Østergård efter faderen og blev gift med Else Sørensen fra Vennergård og fik 3 børn, der alle fik gårde i Østergård: 1) Hans Chr. Pedersen (1849-1926), hvis datter Anne også blev gårdmandskone i Østergård, gift med P. Bollerup Tang Sørensen. 2) Karen Pedersen blev gift med Benneth Petersen fra Lyne skole og fik Østergård; deres søn Chr. P. Petersen fik Højgård i Østergårde 1884-1926, mens en anden søn Knud Petersen, gift med Maren Raunkjær, fik fødegården et år, hvorefter sønnen Skat Østergaard Petersen, gift med Signe Raunkjær, fik gården 1922. Deres søn Kr. Østergaard Petersen overtog Østergård 1958, mens Skat Petersen fortsat passede sine mange tillidshverv, bl. a. som voldgiftsformand og landvæsenskommissær. Blandt hans børn kan nævnes pastor Østergaard Petersen i Sædding. Benneth Petersen havde endnu en søn, Niels Petersen, f. 1891, som blev en landskendt præst, og datteren Else Petersen, som blev gift med Kristian Raunkjær.³⁾ Da Peder Chr. Hansen afstod Østergård til Karen, flyttede de gamle med en mindreårig søn, Søren Spangsberg Petersen (1862-1930), hen på en parcel på 162 td. ld. fra hovedgården, som sønnen overtog. Han blev gift med Anna Madsen fra Grindsted; deres datter Else blev gift med Jens Kjeldsen Jensen, som fik gården efter dem.

I så stort omfang kan en dygtig og virksom slægt knyttes til hjemegnen som landmænd, når landbruget har tilstrækkelige udvidelsesmuligheder.

Lyne kirke

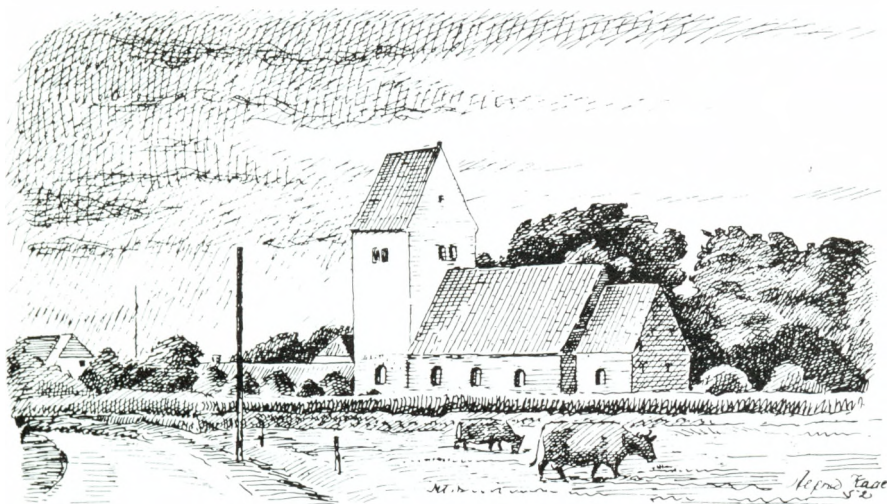
Lyne kirke, der ligger ved den ældgamle vestjyske hærvej, synes at være indviet til St. Peter. Den i 1905 omstøbte kirkeklokke fra 1457 havde en minuskelindskrift med anråbelse af St. Peter. Der stod: »ave maria anno domine mccccvij in orando beati petri apostoli«. »In orando« menes at være en oplagt støbefejl for »in honorem«, så meningen er: til ære for salig Peter apostel.¹⁾ St. Peter havde ikke mindre end tre helgendage: 22. feb. til minde om den hellige Petri (bispe)stol i Antiokia, den 18. jan. for at fejre hans hellige stol i Rom, som han oprettede, efter at han år 41 var kommet til verdensstaden, og 1. aug. til minde om, hvordan englen udfriede ham fra fængslet, også kaldet Petri lænkefest. 29. juni fejredes hans og Paulus' dødsdag, da Peter korsfæstedes med hovedet nedad. Over hans grav rejstes Peterskirken. Protestanterne fejrede kun 22. feb., »Pæjrs daw«.

Kirkens kor og skib er romanske, bygget af granitkvadre på skråkant-sokkel og kan tidligst være opført ca. 1150. Ved kirkegårdens nord-østre hjørne findes et stykke nede i jorden 1/2 m tykt lag afslag af fuglebrystformede flækker fra tilhugningen af kirkens kvadre, et lignende lag findes uden for Lunde kirkegård. Om væggene inde i kirken fandtes fidligere en muret forskalling, som blev fjernet ved sidste restaurering, så det oprindelige murværk nu er blottet. Kor-buepartiet er ommuret med mursten og gjort bredere, men nu er det atter gjort smallere. Skibet blev forlænget mod vest i middelalderen. Hele østgavlen blev omsat 1869. Den oprindelige retkantede norddør er i brug, 1878 forsvandt de sidste spor af syddøren ved en omsætning af sydsidens kvadre, samtidig indsattes nye vinduer. Skibet har to oprindelige vinduer og koret eet, alle på nordsiden, de står som udvendige blændinger.

Tårnet er fra 1927 og har afløst et sengotisk lidt mindre på samme sted. En lille rest af det gamle findes ved trappen. Dette havde sadeltag og glatte gavle. I det sidder to fine kløverbladvinduer, men de er nye. I kirkegulvet fandtes der gruber, hvor man har smeltet blyet til taget. Der er bjælkelofter. Våbenhuset tækket med tegl, er unggotisk med fladbuget dør. Den gamle opgang til tårnet findes i en lille munkestensforlængelse på nordsiden. Alterbordet af granitkvadre er flyttet et par gange. Som fundament under det lå en skålsten, der nu er anbragt i våbenhuset. I alterbordet findes en helgengrav med bevaret olat og blyæske, men ingen relikvie. Alterbordet har et smukt panel i ungrenæssance. Altertavlen bærer Mads Nielsen Skades fædrene og mødrene våben, men mærkeligt nok har han ikke ladet sin hustrus våben male. I tavlens midterfelt er der et maleri af korsfæstelsen, i sidefelterne »Loven« (Moses) og »Evangelium« (en evangelist). De kom atter frem ved den sidste restaurering, da Ernst Trier opmalede tavlen. Tidligere var de skjult af et maleri af Agersnap: Jesus i Getsemane fra 1904 og nyere malerier med træer og grønt i fløjene. I topstykket er der et rokokornament, måske fra 1752. De 4 korintiske søjler har ved baserne udskårne evangelistbilleder.

Om en tidligere staffing mindede en indskrift: »L. H. Schiødt, Tarm 1905. M. Bondegaard«.

Der er bevaret figurer fra den middelalderlige tavle, fra sidst i 1400tallet: Gud Fader med Kristus stående foran sig, Maria med barnet på måneseglen og St. Peter, 1907 blev figurerne opmalet med de

Lyne kirke. Tegning af Alf. Kaae 1952.

Figurer fra den gamle altertavle: Peder med nøglen, Gud Fader, fremholdende Sønnen, Maria med barnet.

oprindelige farver af N. Termansen. Alterkalken fra 1673 har Jesper Vognsens og Elsebe Skades alliancevåben. Disken er fra ca. 1750, forfærdiget af Jørg. Bager, Horsens. Alterstagerne er sengotiske og har haft tæer, granitfonten er romansk med tovsnoning og bægerblade, der er messingdåbsfad fra ca. 1650 med enhjørning og hjort i bladranke. Prædikestol og himmel er lavet af samme snedker, som lavede altertavlen, og bar også Mads Skades fædrene og mødrene våben, desuden relieffer af Kristus på korset og den opstandne Kristus. Opgangen var oprindeligt gennem kormuren, og det er den atter blevet, den tidligere opgang var malet af M. N. Pagaard, Hemmet 1872. En præstestol i koret er sammensat af renæssancepaneler og barokke topstykker. Stolene var fornyet 1875, og der kom atter nye 1967 da tegnet af en møbelarkitekt. Det er første gang en sådan har tegnet inventar til en dansk Landsbykirke. Der er en mindetavle over Hans Chr. Thomsen, som faldt under stormen på Dybbøl 1864. Orglet fra Frobenius & Co. er skænket af gårdejer Bøjle Espensen, Lyne, men er nu fornyet.

Ved den sidste grundige restaurering, der varede to år, og hvorefter kirken blev genindviet 1967, undersøgte inspektør ved Nationalmuseet Knud Krog gulvlagene og fandt ca. 30 stolpehuller fra en ældre trækirke på stedet, noget mindre end den nuværende. Der konstateredes også gamle grave, tilhørende den ældste kirke, og det kunne

ses, at de middelalderlige Lynesognere havde døjet med gift, da visse knogler var misdannede af denne sygdom. Der fandtes farvet og bemalet glas fra vinduesruder med glasmalerier, i koret var der et indvielseskors.²⁾ Her havde biskoppen ved kirkens indvielse stænket vievand.

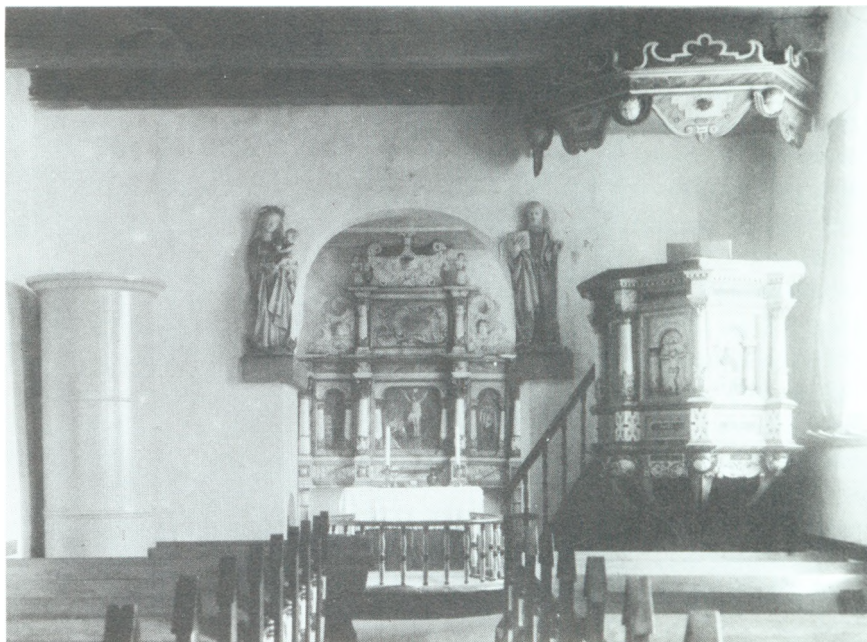
1608 udgjorde tienden 16 ørte korn. Kirken ejede en gård, liggende ved kirken. Der ligger den endnu og kaldes stadig Kirkegård. Landgilden var 2 ørte samt 1 mark forbedelse med skovsvin og anden herlighed til dekanen. Endvidere havde kirken 7 enge, hvoraf de 5 var sat til 30 læs hø, 1 var på 6 skar, 1 på 3 skar kunne give 9 løs hø og skyldte 1/2 ørte, en anden eng var til 8 læs og lå »vesten Nerild under Nerild ege«. Endelig havde kirken 9 agre, af de 2 svaredes 1 1/2 skp. korn, de 7 »ligger til Kirkegården ved Siebbypølen, og skæder nordenden af forne agre på Lønborggårds toft (en fæstegårds i byen) og

En af søjlebaserne på altertavlen, den skrivende evangelist Markus med sit symbol, løven.

løber ret ud til heden vedtager«. 1688 får kirkens gård næsten 5 td. hartk. Fæsteren bruger også en af kirkens enge, ritmester Vognsen en anden, Lyne Husted bruger 3 og to mænd i Uldebæk bruger også kirkeenge.³⁾

Amts- og proviantforvalter Poul Zakariesen Grönwald havde en sum penge tilgode hos kronen, og mod at afkorte 2386 rd. 4 sk. af gælden fik han 7. nov. 1696 skøde på Jus patronatus et vocandi til Ansager og Lyne kirker. Lyne tiende var på 21 td. hartk. og dens ejendomme specificeres således: 1 stk. kirkejord og 3 enge i Uldebæk, Kirkegård i Lyne med 1 eng, 1 stufeng i Glibstrup (Vognsen opføres stadig som bruger, skønt han var død 1687) og 3 stk. eng, som bruges under Lyne Husted, ialt hartk. 6432. Kort før havde Grünwald købt 5 andre kirker på egnen, bl. a. Hodde, hvor hans søster blev præstekone.⁴⁾ Derefter har Fr. Lasson, Grubbesholm, fået fat i kirkerne, for 1725 erklærer den Kvong-Lyne degn, Samuel Røding, at Lasson har forundt ham konge- og kirkevægttienden af Kvong og kirkevægttienden af Lyne, ialt 9 sdl. årlig, for at forsyne kirkerne med brød og vin. Samtidig ses det, at Lyne kirkekorntiende, der før udgjorde 21 td. rug og 1 td. byg og svarede in natura, nu betales med penge 37 rd. 2 mark. 1731 udbydes 3/4 af kirkerne sammen med 3/4 af Grubbesholm til udforpagtning ved offentlig auktion.⁵⁾

Lyne kirke 1898. Nationalmuseets fot.

Da Hein skulle overtage Grubbesholm gods, lod han de underliggende kirker syne, også Lyne kirke. 2 egebjælker i tårnet var rådne og skulle erstattes med fyrrebjælker 9 tommer i kvadrat. »De 4 hjørner, hvor tårntaget begynder, hænger ud over sidemurene, de skal først i leje, og taget omlægges og sparrerne indflyttes«. »Ringeloftet« var råddent. Våbenhuset manglede 3 spær. Der havde været et pulpitur i kirken, og lidt af det var der endnu, men råddent og uden stole og i mange år ikke brugt, da menigheden har »fornødent rum«, og bag i tårnet findes så meget plads, at 4 mands- og 4 kvindestolestader kunne opsættes der, og så skulle pulpituret fjernes. Temmelig mange bjælker og spær var rådne. Navnlig på tårnet trængte murene til reparation, og på korets sydside skulle 14 kvadre nedtages, muren rettes op og stenene igen indsættes. Våbenhusets tagsten skulle omlægges. Kirkegulvet, hvor »kamp og sten er blandet«, skulle lægges med mursten, ligeledes korets hele gulv, hvorunder der var en stor begravelse, som ingen vedkendte sig, den var så brøstfældig, at det var farligt at gå over den; den skulle »efterskydes og belægges med mursten«, 4 fag blytag var ganske borte, 32 opgange skulle omstøbes. Messehagelen var af blommet fløj, men gammel og uanseelig.⁶⁾ Først 1752 istandsatte fru Hein kirken både ind- og udvendig.

Kirkegården var 1731 delt i to, græsningen på den ene halvdel var fæstet af Iver Bork, den anden af Niels Poulsen. 1735 forordnede den pietistiske Christian VI, at når bønderne trods præstens advarsler ikke søgte kirken, skulle de stå i gabestokken på kirkegården. Man ved, at der fandtes en sådan ved Lyne kirke.

1780 fik birkedommer Hans Schmidt, Frøstrup, skøde på Kvong og Lyne kirker. 20. juni 1791 købte degnen Chr. Andersen, N. Nielsen, Nørhede, og Clemen Sørensen, Glibstrup, Lyne kirke, som de 1797 afhændede til Lyne sognemænd for 2600 rd. Jus voc. skødedes til kongen 1794.⁷⁾

Sognet er anneks til Kvong.

Strellev sogn

SOGNET, BYEN OG KATREBEL

Strellev er det mindste sogn i herredet og blev ved den sidste kommunalreform lagt under Ølgod kommune og dermed under Ribe amt. Tidligere var det én sognekommune. Det er anneks til Ølgod.

Var sognet end ikke stort, var det gennemgående frugtbart og ret velhavende. Det var en kendt sag, at manden i fattighuset havde penge i banken! Han købte huset og indrettede det til beboelse for sig, da kommunen ikke havde brug for det. 1638 beskriver præsten sognet således:

»Strelloff sogn i Nørherridt liggendis er annexe til Ølgod sogn, som ligger i Østerherridt, haffuer en liden tornet kierche, kaldis Strelloff kierche liggendis nesten mit i sognit. En by kaldis Muosbøll haffuer 3 gårde. Er imellom kiercken och Muosbøll en lang høy berg, strechen- dis sig noget synder paa, och er en liden høy paa udi den nøre ende, kaldis Baunehøy, oc mod den synder ende paa biergit er en grøn høy, kaldis Tuordtz høy, imellom kierchen oc samme berg løber en liden strøm af norden synder paa, och nedem for Tuordtz høy en vaad, kaldis Tuordz vaad. Kiergaard, som haffuer verit i forðum tid en herregaard. En by kaldis Nørtarp, haffuer 7 1/2 gaarde och 9 bole. Schødderiis høy. En by kaldis Adtzbol, haffuer 6 gaarde och 2 boele. Notatu dignum prætereaque nihil (udover dette intet vigtigt at skrive om) Hans Søffrensøn Ølgod«.

Gennem sognet løber flere småbække, bl. a. Starbæk, der efter at have leveret vand til Starbæk mølle får navneforandring til Lydum å. Tarm møllebæk har sit udspring i sognet. Bakker og dalsænkninger med moser og enge virker afvekslende. Bremrose på grænsen til Lyne har tidligere haft levninger af vældige fyrrestammer og i den

østlige del egestammer; sine steder lå den ene stamme ved siden af den anden. Det lange høje »berg«, præsten omtalte, Mosbøl banke, er nok den »høgh«, der har givet byen og sognet navn. Af enge kan nævnes Alkær, Elkær, Sønderkær, Storekær, Fuglkær, Tuskær, Skiddenkær, Storeng, Trynbæk, Knorborg og Mærskén. Men høet var før afvandingens tid ikke godt, så folk i nabosognene sagde, at Strellev havde den gode jord, men det dårlige hø. Det skyldtes kærpadderoken, der gjorde afgrøden til »gal græs«, som var skadelig for hornkvæget, også benbræk, der især voksede i kærene ved Mosbøl, ansås for skadelig, navnlig for fårene.

Efter stednavnets endelse skulle man tro, at Strellev hørte til den ret lange række -levnavne, der stort set er fremstået i folkevandrings-tiden. Det er dog ikke tilfældet med vort Strellev. I Ribe Oldemor skrives navnet Strellygh, og dette -lygh er opstået af gammeldansk -høgh (høj) i forbindelse med det foregående l, og en høj er jo noget ganske andet end lev (noget efterladt). Det er ikke nær så gammelt som de rigtige -levbyer, men der må have eksisteret en bebyggelse, da sognet dannedes og kirken byggedes. Strellev nævnes 1203 i en senere gengivelse og skrives da Strelhøch. Det er biskop Peder Vognsen af Århus, som ønskede »at gøre Kristus til medarving af sit gods«, og han gjorde det på den måde, at han skænkede sin domkirke en række besiddelser og heriblandt en gård i Strellev, gården blev lagt til »fællesbordet«, dvs. til underholdning af et gejstligt samfund ved Århus domkirke.

1517 nævnes Per Matsen og Jes Christensen i Strelloff, 1537 Nis Knudsen, Michel Terkelsen, Nis Persen, Svenning Skreder, Bertel Eskesen, Per Nielsen, Christen Nielsen, Oluf Tuesen, Chr. Jepsen og Per Persen i lensregnskabet, de 10 mænd må have hørt under kronen, hvor de fleste betalte godt 1 mk. Men hvor mange af dem, der har boet i Strellev by kan ikke oplyses. I 1546 anklager bonden Michel Torkilsen Oluf Staverskov, Donneruplund, idet han beskylder ham for, at han med urette har »skattet ham«, da Staverskov var ridefoged i Riber len. Kongen befaler ham at møde for sig i Kolding Hellig 3 Kongers aften.

Fru Ide Lange havde bl. a. haft 4 krongårde i sognet i pant. 1551 får Jørgen Rantzau, Lønborggård, lov til at indløse pantet af hendes arvinger. De 4 gårde nævnes atter under Lønborggård 1572 og 78, ellers har kronen 9 gårde, som svarer gæsteri til Koldinghus, nemlig Chr. Nielsen 5 heste, Per Nielsen 10, N. Olufsen 2, S. Olesen 8, N. Krag 8, Eske Madsen 5, G. og C. Nielsen 10, C. Mikkelsen 8 og C. Jepsen 9, desuden svarede de 1582 hver 1 svin. 1582 begærede Mads Skade 1 gård i byen i mageskifte; det blev til, at han fik en gård og et gadehus.

Strellev kirke ejede en gård i Strellev. Den svarede 2 ørte korn i landgilde og herlighed til dekanen, nemlig »1 mk. forbedelse, 1 skovsvin med anden herlighed«. 1627 nævnes som forarmede i Strellev Anne Jenskone og Nis Christensen, der begge er bolsmænd, og Per Jensen, der er gadehusmand. Efter krigen 1645 har kronbønderne følgende i behold: C. Sørensen 1 hest, 2 køer, 3 får og har sået 6 skp. rug, H. Nielsen har 2 heste, 2 køer, 1 ungnød og 5 får og har sået 8 skp. rug. Staffen Christensen har 1 hest, 2 køer og 3 får og har sået 6 skp. De plejede at have dobbelt så stor en besætning og kunne så det dobbelte. De fik halvdelen af landgilden eftergivet, og en gadehusmand Peder Skenck det hele. De siges blot at bo i Strellev, så man ved ikke, om der menes sognet eller byen. 1661 stod et af Lønborggårds bol øde, og Jesper Vognsens gård var øde og slet nedbrudt, desuden havde han 2 bol i byen. I hele sognet stod 19 1/2 td. hartk. øde. Der boede da en blymester i Strellev.

Herefter bruges navnet Strellev næsten kun om sognet og kirken. Landsbyen har aldrig været stor, 2 - 3 gårde og nogle bol. 1638 nævner præsten slet ikke Strellev by. Han opfører derimod påfaldende mange ejendomme i Nørtarp. Det må være Strellev bys ejendomme, der er medregnet der, skønt der vitterlig står i alt fald en ejendom ved Strellev kirke. Den beboedes 1687 af Knud Lang, der resterede med sin landgilde, 1 ørte rug og 1 riberpund smør, hvad der kan passe for et stort bol. Kirkens gård opfører matriklen 1688 under Nørtarp, måske er den flyttet ud på marken, og sådan kan det være gået flere andre ejendomme. Nogle er åbenbart blevet øde og har rejst sig igen. 1641 har kronen »tvende øde bolseje, liggende på Strellev mark, kaldet Bykærshoved og Rudgrob«. Allerede 1573 var de øde. 1648 brugte præsten i Ølgod dem. Disse to ejendomme har kun eksisteret kort, da man kun kender navnene, efter at de er blevet øde. Men ejendommene i Strellev by, på hvis mark de er bygget, må vel først være blevet øde. Man kan ikke frigøre sig for den tanke, at en ulykke har ramt den gamle Strellev by ved kirken og lagt det meste af den øde, og da den atter rejser sig, er det ude på marken og med folk fra Nørtarp som opbyggere. Dog lå der stadig et hus ved kirkegårdsdiget, hvor der i sin tid holdtes skole, til der 1838 opføres en ny skole i Adsbøl.

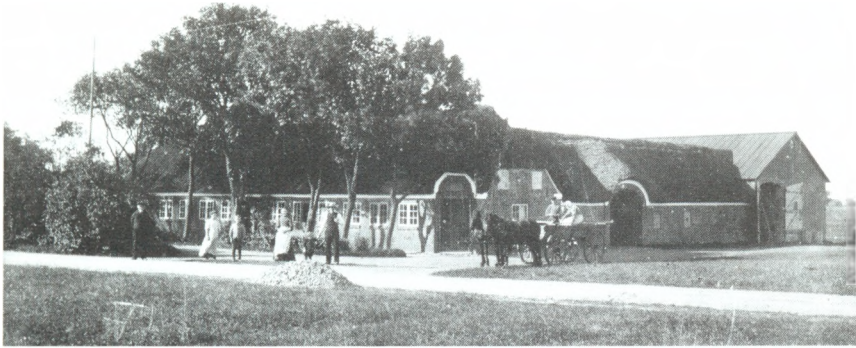
En af byens gårde var vist også Korsgård. I 1500tallet hørte den under kronen. 1573 har S. Olesen, en kronbonde i Nørtarp, foruden sin gård også et stykke jord i Korsgård mark. 1637 ønsker Kristoffer Skade, Kærbygård, at få den og et par gårde i Adsbøl i mageskifte af kronen. Derved kom Korsgård under Østergård. 1662 siges fæsteren at være J. Hansen, men gården er ganske øde og nedbrudt. Landgilden var 1

ørte rug og 1/2 pund smør og hartk. 1711. Dermed forsvinder Korsgård ud af sagaen. Dens jord er vist lagt under en gård i Adsbøl. Er Strellev by forsvundet af matriklen, nævner den til gengæld en ny by: Katrebel med 8 små ejendomme, den største er på godt 1 td. hartk. og den mindste på 2 skpr., de 5 ejes af Jesper Vognsen, 2 af Riberhus (kronen) og en er ryttergods. De har nok rejst sig på markerne af det gamle Strellev, og en del af dem har præsten vel anbragt under Nørtarp 1638. Nørtarp har 1683 godt 225 td. ld. under plov, Katrebel 58. Husene har formodentlig ligget i en række, en stribe eller revl. Og så fremstod da navnet Katrebel, et navn, der netop kom i brug ved denne tid. 1683 nævnes Katrebelbjerg om en gård i Ølgod, og i N. Nebel er der både en Kathale og Hundhale, også som betegnelse om mindre ejendomme. I Blovstrød på Sjælland hedder nogle huse Kattehale, og der mener man, navnet må stamme fra planten Kattehale. Hos os har husene snarest dannet en rebel, og folkevittigheden har da givet dem navnet med den lidt spottende biklang. Og nogen spot har der vel også været i navnet Krasborg, som 1781 brugtes om et sted i byen.

Ved auktionen 1719 køber Jacob Knudsen ryttergodset og krongodset, så Østergård nu ejede hele Katrebel. 1787 nævnes følgende beboere i byen: Morten Sørensen, bonde, S. Jensen, gårdmand, Iver Christen-

Jens Sørensen.

Amstelborg.

sen, skrædder, N. Thomsen, gårdmand, og signeur Jens Sørensen, gårdmand.

Ved den sidstnævntes død 14. nov. 1816 skriver pastor Esman i kirkebogen: »Skibskaptajn Jens Sørensen, aftægtsmand i Amstelborg, hos sønnen Johannes Jensen, Født af forstandige forældre i Hemmet sogn, rejste som dreng til Amsterdam og avancerede fra skibsdreng til coffardikaptajn, var ellers en stille mand«. Han er født i Bandsbøl 11. dabr. 1733 og søn af S. Jensen. 1. gang skulle han være blevet gift i Amsterdam, men ægteskabet var barnløst. 2. gang blev han gift med Kirsten Hansdatter, der var 26 år yngre end ham og døde 1817. Da deres første barn, Jan, er født i Katrebel 1784, er de antagelig gift 1783. Han sammenkøbte flere ejendomme, således købte han 1786, da han opholdt sig i Amsterdam, Morten S. Kjærgaards ejendom ved Strellev kirke (den var sammenlagt af to bol, Jesper Vognsen havde 1688) for 1000 rd. og året efter C. Jepsen Krasborgs bol i Katrebel for 495 rd. (tidligere ryttergods), senere købte han eng. Det er utvivlsomt ham, der opførte nye bygninger af grundmur, gården fik navnet Amstelborg. Amstel er en flod, der løber gennem Amsterdam. Ved den har Sørensen vel boet. Amstelborg østre længe, der nu er nedbrudt, havde en morsom portoverligger fra 1777 med indskriften: »At jeg her blive maa en gamel hus paa iord. — O, Gud dier (dem) siel fornøie som mig byge lod med møje, det ønsker ieg af mig min hosbund ligesaa«. De sammenslyngede initialer er ikke Jens Sørensens; der synes at stå DCC og EMD. Overliggeren er måske tilført andetsteds fra. Den er nu på Ølgod museum, der er flere minder om Sørensen, bl. a. en dragkiste. Der siges, at da han kom hjem fra Holland, medførte han 12 læs flyttegods. Han var en anset og agtet mand, og det er uberettiget, når han senere blev kaldt »sørøver«.

Ved udskiftningen var et par familier herfra flyttet ud på marken og var med til at grundlægge Østtarp. 1844 har matriklen følgende

numre: Amstelborg nr. 2 Johannes Jensen. Katrebel: 5. C. Laursen, 6. C. P. Sørensen, 7. C. S. Pedersen, 8. lå under N. Vestesens ejendom, nr. 16 i Tarp. Strellev som by nævnes ikke i matriklen.

Den genopstod imidlertid i fornyet skikkelse. Flere byggede her ved kirken; 1883 byggedes mejeriet, 1888 forsamlingshuset, 1898 missionshus, 1909 ny skole, endvidere kommunekontor og alderdomshjem, og den opvoksende by bredte sig ud over Katrebel, der er blevet en del af Kirkeby, som den ny by også kaldes. Og nu føles den slet ikke ny længere.

NØRTARP

Nørtorp hedder byen i sin ældst kendte form af navnet. De fleste torper er opstået i sen vikingetid og ældre middelalder, i den periode er vort Nørtarp nok også blevet til. Torpbyerne er udflytterbyer. Nørtarp må vel være udflyttet fra Strellev. Senere erobrede den ligefrem sin moderby, så denne næsten ophørte at eksistere, vel nok efter at den var blevet omtrent øde. 1573 drev kronbønderne i Nørtarp foruden deres egne gårde 5 øde ejendomme og desuden et stykke af Korsgårds mark. Det har nok været dele af det gamle Strellev. Blandt de øde steder nævnes *Halskær byggeplads* og *Bykær byggested* (kaldes også *Bykærhoved*).

1476 skødede dekanen Thomas Lange på Varde sysselting til Ribe kapitel til en evig daglig messe at holde i Ribe domkirke og en sjungende messe hver fredag og en begængelse for sig og sine forældres sjæle hvert år en hel del gods i stiftet og heriblandt 2 gårde i Nørtorp.⁸⁾ 1573 nævnes 7 mindre gårde og 4 huse eller småbol som krongods. 1585 fik Mads Nielsen Skade ved mageskifte 1 gård med et øde bygge, kaldet *Ruodhuole*, i Nørtorp. Længe efter er der endnu noget muggent ved den handel. Mette Jenses i Nørtorp klager nemlig over, at Mads Nielsen ikke havde udlagt noget jord til det bol, hun og hendes mand bor på, skønt det var lovet ved mageskiftet. Kongen befaler lensmanden at undersøge sagen. Også senere erfarede kongen, at den Skade skulle man passe på. 1604 indberettede den ny lensmand, Ulrik Sandberg, nemlig, at ved et mageskifte for en snes år siden, var Mads Nielsen blevet Frederik II noget gods skyldig, hvorfor han havde udlagt et bol i Nørtarp, der årlig skulle svare 1 ørte byg, 2 mk. smørpenge, 1 lam, 1 gås og 2 høns, men bolet var aldeles øde, så kongen i mange år havde mistet landgilden. Det havde Sandberg foreholdt Mads Nielsen, der så havde tilbudt at udlægge et bol i *Stoustrup* i stedet for, der årlig skyldte 2 ørte rug og 1 laks, hvilken ordning kongen bifaldt. 1633 afstod Chr. Krag bl. a. 1 gård og 2 bol i Nørtarp i mageskifte med kronen. 1637 fæstede Chr. Nielsen 1

krongård, som hans far oplod, han gav 20 rdl. i indfæstning. Samtidig fæstede A. Thygesen 1 bol og gav 10 rd.

1638 skriver præsten, at Nørtarp har 7 1/2 gårde og 9 bol. 1643 og 49 er både A. Thygesen, N. Brun og P. Nielsen i restance. 1660 og 67 stod 2 ejendomme øde. 1670 blev som nævnt en del af byen udlagt til ryttergods. Der boede en blystøber, Søren Blymester, på et bol, der havde været afbrændt. Blymesteren formåede ikke at holde bolet i drift. 1673 blev det øde, også N. Bruns tidligere gård stod da øde og uden bygninger. 1687 stævnes Knud Lang ved Strellev kirke for restancer: 1 ørte rug, 1 riberpund smør, også P. Nielsen og H. Christensen har restancer. De var kronbønder.

Matriklen 1688 viser 7 gårde og 3 bol samt et øde hus, som korporal Henrik Top havde haft i brug. De 4 gårde samt det ene bol er ryttergods, heriblandt byens største gård, P. Niensens. Den var på godt 6 td. hartk. Endvidere har Riberhus 1 gård og 1 øde bol, Jesper Vognsen har 1 gård, hr. Peder i Ølgod et bol, og Strellev kirkes bol siges nu at ligge i Nørtarp. De fleste af de mange bol, der nævnes i byen 1638 må nu have fået navnet *Katrebel*.

1710 påstår Vesterhof, Lindbjerggård, at rytterbønderne i Nørtarp hælede 6 får og et lam for en af hans bortrømte bønder i Ølgod. Bønderne påstod, de havde købt og betalt dyrene, længe før manden rømte. 1724 bor Jesper Holst her, han stævnes da af *Johan Kioldbek* for manglende betaling af 10 rd.

Den samme Johan Kioldbek havde en søn, *Niels Johansen Kioldbek*, der ved sin løsagtighed ragede sig ind i et værre dilemma. Han havde nemlig besvangret to kvinder af ansete familier. Den ene var degnen C. Davidsens datter i Oddum, Margrethe Christensdatter, den anden var Anna Povlsdatter, datter af gårdmand Povel Christensen i Nørtarp. Da det kom for en dag, i hvilken tilstand kvinderne befandt sig, pressede man fra begge sider voldsomt på for at få deres datter gift med Niels Kioldbek og forhindre den anden i at blive det. Annes moder, Mette Jensdatter, sendte to forbudsmænd til Ølgod præstegård og forbød præsten at trolove Niels Johansen »til nogen kvindeperson før denne sags uddrag«, og straks efter kom degnen og datteren op til præsten med et ganske tilsvarende forbud, da Niels »skulle have bryllup med Margrethe«.

Da Niels en søndag gik hjem fra kirke, måtte han til en nabo tilstå, at han i dette år havde besvangret begge piger »i Ægteskabs løfte«, han sagde videre, at han ville giftes med degnedatteren, men hans far var imod det. Uden for tinghuset sagde han ligeledes til en bekendt, at han ikke havde lovet Anne noget, men hans venner var imod, at han giftede sig med Margrethe, så han vidste ikke, hvordan det blev. Senere i

retten tilstod han, at han ville have degnens datter, hvis han »skulle have nogen af dem«. Frygten for at komme til at sidde forladt »med en horeunge« fik de to kvinder til at kappes om at knytte deres skæbne til denne leddeløse forfører.

Mette Jensdatter tog nu sagen i sin hånd. Hun havde samlet Niels Kioldbek, hans far og flere indflydelsesrige personer hos Jens Lund ved Lyne kirke, bl. a. herredsfogden og Niels Knudsen, forpagter på Lunderup. Alle pressede på for at få Niels til at love at gifte sig med Anne, dog, påstod de, han var »unød og utvungen, men med fri vilje«. Efter »lang samtale« forlangte han en god medgift med hende og gav endelig Mette Jensdatter hånd på at ville ægte datteren, og Mette lovede da en medgift på 40 sdl. i rede penge, en seng til 24 sdl. og andet husboskab til 20 sdl. foruden pigens kiste og klæder. Han lod velfornøjet med aftalen, og hans far Johan Kioldbek var meget tilfreds. Men degnedatteren stod nok Niels' hjerte nærmest, selv om hun ikke kunne stille med en sådan medgift. En uges tid efter tog han nemlig til sit herskab Stephan Ehrenfeld på Endrupholm og beklagede sig over, at man, og da navnlig Niels Knudsen, havde »truet, tvunget og forceret« ham til at love Anne ægteskab. Denne beskyldning ville forpagter Knudsen ikke lade sidde på sig og lod sagen gå til tinge.

Ved samme tid fødte Anne sit barn og sagen gik til tamperretten. Under proceduren fremsatte Niels grove beskyldninger mod Anne, men blev dømt til som barnets fader at betale »fosterløn« til barnets 14. år. Men det levede kun 15 uger, så han slap med at betale 1 rd. 4 sk. + begravelsesudgifter 4 rd. og procesomkostninger 6 rd. Også Anne døde. Hendes fader tiltaler nu Niels for »de skammelige ord«, han havde brugt om datteren. Niels erklærede da, at han ikke vidste noget uærligt eller usømmeligt om sal. Anne Povlsdatter, og hvad der var skrevet i brevet til tamperretten »var mest hans conceptmagers skyld, da han ikke selv var så mægtig i læsen og skriven«, så det var sket uden hans vilje. Under alt dette havde han ikke holdt bryllup med den anden besovede, så degnen stævnedes ham. Niels holdt da bryllup med Margrethe, skønt Mette Jensdatter skældte hende ud for en tæve og canalje og førte vidne på, at en mand havde sagt, at Margrethe var løsagtig, men i retten nægtede manden dette, og andre gav hende et godt vidnesbyrd. Selv havde Margrethe svaret: »Det er ikke sandt, jeg er en tæve, men både jeg og Mettes datter er horer, for vi har begge ladet os beligge«. — Endelig sluttede processen med, at Mette gav den unge kone en undskyldning, og de indgik venskab og forlig.

1731 køber Niels Kioldbek af 3 mænd »det lille gadehus, hvori C. Haderslev nu ibor, med tilliggende toft, som indelukker de agre og

eng. som tilligger huset« for 29 rd. 4 mk. 8 sk., men han betegnes 1743 som fattig.

I Nørtarp boede herredsfogden Christen Nissen Fisker. Ved sin død 1740 efterlod han to sønner: Nis og Niels C. Fisker. Ved skiftet sattes gården på hartk. 5.312 til 271 rd. Desuden ejede han Galthogård og havde part i en gård i Hesselho. Men gælden overstreg formuen, han skyldte nemlig 400 rd. til Lichtenberg, Lindbjerg, 100 rd. til Søren Rygaard, Hesselmed, og 36 rd. til sin fæster i Galtho. På gården i Nørtarp var der 6 heste à 8 rd., 6 stude à 5 rd., 8 køer à 3 rd. og 20 får à 1/2 rd. Aktiverne er sat lavt.

Det skete ikke så sjældent i hine tider, at mødre om natten kom til at »opprimere« deres spædbørn, ligge dem ihjel i søvne, ofte ved kvælning, hvortil også de tunge dyner kunne bidrage. Skete det, måtte moderen udstå kirkens straf ved at stå »åbenbare skrifte« (offentlig syndsbeholdelse i menighedens påhør). Provst Haar i Ølgod spurgte biskoppen til råds i et tilfælde hos Hans Povlsen; her havde hustruen fundet sit lille barn død hos sig, men det havde tidligere været svageligt, og der blev taget syn over det af 4 koner, som ikke fandt kendetegn af vold eller kvælning, hvorfor biskoppen bestemte, at moderen »efter gudelig forberedelse til privat absolution kan admitteres«, så hun slap for den offentlige beskæmmelse.

1787 er der følgende gårdmænd: Michel Olufsen, N. Corneliusen, Bertel Vestesen, J. Pedersen, S. Jacobsen, J. Nielsen, der tillige er skrædder, P. Pedersen, Henrik Henriksen, N. Jensen, P. Bjerg og følgende bols- og husfolk: P. Nielsen, Jep Lauridsen, Poul Thiim, N. Frandsen, Karen Nielsdatter samt skolelærer P. Jensen Brinch. To år efter sker der noget væsentligt for bysamfundet: ved udskiftningen flytter nogle familier herfra og fra Katrebel ud på marken og opretter Rajerup eller Østtarp. 1834 er der da færre ejendomme i den gamle by: nemlig lærerens søn Jens Pedersen Brinch, som er gårdejer og sognefoged, den ny lærer er C. N. Kragh. Ellers opføres nu ialt 8 gårdmænd og 2 husmænd i byen, men Østtarp har 4 gårdmænd og 2 huse.

1844 får kirkens gård, hvor Jeppe Rasmussen er arvefæster, mat. nr. 1. De øvrige er 2. S. Nielsen, 3. C. Madsen, 4. J. P. Jensen, 5. Eske Hansen, 6. C. Madsen, 7. Else Jensdatter, 8. N. S. Brosbøl, 9. C. Nielsen, 10. J. Jensen Graahede, 11. P. Madsen, 12. M. Jensen, 13. M. P. Pedersen, 14. Las Abrahamsen, 15. C. Christensen, 16. N. Vestesen, 17. S. Nielsen, 18. C. Madsen.

En del af byen kaldtes blot Tarp. 1573 nævnes både Nørtarp og Tarp. I Tarp boede kronbonden C. Nielsen, der også havde to byggesteder, men i matriklen regnes gården under Nørtarp. Det var vist den gård,

Kieldbek havde, han stedfæstes både til Nørtarp og i »Strelluf Tarp«. Nu regnes flere gårde til Tarp. Omkring 1864 fremstod Søndergård, som 1902 blev overtaget af Chr. Smed Christensen, han var i mange år sognefoged og formand for sognefogedforeningen og i bestyrelsen for mejeri, brugsforening, Esbjerg Andelsslagteri m. m. Han døde 1937. Hans hustru Ane Marie Akselsen var fra Foersum. En anden af Tarps gårde er Grønvang, som i en række år ejedes af Gudmund Nedargaard.

ØSTTARP (RAJERUP)

Ved udskiftningen af Nørtarp og Katrebel 1789 blev det bestemt, at 6 mænd i byen skulle flytte ud. Først udflyttede 3 mænd, der havde fået deres jord udlagt samlet (se foran). Deres bygninger opførtes tilfældigvis således, at de kom til at ligge i en lige linie, en rad, på jysk en raj. Den nye by blev kaldt »æ Raj«. Senere kom der en række til, så sattes navnet i flertal til »æ Rajer«. Dette fandt man mindre kønt, så man kastede æ bort og forandrede navnet til Rajerup, og sådan holdt det sig i daglig tale i over 100 år, selv om det officielt havde fået navnet Østtarp. — 1834 bor her gårdmændene J. Pedersen, H. Jensen, Claus Larsen og M. Jensen samt husmændene P. Madsen og Kirsten Hansdatter.

ADSBØL

Navnet Adsbøl har lige som Bandsbøl endelsen -bøl og må altså være en udflytterby, opstået efter vikingetidens ophør. Om ordets første led er mandsnavnet Atti, der senere har fået tilføjet -s i ejefald som ved de to Adsbøl'er i Sønderjylland, er måske tvivlsomt.

Den 16. jan. 1471 var to Adsbølmænd og andre af den gavmilde kannik Thomas Langes bønder tilstede på Varde sysselting og overværede, at han oprettede en gejstlig stiftelse, idet han der skødede Ribe domkapitel ikke mindre end 14 gårde, de fleste i Vester herred, men også 2 i Aszbøl. Herfor skulle holdes en evig daglig læst messe hver fredag om Vorherres pine og en årlig begængelse (sjælemesse) på den i domkirken sædvanlige måde. Stiftelsen var noget ældre, men Lange havde hidtil selv nydt indtægterne.

En Vardeborger, Jens, ejede 1 gård i Strellev. Den kaldtes »Nis Tuesens gods«. Efter Jens' død solgte to af hans sønner, Chr. og Staffen Jensen, 1473 deres arveparter til broderen Peder Jensen, også borger i Varde. Han havde en søn Staffen Pedersen, der blev præst i Gaverslund, og som skænkede sin arvepart i gården og noget gods i Varde til Vor Frues alter i Sct. Nikolaj kirke i Varde for en sjælemesse. Rådmand Oluf Nielsen, Varde, og hans hustru Dorete fik

1511 brev på, at de og deres arvinger måtte nyde og beholde godset mod at svare sædvanlig skyld deraf til Frue alter. Ligeledes skødede Jes Kielsbeck i Gårslev, Holmans herred, på sin hustrus vegne, arveparten i gården i Strellev og godset i Varde til Oluf Nielsen. På den måde blev det nok blot en fast afgift af gården, »sjælegavekorn og -penge«, alteret fik. 1569 satte sandemænd markeskel mod Vestkær, Gammelgård og Bjalderup.

1582 ønsker Mads Nielsen Skade 3 selvejergårde i byen (dvs. herligheden) i mageskifte og 1584 en gård med et øde byggested og »1 øde bygge«. Han må have fået gården, for 1682 optræder Niels Madsen i Adsbøl på hans vegne og senere Chr. Christensen i Adsbøl som hans foged. 1633 tilbyder Kristoffer Skade, Kærbygård, domkapitlet i Århus en gård i Adsbøl i mageskifte, 1634 vil han bytte gården og 2 bol i Adsbøl for Tøstrup. 1633 afstår Chr. Krag, Lydum, en gård i mageskifte til kronen.

Ovennævnte Niels Madsen beskyldtes 1637 for løsagtighed og fosterfordrivelse. Gennem 3 år havde han stået i forhold til Karen Lauridsdatter Badskær, der 1636 fødte et dødfødt barn i Vallund, hvor det blev begravet i haven. Karen blev dømt til døden. Den dag hun blev henrettet, den 17. aug., tilstod hun på Nørre herreds ting, at Niels Madsen var fader til barnet. Mens hun en tid opholdt sig i Uldebæk, blev hun klar over, hun var frugtsommelig og sendte bud efter Niels Madsen, der lovede hende en drik, »så du skal intet skade deraf«, og han ville give hende et stykke hundelever, som skulle hænges i røg i 14 dage og bruges til fosterfordrivelse. Drikken blev hentet i Ribe. Efter henrettelsen rejstes sag mod Niels Madsen, og flere vidner bekræftede Karens udsagn, nemlig Las Mikkelsen i Uldebæk, der havde gået bud for hende, og kvinder, hun havde betroet sig til. Da en misdæders ord ikke stod til troende, er Niels Madsen måske frikendt. 1664 optræder han atter som fuldmægtig for Østergård. Året efter fordelte han Peder Koch i Ølgod Torp for 1 rd. fogedpenge, han skyldte ham efter velb. husbond Jesper Vognsens udgivne seddel.

Under Torstenssonskrigen stod en af krongårdene med to fæstere i restance med landgilden. 1646 pantsætter Kristoffer Skade sine tre gårde til Hans Skade til Rolsøgård for 590 rd. Hans Skade må annamme dem til brugeligt pant (nyde indtægterne), og tilbagebetales lånet ikke til næste Viborg snapsting, er gårdene hans »til evindeligt eje«. Det er dog vist samme gods, Kristoffer Skade 1647 sælger til Hartvig Sass; da specificeres dets således: »1 gård i Aasbøll, 1 bol ibd., 1 andet bol Kaarsgaardt«. 1660 er Lønborg Bisgårds gård forarmet og næsten øde, på Østergårds gods i byen står halvdelen øde af Peder

Christensens og Th. Nielsens gård, hvis landgilde er 4 ørte rug, 1 fjerding smør, 1 brænd(emærket) svin, 3 rd. gæsteri. Korsgård er delt mellem Jes Hansen og Niels Varde, der hver svarer 1 ørte rug og 1/2 pund smør. Også af den gård, Chr. Jensen og O. Nissen påboende er halvdelen øde og nedbrudt og ligeledes på Chr. Pedersens, endvidere er 2 bol stærkt medtagne. 1687 er 5 mænd i restancer til Østergård. 1688 har Ribe kapitel stadig en gård her, Riberhus ligeledes 1 og en mindre gård er ryttergods, resten, 4 gårde og et bol, hører under Østergård. Rytterbonden Jakob Nielsen er kort efter afløst som fæster af Chr. Knudsen, der forsømte ejendommen, så han 1704 dømtes til at have fæstet forbrudt, hvorpå gården blev forundt dragon Niels Pedersen, der blev fri for at betale indfæstning; han skulle så forbedre gården og afhjælpe dens brøstfældighed.

1703 nævnes Adsbølgård. Fløe og O. Nielsen oplyser, den havde ca. 11 td. hartk. Da ingen gård i byen matrikuleredes så højt, må den være rejst af sammenlagte gårde, antagelig af Permoser. Efter hans død ejes den af Jens Thaulow, borgmester i Varde og ejer af Frøstrupgård. Han drev den ved forpagter. Denne var Jens Pedersen, som næppe fuldtud svarede sine forpligtelser. Thaulow lod to mænd forbyde ham og hans »kæreste« (frue), madam Marie Ronum, at flytte fra gården eller bortføre hendes boskab, før forpagtningskontrakten var opfyldt. Avlskarlen på Adsbølgård oplyste, at madammen var rejst til Sjælland for at besøge sin kæreste, men havde efterladt sædekorn, 4 bæster, plov, vogne og andet bohavede, så han mente forbuddet ikke skulle udstedes, men herredsfogden dømte, det skulle stå ved magt. Senere ejedes gården i flere år af herredsskriver Joachim Bloch. Den kaldes også Storgård, men blev aldrig til en herregård, og i forrige århundrede blev den helt udstykket, og da der byggedes på den største lod, fulgte navnet Adsbølgård med. Den ejes i 3. generation af slægten Øllgaard fra Gredsted. Det menes, at en sidste rest af den gamle gård findes i Ditlev Ditlevsens gård. Blandt andre ejendomme, der rejstes på dens marker, kan nævnes Nyholm.

1711 blev der taget syn over C. Simonsens gårds bygninger, som havde været stærkt forfaldne. N. Hansen var flyttet fra dem for armod, nu var bygningerne istandsat, sæden lagt og besætningen forbedret. 1715 hedder klosterbønderne (kapitlets) N. Hansen og C. Nørgaard. 1723 nævnes Oluf Laursen på Adsbøl mølle. Den findes ellers ikke nævnt. 1719 køber Jacob Knudsen, Østergård, ryttergården og den anden krongård i byen. 1787 er her 9 gårdmænd: Lars Hansen, C. Pedersen, Visti Christensen, L. Jensen, C. Jensen, N. Pedersen, Oluf Christensen, M. Nielsen og H. Christensen samt husmanden J. Jørgensen og endvidere C. Sørensen i fattighuset. 1834

er her stadig 9 gårde, men der er nu fire huse, den ene husmand er tillige tømrer. 3 af ejendommene besiddes af enker. Mat. nr. fra 1844 er: 2. Jørgen Hansen, 3. N. Lauridsen, 4. J. Christensen, 5a. O. Frandsen, 5b. skolen, 6. C. Pedersen, 7. C. Olsen, 8. L. Christensen, 9. C. Nielsen, 10. H. Jensen, 11. S. Lauridsen, 12. S. C. Knudsen, 13. Jes Pedersen, 14. C. Jensen.

I forrige århundrede kaldtes et par huse *Gravenbøl* og *Rævegravsted*. Gravenbøl er vokset op til en gård, der navnlig kom i god drift under Ole Gravesen, der overtog gården 1922 og blev sognerådsformand m. m. På gården *Mariesminde* var der nogle år i 1870'erne et lille teglværk. Det har givet navn til *Teglbrændergård*, som er udstykket herfra. *Ellegård* er delvis fremstået ved opdyrkning af tilkøbte hedeparceller. 1898 overtog N. Sørensen gården, han fortsatte fremdriften og var tillige sognerådsmedlem og i 5 år sognerådsformand m. m. Sønnen Chr. Holt Sørensen udvidede bedriften og blev en kendt kvægopdrætter, var med til at oprette Avlsforeningen for hollandsk kvæg, var tillige formand for foreningen og formand for Vestjysk Fællesledelse m. m. *Sandholt* har navn efter Laurids S. Sandholt, som var en kendt landmand.

MOSBØL

Mosbøl hører til i rækken af -bølnavne og må være fra samme tid som de øvrige. 1534 skrives navnet Mosbøl. I middelalderen har Strellev sogn sikkert haft sin egen præst, hvis præstegård lå i Mosbøl.

Kort efter reformationen blev der torsdag efter Sct. Mikkelsdag (1/10) udstedt et tingsvidne på Nørre herreds ting om, »at hr. Seurin Jensen, sognepræst til Ølgod og Strello, stod udi Strello præstegård i Mosbøl, som Chr. Lassen nu udi bor, og gjorde sin lov og lavhævd med præstemænd og gode selvejere, bønder og danemænd og indvorde samme præstegård med den toft og havegård, som der nu tilfindes østen og vesten for hans gård, og udtog han hver mands stuf (særjord), ensom og afstenet jord, som de kunne have udi deres mark med rette, og indvorde han følgende enge neden Gosmidt (Gåseeng) hos Hofbek, Liden Hofbek, i Turskier, i Tranbek, ved Aa, ved Brempell vad, i Sønderkier og Meling skifte«. — Det var en såkaldt lavhævd eller ejendomsdom på præstegården eller anneksgården. Iøvrigt havde anneksgården »hver 3. græs over al Mosbøl mark udi forte og fællig og al gribsjord« (urebet jord, man frit kunne tage af til opdyrkning). Senere forgreb de Strellevsognere sig på anneksgårdens grund, da folk i Strellev og Adsbøl indelukkede et stykke af Mosbøl bys mark, som var overdrev. Mads Skade, Østergård, forsvarede bønderne. Han ejede den ene gård i Mosbøl, som han havde byttet sig

til af kronen 1583, det indhegnede var dens jord, påstod han. Men det bevistes, at jorden havde ligget under »hov og horn« til menige byens fælles forte i 70 år, og da Skade ikke »ved gamle breve eller levende mænds røst« kunne godtgøre bøndernes særret, tabte de sagen.

At man pløjede med stude 1623 fremgår af, at N. Laursen i Mosbøl købte en plovstud af en mand i Hallum og gav 10 sdl. for den.

Den Niels Hansen Skade, der fik det tidligere gengivne grove brev fra sin far, havde overtaget Agerkrog. Men der kom han galt afsted, idet han for at hjælpe en af sine uheldige omgangsfæller Niels Arenfeld, der ville forgive sin hustru, havde aflagt mened. Herfor dømtes han til landsforvisning i 20 år. Han søgte om benådning, men da man af brevet kunne se, han ikke var rejst, blev han arresteret og sat i Blåtårn. Senere blev han benådet og kom tilbage til Vestjylland, hvor han en tid opholdt sig på Østergård, men 1649 på Østergårds ejendom i Mosbøl, her døde han 1657, og hans søskende frasagde sig arv og gæld efter ham. 1662 stod denne gård øde og nedbrudt, det var den sydligste gård i byen. 1688 får annekspræstegården omtrent 4 td. hartk. og har P. Sørensen som fæster, hospitalets gård har omtrent 5 td. med Jørgen Silufsen som fæster, og Østergårds gård 4 td. med P. Andersen som fæster.

Senere er der en Peder Andersen på anneksgården. Han optrådte undertiden som fuldmægtig på tinget, og gentagende gange var han dommer under Jacob Knudsens svaghed. Endnu 1722 er han dommer, men ved denne tid har hans søn Anders Pedersen overtaget fæstet, dvs. det er kun halvdelen af anneksgården, der er en »gårdmand«. Anders Pedersen kom straks i strid med Jacob Knudsen, om kirketien- den, da Knudsen havde købt kirken. Anders Pedersen skrev da: »Edle hr. fornemme rettens betjente ved Øster-Nør herreds ting. Der er af Herredsfogden, velædle Jacob Knudsen, mig forkyndet et forbud, at jeg ej mit korn måtte afføre til mit hus, førend jeg havde tiendet på kjerven. Jeg er derefter til i dag kaldet, hvad årsag dertil haves, vides ikke, thi herved produceres mit fæstebrev, hvoraf kan ses, jeg såvel som efter lovens pure ord, efterdi jeg besidder den halve annekspræstegård, ej er pligtig andet at yde tiende end præstens alene, og det af fæstebrevet ses, at tienden og landgilden er tilsammen ført under et, og det aldrig har våren skilt ad, men altid samlet; skulle jeg nu betale præsten som min husbond efter fæstebrevet og signeur Jacob Knudsen tiende aparte, var det jo allerstørste uret, og ingen forandring i fæstebrevet kan ske, eller jeg er forbunden til ny eller særdeles accord med husbonden at indgå, skal så være, må jeg imod min vilje tvinges til at opsiges stedet, mener derfor ingen forbuds tingsvidne må udstedes. Mosbel 16. augusti 1723. Anders Pedersen«.

Antagelig er han blevet frikendt.

Hans fæstebrev lød på »ærlig skyld og tiende«, 18 skp. rug, 9 skp. byg, 3 skp. havre og sædvanligt arbejde, om sommeren 2 dages slet og 2 dages rivning og for kvægtienden betaler han hvert andet år 1 lam og alle skatter.

»Gårdmanden« var J. Holm, der nægtede at køre en ægte med husbonden, sognepræsten i Ølgod, fra Østergård til Ringkøbing, han påstod, at hans heste »var ikke skarpe«, og at præsten ikke havde noget med ham at gøre det første år. Præsten mener, Holm havde forbrudt fæstet ved sin ulydighed. De blev tilsidst forliget.

Da skolevæsenet oprettedes 1742 blev Th. Nielsen i Mosbøl antaget som skoleholder. 1787 har Niels Christensen anneksgården. De andre to gårdmænd er S. Pedersen og C. Corneliussen; der er flere husmænd, nemlig Christopher Jensen, der tillige er smed, Palle Andersen, A. Friis, Henrik Henriksen og H. Poulsen. Hos sidstnævnte bor byhyrden, der kun er en dreng på 11 år. 1834 er der 5 gårde og stadig 5 huse; i det ene bor en midaldrende enke, der lever af almisser. 1844 er anneksgården, mat. nr. 1, fæstet af P. Nielsen, Nr. 2 har Clømen Jensen, 3 H. C. Thomsen, 4 S. Nielsen, 5 J. Christensen, 6 N. Nielsens enke, 7 P. Jacobsen, 8 C. Hansen, 9 Iver J. Volf.

TOPGÅRD

Topgård var, det første vi kender til den, en fæstegård under Kærgård. Da Chr. Krag 1633 afstår Kærgård og gods til kronen, kaldes den en halvgård. Den indskrives nu i lenets jordebog. 1639 fæster C. Nielsen Topgård og giver 11 rd. i indfæstning. Snart kom en ny fæster, der 1644 resterer med sin landgilde 1 ørte rug, 1/2 ørte byg og 4 sk. spindepenge (betaling for at blive fri for at spinde garn for herskabet). 1660 er fæsteren P. Pedersen. 1667, da mange endnu var i restancer fra krigens tid, beviste fæsteren Hans Schriuer (Skriver) med sit fæstebrev, at ejendommen kun var et bol, der kunne slippe med færre arbejdspenge, alligevel skyldte han 1 rd. Det er formodentlig hans datter, der 1682 bliver gift med Henrik Top, som var korporal. Rentier Jens Larsen Jensen, Mejls, ejer nemlig et sølvbæger med følgende inskriptioner, på den ene side: Heinrich Top. M.H.D. 1682. På den anden side: I.S.S. T.G. A. MAD. K.G. 1776. Under randen er indprikket: S.J.S. TG: M.J.D. KG. 1798. — Hvilket må tydes således: Henrik Top, gift med Maren Hansdatter 1682. — Jens Sørensen, Topgård, gift med Anna Mortensdatter, Kærgård 1776. — Søren Jensen, Topgård, gift med Maren Jensdatter, Kærgård 1798. Sidstnævnte var datter af Jens Pedersen, Kærgård, hendes og Sørens søn, Jens Sørensen, gifter sig ind på Bal i Ovtrup sogn og fik bægeret

med, og fra ham nedstammer dets nuværende ejer. Store Topgård er endnu i slægtens eje. Efter mestermærket synes bægeret at være forfærdiget af sølvsmeden Hans Buch i Kolding, der etablerede sig 1660.

1719 kommer Topgård under Østergård. Den kostede da knap 32 rd. hvad nok må siges at være billigt. 1743 er fæsteren Jens Nielsen, der også selv ejer jord, hans nettoformue anslås dog kun til 32 rd. 1787 er ovennævnte Jens Sørensen her. Her er tillige kommet en mindre ejendom, hvor Oluf Christensen, der er væver, bor. Kort efter fremstår *Lille Topgård*, hvor Enevold Madsen er gårdmand 1834. Ellers er her dette år to gårde med N. Sørensen og C. Lauridsen som gårdmænd og et hus med en enke, der laver håndarbejde. Senere fremstod flere gårde og huse. Jørgen Rasmussens gård *Grønvang* er sammenstykket af flere parceller. Rasmussen har bl. a. været sognerådsformand og fra 1937 sognefoged. *Grønlund* er et nyere navn på Store Topgård, som nu ejes af Johanne Grønlund, enke efter Søren Grønlund. Matriklen 1844 nævner Store Topgård 3a. N. Sørensen, 3c. H. C. Andersen. Lille Topgård 4. N. C. Sørensen.

Strellev Kærgård

Strellev Kærgård kaldes en tidligere herregård til adskel fra de mange andre Kærgårde omkring i landet. Dens historie kan følges næsten tilbage til middelalderen, men er sikkert ældre som bondegård. Dens første kendte ejer og vel ham, der gør den til en herregård, er *Jørgen Rantzau*, der også er kaldet *Jørgen Kremohn*, så man har ment, det drejede sig om to forskellige personer.

Han er søn af Henneke Rantzau til Neversdorff, der var amtmand på Gottorp, og Margrethe Heesten. I et regnskab 1534, der omhandler hertug Kristians (Kr. IIIs) finanser, findes følgende udgiftspost: »Georg (Jørgen) Rantzow af Neverdorf på sin sold 10 gylden«. Det er første gang, han er fundet nævnt, men da havde han nok ikke Kærgård. Som hofsinde er han formodentlig fulgt med sin herre ind i kongeriget, hvor han forblev. Hvornår han kom i besiddelse af Kærgård vides ikke, måske ved den tid han blev lensmand på Lønborggård. Fra 1541 til sin død var han kgl. køgemester, hvilket ikke vil sige, at han var kok eller mundskænk, men at han havde overopsyn med kongens store husholdning. Det krævede forretningstalent, og det havde Rantzau, måske endda lidt rigeligt. 1557 måtte han bøde 300 dl. til kongen »for de øksne, han lod uddrive mod recessen, hvormed kongen nådigst har tilgivet ham«. At kongen tilgav ham er ganske rigtigt, for endnu før pengene var betalt, var han sammen med flere lensmænd og rigsråder med til at tage mod fremmede fyrster.

Han var med til Frederik II's kroning og skulle møde med 3 heste, de fleste andre lensmænd mødte med 4. 1559 sendtes han som gesandt til Sverrig, og 1651 var han med i kongens følge til Holsten. »De skulle følge ham selvfjerde med gode karle og heste, svendene skulle være klædte i askegrå kjortler med samme farve i ærmerne og med det

Elline Bangs fædrene våben med en flakt ørn og på hjelmen to vesselhorn.

kronede F ligesom sidste år og i sorte hatte og hoser; de selv i askegrå peltsrocker og forbræmmede med sort fløjls«. Samme år skulle han ledsage kongens moder på en rejse. 1563 fangede han en troldkarl, der skulle have været på spil på Nørholm og forgjort herremanden Otte Clausens frue og børn. Da syvårskrigen udbrød, blev han proviantmester ved kongens egen hoffane. Han skulle drage omkring i riget og købe fetalje til afdelingen, og det befaledes, at alle skulle skaffe ham befordring med heste, vogne og færger og sælge ham fetalje. Atter lånte han kongen penge. Efter at danskerne 4. sep. 1563 havde erobret Elfsborg, blev han tillige slotsherre og lensmand der.

Hans forbindelse med Kærgård har næppe været intim. Og det er tvivlsomt, at han har opholdt sig ret meget på gården. Hans stilling som køgemester har jævnlig krævet hans nærværelse ved hoffet. Når han var i Vestjylland, har han vel boet på Lønborggård. I slutningen af 1563 døde han, formodentlig på Elfsborg; for i et kongebrev 13. feb. 1564 skriver kongen til Jens Kaas, der har været på Elfsborg, og som har meddelt at Rantzau var død, at han skal tage borgen i befaling. Muligvis ses Rantzaus billede i Lønborg kirke. Hans enke var Elline Bang, en datter af Palle Bang og Anne Fasti på Hennegård. Hun beholdt en tid Lønborg som len. Det er påstået, at hun blev gift med Ernst v. Reckenberg, men det er ikke rigtigt.

Da hun 1572 afleverer Lønborg, flytter hun over på Kærgård. Her sad hun som en aldrende enke, da *Mads Nielsen Skade* kom til Østergård og blev hendes nabo og snart hendes ægtefælle. 1583-93 skriver han sig til Kærgård (se Østergård). Fru Elline døde vist 1593. Hendes datter af første ægteskab overtog da Kærgård. Det var *Margrethe Rantzau*, som var gift med *Christen Vind*, der samme år købte Endrupholm. De skænkede 1593 og 95 altertavle og prædikestol til Strellev kirke. Vind blev 23. marts 1605 ihjelstukket af Hans Stygge, for disse adelsmænd var ikke blot godsgridske, men — som det er blevet sagt — også »stridbare, hidsige mænd, hvis kårder sad løst i skederne, når det stærke øl kom frem i kanderne, og viddet randt ud«.

Margrethe sad nu tilbage med to døtre Anna og Ellen (Elle) Vind. Anna blev 1609 gift på Endrupholm med Jørgen Krag, der så overtog Endrupholm. Margrethe Rantzau og Ellen flyttede vistnok til Kærgård. Noget efter døde moderen, og ved skiftet efter hende fik Ellen Vind Kærgård. Hendes »tilsynskarll« Chr. Madsen på Kærgård begik lejermål med hendes nøglepige Ingeborg Mikseldatter. Efter gårdsretten var det en alvorlig sag, i § 18 hedder det nemlig: »Hvo, som beligger kvinde eller møe, dend er betroit til at bære husbondens eller høstruens nøgle enten til øl, mad, kleder, pendinge eller andit, som husbonden eller høstruen ville hafve forvarit, da straffis hand der fore som en obenbare tyuf, om de tiene bode i gaarden samen, uden hosbonden hanom benaade vil«. — Og det ville Ellen Vind ikke, hun lod Chr. Madsen arrestere og sætte i gårdens fængsel, men han brød ud og rømte. Efter at have fået to uendelige domme over ham, afsagde landstinget endelig dom 1616, da han ikke var mødt eller havde protesteret, dømtes han til at straffes og stande til rette.

19. marts 1618 blev Ellen Vind på Øllufgård forlovet med Chr. Krag til Lydumgård, og 16. maj viedes de i Kolding. Han var bror til søsterens mand og havde fået en omhyggelig opdragelse både herhjemme og i udlandet, havde været page og »ædelknabe« hos den udvalgte prins og siden »opvacter« hos dronningen. Ægteparret tog bolig på den gamle og betydeligere herregård, Lydumgård.

13. april 1633 mageskiftede Chr. Krag med kronen. Han fik 4 gårde tæt ved sin hovedgård og afstod sin kones gamle arvegods i Strellev, Kærgård medregnet. Den var nu ikke mere en herregård, men fæstet ud til bønder. Sammen med Kærgård fik kronen 2 gårde og et bol i Nørtarp, Topgård og en gård i Adsbøl. Sandsynligvis har Kærgård aldrig haft mere bøndergods under sig end dette. Det var dog ikke helt almindelige bønder, men storbønder, der nu sad som fæstere eller kronbønder på Kærgård. Den var ved afståelsen bortfæstet til Chr. Ibsen eller Jepsen. Han var her allerede i 1631, da han i december ville skyde nogle fugle, men bøssen gik af i utide, og skuddet ramte tjenestekarlen i armen, så det blev hans bane. Chr. Ibsen var herredsskriver. Han led meget under Torstenssonskrigen, så han fik halvdelen af landgilden eftergivet og senere det hele. Den var 2 ørte rug, 2 ørte byg, 1/2 td. smør, 1 skovvogn, 1 svin og 1/2 dl. gæsteri. Han optræder ofte på landstinget som sagfører og ejede selv jordegods. 1650 sælger han en part af selvejergården Lyne Husted og halvparten af Starbæk mølle, som han havde købt. Sin nabogård ejede han også. Han er vist død under Carl Gustavkrigene. 1664 nævnes hans enke Maren Christensdatter som fæster. Nu overtager sønnerne Niels, Hans og Chr. Christensen gården i fæste. Af disse er

Niels Christensen Kærgård herredsfoged i Øster herred 1665 og skriver i Nørre Horne. 1665 får han dom over kaptajn Dinchers arvinger. De må lade Niels Kærgård få indførsel i kaptajnens jordegods i Øster herred, »indtil han vorder skadesløs betalt«. 1666 tog han vidne på, at den vidtløftige Hodde præst Jens Wiishofft skyldte ham 4 års landgilde af et øde byggested og desuden 12 rd., en sort klædning, præstefruen havde lånt, og 4 rd. »han udi kort(spil) til ham og mandhaftig løjtnant Copermahn ved Skjernbro udi Mosbil (Morsbøl) haver fortabt og (er) skyldig bleven«. — Chr. Christensen blev 1666 på hjemturen fra Varde marked overfaldet og slået af en flok Kvangmænd, der nok havde fået »en skrald i pisen« denne markedsdag.

1683 havde Kærgård 45 1/2 td. ld. dyrket jord, og Hans og Christen er fæstere endnu. Niels Kærgård er åbenbart død. Det nye hartk. sættes til 7.632. Der hviler en afgift på gården til Strellev kirke på 6 sk., formodentlig fæsteafgift af lidt kirkejord, hvis beliggenhed var glemt. Ved denne tid bliver Kærgård udlagt som ryttergods under 1. jyske rytterregiment. 1686 hedder det i regimentets kasseregnskaber, at Kærgårds bygninger kun var slette. Ca. 1689 dør Chr. Christensen, og 1690 skriver regimentsskriveren til sessionen, hvor de forskellige forhold på godset fik deres afgørelse: »I Strellev sogn findes halvparten af Strellev Kærgård, hvorpå Chr. Christensens enke i største armod siden mandens død har hensiddet, og nu ikke længer der kan blive, og derfor samme halvgård velvilligen afstanden til Jens Nielsen af Adsbøl, som hidindtil har siddet på en sjettedels gård af hr. ritmester Lindenkvestes til Østergård, hvilken foregiver at blive fri og ledig, når han begærer, og vil så straks antage den fast forfaldne og brøstfældige halvgård, dersom han må nyde frihed for rytterhold til førstkommende Micaelis, da uden videre hjælp fuldkommen dertil at svare, hvortil manden synes nok at skal være vederhæftig, og ellers efter enkens begæring til hende og hendes små børns underholdning og opføde vil lade hende beholde en fjerdedel. Men han skal svare til den og holde den ved magt, når enken ikke kan«. Sessionen vedtog forslaget, hvorefter Kærgård skulle have tre beboere: Hans Christensen på halvdelen, enken, der hed Kirsten Christensdatter, på 1/4 og Jens Nielsen på den sidste 1/4. Jens Nielsen kom dog ikke til at overtage gårdsparten. Regnskabet 1691 viser, at den ny mand hed Niels Lauridsen. Forøvrigt var skriverens mørke billede af tilstanden vist lovlig sort. Det er i alt fald først nu, man finder, gården resterer med landgilde. Men det bliver snart slem. De strenge tider forarmer storbondeslægtens sidste medlemmer.

1702 er Hans Christensen død. Der er en fattig enke på stedet med 4

små børn, hun formår ikke at svare restancen. 1699 havde gården fået 4 rd. i forstrækning af regimentskassen, de var heller ikke betalt tilbage. På den anden halvdel stod Niels Lauridsen for styret. Her er tilstanden lidt bedre. 1705 ser det ud til, at en Chr. Nielsen har fået afdøde Hans Christensens part. Han har haft megen uheld i besætningen og er så fattig, at han næppe kan få det daglige brød. Skriveren indberetter, at han har mistet 1 bæst, 1 plag, 2 stude, 2 ungnød og kun har 2 bæster, 3 køer og 3 ungnød tilbage, og desuden har han ikke »ædekorn« og der er endda nogen tid til høsten, da man først er nået midten af juni måned. Som bevis for rigtigheden blev der fremlagt tingsvidner, navnlig om at han savnede ædekorn og ej havde haft noget forråd af sædekorn, og desuden var han intet betroet. Sessionen bevilger ham en ko til hjælp. Endvidere nævnes en Jørgen Christensen på 1 td. hartk., der har mistet 1 ko, men som har 2 bæster, 1 ko og 1 kvie tilbage. Det er måske Chr. Christensens søn, der har boet på den del, enken fik udlagt.

1719 solgtes ryttergodset. Kærgård blev købt af herredsfoged Jacob Knudsen. Hans enke døde 1750, hvorefter arvingerne ved auktion solgte godset til N. Zelleman, der atter stillede det til auktion 1755; Kærgård var nu helt adskilt i to lige store gårde, der hver ydede fuldt hoveri til Østergård og svarede 4 rd. 4 sk. i landgilde.

Den ene af de to gårde, der beboedes af Anders Hansen, købte hr. Agger fra Skjern Bro for 479 rd. Senere var Mads Christensen Dyrvig i Hoven ejer. Han solgte den 1796 til fæsteren Chr. Pedersen for 520 rd. Denne blev således selvejer. Hans enke Margrethe Pedersdatter skødede 1812 til Peder Christensen, der 1852 solgte til svigersønnen Peder Nielsen. 1882 deltes gården i to. Den ene af disse, mat. nr. 1a, er den direkte fortsættelse af den gamle herregård. Den blev 1897 købt af Hans Chr. Jensen fra Hårlev på Sjælland, han anlagde en plantage på 40 td. land og rejste her en mindesten for Dalgas med indhuggede navne på gårdens ejere. Den næsten 3 m høje sten er fundet i gårdens mergelgrav. 1930 overtog sønnen Kristian Sigvald Jensen gården. Han blev sognerådsformand.

Den anden gård blev 1755 solgt til signeur Nielsen, Lindbjerg, for 511 rd., men blev allerede 1759 købt i selveje af Morten Sørensen, utvivlsomt en søn af den tidligere fæster Søren Mortensen. Han solgte gården 1768 til J. Pedersen fra Lervad, men beholdt selv 1 td. hartk., som han bebyggede, men få år efter solgte han stedet til J. Pedersen, så ejendommene atter forenedes en tid. Pedersen solgte 1842 til S. Jepsen. 1854 overtog Claus Jepsen gården. Han solgte til S. Mikkelsen 1869. I den følgende tid udskiltes 3 ejendomme fra denne gård, 1879, 1888 og 1907, og disse er atter delte. 1834 var der i Kærgård foruden

de to gårde to husmandssteder med C. Christensen og J. Frandsen som beboere. Ejendommen *Fuglkær* overtog Mads Chr. Madsen 1890 som en parcel fra sin faders gård. Madsen fik det hele opdyrket og beplantet og fik 1936 Landboforeningens sølvmedalje for landboflid. Kærgård er forlængst blevet til Kærgårde.⁹⁾

Strellev kirke

Strellev »haver en liden tornet kirke, liggendis næsten midt i sognet«, oplyser præsten 1638. Ligesom det er tilfældet med alle herredets gamle kirker er dens kor og skib fra den store kirkebygningstid, den romanske, dog er den bygget i to perioder, da koret og de tre nærmeste meter af skibet kun har granitkvadre ved hjørnerne, men ellers er opført af rå kampesten, og der er skråkantsokkel, mens skibets vestlige del har en sokkel med hulstav og udelukkende granitkvadre. Skibets østgavl er fornyet, den oprindelige syddør er stadig i brug, norddøren tilmuret, men dens karmsten og overligger viser dens plads. Et slankt romansk vindue sidder i korets nordside, og et andet midt i skibets nordside, begge er blændede.

Korbuen med profilerede kragbånd er udvidet. Det sengotiske tårn af munkesten over et skifte granitkvadre har opgang i en munkestensforlængelse på skibets nordside og har en fladbuet dør. Tårnet blev tildels ommuret og forhøjet 1918. Våbenhuset er ligeledes sengotisk med fladbuet dør i et spidsbuet spejl og fladbuede blændinger og er temmelig lavt.

Skibet har bjælkeloft, koret hvælvinger med kløverbladformede ribber, der fortsætter helt ned til gulvet, tårnet har også hvælv, men med retkantribber. 1945 og følgende år blev kirken hovedstandsatt ved arkitekt Marinus Andersen.

Alterbordet er romansk, sat af kvadre og med retkantede dæksten. Da kirkemaler Johs. Mallings 1918 nystafferede altertavlen, fandt han helgenraven, og i denne relikvieæskens af bly, som var tømt.) Han indsendte den til Nationalmuseet. Fundet kunne altså ikke afgøre, til hvilken helgen kirken er indviet. Fløe og O. Nielsen skriver, den skal være helliget St. Peder, men det er vist en forveksling med Lyne kirke.

Ved Strellev kirke. Tegning af Alf. Kaae 1952.

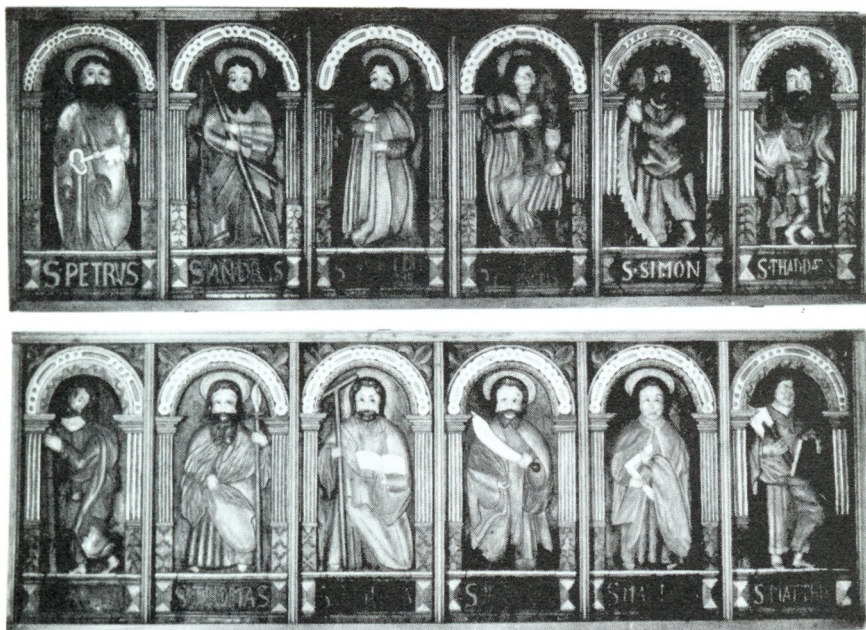

Strellev kirkes altertavle 1915. Nationalmuseets fot.

Alterbordspanelet er i renæssancestil. Tavlen er skænket 1595 af Christen Vind og Margrethe Rantzau (se Kærgård). 1880 var egentlig kun rammen tilbage af tavlen; i midterfeltet var der da malet et forgyldt kors, i venstre felt lovens tavler og i højre Det ny testamente. 1885 fik midterfeltet et oliemaleri af Jesus hos Martha og Maria, malet af Anker Lund. På alterkalken er graveret 1745 og i et spejlmonogram BCSJK (Birgitte Christensdatter, sal. Jacob Knudsens). Disken er tilsvarende. Alterstagerne er af messingblik fra sidste halvdel af 1600-tallet. Fonten af granit har dobbeltløver og båndfletværk, også romansk, og dåbsfadet er skænket 1736, ligeledes af fru Birgitte Knudsen. Der er en messingkande »Gjort Anno 1931 af Frederik Bruun, Ølgod«. På nordvæggen hænger et stort korbuekrucifiks med evangelistsymboler på korsarmenes ender og nyere opmaling. Den femsidede himmel over prædikestolen med kartustopstykke er skåret »A^o 1634« og har desuden indskriften C 4 (Christian IV). Kongen havde nemlig patronatsretten dengang, men tilsynet med de kongelige kirker varetoges af dekanen, hvis embede i lange tider var i adelslægten Krag's eje. Det drejede sig om 21 kirker, heriblandt Strellev, N. og S. Bork, men 1720 overtog kongen dem mod »fornøjelig refusion og erstatning« til Fr. Krag, Stensballegård. Allerede s. å. solgte kongen Strellev kirke uden kaldsret, men med tienden, gården i

Nørtarp og enge til Jac. Knudsen, der brugte dens hartk., 17.302, til at komplettere Østergård med.

Chr. Vind lod samme snedker, som lavede altertavlen, fremstille et lektorium, en art skranke mellem kor og skib, hvori der før i tiden var en læsepult, men her blev det en prædikestol som en fremspringende karnap. Stolen melder: »Denne predig stuol lod erlig og velbørdig Chresten Wind til Endrup hollem byge anno domn. MDLXXXIII«. Den står nu i sydøsthjørnet og har Vinds og Margrethe Rantzovs fædrene og mødrene våbener samt Salvator mundi. Da den stod som lektoriestol var dens forside smykket med relief skårne apostelfigurer. De blev senere anbragt foran et pulpitur, der nu er nedtaget. Under den store istandsættelse 1945 f., hvor Einar V. Jensen behandlede dette inventar, opstilledes figurerne på nord- og sydvæggen mod vest; der er 8 oprindelige, mens de 4 er efterligninger fra 1700tallet. Degnestolen samt en forsvundet præstestol er renæssancearbejde, men udbedret med foldeværksfyldninger fra kirkens gamle stolestader. De fornyedes sidst i 1800tallet. En marmortavle på nordvæggen melder: »Johannes H. C. Buchholtz, f. 24. feb. 1821, sogneprest for Ølgod og Strelluf mghdr. fra 1869 til hans død i Kallundborg 26. oktbr. 1875. Hans støv hviler paa Tommerup kirkegaard. Jeg er bleven alt for alle, at jeg dog for alt kunde frelse nogle. 1. Kor. 9,22. Jeg har

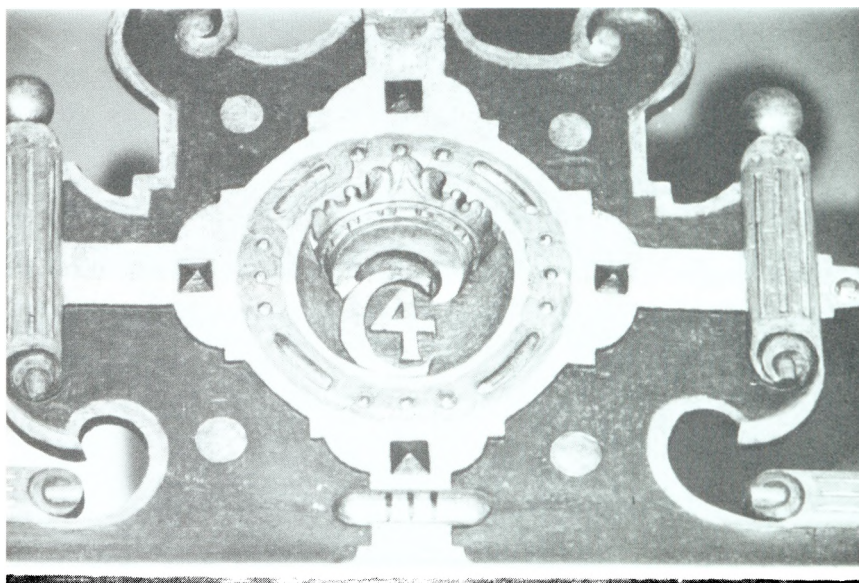
Del af lektoriet med de tolv apostle.

stridt den gode strid, fuldkommet løbet, bevaret troen. 2. Tim. 4,7. Strelluf menighed satte ham dette minde«.

Orgelet, der blev skænket kirken 1904, blev 1945 flyttet fra pulpituret ned i tårnrummet. Klokken fra 1865 er støbt af Stallknecht, Horsens. To kisteplader og en Kristusfigur, som er opgravet på kirkegården, er minder om herredsfoged Knud Jacobsen, død 4. maj 1738 og hans moder Birgitte Cath. Christensdatter, død 1750. I syddøren ligger en afslidt gravsten over ritmester Permoser og frue. Den lå tidligere i koret.

Kirken ejede en gård i sognet, hvis landgilde var to ørte korn »med anden herlighed, som forne gård har i og uden byen udi ager og eng, dekanen 1 mark forbedelse, 1 skovsvin med anden herlighed«, desuden havde kirken 1 toft, 1 markstykke, 4 agre og et stykke jord på 8 ørte 4 skp. land, men kun 2 enge til 5 læs hø. Senere bruger præsten den ene eng. Kirketienden, 11 ørte, var 1608 den mindste i herredet.²⁾ Kongetienden tilhørte Ribebispen pro officio. Under den forgældede biskop Anchersen kom dette forhold i fare. 1737 havde han lånt 200 rd. i 3 år af kommerceråd Gert H. Lichtenberg, Horsens, mod at denne måtte overtage tiende efter 3 års forløb og beholde den, til lånet blev betalt tilbage.

Niels Hansen, Lyne kro, der havde købt Frøstrupgård, solgte omk. 1760 Strellev kirke til Peter Saxesen, Lindbjerggård, for 1400 rd. Da

Fra prædikestolens himmel, skåret 1634, da kongen endnu havde kirken, derfor hans initial.

Strellev kirke 1898. Natinalmuseets fot.

Saxesen 1765 sælger Lindbjerg til H. U. Nees følger Strellev kirke med i handelen. Tienden er sat til hartk. 13.600. Kirkens gård ligger i Nørtarp, har 3 td. hartk. og er fæstet af Ole Mikkelsen mod 6 rd. landgilde. P. Mortensen har 4 skp. hartk. og enge til 1 skp. hartk. og svarer 8 mark, en mand i Malle har en eng uden hartk. og svarer 1 mark, så er der et hus ved kirken, i hvis østre ende der holdes skole, deraf betales 4 mark, af vesterenden betales 6 mark, desuden udlejes græsningen på kirkegården for 6 mark.³⁾ 1788 købte Jørgen Nielsen, senere Skrumsager, Strellev kirke.

Omkring 1800 købte sognets beboere selv kirken, og omk. 1870 blev dens jorder frasolgt.

Sognet er anneks til Ølgod.

Oddum sogn

Oddum sogn afgrænses tildels af vandløb, mod nord Omme å og mod sydvest af Gråhede bæk, som optager Ejlbæk eller Strømmesbøl bæk. Gennem sognet løber Gundesbøl å med dens tilløb Egebæk. Den lille Kjeldbæk er nu opløst i grøfter. Flere naturlige bakker har navne som Sibjerg, der er sognets højeste punkt, 46 m, andre navngivne højder er Røgenhøj i Rosendal og Egebjerg. I den store Gundesbøl hede lå Mosekoneflod. Nævnes kan også Fuglemose, Hundkær og Broeng.

Den vestjyske længdebane går gennem sognet og havde holdeplads i Skodsbøl, og Tarm-S. Omme Landevej gennemløber sognet. Der er flere plantager, de største er i Rabæk (120 td. ld.), i Gundesbøl Sande og ved Sejrup. Plantningen begyndte ved midten af forrige århundrede, endnu før Hedeselskabet tog fat i Hoven. En mand, som kørte til mølle i Foersum, lagde mærke til, hvorledes mølleren plantede træer ved sin gård, og de groede godt. Han kørte da til *Lille mølle* (Letbæk) i Hodde og købte planter. Hans læplantning lykkedes, og siden plantede han en god og stor frugthave ved sin gård.

Af de mange gravhøje, der tidligere fandtes i sognet, har flere navne som Krushøj i Stovstrup, Femhøj ved Stenmose, den store Penninghøj, Brandhøj syd for Karlsmose og Enhøj i Bindesbøl.

Sognet havde i gammel tid en spredt og tynd bebyggelse med overvejende enkeltgårde eller kun to - tre ejendomme i landsbyen. Sognet havde derfor flere bebyggelsesnavne end noget andet sogn i

Kort over Oddum sogn, tegnet af præsten 1638, visende: Vibtarp, Tostrup, Kirckeby, Kockelund, Prestgarden, Nederby, Oddum kiercke, Oderup, Bindisbil, Bølbil, Rosendal, Gundspil, Bundzgard, Prestbro, Rabeck, Stoustrup, Seirup, 2 høye, Lundzby, Gyris, Stremespil. Rivilus (lille vandløb, her Gråhede bæk) som skiller Eguad sogn och Odum sogn ad. Amnis (strøm, her Omme å) løber i Skierne aae.

Norden

Sjælland

Larm hvi

Larm hvi
Larm hvi

Larm hvi

Falk balle

Larm mølle

Lind balle

Bros balle

Larm by
Larm by

Larm bygaard

Larm kirke

Larm prestegaard

Larm by

Larm by

Larm by
m. balle

herredet, ældst og tættest var bebyggelsen mod syd i bakkeølandet. Oddum hører til de stednavne, der selv i vore dage staves på to forskellige måder, nemlig Oddum og Adum. Sidstnævnte form bruges dog næsten ikke nu. 1330 skrives det Oddum og hører til de -umnavne, hvor et oprindeligt -hem, oldnordisk -heimr (nu hjem) er blevet til -um. Deres fremståen dateres gerne til folkevandringstiden. Det første led er odde (oj på jysk), her gældende det fremspringende bakkeparti. Som så mange andre hem-navne har det altså navn efter terrænets form.

ODDUM

Oddum var kun en lille by ved kirken, men dog delt i Kirkeby og Nederby. 1330 besegler Jakob, præst ved Oddum kirke, som vidne en aftale mellem Ribebispen og hans tjener. 1626 skøder Stygge Høg et bol ved kirken til sin datter Sidsel, gift med Ebbe Munk. I Johan Rantzaus regnskab for Riberhus len 1537 opføres 17 personer, der hver svarer omkring 1 mk. i afgift. Det må være selvejere. Desværre nævnes det ikke, hvor de bor i sognet.

1641 er her 2 selvejergårde, 1 selvejerbol og en krongård. Selvejerne er Iver Jensen og N. Christensen på den ene gård, de svarer 1/2 ørte rug, 1/2 ørte byg, 1 fjerding smør, 1 svin, 1 skovvogn, 4 sk. toftepenge og 6 hestes gæsteri. Den anden har H. Christensen og N. Jensen, der svarer 1/2 td. honning, 1 skovvogn, 1 svin, 3 1/2 sk. toftepenge og 10 hestes gæsteri. Bolet har Maren Jeppes, der svarer 1 ørte rug, 1 pd. smør, 3 1/2 alb. toftepenge og 2 hestes gæsteri. I krongården bor C. Christensen, hvis landgilde er 1 ørte rug, 1 pd. smør, 1 skovvogn, 1 svin og 4 hestes gæsteri. »Ved kirken« kalder matriklen 1688 to ejendomme, den ene ejes af Jørg. Poulsen i Assens med Lauge Pedersen som fæster, den anden hører under Bindsbøl med Jesper Nielsen som fæster, degneboligen beboes af Th. Nissen. 1722 nævnes L. Andersen ved Oddum kirke. 1726 køber N. Nielsen, Skodsbøl, relouitionsrettigheden til gården ved kirken. Hartk. viser, at den da er sammenlagt med en anden gård. 1766 hedder det: »Straks ved kirken ligger en nedfalden degnebolig og straks østen for to små steder, det ene kaldes Skindertoft, det andet Skodsbollehus«. Efterhånden bliver navnet Kirkeby enerådende, således ved folketællingen 1787, da her er to gårdmænd med samme navn: N. Christensen, den ene smeder lidt, og degnen C. Jørgensen, der også er gårdmand. 1834 regnes degneboligen til Nederby, i Kirkeby bor gårdmændene Morten Pedersen og N. Hansen. Jørgen Anker Nielsen er væver, Nis J. Henriksen er murer. Desuden er fattighuset her, hvor den kun 35 årige N. Christensen var »almisselem og fattigfoged« (stodderkonge var øgenavnet), desuden

var der endnu to lemmer og tre børn i fattighuset. 1844 ejes mat. nr. 4 af Morten Pedersen og nr. 5 af N. Hansen.

Kirkeby er nu vokset op til en bymæssig bebyggelse med centralskole, alderdomshjem, mejeri og sparekasse, som smedemester O. Mortensen en årrække var direktør for, og han var tillige sognefoged.

NEDERBY

Nederby er en del af det gamle Oddum. Men det havde allerede fået sit navn 1579, da kronen forlener Thyge Kruse med bl. a. 1 gård i Neierbye. Her lå præstegården allerede i middelalderen. 1625 er N. Pedersen en gårdmand i Nerby. 1649 hører C. Bertelsen og P. Nielsens gård under Lønborggård, deres landgilde var 1 1/2 ørte rug, 1 1/2 ørte byg, 1 skovvogn, 1 svin, 6 hestes gæsteri. 1648 er fæsterne Poul Jepsen og Karen Nielsdatter. 1660 har præsten halvdelen af gården, men denne halve gård stod øde, forfalden på huse og bygninger. Hvordan det var gået til, fortæller et tingsvidne fra 1686, »at det var dem vitterlig udi Guds sandhed, at i forleden fejdetid, da svenske og brandenborgere var her i landet, da blev den halve gård, som kaldes Nederby i Oddum, der ligger til Ribe domkirke, som hæderlig mand hr. Laur. Nielsen nu bruger, ganske øde og bygninger og huse nedbrudt, ikke heller er der avlet noget hø eller korn til stedet, uden at hr. Laurids havde for halvandet års tid siden ladet sætte et lidet stykke hus på stedet, dog havde han ikke ladet avle hø eller korn dertil«. 1688 er P. Nielsen her stadig.

1714 er P. Hansen i Nederby soldat for lægdet. 1787 er her foruden præsten, gårdmanden J. Nielsen (kaldet Nederby), der ejer halvdelen af Oddum kirke samt et »markhus«, hvor enken Mette Enevoldsdatter boede og nød almisser. 1795 køber J. Nederbys enke gården i selveje ved auktion. 1834 har sønnen N. Jensen gården, desuden bor degnen her. 1844 får præstegården mat. nr. 1, degneboligen nr. 2 og J. Nielsens gård nr. 3. Fra præstegården udskiltes Hedevang, fra domkirkegården Bjergvang, Lille Nederby m. fl.

Gården i Nederby overtoges sidst i forrige århundrede af J. J. Nederby, der i 18 år var medlem af amtsrådet og havde andre offentlige hverv. En anden kendt mand var gårdejer M. P. Skaarup, der var sognerådsformand, kommunekasserer m. m. og døde 1948.

BINDESBØL, FARSBØL, TANHOLM, BLINKBJERG.

Om -bølbyen Bindsbøl har skomager H. A. Hansen, Hoven, fortalt følgende sagn til Evald Tang Kristensen: »I stedet for byen, som nu består af fire mindre gårde og et par huse, skal der have været en herregård. Den skal have ligget, hvor nu Eske Andersen bor, man kan endnu se, hvor møddingstedet har været, det er en

Oddum.

firkantet plet vesten for nævnte gård, som holder sig mere grøn end andre steder. Her boede engang en herremand, som hed Bindsbøl, og efter ham siges da byen at have navn. Han var meget rig, men gravede sin rigdom ned oppe nordøst for kirken et sted, hvor skyggen af kirketårnet kan falde hen over det en gang daglig hele året rundt. Der ligger skatten endnu, men sagnet føjer til, at den vil blive fundet af en, som kun har tre fingre på den ene hånd, ligesom herremanden havde. Bindsbøls grav har været på Adum kirkegård med et stendække over, hvorpå der fandtes en del indskrifter. Man har også fortalt, at der ligger en sten med indskrifter i det østlige kirkegårdsdige, som ingen kan læse, skønt der havde været folk tilstede fra København. Denne ulæselige indskrift har man ment indeholdt oplysninger om skatten«.

Den sidstnævnte sten er åbenbart runestenen, og dens indskrift har man kunnet læse. Nogen herregård har her heller ikke været, men det er rigtigt, at Bindsbøl oprindeligt var en enkelt meget stor selvejergård på omtrent 10 td. hartk., og ved middelalderens slutning og senere havde den to bøndere som ejere. De havde også andre ejendomme under sig, og som det fremgår af det følgende, har de også hævet sig over almindelige bønder.

1534 har Christen Ebbesen og Wysty Perssen (Visti Persen) Bindsbøl. Den senere herredsfoged Las Nielsen giftede sig med Vistis datter og fik halvdelen af gården. Han fik 1608 livsbrev på et øde sted i Odderup

og to andre øde byggesteder, det ene hed *Farsbøl*, det andet *Hus* ved *Bindesebøl*. Han skal svare sædvanlig landgilde deraf til *Lundenæs*. De to sidstnævnte ejendomme var 1641 lagt sammen med *Bindesebøl*, og navnet *Farsbøl* (*Foursbøl*) gik derfor af brug. Også to andre hussteder hørte da under *Bindesebøl*. *Las Nielsen* døde 1635. Sønnen *Visti Lassen* havde forinden overtaget gårdsparten, han blev herredsfoged i *Øster herred*, hvor han efterfulgte broderen *Niels Lassen*, *Grimlund*, *Visti* havde været skriver og var en stærkt benyttet og dygtig sagfører; endnu en broder blev herredsfoged, nemlig *Las Lauridsen*, *Vestergård*. — Der er bevaret følgende brev fra *Visti*:

»Bekender jeg *Wisti Lassen* i *Bindesebøl* og gør vitterligt, at eftersom nogen af *Ko. Majestæts* tiendelam her af lenet har udi denne sommer været her hos mig til gang udi græs, da er der blandt bortdøde af dennem 27 lam af slem skab og smitte, som har været så meget gængs her udi egnen allevegne på nogen års tid på får og lam. Dette bekender jeg med min egen hånd underskrevet. Datum *Lundenæs* den 12. Augusti Anno 1631. *Wisti Lassen*«.

Han opføres senere som ejer af hele *Bindesebøl*. Landgilden var 1 ørte rug, 1 ørte byg, 1 fjerding smør, 1 skovvogn, 1 svin, 5 sk. toftpenge og 8 hestes gæsteri, desuden svarer han landgilde af de nævnte bol eller hussteder. Det ene lå i *Gråhede*. *Visti* fik livsbrev på *Oddum* kirketiende, og 1632 blev det bevilget, at et af hans børn for billigt fæste måtte få den efter ham. *Kongen* bekræfter, at *Visti* og hans arvinger måtte nyde følgende gods for en billig fæste »for at gården desbedre kan holdes ved magt«, nemlig 1 øde bosted i *Gråhede*, 1/4 af en øde gårds eje, kaldet *Moesgaards Hussted*, 1 bosted kaldet *Fadersbøl* og 1 kaldet *Vidhus*, 1 øde bol i *Odderup*, stufenge på *Tarm kær*, 1 eng kaldet *Hjortholm* liggende på *Tarm holm*, 2 små enge ved *Grohede bæk*, som årlig skylder 1/2 ørte rug og 6 mark smør efter *Vardbo* mål og vægt. — Man forstår nok, sagnet gjorde ham til herremand.

Han var en streng kreditor. Han havde lånt 40 rd. til *J. Vistisen* i *Stovstrup*, der med sin kone var ludfattige; de havde knap det tørre brød, da *Visti* gjorde udlæg hos dem, indboet kunne ikke dække gælden. *Jens' kone Margrethe Ibsdatter* havde 1/9 af bondeskylden (selvejet) i deres gård, den tilbød hun, og *Visti* fik *Landstingets* bekræftelse herpå. *J. Vistisen* kunne så gå ud og tigge. *Margrethe* sad syg og vanfør derhjemme. *Visti* døde 1651, og 1660 oplyser jordebogen, at *P. Christensen* nyder landg. derfra, »for han sidder retten på *Øster herreds ting*«. Der menes vist *Niels Christensen*, se *Kærgård*. Landg. har altså også fulgt den nye foged som lønning. 1661 overdrog kronen herligheden til v. *Uffeln*.

1653 havde *Vistis* enke, *Karen Christensdatter Dahl*, 600 dl. på rente.

Men under Carl Gustavkrigene mistede den før så rige kvinde alt. 1679 vidner 24 sognemænd, at Karen »for det første er en gammel udlevet kvinde, ungefær 80 år gammel og haver stor mangel på hendes høreelse og opholder sig hos hendes søn Th. Vistisen udi Bindsbøl (som han havde overtaget efter broderen Las Vistisen, som var flyttet til Rabæk), som en fattig mand af middel, dog så længe han haver noget, nyder hun hendes underholdning, så længe det kan vare, hvis ellers hendes middel og formue, som hun tilforn haver haft, og derfor udi kgl. nådigst krigsstyr er vorden ansat, er hende udi forleden krigstider den største del frakommen og ellers til os og andre, hvis skyldige haver været, så den fattige gamle kone ganske intet i ringeste måder haver til bedste og ikke er god for at udrede hendes anpart ... beder, at vores gunstige hr. amtsskriver sligt denne fattige enkes store nød og armod ville confederere og hende til det bedste befordre ...« Brevet er udstedt i kirken.

1687 stævnes Th. Vestesen for 1 td. rug i restans til amtsskriveren. Han ejer gården sammen med C. Christensen. De har kirkejord under gården og har en *skvatmølle* og ejer desuden gården ved *Oddum kirke*, har 3 enge på *Tarm kær* i fæste, desuden ejer Th. Vistisen *Blinkenberg* og bruger marken i *Odderup* og de øde bol i *Gråhede*. 1713 stævnes P. Pedersen, Bindsbøl, for restans siden 1702 til Lundenæs, men han påstår ikke at skylde noget. 1711 maler møllen ikke. Der boede en afdanket soldat med sin kone, de betlede. 1722 nævnes Laust Christensen af Bindsbøl mølle. 1716 havde han overtaget sin fars, C. Christensens gårdspart, men fik først skødet senere. 1723 fremviser P. Pedersen den yngre sit fæstebrev fra 1716 på en kirkeager og eng, hans far P. Thomsen før havde i fæste, og L. Christensen fremviste ligeledes sit på kirkejord, hans far C. Christensen havde haft i fæste. Ingen af dem vidste, hvor jorden lå. 1726 lovbød Gertrud Thomasdatter, sal. P. Pedersens, den halve selvejer-gård, hun ibor, med tilliggende selvejerboliger til næste frænder. To tingdage senere skødede hun, ligeledes på tinget, halvgården til sin søn P. Pedersen og hans hustru Maren Hansdatter, idet hun tog ham »i hånd og gav og gjorde dem og deres arvinger en(!) fuldkommen tryk og uigenkaldelig skøde« og kvitterede for betalingen. 1727 fik L. Christensen og hustru Anna Ovesdatter skøde på den anden halve Bindsbøl af sine søskende, signeur J. Christensen, degnen Gregers Andersens hustru Kirsten i Ølgod og Maren Christensdatter. De havde »annammet og oppebåret fuld værd og betaling« for bonde-skylden.

1762 rømte J. Jensen Vium, møllerens søn, fra Lundenæs stav. 1787 hedder mølleren Joachim Hansen, han kaldes husmand. Gården har N.

Jensen og C. Nissen, sidstnævnte skødede 1790 »Blingberg Boel kaldet« til H. Pedersen. 1816 døde N. Christensen, Bindsbøl, 87 år. 1834 er gårdmændene Morten Jensen og N. Christensen, møllen kaldes *Lille mølle*, ved den er der et hus, hvor smed J. Danielsen bor. 1844 har N. Jensen mat. nr. 2, M. Madsen 3b (3a drives også af ham, det er kirkejord), 3c har P. Simonsen, 3d Aksel Jørgensens enke, nr. 1 ligger under præstegården. — Jens Eg fra Hoven overtog 1903 en gård i byen. Han var 1928-43 i repræsentantskabet for kreditforeningen og direktør 1943-49. Niels Storbjerg Christensen opdyrkede megen hede og var i mange år medlem af sognerådet.

Blinkbjerg (Blinkenberg) var et af de bol, der i 1600tallet var fæste under Bindsbøl og også senere, 1688 var fæsteren P. Pedersen. Bolet havde da 6 1/2 td. dyrket areal. 1728 bor Gregers Nielsen her, 1787 Henrik Christensen, 1790 køber Hans Pedersen det i selveje af C. Nissen på Bindsbøl. 1844 bor C. Pedersen her og får mat. nr. 5.

Tanholm (af fuglenavnet terne) kaldes i matriklen 1688 »et lidet hus, som ligger under Bindsbølgård«, husmanden var Jep Nielsen. Endnu 1770 svarer fæsteren landgilde til Bindsbøl, men herlighed til Lundenæs, fæsteren er C. Jensen, 1787 Maren Peders, 1834 Nis Christensen og 1844 C. Pedersen, mat. nr. 4.

GYRIS,SKODSVAD, STRØMMESBØL.

Stednavnet Gyris vidner om, at her tidligere har vokset småskov eller krat.

Gyris er en gammel selvejergård. 1406 solgte Niels Smed i Gydheris et stykke jord og eng til 9 læs hø i nærheden af hovedgården Nørholm til dronning Margrethe. Senere i 1400tallet er selvejer Tyge Jensen. Hans børn arver hver en part i gården, to sønner Clemen og Per Christensen blev borgere i Varde og var der under Klementsfejden, hvorved de ikke forbrød deres part i selvejet. Clemen købte 1512 broderens og 1534 søsterens, May Pouls parter, som han skødede til en svigersøn Mads Tygesen i Skød. De andre arveparter efter Chr. Tygesen overtog en datter eller hendes mand, Søren Madsen, men han var med i Klementsfejden og forbrød derved sit selveje og måtte fæste gården af kronen. Kort før 1555 oplod han gården til to sønner, Mathias og Bennet.

1579 skøder kronen Gyris med et tilhørende bol i Tarm til Ribe domkapitel. Herimod protesterer Mads Tygesen, hvis ejendomsret var i fare. Præsten Jac. Madsen ved domkirken stævner da Mads Tygesen og har Niels Sørensen i Vejrup som sagfører, fordi Mads vil gøre kapitlet hinder på den gård, det lige havde fået af kronen. Herredsfogdens dom fastslog, at gården var Ribe kapitels, undtagen

den lod, Mads Tygesen »sig retfærdig og skellig tilregne at have ... efter hans arv og køb«.2)

Mathias og Bennet havde en søster Inge. Hun blev gift med Chr. Pedersen, født ca. 1560 og søn af Peder Thomsen, præst i Nr. Omme og født i Oddum. Chr. Pedersen var her 1607, da A. S. Vedel på kapitlets vegne fæster ham bolet i Tarm, som svigerfaderen havde haft. Chr. Pedersen dør før 1636, for dette år stævner Gunde Lange, Bregning, hans enke, Inge, fordi de ikke havde sat bygningerne på bolet i stand. Herredsfogden frikendte hende, men Lange appellerede til landstinget, der omstødte herredsfogdens dom, da der var bortlejet to agre og et stykke grøn jord fra bolet. Ca. 1625 havde Chr. Pedersen opladt bolet til en svigersøn Chr. Lauridsen, hvis forældre vist havde en part af gården, da Kirsten Lauridskone, Gyris, 1619 blev udlagt som heks, men frikendtes for beskyldningerne. Chr. Lauridsens kone Else var i strid med heksen Anne Jensdatter.

Elses sønner Hans og Christen Christensen overtog gården, og det var deres sølvtoj, der under Carl Gustavkrigene blev skjult i jorden, antagelig af dem selv. Det var i 1889, da karlen på Gyris opbrød et stykke hede i nærheden af gården, at ploven blottede sølvet. Der var 4 sølvskåle, 1 bæger og 10 skeer. Det stærkt medtagne bæger har langs overkanten graverede arabesker og langs underkanten et rudet bånd; under bunden er indridset PTS, der antagelig gælder den førnævnte præst Peder Thomsen, så Chr. Pedersen har fået bægeret hjemmefra. En stor kruset øreskål, der er meget søndret, mangler på billedet; på overkanten er ejerens navn graveret: HANS CHRI(STEN)SEN GI(RIS). En mindre øreskål med kugleformet »gæk« ses til venstre på billedet, under et ornamentbånd læses PEDER I(EN)SEN - IOHAN IENS D (Johan = Johanne, Jensdatter kan måske læses Hansdatter). Længst til højre ses en endnu mindre kruset øreskål uden indskrift. På skålen midt i rækken kan skimtes indgraveret FGF OC M — 1654 omkring to våbenskjolde; det er Folmer Galts fædrene og mødrene våben. Antagelig har den unge Galt pantsat sit nyerhvervede sølvtoj for et lån hos den rige bonde på Gyris og aldrig fået det indløst.

Sølvskæen nederst med det korte trinde skaft, der ender i 3 agern, må gå tilbage til den senere middelalder, indvendig i bladet ses graveret en medaillon med minusklerne in korslagt. Det er vel også en ejers forbogstaver, måske en søn af Niels Smed og fader til Tyge Jensen. I så fald har han heddet Jens Nielsen. Også her har Hans Christensen sine initialer, bag på bladet er graveret HCS. Skeen længst til højre, kaldet en kerubske, fordi skaftet ender i en englehovedformet knop, bærer også hans navn. Den anden kerubske, liggende med bladets forside opad, har på bagsiden graveret CHRISTEN CHRISTENSEN.

Sølvfund fra Gyris. Lennart Larsen fot.

Begge disse to skeer er forsynet med samme mesterstempel, et K, der utvivlsomt gælder guldsmeden Hans Krey, der i 1660'erne var lavsmester i Odense. Den tredie kerubske har indgraveret NIELS PEDERSEN i en hestesko. Drueskeen nærmest bægeret har i hestesko CHRISTEN CHRISTENSEN GYR 1651 om et skjold med to tretaller (3=C, det 3. bogstav i alfabetet) og to C'er. Mesterstemplet er SC. De to sølvskeer med muslingformet knop har på bagsiden graveret et skjold med en fugl og en blomstervase samt KTD 1653. Det samme findes på to skeer med lige afskårne skafter og endelig på en ikke gengivet ske med hult 6kantet skaft. Bogstaverne gælder en kvinde, og man må gætte på, at hun har bragt skeerne med sig, da hun kom til gården som Hans eller Christens kone. Skeen med det fladt udhamrede skaft har bogstaverne IHS, der nok snarest betegner Jens Hansen. Hvorfor hentede brødrene ikke deres skat, da krigen var forbi? Da var der såvist god brug for værdier. Havde de glemt, hvor sølvet var skjult, eller var de døde, da krig og pest rasede, eller er det slet ikke dem, men en tyv, der har gemt sølvet? Vi ved det ikke, dog overlevede Chr. Christensen sandsynligvis den onde tid, idet fæsteren på gården 1688 hedder Chr. Christensen. Gården er nu udlagt til ryttergods. Forvalter C. U. Schultz på Lundenæs havde 1703 købt bolet i Tarm, hans svigersøn Stephan Nielsen (Ehrenfeld) arvede det, men 1711 købte ryttersessionen det tilbage for 25 rd., da Gyris ellers ikke kunne »konserveres«, og bolet fra gammel tid havde været brugt under gården. 1719 køber Bigum, Viungård, bl. a. Gyris med bolet og noget eng fra en gård i Tarm.³⁾ Også 1787 hedder gårdmanden Chr. Christensen, men 1834 Nic. Jensen.⁴⁾ I de senere år har atter en Tyge ejet Gyris, nemlig Thyge Pedersen, som købte gården i 1930, og hvis slægt kom til sognet omkring 1820. Thyge Pedersen nød stor tillid og var formand for eller medlem af mange bestyrelser. Gården er forlængst delt. Ved udskiftningen 1791 nævnes Hungeris, hvorigennem skellet mellem Lundby og Gyris gik. Herude rejste sig senere en ejendom, udstykket fra Gyris. 1834 beboes den af Henrik Eriksen, der også er her 1844, mat. nr. 6.

Blandt det gods, Ribe kapitel fik af kronen 1579, er gården Skarisvad. Navnet er nok en omdannelse af Skade-ris-vad, der atter blev til Skodsvad. Kronen udlagde senere gården til ryttergods. 1688 er rytterbonden Niels Andersen. 1720 vil løjtnant Frich sætte bonden Knud Nielsen fra gården, men denne hævdede, løjtnanten ikke kunne sætte ham med kone og børn fra en gård, han lovlig havde sted og fæstet. 1743 er han selvejer. 1787 er C. Lauridsen her, 1837 skrives stednavnet Skødsvad, beboeren er Th. Jensen, der også er her 1844, da gården får mat. nr. 3.

Strømmesbøl, 1557 Strømesbill, er nok Strømes' bol. Mandsnavnet Strømi forekommer i det 13. århundrede.

I 1600tallet var der to gårde, den ene er i selveje, og dens bønder er N. Christensen og S. Thamsen. Den anden gård har Ellen Marsvin, men afhænder den 1630 til sin søster Helvig. Selvejergården er vist helt kommet i kongens eje. Lensmanden Alb. Skeel havde 1614 oprettet et legat for hørererne ved Ribe skole, pengene blev i sin tid anbragt hos Jørgen Lange, Bregninggård, der gik fallit, og så fik skolen i erstatning kun 2 gårde, og den ene lå i Strømmesbøl. 1688 er fæsteren C. Andersen. Henrik Lange har den anden Strømmesbølgård med Enevold Madsen som fæster. 1720 stævnes J. Pedersen, fordi han ikke havde sået så meget sæd, som han havde lovet Müller, Lønborggård, og året efter gav han »vemodeligen« tilkende i retten, at hans salshus var brændt og hans tilstand så slet, at han ej kunne svare husbonden landgilde og kgl. skatter. Så kunne han »teg te brånd«, og blev antagelig sat fra gården. 1787 var gårdmændene J. Hansen, der også var tømrer, og J. Nielsen. 1834 var det O. Nielsen og A. Jepsen. 1844 har M. P. Christensen mat. nr. 4 (Latinskolens tidligere gård) og A. Jepsen har nr. 5 (Henrik Langes gård).

LUNDSBY, SNAPPENBORG.

Lundsby er et af de navne, der vidner om egnens tidligere skove og lunde. Stedet nævnes allerede 1522 Lwndzby. En tid troede folk, der især boede troldkyndige personer her. 1619 blev Anne Staffensdatter herfra brændt som heks og hendes to søstre mistænkt, også Niels Christensen og hans kone rejstes der sag imod, men de frikendtes. 1631 er det atter galt, da beskyldtes Anne Jenskone for trolddom, og atter 1649, da hun er for landstinget. 1627 nævnes Jep Olufsen i Lundsby. 1634 skøder Hans Lange, Lunderup, bl. a. 2 bol i Lundsby til Jacob Krabbe, Damsgård, og Henrik Lange. 1660 hører C. Enevoldsens bol under Lundenæs, ligeledes et gadehus, men 1661 udlægger kongen det til v. Uffeln. 1688 er fæsteren på dette bol Enevold Jensen (det får 1844 mat. nr. 7), desuden har Dejbjerglund to ejendomme med Iver Madsen (mat. nr. 6) og S. Madsen (nr. 8) som fæstere. Under Lunderup hører J. Jensen på et lille bol (mat. nr. 9). 1731 får C. Christensen et lån hos ridefogden. 1787 er her gårdmændene J. Nielsen, Enevold Iversen, Simon Pedersen og J. Nielsen Dahl, der tillige er skrædder, samt husmanden P. Christensen. 1834 nævnes kun 3 gårdmænd: P. Simonsen, H. Christensen og L. Lauridsen. Simonsen har købt en ejendom mere. 1844 har han endog de tre, nemlig mat. nr. 7, 8 og 9. P. Larsen har nr. 6. Snappenborg er vist fremstået omk. år 1700. 1731 kaldes stedet Snap-

penborghus og er beboet af C. Hartvigsen. Kort efter 1742 brændte huset. 1834 er stedet beboet af en enke, der er væverske.

GUNDESBØL.

Om denne bys ældre historie henvises til Gundesbøl i Hemmet. Det er usikkert, om grundlæggeren hed Gunde eller Gunder, da begge navne brugtes i flæng om byen i tidlig tid.

1634 skøder Hans Lange, Lunderup, en del gods til Jac. Krabbe og Henrik Lange, Oldager, og heriblandt 2 gårde og 1 bol i Gundisbøl, dvs. helebyen, senere overtog Henrik Lange den ene gård, da han lagde Oldager under Dejbjerglund fulgte Gundesbøl med. — 1668 stod M. Christensen i Gundersbøl på tinget og tog sin fader C. Madsen i Hallum i hånd og gav afkald for arv efter ham, når han engang døde — altså kvittering for forudbetalt arv.

1688 ligger byen stadig under Dejbjerglund. Fæsterne er J. Olsen (hartk. 4.712), N. Gregersen (4.620) og J. Jensen (2.102), 1713 stævner N. Madsen i Bundsgård P. Jensen i Gundesbøl angående 2 stude, som N. Madsen optog i en fredet eng, men P. Jensen tog fra ham med magt, han stævner også nogle vidner, nemlig Gregers Larsen, J. Olsen og hans datter Bolde i Gundesbøl samt Mathias Rosendal, men de mødte ikke. Før 1743 kom J. Olsens gård i selveje og deltes i to lige store, der nævnte år ejedes af Hans og C. Christensen. C. Christensens gård kaldtes Midtgård, han solgte den 1767 til A. Hansen. 1787 er gårdmændene A. Hansen, C. Andersen, H. Nielsen, P. Hansen og J. Christensen, der tillige er skrædder, samt husmanden Ove Larsen. 1844 har A. Pedersen mat. nr. 1, Iver Hansen nr. 2, J. Hansen nr. 3, H. Christensens enke nr. 4, J. C. Sørensen nr. 5, H. Nielsen Pug nr. 6, N. Palle Thøgersen nr. 7 og C. Thomsen nr. 8; de sidste to har under 1 td. gammelt hartk. Nr. 2 og 4 synes at være den tidlige selvejergård.

STOVSTRUP, HELSAGER.

Torpbyen Stovstrup må antages at være grundlagt i vikingetiden. I middelalderen nåede sognet længst mod vest til Skjern å.

Netop her havde Lundenæs visse rettigheder syd for åen. Slottet tog endog mere, end det havde ret til. Skærtorsdag (9/4) 1528 tog Jep Nielsen i Stogstrup et tingsvidne på, at han lod læse markeskelsbrevet, »et papirbrev, uskrabet og ustunget (dvs. uden rettelser eller forfalskninger) og vel beseglet, lydende, at 8 danemænd har vidnet, at de så og hørte på Nørreherredsting, at sandemænd i Nørre herred kundgjorde, at de var lovlig tilkrævet til (at gøre) markeskel mellem Lundenæs rettighed og Stogstrup mark. Da gjorde de tov på Rødden-

sig*) og så til Skjern å og så ad midtstrømmen ad Stogstrup å (Omme å) ned til Rafbæk mark og den eng og rettighed, som Thomas Galskjøt lod indgrafe til Lundenæs og fra dem tog med uret, som ejermænd var, det svor de til Stogstrup mark på den søndre side«.

Th. Galskyt må altså før 1530 have været foged eller forpagter på Lundenæs og forsøgt at bemægtige sig engen fra dens »ejermænd«, dvs. selvejerne i Stovstrup. Han skrives til Bodum Bisgård i Thy og har 1525 Sønderskov i Folding, hvor der endnu går sagn om »æ gal skyt«, som dog også kan gælde hans søn eller sønnesøn. 3 uger senere stod Jep Nielsen atter på tinget og gjorde lavhævd (ejendomsdom) og indvarede »al Stogstrup mark og fang, forte og fægang, vådt og tørt med fiskevand, som ligger og ligget har til Stovstrup af arilds tid, vester og nør med markskel, som har været brugt af gammel tid, og så sønder og øster ud, til andre marker modmøder, og kender han ingen mand lod eller nogen udejer deri at have i fornævnte Stogstrup mark uden de ejere i Stogstrup og de rette sande udarvinger undtagen et byggested, som hører Knud Jensen i Groe (Gråhede) til, et bols jord, som Peder Skram har i fornævnte mark, og hvem som mærket eng har i samme mark«.

1517 »then torsdag for mitsommer« (18/6) tog »beskeden mand Christiern Nielsen i Stoxtrup« lavhævd på Oddum kirkes ejendomme, hvoraf flere lå i Stovstrup, nogle i Stoxtrup holm, bl. a. én ved Vedkær, hvoraf dog 1/3 hørte til hans egen gård, en anden avledes skiftevis til kirken og præstegården. 1534 nævnes Jørgen Jepsen og Nis Christensen i Stoxtorp. 1573 svarer C. Nielsen af 4 tofter og to byggesteder under samme skyld, dvs. han eller en af formændene har bygget 2 huse til udlejning for på den måde at frugtbar gøre en kapital. Endvidere var her C. Sørensen, Jep Jørgensen, Visti Hansen, Jac. Nielsen, C. Tøgersen og bolsmanden Eske Nielsen. De var alle selvejere, som sorterede under Koldinghus. Alle undtagen de to sidstnævnte svarede bl. a. smør som en del af deres landgilde, et vidnesbyrd om, at der var godt med græs i engene. 1579 forlenedes byen til Tyge Kruse. 1606 er Knud Bertelsen sandemand. 1627 fæstede Jens Tambesen et kronbol i Stovstrup, som C. Mogensen fradøde. Han gav 20 dl. i indfæstning. 1631 betalte N. Jensen 3 rigsmark i forlov for sin hustru, dvs. en arveafgift, der betaltes, når en arv førtes bort fra en herlighedsejers område til en andens.

Efter Carl Gustavkrigene får Bertel Knudsen, der hører under Lønborggård, på grund af armod nedsættelse i landgilden, der var 2 1/2 td. rug og 1 laks. Der er to store jordegne gårde med to bønder på hver. på den ene C. Nielsen og Bertel Pedersen med landgilden

*) Nu Raddensig på grænsen mellem Stovstrup og Tarm.

1/2 ørte rug, 1/2 ørte byg, 1 fjerding smør, 1 svin, 1 skovvogn, 3 1/2 sk. toftpenge og 6 hestes gæsteri. Den anden gård med Th. og P. Madsen som selvejere er endnu større, da den bl. a. svarer 6 hestes gæsteri, tillige svarer den 1/2 td. honning i stedet for smør, tillige svarer de 4 sk. toftpenge af et stykke jord. Desuden har Knud Nielsen et større selvejerbol. 1661 overdrages samtlige selvejere til v. Uffeln, så 1688 har Lundenæs selvejergårdene med N. Jensen og C. Nielsen, der med kirkejord havde over 8 td. hartk., på bolet C. Dinesen (nu mat. nr. 7) og gården med A. Knudsen, C. Nielsen og N. Pedersen med kirkejord over 10 td. hartk. samt en fæstegård med C. Jensen og Dines Knudsen (nu mat. nr. 16). Desuden havde doktoren i Ribe et bol med Bertel Knudsen som fæster.

De Stovstrup bønder kom atter i en hidsig proces med Lundenæs om jorden syd for åen. Stovstrupperne havde hugget cancelliråd Hansens tørv i stykker, taget spaderne fra hans folk, da de skulle grave nye tørv, og jævnet diget om hans kreaturfold. Til gengæld havde cancelliråden taget Stovstruppernes heste i hus, som de måtte indløse med penge, desuden havde han bygget et hus derude, antagelig det senere *Helsager*. Gensidig beskyldte parterne hinanden for »vold, magt og selvtægt«. Sagnet beretter, at Hansen underkøbte en mand, som tog jord fra Lundenæs i sine træskostøvler og så gik omkring en del af Stovstrup bys jord og svor på, at han stod på Lundenæs' jord, hvorefter den pågældende hede og forte ved dom blev tilkendt Lundenæs. Historien om træskostøvlerne er nu et vandresagn, som næppe har noget med Lundenæs at gøre. Men proces var der. Sagen var, at Lundenæs med Anum og flere bønder i ældre tid havde haft drift og tørvegrøft på heden syd for åen, indtil høje vandfloder fordærvede vejene og kørselen over åerne, så de »siden havde måttet fare over Skjern bro«. Desuden havde Lundenæs brugt heden til at køre hø op på og lade tørre, og hovbøndernes heste havde græsset der, ligeledes havde godsejeren sat en ålegård ind til grunden uden at have søgt Stovstrupperne om tilladelse og uden deres protest.

Bønderne beviste, at de havde haft græsning på den omtvistede jord i 40 år. Landvæsenkommissær Rosenvinge, Slumstrup, og birkedommer Smidt, Frøstrup, blev sat til at dømme i sagen. Efter et tingsvidne om Skjern birks grænser mente de, at Stovstrupperne før vejenes ødelæggelse ingen rettighed havde til den del af heden, som lå vest for *Gedehuset*, »eller som det nu kaldes *Gedehusbanken*« og i syd til *Svenske dal*. Disse stednavne bruges ikke i vore dage; men *Gedehuset*, der vel har været en art fold, må have ligget nord for *Helsager*, hvor der findes en *Gedmose*. *Svenske dal* må være den svage lavning, der fra *Svenskehøj* strækker sig mod vest til sognegrænsen, hvor *Rådden-*

sig begynder. Dette strider imod markskelsbrevet af 1528. Alligevel fandt dommerne 1789, at ingen af parterne ene havde haft heden i besiddelse, og de måtte derfor fortsætte med fællesskabet i forhold til deres hartk. For deres selvtægt måtte kancelliråden, hvis synder takseredes højest, bøde 10 rd. til fattiggassen og 4 til justitskassen, og desuden skulle han fjerne huset, hvis det ikke ved en udskiftning faldt i hans lod. Bønderne slap med 6 og 4 rd. De var selvejere og havde for 16-17 år siden købt herligheden. Begge parter indankede sagen for højesteret, der stadfæstede kommissionsdommen. En halv snes år senere udskiftedes jorden. Den lod, Lundenæs fik, var Helsager.

På Østergård i byen var man 1693 blevet bag efter med betalingen af landgilden, hvorfor bønderne 1698 måtte afstå deres selveje til v. Bülow på Lundenæs. 4. juli blev dem en bitter dag, da de på tinget overleverede skødet til ridefogden og tog ham i hånd som fæstere. 1713 har J. Nielsen Østergård. 1720 nævnes M. Nielsen Bundgård af Stovstrup mølle. 1723 har bymændene J. Nielsen, M. Nielsen, Enevold Nielsen, Knud Andersen og Iver Christensen i Vestergård kirkeengene i fæste. 1787 nævnes følgende gårdmænd: J. Nielsen, N. Christensen, Knud Madsen, N. Christensen, C. Villadsen, J. Pedersen, Jep Andersen og Jes Nielsen, der har byhyrden, en 15årig dreng, boende hos sig. 1795 køber N. Christensen og C. Villadsen deres gårde i selveje. 1799 var der landvæsensmøde hos N. Christensen med landinspektøren, bymændene og mange udenbys. Man drøftede vandafledningen af engene, eventuelle tilskud og »tvang og straf« for modvillige. Det drejede sig om Stovstrup å, som »går i den store Skjern å østen Lundenæs' laksegård«, endvidere Stovstrup »Kådamme«, som begynder lidt vest for Stovstrup og går i Skjern å i »Tarm Hauge Munde«. Engene led stor skade over nogle 100 dages slet og nogle 1000 rd. værdi, da høet ofte rådner. Man vedtog da at oprense Stovstrup å. 1834 var gårdmændene Enevold Jensen, Jep Jensen, Jørg. Jensen, Fr. Madsen, J. Andersen, der havde to vævepiger, C. Hansen og Villads Christensen. 1844 har A. Nielsen mat. nr. 2a, L. Nielsen nr. 2b, J. Andersen 2c, C. Bech Hansen 2d-f, J. Andersen 3, Fr. Madsen 4, Jeppe Jensen 5, Jør. Jepsen 6, L. Nielsen 7, C. Nielsen og Villads Christensen 16. Herefter nævnes Sønderhede med A. Pedersen som fæster og Lundenæs som ejer. Det må være Helsager. Ved midten af forrige århundrede lavede man jydepotter i Stovstrup. Lærer J. P. Gejel, der er født her, har fortalt, at de lavede potterne i en »potstow«, der lå mellem forstuen og storstuen, på den åbne skorsten derinde brændte man lyseklyne, der både varmede og lyste. Man sad i en halvbue om arnen og arbejdede.

GRÅHEDE.

1528 nævnes Knud Jensen i Groe som ejer af et byggested i Stovstrup. Med Groe menes antagelig Gråhede. 1578 fik Ribe domkirke kronens rettighed (herligheden) i en gård i Gråhede ved et mageskifte. 1642 prøver Iver Vind, Nørholm, på at få fat i gården, men det lykkes ikke. Det var en stor gård, der ofte var beboet af 3 familier, desuden var der en mindre gård, som var krongods. C. Jensen, der var herredsskriver, havde en gårdspart i mange år. 1625 var gårdmændene Therkild Jensen, O. Jensen, og Tage Pedersen. Ca. 1680 gifter Jeppe Christensen fra Grimlund sig ind på Gråhede ved at ægte Johanne, C. Therkildsens datter, han var lægdsmand. 1670 får medicusembedet 1 byggested med 2 byggesteders brug, dvs. kronens gård, men snart får organisten i Sorø den, han har den 1688, fæsteren er N. Lauridsen. På selvejergården er bønderne Tyge Nielsen, Jeppe Christensen, C. Therkelsen og N. Knudsen, desuden driver de Bindsbøls øde bol under gården. 1703 sælger kronen sin gård til C. U. Schultz, forvalter på Lundenæs.

1715 solgte P. Jacobsens enke Kirsten Christensdatter sin gårdspart ved følgende skøde: »Kendes jeg efterskrevne Kirsten Christensdatter af Gråhede, Oddum sogn, at som jeg min påboende femtepartsgård, hvilken bondeskyld mig og mine børn tilhører, ikke længere selv udi mit enkesæde kan besidde, formedelst en og anden vanskelighed og besværlighed, og ingen af mine børn, uden min datter Anne Pedersdatter, som er forlovet med den erlig og velagte unge karl Jens Jensen af Nollund Closter, vil eller kan tage imod stedet, har jeg med samtlige mine børns vilje og samtykke samt min tiltagne lavværge, agtbare og velforstandig mand J. Pedersen Kolstrup solgt og afhændet (til ham) ... hartk. 1.730; herligheden til Ribe domkirke er 7 mk. danske, 11 skålpund smør og 3 skp. rug årlig«. Hun havde fået betalingen. Børnene arvede hver efter faderen 15 sdl. 3 mk. 9 sk. Dog »har J. J. Closter af en christen kærlighed beløvet at give hver datter 20 sdl.«. Enken skulle have ophold (aftægt). — 1714 skødede S. Christensen sin selvejergård til Oluf Knudsen fra Odderup.

Efter 1754 deltes gården i 3 lige store gårde, hvis bygninger lå lige op ad hinanden. 1787 er gårdmændene J. Nielsen, J. Davidsen, J. Eskesen og Jac. Hansen. 1791 og 95 køber Eske Jacobsen og J. Eskesen herligheden til deres gårde af domkirken. 1834 er gårdmændene Eske Jacobsen, J. C. Jensen, C. Jensen og P. Jensen. 1844 har Jacob Eskesen mat. nr. 1, J. C. Jensen nr. 2, C. Jensen nr. 3, P. Jensen nr. 4 (den gamle krongård), N. Jensen og M. Madsen nr. 5. Herefter deles byen i 7 gårde. — Blandt byens kendte mænd var Christen Jensen på en gammel slægtsgård, han var sognefoged, dannebrogsmænd og vete-

ran fra 1864. P. Kragelund Bundgaard, der døde 1948, drev sin gård stærkt frem og sad i mange bestyrelser. H. J. Høj Lauridsen opdyrkede ca. 60 td. ld. hede til sin gård.

SKODSBØL, HEDEGÅRD.

1534 nævnes Niels Ebbesen i Skorsbøl. Sagnet siger, der engang har boet adelsfolk på gården. Det må være Oluf Staverskov til Donneruplund, der på sine gamle dage kan være flyttet hertil. Han var gift med Anna Pallesdatter Bang og blev begravet i Oddum kirke. I hekseprocessen mod Anne Jensdatter retter Th. Christensen i Skodsbøl også beskyldninger mod hende. 1688 er fæsteren Niels Nielsen, der var født i Bundsgård, ejeren er major Otto Jacob v. Severin, Søndersthoved. 1717 stævner Bigum N. Nielsen, da han havde en dreng i tjeneste, som ikke havde pas fra Viungårds gods. N. Nielsen ejer både Hedegård og gården ved Oddum kirke og køber 1725 reuitionsrettigheden i dem begge. 1787 er Hans Jensen her, han ejer det halve af Oddum kirke. På Hedegård bor J. Jensen. 1834 er Knud Lauridsen gårdmand på Skodsbøl, 1844 får hans gård mat. nr. 1. På Hedegård bor John Jensen, mat. nr. 2.

Skodsbøl blev i forrige århundrede udstykket, så der blev fem gårde og et husmandssted. Da ejeren af den sidst udstykkede gård gjorde sin datters bryllup, sagde en nabo: »Gammel Skjodsbøl hå' nu ejesen gjor' et godt, den hår gien 3 swarm, æ framswarm hår gien en ædling, o æ ædling hår gien en jomfru«.

Hedegård er først fundet nævnt 1638. 1652 sælger Kirsten Munch Hedegård til Jacob Grubbe, fæsteren er Anne Eskildsdatter. 1668 fik Otto Pogwisch til Lerbæk bl. a. Hedegård af kronen, men handelen må være gået tilbage, for samme år skøder kronen gården til oberstløjtnant Liebereich. Efter 1688 er gården ejet af P. Iversen i Sejrup, der afstod den til sin svoger N. Nielsen, der som nævnt havde den 1725.

Skodsbøl station.

RABÆK.

Storgaard Pedersen forklarer gårdsnavnet Rabæk som stammende fra gårdens beliggenhed i det hjørne, hvor Gundesbøl å udløber i S. Omme å, idet oldnordisk *ra* betyder vrå eller krog. Her lå sognets største gård, der 1688 fik over 12 td. hartk.

Den driftige og gavmilde biskop Peder Lykke gav 1418 bl. a. enge til 200 læs hø i Rabek til bispestolen. Oddum kirke havde 1517 jord i »Grønholm på Raffbech marc«. Rigsråd Niels Clementsen, der var en stor forretningsmand og godsejer, ejede Rabæk. Han havde oprettet et vikarieembede i Viborg domkirke og havde det selv til sin død 1518. Til vikariatet havde han bl. a. lagt Rabæk. 1540, da der er strid om vikariatets indtægter, kaldes gården Rawbeck. Gaven var dog ordnet således, at Clementsens arvinger svarede en fast årlig afgift, men ellers lod gården drive. Ved reformationen nedlagdes vikariatet, og Rabæk kom på andre hænder. Ca. 1656 flytter herredsfoged Las Vistisen herover, vist som ejer. 1688 er ejerne H. Terkelsen, Østergård, C. Vistisen i Odense og J. Mouritsen i Tarm. C. Vistisen er Las' søn. Fæsterne er J. Christensen, der er Las' svigersøn, A. Christensen og Laurs Jørgensen. 1731 stævnedes C. Iversen, Rabæk, »gårdmanden« S. Hansen for æreskænden. Men det var sagt »i hastmodighed«, så S. Hansen tilbagekaldte det. 1743 har C. Jensen 1/4 af gården, der vist nu er adskilt i 4 selvstændige gårde. Han havde 133 rd. på rente. 1787 er der 4 gårdmænd: C. Hansen, C. Hansen, P. Mortensen og N. Andersen, 1834 er det A. Nielsen, P. Pedersen, Kjeld Hansen og H. Jessen. 1844 får H. Jessens gård mat. nr. 7, C. Jensens nr. 8, H. N. Sejrup 9a, P. Pedersen 9b og A. Nielsen 10.

På Rabæk hede, der kaldes Østerrig, byggedes det første hus i 1870erne, og inden der var gået 50 år var der 6 værdifulde ejendomme. I 80erne begyndte opdyrkningen af Møgelmoose, og i løbet af få år var der 5-6 gode brug.

SEJRUP.

Selvejergården Sejrup, der vel er fra vikingetiden, er antagelig anlagt af en mand, der hed Sejr (Siger). Gårdens herlighed lå 1573 under Koldinghus, afgiften var 1/2 td. honning, 1 1/2 ørte byg, 1 skovvogn og toftpenge. Bonden hed C. Knudsen. 1641, da N. Christensen har gården, svares afgiften til Lundenæs med 1 svin og 10 hestes gæsteri. 1660 er J. Nielsen selvejeren. 1687 er N. Jensen her, han kaldes 1688 proprietær og har en »gårdmand«, C. Mikkelsen. 1697 må N. Jensen være død, hans datter Karen fæster da en kirkeeng, han havde brugt, hun bliver gift med P. Iversen. 1743 har han godt halvdelen af gården. 1787 er gårdmanden N. Hansen, 1834 P. Pedersen, der har skolelære-

ren H. Skovlund boende hos sig. Der er nu en fæstehusmand og smed, J. C. Pedersen, som har begyndt på Sejrup hede. Gården splittes nu fuldstændig ad, en gammel have bar længe vidne om, hvor den havde stået. 1844 matrikuleres den under *Bindesbøl*, P. Pedersen har 6a (gammelt hartk. 5522 1/4) og 6c (0110 3/4), og J. C. Pedersen 6b (1122), hvad netop giver hartk. 7022, som gården fik 1688.

PRÆSTBRO.

Man ved ikke, hvem den præst er, der har fået navnet på sin stilling knyttet til broen over Gundesbøl å, og hvorfra navnet overførtes på den selvejergård, her rejste sig. Den nævnes 1579, da kongen overdrager herligheden til Ribe kapitel. 1616 er bonden Oluf Madsen i Præstbrou. Han rejser sag mod Bertel Thomsen i Lindvig angående drabet på Olufs broder N. Madsen i Aller, Bølling herred. 1618 er N. Jensen her, hvis kone blev udsat for forsøg på voldtægt. 1688 har organisten i Sorø herligheden, bonden er C. Lauridsen, gårdens gamle hartk. er 2400, bondeskylden kun 1400. 1703 solgte kronen, der stadig havde en højhedsret, herligheden til herredsfogden i Bølling herred, J. Jensen, for godt 74 rd. 1743 hedder bonden C. Christensen, han har 40 rd. på rente. Han køber vist herligheden og sælger 1777 gården med herligheder og rettigheder til N. Knudsen. 1787 og 1834 er ejeren J. Christensen, 1844 P. Christensen, der også ejer *Blinkbjerg*, mat. nr. 11a og b. Han var en dygtig mand, og havde krobevilling, omkring 1840 holdt han 12 røde køer, 4 heste og 150 får, hvoraf de fleste var »tejtfår«, dvs. får, fremmede havde på græs. Han havde tillige en smuk have, og kroen havde mange gæster, da vejen var ret stærkt befærdet. Hans sønner delte gården, men det gik tilbage for ham, der fik kroen. Ved 1900 blev den nedlagt ved sogneafstemning.

ROSENDAL.

Mens vore rigtig gamle stednavne var prosaiske, jordnære, begyndte man i middelalderen at opkalde efter navne fra litteraturen. Sådan er navnet Rosendal lånt fra Tyskland. Den førnævnte biskop Peder Lykke havde forsynet Rosendal med nye bygninger og gav den 1448 til bispestolen sammen med engene i Rabæk. Det var hans arvegods. 1634 skøder Hans Lange, Lunderup, gården til Jac. Krabbe og Hen. Lange, fæsteren var J. Mikkelsen. Derefter lægges gården under Dejbjerglund, 1688 er fæsteren Thue Nielsen og Simen Iversen. Simen er her endnu 1711. 1714 er Mathias Thuesen her og 1731 L. Lauridsen, 1787 M. Pedersen. 1802 har C. Christensen udstykket gården og sælger 15 parceller af den til H. C. Andersen i Odderup. 1834 er her gårdmændene H. Kjeldsen og M. Christensen. 1844 har M. C. Nielsen

mat. nr. 2 og 3, H. Kjeldsen nr. 4, han har også et stykke jord fra Odderup, mat. nr. 5.

VINDING.

De gamle navne på -inge (jysk -ing) hører til de store landsbyer. Til disse hører vort Vinding ikke. Dets -ing er vist en sammentrækning af *ålænding*, åbred. Det gælder små, unge bebyggelser. Den kaldtes *Lille Vinding*, uden man kender nogen *Store Vinding* i nærheden. Bebyggelsen er sikkert meget ung, da den først er fundet nævnt 1662, da er *Lille Vinding* et bol, der hører under *Østergård*. Fæsteren er Iver Hansen, der svarer 1/2 ørte rug og 3 harbopund smør, 1688 J. Poulsen. 1787 er gårdmanden N. Christensen og 1834 C. Thomsen, der 1844 får mat. nr. 1.

ODDERUP, KRAGERIS.

Odderup er et torpnavn fra vikingetiden, og ordets første led er navnet på anlæggeren.

1534 nævnes Per Nielsen i Odderop. 1579 fik Ribe kapitel 1 gård og herligheden til 2 selvejergårde af kronen. 1603 forbrød C. og P. Jensen deres gårde, fordi de ikke havde betalt deres landgilde i rette tid, men kongen skrev til Ulrik Sandberg på Lundenæs, at han atter skulle give dem fæstet mod en rimelig indfæstning, hvis gården ikke allerede var bortfæstet. Men herredsfogden Las Nielsen havde skyndt sig at fæste gårdsparten, så C. Jensen atter henvendte sig til kongen. Det hjalp vist ikke, for i 1608 fik Las Nielsen livsbrev på et øde byggested i Odderup, hvori han i forvejen havde halvdelen i fæste. Det er formodentlig den omstridte gård. 1627 var kronbonden Tøger Jensen forarmet.

I 1626 svor sandemænd Jep Nielsen fra sin fred, fordi han havde dræbt P. Jensen. 1634 nævnes Hans Jensen. 1641 er der to øde kronbol i byen, det ene brugtes af Visti Lassen. 1649 er dette samt et bol med Jesper Simonsen som fæster under Lønborggårds len. 1644 lånte Ebbe Jensen 14 rd. af Visti Lassen. 1688 har C. Pedersen organistens gård, hvis hartk. sættes meget stærkt ned. Desuden er der nu 2 ryttergårde, det er de 2 selvejergårde. Bønderne på den ene er J. Terkelsen, Knud Jensen og Ebbe Jensen, på den anden P. Christensen og J. Pedersen (Kolstrup). J. Kolstrup kaldes »velfornemme« og var fuldmægtig for regimentsskriveren og gift med Kirsten, en datter af C. Christensen i Grimlund. Han solgte 1715 sin påboende 1/3 gård til sønnen J. Jensen, der var gift med Mette Jensdatter. 1703 sælger kronen organistbolet til Chr. Linde til Volstrup. 1743 er selvejerne P. Jensen, David Madsen, C. Axelsen, der har 80 rd. på rente, og Kirsten Ovesdatter. Den ene selvejergård er blevet delt, den anden er blevet fæstegods.

1787 er gårdmændene H. P. Christensen, P. Nielsen, P. Pedersen, N. Pedersen, H. C. Andersen og N. Klemmensen. Desuden nævnes nu Odderup huse, i det ene bor C. Nielsen, der er gørtler, i det andet Jørgen Nielsen, der er skomager. 1834 er gårdmændene N. Jensen, N. C. Jensen, der er lægdsmand, H. P. Thomsen, der er sognefoged, P. Nielsen, Jac. Jensen og P. Hansen, husmanden Eske Klemmensen er fæster. N. Jensens gård får 1844 mat. nr. 1, N. C. Jensens nr. 2, H. P. Thomsens nr. 3, P. Niensens nr. 4, P. Hansens nr. 5, N. Axelsens nr. 6 og N. Jensens nr. 7. 1840 begyndte N. Axelsen med et vandingsanlæg til 23 td. ld. af gårdens mose, han gravede 4000 alen grøfter og opførte dæmninger til at opstemme vandet og søgte Landhusholdningsselskabet om hjælp, det lod arbejdet undersøge, gav vejledning og vist en understøttelse. Naboerne forsøgte ligeledes med vandingsanlæg. 1851 byggede Kr. Madsen sig en ejendom på Krageris hede og 1858 Nis Pedersen. Den næste nybygger var Ole Enevoldsen fra Dyrvig. Ifølge Th. Kr. Hansen var parcellen kommen ud fra »Lille Hans Peders« gård i Odderup, hvor Oles steddatter Maren tjente som husholder i en række år. Hans Peder testamenterede sit tilgodehavende hos Ole til hende. Ole tog sig ikke verden så nær, så Maren blev faktisk ejer af stedet, som Jens Kr. Nielsen bjergede ved at gifte sig med Maren, der pludselig fik hans store interesse. Det var ca. 1877, og Ole måtte flytte ud.

Blandt dem, der senere begyndte på den bare hede, var N. Kjeldsen, der havde en startkapital på 43 kr., men opdyrkede 36 td. ld. og fik en gård ud af det. — Chr. Vestergaard Pedersen blev kendt som vurderingsformand til ejendomsskyld i herredet og kasserer i sparekassen og mergelselskabet.

TØSTRUP.

Tøstrup er en udflyttergård fra vikingetid eller middelalder. 1583 handlede Mads Skade sig til gården af kronen. 1592 er S. Jensen her, han låner Las Nielsen i Bindsbøl 30 dl. 1606 nævnes J. Christensen i Tøstrup. Herefter må Iver Juel til Villestrup have fået gården, hans enke Ingeborg Parsberg mageskiftede den 1632 til kronen, som lagde den under Lundenæs len, men allerede 1634 ønsker Kristoffer Skade gården i mageskifte, men fik den ikke, fæsteren er nu Otte Eskesen, han har to gårdmænd: David Clemmensen og N. Pedersen, landgilden er 2 1/2 td. rug, 1 fjerding smør, 1 fjerding honning, 1 svin, 1 skovvogn og 3 rd. gæsteri. 1662 er her kun David Clemmensen og Th. Lauridsen, den sidste trediepart stod øde og bygningerne nedbrudt. Gården er atter under Østergård, men 1664 skøder kronen den til Henrik Müller, og den er åbenbart kommet under Lønborg, selv om matriken 1688

nævner Jesper Vognsen som proprietær. Fæsterne er David Christensen, J. og S. Christensen. 1787 er gårdmændene Poul Villadsen, Eske Olesen og Jørgen Olesen.

1834 er gårdmændene P. Christensen, J. Poulsen og A. Lauridsen, de to sidstnævnte var tillige teglbrændere. 1844 har P. Christensen mat. nr. 2, H. C. Madsen nr. 3 og A. Lauridsen nr. 4. — 1932 fik Kr. Hansen Landhusholdningsselskabets sølvmedalje for landboflid og var også tilkendt Landboforeningens sølvbæger, men døde inden overrækkelsen. J. Th. Nielsens enke Jenny Kristine Jensen fik ligeledes Landboforeningens udmærkelse.

VITTARP, KRONBORG, KOKLUND, PUGLUND.

Vittarp er en torpby fra vikingetid eller middelalder. Anlæggeren hed måske Vitt. 1579 blev Thyge Kruse forlenet med bl. a. 1 gård i Vittarp. Det har dog kun været herligheden, for gården var en selvejergård. 1610 er det sikkert gårdens bonde, der har været skriver og fuldmægtig for Ulrik Sandberg og ikke har kunnet betale en gæld til ham, så for at få dækning, måtte Sandberg tage gården, men da ifølge håndfæstningen adelen ikke måtte tage frit bondegods uden kongens samtykke, gav kongen ham tilladelsen, dog således at han snarest skulle afhænde den til en ufri mand. Det skete også. 1625 er J. Pedersen her. S. Mortensen i Puglund havde jaget så stærkt med 2 af J. Pedersens nød, at de kort efter døde; J. Pedersen og hans to sønner overfaldt da naboen og slog ham »i livsfare«. 1627 er P. Jensen her. Senest 1641 er gården atter i selveje, bonden er Frans Persen, til gården hørte et bol på Tarm mark. 1660 er bonden Aksel Nielsen, der var herredsfoged og havde landgilden fri. 1683 har Jørgen Jensen herligheden. Under gården ligger Kronborg og Kockelund, og den fik 8 1/2 td. hartk. Kochelund nævnes 1638. 1647 bor der en murer. 1779 hører Kronborg under Skrumsager. 1770 er der to bønder på Vittarp: Jørgen Akselsen og S. Christensen, landgilden er 13 rd., og de yder 2 ugentlige gangdages hoveri på Lundenæs. 1787 er der to gårde med A. og P. Christensen. På Kronborghus bor N. Jensen og på Koklund P. Nielsen, enken Kirsten Christensdatter og Abelone Iversdatter, som får almisse. 1834 er her gårdmændene P. Nielsen, der er skole- og fattigforstander, samt C. Clausen og to husmænd S. Andersen og P. Frandsen, der vist bor i Koklund, i Kronborg bor gårdmanden Visted Hansen. 1844 får Clemen Nielsen mat. nr. 1, P. Nielsen nr. 2, Visted Hansen, Kronborg, nr. 3, P. Frandsen nr. 4, der siges at høre til Vittarp, så navnet Koklund går af brug. — Jacob E. Jacobsen i Vittarp var i mange år sognerådsmedlem og pantefoged.

Man har forklaret navnet *Puglund* som stammende fra tudse (puge),

snarere gælder det en lund med spøgelse eller onde ånder, idet puge også kan have betydning af disse væsener. Man skal ikke »søge råd hos spøgelse eller puger«, hedder det i Hans Tavsens postil. Da der så fremstod en ejendom, fik den navn efter lunden. 1479 tog Erik Christiernsen (Fasti) lavhævd på en gård i Pugelundh. 1625 og 34 er S. Mortensen fæster, 1688 Oluf og J. Christensen. Baron Juel, Rüssensten, er ejeren. 1787 er gårdmanden C. Sørensen, 1844 N. Christensen, mat. nr. 1.

BUNDSGÅRD.

Bundsgård er en gård, der ligger inderst eller i bunden af noget, en lavning eller vig. Det gælder nok også her. Hans Lange, Lunderup, sælger 1634 Bundsgård. Senere kommer den under Lydumgård, hvor den er 1688, fæsteren er da M. Mathiesen, hartk. godt 7 td. 1713 ville N. Madsen der tage 2 stude i hus, da de gik i en fredet eng, men P. Jensen i Gundesbøl, der ejede dyrene, tog dem fra ham med magt. N. Madsen indstævnedede vidner, men de mødte ikke. 1725 er N. Nielsen fæster, han stævner P. Pedersen, Gundesbøl, for gæld. 1743 har selvejerer H. Christensen en formue på 100 rd. 1770 skøder H. Mortensen gården til J. Christensen fra Gyris. 1834 nævnes J. Olsen, der 1844 får mat. nr. 12. Derefter deles gården mellem to, der blev kendt for deres ualmindelig gode naboskab, den, der først blev færdig med rughøsten, holdt høstgildet for begge gårde.

BJØLBØL.

Bjøløbøl hører 1573 under Koldinghus len, åbenbart kun herligheden, da gården senere er i selveje, bonden er Nis Christensen, landgilden 1 fjerding smør, 1 ørte rug, 1/2 ørte byg, 1 skovvogn, toftpenge og 10 hestes gæsteri. 1606 nævnes J. Nielsen, 1648 C. Pedersen og S. Jensen, 1661 får v. Uffeln gården, og den hører under Lundenæs, dog kun selvejet. 1688 er her to bønder C. og N. Jensen, hartkornet er godt 6 td. I 1713 kom selvejet i fare. P. Bjøløbøl var kommet i så store restancer til Jac. Knudsen, at han måtte gå ind på en akkord, betale 20 rd. straks, reparere de forfaldne huse, svare landgilde og hoveri efter jordebogen eller betale 6 rd. for hoveriet, han skulle så få 10 rd. til besætning. Han har vist alligevel mistet selvejet, for 1746 er P. Nielsen fæster, han ejer kun en ager til 6 rd.s værdi. 1787 hedder gårdmanden C. Pedersen, 1834 P. Christensen, der 1844 får mat. nr. 13.

Oddum kirke og præster

Oddum kirkes romanske kor og skib hviler på en sokkel med skråkant og er opført af granitkvadre. Skibets sydside er vist omsat 1652 og korgavlen 1879. De gamle retkantede døre er i brug, og foran den sydlige tilføjedes sent i middelalderen et våbenhus, hvis gavl smykkedes med fire blændinger. Af de oprindelige vinduer har kirken et i koret og to i skibet i brug. Overliggeren er dannet af en enkelt sten og underliggeren ligeledes. I korets lige østgavl spores en underligger under det tilmurede vindue, og en overligger sidder i tårnets vestmur. Korbuen er oprindelig, og dens kragbånd har tovsnoninger. Over skibet sidder det gamle romanske tagværk.

Tårnet er sengotisk og har som almindeligt vindeltrappe på nordsiden i en munkestensmuret tilføjelse til skibet. Dette trapperum var vist oprindelig højere og har en fladbuet dør i spidsbuet spejl. Tårnets underste del mod syd og vest har granitkvadre fra skibets vestgavl, den nederste nordre del har derimod kløvede kampesten og iøvrigt har tårnet munkesten. Det har tidligere været højere; 1754 beretter præsten, at det var højt og anseeligt, tækket med blå og røde tagsten. Kirkeejeren, forvalter Steno Rasch på Lundenæs, havde da ladet det restaurere og indsat sine initialer og årstallet 1754. Men 1808 fik de daværende kirkeejere tilladelse til at nedtage 5 - 6 alen af tårnet, man nedtog 8 alen! Tårnet fik samtidig med dets opførelse krydshvælv med retkantede ribber og mod nord en rundbuet dør, der forlængst er tilmuret. Resten af kirken har fladt bjælkeloft.

Alterbordet er muret og beklædt med stærkt restaureret panel fra omkring 1600, i fyldingerne er der nymalede arkader, fremstillet efter spor af gammelt vandfarvemaleri. Altertavle og prædikestol er udført, mens Lars Nielsen i Bindsbøl var kirkeværge, herom melder

et nu forsvundet epitafium over ham, hans hustru og børn: »Aar 1595 blev Las Nielsen Kiercheværge oc iblandt haver han ladet forbygge oc insætte denne nye Altertavle oc Prædichestoel«. Den store tavle har yngre malerier, sign. MS. 1830, forestillende nadveren, tildels opmalet 1891 af Morten Nielsen, Hemmet, flankeret af Tro og Håb, i topfeltet korsfæstelsen. Det blev atter stafferet 1960. Den katolske altertavle var endnu bevaret ved midten af 18. århundrede. Den var af eg »som et skab med to døre. Indvendig stod et billede af St. Peter og den halte mand, han helbredte«. Heraf sluttede præsten, at Oddum kirke har været viet til St. Peter,') en ret rimelig slutning. Alterkalk og disk er lavet af guldsmed L. A. P. Thun, Varde, 1806. Den forrige kalk bar Selio Müllers våben. De gotiske alterstager har spor efter tre fødder. Den romanske granitfont ligner S. Börks. Dåbsfadet er fra 1830. Fontehimlen fra ca. 1625 har på et af felterne V L S B (Visti LasSen Bingesbøl, der havde livsbrev på fæstet af kirketienden).²⁾ Himlen har nyudskårne englehoveder fra 1939. Den smukke prædikestol har under storfelters arkader dygtigt udskårne relieffer af Evas skabelse, bebudelsen, den hellige nat, korsfæstelsen og opstandelsen, nedenunder findes en ligeledes rigt udført baldakin med forskellige dyr: hare, hund, pelikan og hjort. På søjlerne fremstilles evangelisterne med deres attributter. Den samtidige himmel har englebørn (putti) på hjørnerne med lidelsesredskaberne. Har Lars

Korbuens kragbånd med tovsnoning.

Evas skabelse, felt i den overdådig pragtfuldt udskårne prædikestol.

Bindesbøl ladet stolen lave, må det være sket i hans sidste leveår. Han døde 6. marts 1625 ifølge hans gravsten, som ligger på kirtegården øst for korgavlen. Prædikestolen blev stafferet 1840 og delvis igen 1939. Samme mester har skåret den meget lignende prædikestol i Skjern.

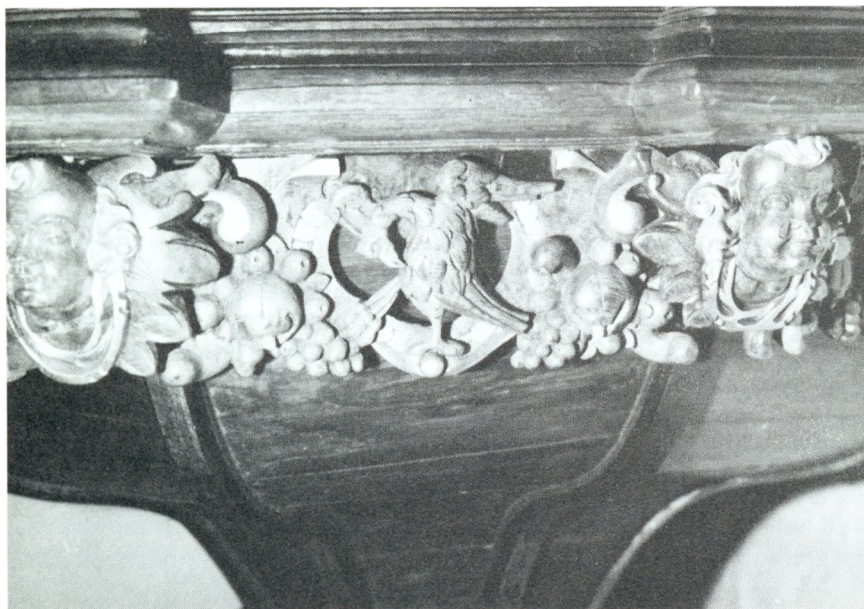
Skriftestolen har indskåret »Nis C. S. domini 1699« og har malede barokblomster. Stolestaderne er af den sydvestjyske type med forkrøblede spir fra 1500tallets slutning og med udskårne fantasiblomster m. v., og et har en udskåret mand med sværd og et andet en kvinde med en kande. Der findes en kirkeblok og en kirkestævnetavle, nyere lysekroner, en præstetavle og orgel fra M. Sørensen, Horsens, og en klokke fra 1300tallet. En gravsten melder: »Niels Christensen Lund af Bindesbøl fød til Verden 1729, død fra Verden 1816.

Jeg har Naaden funden og har overvunden,
Jesus stod mig bi, Døden mig ej skrækker,
Jesus mig opvækker, han har gjort mig fri.
I Huset hos min Frelser kjære Sejerskransen jeg maa bære.
Her er godt at være.
Vær tro indtil Døden, saa skal du arve Livsens Krone«.

Oluf Staverskov til Donneruplund, død 1586, ligger begravet i kirken. Endnu i pastor Blochs tid stod der et par stole øverst i kirken med udskårne våbenskjolde og indskrifter, hvoraf dog kunne huskes navnet Oluf. Gulvet i koret sank flere gange, så der har begravelsen vel været.

På kirkegården står en smuk runesten, men den er ikke fra oldtiden; det er en minde- eller gravsten fra den tidlige kristne tid, yngre end Jellingstenen. Den melder på olddansk, 1050-1150, (læs fra neden tv.): Thorulv satte stenen efter Toke Tokes søn, den ypperste (el. yngste). Gud hjælpe hans (sjæl). — Stenen fandtes i kirkegårdsdiget, stod så en tid i præstegårdshaven, før den blev flyttet til sin nuværende plads. — Der skulle have været endnu en runesten i sognet, som ca. 1830 blev solgt til M. Borres i Felding ved Holstebro.

1517 tog kirken lavhævd på herredstinget over sine jorder. Tinghørerne eller stokkemændene var i den anledning fine folk, nemlig sogne-

Pelikan udskåret i prædikestolens nedre baldakin. Den hakker hul på brystet for at nære sine unger med sit eget blod, billede på moderkærligheden.

Runesten ved Oddum kirke.

præsten Lauers Nielsen, præsten fra Lønborg Chr. Vindh, Palle Bang*), Nis Lagssen i Nørkærgård, Mats Perssen i Tarm, Nis Lagssen i Odderup og Jørgen Jøbsssen i Hodde (formentlig skriveren) og Las Michelsen, herredsfogden. Disse gjorde

»kærlig med Gud alle vitterligt i dette obne brev, at år efter Guds byrd mdxvii den torsdag for midsommer (18. juni) paa fornævnte ting for dom og rette var skicket beskeden mand Christiern Nielsen i Stoxstrup, lovlig bedes og fik et uvildigt tingsvidne af 8 dannemænd«, der havde vidnet, at Christiern Nielsens lovhævdshøring, Thames Anderssen i Tarm og Anders Matssen i Oddum, vidnede på deres tro, sjæl og sanninge, at Christiern Nielsen gjorde lavhævd, og at han var lovlig tilfunden dertil »åf dommeren på tinge med danemænd og danesvende, bønder og selvejere og gode birketjenere lovtid dag og brast ingen værn (mødte ingen modsigelse) og lovlig indvorde dette efterskrevne gods«, nemlig en eng på hvert af følgende steder: vestligst i Stoxstrup Holm, i Smøreng, i Stovstrup Holm vesten Vedkær, 2 dele til kirken og 3 til Christiern Nielsens gård, i Stovstrup Holm, sst. 4 skar, en eng, der løber på Holmvad, i Stoxstrup Holm, sst., hvert andet år til kirken og hvert andet år til præstegården, på Sinderscoff Øffroe (Sønderskov Ovre, Borris), vesten i Lindvig, giver 6 engelst til skyld, østen i Lindvig (senere afstenet, 5 læs hø), vestligst i Lunderup, sst., »iæffwen Sinderscoff callegord« (kålgård, have), i Browig, løber på Hiwelpøtt, sydøst Hørnen i Browig, vesterst i Østerkier, i Grønholm på Raffbech, den anden side ved A, kaldes

*) Han var i Ribebispens tjeneste, på denne tid hans lensmand på Donneruplund og senere på Hennegård, og har måske også haft et vist indseende med Lønbord Bisgård.

Hebbelwig, hvert andet år til Borris kirke og hvert andet til Oddum, på Gundesbill mark, hvert andet år til kirken og hvert andet år til præstegården, i Stoxstrup mark i Roo, i Tarm haffue (have, indhegning), i Sloogord på Tarm mark, i Tarm mark i Røde, ved Kirckibeck i Oddwm sogn, på Deibell toffte, østen Egwat kirke, på Østerkier Tarm mark. Desuden markjord: 4 agre på Østerwong, 4 vesten Oddum kirchegord, 2 på Ørmedt og i vester march, 3 i Neille toft, 2 på Berighwong, 1 i Degntoft.⁴⁾

I Hardsyssels Årbog 1910 er der gengivet en lavhævd, som opgives at være fra 1557. Dette må dog bero på en skrive- eller læsefejl, da lavhævden er identisk med foranstående fra 1517. Næsten 100 år senere har »kirkestolen« en fortegnelse. Der er sket visse forandringer, men med tålmodighed kan man så nogenlunde få de to lister til at stemme overens. I Flødgaard eller Flodgaard har kirken nu en eng i græsskifte med Egvad Kireke. Tienden er sat til 24 ørte (1517: 12 ørte rug, 12 ørte byg). Agerjorden siges nu at ligge på Bindsbøl mark og skylde 1/2 td. rug, og at Peder Jensen og Anders Degn er fæstere. Den ene ager lå jo også i Degntoft 1517, så kirken har nok ejet degnebolet.

Kongen solgte 1719 kirken til Selio Müller for 1082 rd. Sognemændene var fæstere af kirketienden. 1724 tinglæses en række fæstebreve, de fleste udstedt af dekanen, baron Krag's provstiskriver Niels Jacobsen, som da boede på Øllufgård i Skast herred. Det drejede sig om følgende: en eng, der havde været fæstet til Thomas Degns enke Anne Christensdatter for 18 sk. årligt, men som hun 1697 havde opladt til Karen Nielsdatter, 1716 fik samme Karen, der var blevet gift med P. Iversen i Sejrup, fæste på nok en eng, som hendes far havde haft, nogle kirkeagre og enge i Bindsbøl fæstedes til L. Christensen efter faderen C. Christensen, der var død, mod en landgilde på 1/2 td. rug og 2 mark 4 sk. at betale rettidigt til kirkeværgen, samtidig fik P. Pedersen den yngre i Oddum brev på kirkeager og eng, som hans morfar oplod, 1683 fik Anne Kirstine, Anders Christensens datter ved Oddum kirke, fæste på en eng efter faderen, 1716 fik M. Nielsen Bundgård i Stovstrup fæste på en eng, 1690 fik Knud Andersen i Stovstrup fæste på en eng, N. Pedersen fradøde, 1670 fæstede C. Iversen i Vestergård i Stovstrup 1/2 kirkeeng, som brugtes til gården, og som C. Nissen var fradød, og 1716 fik Enevold Nielsen i Stovstrup fæste på en eng, N. Jessen fradøde.⁵⁾

1734 solgtes kirken til forvalter Steno Rasch, Lundenæs. Hans dødsbo solgte kirken ved auktion 1758 for 1710 rd. til Johan Frich, Lundenæs, hvis enke Marie Elisabeth Koch 1763 solgte den til 4 bønder i Oddum for 2300 rd. De udstedte 1767 en obligation på 1400 rd. til Frichs fire børn mod 1. prioritet i kirken. Bønderne var P. Jensen Thoerlund, J. Jensen, Skodsbøl, J. Jensen Nederby og N. Jensen, Bindsbøl. Men 1787 var der kun to ejere: H. Jensen i Skodsbøl og J.

Nielsen i Nederby, der hver havde en halvdel. 1808 er sidstnævnte afløst af N. Jensen. En snes år senere overtog beboerne kirken i forhold til deres ejendommers størrelse.⁶⁾

Oddum er et af de sogne, der også efter reformationen fortsatte med at have sin egen præst uden at blive sammenlagt med et andet sogn. Fra middelalderen kender man navne på to. Den 23. juni 1330 var hr. Jakob, præst ved Oddum kirke, tilstede i Puggård i Ribe og var vidne til, at biskoppen overdrog sin tjener at bringe vigtige akter i en appelsag til kurien.¹⁾ 1517 er Lauers Nielsen, prest til Oddum, med til at udstede et tingsvidne om kirkens jorder.

Hr. Iver Eskesen skulle være den første evangeliske præst. Hr. Eske nævnes ca. 1584 og er vel forriges søn. Christen Pedersen blev omkring 1582 gift med Karen Lauridsdatter, de fik 7 sønner og 5 døtre. Han troede, han var blevet forgjort af Johanne Hvidsdatter og døde 1619.²⁾ Der blev nu besvær med at få en ny præst. Som ret almindeligt dengang stillede sognemændene som en næsten afgørende betingelse, at ansøgeren ville gifte sig med enken (eller datteren), der således blev forsørget. Man kunne se mere på det, end om manden var en dygtig præst. De gode Oddumfolk så netop meget derpå. De ville have en, »som behager den forrige præsts hustru vel«. Hun må have været kræsen eller ansøgerne ikke meget inddadende, for 5 - 6 ansøgere havde allerede ladet sig høre, uden Oddumfolkene ville kalde nogen af dem. Endelig kom der en, som »behagede«, og som også var villig til at ægte enken, men som lensmand og biskop ikke ville give kollats, da det hed sig hans levned ikke var det bedste. Da embedet nu havde stået uden præst i 20 uger, skrev lensmanden Ulrik Sandberg til kongen, der befalede, at han og biskoppen skulle sende en af de værdigste af ansøgerne eller »en anden smuk, lærd og dygtig person« til kongen, så kongen selv kunne høre ham prædike. Kongen bestemte da, at det skulle være Mikkel Sørensen, om biskoppen ellers fandt ham duelig. Hr. Mikkel fik da kollats 25. juli. Historikeren Kinch mener, at han alligevel tog enken, da han 1643 havde en gift steddatter. Han vikarierede i Bork 1647 og levede endnu 1651 i Oddum.³⁾ Hans eftermand Christen Clausen skulle dog være blevet ordineret hertil 16. dabr. 1645, så han har vel været hans kapellan. Hr. Christen var student fra Ribe 36 og var gift med Marie Andersdatter i 25 år, hun blev mor til en søn og to døtre. Efter hendes død ægtede han Margrete Pedersdatter. 1649 er indtægterne følgende: tiender 30 td. rug, offer 6 dl., kværtienden 7 lam, 1 kalv, 1 eller 2 grise og 12 sk. for fæl; til præstegården kunne avles 24 læs hø og sås 2 ørte byg og 5 ørte rug. Ager og eng lå langt borte og adspredt i fremmede marker. »Til denne

liden kalds ringe indkomst forhåber jeg med tiden en underdanigst og nådigst forbedring af høje øvrighed«. Men håbet blev næppe opfyldt. 1660 havde han et gadehus, hvoraf der svarede 12 sk. til kronen.⁴⁾ 1675 blev *Morten Lime* antaget som medhjælper og efterfølger, men kort før hr. Christen døde i 1676, blev Lime præst i Brørup.

Laurids Nielsen Borch, kaldet 11. august 1676, er antagelig en søn af hr. Niels Iversen i Bork.

Laurids Brorson, ordineret hertil 28. juli 1689, oplyser, at »gravamina (byrder) er mange efter mine fattige vilkår; thi enken nyder den trediedel af mit offer ... og af al min indkomst foruden anden besværing, som jeg af hende haver, både med husværelse, får og køer, som jeg må føde. Tiendeyderne formindskes og forarmes dagligen, som en (ejendom) efter anden bliver øde. Mangel på hø og foder findes ofte, formedelst floden går op og bortskyller det, når høet er slaget«. — *Jeppe Hansen Tarm* er søn af en borgmester, studehandler og senere ejer af Holmgård. Han blev hører i Kolding 1691, kaldet hertil 4. marts 1693 og holdt bryllup med *Kirsten Pedersdatter*, en præstedatter fra Ølgod. Chr. Clausens enke levede endnu 1714 og nød stadig pension. Tarm måtte føre proces om en eng, han mente var præstegårdens enemærke, mens Stovstrupmænd påstod, den var fællesjord. 1715 blev han provst. Hans hustru døde 1729 og han selv 1732 efter 13 års sygeleje. De blev begravet uden ligprædiken, noget nyt dengang blandt egnens gejstlighed.

Allerede 1724 havde *Bertel Andreas Christensen Agerholm* fået succession på kaldet. Han var gift med formandens datter *Birgitte* og var søn af en kapellan og rektor i Ringkøbing og døbt 6. april 1687 og blev hører og kapellan i byen, til han kom her. 1746 oprettede ægteparret testamente: Pastor Agerholm og hustru *Birgitte Jepsdatter Tarm* har af ægteskabelig kærlighed oprettet testamente med hinanden, »da det ej er forhåbentlig, vi med nogen livsarvinger vorder velsignet af den allerhøjeste, så haver vi indgået, hvis det behager Gud en af os ved døden at bortkalde, da skal den genlevende beholde vores fællesbo«. 1743 var hans indkomst 128 rd. og hans formue 44 rd., han havde 2 karle og 2 piger.⁵⁾ Agerholm var bekendt for at kunne se forvarslere, se *Hardsyssels Årbog I* 10-21. Han døde 2. pinsedag 1754.

Peder Hermansen Høyer blev kaldet hertil 4. okt. 1754, så der har måske været få ansøgere. Han var bagersøn fra Ribe, født 1715. Hans farfar var reformert og borgmester i Cassel, men under 30 årskrigen flygtet til Danmark. Høyer blev student 38, kandidat 46, som student var han huslærer et par år hos sin morbror og derefter lærer for slotsforvalter Spærks børn på Frederiksborg, gjorde så en toårig

udenlandsrejse i Tyskland på egen bekostning og besøgte flere universiteter, hvorefter han 44 blev lærer på Hindsgavl og 47 på Julskov, 1750 var han rejsehovmester for grevinde Schack. Han var altså noget af en verdensmand, da han 1754 kom her til dette lille kald. 16. okt., 12 dage efter kaldelsen, holdt han bryllup med *Ingeborg Jacobsdatter Weiner* fra Nyborg, der døde 1770 og efterlod en søn og en datter. Han giftede sig året efter med pigen *Else Christensdatter West* fra Odderup, der døde 1. maj 91 og efterlod sig 3 sønner. Boet vurderes til 600 rd. og gælden var 230 rd. De to yngste sønner var i Christiansfeld. Høyer sluttede sig nemlig til Brødremenighedens forforkyndelse »ikke uden velsignelse«. ⁶⁾ Kort efter giftede Høyer sig 3. gang med *Anna Bang*, en præstedatter fra Dejbjerg, født 1760. Hun var enke efter farver Holm i S. Omme. »Sognepræsten er en god og ustraffelig mand«, skrev biskoppen efter en visitats. 1770 spurgte Høyer biskoppen om, »hvordan der ved baron Dorgelos overgang til vor religion skulle forholdes«. Biskoppen svarede, at det var lige meget, om »han stående eller siddende på kirkegulvet eller knælende foran alteret aflægger bekendelse. Imedens løftet tages, giver den bekendende hånd. Håndspålæggelse er akten uvedkommende og altså her ikke kan have sted. Et par tyske vers at synge ville uden at opbygge komme en dansk menighed underlig for, er altså fornøden, at der synges på dansk af Kingos salmebog. Forvissede i det øvrige, at alle ting forrettes både anstændig for Guds menighed og på det opbyggeligste for forsamlingen, Gud til ære og hans kirke til ziir«. — Høyer døde 16/9 1799 og *Anna Bang* 96. Hans datter *Bartoline* blev gift med *Mads Kraasbjerg* og moder til den velbegavede, gudhengivne særling *Peder Martin* i Ølgod sogn.

Niels Severin Ramsing fra Dejbjerglund, der hentæredes af tuberkulose, håbede til det sidste at blive præst; han blev kaldet hertil, men døde nytårsaften før tiltrædelsen, hvorefter *Hans Steenberg Schouboe* blev kaldet 3. jan., men også han døde før indsættelsen. *Niels Nicolai Stockholm* blev da 15. aug. præst her, mod at hans farbror kammerråd *Stockholm*, Hennegård, afgav sin kaldsret til *Oksby*, således kunne der altså også handles. *Stockholm* var søn af købmand og organist i Horsens og født der 1. marts 1774, student 90, kandidat 94 og blev 96 huslærer hos provsten i Herlev. 1801 ægtede han *Inger Margrethe Baggesen* fra Bogense, de fik 3 døtre og 3 sønner, af hvilke en blev ejer af Hesselmed. *Stockholm* var stærkt interesseret i forbedringer af landbruget og bøndernes kår. ⁷⁾ 1821 blev han præst i Lunde og 27 i Ål, hvor han døde 6. maj 1849. — *Hans Christian Storm* er præstesøn fra Egtved, født 1777, student fra Kolding 97, kandidat 1802 og gift med *Caroline Kastrup*, de fik en datter. 1832 forflyttedes

Maria Margrethe og pastor P. O. Bloch.

han til sin hjemegn og blev præst i Starup-V. Nebel, men døde allerede året efter.

Hans Jakob Kornerup blev født i Præstø 1802 som søn af købmand, student fra Roskilde 21, kandidat 26, præst her 3. august 32 og gift 23. april 33 med *Henriette Hansine Bering*, forpagterdatter fra Horbelev, havde 5 sønner og 3 døtre, blev 12. juni 43 forflyttet til Dybe-Ramme og 59 til Jyderup og døde 1861. Han mindedes længe som en rar mand, og Birkedal kalder ham »en god ven og ligesindet embedsbroder«. — *Niels Peder Møller*, født i Helsingør 1810, søn af prokurator, student 28, kandidat 33, i 5 år kapellan i Ugilt, kaldet hertil 18. aug. 43, var gift med *Anna Johanne Rosine Storch* og havde 3 sønner og 3 døtre. Han var til tider sindsforvirret, men kunne nok prædike; en søndag morgen satte han et græstørvsdige fra hver side af indgangsdøren ud i gården, men kom dog i kirke. Forpagteren kom undertiden beruset hjem og var da grov og urimelig mod kone og folk, men hentede man præsten, var hans grovhed snart forbi. Efter at Møller var forflyttet til Elling, tog sindslidelsen til, og 1859 fandtes han druknet i Frederikshavns havn.

Peter Otto Bloch var præstesøn, født i Kvong 25. marts 1810 og brodersøn af pastor Bloch i Lønborg. Faderen blev senere præst i N. Nebel og dimitterede selv Peter Otto til universitetet 1830, han blev kandidat 37, huslærer flere steder og i 3 år lærer ved Horsens latinskole. 4. nov. 51 kaldet hertil og 6. nov. 61 til Al, blev 29. april 52 gift med *Maria Margrethe Børling*, en lærerdatter fra V. Egede. De havde en datter. Bloch var venlig og afholdt, drev selv præstegården med stor dygtighed og var en tid formand for landboforeningen. Som

faderen var han haveinteresseret og udvidede og forskønnede haven og ombyggede stuehuset. Han havde evner som maler og var en dygtig silhuetklipper. 6. nov. 1861 forflyttedes han til Al.

Jens Carl Frederik Adolf Hjorth, født i København 13. maj 15, søn af justitsråd, student 35, kandidat 43, lærer i Helsingør, præst her 18. jan. 62. 1/2 år senere blev han gift med den 20årige præstedatter *Jakobe Petra Münter* fra Karrebæk, sønneatter af den lærde kirkehistoriker og arkæolog, biskop Münter. Hun blev en stor støtte for sin upraktiske og på landboforhold ukyndige mand, der dog blev afholdt i sognet. Under en visitats skulle biskoppen have sagt, at Hjorth havde gjort god fremgang siden sidst, hvortil fruhen sagde: »Men kan biskoppen så ikke nok hjælpe os til, at vi kan få et bedre embede«. Hjorth blev da ikke længe efter kaldet til Roslev, der virkede han til 1884, da han søgte afsked.

Christian Ferdinand Storch 74-78. Se Lønborg præster.

Laurids Ludvig Gundelach Nygaard var søn af kateket og født i Skive 1849, student 67, kandidat 72, i 2 år lærer ved Grundtvigs højskole, derefter medhjælper hos valgmenighedspræsten i Ryslinge, 78 præst her og 74 gift med Vilh. Birkedals datter *Augusta Charlotte Johanne*, født i Ringkøbing 39. Som sognets første grundtvigske præst stod mange til at begynde med noget uforstående over for ham, men snart sluttede en større kreds sig til hans forkyndelse. Han var skarpsindig og en såre flittig kirkelig skribent, nævnes må hans levnedstegning af Birkedal, hans 6 binds udgave af biskop P. C. Kierkegaards skrifter og afhandlinger i kirkelige tidsskrifter. Han døde i Sorø 1916, hans enke året efter.

Elimar Peder Kristian Vendt er søn af skolebestyrer og født i København 22. sept. 1856, student 75, kandidat 82, kapellan i V. Skerninge 83 og kaldet hertil 85, 88 til S. Vissing og 98 til Ulsø i Fakse herred. Han tog afsked 26 og døde 26. nov. 36. Blev 88 gift med Ingeborg Münster, født 12. okt. 62, datter af forpagter.

Carl Christian Schiørring blev født 14. maj 60, cand. 84, kapellan i Ølgod 85 og efter opfordring præst her 88, i Harte 97 og i Tranebjerg 1906 til 25. Hans hustru døde af tuberkulose efter længere tids sygdom fra 4 børn. Schiørring holdt mange foredrag, var formand for plejehjemsforeningen, »han forstod at bryde isen, vække kærligheden til hjemløse børn og vinde sognerådenes tillid«.

Hans Joakim Evald Knudsen Lorentzen var præstesøn, født 6. juni 69 i Gislev, student fra Birkerød 87, cand. 94, højskolelærer i Ryslinge, hjælpepræst i Harte 96, præst her 97 og valgmenighedspræst i S. Næså 05-37, død 11. jan. 53. Blev 97 gift med Karen Windfeld Hansen, født 5. april 75 i Svaneke, død 46.

Jacob Vilhelm Witt-Hansen, født 8. dcbr. 72, søn af gårdejer, landvænskommissær Jens Kr. Hansen og Emma V. Witt, student Horsens, cand. 98, lærer ved Herning realskole 99, hjælpepræst i Rind 01, i Dre-slette 04, lærer ved Levring højskole 05, præst her 06, i Malt-Folding 24, tog afsked 42, død 4/2 52. Holdt mange foredrag, blev 18. juli 06 gift med Ane Marie Holme, datter af proprietær, født 7. feb. 79 i Fjenneslev.

I disse åringer var her en præstegårdsforpagter, der betød meget for præsterne såvelsom for mange andre, nemlig Søren Karl Hansen, der havde været biskolelærer i Vittarp, han skrev flere artikler i Hard-syssels årbog. Han købte 40 td. ld. af præstegården og fik sit eget landbrug.

Laurits Lauritsen 1915-22 var husmandssøn, født i Vester 10. marts 62, var landmand til han i moden alder begyndte at læse, student privat 05, cand. 12, s. å. hjælpepræst ved Anna kirke, København. 24 forflyttet herfra til Overlade, var ugift, død 29. Han havde adskillige kanter og mange særheder og fik også vanskeligheder.

1922-27 stod embedet ledigt.

Hans Mathias Ditlefsen 27-35, gårdmandssøn fra Simmersted, født 20/3 87, dim. Døcker 23, kandidat 27, gift 21/12 19 med Margrethe Østergaard, f. 3/4 95 i Oksenvad, datter af gårdmand. Præst her 27, i Byllerup 35, tog afsked 56.

Sigurd Anders Michael Andersen, lærersøn fra Lemming, f. 5/9 96, dim. privat 24, cand. 35, gift 14/3 45 med Agnes Dorthea Højer-Peder-sen, f. 19/4 06 i Skads som gårdmandsdatter. Andersen var højskole-lærer i Antvorskov 25-27, i Djursland 27-28, sognepræst her 35-64. Var formand for Studenterkredsen 29-30.

Knud Olav Kinch, født 31. juli 08 i Torslev, provstesøn, student Døcker 30, cand. 35, præst og lærer på Bågå 37, gift 45 med Gudrun Vejebæk, gårdmandsdatter fra Husby, præst her 65.

Hoven sogn

»Houne sogn ligger udi en bar slet hede egen oc er den østerste udi Nørherret oc er annex til Omme«, således skriver præsten 1638 om sognet, og videre fortæller han om de trende åer, som gennemstrømmer det, og langs hvilke bebyggelserne lå. Vandet og de omgivende enge gav dengang livsbetingelser på hedesletten. Til de andetsteds nævnte højdepunkter kan føjes Blåbjerg, Vistelhøj, Lovlund banke og Sortebjærg, og af gravhøje er der både Enhøj, Tohøj og Firehøj samt Degnehøj og Kighøj.

Skønt der er anlagt plantninger i alle herredets sogne har plantningsagen i ingen af dem udfoldet sig som i Hoven. Næsten 1/5 af sognets areal var 1906 forvandlet til plantage, og desuden var en mængde læ- og hegnsplantninger vokset frem. Der må især nævnes to foregangsmand, højskoleforstander K. Kristensen og kancelliråd Mouritz Jensen. Før Kristensen kom til sognet 1865 var her så godt som ingen plantninger. S. å. plantede han 70 træer i sin have og 1866 700 træer på en alholdig skrænt, hvortil han selv kulegravede jorden. Et par forbigående sagde da til hinanden: »Den degn er vist ikke rigtig klog, hvis han tror, der kan gro træer«. — »Det bliver han nok!« — Det blev han også, for plantningen lykkedes. Følgende år traf Kristensen Dalgas i Hoven mølle. De enedes da om at anlægge 7 td. ld. plantage vest for møllen. Det var også Kristensen, der gjorde Dalgas opmærksom på de to gårde, som blev til Påbøl plantage. 1873 blev han formand for og Mouritz Jensen bestyrelsesmedlem for et interessentskab til anlæg af en vandingskanal, 1877 stiftedes Hårkjær plantage på 400 td. ld., hvor Kristensen i mange år var formand. Hårkjær strækker sig langs Sønderkær bæk. Hår kan betyde skov, men her menes nok det samme som med hårbundsenge, hårde, tørre enge.

Langs kæret anlagdes plantagen og 1908 og 1899 kom Øster og Sønder Hårkjær plantager til. Her lod tandlæge Thorlacius-Ussing, Vejle, 1921 rejse en genforeningssten ved Skovlyst:

»Kæmpesten blev enhedsmærke! —
Hedens skjald, du lille lærke,
syng om danske, der kom hjem. —
Udelukte, — glem ej dem«.

I forening med svogeren Jens Paabøl, der også var ivrig plantningsmand, plantede Kristensen Tirsbjerg plantage, 40 td. ld. med egekrat og festplads. Desuden blev sognet rig på større og mindre plantager, tilhørende sognets gårde. Plantagerne førte med sig, at der rejstes plantørboliger. I. C.s barndomshjem blev således bolig for en plantør.

HOVEN BY

Der er det mærkelige ved Hoven, at man ikke ved noget om, at der i gammel tid har været en by ved kirken, sådan som det ellers er almindeligt. 1579 lå her dog et bol, og det var i kronens eje. Formodentlig har møllen også eksisteret dengang. Egvad og Al i Vester herred er navne på sogne, der heller ikke har landsbyer knyttet til sig. I Norge har mange stednavne endelsen -vin, dvs. græsgang. Man har ment, at vort Hoven er det samme som gårdnavnet Hofvin. Men det kan ikke være rigtigt, da Hoven i middelalderen skrives Hafnæ, og n-et snarest er rest af en gammel afledningsendelse og ikke af -vin.

Hoven omkring 1900.

Nærliggende er det at tyde navnet som gudehov, idet helligstedet, så kunne have fortsat som en kristnet helligdom ved kristendommens komme. Nu ved man imidlertid slet ikke, om man her til lands har brugt ordet hov i forbindelse med gudsdyrkelsen i asatiden. At man har gjort det i Norge og Island er ikke noget bevis. Vor kyndigste stednavneforsker Kr. Hald har ikke fundet eksempler på, at ordet i betydningen af gudehov er benyttet i vore stednavne. Han er tilbøjelig til at mene, at det gælder en oprindeligere betydning, nemlig »forhøjning«. Her skulle det altså gælde forhøjningen ved enden af møllesøen. Her har da stået en gård, hvis bonde havde så megen indflydelse, at han var med til at få kirken rejst som sin nabo. Tilmed ligger stedet nogenlunde centralt, og sognet bestod dengang kun af enstedgårde og ganske små landsbyer. Senere kaldes gården undertiden et bol.

1537 får Riberhus for skovvogne og toftepenge af Hoven sogn:

Jes Ibsen 1 mk. 4 sk. 2 penninge

Per Ibsen 5 sk.

Nis Persen 1 mk. 10 penninge

Chr. Andersen 10 penninge

Poul Pedersen 10 penninge

Chr. Andersen 10 penninge

Nis Smed 10 penninge

Jens Nielsen 6 penninge

Det er kronbønder eller selvejere, som ikke havde deltaget i Klementsfejden.

1641 har kronen endnu gården ved kirken sammen med 2 andre bol i sognet. Det kaldes Kirkebolet, senere Kirkegård, ikke fordi kirken ejede det, men fordi det ligger ved kirken, fæsteren hed C. Christensen, han svarede i landgilde 1 ørte rug, 1 pund smør og 1 får. 1660 er han forarmet og »hans cretur hannem næsten frarøvet«. 1688 er kirkebolet ryttergods, bonden er atter en C. Christensen. Der er 22,6 td. ld. ager. 1724 sælger kronen gården til Lydumgård. Der må da være betydeligt ålefiskeri, for den skatter af 1 skp. hartk. »for ålfang«. 1787 bor Jakob Pedersen på Kirkegård, 1844 J. Mouritsen, mat. nr. 1. Nr. 4 er et fattighus, der stod lige ved kirken. 1845 kom skolen, men først omkring midten af 80erne begyndte byggeriet, hvorefter Hoven voksede op til en bymæssig bebyggelse med handel og håndværk, centralskole, præstebolig, mejeri, hotel, alderdomshjem m. v. 1931 døde her forhenværende gårdejer Th. Barslund, 83 år gammel. Han havde været sognefoged i over 50 år og var dekoreret med dannebrogskorset og fortjenstmedaljen i sølv.

Hoven.

Hoven vandmølle

Hvor gammel møllen er, kan ikke oplyses. Den ejedes i sin tid af Ellen Marsvin, Kristian IVs svigermøder, der var en af landets største jorddrotter. 1630 afhændede hun en del jysk gods og heriblandt Hoffuen mølle til sin søster Helvig, enke efter Gude Galde til Nørlund. 1610 er mølleren Peder Madsen. 1664 er fæsteren Dorete Madsdatter, der siges at være selvejer, hun svarede en herlighedsafgift på 30 tdr. mel til Nørlund. 1683 var der 21 td. ld. agerjord til møllen. 1688 ligger den stadig under Nørlund, mølleren er P. Madsen, vel Dorettes mand. Hun blev senere gift med J. Christensen, der døde i misvækståret 1709. Datteren Karen blev 1. gang gift med Anders Nielsen og 2. gang med Niels Sørensen. Sønnen Søren Nielsen fik møllen 1728 og tilkøbte sig herligheden 1759, så han blev fri for at betale de mange tdr. mel. Efter hans død 1765 kunne enken Anna Olufsdatter ikke enes med stedsønnen Mads, om hvem der skulle have møllen. Han havde passet den, havde løn tilgode for 8 år og var gift. Han rejste da til Sønderby i Borris, blev gårdmand og blev næsten 100 år. Anna Olufsdatter solgte 1766 møllen og flyttede til kirkens bol i Sønder Grene sammen med datteren Sidsel. Som pastor Karstoft gør opmærksom på det, synes der at ske det sjældne, at mor og datter samme dag blev gift med far og søn: Bertel Mortensen, Sønderby og Mads Bertelsen.

Møllens nye ejer var Henning Ulrik Nees, der havde været købmand i Odense. Han solgte 1772 til Christian Woetmann, der 24/7 1773 solgte til Kaj Poulsen, der døde allerede kort efter (skifte 22/12

1773), hvorefter Woetmann atter må have overtaget møllen. 1775 købtes den af Knud Terkelsen, gift med Sophie Amalie Christensdatter. Fra de to nedstammer en stor efterslægt, som mange af egnens kendte mænd og kvinder tilhører, ja, flere af disse er blevet landskendt.

Knud Terkelsens søn Jens Knudsen overtog møllen 1779. Han var gift og havde børn, før han kom til Hoven. Børnene var Knud Jensen, f. 1769, møller i Donslund, Ane Kirstine, gift med gårdmand Hans Kristoffer Pedersen, Påbøl, Søren Anker Jensen, gift med enke Mette Nielsen, Skærbæk mølle, Ølgod, Sofie Amalie, gift med gårdmand Th. Hansen, Urup, Anders Jensen, gift med Ane Kirstine Eskesdatter fra Påbøl, og Birgitte Maria, gift med Erik Terkelsen, S. Karstoft.

Jens Knudsen døde 1796, hvorefter enken besad møllen nogle år, mens den ældste søn Knud passede bedriften og tillige var møllebygger. Imidlertid overtog den anden søn Anders Jensen møllen ved sit giftermål 1804 og havde den til 1833. Hald kalder ham »en sjælden duelig og virksom bonde, som med grundmur har opført nye bygninger, opdyrket en moselod på 5 tdr. ld. og udvidet besætningen til det 3dobbelte mod før. Mergel til rå jorders opdyrkning køber han 1/2 til 1/4 mil borte«. Hans børn blev alle bosiddende i sognet: Karen Christine blev gårdmandskone i Barslund, Jens Andersen blev gift med sin kusine Karen fra Urup og overtog Hoven Mølle, Eske blev gårdmand i Dyrvig, Christen blev gårdmand i Påbøl, Knud, gift med Ane Johanne Mikkelsdatter, blev gårdmand i Ørbæk og Johanne Kirstine gårdmandskone i Ørbæk.

17. aug. 1856 brændte møllen ved lynnedslag, selve møllehuset og noget af stuehuset blev reddet, 2 heste dræbtes af lynet. Møller Jens Andersen døde 1866. Blandt hans børn kan nævnes Anders, gift med Ane Marie Madsen, i Barslund, Sofie, gift med Jens Madsen Eg i Påbøl, Thomas Christian, gift med Mariane Jeppesen, Karen, gift med lærer højskoleforstander K. Kristensen, Hoven, og Ane Cathrine, gift med Jens Møller Christensen, Påbøl.

Th. Chr. Jensen fik møllen ved faderens død 1866 og havde den til ca. 1896. Som vært for møllegæsterne og liggende ved den alfare vej havde møllen fra gammel tid krohold. Senere kom købmandshandel til, men i 1870erne fik Kirkegård overdraget købmandshandelen og en nybygget ejendom øst for Hoven overtog kroeriet. Th. Chr. Jensen afstod møllen til Sofies og Jens Madsen Egs søn Jens Møller Eg. 1908 indrettedes her et elektricitetsværk. — Mølleriet er nu nedlagt, og der er indrettet dambrug.

Kærhus ligger ved Simmelbæk. 1787 er P. Nielsen bolsmand her.

Desuden er der et hus, hvor en gammel mand Knud Terkelsen boede. Der er nu dambrug.

Annekspræstegården

Da Hoven blev anneks til Sønder Omme, blev sognets gamle præstegård annekspræstegård. Den havde jord, der lå i ren til Påbøl bol, og var kun en mindre gård, der 1688 fik 2 1/4 td. hartk. og havde 26 tdr. ld. ager. 1627 er anneksbonden H. Nielsen og 1715 Jens Nielsen. Der betales 2 rd. 4 mark i landgilde til præsten i S. Omme, og anneksbonden havde pligt til at tage imod præsten og være ham behjælpelig med hans heste og vogn, når han kom til anneksset. 1834 er N. Pedersen her, 1844 C. Christensen, mat. nr. 1. 1854 købes gården i selveje.

PÅBØL.

Efterleddet -bøl brugtes oprindeligt om en gård så stor, at den kunne give en fri bondefamilie underhold. En enkeltmand har da flyttet Påbøl ud fra en landsby. Det første led i stednavnet er et tilnavn Pa, »Påfugl«, ganske givet på grundlæggeren. Det har måske været et adelsnavn ligesom Kalv, Okse og Basse. Man har tidligt kendt Påfugle i Norden. Påfugleknogler er fundet i det norske Osebergskib, og man brugte fjerene som hjelmprydelser. Forøvrigt træffes navnet også i Pårup. Vort Påbøl må stamme fra middelalderen. Langt senere opretter en Påbølmand en udflytter ejendom, der kaldtes Nybøl, men da har bøl skiftet betydning, det gælder nu et husmandssted, et bol.

1522 var Nis Smed i Pobell med til at udstede et tingsvidne, ligeledes 1534, da stednavnet skrives Pobil. Det var hans hustru, der skænkede kirken et forgyldt spænde. 1573 nævnes selvejerne H. og J. Nielsen. 1579 forlenes Tyge Kruse bl. a. med en selvejergård i Påbøl, og 1588 får Niels Skade gården (herligheden) sammen med mere krongods, men et par år efter får kongen atter gården. 1584 er Erik Lange, Engelsholm, ude efter Påbøl, men Ribe kapitel får herligheden 1585. Påbøl må imidlertid atter være kommet under kronen, 1688 ligger den under Lønborggård. Selvejerbønderne er da A. Christensen og N. Eskildsen, de har 139 td. ld. ager og 12 1/2 td. hartk. Imidlertid hjemfaldt bondeskylden (dvs. selvejet) af ca. 1/4 af gården til kronen 1693, måske for skatterestancer, og denne part sælger kongen 1696 til Henrik Juel, for 20 rd. 1714 nævnes også Pobel bol, der er i strid om en af dets agre, som mod nord ligger i ren til Chr. Feld og på den anden side til annekspræstegårdens ager. Bolet får navnet Nybøl og er vist udflyttet af en mand, der hed Niels. Han må være død 1700 eller før, for dette år overtog sønnen Eske Nielsen 1/4 selvejergård i Påbøl og det halve Nybøl, hans broder Peder Nielsen havde antagelig

den anden halvdel af bolet samt 1/4 af Påbøl, en søster Anne var gift med Jens Nielsen i Anneksgården, og en anden søster Kirsten var gift med Peder Christensen i Nørgård. 1715 tog Eske Nielsen tingsvidne på landstinget om, at de nævnte søskende skødte ham deres arveparter dvs. »al rettighed, de kunne have i bemeldte selvejergård og halve Nybøl«.

Samme år blev alle Påbøl beboere stævnet af deres herskab, madame Brønsdorf på Lindbjerggård. 1726 viste dennes jordebog, at Påbøl og Nybøls bønder var M. Olesen, Eske Nielsen, J. Christensen, O. Nielsen og P. Pedersen; de havde svaret en landgilde på 1/2 td. honning, 1 ørte byg, 1 svin, 20 sk. toftepenge, 6 sk. leding, men herskabet havde akkorderet med bønderne, så de i stedet for betalte 50 rdl. samt 10 får og beder. Frands Christensen i Knyl skulle svare 4 sdl. Denne klækelige forhøjelse må herskabet have gennemtrumfet efter Danske lovs og landmålingsmatriklens ikrafttræden. Selvejrbønderne svarede tidligere en lille landgilde til herlighedsejeren, og da de to første matrikler 1662 og 1664 var fastlagt efter landgildens størrelse, blev hartkornet ringe, ved landmålingsmatriklen, da al agerjord og eng m. v. takseredes, blev landgilden stærkt forøget. Antagelig har Lindbjergs ejer benyttet sig af dette vel i forbindelse med Danske lovs bestemmelse om selvejeres hoveri. Resultatet blev, at selvejet blev yderligere reduceret; af Påbøls hartk. 12.320 regnedes nu kun 2 td. som bondeskyld (dvs. værdien af selvejet). Efterhånden var det ikke ret meget, en selvejer selv ejede. Den gennemtrumfede landgilde var dog alt for høj. 1758 ses det, at den var 33 rdl. 2 sk. og af Knyl 2 rdl. Altså var den blevet stærkt nedsat.

Beboerne var 1715 Eske og Peder Nielsen, Mads Christensen og Chr. Olesen. Peder Nielsen er I. C. Christensens tip-tip-tip oldefar. Han døde 1720 og var gift med Karen Thomasdatter. I. C. ejede deres sølvbøger, hvorpå deres initialer og årstallet 1707 stod indgraveret. 1722 stod Mads Christensen på tinge på sin søn Th. Madsens vegne, »som er i sit 11. år og går i skole i Varde«, så han endnu ikke behøvede noget pas. (Om pastvangen, se foran). Det er interessant at se, at drengen blev holdt på latinskole i Varde. I. C. skriver ellers, at hans forfædre var nok selvejere, men tillige fattige hedeboender. I forhold til andre bønder i sognet var de nok ikke helt ringe. Det vidner både sølvbøgeret og Thomas' skolegang om.

Det var forøvrigt ikke den eneste passag eller stavnsbåndssag, Mads Christensen tog sig af dette år. Det drejede sig også om hans søstersøn Christen Pedersen. Mads Christensen oplyste, at søsteren en tid havde opholdt sig i Fredericia, hvor hun fødte drengen. Da barnet var 1/2 år, kom de begge til hendes far i Påbøl, 3-4 år efter

flyttede hun til Sønderby i Grindsted og blev gift, men drengen blev hos morfaderen, til han var 12 år, var så i Sønderby i 3 år, kom derefter til morbroderen Mads Christensen og tjente i 4 år, han var nu 20. Ridefogden spurgte, hvorfor den unge mand ikke havde været på session eller havde fået pas, de 4 år han var i Påbøl. Mads Christensen svarede, at han ikke havde fået befaling til at møde med ham på nogen session, og desuden var han jo født i Fredericia, så han håbede, at husbonden ikke ville befatte sig med ham eller tiltale ham som rømningsmand. Madame Brønsdorf ville dog tilegne sig ham, skønt han nu tjente i Grindsted præstegård.

1758 var bønderne Ole Madsen, Rasmus Rasmussen, P. Jensen og Niels Pallesen og på Knyl Chr. Hansen. 1787 bor her gårdmændene Palle Nielsen, P. Jensen, Eske Christensen, hvis datter blev gift med Hoven møller, og Peder Nielsen, en husmand Peder Madsen bor vist på Knyl. Desuden nævnes Påbøl Hedehus med P. Pedersen som bolsmand, en enke på stedet nyder almisse.

I. C. Christensen, der var født 1856, fortæller, at i hans barndom bestod Påbøl af de 4 gårde og tillige af 5 huse, hvoraf de tre var udstykket fra hans fødegård. Det største husmandssted var Knyl, som hans bedstefar havde bortfæstet 1834 og siden solgt til selveje. De andre to var solgt af hans far Mads Chr. Christensen for at afvikle en gæld. Knyl og Nybøl er nok identiske. Nybøl nævnes kun enkelte gange, mens Knylnavnet lever videre.

1844 får C. Andersen mat. nr. 2, Jens Chr. Hans Christoffersen nr. 3, H. Andersen nr. 4 og C. Eskesen nr. 5.

Gårde og huse lå spredt hver på sin jordlod, to gårde vest for åen og to øst for. På den ene af førstnævnte blev I. C. født, og en af de østlige var fædreneslægtens. Hans tip-oldefar Niels Pallesen, f. ca. 1712, ejede den og derefter kom søn efter far: Palle Nielsen, f. 1740, C. Pallesen, f. 1779, Mads Chr. Christensen, f. 1827 og gift med Karen Jensen. De to var I. C.s forældre. Karen Jensen var født på den nuværende skovridergård vest for åen. Den købte Mads Chr. Christensen efter treårskrigen for 2200 gamle dalere plus aftægt, og således blev den I. C.s barndomshjem. 1873 fik Dalgas de to gårde vest for åen på hånden, og året efter dannedes et aktieselskab, der ville beplante arealet. I. C.s far købte ager og eng fra den ene gård og byggede en ny øst for åen, mens det øvrige og heden vest for åen, 657 ha. beplantedes og blev til Påbøl plantage. I. C. bevarede stadig kærligheden til sin barndoms hjemsted og begyndte at opkøbe aktier i plantagen. Den sidste fjerdedel fik han skænket 1925 af venner i partiet Venstre. Det var han dybt taknemlig for. Stuehuset var omtrent det samme som i hans barndom.

På denne gård havde hans mors slægt siddet gennem mange led. Ovennævnte Peder Nielsen døde 1724, derefter fulgte søn efter far: Jens Pedersen, Peder Jensen, død 1794, Hans Christoffer Pedersen, Jens Christoffer Hans Christensen, f. 1797, hvis datter Karen blev I. C.s mor.

På den tredje gård var Anders Hansen gårdmand. Han var gift med Palle Niensens datter Kirsten. En af deres sønner Hans Andersen fik gården efter dem. Han ville gifte sig med Simon Niensens datter i Grimlund og stillede 1825 med to forlovere hos præsten. Da røbedes det, at brudens mor ikke havde noget imod ægteskabet, »men at faderen efter sit sædvanlige vrøvleri« indvendte, at han syntes, »hun indgik til en alt for behæftet gård«, som præsten skrev om det i kirkebogen, men han tilføjede, at det var en »af de meget gode gårde i Hoven sogn samt drives af en lige så duelig og arbejdsom som agtværdig mand, i hvis spor den brave og hæderlige søn træder«, så præsten var overbevist om, at for Simon Nielsen, »denne lunefulde og stivsinde mand«, var anstødsstenen, at han skulle udbetale pigens mødrene arv 200 rdl. rede sølv, og da præsten fandt, at de unge havde valgt hinanden af tilbøjelighed, så kunne deres ægteskab ikke forhindres.

Da plantagerne fremstod førte det med sig, at der rejstes plantørboliger. I. C.s barndomshjem blev således bolig for en plantør, den ualmindelig dygtige plantingsmand *Mads Holt*, som Dalgas havde kåret til »sin mand«. Holt endte som skovrider i Hedeselskabet, men blev boende i gården i Påbøl, som derfor fik navnet Skovridergården. Holts venner rejste en mindesten for ham i gårdens have, og I. C. holdt afsløringstalen.

GRIMLUND.

Denne gamle selvejergård er grundlagt ved en lund. Præsten skriver 1638, at den »neffnes udi Saxone«, hvad dog må stå for hans egen regning. Han tilføjer, at hos Grimlund ligger »en mærkelig høj berg, kaldes Tiisberg, som sees nogle miile vegs langt borte«. — Ved Tisbjerg med sin egelund har der i nyere tid været holdt en række St. Hansfester, og i oldtiden har man vel her dyrket guden Tir.

Mærkeligt nok opføres Grimlund i lensregnskaberne som hørende til Øster Horne herred, endda i matriklen 1688. Bonden er 1597 Niels Hansen, der er herredsfoged i Øster herred og som sådan har sin landgilde fri. Denne er 1/2 ørte rug, 1 fjerding honning, 2 sk. 1 alb. af to tofter, 1 brændsvin og 4 hestes gæsteri. 1609 får han livsbrev på nogle stufenge i Poulsekier i Tarm, i Tarm Holm og Hjortholm, nogle enge ved Grotebæk og en eng i Bork. I kancelliet havde han forevist

fæstebreve fra Hans Lange, Brejning, og Børge Trolle, Troldholm, mens de var lensmænd på Lundenæs. Han skulle dog svare landgilden af engene, og efter hans død skulle de tilfalde kronen. Senest 1624 overtager Niels Lassen fogedbestillingen, gården og datteren Sofie. Han var søn af herredsfogden Las Nielsen i Bindesbøl. 1624 vidner 24 mænd, at Niels Hansen ikke blot havde sin landgilde fri, men også var fri for ægt og arbejde, og efter ham havde Niels Lassen været fritaget. 1620 får han en mand i Oksby dømt til at betale en gæld på 10 sdl. 1 mark d. og 1000 samrask skuller. Han må være død senest 1630, for jordebogen 1629-30 nævner Grimlund, »Niels Lauridsens hustru besidder«.

1641 skrives Mikkell Nielsen for gården, men 1646 er den delt mellem ham og Niels Nielsen, vel en broder og sønner af Niels Lauridsen. Gården blev atter herredsfogedbolig, idet Mikkell Nielsen blev herredsfoged, 1652 nød han derfor gårdens landgilde. Han havde fæstet Hoven kongetiende, men blev dømt til at udpantes for en restance. Han fremviste da kvitteringen!

Under Carl Gustavkrigene var landet kommet i stor gæld, kongen måtte skaffe penge, og 1661 solgte Frederik III Lundenæs med gods til Per van Uffeln og øvrige arvinger efter Dominicus og Johan van Uffeln, Hamborg, for at afvikle en gældspost. I denne handel medfulgte Grimlund (herligheden). Gården er da ødelagt, bygningerne nedbrudt. Selvejerne Mikkell og N. Nielsen svarede 1/2 ørte rug, 1 fjerding honning, 7 alb. toftpenge, 1 brændt svin og 4 hestes gæsteri. 1688 får gården godt 6 1/2 td. hartk. og har 63 tdr. ld. agermark. Bonden er Simon Nielsen, der stævnes af forvalter Rasch på Lundenæs for restancer, men Simon beviste, at han kun skyldte 6 rdl. og 7 sk., og dem betalte han forvalteren i retten, hans medejer er N. Mikkelsen.

1714 lovbød Hans Thomsen for 3. gang den halve Grimlund, som Simon Mikkelsen påboede og fradøde, til nærmeste frænder på fædrene og mødrene side, »hvo mest vil give og bedst betale«, og næste tingdag lovbød han atter den halve Grimlund, såvelsom halvparten af den underliggende og tilhørende ejendom *Lille Grimlund*. »Hernæst fremstod Hans Hansen of Nørgreen på egne, Christen Hansen af Dyrvig på egne såvelsom på sin kiære moder, dydelskende dannekone Anne, sal. Symen Mikkelsen af Grimlunds vegne og Jac. Bertelsen af Ørbæk på sin hustru Anna Hansdatters vegne, som meldt er, nu i dag her for retten comparerede og tog velbte Hans Thomsen af Grimlund og hans hustru Karen Symensdatter udi hånd, gav og gjorde dennem og deres arvinger på fædrene og mødrene side en fuldkommen tryk og uigenkaldende skøde for fødte og ufødte...«

Samtidig tilstod medarvingerne, at de »havde oppebåret og annammet fuld værd og betaling«.

Denne ret til selv efter visse regler at kunne sælge selvejergårde var endnu forbeholdt selvejerne.

Få år efter, 1721, løvbød Mikkel Nielsen sin halvdel af Grimlund til næste frænder. 1787 er gården delt i to. Simon Nielsen har den ene, Niels Mikkelsen den anden. Ib Christensen er husmand og må bebo Lille Grimlund. 1844 har J. C. Madsen mat. nr. 1, N. Simonsen nr. 2.

ØRBÆK.

Ørbæk betegner en stenet og gruset bæk, her må det gælde det lille vandløb til Omme å, som bebyggelsen rejste sig ved. Den skulle i fordums tid have været rig på fisk, »ørret og ørretbeccker«.

Sandemændene i Nørre Herred havde gjort markeskel mellem »Dyrning« (Dyrvig) og »Erbeck« (Ørbæk) og mellem Dyrning og Felling (S. Felding) mark. Senere blev der imidlertid strid om skellet. De stridende parter var lensmanden Peder Ebbesen Galt, Lundenæs, og Per Ipsen. Biskop Niels i Børglum med flere bisper og gode mænd dømte da 1502, at Ørbæk måtte nyde og bruge jorden indtil markeskellet, så længe sandemændenes lov ikke var omstødt. 1539 stadfæstedes dommen af kongens retterting. Per Ipsen er selvejerbonden i Ørbæk. Han er atter i ejensdomstrætte 1536, da Symen Skrædder i Varde anklager ham for at bruge jord, som Symen mener er hans rette arv og eje. De skulle stille i Varde, når kongen kom der.

1578 får Iver Lunge til Tirsbæk Ørbæk 1 gård og Dyrvig 1 gård, men det må kun dreje sig om herligheden. På det tidspunkt har ejendommene nok begge været enkeltgårde, men 1638 siger præsten, at Ørbæk er to »fuldretzels gårde«. 1683 opgiver beboerne at have følgende besætninger: Anders Jepsen 1 fole under 3 år, 1 ko, 1 ungnød, 2 får; Hans Jensen 2 hopper, 3 køer, 1 stud, 4 får og lam, 1 svin; Jens Hansen 2 køer, 1 hoppe, 1 plag, 1 ungnød, 3 får. De tre mænd boede på samme gård, der fik over 11 tdr. hartk. og ejedes af grev Rantzau. Endvidere havde Bertel Pedersen en gård med 1 hoppe, 1 fole under 3 år, 1 ungnød under 2 år, 3 får; Peder Bertelsen 2 foler, 2 køer, 1 ungnød og 3 får. Denne gård havde Nic. Busch i København. Man undres over den ringe besætning, der er måske opgivet vel få dyr, opgivelserne skulle bruges til skatteberegning. Utvivlsomt har der været flere får. De forholdsvis mange heste var nødvendige for at få markerne pløjet og høet hjemkørt. Stude som trækdyr brugtes næsten ikke dengang. Ved matriklen 1688 fik Ørbæk over 18 tdr. hartk. og havde 197 1/2 tdr. ld. agerjord. 1714 bor Anders Pedersen og Jac. Bertelsen her, men kort efter er der kommet nye gårdmænd.

Den ene var Jens Jensen Karstoft, som var født i Omvrå 1683. Han og to andre har før 1743 købt det meste af gården i selveje, og gårdene er nok blevet helt adskilte. P. Christensen ejer hartk. 2.400 og har en formue på 96 rd., N. Jensen har hartk. 3.530 og 143 rd., Karstoft har hartk. 3.001, men har ingen formue. Fæsterne Bertel Jakobsen, der er smed, ejer 110 rd., og Bertel Christensen i Sønderby ejer 55 rd.

Selv efter at Ørbæk var delt i to gårde, måtte Jens Karstoft køre gennem den anden gårdmand Jens Hansens gård. Denne kørsel blev der strid om, men den bilagdes således, at Karstoft »skulle have fri kørsel og fart ud af hans øster og nørre gårds led og derefter igennem Jens Hansens gård som forhen været haver. Foruden lover og forsikrer vi os på begge sider for os, vore hustruer og børn at leve fredsommelig og skikkelig med hverandre, som grander og naboer bedst egner og anstår« - ellers skulle den kværulerende betale 10 dl. i klingende kurant mønt til den forurettede.

Jens Karstoft var blevet så vred på den stærkt pietiske sognepræst hr. Thomas Vellejus, at han »undsagde« ham flere gange. Rent galt gik det engang ved et bryllup i Ørbæk. For ikke at støde sammen med præsten ville Karstoft ikke deltage i gildet, men nok smage festmiddagen. Det gjorde han, mens følget var i kirke, og det så grundigt, at der var fare for at festmaden slap op, og det var forfærdeligt, for så skulle køksen miste sin særk! Herom blev der digtet en vise, hvori det bl. a. hedder:

»Wo køgs tow te o vrie å wrånd;
— Her er lidt i fad —
Hint straks en høn' hænier fræ æ rånd!
— Jens Karstowt oed åld wo klumper aw. —«

Hr. Thomas med sin »Pivrekraw« måtte træde til og sætte alle »wo kjællinger i law«.

Karstoft blev til sidst så vred, at en dag præsten kørte til annekskirken, stillede han sig på lur ved broen uden for sin gård og ville have skudt præsten. Men forunderligt, bøssen kikkede så længe, til præsten var uden for skudvidde. Ikke længe efter gik Karstoft til Sønder Omme, bankede på præstens dør og forlangte at komme til at stå åbenbar skrifte i Hoven kirke. Det skete. Og ved hans begravelse 1748, gav Vellejus ham det vidnesbyrd, at »han forblev bestandig i omvendelsens orden til sin dødsdag«.

1787 er der ikke mindre end syv gårdmænd, en bolsmand, en husmand og en teglbrænder i Ørbæk. Gårdmændene er Mads Jensen, Bertel Nielsen, Jep Nielsen, P. Nielsen, J. Nielsen, J. Pedersen og Joh. Bertelsen, de øvrige er H. Nielsen, Th. Jensen og Kjeld Andersen. 1844 har N. Jørg. Nielsen mat. nr. 2a, P. Madsen nr. 3, J. Jepsen nr. 4, M.

Hansen nr. 5, N. Bertelsen nr. 6, C. J. Bertelsen nr. 7, C. Mathiasen nr. 8, P. Nielsen nr. 9, i Kærhus får Iver Mortensen nr. 12, han havde ejendommen allerede i 1834, endvidere nævnes C. Knudsen til nr. 13 og J. Andersen til nr. 14. Senere har gennem flere led den kendte og ansete slægt Hvelplund været gårdejer i Ørbæk. Der blev oprettet mejeri og elektricitetsværk, og der er dambrug.

Mod øst ligger Overgård og vest for byen Nedergård tæt ved Sortebjergbanke. I Ørbæk byggedes i 1888 sognets første mejeri.

LAKKENBORG.

Stednavnet må nok tydes som en »ringe borg«, altså lidt spottende. Det viser derved, at navnet er yngre, det kan allertidligst være opstået ved middelalderens slutning.

Ejendommen nævnes 1632 sammen med Ørbæk, da Eiler Høg og Erik Kaas til Aggersborg bekræfter salget af stederne til Just Høg til Bjørnholm. Bolet nævnes også i matriklen 1688 som Hakkenborg, da har det 13,6 td. ld. ager. Mærkeligt nok nævner præsten det ikke 1638. 1787 bor Niels Eskesen her. 1844 har N. C. Jensen mat. nr. 1. Bolet er forlængst blevet en gård, og flere huse er rejst på Lakkenborg mark.

DYRVIG.

Som nævnt under Ørbæk omtales Dyrvig 1502, men det er i en senere ikke fejlfri afskrift, dat. Odense 12/6 1539. Da skrives navnet Dyrning. Antagelig er vi nærmere ved den oprindelige form i et tingsvidne af Nørre herredes ting 3/7 1522, som Nis Perssen i Direwiigh er med til at udstede. Efter sidstnævnte form kan man formode, at navnet gælder den digre (store) vig og ikke ordet dyr (storvildt).

Det var en selvejergård, kongen havde herligheden. Den afstod han 1578 til Iver Lunge, Tirsbæk. 1638 var Dyrvig en enstedgård, men dog med to gårdmænd, 1646 hed de Peder Nielsen og Christen Jepsen, de var da sandemænd i herredet. Endnu 1683 kaldes Dyrvig een gård, den får næsten 9 tdr. hartk. og har 106,4 td. ld. ager, og 4 fæstere: N. Pedersen, Eskild Nielsen, Th. Nielsen og C. Gregersen. Ejeren er J. Nielsen i Horsens, vel kun af herligheden.

Ved ejerskifte skulle selvejergårde lovbydes til næste frænder. 1. maj 1724 lovbød Peder Thomsen og Chr. Hansen deres fjerdepart selvejergård i Dyrvig, og 24. april 1730 lovbødes resten, idet Jens Nielsen lovbød sin hidtil påboende halve Dyrebys bondeskyld, ligeledes lovbød han sin datter Doret Jensdatters fjerdedel; den sidste fjerdedel tilhørte dengang Th. Olesens fæstemø. Bondeskylden var sat til hartk. 2.121 1/2. Både Dyrvig og Ørbæk havde en laksegård i åen. 1743 har selvejerne

P. Thomsen og O. Eskesen hver 1/4 af gården, men ingen formue. Th. Pedersen er både selvejer og fæster af endnu mere hartk., men har heller ikke penge på rente. 1787 er her 4 gårde. Gårdmændene er Chr. Madsen, enken Karen Laustdatter, enken Anna Sørensen og Niels Hansen, der ejer 2 gårde i N. Bork sogn.

Senere bestyrede Eske Andersen fra Hoven mølle en af gårdene. Den ejedes af hans moders kusine Ane Marie Mikkelsdatter og hendes mand Niels Nielsen. Kort efter overtog han gården. 1844 har Enevold Hansen mat. nr. 1, Ane Kirstine Eskesdatter nr. 2, Jeppe Jensen nr. 3 og Karen Christensen nr. 4.

HULMOSE.

Hulmose er blandt det gods, kronen 1579 overlader til Ribe kapitel og var da en gård. Den lå ved Omme å, og her var der en bro over åen, som gårdens to bønder holdt vedlige. Hans Nielsen og Morten Pedersen hed bønderne 1641, da berettede de imidlertid for kongen, at »der falder daglig og idelig agen over Holmoes bro«, så det faldt dem alt for tungt at holde den vedlige uden hjælp. Kongen skrev så til lensmanden på Koldinghus, at han af lenets nærmest liggende skove skulle lade dem for betaling få to ege, som de selv skulle føre hjem. Så den kongelige hjælp var så godt som ingenting. 1768 siges det, at åen er »farlig passabel over nogle lyngbroer ved to små byer Ørbæk og Dyrvig«. Pastor Karstoft oplyser, at lyngbroerne var dannet af runde træstammer, som blev dækket med svære lyngtørv. Alle broer i S. Omme-Hoven var lyngbroer til henimod år 1800. Ellers stiledede sognevejene mod vadesteder med stenet bund. »Den rette landevej« (Vejle-Ringkøbing) over Ørbæk-Hoven, som sognepræsten benyttede som »præstevej«, løb som almindeligt i gammel tid med mange hjulspor gennem de store heder, men var omkring 1800 forsynet med vejgrøfter og blev derved »en indkastet vej«, en wås. Der kunne dog også findes smalle stenkister.

1688 får Hulmose 6 1/2 td. hartk., der var 67 td. ld. ager. 1722 købte Jac. Knudsen, Østergård, Hulmose ved auktion af kronen. Der var da 3 fæstere, den ene havde halvdelen, de andre hver 1/4. 1787 bor Chr. Jensen og Troels Christensen her. 1844 har Th. Gregersen mat. nr. 1, N. C. Christensen nr. 2.

GAMMELAGER, KNAPLUND MED FLERE NYERE BEBYGGELSER.

Efter 1800 rejste sig adskillige nyere ejendomme ved opdyrkning af heden. Det gælder således *Gammelager*, der vel er bygget på et sted med gamle agre, og *Torsbæk* ved bækken af samme navn, endvidere *Engholm* og *Bakkely*.

Og det gælder Knaplund vest for Knaplund Knap. En høj, der kroner et bakkedrag, er ofte blevet kaldt en knap, men i Knaplund Knap er det blevet til dobbelt konfekt, analogt med Søbysø på Fyn. I det vidtstrakte distrikt nord og øst for Omme å var der først omgangsskole, 1906 byggedes skole ved gården Granly, ligesom en smed nedsatte sig. Da skolen nedlagdes, blev den 1961 omdannet til ungdomsskole, nu kaldet Hoven ungdomsskole.

I det mere bakkede parti i sognets nordøsthjørne fremstod Kratbanke, syd herfor Højlund tæt ved Tranekær. Af marknavne nævner vi Felding mose langs sogneskellet mod Ilderhede, mod vest går mosen over i Ulvebløde og i sogneskellet står Ulvhøj, vidnende om rovdyrenes færden, videre følger Rødmosen og Blåbjerg og ved Rødebro over Torsbæk ligger Vistelhøj og Langpølses gamle sandflugtsdannelser og ved Borrisvejen Lavlund banke.

Ude ved Ulvhøj og Ulvebløde i sogneskellet til S. Omme lå et faldefærdigt, øde fattighus med lynntag og lerstampede vægge. 1890 solgte sognerådet det med tilhørende hedelod og to små opdyrkede agre til Ane og Jens Engsig Jensen. De startede med en sammensparet kapital på 400 kr. og en ko på kredit. En gang imellem lånte Jens sin morbroders stude og fik lidt hede brækket og mergel kørt, men ellers var han i de første år daglejer, undertiden så langt borte, at Ane måtte være ene alle ugens søgnedage og nætter. Efter 4-5 års slid og afsavn var de kommet så vidt, at Jens kunne købe et par små stude, og så hentedes der mergel en mils vej borte, hundreder af læs, læ blev plantet, en stald bygget, og koen flyttede ind fra den jordhule, Jens først havde givet den til bolig. Det gik fremad: nyt stuehus bygget, mere hede købt og opdyrket og besætningen forøget. Det blev til en lille venlig gård med have og plantage og 1924 til Landboforeningens sølvmedalje for landboflid. — Som de to har mangfoldige hede-bønder, om end ikke alle under så streng en start, lagt deres »vinding til landet«.

NØRRE, SØNDER OG VESTER GRENE.

Nørre Grene ligger mellem to ågrene, nemlig tæt ved sammenløbet af Omme Å og Hoven Å. Derfor må Nørre Grene nok være ældst. Da kirken har ejendomme både i Nørre og Sønder Grene, og de må være tillagt den i den katolske tid, må der have ligget ejendomme på hver side af Hoven Å allerede i middelalderen, men, som vi senere skal se, hed en af ejendommene dengang ikke Grene.

Fru Christine Ulftand, Karl Bryskes efterleverske, udstedte 1538 »6 ugers påmindelse« til Ejler Bryskes og Palle Juels arvinger til Låge, at de skulle udlægge hende på hendes børns vegne to gårde, den ene i

Nørskov, Tørrild herred, og den anden »liggende i Nørreherred i Grennæ, som Bertil ibor«. Ejler Bryske, der var død 1529, havde været lensmand på Lundenæs og havde købt godset af sin kusine Christine Bryske, gift med Henneke v. Ahlefeldt, men ved en herredagsdom 1537 havde Christine Ulftand fået de to gårde tildømt.

Syd for åen lå kirkens bol og i det mindste endnu en ejendom, for 1579 overdrog kongen Ribe kapitel 3 gårde i Nørre Gren og 1 gård og 1 byggested i Sønder Gren. Ved et mageskifte med kongen var Th. Juel, Estrup, blevet kongen nogle tønder hartk. skyldig, og han tilbød da at udlægge bl. a. en halvgård i Grene, og kongen lagde den 1613 under Koldinghus. 1627 er bolsmændene Poul Pedersen, H. Madsen og C. Nielsen forarmede. Ellers ligger krongodset i byen under Lundenæs, hvis regnskab 1633 viser, at Iver Graversen af Hjedding fæstede en liden væring, kaldet Søndergrene og gav 4 rdl. i stedsmål, 1634 steder Knud Nielsen ligeledes en liden væring i Sønder Grene.

1638 beskriver præsten byen således: »Greene, udi huilcken er en gaard og sex smaabuole, som ligger ved en aae kaldis Houne aae, som gaar mit igiennem forskrefne Greene by«. 1639 var kapitelstjerne i Nørre Grene kommet i strid med Mogens Bildes og hans søskendes bønder i Ørbæk om markeskellet mellem de to byer, det angik jo fædrift, tørvegravning og lyngslet, som de Grene mænd tilholdt sig i Ørbæk mark. Kapitelstjerne havde mobiliseret deres fine herskaber som lensmanden på Lundenæs Iver Vind, dekanen i Hardsyssel Henrik Lange, Dejbjerglund, og landsdommer Niels Krag til Trundsholm. Kongen befaler da Jørgen Krag, Endrupholm, Mogens Juel til Vosborg, Jac. Ulfeldt til Karstoft og Laurids Pogwisch til Skrumsager at rejse til åstederne, hvor bønderne skal møde med deres breve og beviser, og hvis der da ikke er gjort retfærdigt ret og skel, skal de gøre retfærdigt markeskel. 1649 er fæsteren Knud Nielsen på kronens bol i S. Grene. 1660 er det øde.

1687 er Jens Sørensen og Peder Pedersen i Sønder Grene i restans med deres landgilde til Lundenæs, nemlig 2 ørte rug, 6 skp. byg, 1 svin og 3 ort gæsteri. De blev dømt til at betale. Sønder Grene var da 3 gårde med 4 1/2 tdr. hartk. og to bol, med ialt 80 tdr. ld. agerjord, Nørre Grene var 3 gårde med 6 tdr. hartk. og 1 bol med 102 tdr. ld. ager. 3 bol var ryttergoods, de 2 stod øde, en 4. ejedes af Math. Bym i Fredericia, fæsteren var J. Christensen. Fra gammel tid hørte som nævnt et par ejendomme her under Hoven kirke. Varde syssels kirkestol ca. 1608 oplyser, at kirkens gård i Grene »skylder årlig 2 ørte korn til kirken og dekanen 1 mark forbedelse med skovsvin og anden herlighed«. desuden havde kirken et bol, kaldet *Pillegårds Husted*, »der ligger 2 læs eng norden hans (fæsterens) dør, foruden

anden rettighed omkring samme bol og i marken efter jordebogens lydelse, og dekanen forbedelse med anden herlighed«. Pillegårds Husted må være bolet i Sønder Grene. I pastor Bangs tid var det beboet af enken Anne Olufsdatter, der svarede 2 rdl. i landgilde. På gården i Nørre Grene var fæsteren Anders Jensen, landgilden stadig 5 ørte rug, men pengeafgiften var sat op til 5 rdl. På kirkens gård i N. grene var fæsteren 1688 N. Christensen; 3 mindre ejendomme var ryttergods med N. Nielsen, C. Christensen og Jak. Sørensen som fæstere.

1720 solgte kronen 1 bol og 1 gård i N. Grene til Hauch på Juellingsholm for 26 rd. pr. td. hartk. Ved auktionen over krongodset købte Jac. Knudsen, Østergård, 1 gård i N. Grene for 35 rd. og Poul Pedersen i Tarm 1 bol i S. Grene for 10 rd. pr. td. hartk. og Mogens C. Thiim 2 gårde i S. Grene for 40 rd. pr. td. hartk. Huse på gårdenes grund fulgte med i handelen. 1743 bor blytækkeren N. Sørensen her, han er en fattig gammel mand, fæsteren J. Pedersen har 160 rd. på rente.

1787 er beboerne i N. Grene gårdmændene J. Olufsen, P. Jensen og bolsmanden M. Pedersen. I S. Grene er der ligeledes to gårdmænd: Math. Nielsen og P. Christensen samt bolsmanden Boye Pedersen. 1834 er gårdmændene Math. C. Ovesen sognefoged, Markus Nielsen sognesmed og husmanden O. Andresen snedker. S. Grene har i 1844 følgende: C. Pedersen mat. nr. 2, C. Mathiesen nr. 3 og 4; i N. Grene har kirken nr. 1, fæster L. Hansen, C. Jørgensen har nr. 2, R. Eskesen nr. 3, J. P. Markussen nr. 4, Jac. Pedersen nr. 5 og C. Mathiasen nr. 6.

BARSLUND.

Det første led i navnet indeholder antagelig tilnavnet Barn. I så fald går oprindelsen langt tilbage i middelalderen, men stedet er dog først fundet nævnt 1638, da var det en enstedgård. 1688 får den 4 1/2 td. hartk. og har 50 tdr. ld. ager. Den blev nu delt i to gårde, der begge hørte under Juellingsholm, hvorfra de købtes i selveje ca. 1780. 1787 var beboerne Hans Sørensen og Niels Thomsen. Gårdene lå sammen, hvor nu mat. nr. 1 ligger. Stuehusene og laderne var vist i forlængelse af hinanden, hver havde tillige et fløjhus yderst i gårdspladsen og i midten et hus, beboerne var fælles om. Ejerne, Th. Kr. Hansen og Peder Kr. Nielsen, besluttede i 1818 at ophæve fællesskabet og flytte den ene gård ud, og Peder Kristian overtog den udflyttede. 1842 købte Søren Jensen fra Marup udflyttergården. Det er ham, kaldet Søren Barslund, der som vi straks skal se solgte jord til Krageris nybyggere, skønt de gamle Hovenmænd lod ham høre, at han solgte til sådan noget »sølle nåt«, der kunne falde sognet til byrde. 1844 har H. Th. Christiansen mat. nr. 1, N. P. Christensen nr. 2.

Særlig bekendt og højt agtet blev gårdejer Th. Barslund, se foran.

KRAGERIS, GEJLKÆR.

Den store, øde, vilde hede, der tidligere lå som det yderste af Oddum, Hoven og Ølgod sogne og stødte sammen i et trebundet skel var vel en kvadratmil stor og var helt ubeboet, og så vildsomt var der derude, at Oddum præst skal have advaret sine konfirmander mod at komme derud, og der kunne være ulve. Th. Kr. Hansen (Th. List) mente ialtfald, at et hul i jorden syd for Barslund søndre lund måtte være en gammel ulvegrav.

Ca. 1850 købte Jens Poulsen og An' Malene en hedeparcel syd for Ejbæk og fik bygget et hus på 7 fag og 2 3/4 alen høje mure, så der blev 3 alen mellem loftet og det lerstampede gulv. Der stod snart gny fra Gejlkær, som huset blev kaldt. Gejl er navnet på gyvel, men foreløbig fandt man nu ikke guld under gyvelroden. Mand og kone havde nok vanskeligt ved at forliges, så An' Malene kunne finde på at drille Jens ved at tøjre kærne i kornet, og så var han jo næsten nødt til at sætte studene i kálene, ja, Jens blev endog lukket inde i fårestien til stille betragtninger. Det endte med, at han rejste. An' Malene solgte så huset, fik bygget et bitte hus ved et hjørne af marken og gik på aftægt med fire ukonfirmerede drenge og lavede »swåt potter«.

Hjemkommen fra treårskrigen købte Hans Hansen (List) en hedeparcel med 7 fag hus, dog lidt højere til loftet end i Gejlkær, for 400 rdl. Året efter startede Niels Andr. Kristensen på en parcel ved siden af. 1858 byggede Nis Pedersen vest for H. List i Oddum sogn. De følgende år byggede Ole Enevoldsen og Morten P. Kristensen, hvilken sidste gjorde sig bekendt ved at eje et firbenet æsel. Det var de første pionerer i »Kragerishus amt«, hvor man ofte under stor fattigdom og på mer eller mindre heldig facon og med misbilligende blikke fra de gamle sogneboere efterhånden stred sig frem til ret gode kår.

OKSLUND.

Okslund ligger ved Gundesbøl A, hvor der var et vadested, en vejle. Ved denne lå gården »Ovslund Vejle«, der 1587 ejedes af Johan Brokkenhus til Lerbæk. Han mageskiftede den med mere bort til kronen, men ved et nyt mageskifte 1590 udlagde kronen bl. a. Okslund Vejle til Ribe kapitel. Ejendommen kaldes nu et bol, tidligere en gård. 1573 har H. Nielsen 1 byggested og H. Ebsen 3. Det er krongods.

Ved et mageskifte 1578 med lensmanden Laurids Skram, Koldinghus, fik han af kronen bl. a. en gård i Oxlund. 1579 ejede kronen tre »byggesteder« her, som den da overlod Ribe domkapitel. Nu kan byggested betyde både en byggegrund og en bolig. 1638 er her fire

små bol, og 1688 fem, hver på omkring 1 td. hartk. og med tilsammen 62 tdr. ld. ager. 1649 har H. Ibsen kronens bol her, men 1660 er det næsten øde og kreaturerne fraplyndret. 1675 får medicusembedet »bolet Pagberg«, det gælder åbenbart et bol her, som dr. Ludvig i Ribe har 1688 med 3 fæstere: Mette Knuds, P. Knudsen og N. Pedersen, et andet er ryttergods med M. Vestesen som fæster; de øvrige hører til organisten i Sorø, P. Knudsen, H. Nielsen og Jørg. Pedersen er fæstere. 1703 får forvalter C. U. Schultz, Lundenæs, skøde på bl. a. en gård og et bol i Okslund. Denne gård er opstået ved sammenlægning af to bol. En af ejendommene var udlagt til ryttergods. Ved auktionen over dette køber Teilman, Skrumsager, gården »alt med de på grunden stående rytter- og andre huse«. 1758 er bymanden Chr. Nielsen med til at købe kirken. 1787 er gårdmændene Bertel Christensen, Iver Christensen og Peder Christensen, mens Hans Pedersen kaldes bolsmand. 1844 har H. P. Thomassen nr. 1, P. Thomassen nr. 2, J. C. Iversen nr. 3, H. Th. Christiansen nr. 4 og J. C. Christoffersens enke nr. 5.

Hoven kirke og præster

Som vandløbene i gammel tid trak sognets gårde og huse til sig, kom det samme til at gælde kirken. Her, hvor den rejstes, krydser en gammel færdsels åre, Ringkøbing-Vejlevejen, Hoven å.

Ligesom herredets andre gamle kirker hører den til i Valdemarstidens kirkebyggeperiode, idet både kor og skib er romansk bygningsværk af granitkvadre på skråkantsokkel, dog er visse øvre dele af koret af rå kamp. Syddøren benyttes stadig, norddøren er tilmuret, men den spores let under sin smalle overligger. Et par romanske vinduer sidder i koret. Våbenhuset føjedes til i sengotisk tid, det havde fladbueblændinger i gavlen og var 1766 tækket med teglsten, senere med fyrrespån. 1961 fik de murene forhøjet og en ny gavl opmuret.

Tårnet er ligeledes fra 1961. Tidligere var der en tagrytter, som nævnes 1766 som »et lidet spir i dannelsen som en skibsmændshus, udi spiret hænger en liden klokke, som har indskrift M. C. F.« Spiret var da tækket med fjæl.

1873 valgte kirkeejerne forstander K. Kristensen til sammen med kirkeværgen at forestå en grundig istandsættelse af kirken. Den gennemførtes i det følgende år. Kirkens mure forhøjedes, nye vinduer indsattes, nyt tagværk rejstes, dets nedre dele var allerede skrøbeligt i 1766, skibet forlængedes mod vest med to fag, og en kraftig tagrytter som et trætårn med zinkdækket spir tilbyggedes. Kirken blev atter hovedrestaureret 1960-61 af arkitekterne F. og E. Draiby, og inventaret istandsattes.

Alterbordet er muret og bærer et sjældent fornemt unggotisk skabalter fra sidst i 1400tallet, et Mariaalter, hvis billedfelter oprindelig helt var helliget Jesu mors historie og legende. Øverst i venstre skab fremstilles bebudelsen. På et skriftbånd fra Marias mund læses på

Hoven kirke.

latin: »Se, jeg er Herrens tjenerinde!« Som jomfruelig, ugift er Maria barhovedet. Herunder vises fremstillingen af Jesusbarnet i Jerusalem efter Moselovs bestemmelser om barselkvinders »urenhed« (3. Mos. 12), og som her til lands medførte den for ikke så længe siden forsvundne skik med kirkegangskoner. Profetinden Anna er der ikke, Simeon ses ved barnet, og Josef med turtelduer i en kurv. I baggrunden står to unge mennesker og i forgrunden længst til venstre en cisterciensermunk i sin hvide ordensdragt, seende mod Maria. At denne munk fra en langt senere tid optræder ved Jesusbarnets fremstilling skyldes nok, at en cisterciensermunk i 1200årene så i en vision, hvorledes Maria i Himmelen skærmede hans ordensbrødre ved at gemme dem i sin kappe, »barmhjertighedens kåbe«. Middelalderens omsiggribende Mariakult fremkaldte en lære om, at hun var født uden arvesynd ved en ubesmittet undfangelse, og man lærte ligeledes, at hun ikke døde på almindelig vis, men blev optaget i himlen ved en himmelfart. Disse to dogmer diskuteres dog middelalderen igennem, og ikke alle teologer gik ind for dem. Det store midterfelt viste Marias himmelfart, hvis minde fejres den 15. august. Den spores i det 7. århundrede og er opstået under påvirkning af apokryfiske evangelier. Legenden fortæller, at da hendes død nærmede sig, samlede apostlene om hendes leje. Da kom Jesus med engle og hellige og beredte hende til døden. Jesus tog sjælen i sine arme, og apostlene

bar legemet til graven. Men tre dage efter kom Jesus atter, og ærkeenglen Michael bar hendes sjæl, og på Herrens befaling blev den forenet med legemet, og fra Josafats dal førtes hun op til Paradiset, hvor hun kronedes som himmeldronning.

Det er klart, at en så ubibelsk fremstilling i tavlens store midterfelt var lutherdommen for kras katolsk. En så udpræget madonnadyrkelse, bygget på »papistiske vildfarelser« måtte bort. Man ordnede det på den måde, at man lavede billedet om til Jesu himmelfart ved at fjerne Mariafiguren og på selve tavlens bagvæg male et billede af den himmelfarende Kristus, men af apostelskaren fjernede man ikke Judas med sin i bæltet hængende pengekasse, skønt han var død før Kristi himmelfart. Pastor Bang skriver 1766, at »Alteret er meget smukt malet, men meget katolsk. Det har Billedet af Kristi Himmelfart, hvor Disciplene ses knælende med oprakte hænder og opløftede Hoveder at se efter Christus, som allerøverst svinger sig op i en malet Sky«. Bang oplyser, at Svitzer har ladet tavlen renovere og ladet male en indskrift.

1840 skulle maleriet være malet op af Nikolaj Arvad »i de mest spraglede farver«, og der var så mange lag maling på figurerne, at deres karakter var stærkt skæmmet, og rammen og bagklædningen var så medtaget, at et kirkesyn omkring 1850 ønskede tavlen kasseret. Men, skriver pastor Bøgebjerg Andreasen, Hovensognerne ville ikke af

Hoven kirke indvendig.

Altertavlen i Hoven.

med deres tavle, og professor Engelhardt kaldte den »et sjældent udmærket kunstværk«. Nationalmuseet rensede nu fuldstændig figurerne og lod dem fremtræde på blå baggrund og med en udskåret Kristusfigur efter tegning af Magnus Pedersen. Det var 1876. Tavlen stafferedes påny 1905 af malermester H. F. Svendsen under arkitekt V. Ahlmanns ledelse. Baggrunden blev guldbelagt og skikkelserne klædt i festlige farver.

I højre sideskab har øverste felt fået titlen Joseph og Maria troloves. Men det er forkert, også dette er nemlig en illustration til en Marialegende. Derfor skulle den også afklædes det katolske legendariske. Her vistes oprindelig Marias tempelgang, bygningen forestiller Jerusalems tempel, Maria som treårig droges imod, hvorfor hun ilede op ad den mægtige trappe, medens hendes forældre standsede ved trappens fod. Dagen til minde herom, 21. nov., kaldes også Marias offringstfest, fordi hun da blev indviet til Tempeljomfru og var i templet i 11 år. Pastor Bøgebjerg Andreasen, der har beskrevet tavlen og dens historie, gør opmærksom på, at det 9. trin er anderledes end de øvrige, thi hertil var den lille treårige nået. Og herfra blev hendes figur fjernet efter reformationen, og forældrene

blev til Maria og Josef, da de trolovedes! Nederst ses hendes møde med Elisabeth.

Forudsat, at denne tavle var anbragt her i den katolske tid, må man få den opfattelse, at Hoven kirke er en Maria kirke.

På alteret står svære lysestager fra ca. 1600 og alterkalk fra samme tid, en syvarmet lysestage og messingdåbsfad er skænket af K. Kristensen 1905. Den romanske granitfont står på en muret fodsokkel og havde tidligere et låg, der hang i en jernkæde. Prædikestolen fra omk. 1600 er stærkt ændret, vistnok 1875. Naive relieffer fra dens felter findes nu i Herning Museum. Der er opgang gennem kormuren. Stolene er fra 1875. På nordvæggen er anbragt en malmstøbt kopi af Thorvaldsens Kristus. Et kirkeskib, et tremastet orlogsfartøj, blev ophængt 1932. En stor messinglysekroner skænkede 1875 af Mads Chr. Pedersen, Ørbæk. Desuden er der to nyere kroner. Orglet er fra 1961. Kirkeklokken hører til vort lands ældste, da den stammer fra sidste halvdel af 1200 årene.')

Om kirkens formue hedder det 1608: »Kirken haver en gård i Grenne, skylder årlig 2 ørte korn til forne kirke, og dekanen 1 mark forbedelse med skovsvin og anden herlighed. Item kirken haver 1 bol, kaldes Pillegårds Husted; der ligger to læs norden hans (fæsterens) dør foruden anden rettighed omkring samme bol og i marken efter jordebogens lydelse, og dekanen forbedelse med anden herlighed.

Detalje af altertavlen. Fremstillingen i templet og en cisterciensermunk.

Item kirken haver 1 forgyldt spænde, som Nis Smeds hustru gav til kirken«. Desuden havde den 12 stykker eng, hvoraf de 10 var sat til 21 læs. Den ene eng lå i Oddum sogn og var pantsat af Dorit Christens for 8 mark. Kirketienden var 14 ørte. Kirkebolet blev senere udlagt til ryttergods. Matriklen 1688 nævner en ejendom i Søndergren og en i Nørregren som tilhørende Hoven kirke.²⁾

1698 skødede kongen Hoven kirke med jus patronatus et vocandi for 763 rd. til oberst Ditlev Brockdorff til Hvolgård og Estrup, der var en ivrig samler af kirker. 1713 solgte Brockdorff kirken til justitsråd Bertel Hauch, Juellingsholm. Den senere ejer Claus Svitzer solgte 1758 kirken til 4 sognemænd, nemlig Chr. Nielsen, Okslund, Bertel Jacobsen, Niels Bertelsen og Peder Jensen af Ørbæk for 1350 rd. Da de ikke hørte til de privilegerede, kunne de ikke nyde jus vocandi, hvorfor denne gik tilbage til kongen.³⁾ Kr. Hvelplund Jensen giver i sin bog om Hoven sogn menigheden det smukke vidnesbyrd, at den altid med kærlighed og offervilje stod sammen om kirken, når den trængte til reparation. — Det hænger måske i nogen måde sammen med, at det var sognets egne, som så ualmindelig tidligt blev ejere af sognets kirke.

I den katolske tid havde Hoven sin egen præst. Den eneste af dem, man kender noget til, var en såre bjergsom mand, en rigtig embedsjæger, nemlig provst Niels i Sejerslev på Mors. Han havde en tid haft kirken i Hoven — åbenbart ikke for at betjene den, men for at bjerge sig indtægterne deraf, og det var ikke det eneste sogn, han »malkede«. Men — han havde taget kirkerne uden gyldig tilladelse. Der er nok blevet uro om sagen, og han henvender sig til paven i Rom og fik følgende karakteristiske svar, udstedt 15. feb. 1297:

»Til vor elskede søn Niels, provst ved St. Nicolai kirke i Sejerslev på Mors i Børglum stift og kannik i Ribe. Det apostoliske sæde plejer nådigt at bevilge ønsker fra dem, hvis dyders fortrin på rosværdig måde gør det påkrævet. Af din ansøgnings ordlyd har vi set, at du har taget imod først kirken i Horne, så den i Hoven, endvidere i Oksbøl og endelig i Karleby, henholdsvis i Ribe, Odense og Børglum stift, alle med sjælesorg, uden at have fået dispensation dertil af det apostoliske sæde, men efter iøvrigt at have fået dem tilbudt på kanonisk vis, og at du i nogle år har beholdt hver enkelt af dem og oppebåret frugterne af samme. Da du, som på mangfoldige måder anbefales os på grund af din hæderlige vandel, din videnskabelige kundskab og andre dyders gaver, nu frivillig har opgivet disse kirker, eftergiver og skænker vi dig som en særlig nåde, idet vi i ønsket om at vise dig en gunst bøjer os for dine bønner, alle de frugter, du således har oppebåret af disse kirker, således er du ikke pligtig at tilbagegive

nogen disse frugter, og vi ophæver af apostolisk magtfuldkommenhed al inhabilitet og æreløshed og enhver plet eller ethvert ærestab, som er opstået mod dig for det omtalte forhold, således at der for fremtiden ikke i anledning heraf kan bebrejdes dig noget, eller lægges dig nogen hindring i vejen«. Dog skal hr. Niels efter en hæderlig mands skøn yde en passende erstatning til de fire kirker. Ingen måtte i ubesindig forvovenhed gå imod pavebrevet. »Hvis nogen drister sig til at forsøge det, skal han vide, at han derved vil pådrage sig Gud den Almægtiges og hans hellige apostle Petrus' og Paulus' vrede«. — Paven er den noksom bekendte Bonifacius VIII.¹⁾

Om hr. Niels havde ladet sognet betjene af en vikar på sulteløn, eller det har stået ubetjent kan ikke ses af brevets velklingende ordrigdom. Senest ved reformationen blev Hoven anneks til Sønder Omme. Denne forening vedvarede til 1908, i I. C. Christensens ministertid, da Hoven blev et selvstændigt kald med Ilderhede kirkedistrikt, Sønder Felding sogn, som anneks, og der byggedes præstebolig i Hoven.

Den første præst i det nye embede blev *Andreas Peter Frølund Blinkenberg*, født i Ribe 5. juni 1875 som søn af kunstdrejer, student Ribe 93, cand. 1900. 28. sept. 02 gift med *Ulrikka Christensen*, født 28. feb. 74, datter af farvehandler i Vejle, hun døde 31. marts 43. Blinkenberg blev skolebestyrer i Ribe 01, højskoleforstander i Janderup 02, præst her 08, i Hermind 16 og i Skanderborg 20-38.

Johan Michaelsen, født i Snebjerg 12. marts 1861, cand. 94, præst i Gedsted 96, i Dybe 1906-11, så gårdejer, til han 1916 blev præst her, i Hundstrup 20-31. Blev 14. sept. 97 gift med *Karen Pedersen*, født 11. feb. 66 i Vonsild.

Jens Mourids Larsen Maulund, født 22. nov. 93, cand. 18, kateket s. å. ved Vor Frelzers kirke, København, præst her 1920, i Frederiks 26, gift med *Marie Hansen*, født 97. Maulund døde pludselig den dag, han i 26 skulle have konfirmeret sin datter.

Jens Thøger Gregersen er gårdmandssøn fra Tingstrup, født 14. juni 1900, student fra Ålborg 19, cand. 24, gift 2. sept. 24 med *Ingrid Louise Nielsen*, født 24. maj 01 i Odense, datter af urmager, død 8. maj 35. Gift 2. gang 12. nov. 37 med *Dagny Nielsen*, afdødes søster, født 8. nov. 08. Præst i Ø. Ulslev 24, her 27, i Jerne 42-68.

Andreas Bøgebjerg Andreasen, født 16. maj 09 i Tved, Mols, student Randers 27, cand. 37, gift 24. sept. 39 med *Marta Sørensen* fra Herstedvester, datter af tæppefabrikant. Hjælpepræst i Hasle, konst. sognepæst i Avernakø, Brylle m.v., præst her 43.

Kilder

En hovedkilde er Palle Fløe og O. Nielsen: Hist. Efterretninger om Hemmet, N. Bork, S. Bork og S. Vium Sogne i Jy. Sml. VII, samme: Strellev og Lyne Sogne sst. VIII og samme: Lønborg og Egvad Sogne. Hertil henvises een gang for alle.

Forkortelser i historisk litteratur (Fortid og Nutid XXI) er benyttet. Desuden: Bloch 1766 = Indberetninger til biskop Bloch omk. 1766. — Dbg = dombog. — gd = gård. — hd = herred. — Kærgd tb = Kærgård birks tingbog. — Lt Dbg = Viborg landstings dombog. — Lt sk & pt = Viborg landstings skøde- og panteprotokol. — Mat = matriklen. — N hd = Nørre Horne herred. — tb = tingbog. — V hd = V. Horne herred. — Desuden er anvendt andre let forståelige forkortelser.

Oversigt. Naturforhold

Rambusch: Studier over Ringkøbing Fjord. Trap: Danmark. Karstoft: Fra det nedlagte gamle S. Omme-Hoven Pastorat 15. Th. Kr. Hansen i Arb Hards 1951 105f. Tang Kristensen: Almueliv I 84. G. Hatt i Svensk Geografisk Årsbok 1942.

Oldtiden

Trap: Danmark. C. J. Becker: Føromersk Jernalder 200f. G. Hatt: Oldtidsagre (1949), 114f. Fløe og O. Nielsen: Jy. Sml. VII 9,20. G. Hatt: En sænket og hævet Jernalderbo-plads ved Ringkøbing Fjord i Svensk Geografisk Årsbok 1942. N. Kingo Jacobsen: Stadil Fjord området i Geogr. T. 1961. Venlig meddelelse af museumsinspektør S. Manøe Hansen, Ølgod. H. K. Kristensen i Arb Hards 1934, 83-100, 1941, 149-54. Egne undersøgelser i Østergårde, S. Vium og Esbøl. Tang Kristensen: Da Sagn III 2351.

Fiskeriet

1. H. Schlanbusch: Begrebet Herlighed efter da. Ret, Arb Ribe 1937, 1-23. — 2. H. K. Kristensen i Arb Ribe 1970, 501f. — 3. Ø.-N. hd. tb. 1723 26/7. — 4. Ø.-N. hd. tb. 1727 28/7. — 5. Sst. 1730 2/10. — 6. Bloch 1766. — 7. Rambusch: Stud. o. Ringkøbing Fjord, P. Pedersen: Klittens Hist. — 8. Ø.-N. hd tb 1725 17/9, 11/6. — 9. H. K. Kristensen: Gl. syd vestjy. fiskerlejer 48-56. — 10. Anf. skr. 160-80: Riberhus lensregn. 1581. — 11. Ø.-N. hd tb. 1730 27/2, 13/3. 12. A. Clement: Sort Salt i Da Stud 1914, 113. — 13. Ø.-N. hd tb. 1730 18/9. — 14. Arb Hards 1913 53f, 1919 84-90. C. Dalgas: Ribe Amt 208f. C. Mathiesen: Landbrugets Hist 142ff.

N. Horne herred som retskreds

1. Sv. Jespersen i NatMus Arb 1977, 11-22. — 2. Sv. Aakjær i Danmark før og nu III 75f.

— 3. O. Nielsen i Da sml I 111f. — 4. Erslev: Len og Lensmænd. Kanc Brevb 1579, 609. — 5. Lebech: Jyll. gl. Retskredse i Jy Sml 5. rk II. — 6. Rett Domme I 729. — 7. H. K. Kristensen: N. Nebel og Lydum sogne. — 8. Lt Dbg 1635, 145b, A. Kaae i Arb Hards 1959, 105. — 9. Meddelt af klaverstemmer Vedsted Knudsen, Esbøl. — 10. Kanc Brevb. 1623 23/4. — 11. H. K. Kristensen: Gl. sydv. fiskerlejer 14f.

Herredsfogder

1. Arb Hards 1925, 28. — 2. J. Abildtrup: Slægten Abildtrup II. — 3. Da Kanc Reg 264. Kr. Sk. I 1543 8/3. — 4. Arb Hards 1911, 154. — 5. Hegelunds almanakker. — 6. Lundenæs lensregn. 1624. Arb Hards 1915, 88. Kanc Brevb 1608, 750. — 7. Lt Db 1618, 76b, do. 1616 v. Poul Rasmussen 325. — 8. Bloch 1766; H. K. Kristensen i Arb Ribe 1968, 59-75. — 9. Jy Sml VII 21. — 10. N. hd tb 1710 3/3. — 11. Lt Db 1635 17/1. — 12. Lundenæs lensregn. 1625, bilag. — 13. Kanc Brevb 1638, 284. — 14. Bloch 1766. — 15. Lundenæs jordebog 1660. — 17. M. Lebech i Jy Sml 5. rk. II 217f, 234. — 18. Ø.-N. hd tb. 1725 16/7. Nørholm Stamhus IX 4. Diverse 1725-1839. — 19. Malt hd tb 1681 10/9, 1684 25/10. — 20. V. hd tb 1678 13/4. H. K. Kristensen: Ø. Horne Hd. 38. — 21. Jy Reg 14/6 1690, nr. 25. — 22. Do. 16/9 1729, nr. 137 m. indlæg. — 23. Nørholm Stamhus IX 4. Diverse. — 24. H. K. Kristensen: Ø. Horne Hd. 39. — 25. Jy Reg. 1/8 1738, nr. 183, 186 m. bilag. — 26. C. Lindberg Nielsen: Varde 293. H. K. Kristensen auf. skr. 39. — 27. C. Lindberg Nielsen: Varde 298. Nørholm Stamhus VIII 10, do. Den store hoveriproces bilag 1788 24/1. — 28. Lindberg Nielsen: Varde. Jy Reg 1775 23/11. — 29. Lindberg Nielsen: Varde. Arb Ribe 1909 (Cath. Fogtmans biografi). Bricka Da Biogr Lex V. Erslev Forf Lex. L. A's embedsliste. — 30. O. Nielsen: Gl. jy. Tingsvidner. Arb Hards 1915, 88. — 31. Lundenæs lensregn. 1629. Slægten Abildtrup II. — 32. Kanc Brevb 1635, 1643 17/4. — 33. H. K. Kristensen: Ø. Horne Hd. 37f. — 34. Lebech i Jy Sml 5. rk. II 218. — 35. Ekstraskattemandtalt 1743. — 36. Sst. — 37. Lindberg Nielsen: Varde.

Lønborg birk. Vostrup birk

1. Trap: Danmark IX 1, 550. Kr. Sk. II 173, C-4-166. LA. — 2. Lønborg Bispegds lensregn 1635, bilag. — 3. Sst. 1645-47, 1637-38. — 4. Arb Hards 1942, 33. — 5. Jy Reg 1695-1700. A. Sørensen i Arb Hards 1942, 33. — 6. Ekstraskatteregn 1711, 1713, 1719. Jy Reg 19/1, 1704 nr. 9. N. hd tb 1731 17/6, 1722 14/4. — 7. Hiort Nielsen: Da Prokuratorer 397. Thv. Lodberg i Vestk. 16/7 1936. Ejnar Poulsen: Hards. Degne 156, 751. — 8. Jy Reg 1768. — 9. Jy Reg 1784 17/9, nr. 347. H. K. Kristensen: Lunde Sogn 40-43. J. M. Lauridsen m.fl.: Kjærgd. 134f. — 10. Jy Reg 1690 1/1, 1729 18/11. Lønb lensregn. 1634-35. H. K. Kristensen: Ø. Horne Hd. 40. — 11. Kinch: Ribe I. — 12. Kanc Brevb 1606 13/5. — 13. Trap IX 1, 550. Kr. Sk. II 173, 398. — 14. Rett Domme I 676. Kr. Sk. II 173.

Af herredets almindelige historie

1. Ribe Stiftsreg. 1599 (04-166). — 2. C. Paludan Müller: Grevefejden I 265-93. — 3. Da. Kanc reg 1543 9/3. O. Nielsen: Gl. jy. Tingsvidner. — 4. Tegn. o. alle Lande 1536. — 5. Det da. Folks Hist. IV 15f. — 6. H. K. Kristensen: Ø. Horne Hd. 48. Rett Domme I 92. — 7. Kanc Brevb 1579 27/3, 24/12. — 8. Kr. Sk. I 1579 27/3, N. hd tb 1724 10/1, Kanc Brevb 1640 9/10. — 9. Fløe i Arb Hards 1911, 152; J. Abildtrup i Festskr. t. C. Klitgaard 1904-11, samme forf.: Slægten Abildtrup II. N. hd tb 1713 29/5, 1718 12/12. — 10. N. hd tb 1724 1/5 22/5. — 11. Ribe stiftamts skattekom. prot. 1743. — 12. Ældste regnskaber. Riberhus len 1537-38. — 13. Mat. 1688. — 14. Tabellen: 04-166, Mat. 1688. Folketællingerne; Trap.

Under krige, soldatervæsen, stavnsbånd

1. Lundenæs lensregn. 1626-27, 1635. Bilag. — 2. Lønborggd. lensregn 1646-47, bilag: tv, stedsmål. — 3. K.-R. Böhme: Lennart Torstensson und Helmut Wrangel in Schleswig-Holstein und Jütland i Z Sch-H Gesch 1965 40-82. — 4. H. K. Kristensen: Nr. Nebel-Lydum 24f. — 6. R. A. Rtk. 311,49; 311,65 (indberet. til mat. 1662). — 7. Riberhus

amt kontribut regn 1662-64. — 8. Lundenæs amt kontribut regn 1663-70. — 9. Se under Gyris. — 10. Fløe og O. Nielsen: Lønborg Egvad. — 11. A. Kaae i Arb Hards 1959, 91. Kærgård tb 1637 15/3; K. C. Rockstroh: Udvikl. af den nat. Hær. — 12. Mat. 1688; Rockstroh i Arb Ribe 1943 607-15. — 13. Lundenæs kont regn 1702-04; H. K. Kristensen i Arb Ribe 1962 342-54; 1. Jy Reg kasseregnskab 1716-18. — 14. N. hd tb 1710 18/8, 1/9, 17/11, 1711 23/2, 2/3. — 15. Sst. 1711 13/4. — 16. Sst. 1714 6/8. — 17. Sst. 1716 15/4; P. Eliassen: Hist. Strejftog 93. — 18. N. hd tb. 1712 11/7. — 19. Sst. 1720 3/6. — 20. Sst. 1718 25/4. — 21. Sst. 1724 10/4. — 22. Sst. 1727 17/10, 1/12. — 23. Sst. 1723 3/5, 1718 10/10, 19/12. — 24. Rockstroh: Udvikl. af den nat. Hær III. — 25. N. hd tb. 1730 23/10. — 26. Nørholm Stamhus: Gl. regst. 82,13; 83,8. — 27. Palle Fløe i Arb Hards IV 28-33.

Overtro og trolddom

1. Wibergs præstehist. II 355; Fløe og O. Nielsen: Lønborg og Egvad s.; V. hd. tb. 1662 30/8. — 2. Kærgård birks tb. 1615 27/10. — 3. Riberhus lensregn. 1616-17; Lt. Db. 1616 ved Poul Rasmussen; Landst. Db. C. 1618. — 4. J. Aldal i Arb Hards. 1931 89-94. — 5. Chr. Villads Christensen i Jy Sml 3. rk. II 1-25, jævnf. Gunnel Hedberg: Bårprøvningen i Sverige i Retshist. Stud III. — 6. Landst. Db. C. 1634 26/4, p. 99. — 7. Sst. 1634, p. 120. — 8. H. K. Kristensen i Sprog og Kultur 1936 139-43. — 9. Fløe og O. Nielsen: Lønborg og Egvad Sogne. — 10. Landst. Db. C. 1634, p. 53, A. Sørensen i Arb Hards 1942 22-35. Kærgård birks tb. 1652 12/3. — 11. Trap IX 1, 551. Fløe og O. Nielsen: Lønborg og Egvad Sogne. — 12. E. Tang Kristensen: Da Sogn VII 1468, efter Ebbe Sand, Torstrup, f. i Lønborg 1810, søn af smed Sander. — 13. H. P. Hansen: Kloge Folk II 162-69. — 14. Tang Kristensen: Da Sogn VII 152, 903, 466, II B 84, I 240, 235, 1148, V 1784, II J 77; Morten Eskesen: Minder og udsigter. — 15. Klaverstemmer Vedsted Knudsens meddelelse. — 16. Arb Hards. 1907 17f; Tang Kristensen auf. skr. II 143, 523, 293f, 509, 271, 147. — 17. Tang Kristensen: Da Sogn, ny rk.; jfr.: H. K. Kristensen i Mark og montre 1968 22-24.

Fællesskabet

1. Markbogen 1683, hoveriefterretning 1769. — 2. N. Horne hd. tb. 1710 26/5. — 3. Da Mag 3. rk. VI, H. K. Kristensen: Nr. Nebel Lydum 102. — 4. Kanc Brevb 1579 1/12. — 5. Sst. 1631 s. 232, 1633 s. 58, 1639 s. 627. — 6. H. K. Kristensen i Arb Hards 1932 138-41, hvor den fulde ordlyd ses. Vider og Vedtægter V. — 7. Palle Fløe i Jy Sml V 116-25. — 8. Ø.-N. Horne hd. tb. 1720, 14/10, 28/10. — 9. Palle Fløe i Jy Sml. V 117. — 10. N. Horne hd. tb. 1713 13/4, Ø.-N. Horne hd. tb. 1727 15/9. — 11. Ø.-N. hd. tb. 1727 10/3. — 12. Ø.-N. hd. tb. 1717 12/7. — 13. N. hd. tb. 1712 7/11. — 14. Ø.-N. hd. tb. 1728 16/8, 30/8, 27/9, 1715 15/7, 1720 3/6. Mat. 1688. O. Niensens Sml., nr. 16. Kanc Brevb 1581, Fløe i Arb Hards. 1915, 88. H. K. Kristensen: Ø. Horne hd. — 15. Ringkøbing amts arkiv. Udskrift af landvæsenskom. prot. 1782-94 (B8-1165); G. 456-2, Lønborggårds godsark. LA; Hald: Ringkøbing Amt 65; Palle Fløe: Udskiftn. af Lønborggd. og gods i Arb Hards 1922 112-40; S. Karl Hansen: Tarm By og nærmeste Omegn sst. 41f. — 16. Henrik Pedersen: De da. Landbrug 1683; Statistisk Tabelværk III 5; Trap.

Landbrug

1. Palle Fløe i Jy Sml IX 78-87. — 2. N. hd. tb., 1728 27/9. Tang Kr. Almueliv I s. 83f. — 3. Stiftsregst. 1599; G. 455-2; N. hd. tb. 1714 22/10. — 4. S. Karl Hansen i Arb Hards 1921 72f; H. P. Hansen i 100 Aar, Vest- og Sdj. Kreditfor. — 5. Joh. Tholle i Arb Hards 1930 82, 85. — 6. S. Karl Hansen anf. skr. — 7. Ole Højrup i 100 Aar 102, 81. — 8. Hald: Ringkøbing Amt.

Fra dagliglivet

1. Kr. la Cour Pedersen: Morten Eskesen 8-26. — 2. P. Storgaard Pedersen i Arb Hards 1908, 38. — 3. Samme i Arb Hards 1910, 126ff; J. Holdt i Ribe Bispeesøede 948-1948; A. Øster: Barn i Herrnhuternes Christiansfeld 10-16. — 4. N. hd. tb. 1718 8/6, 20/6. — 5. Sst. 1719 14/8, 1731. — 6. Sst. 1722 8/6. — 7. Kanc Brevb 1642 14/5.

Degne og skoler

Ejnar Poulsen: Hardsyssels Degnehistorie II. P. Severinsen: Fra Landsbyskolens Barndomstid. III. i Arb Hards 1910. P. Storgaard Pedersen i Arb Hards 1925. H. A. Brorson: Visitatsberetninger og Breve v. L. J. Koch. Kamphøveren: Skrumsager 13f. Kanc Brevb 1636 14/4. Lensregnskaber. Landstingets skøde og pantep. 1743 25/4. Arb Ribe X 239. H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn 57. Samme: Øster Horne Herred 389f. Vester Horne hd. tb. 1657 9/5, 16/5. E. Tang Kristensen: Almanakoptegnelser. Samme: Almueliv VI. Nørholm Stamhus IX 4. Ribe bispeark. nr. 7. caps 28, pk. 11. M. H. Nielsen i Arb Ribe 1909, 148. Morten Eskesen: Minder og Udsigter. J. Gr. Pinholt i Arb Hards 1912. Biskoppens kopibog 1751 5/7. Høins skøde på Grubbesholm 1743. S. Noe-Nygaard: Vinterskoleliv i Vestjylland 37, 53, 78.

S. Bork sogn

Kilderne til sogne- og landsbyhistorien i S. Bork er omtrent de samme for de øvrige sogne i herredet og deres landsbyer og enkeltgårde. Derfor opføres kun disse kilder fra S. Bork. Sognekortene 1638 er taget fra Præsteindberetninger til Ole Worm I ved Frank Jørgensen.

1. Kr. Hald: Vore Stednavne, 2. udgv. 247. Sv. Aakjær i Ringkøbing Amt (1937) 48. — 2. Jy Sml VII 38. — 3. P. Ingwersen i Arb Hards 1964 250f. — 4. Jy Sml VII 32f. — 5. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv. — 6. Rambusch: Studier over Ringkøbing Fjord. — 7. Klaus Sommer Andersen i N. Nebel og Omegns Landbofor. 1896-1946, 120-22. — 8. Wil. Christensen: Da. Breve fra Middelald. IV. Kinch: Ribe I 139, 571, 600, 607. Ældste regnskab, Riberhus, RA. — 9. O. Nielsen: Gl. jyske Tv. — 10. Ældste regnskab, Riberhus, RA. — 11. Tegn. o. a. Lande 1544. — 12. Koldinghus lensregn. 1573. RA. — 13. Kanc Brevb 1582, Kr. Sk. 1639 8/1. — 14. Kærgd. Tb. 1639 26/8, 1640 6/11, 1647 12/2. Lt Dbg C. 1618 19/6. — 15. Sst. 1617 11/7. Jy Sml 2. rk. IV 384. — 16. Lt. Dbg C 1618 17/6. — 17. Kærgd. Tb. 1623 16/8, Kanc Brevb 1623, 750. — 18. Lundenæs len regn. 1623/24, 1630/31, 1633. — 19. Mat. 1688. — 20. Ø.-N. hd tb. 1714 28/10. — 21. Sst. 1710 2/6. — 22. Kr. Sk. IV 649. — 23. Ø.-N. hd tb. 1726. 29/3. — 24. Sst. 1727 16/4. — 25. Kr. Sk. V 165. Ekstraskattelisten 1743. — 26. Folketæll. 1787, 1834. — 27. N. hd. sk. & pantereg. — 28. Originale skøder, aftægtskont, aktiebrev. — 29. Mat. 1844. — 30. Lt sk & pt 1728 23/3. — 31. N. hd tb. 1730 13/1. — 32. Lønborggd. hoveriregl. — 33. Folketæll. 1787, 1834, mat. 1844. — 34. Riberhus lensreg. jordebog 1699. Folketæll. 1834. — H. K. Kristensen: Fiskerlejer, Riberhus lensreg. 1638. — 36. Lt sk & pt 1651 204. — 37. Skøde 1715. — 38. Hartk. spec. Jy Sml VII. — 39. Folketæll. 1834. — 40. Mat. 1688, 1844. Folketæll. 1787. O. Nielsen: Gl. jyske Tv., N. hd tb. 1646 24/4, 24/7. 4/9. Lt sk & pt 1625, s. 38, 1648 s. 131. — 42. Mat. 1844. — 43. Ældste da Ark Reg V 453. — 44. Kinch: Ribe I 326. — 45. Rett. Domme II 724. — 46. Kanc Brevb 1608 22/4. — 47. Abildtrup: Slægten Abildtrup II. — 48. Indberetn. t. biskop Bloch. — 49. Kærgd. tb. 1622 18/1. — 50. Riberhus lensregn. 1641. P. Adler i Ribe skoleprogr. 1836. — 51. Kinch: Ribe II 428ff. — 52. Kærgd. tb. 1660 7/12, sentens bl. 85. — 53. V. hd. tb. 1652 24/7, 12/6, Kærgd. tb. 1654 15/12. — 54. Lt Dbg 1616 s. 325. — 55. Medd. af Vald. Pedersen. — 56. Kanc Brevb 1623 10/10. Mat. 1688, Jy Sml. VII 41. — 57. Lt sk & pt X 353. — 58. N. hd. tb. 1717 6/12, 1721 17/3, 1729 9/10, 20/10. — 59. Kr. Sk. IV 634. — 60. Folketæll. 1787, 1834, mat. 1844. — 61. V. hd. tb. 1649 7/7. — 62. Jy Sml. VII 41. — 63. T. Klinting: Fiskerne v. Nymindegab 72f, Thv. Lodberg: Nybyggerne i Lønne Sogn 36ff. Trods navneligheden mellem fiskeren 1834 og »æ gl. Opstikker« er de ikke identiske. Sidstnævnte er f. 1816, førstnævnte 1793. Det er ham og J. C. C., der er byens grundlæggere.

Skrumsager

Hovedkilden er Palle Fløe og O. Nielsen: Hist. Efterretninger om Hemmet, N. Bork. S. Bork og S. Vium Sogne i Jy Sml VII 44-52. Adelsportrætterne er taget efter C. Teilman Hald: Vestjyske adelsfolk s. 62, 18, 19, 28, 29.

1. H. K. Kristensen i Arb Ribe X 98, 238. — 2. Adels årb 1902. — 3. Viborg Lt sk & pt v. J. Holmgaard 184. — 4. Arne Sundbo i Arb Ribe IV 62f. Rockstroh: Udvikl. nat. Hær I

125. Jy Sml 2 rk. IV 507. Otte Krags kalenderopt. i Da Sml 2 rk. II 80 Adels årb 1931. — 5. Kanc Brevb 1639 7/5, 1640 1/1. Riberhus lensregn. 1643, bilag. H. K. Kristensen: N. Nebel og Lydum sogne 198, 211f, 85, 214, 218, 225. Skast hd tb v. Poul Rasmussen, reg. H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn 417, 438-41. V. hd. tb. 1647 9/1. Lt sk & pt 1647, 92, 1651, 49. — 6. V. hd. tb. 1667 23/11. H. K. Kristensen: Ovtrup sogn 121, 441ff. — 7. C. Lindberg Nielsen: Ringkøbing 153, Hards. årb 1927, 86. — 8. V. hd. tb. 1676 3/6, 1686 13/3, 1679 15/2. — 9. Jy Sml 2. rk. IV 400; Ehrencron-Müller: Forfatterlex. VIII. H. Pedersen: De da. Landbrug. — 10. Lt sk & pt 1695, 1634 s. 268f. — 11. Bricha: Da Biogr. Lex. — 12. O. Nielsen: Skadst Hd. 133-37. Bjarne Teilman: Stamtavle over Slægten T. Lt sk & pt 35, 274. — 13. Kron Sk. V. 261f, kopi af auktionsprot. i Nørholms arkiv. H. K. Kristensen: N. Nebel og Lydum sogne 190f. Ø. hd. justitsprot. 1733 26/1. — 14. O. Nielsen anf. skr. Da Sml I 332f. — 15. C. Teilman Hald: Vestjyske adelsfolk 17-20. — 16. H. K. Kristensen anf. skr. 59. — 17. Bloch 1766, C. Teilman Hald anf. skr. 26f. — 18. Morten Kamphøener: Skrumsager 9-12. — 19. Trap: Danmark, H. K. Kristensen anf. skr. 295, 301-05, 314, 42f, 136f, 289.

S. Bork kirke

1. Trap. Jac. Helms: Danske Tufstens-Kirker 166. Lindberg Nielsen: Ringkjøbing. — 2. H. K. Kristensen i Arb Hards 1954, 52, 61ff. — 3. Trap. — 4. Kanc Brevb 1553; 1560, 448. — 5. H. K. Kristensen anf. skr. — 6. N. Horne hd. tb. 1712 12/1, 18/1. — 7. Kr. Sk. V 165. — 8. Præsteindberetn. til Bloch 1766. LA. P. Severinsen i Hard. Arb. IV 234.

S. og N. Bork præster

Fælleskilde til præstehistorien er Wibergs præstehist., Elvius' do. Kirkelig håndbog. Nedergaard: En da. præste- og sognehist. IX B 647-81. Fløe og O. Nielsen i Jy Sml I, VII, VIII samt Egvad og Lønborg Sogne.

1. C. Lindberg Nielsen: Ringkjøbing 331. — 2. Hegelunds almanakker. V. hd tb. 1600 14/1. — 3. Bloch 1766. — 4. Lt Dbg 1616 v. Poul Rasmussen 304. — 5. Kærgd. tb 1617 11/11. — 6. Skast hd. tb. 1644 9/1. — 7. Kanc Brevb 1630, 47. — 8. H. H. Fussing i Kirkehist. Sml. 6. rk. II. Kanc Brevb 613f. Lt Dbg C 1635, 213, 1636, 97. — 9. C. Lindberg Nielsen: Varde 265. — 10. Vilh. Bang i Jy Sml 2. rk. II 212. — 11. Lt Dbg C. 1646 23/9. — 12. Kærgd. tb. 1646. — 13. E. Quistgaard i Arb Hards 1932, 99f. — 14. Kærgd. tb 1651 19/12. — 15. Johan Monrads selvbiografi. — 16. Pers Hist Sml I 521. — 17. Ribe landemodeprot. 1682 13/2; C. Lindberg Nielsen: Varde 307; Kr. Sk. I 47; Bang: Præstegårdsliv; Bloch 1766. — 18. Bricka Da Biogr. Lex. — 19. Bispens kopibog 1769 1/9; H. K. Kristensen i Pers Hist T. 1961, 88.

Nærkærgård

1. Da Sml 2. rk. IV. — 2. Hards årb 1925, 28. — 3. O. Nielsen: Gamle jyske Tv. Lt Dbg 1634, 1635 p. 266. Skast hd. tb. 1644 9/1. Kærgd. tb. 1640 30/6, 1650 11/1. — 5. V. hd. tb. 1673 14/6.

Grubbesholm

1. Adels årb. O. Nielsen: Skodborg og Vandfuld Hd. 21-22, 41-42, 63f. — 2. V. hd. tb. 1654 26/8, 23/9, 28/10, 1655 17/3. — 3. Lt sk & pt. 1660, pag. 106; Adels årb. — 4. Bricka Da Biogr Lex X 110, Kr. Sk. III 408; H. K. Kristensen: Ø. Horne Hd. 121f. — 5. V. hd. tb. 1673 11/4; Ribe landemodeprot. 1682-93; N. hd. tb. 1687 10/3. — 6. N. hd.

Justitsprot. 1713 10/4; Bricka 110. — 7. Ø.-N. hd. tb. 1717 10/7; Aug. F. Schmidt i Da Stud. 1926, 167ff. — 8. Ø.-N. hd. tb. 1714 4/6, 1725 30/4, 25/2, 16/7, 1730 1/7; Nørholm Stamhus IX 4; Rentekamm. skr. 1725 28/4; Grubbesholm godsark. 455-1 jordebeg. — 9. Ø.-N. hd. tb. 1731 22/1. — 10. Lt sk & pt 40, 187, 162; Grubbesholm godsark. 455-1, 455-2. — 11. Ø.-N. hd. tb. 1731 27/8; G. godsark. 455-1. — 12. Bloch 1766; Hartk. spec. 1787. Nørholm Stamhus 58,2. — 13. A. Petersen: Jorddrot og Bonde II 54. — 14. J. E. Nørgaard: Stengårdslægten.

N. Bork kirke

1. Trap: Danmark. H. K. Kristensen i Arb Hards 1954 48ff; Kai Uldall sst. 1932, 35ff. — 2. N. hd. tb. 1712 18/4. — 3. V. hd. auktionsprot. 1758 24/4. — 4. H. K. Kristensen i Hards årb 1954, 55, 58; N. hd. tb. 1716 6/7. — 5. Grubbesholm jordebog.

Hemmet kirke

1. H. K. Kristensen i Arb Hards 1954, 64. — 2. Trap: Danmark. — 3. Bloch 1766. — 4. Da Rig Br. 2. rk. XII, nr. 89; H. K. Kristensen anf. st. 60f. — 5. Kr. Sk. II 399, III 87, IV 126; G. 455-1, LA. P. Severinsen i Arb Hards 1910, 234.

Hemmet- S. Vium præster

1. Da Mag. 3. rk. VI 114. — 2. H. H. Fussing i Kirkehist. Sml. 6. rk. II. — 3. Lindberg Nielsen i Jy Sml 4. rk. V 488. — 4. N. hd. tb. 1711 28/9. — 5. Ribe bispeark. kopibog 1747 30/1. — 6. Sst. 1770 27/9, 1750 16/2, 5/5, 1759, 1751 5/4, 1774, 1776; H. K. Kristensen i Pers Hist T 14. rk. III 84-88. — 7. Folketæll. 1787; Ribe Bispesæde 948-1948; Storgaard Pedersen i Arb Hards 1910, 109, 128.

6. Kilder

Viumgård

1. Adels årb 1901. — 2. Kr. Sk. 6/6 1579. — 3. Kanc Brevb 1589 s. 211, 213. — 4. Lt. Da. C. 1617 bl. 43. — 5. Bricka og Gjellerup: Den da. Adel I. — 6. Kærgd. birks tb. 1650 27/9; Lt sk & pt v. J. Holmgaard 1647 53, 206, 279, 281. Hirsch: Da norske officerer (RA). H. K. Kristensen: N. Nebel-Lydum sogne 108. — 7. Lt sk & pt X, 353; V. hd. tb. 1662 18/1; Mat. 1688. — 8. Adels årb 1901, 1897. — 9. H. K. Kristensen anf. st. 115f. — 10. 1. jy. rytterreg. kassereg. 1698-99; Jy Sml. VII 60f. — 11. O. Nielsen i Jy Sml. X 8-9; Bloch 1766. — 12. H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn 350f. F. Hvass: Medd. om Fam. Hvas II 42-46; O. Nielsen i Da Sml. II 51f. — 13. N. hd. tb. 1710 4/8, 18/8, 1/9, 17/11, 1711 26/1, 22/6, 16/11, 1714 22/1, 1715 15/7. — 14. J. Abildtrup i Arb Hards 1955, 130f. — 15. Tb. 1718 16/10, 7/11, 19/12. — 16. Jy Sml 3. rk. II 92. — 17. Jy Sml. VII 62. — 18. K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nat. Hær III. — 19. N. hd. tb. 1729 17/1, 1730 30/10, 11/12, 1731 19/3, 2/5. — 20. H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn 35f. — 21. Jy Sml. VII 63. — 22. Bloch 1766. — 23. Medd. fra antikvar M. Bencard, Ribe. H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn 220-28; Jy Sml 3. rk. V 336. — 24. Jy Sml VII. Vejle Kb. — 25. H. K. Kristensen: Lunde Sogn 37-41. Samme: Ovtrup Sogn 415f. — 26. H. K. Kristensen: Lunde Sogn 38-41, samme: Ovtrup Sogn 198f, 396f, 414. — 27. Lt sk & pt Bd. 46, 736; Folketæll. 1787, 1834, Trap. — 28. Jy Sml VII. Forsk. medd. Trap. H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn 234. Kamphøener: Skrumsager 10.

Lundsmark

1. Kgl. Rettertingsdomme II 593. — 2. Vib Lt sk & pt v. J. Holmgaard 75, 268. — 3. Lundenæs Kontribut. 1671; Mat. 1688; Pr. indberetn. t. Ole Worm 1638. — 4. Tb. 1715 9/9, 23/9, 1716 21/9, 25/9, 16/11. — 5. Tb. 1728 5/4.

S. Vium kirke

1. Trap. Christian Elling i Arb Oldk Hist 1945, 102. — 2. Arb Hards 1954f. — 3. Kr. Sk. II 403.

Kongsgård. Den kgl. borg Lønborg

1. Præsteindberetn. t. Ole Worm v. Frank Jørgensen 172. — 2. Kong Valdemars Jordebog udg. af Svend Aakjær. Adels Årbog 1927, 13. Kinch: Ribe I 604. Da Rig Br 2. rk. II nr. 324-26, sst. XII s. 158. — 3. Lønborg Bispegds lensregn. — 4. Lt Dbg 1636, 94; Lønborg Bispegds lensregn. 1647; Mat. 1688, Bloch 1766.

Lønborggård

1. Kinch: Ribe I 413; Æld Da Ark Reg III; Rett Domme II 271, 713. — 2. Da Sml II 47; Bricha og Gjellerup: Den da Adel I 125f; Palludan-Müller: Grevens Feide I 264; Adels årb 1927, 13. — 3. Bricha Lex XIII 437; Da Mag 4. rk. IV. — 4. H. K. Kristensen i Festskr. t. H. P. Hansen 113-16. — 5. Kanc Brevb. 1579. 350, 422, 718, 1608, 714. — 6. Sst. 1613 597, 1626 1/5. Bricha Lex V; Lt Dbg 1634, 53; Vib. Lt Dbg 1616 v. Poul Rasmussen 23/11. — 7. Kanc Brevb 1635 45, 140, 242, 509, 770, 1638, 304; Lønborg Bispegds. lensregn. 1635. Lundenæs lensregn. 1639-40; Ersev: Len og Lensmænd; Adels årb 1915. — 8. Lt sk & pt 1652, 244; Bricha Lex XI 585f; Christensen (Hørsholm): Agrarhist. Stud. II 199f. — 9. Kærgård tb. 1660 14/12; V. hd tb. 1667 22/1. — 10. Bricha Lex XI; N. hd tb. 1711 28/9. — 11. N. hd tb. 1723 8/3; Grubbesholm godsark. G 451-1; Lt sk & pt 1743 25/4. — 12. Minerva sept. 1793. — 13. Folketæll. 1787. — 14. E. Haugsted i Festskr. t. H. P. Hansen 55; Skade: Gredstedbro 112. — 15. Esbern Jespersen i Arb Hards 1944, 90ff. — 16. Slægtshåndbogen 630. — 17. Lønborggd godsark. Diverse jordebøger. LA. — 18. Arb Thist. 1769, 263; Hald: Ringkøbing Amt; Folketæll. 1834. — 19. Da Sml I 322; Trap; F. Jerk i Arb Hards 1958 132ff; P. Slot Carlsen i Da Slotte og Herregd. XII 317-24.

Lønborg kirke

1. P. Severinsen i Arb Hards 1909, 11; Æld Da Ark Reg V 703, 705; Aug. F. Schmidt i Arb Hards 1926, 167; præsteindberet. t. Ole Worm. — 3. Lt Dbg 1635, 213, 1636, 97; H. K. Kristensen i Arb Hards 1954 55f. — 4. Trap; H. K. Kristensen i Festskr. t. H. P. Hansen 115; Broby Johansen: Billedbibel 219. — 5. Bloch 1766; Folk fra Ribe amt (1962) 109. — 6. Ribe bispeark. kopibog 1741-53.

Lønborg- Egvad præster

1. Arb Hards. 1925, 28. — 2. V. hd tb. 1662 30/8. — 3. Kanc Brevb 1577, s. 153, 1593 5/12, 17/12; Holger Fr. Rørdam i Ny Kirkehøist Saml VI. — 4. Lt Dbg 1634; Kanc Brevb 1631, 494. — 5. Kanc Brevb 1631, 410; V. hd tb. 1635 14/11, 19/11; Lt Dbg 1634; Rørdam auf. skr. — 6. Kanc Brevb 1635 2/9, 1634, 418, 1639 14/11, 1640 16/1; Bricha og Gjellerup: Den da. Adel I 205f; F. K. Erlang i Arb Hards 1935 70ff; Bloch 1766. — 7. Sst. Ribe bispeark. kopibog 1747-53. — 8. Arb Hards 1920.

Tarm Bisgård og mølle

1. Da Rig Br. 3. rk. II nr. 114, 399. — 2. Kinch: Ribe I 201f, 206. Da Sml. II 112f. — 3. Kinch: Ribe I 350. Æld. regnsk. Riberhus len 1537-38. RA. Ersev: Danmarks len. Kinch: Ribe II 498f. — 4. Lønborggds lensregn. 1645. RA. V. Horne hd tb. 1666 7/4, Ø.-N. hd. justitspr. 1723 26/7. — 5. Mat. 1688. H. Pedersen: De da. Landbrug, 1683. Kr. Sk. II 308. — 6. Lønborggård Hoveriregl. 1769. — 7. Lønborggård skifteprot. — 8. Folketæll. 1787, 1834. — 9. Sal. Frifelt: Ved et vejkruds 31. Trap.

Egvad kirke

1. Erik Moltke i Arb Oldk Hist 1953, 151f. P. H. Geil: Egvad Sogns Hist. 45; H. K. Kristensen: N. Nebel-Lydum 150. — 2. H. K. Kristensen i Arb Hards 1954, 55, 57, 60; Kr. Sk. II; Mat. 1688; G. 456-2; Bloch 1766.

Østergård

1. A. Bæksted: Guder og helte 123. — 2. Morten Eskesen: Minder og Udsigter. — 3. Jy Sml. VIII 295. — 4. Rett Domme II 680f. — 5. Kanc Brevb 1582 14/4, 1583, 657, 1584, 49; Kr. Sk. I; H. K. Kristensen i Festskr. t. H. P. Hansen 116f. — 6. Adels årb 1915, 485ff. — 7. Lt Dbg 1616 v. Poul Rasmussen 303ff, 1618. — 8. Sst. 1620 21/10. — 9. H. K. Kristensen: Ø. Horne Hd. 305. — 10. Adels årb 1915. — 11. Ribe bispeark. — 12. Lt sk & pt 1626 v. Poul Rasmussen 51, 1632 nr. 5; Lt Dbg 1635. — 13. Kanc Brevb 1635, 21; Trap; h. k. Kristensen: Ø. Horne Hd. 282f. — 14. Rockstroh i Pers T. 6. rk. I 139, 155, 165. — 15. V. hd tb. 1657 25/4; Da Sml I 30, 32. — 16. Møller: Slavs Hd. 143; H. K.

Kristensen anf. skr. 93f; Mat. 1664; V. hd tb. 1664 24/12. — 17. Nørholms arkiv 81,2; Lindberg Nielsen: Varde 33. — 18. Nørholms arkiv 81,6. — 19. Hvas: Fam. af Navnet Hvas 5, 24ff. — 20. Lt sk & pt 30, 221, 33, 246; Lyne kirkebog; Arb Ribe X 119f. — 21. Lindberg Nielsen: Varde 72, 74, 100, 181; V. hd tb. 1680 27/3, 1685 7/2; Arne Sundbo i Arb Ribe V 100; Lyne kirkebg; Ø.-N. hd tb. 1722 27/4, 11/5, 15/5; Jy Reg 1699, nr. 123; Ekstraskat 1718; Lindberg Nielsen: Ringkjøbing 336; Bloch 1766; Arb Ribe VII 100, 324; Kr. Sk. IV 112f. — 22. H. K. Kristensen: Ø. Horne Hd. 351; Ø.-N. hd justitsprot. 1733 27/5; do, auktionsprot. 1714-71; Lønborggds skifteprot. 1771- 1850; — Udskiftn. LA; H. Nielsen: Slægten Spangsberg; medd. af Morten og Kr. Raunkjær.

Lyne kirke

1. Uldall Kirkekl. — 2. Venlig meddelelse af museumsinspektør Knud Krog. — 3. H. K. Kristensen i Arb Hards 1954 55, 58; Mat. 1688. — 4. Kr. Sk. III 211; Wibergs Præstehist. — 5. Nørholm Stamhus Diverse IX 4; Ø.-N. hd tb 1731 19/3. — 6. Grubbesholm Godsark. G 455-2. — 7. Ekstrakt af Lt sk & pt pag. 31.

Strellev Kærgård

1. H. K. Kristensen i Festskrift t. H. P. Hansen 111-21.

Strellev kirke

1. Fort Nut III 167. — 2. H. K. Kristensen i Hards Arb 1954 55, 59; Kr. Sk. IV 19, 113. — 3. Da Sml II 52; Lt & pt nr. 45, 251; Victor Hermansen i Ribe Bys Hist. 1730-1820, 148.

Oddum kirke

1. P. Storgaard Pedersen i Arb Hards 1925, 24f. — 2. Abildtrup: Slægten Abildtrup II. — 3. Storgaard Pedersen anf. skr. Da. runeindskr. 26f. — 4. Samme 28f. — 5. Ø.-N. hd tb. 1724 9/10. — 6. Sst. 21-30; Arb Hards 1954 52f; Folketæll. 1787; Ekstrakt af Lt sk & pt.

Oddum præster

En hovedkilde er P. Storgaard Pedersen: Oddum Sogns Hist. i Arb Hards 1925, 30-42. — 1. Da Rig Br 2. rk. X, nr. 218. — 2. Arb Hards 1931, 89f. — 3. Jy Sml. VII 142ff; A. Kaae i Arb Hards 1959, 108f; Kærgd tb 1651 19/12. — 4. Lundenæs jordebog. — 5. Ekstraskatten 1743. — 6. J. Holdt i Ribe Bispeembede 152. — 7. Arb Ribe VI 450; Arb Hards 1916, 78; Bispens kopibg 1770 7/5. — 8. H. K. Kristensen: Lunde Sogn 115.

Hoven kirke

1. Trap; I. Karstoft: Fra det nedlagte gl. S. Omme-Hoven Pastorat; A. Bøgebjerg Andreassen i Ølgod Mus. årsskrift 1971-72. — 2. Arb Hards 1954, 55, 58; Nørholms arkiv Gl. nr. XIII 11. — 3. Kanc Brevb III 246; H. K. Kristensen: Estrup i Malt hd 44f. Karstoft anf. skr. 40, 44.

Hoven præster

1. Da Rig Br. 2. rk. IV 248.

Sted- og personnavneregister

Forkortelser: fg = foged; forf. = forfatter; gmd. = gårdmand; hd. = herred; hgd. = hovedgård; hmd. = husmand; pr. = præst; prof. = professor; prop. = proprietær; s. = sogn. Desuden er flere let gennemskuelige forkortelser anvendt. Udeladt er navne på degne og lærere i kapitlet Degne og skoler samt personnavne i mindre væsentlige forbindelser. Ved herredets stednavne er sognenavnet i reglen ikke tilføjet, ej heller ved hovedgårde.

A

Aakjær, Svend, rigsarkivar 234, 420.
Abildtrup, J., slægtshist. 43, 69.
Adbøl 54, 67f, 78f, 82, 120, 161, 215, 246, 360, 443, 445ff, 458, 461f, 468-71.
Ager, J., fuldmægt. 156.
Agerholm, B. A. C., pr. 108f, 385, 519.
Agerhøj 239.
Agerkrog, hgd., Tistrup s. 211, 213, 247, 433, 442f.
Agersnap, H., maler 453.
v. Ahlefeldt, Godske, lensmd. 120f, 352.
Ahlmann, Vilh., arkitekt 419, 546.
Ahrensberg, H. N., borgm. 433.
de Albertin, P., amtmd. 288.
Albrecht af Brunsvig 347.
Alergård, Borris s. 287.
Allerslev, Ovtrup s. 307.
Allerup, Sneum s. 226.
Alminde, Mette K. 388.
Amsterdam 215, 221, 226, 306, 359, 408, 463.
Amstelborg, Strellev s. 463.
Anchersen, Ancher, pr. 230, 248, - A., dr. med. 159, 231, - H. P., prof. 227, 231, - Matt., bisp. 486, - S., prof. 231.
Andersdatter, Marie 518.
Andersen, A., prop. 314, - Chr., degn 426, 457, - Fr., skriver 58, - Gregers, degn 494, - Marinus, arkitekt 482, - Per 415, - Sig. A. M., pr. 523, - Svenning, kvartermester 447, - Th. 373.
Andreasen, A. Bøgebjerg, pr. 546, 549.
Andrup, Stavning s. 56, 347, 355, — Simon, prop. 312.
Anebjerg, Lyne s. 431f.
Aner å 17f, 172.
Anerbjerge 173f.
Ansager 155, 170f, - kirke 456.

Arenfeld, Jørg. 180, - N. 472.
Arkel, Marie M. 265.
Arntz, H. V., læge 403.
Asmussen, Claus, klokkestøber 376.
Assing, Hammerum hd. 306.
Augsburg, Karen J. 307.
Axelsen, N., gmd. 509.

B

Bager, Jørg., guldsmed 454.
Bagger, I. P., konservator 415.
Baggesen, Inger M., 520.
Bakkegård, Egvad s. 410.
Bakkely, Hoven s. 537.
Bakkensen, P., fæster 243f.
Bal, Ovtrup s. 473.
Ballegård, Egvad s. 401.
Bandsbøl 25, 30f, 44, 66ff, 78, 86, 111, 123, 150, 178f, 190, 209, 222, 251f, 262, 265-69, 281, 284, 288, 357, 355, 361, 365, 367, 463.
Banér, oberst 76.
Bang, Anna 521, - Elline 438, 476, - Palle, Hennegd. 241.
Barfod, Claus, pr. 226, - Ingvor 226, - Knud, pr. 226, - N. Clausen 226.
Barfoed, A. J. H., hdsfg. 52.
Barslund 17, 111, 164f, 528, 540, - Th., sognefoged 526.
Bartholin, Kristoff. 361, - Magdalene 360, 375, - Margrethe 379.
Bavnæk, Tarm 401.
Bavnsbjerg, Strellev s. 16.
Bay, J., pr. 156ff.
Beenfeld, oberst 338.
Bejer, Nic., sagf. 88f.
Benzow, K. F. O., 365-68, 413.
Bering, J. J., pr. 144, 289, - Henriette H. 521.

- Bertel, pr. 283.
 Bertelsdatter, Maren, troldkvinde 91.
 Bertilssen, Jes, birkefg. 55.
 Bevære, Sofie, lærerinde 385.
 Biering, Ingeborg 232.
 Bigum (Bygum), Constance 306, - Kirsten Marie 307, - N. 20, 84, 87, 119, 249f, 280, 298f, 306, 316, 344, 409, 429, 498, 505.
 Bilde, Henrik, Tirsbæk 315, 396, 421, - Mogens 540, - Vincents 266, 270, - M., lensmd. 63.
 Billum 170f.
 Bindsbøl 43, 66ff, 87, 92f, 353, 490-95, 507, 517f.
 Birkedal, Augusta C. J., 522, - Vilh., pr. 164f, 386, 522.
 Bjaldrup, Horne s. 209, 469.
 Bjerger, Lyne 421, 423, 434f, - S. Vium s. 296.
 Bjerggård, Egvasd s. 410.
 Bjergvang, Oddum 491.
 Bjerregård, Vostrup 333.
 Bjerregård 55, 324f, 349.
 Bjerrum, O. D., sagfører 274.
 Bjølbøl 38, 67f, 511, - Peder 69.
 Bjørn, Jørg., hosp.forst. 84.
 Bjålum 14, 16.
 Blinkberg 491-95, 507.
 Blinkenberg, A. P. F., pr. 549.
 Bloch, H. F., hdsfg. 50, - Joachim, hdskr. 50, 470, - J. J., hdskr. 53f, - Jørgen, pr. 385f, - Jørgen Victor, pr. 386, - N. J., pr. 286, - P. O., pr. 521, - Urban 252.
 Blome, F. D., prop. 159, 256.
 Blæsbjerg 111, 262, 276, 357, 366.
 Blåkilde ungdomsskole 154, 388, 403.
 Boeck, O. V., pr. 387.
 Bojlesen, Kath., sygeplejerske 380.
 Bolderup, N. M., prop. 446.
 Bolkær, N. Nebel s. 179, 209, 213.
 Boltinggård, Fyn 366.
 Bondegaard, M., maler 453.
 Bonifacius VIII, pave 549.
 Bonum, Egvasd 391, 395.
 Borch, A., degn 238f, - Agathe 231, - Anna Sofie 231, - Claus M. 225, - L. N., pr. 519, - Ole, prof. 225, 227f, - P. N. (Kieldbek) 83, - S., pr. 231, - Søren, byfoged 215, - S., hdskr. 54, - S., serjeant 56.
 Bork fjord 23, 102, - marsk 172, 178, - Iver 424, 426, - Iver, sognefoged 145, - N. S., 24, - S., pr. 257.
 Bormann, kapt. 84, - Elisabeth Kirstine 384, - Magdalene Marie 384, 447, - S. J., pr. 347, 384.
 Borre, Al s. 209.
 Borreschmidt, A., justitsr. 362.
 Borris s. 229, 303, 305, 420, 527, - kirke 516, - S., pr. 222, 229.
 Bougner, Caspar, forp. 249, 250.
 Bovnum, Horne s. 43, 209, 445.
 Brahe, Preben 252ff, - Susanne 213, 237, 240, 251f.
 Bramming Husted 402.
 Bramminge, Ane F., 287.
 Bramtrup, J., fæster 343f.
 Bredsten kirke 174.
 Bregninggård 48, 306, 397.
 Bræmerholm 356.
 Brinch, P. J., sognefg. 124.
 Brockdorff, Ditlev, oberst 548.
 Brockkenhuus, Frans 81, - Johan 541.
 Brogård, S. Vium 296.
 Brorson, Cath. Stenbek 51, - H. A., biskop 148f, 152, 159, 162, 164, 287f, 380, - J. H., pr. 313, - J. H. N., prop. 217, - L., pr. 519.
 Brosbøl 100, 111, 131, 187, 207, 301ff, 365, 391, 406, 436, 450.
 Bruun, Fr. 484, - H. H., pr. 289, - H. P., pr. 281, - Jens, pr. 429, - P. N., pr. 148, 286.
 Brünniche, A. 213f.
 Bryske, Ejler 538f.
 Brågård 315.
 Brødøl, S. Bork 180.
 Brøndberg, N. A., pr. 388.
 Brøndum, Maren J., 229f, - N. J., prop. 255.
 Brønsdorf, prop. 86, 530f.
 Brørup 519.
 Buch, H., pr. 388, - Laura 217, - N. L., prop. 215.
 Buchholtz, H. C., pr. 485.
 Bundesen, Gertrud 312, - R., Søvig 251.
 Bundgård 401, 517.
 Bundsgård 68, 119, 500, 505, 511.
 Busch, C. V. C., læge 387, 403, - Nic. 236, 534.
 Bykærshoved, Strellev s. 461, 464.
 Bækbo, Poul J., pr. 387f.
 Bækhus, Ovtrup s. 202.
 Bækmark, Flynder s. 368f.
 Bøel 18, 39, 48, 55, 75, 78, 81, 95f, 99, 101, 111, 128ff, 140, 153, 337ff, 347, 349, 353f, 364f, 392, - bæk 12, 323.
 Bøggild, J. L., pr. 232, 289.
 Böhme, K.-R., 76.
 Bølling hd. 51f. 54, 58, 78, 357, 403, - s. 303, 305.

Børling, Maria M., 521.
Børglum hd. 357.
Børsmose, Al s. 243.
Bøvling len 69.

C

Calnein, stiftamtmd. 49.
v. Campen, Dorte 446.
Carit Etlar, forf. 407.
Castensen, Christp., borgm. 72, 360, 406,
408, - Maturin, pr. 251, 384, - S. Chr.,
lærer, kromd. 217.
St. Catharinekirke, Ribe 425.
Christens, Maren, troldkv. 92.
Christensdatter, Birgitte Cath. 447f, -
Gunder, troldkv. 94, 99.
Christensen, A., sognefg. 334, - A., trold-
karl 95, - Birgitte, prop. 484, 486, - C.
55, 80, - C., birkefg. 330, - C., gmd. 353,
496, - hdfg. 264, - C. Smed, sognefg. 468,
- Claus 241, - Clemen, studehandl. 203,
356, - Erik, skipper 22, - H. 80, 478, 496,
- prop. 451, - I. C., konseilspræ. 525,
530ff, 549, - Iver, musiker 273, - opsyns-
md. 19, - Jac., pr. 152, - Jens, prop. 313,
- sognefg. 238, - studehandler 264, - Jes,
gmd. 389, 391, - Julie C. 387, - M. 432,
448f, 530f, - M. C., gmd. 531, - Mattias
313f, - N., gmd. 48, 220, 241, - N., hdsfg.
478, 493, - N., tømrer 179, - Nis, skriver
331, - P., birkefg. 56, - P., gmd., - P.,
kromd. 507, - S. Ballo 380, - Søren, degn
426, - Søren, pr. 236, - Søren, gmd. 313f,
- Ulrika 549.
Christian IV 484, 486.
Christiansfeld 144f, 520.
Christophersdatter, Ide 384.
Christoffersen, Doris 290.
Clausdatter, Maren 284.
Clausen, A., prop. 314, - Chr., pr. 236,
518, - J. W., hdsfg. 52, - Morten 225, -
N., pr. 235, - Ole, pr. 45, 97, 202, 225,
241, - Villum, pr. 284.
Clement, skipper 62.
Clementsén, N., rigsråd 275, 324, 506.
Clemmensen, P., prop. 303f.
Cohn, købmd. 109.
Colding, Jak. A., foged 251.
Copperman, Jonas, løjtn. 303, 478.
la Cour, Vilh., historiker 323.
Crespi, Daniele, maler 320.
Curtz, Maren H. 231, - Marie 257.

D

Dagmarsholm, restauration 239.

Dahl, Karen C. 493f.
Dalgas, E., oberst 524.
Dalum len 244f.
Damgaard, Asta 297, - H., musiker 297, -
J. 159, - S., sømand 239.
Damgård 236.
Danielsen, Terkel, prop. 255.
Davidsen, C., degn 465.
Debel, Ovtrup s. 202.
Deiberg, Ide P. 280, - L. E., pr. 285.
Dejbjerglund 499f, 507, 520.
Dejrup, Ovtrup s. 307.
Dige, Lyne 428, 435.
Dincher, kapt. 478.
Ditlefsen, H. M., pr. 523.
Dombroich, kapt. 83.
Donslund 528.
Dorgelos, baron 520.
Dorothea, dronning 38.
Dreiby, E., arkitekt 543, - F. 543.
Dybvadsgård, Lunde s. 412.
Dynesdatter, Karen, troldkv. 102ff, - Met-
te 382.
Dyreby, Henne s. 202.
Dyrvig 20, 52, 68ff, 109, 111, 164, 509, 528,
534, 536f.

E

Ebbesen, Peder, lensmd. 39, 55, 64, 342,
351.
Ebert, F. ingeniør 16.
Eg, Jens, direktør 495.
Egersbølle 202.
Egvad s. 11, 207, 324, 364, 389-419, - kom-
mune 11, - Egvad 30f, 36, 63, 68, 71ff,
75, 79, 91, 133, 170f, 213, 353, 363, 381f,
387, 409, 525, - kirke 96, 283, 362, 366,
395, 414-18, 517, - skolevæsen 153.
Ehrenfeldt, St. N., prop. 20, 211, 498.
Ellegård, Strellev 471.
Ellestrup 236.
Endorph, P. N., prop. 384, - Vibeke 50.
Endrupholm, hdg. 211, 213, 252, 363, 477.
Engberg, Gunnar, generalsek. 290, - H. L.,
pr. 290, - J. F., pr. 289.
Enevoldsen, Gregers, pr. 285.
Engholm, Hoven 537.
England 210.
Engsig, J., gmd. 538.
Eriks bol 315.
Erik Clipping 347.
Eriksen, Christiane M. L. 290.
Esbøl 78, 82, 84ff, 119f, 191, 178, 291,
296ff, 302, 306ff, 316, 322, 424.
Esger, kantor 282.

- Eskesen, Iver, pr. 518, - Morten, lærer 107, 142, 159, 436, 450, - Otto 40, 94.
- Esman, D. B., godsforv. 368, - H., pr. 463.
- Espensen, Bøjle 454.
- Eyser, H. V., dommer 52.
- F**
- Fabricius, Theodor 217.
- Falen 108, 173, 196ff.
- Fanø 170f, 251f.
- Farsbøl 121, 491-95.
- Fassy, Kristjerne, faged 350.
- Faster s. 363, 366f.
- Fasti, C. (se også Fassy) 315, 418, - Erik 394, 407, 511.
- Feilberg, H. F., pr. 173.
- Fenger-Eriksen, K. N., politimester 52.
- Fiilse 312, 368.
- Filtensborg, C. E. S., pr. 290.
- Fisker, C. Nissen, hdsfg. 49f, 53, 467, - C. Nissen, mundskænk 49f, - J. Nissen, hdskr. 53, - N. C., hdskr. 53f, 58, - N. J., hdskr. 54.
- Fjerbæk 59, 77, 111, 128f, 152, 331, 336f, 349, 357, 364f, 392.
- Fløe, Jens P., justitsråd 334, - Margrethe 335, - Palle, amtsvandinsp. 183, 261, 263, 273, 334, 336, 366, 405, 470.
- Foersum 29, 38, 53, 63, 77f, 82, 87, 111, 124, 131, 146, 153f, 209, 306, 308, 357, 365, 391, 401, 407-10, 445f, 468, 488.
- Fog, Gertrud 386, - Lars O., pr. 384.
- Fogh, Karen Sop. 58.
- Fogtman, L., hdsfg. 51, 54, - Bertram S., pr. 215, 288, 231, - N., bisp. 231.
- Fonsbøl, A. A., pr. 232.
- Forsomho, Ølgod s. 338, 439.
- Frandsdatter, Lisbeth 82.
- Frandsen, Jak., skipper 24.
- Frausing, J. J., hdsfg. 50f, 288.
- Fredborg, A., ingeniør 16.
- Fredericia 530f.
- Frederik IV, konge 210.
- Frederiksodde 200.
- Friedlieb, Ph., pr. 384.
- Frich, Joachim 363, - Karen 54, - N., løjtn. 56, 343, 498.
- Frifelt, Sal., forf. 143f.
- Friis, And., lensmd. 55, 347, - Jørg., Favrskov 439, - Kristoffer 302, - Morten C., pr. 280, 285f, - Sigvart 303, 406.
- Frisgård 262, 276.
- Frisvad, Varde lands. 84, 360.
- Frørose 325.
- Frøsig, C. 251f.
- Frøstrupgård, hgd. 57f, 112, 159, 192, 306, 313f, 410, 426, 431, 434f, 446.
- Fuglkær 481.
- Fuglsig, hgd. 200, 205.
- Funch, V. H. F. 387.
- Fusgård 111, 276, 357, 366, 402.
- Fælled, gd., N. Bork 239.
- Fæster, Dorothea C. 289.
- Føndrup, S. P. 373.
- Fåborg 170f.
- G**
- Gabel, C. C., stiftamtmd. 20.
- Gade, Tarm 401, - Dorthea Laura 388, - H. Christensen, gmd. 252.
- Gadegaard, P. B., pr. 388.
- Galgebjerg, Lønborg s. 104f, 327, - S. Vium s. 38, 276, 293, 298, 301f, 306, 308.
- Galgehøj, Egvad s. 391.
- Galgemose S. Vium 38, 41.
- Galskyt, Th., faged 501.
- Galt, Barbara 305, - Birgitte Marie 204f, 295, 298, 305, - Folmer 294, 302f, 343, 496, - Gjord (Gjøde) 204, 295, 302, 343, - Knud 272, 294, 296ff, 302, 343, 406, - Knud Henrik 107, 304, 311, 320, 446, - P. Ebbesen, lensmd. 534.
- Galtho, Tistrup s. 467.
- Gammelager, Hoven s. 537.
- Gammalgård, Ovtrup s. 307, 310, - Ølgod s. 469.
- Gammeljord 186, 188, 239.
- Gammeltoft-Hansen, M., pr. 232.
- Gejlgård 430.
- Gellerup, Varde ls. 53, 361f.
- Gellerupholm, Varde ls. 213.
- Gerritz, Gerh., kirurg 447.
- Gersdorff, Caspar Kristoffer, lensmd. 99, 178, 235, 266, 352, 375, 383, - Edel Margretha 313, - Joachim 352, 383, - Mette 213f, - Peder 354.
- Gjødvad, P., pr. 385.
- Gjording, P. Kr., pr. 208.
- Gosmann, Elisabeth 231, 288f.
- Glibstrup 17, 30, 53, 78, 86, 119f, 124, 139, 145, 156, 235, 251f, 306ff, 311, 355, 357, 420ff, 428f, 435, 437, 442f, 445, 456f.
- Glud, Gertrud S. 285, - S. N., pr. 285.
- Graae, Rolf, arkitekt 318.
- de Grave, Jan A. 221.
- Gravenbøl 471.
- Gravengård 261f, 272-75, 299.
- Graversen, Øjvind, pr. 388.
- Gregersen, Iver, pr. 190, 281, 284, - J. Th., pr. 549, - N., prop. 449, - Th., prop. 449.

- Greisen, A., skriver 304.
 Grene (N., S., V.), Hoven 78, 82, 111, 130f, 164, 527, 538, 547.
 Grimlund 45, 66, 68, 70, 111, 164, 396, 447, 493, 504, 508, 532ff.
 Grindsted 70, 531.
 Grubbe, Erik 244, - Jakob 193, 230, 235f, 241-44, 258, 265, 279, 297, 299, 396, 505, - Niels 244, - Regitze 440f.
 Grubbesholm 57, 84, 86f, 106, 118, 120, 126, 133, 148, 156, 180, 186f, 229f, 236, 238, 241-55, 260, 265, 267, 271, 274, 276, 284, 299, 307, 344, 361f, 385, 406, 424, 456f.
 Grundtvig, Sv., prof. 386.
 Grærup, Al s. 178.
 Grås, C. J., forstander 154.
 Grønbjerg 17, 31, 198.
 Grønfeld, Ølgod s. 166.
 Grønlund 474, - D., pr. 159.
 Grønwald, P. Z., amtsforv. 456.
 Grønvang 468, 474.
 Gråhede 32, 52, 67f, 85, 88, 99, 127, 162, 297f, 493, 501, 504f, - bæk (å) 93, 389, 488.
 Guldager s. 360, - Margrethe K. 384.
 Gundelach, J. H., læge 403.
 Gunderup, Hornø s. 308, 445.
 Gundesbøl, Oddum s. 68, 70, 163, 275, 488, 500, 511, - Hemmet 67, 69, 72, 120f, 262, 275f, 284, 412, - A 93, 488, 507.
 Gyldenløve, Chr. 206.
 Gyldenstjerne, Per, Tim 395, - Knud 396, - Predbjørn 226.
 Gyris 79f, 82, 93, 98, 127, 308, 397, 495-99, 511.
 Græsboel 111, 365, 367, 391, 406.
 Gødelen 26.
 Gørding hd. 170.
- H**
- Haase, C. P., ridefg. 49, 195.
 Haahr, Ude, pr. 426.
 Hagedorn, Ph. J. 249f.
 Hak, N. 177, 234.
 Halby, Stavning s. 355.
 Hald, Kr. prof. 271, 291.
 Hall, konseilspræs. 386.
 Hallum, Kvong s. 155, 313, 499.
 Halskær, Strellev 464.
 Haltrup, Øse s. 237.
 Hamborg 24f, 266, 307, 446.
 Hammerum s. 357.
 Hans, konge 393.
 Hansdatter, Bodil 362, - Else 447f, - Karen 382, - Margrethe, troldkv. 94, 96, 99, - Sofie 358.
 Hansen, A. Bork, pr. 388, - Alexander, smed 105f, - Chr. (Kr.) godsejer 87, 213, 225, 252, 284, 361f, 377, 380, 448, 502, - Christence 183, 215, 363, - C. T., hosp. forst. 20, 448, - J., pr. 382, - Jesper 19, 77, - Johan K. 432, - K., statskons. 430, - Karen W. 522, - Kr. 510, - Laust, sognefg. 183, - N., gmd. 265, - N., hdsfg. 532, - N., kromd., prop. 434, - N., stamhusbesidder 57, 135, 183, 215, 221, 252f, 361f, 426, 486, - Oluf, pr. 381, - P., birkefg. 55, 340, 354, - P., ridefg. 204, - Simon, gdm. 180, - S. Karl, forp. 140, 163, 523, - Stefan, kvartermest. 448, - Th. Kr., maler 509, 541, - Thue, prop. 217, - skoleholder 296.
 Harbo, Chr. 302.
 Harbou, Kr. 442, - Otto 442.
 Hardenberg, Jak. 38.
 Hardsyssel 35f, 39.
 Havrvig, Holmsland Klit 12, 25, 76.
 He s. 203, - Jens, bisp. 299.
 Hebo, Janderup s. 155, 213, 304.
 Hede, gd., N. Bork 235, - Lydum s. 355.
 Hedegård 505.
 Hedehusene, S. Bork s. 189.
 Hedehuset, Hoven s. 164.
 Hegelund, P., bisp. 43, 225.
 Hein, Fr., justitsråd 148f, 158, 250, 252, 265, 270, 275, 278, 287, 360, 429, 457.
 Helms, Jak., arkæolog 218f.
 Helsing 500-03.
 Helsted, J. J. 108, 374, 384f.
 Hemmet s. 213, 261-90, 305, 363, 367, 463, - Hemmet 28f, 41, 61, 63, 68, 71ff, 75, 79, 84, 88f, 104, 106, 108, 126, 132f, 139, 144, 148, 170ff, 174, 246, 262f, 310, 364, 405, 513, - kirke 251f, 261f, 264f, 267, 269f, 272, 277-84, 306, 312, 361f, 366, - skolevæsen 150f, - Å 261, - Iver, bisp. 281, 284, 382, - Peder, pr. 382f.
 Henne s. 24f, 132, 170f, 174, 191, 313, 368.
 Hennegård, hdg. 50, 97, 159, 189, 210, 313, 384, 430, 476, 520.
 Henningsen, Chr., gmd. 183, - J., gmd. 186.
 Henningsgård 183.
 Hermand, skipper 62, 351.
 Hermansgård 292, 301.
 Herning 403.
 Hertz, C. Ehlers, hdsfg. 51.
 Hesselho, Tistrup s. 467.
 Hesselmed, hgd. 362, 520.
 »Hindtz Hovedjord« 179.

- Hjerm hd. 357, 444.
 Hjerting 24f, 251, 287, 403.
 Hjorth, J. C. F. A., pr. 522.
 Ho s. 170f, 178, 371.
 Hodde s. 155, 160, 170f, 488, 516.
 Hoddeskov, Hodde s. 203.
 de Hofmann, Aberg 23.
 Holberg, Ludv., digter 91.
 Holland 72, 84, 145f, 172, 182, 192, 208, 265, 339.
 Holm, Gregorius, forp. 249f, - J. J., pr. 285.
 Holmand, N. Mogensen, hdskr. 53.
 Holme, Ane M. 523.
 Holmen, N. Bork 239, 242.
 Holmsland 237, - Klit 57, 403.
 Holst, Jesper H. 48, 100, 315f, 338f, - J. Jespersen, hedsfg. 47, 295, 306, 412, 465, - P. S., prop. 119.
 Holt, Mads, plantør 532.
 Holsten 84.
 v. Hoppen, Christiane 249.
 Horn, Marie E. 385.
 Horne s. 394, 447, - 79, 132, 170f, 174.
 Hornelund, Horne s. 431.
 Horns hæreth 35, 38, 170f, 346.
 Houm 79, 106, 111, 150, 192, 230, 244, 251f, 261f, 264ff, 281, 361, 365.
 Houmann, H., direktør 369.
 Hoven s. 524-49, - Hoven 11, 17, 28, 36, 61f, 68, 71, 73, 75, 78f, 82, 111, 133f, 170f, 237f, 266, 362, 525-29, 537, - kirke 164, 538f, 543-48, - kvindehøjskole 146, 165f, - skolevæsen 163-66, - ungdomsskole 166, 538, - Å 16, 28.
 Hulmose 20, 82, 111, 138, 164, 447, 537.
 Hundsbæk, hdg. 313.
 Hungeris 127, 498.
 Husted 294.
 Husum, P. L. M., pr. 232.
 Hvas, Hedevig Elisabeth 205, 306, - Kristoffer 178, 235, - Kristoffer Andersen 205, 305f, 446.
 Hvedholm stamhus 252.
 Hvelplund Jensen, K., lærer 147, 549.
 Hvid, Chr. 92, - Jahan 93f, - S., fuldmg. 306.
 Hvide Sande 176.
 Hvidsdatter, Johan, troldkv. 92, 96, 518.
 Hvidstendalshøj, Hoven s. 107.
 Hvolris hdg. 302.
 Hyllerslev, Janderup s. 85.
 Høg, Eiler 536, - Stygge 490.
 Højer Pedersen, Agnes D. 523.
 Højland, Eskil, pr. 106, 281, 289.
 Højlund 538.
 Højgård 451.
 Høst, Chr., pr. 241, - Per, pr. 338.
 Hølld, Lunde 355.
 Høyer, P. H., pr. 127f, 144, 288, 364, 519.
- I**
- Ibsen, Chr., hdskr. 52f, 477, - madame 400, - Per 534.
 Ilderhede, S. Felding s. 549.
 Illing byggested, Egvad s. 391.
 Ipsen, P., pr. 225.
 Isbjerg Mølle, Varde ls. 249.
 Iversen, A., foged 279, - Fv., lensmd. 412, - Frands, gmd. 72, 296, - J., gmd. 43, 178, 266, - Jes 264, 281f, 284, - N., pr. 99, 226, 389f, 519, - N., prop. 302.
- J**
- Jacobsdatter, Ingeborg 279.
 Jacobsen, J., gmd. 407, - skatterådsfmd. 263, - Karen 448, - Knud, hdsfg. 48f, 448, 486, - N., provstiskr. 223, 517.
 Jakob, pr. 490, 518.
 Jakobsen, Jens, prop. 217.
 Janderup s. 70, 135, 170f, 251f, 549, - kirke 203, 320.
 Jansen, H. Billeskou, hdsfg. 51.
 Jeger, E. V., pr. 386.
 Jens, selvejer 342.
 Jensdatter, Anne, troldkv. 95, 98, 264, 281f, 496, - Elisabeth (Lisbeth) 46f, 229, 246, 258, - Maren 190 f, 222.
 Jensen, A., møller 528, - Aage, forst. 166, - Bennet, ridefg. 203, - Chr., birkefg. 56, - Chr., branddir. 327, - C., hdskr. 52, 504, - C., prop., fiskeriejer 217, - C., sognefg. 504, - Einar V., konservator 278, 320, 475, - H., skriver 353, - H., forp. 353, - Hans C., gmd. 480, - Holger, politimester 52, - Iver, borger 354, - Iver, gmd. 279, - Iver, sognefg. 195, 240, - Jak., borgm. 191, - prop. 217, - Jens, gmd. 266, - Jens, hdsfg. 507, - Jøp, birkefg. 56, - J. L., rentier 473, - Just 67, - Jørg., pr. 266, - K. Sigvald, sognerådsfmd. 480, - Las, borgm. 266, - Martha 232, - Mouritz, kancelliråd 524, - N., sognefg. 429, - P., degn 435, - S., pr. 471, - S., skoleholder 189, - S. P., forst. 345, - Torben, gmd. 42.
 Jenskone, Anne, troldkv. 499.
 Jepsdatter, Kirsten 268.
 Jerlev hd. 357.
 v. Jermin, Niels, godsejer 124, 126, 128ff, 215, 255, 333, 349, 363-65, - Nielsine

365. - Th. J., Ausumgd. 211.
 Jersin, J. Dinesen, bisp. 382f, 440f.
 Jeskone, Maren, troldkv. 97.
 Jespersen, E. J., tegner 450, - Esbern, forf. 365. - Kirsten 388.
 Jessen, Chr., gartner 275.
 Johnsen, P. Berg, sparekassebest. 430.
 Juel, Axel 64. - Birgitte 294, 343, 406, - Cath. Marie 206, - Dorette 407, - Erik, Hundsbæk 338, 356, - Hartvig, bisp. 176, 350, 371, - H., Lindbjerg 205, - Iver, lensmd. 428, 433, 435, 509, - Iver Astrup 351, - Mogens, Vosborg 440, 539, - Th., Estrup 539.
 Juellingsholm, hgd. 540, 548.
 Juhl, Axel C. F., pr. 290.
 Jung, R., maler 257.
 Juul, Birgitte 302f. - C., baron, Rysensten 511, - Christence 302, - O., Rysensten 20, - Fr., prop. 366.
 Jyllinghus, Lyne s. 430.
 Jørgen, pr. 381.
 Jørgens, Maren, troldkv. 106, - Margrethe 101f.
 Jørgensdatter, Anna, troldkv. 93.
 Jørgensen, A. J., lærer 405, - Ernst F., pr. 232, - N., kromand 215, 397, - N. H., prop. 215-17, - S., sognefg. 183.

K
 Kaalund, J. J., pr. 126, 144, 289.
 Kaas, Edel 240, - Erik, Aggersborg 536, - Claus, Øland 188, - Hartvig 443.
 Kabbel, hgd. 242.
 Kammersgård, Kvong s. 355.
 Kampmann, læge 403f.
 Karlsgård, Øse s. 273.
 Karstoft, I., pr. 527, - J. J., gmd. 355.
 Kastkær, Lunde s. 192.
 Kastrup, Caroline 520.
 Katrebel 82f. 124f, 445, 447, 462-67.
 Keldbæk 100, 391, 406, 488.
 Kerstens, Julie Helene M. 232.
 Kieldbek, Johan 465f, - N. 465f.
 Kierkegaard, P. C., bisp. 522.
 Kildegård 410.
 Kinch, J., historiker 518, - K. O., pr. 523.
 Kirkebol 111.
 Kirkeby, Oddum 127, 490f.
 Kirkegård, Egvad 389, - Hoven s. 526, 528, - Lyne s. 421, 424, 426, 455f.
 Kirkehøj 22f, 233, 239, 310.
 Kipnase, Marie S. 386.
 Kjerumgaard, H., pr. 384.
 Kjær, P. C., prop. 314, - Vibeke H. 230.

Kjøbenhavn, O. N., organist 82.
 Klemensgård 263.
 Klinkerne 12, 14, 398.
 Klippe, Lucas, etatsråd 183, - major 183.
 Klit, Ane 106, - Isach 248, 258.
 Klynge, Vostrup 335.
 Knaplund 29, 166, 537f.
 Knud d. Store, konge 370.
 St. Knuds kilde 223, 349.
 Knude 422, 428, 432f, 437.
 Knudsen, C., sognefg. 275, - Jac., hdsfg. 48, 56, 84, 86, 206, 384, 394, 397f, 412, 423f, 446f, 462, 470, 472, 480, 485, 537, 540, - madame (se Christensen, Birgitte) 20, 156f, 251, - K., Trøjborg 368, - Kirsten E. 448, - Margrethe 448, - N., forp. 466.
 Knyl 110f, 164, 530f.
 Kodbøl 54.
 Kohlblatz, Poul 250.
 Koklund 510f.
 Kokspang, Hostrup s. 202.
 Kolbæk (Keldbæk) 408.
 Koldbye, Jeppe, hdsfg. 51.
 Kolding 44.
 Koldinghus len 38, 235, 511, 539.
 Koldtoft 24, 178, 189.
 Kolle 207.
 Kongensgård (se Lønæburg) 18, 24, 55, 71, 100, 346-49, 357, 364, 384.
 Kornerup, H. J., pr. 521.
 Korsgård 79, 461, 464, 469f.
 Krabbe, Gregers, Torstedlunde 188, 264, - Hans 302, - Henrik 303, 305, - Jac., Damsgd. 499f, - O. 204, 305.
 Krag, Chr., Lyudm 12, 293, 315, 421, 473, 477, - Erik, oversek. 192, 196, 244, 408, 443, - Fr., baron 223, 225, 248, 484, 517, - Jac. 159, - Johan, hdsfg. 50, 53, - Jørg. 196, 477, 539, - N., landsdommer 539, - Otto 443, - V. Rosenstjerne, hdsfg. 52.
 Kragebol 396.
 Krageris 508f, 540f.
 Krages 53, 400, 401, 406.
 Kragborg 180, 189.
 Krarup, Chr., Dejbjerglund 306, 423, - Frederikke 387, - F. F. S., pr., 387, - K. L. 446.
 Krasborg 462f.
 Kratbanke, Hoven 538.
 Kreidel, Aug., kapt.løjt. 19.
 Kremøn, se Rantzau, Jørg.
 Krey, Hans, guldsmed 498.
 Kristensen, H. 307, - K., forstander 524, 528, 543, 547, - Laur., sognerådsfmd.

- 269, - M., overførster 205.
 Kristian (Kristjern), bisp. 337, 350, - provst 177, 234f.
 Kristiansen, G. N., konservator 373.
 Krog, Knud, mus.insp. 454.
 Kronborg, Oddum 87, 510f.
 Kruse, Enevold 244, 265, 300, - Gabriel, admiral 242ff, - Ingeborg 242, 258, 279, 283, - N. 265, - Margrethe 301f, - Thyge, lensmd. og prop. 38, 66f, 272, 292, 299, 301, 395, 406f, 421, 433, 437, 491, 501, 510, 529.
 Kvie, Ansager s. 70.
 Kvang s. 203, 255, 360, 444f, - Kvang 22, 75, 85, 132, 165, 170f, 174, 237, 290, 303, 313, 386, 420, 429, 443, 456, - kirke 251.
 Kvorup, Kvang s. 251f, 329, 356.
 Kyvling 18ff, 39f, 41, 55, 65, 67ff, 71, 82, 101, 111, 124, 144, 302f, 306, 308, 342-45, 360, 365, 371, 392, 403, - Hussted 345.
 Kær 111.
 Kærgård hgd., Strellev 52f, 71, 120, 125, 246, 352, 409, 445, 447f, 458, 473, 475-81, - birk 41, 76, 91, 102, 228, 264, 338, - N., forp. 303, - N. C., hdsskr. 53.
 Kærhus, Hoven 528.
 Kærup, Janderup s. 243.
 v. Kørbitz, marskal 83.
- L**
- Largssen, Nis 241.
 Lakier, Simon C., birkefg. 56.
 Lækkenborg 111, 164, 536.
 Langager 239.
 Lange, A., Vennergd. 203, - Barbara 294, 303, - Chr., Hesselmed 294, 315, - Erik Engelsholm 529, - Gunde, Lydum, 235, - Gunde, Bregning 496, - Hans, lensmd. 381f, 406, 533, - Hans, Lunderup 499f, 507, 511, - Henrik, Dejbjerglund 540, - Henrik, Oldager 235, 303, 315, 355, 396, 421, 428, 442, 499f, - Henrik, Vennergd. 423, - Ida 459, - Jørg., Bregning 499, - Jep J., kantor 292, - Kirsten 200f, 228, - Niels, Skrumsager 178, 199f, 206, - Niels G., ridder 436, - Th., kannik. 464, 468, - Villum, landsdom. 242, 244.
 Langkær huse 271, 284, 311.
 Lasdatter, Kirstine 383.
 Lassen, Bertel, hdsfg. 42f, 90, 405, - Cecilia M. 286, - Chr., gmd. 338, - Hans, kommandør 249, - Henning G., forv. 215, - Jens, landsdom. 23, 46, 72, 118, 223, 229f, 236, 239, 242, 244-48, 250, 264, 267, 431, - Morten, borgm. 191f, - N., hdsfg. 42f, 45, 190, - N., ridefg. 245, - Visti 45, 82f, 247, 353, 493, 513.
 Lasson, Anna Marg., forf.inde 247, - C. 247, - Fr., kapt. 49, 86, 155, 237, 247-51, 316, 456, - Hans 247.
 Laugesen, Chr., pr. 96, 382, - Jens, foged 77.
 Lauridsdatter, Johanne 281, - Karen 518, - Margrethe 226.
 Lauridskone, Kirsten, troldkv. 496.
 Lauridsen, Cecilie 311, - Las, hdsfg. 45f, 91, 178, 244, 258, 383, 493, - M., sognefg. 434.
 Lauritsen, Chr., forp. 302, - L., pr. 523.
 Laursen, H., ridefg. 360, - Jep, forp. 302, - N., forp. 301f.
 Lavstrup 56, 59, 77, 94, 99, 102f, 111, 128, 177, 329f, 347, 349, 357, 364f, 367, 392.
 Ledgård (Lægård) 186, 188.
 Lehn, prop. 298.
 Lem s. 303, 345, - kirke 235.
 Lemvig 203, 285, - H.J. C., pr. 88, 231, 268, 284, 286ff, 312.
 Lerche, krigssekretær 309.
 Leyden, Holland 442f.
 Lichtenberg, Gert, prop. 486, - Henrik 307.
 Liebereich, oberstløj. 396, 505.
 Lillelund, P. M., Rybjerg 20.
 Limbek, Henneke 36.
 Lime, Morten, pr. 519.
 Lindbjerggård, hgd. 108, 142, 480, 486f.
 v. Lindenquist, O. A., ritmester 445.
 Linde, Chr., Volstrup 508.
 Linderoth, kompagnichef 308.
 Listo, J. M., sølvsmed 257, 415.
 Lorentzen, H. J. E. K., pr. 522, - Johanne M. 232.
 Lund, Anker, maler 484, - Chr. F., pr. 108, - Margrethe 244, - N. C. 514f, - Ole, hdsfg. 51.
 Lunde s. 105, 132, 155, 170f, 174, 177, 209, 243, 520.
 Lundenæs, hgd. 18ff, 38, 44, 62, 67, 69f, 75ff, 81, 87f, 126, 176, 179f, 183, 188, 190ff, 194, 236, 267, 301, 343, 350, 354, 363, 365, 392, 396ff, 440, 447, 494f, 499-502, 506, 508ff, 533, 539.
 Lunderup, hgd., Varde lands. 211, 213.
 Lundsby 92, 98, 127, 499f.
 Lundsmark 48, 291, 295f, 306, 315-17, 338.
 Lunge, Iver, Tirsbæk 534.
 Lydum s. 40, 132, 170f, 174, 260, 296, 305, 314, 360, - kirke 210, 218, 251f, - Å 18.
 Lydumgård hgd. 18, 69, 112, 114, 119, 159,

182, 189, 192, 194, 204, 217, 244, 294, 296, 303, 311, 315, 351, 397, 429f, 433, 435, 511, 526.
 Lydumhede, Lydum s. 315.
 Lykke, Beate H. 244, - Erik, Skovgd. 262, - Kai 245, 247, - Peder, bisp. 506f.
 Lützow, kapt. 287, 313, - H. F., hofmarskal 423.
 Læssøe, Frederikke 290.
 Løftgård, Ovtrup s. 77, 204, 251f, 408.
 Lønborg s. 213, 305, 323-88, - Lønborg 17f, 21f, 28, 32f, 36, 55ff, 61f, 68, 71ff, 75, 78, 91, 94, 100, 102, 104f, 110f, 128f, 133, 139, 152, 170f, 203, 227, 283, 298, 324-29, 353, 355, 357, 364, 392, 405, 446, 521, - birk 39f, 51, 55-58, 64, 94, 100, 105, 228, 337, 340, 342, 347, 351, 353, 357, 382, 393, - kirke 14, 16, 93, 100, 103, 221, 258, 272f, 349, 351, 361ff, 366, 370-80, - skolevæsen 152f.
 Lønborggård (Lønborg Bisgård, Bispegård) 18-22, 25, 41, 55f, 58, 60, 62, 71, 75, 77f, 99, 100-06, 112, 124, 128, 135, 138, 141f, 152, 176, 180, 183, 214, 221, 240, 247, 252, 260, 263, 265, 267, 269ff, 274ff, 284, 286, 293, 297, 302, 325, 329, 332, 337ff, 347-71, 397, 399, 401f, 406ff, 412, 418, 426, 449, 461, 469, 475f, 491, 493, 496, 499, 501, 516, 529, - teglværk 129, 131.
 Lønborgvej 401.
 Lønæburg, kgl. borg (se Kongensgd.) 346-49.
 Lønne s. 22, 24, 56, 112, 132, 170-74, 184, 198, 202f, 207, 210, 237, 292, 301, 421, - kirke 199, 204.
 Løvenørn, Poul, officer, statsmd. 308f.
 Løwenhertz, M. T., guldsmed 375.

M

Madsdatter, Ane 446, - Else 285.
 Madsen, Chr., forv. 142, - Chr., købmd. 44, - M., hdsfg. 48, - M. C., gmd. 481, - N. F. K., domm. 52.
 Madsen-Mygdal, skolebest. 403f.
 Maegaard, Christian 258.
 Magård (Maygård) 24, 111, 202, 207, 213, 240, 252.
 Maler, Morten 278.
 Malle, Horne s. 445f.
 Malling, Joh., kirkemaler 482.
 Malt hd. 170.
 Mandø 231, 288.
 »Maren Kone i Hus«, troldkv. 96f, 189.
 Maren Lisbeth, troldkv. 105.

Margrethe, dronning 36, 495.
 Maribo kloster 179, 370.
 Mariesminde, Strellev 471.
 Margvorsen, Iver, ridefg. 91f.
 Marcellis, Constanca 359f, 377.
 Marskhuse 198.
 Marsvin, Ellen 266, 527.
 Maulund, J. M. L., pr. 548.
 Meiner, A. W. D., pr. 385, - Diderik, birkefoged 57, 158f, 215, 253, 385, - Fr., degn 57.
 Meinersminde 327.
 Mette, Iver Kjeldsens 262.
 Meyn, V. C. C., hdsfg. 52.
 Michaelsen, J., pr. 549.
 Michelsen, Las, gmd. 12, 65, 91, 97, 177ff, 516, - Las, hdsfg. 42, 62, 69, 190, 222, - Niels, fuldmægt. 329, - Niels, gmd. 91, - Nis, birkefg. 55, 91, 325.
 Mikkelsen, P., pr. 441.
 Miller, Aug., pr. 222, 230, 246.
 Moe, A., maler 419.
 Moesgård Hussted 493.
 Mogensen, Malte, ridefg. 40, - N., hdsfg. 47.
 Mourad, Johan, landsdomm. 229.
 Mormand, Maren 303.
 Mortensen, Eske, gmd. 107, - Frands, sognefg. 326, - J. Smedegaard, gmd. 16, - L., byfg. 304, - O., direktør 491, - S. 94.
 Mosbøl 53, 79, 85, 107, 120, 122, 160, 445, 458, 471ff.
 Mosegård, S. Vium 300.
 Mourier-Petersen, slægt 365.
 Mouritzen, C., snedker 179.
 Muff, Kr. P. 255.
 Munk, Birgitte 301, - Ebbe 490, - Else 352, 375, - Harald, konservator 221, - Iver, bisp. 350, - Kirsten 505, - L. 178, 263, 329, 350f, 395, - Mette 297.
 Muus, Chr., biskop 248.
 v. Mühle, H., kaptajn 397, 416.
 Müller, Bent, 445, - Henrik, amtmd. 39, 56, 262, 267, 359f, 376f, 380, 384, 396, - Henrik (d. ældre), rentemester 19, 59, 236, 245, 272, 283, 322, 325, 329, 338, 340, 357-59, 371, 408, 418, - Kristoffer, ritmester 361, - Selio, godsejer 56, 150, 152f, 275, 284, 322, 360f, 375, 379, 385, 415, 447, 513, 517.
 Münster, Ingeborg 522, - Jakobe Petra 522.
 Myrebjerg 198.
 Møgelgård 56, 59, 111, 128, 152, 336f, 349, 357, 364f, 367, 392.

Møgelose 506.
Møller, C., fuldm. 309, - Johan, kirug 446, -
L. A., dommer 52, - N. P., pr. 521, - se
Müller.
v. Møsting, C. G., Rønnovsholm 206.

N

Nederby 38, 78, 85, 127, 490f, - J. J., amt-
rådsmedl. 491.
Nedergård 165f, 536.
Nees, Henning U., møller 527.
Nerid (Nærid) 17, 38, 67f, 383, 420, 422,
428, 436, 443, 450, 454.
Nerthus, gud. 436.
Nicolaus, pr. 284.
Niels, provst 548f.
Nielsdatter, Abelone 215f.
Nielsen, Aksel, hdsfg. 47, 510, - Anders,
Søvig 203f, 305f, - Bendte M. F. 290, -
Bent, prop. 217, - Chr., birkefg. 337, -
Chr., borgmester 371, - Chr., foged 201,
- Chr., maler 221, - Clømen, sognefg.
326, - Dynes, pr. 381, - Iver, pr. 225, - J.,
sognefg. 269, - Jep 500f, - Jørg., prop.
215, 397, 487, - Kr. 450, - Las, hdsfg. 43f,
190, 226, 235, 492f, 508, 533, - Las, Bin-
desbøl 509, 512f, - Laurs, pr. 491, 516,
518, - Mikkel, hdsfg. 76, 533, - Mikkel,
forp. 301f, - Morten, måler 513, - Niels
(Obling), gmd., delefg. 222, 227, 389, -
Niels, fæster 202f, - Niels, gmd. 184f, -
Niels, lægdsmd. 86, - Niels, Hennegd.
445, - N. C., forligsm. 335, - N. Kr. 450,
- N. Th., sognerådsfmd. 271, - O., råd-
stueark. 183, 205, 261, 273, 299, 336,
405, 468, 470, 482, - P., Lunderup 360, -
P., pr. 225, - S., pr. 285, - S., skriver 354,
- Staffen, birke- og slotsskr. 58, 343.
Nielskone, Karen, troldkv. 94, - Maren,
troldkv. 96.
Nissen, Chr., birkefg. 55f, - J. 227, - Kristi-
ne Sofie 385.
Nissengårde 196.
Nordby, P., Donslund 444.
Nordenå 24, 82, 111, 135, 138, 150, 241,
264, 267f, 272-75, 283f, 286, 302f, 306ff,
357, 366.
Nybøl, Hoven 529f.
Nyegaard, J., pr. 290.
Nygaard, L. L. G., pr. 522.
Nygård, Borris s. 20, - Velling s. 57.
Nyholm, Strellev s. 470.
Nyjord 186, 188.
Nyland 24, 176, 186, 188f, 202, 206.

Nyminde(gab) 12, 20f, 24, 173, 183, 196,
324.
Nørhede 79, 87, 111, 119f, 126, 159, 252,
300f, 308, 433ff, 437, 442f, 445, 422ff,
426, 428f, 457.
Nørholm hgd. 49, 159, 186, 191, 195, 211,
213, 445f, 476, 495, - birk 47.
Nørkærgård 71, 226, 239, 241ff, 246, 248,
253, 271f, 517.
N. Bork s. 226, 233-60, 537, - N. Bork 14,
22f, 28f, 36, 38, 41, 46, 61, 67f, 71ff, 79,
84, 86, 88, 106, 108, 110, 125, 132f, 139,
144, 170ff, 174, 178, 195, 202f, 204, 207,
225, 234-39, 250, 252, 255, 258, 261, 360,
405, 428, - havn 233f, - kirke 221, 223,
233, 256-60, 267, 278, 484, - skolevæsen
149f.
N. Horne herred, areal 11, 14, - grænser
11, 39ff, 47f, 500, - deling 38f, - tilhørs-
forhold 35f, 301, - folketal 60-62, 72f.
N. Nebel s. 12, 203, 308, - N. Nebel 24,
132, 170f, 174, 178f, 190, 202, 204, 207,
209, 213, 226, 260, 307, 309f, 386, 404,
462, 521, - kirke 362.
Nørtarp 50, 78f, 82f, 87, 121, 124f, 438,
445, 447, 458, 461-67, 485, 487.
Nørvang, Lunde s. 58.

O

Obling 25, 38, 42f, 67f, 69, 81, 88, 92, 96ff,
106, 111f, 132, 139, 148, 176, 178f, 189-
98, 202, 206, 233, 239, - N. N., gmd.,
fuldmægtig 102, 190-94, 202.
Odderup 33, 67f, 82, 93, 120, 163, 246f,
306f, 492ff, 504, 507ff, 509, 516, 520.
Oddum s. 488-523, 541, 548, - Oddum 11,
17, 28, 33, 36, 42, 44f, 61, 68, 70ff, 75,
92, 94, 108f, 133, 138, 161, 170f, 285, -
kirke 92, 94, 144, 221, 241, 360, 491f,
501, 505f, 512-18, - skolevæsen 161ff.
Odense 195.
Oksby s. 170f, 202, 210, 243, 418, 520, 533.
Okslund 70, 78, 82, 111, 164, 209, 541f,
548.
Olufsdatter, Anna 449.
Olufsen, Carsten, foged 99, - Chr., falsk-
ner 45f.
Omeis, B., dr. 423, 429, - Ludv., pr. 343f.
Omme, N. s. 80, 496, - Å 16, 488, 537.
Opitz, A. F., prop. 210, 260, 316f, 429.
Ormstrup, snedker 415.
Orre s. 170f.
Ostermann, J. H., apoteker 448.
Ostred, kannik 190.
Othsen, Lars, pr. 380.

Overgaard, S. Bork s. 194, 196, 206, 222f, 250, - Hoven s. 536, - J. N., pr. 290.
Ovesen, C., sognefg. 540.
Ovtrup s. 203, 308, 310, - Ovtrup 132, 170f, 174, 198, 230, 237.

P

Paabøl, J., plantningsmd. 525.
Paaske, Ture T., pr. 279, - Th. E., pr., 285.
Pabe 273.
Padborg 291.
Pagård (Pabsgård) 44, 78, 111, 262, 272ff, 357, 366, - M. N. 454.
Paludan-Müller, C., historiker 63.
Passau, Jak., prop. 312f, 322.
Paulsdatter, Jahan Palis 380.
Pedersdatter, Ida 285, - Kirsten 519, - Margrethe 518.
Pedersen, A., gmd. 472, - Chr., foged 100f, 294, - Chr., fæster 409, - Chr., gmd. 180, 495f, - Chr., pr. 92f, - Gregers, pr. 284, - H., pr. 232, - I., maler 221, - J., forp. 470, - J., fuldm. 357, - Jon 270, - Lauge, provst 180, 231, 251f, 288, 430, - L. Bech 335, - Lor. H., prop. 314, - M., murermester 376, - Mads C., gmd. 577, - Math., Stabylund 204, - P. 449, 451, - S., hdsskr. 53, - Steffen, forp. 360, - Tamis, selvejer 69f, - Terkel, væbner 190, - Thyge, gmd. 498, - Vald., gdr. 194, - Villum, pr. 63, 284.
Permoser, A., ritmester 304f, 446, 470, 486.
Petersen, forp. 367, - A. 387, - Benneth 451, - Chr., Engelsholm 365, - Knud 451, - Magnus, prof. 546, - Niels, pr. 451.
Pflug, Henrik O., ridefg., geograf 223, 237, 247f, 252, 258.
Pillgårds Husted 539f, 547.
Plessen, K. Ludv. 205.
Podebusk, Movr. 406f, - Predbjørn, N. Vosborg 418.
Pogwisch, H., fændrik 203, - Henning, Skrumsager 203f, 236, 306, - Karen 203, 223, 246, - Kirstine 204, - Laurids, Skrumsager 177, 188f, 192f, 200-03, 227, 240, 539, - Niels, Skrumsager 195, 204ff, 221, - Otto 396, 505.
Pouch, Ludv., dr. med. 236.
Poulsen, Ejnar 147.
Prytz, H. 386.
Præst, Hans, gmd. 432.
Præstbro 44, 67ff, 163, 507.
Præstby, N. Nebel s. 202, 207, 209f, 307.
Præstkærholm 264, 272.
Puglund 93, 510f.
Pæsz, Kristjern, ridder 235, 342.

Påbøl 16f, 38, 67f, 111, 138, 146, 164, 438, 524, 528-32.

Q

Qvist, Karen J. 50.
Qvistgaard, E. J. C., admiral 290, - J. P. O., pr. 289.
Qvitzov, Erik, amtmd. 118, - Henning, Lydumgd. 112, - Kiøne, lensmd. 352.

R

Rabæk 68, 163, 445, 488, 494, 506, 516.
Rabæk, slægt 46, - Caroline J. 287, - Knud Lyne, forf. 448.
Rajerup 467f.
Rambusch, Sig., amtslæge 15, 23.
Ramsing, N. S., pr. 520.
Rantzau, Henrik, Nigenhus 351, - Johan, lensmd. 38, 63f, 71, 177, 490, - Jørg. (se også Kremon) lensmd. 351, 373, 421, 459, 475, - Margrethe 352, 476f, 484f, - Daniel, major 307.
Rasch, A., pr. 447, - Daniel Ph., forp. 19f, 49, 195, 236, 398, 448, - J. C., degn 429, - Steno, forv. 88, 162, 517.
Rask, A., regimentsskr. 84, 316, 397, - J. 53, 429, - S., kromd. 426.
Rasmussen, Jørg., lærer 392, 404, - Jørg., sognefg. 474, - V. R., dommer 52.
Ratlow, Sivert 203.
Ravnkær 422, 427, 431ff, 442, 451.
Raunkjær, C., prof. 432, - Hans 432, - Knud, folketingsmd. 432, - Kr., gmd. 143, 432, 451, - Niels 432.
v. Reckenberg, Ernst 352.
Reenberg, Christine M. 208f, 211, - Tøger, landsdom. 208.
Rekhals, Josef 190.
Ribe 24, 208, 247, 279, 353, 415, 448, 469, 519, 548, - amt 14, - biskop 18, 55, 58, 71, 176f, 222, 325, 342, 347, 350, 370f, 391, 411f, 420, 428, 506, - St. Catrinekirke 430, - doktorat 124, 236, 396, 430, - (dom)kapitel 120f, 176, 178, 189f, 266ff, 270, 272, 275, 288, 292, 325, 428, 433, 435, 464, 468, 470, 495f, 498, 517f, 529, 539f, 541, - domkirke 67, 176, 222, 234f, 292, 297, 299, 337, 342f, 396, 411, 420, 424, 428, 433f, 411, 464, 468, 491, 504, 506f, - domprovst 180, 186, 268, - hospital 112, 135, 176f, 180, 182, 223, 274, 299, 325, 343, 398, 401, 406, 408, 464, 470, 472, - latinskole 396, 499, - medicus 294f, 343, 396, 428, 504, 542, - organist 180, 270, 272, - Puggård 337, 350.

- Riber, J. P., pr. 383, - Niels, birkefg. 55, 325.
- Riberhus 38, 69, 71, 235, 262f, 351, 421, 526.
- Richter, prop. 363.
- Riis, Jacobus 217, - N. J., pr. 285.
- Rindom, L. 20, - Maren 385.
- Ringkøbing 20, 24f, 51f, 57, 63, 76, 108, 177, 203, 205, 230, 240, 275, 337, 386, 404, 408, 415, 447, - amt 14, 36, 38, 334, - fjord 12ff, 21, 23, 26, 49, 172f, 219.
- Rockstroh, K. C., hærarkivar 308.
- Roed, Kirsten, Olufsdatter 285.
- Rolsøgård, hgd. 443, 445, 469.
- Rothe, C. P. 227.
- Rosenberg, H. Fr., rektor 242, 244, 423.
- Rosendal 163, 488, 507f.
- Rosenkrans, Holger 407, - Ludv. N. 36f, 272, 402, - N. 37, - O., Boller 188.
- Rosenvinge, landvæsenkom. 313, 502, - Math., landsdom. 304f.
- Rostrup 423, 426.
- Rothwein, A., oberstløjtn. 191.
- Rottarp, Ovtrup s. 202.
- Rottmann, Kathrine E. 363.
- Rudgrob 461.
- Rudhule 464.
- Ryssensten, hgd. 22f.
- Rærup, Lydum s. 217.
- Rævegravsted 471.
- Rød, Lave 411.
- Røding, Samuel, degn 456.
- Røgisholm 237.
- Rømer, birkefg. 57.
- S**
- Sabroe, Albert S., pr. 231.
- Salomonsen, Lars, prop. 313.
- Saltum, J., ridefg. 236.
- Sandberg, Anders, oberst 83, - Frans 75, - Ulrik, lensmd. 45f, 52f, 74, 355, 389, 407, 464, 518.
- Sandholt 471.
- Sånder, se Hansen, Alexander.
- Sass (Sachs), Fr., fændrik 265, - Hartvig, forp. 265, 270, 299, 302, 343, 354ff, 406, 469.
- Saxesen, prop., Lindbjerg 322.
- Schiødt, L. H., maler 453.
- Schiørring, C. C., pr. 522.
- Schlebusch, oberstløjtn. 76.
- Schmidt, Hans, prop., birkedom. 57, 457, 502.
- Schouboe, H. S., pr. 520.
- Schroeder, Joh., dommer 52.
- Schultz, C. U., forp. 306, 397f, 504, 542, - Maren (Marie) 211f.
- Schülein, H. P., pr. 388.
- Schytte, J. Knudsen, pr. 46, 380, 382ff, - N. Knudsen, pr. 285, - Poul, pr. 423, 428f.
- Schønbech, byfoged 51.
- Seerup, A. M. F., politimest. 52, - J. J., amtmd. 20, - Jørgen, degn 274f, - N. J., provst 20, 316, 396.
- Sehested, Claus, lensmd. 112, - Fr., Krogs-gård 398.
- Sejrup 38, 67f, 81, 121, 505f, 715, - Cle-men, prop. 314, - H. 215, 314.
- v. Severin, O. J., ritmester 236, 505.
- Simonsen, Knud, rådmd. 183, - P., gmd. 321, - Simon, gmd. 269.
- Sjølberg, Hostrup s. 202.
- Sjølholm 357.
- Sjælbøl 53, 102, 391, 396, 405f.
- Skaarup, M. P., sognerådsfmd. 491.
- Skablund, Hads hd. 437.
- Skade, Elsebe 443, 454, - Hans 430, 433, 435, 442f, 469, - Kristoffer 461, 509, - Lisbeth 357, - Mads N., prop. 43, 67, 122, 178, 235, 264, 421, 428, 433, 435, 437, 453, 459, 464, 469, 471, 476, 509, - N. 421, 431, 439f, 442f, 472, 529, - P. 210.
- Skads, Poul Kr., pr. 241.
- »E Skandser« 261.
- Skast hd. 78, 170, 357, - ting 84.
- Skaven 335.
- Skedsbøl, Lunde s. 243.
- Skeel, Albr., lensmd. 191, 499, - Chr., gre-ve 250.
- Skindertoft 87, 490.
- Skjern 40, 52, 55, 103, 144, 356, 362, 365f, 403, 420, 514, - birk 51, 57, - bro 15, 63f, 391ff, 448, 478, 480, - A 12ff, 16, 18, 20f, 35f, 338, 349, 393, 500.
- Skodsbøl 79, 86, 93, 445ff, 488, 490, 505f, 517f.
- Skodsvad (Skarisvad) 68, 82, 495, 498.
- Skolehøjgård 316.
- Skouboe, Chr. 77.
- Skovlyst 525.
- Skram, Dorthe 439, - Iver, Voldbjerg 418, - L., lensmd. 541, - Peder, Voldbjerg 394, 407, - Spend 199.
- Skrumsager 49, 57, 86, 107, 135, 172, 180f, 184, 187, 189, 192, 195f, 199-217, 221, 223, 237, 240, 252, 268, 274, 294, 297, 307, 309, 361ff, 397, 412, 426, 447, - J. N. H. 215, 217, - A 172, 176, 211.
- Skrumsagermark 189.

- Skrædder, Anders, troldkarl 56, 100f.
 Skuldbøl 67, 78, 88, 111, 150, 252, 261f,
 265f, 283f, 357, 366ff.
 Skyhede, Ovtrup s. 209.
 Skærbæk mølle, Ølgod s. 445, 528.
 Slot, S. Bork s. 42, - Hemmet s. 111, 177,
 261, 263, 366.
 Smed, Chr., gmd. 272, - Jens 409, - N. 495f,
 - Nis 548.
 Snappenborg 87, 499.
 Snoghøj 310.
 Sommer, Claus, prop. 217, - S., degn 231, -
 S., gmd. 185.
 Sorø akademi 179, 202, 297, 299, - orga-
 nist 69, 507, 542.
 Sparre, Ingeborg 442, - Sv., pr. 205.
 Splid, Anne 439.
 Spønnech, Greve M. S. V., hds- og byfg.
 51.
 v. Spreckelsen, Margr. 247.
 Stabelmose 40.
 Staby s. 371, - M., sagfører 145.
 Stade, Tyskland 24.
 Staffensdatter, Anne, troldkv. 92, 499.
 Stallknecht, Klokkestøber 486.
 Stangeberg, Hen., bisp. 402.
 Starbæk mølle 39, 273, 384, 431, 458, 477.
 Staverskov, Anne 445, - Oluf, Donnerup-
 lund 459, 505, 515.
 Stavning s. 22, 308, 351, 362f, 366f.
 Steen, C. N. A., forp. 367f.
 Steenberg, Erik, prop. 369.
 Steenbuch, Ebba O. 232.
 Steinfeld, Kr., lensmd. 350.
 Stegelmann, Jac., Kiel 72, 180, 194, 196,
 223.
 Stensager 189.
 Stensgård 97, 189, 202, 205.
 Stensøe, Willem, maler 373.
 Sterm, P. 312, 314, - Søren, prop. 20, 49,
 87, 151, 159, 251, 273, 284, 287, 299,
 307, 322, - Tøger R., prop. 312.
 Stochemarch, stiftsprovst 434.
 Stochholm, N. N., pr. 520.
 Storch, Anna J. R. 521, - C. F., pr. 387, 522.
 Store Kast (Falen strøm) 173, 175.
 Storgård, Adsbøl 470, - N. Nebel s. 416.
 Storgaard Pedersen, lærer 506.
 Storm, H. C., pr. 520.
 Stougårds byggested 395.
 Stoustrup 38, 67ff, 78, 81f, 86f, 105, 119f,
 123, 163, 393, 464, 493, 500ff, 516f, - Å
 503.
 Strangesen, Boile, birkefg. 56.
 Strellev s. 11, 424, 458-81, - Strellev 28,
 33f, 38, 68, 70ff, 75, 78f, 83ff, 87, 108,
 122, 133f, 160, 170f, 351, 357, 362, 408,
 446, 458-64, - kirke 49f, 446f, 458, 461,
 476, 478, 482-87, - skolevæsen 160f, -
 Chr. 101f, 343.
 Strunge, Knud, skolebest. 404.
 Strømmesbøl 266, 489, 495.
 Styg 24, 55f, 59, 111, 128, 152, 336f, 349,
 353, 357, 364f, 392.
 Stygge, Søren, Frøstrup 262.
 Svane, Hans, ærkebisp. 244.
 Svas, P., skytte 106.
 Svendsen, Gotskalk, skriver 360, - H. F.,
 maler 546.
 Svenning, Helena F. 313.
 Svink 269.
 Sædding, N. Nebel s. 179, 192, 209f, 213,
 266, 307.
 Sækbæk, Varde ls. 50.
 Søgård, Hejnsvig s. 252, - hgd., Holms-
 land 302, - Vostrup 335, 355.
 Sønder Bork s. 170f-217, - S. Bork 14, 22,
 25f, 28f, 33, 36, 38, 40f, 43, 61, 67ff,
 71ff, 78f, 81f, 84, 88, 91, 94, 97, 110ff,
 114, 132f, 138f, 141, 144, 147ff, 171ff,
 195, 202, 205, 222f, 236f, 265, 286, 288,
 304, 307, 313, 351, 355, 357, 389, 405,
 412, - kirke 176, 190, 208f, 211, 213, 215,
 218-25, 233, 246, 248, 256f, 259, 267,
 277, 362, 484, 516, - skolevæsen 147-49,
 - Kær 186, 189, - Marsk 12, 112, 131,
 174, 198.
 Sønder Omme s. 163f, 488, 520, 524, 529,
 535, 549, - fængselsafd. 407, - Å 12.
 Sønder Vium s. 291-322, - S. Vium 18, 24,
 30, 37f, 40, 48, 61f, 68, 71, 73, 75, 78, 84,
 119, 132f, 141, 147, 150, 170f, 174, 202,
 207, 283ff, 288, 290-97, 301-08, 355, 357,
 423, - Hede (Tingheden) 297, 428, -
 kirke 305, 318-22, - skolevæsen 151.
 Sønderbygård, Borris s. 303.
 Sønderdiger 11, 86, 119f, 159, 266, 422ff,
 426, 429, 431, 434f, 437, 442, 445, 448.
 Søndergård 468.
 Sønderhede 428, 434f.
 Sønderthoved, hgd. 448.
 Sønderris, hgd. 226, 296.
 Sønderside, Ho s. 297.
 Sønderskov, Borris s. 342.
 Sørensen, dyrlæge 404, - Aage, politim.
 52, - Chr. 77, - Clemen, borgm. 395, -
 Else Kath. 426, - H., pr. 458, - J., søkapt.
 124, 463, - Lars, gmd. 183, 252, - M., or-
 gelfab. 514, - M., sognefg. 123, - Maren,
 sygeplejerske 380, - Marta 549, - Mik-

kel, pr. 229, 518, - Morten, birkeskr. 58, 331, - Morten, gmd. 480, - N., sognerådsfmd. 471, - N. Holst, kvægopdrætter 471, - P. 53, - P. B. Tang 451.
Søvigård, hgd. 236, 252, 312.

T

Tanderup, hgd. 357.
Tang, J., Udstrup 23.
Tangsig 239.
Tanholt 491, 495.
Tarm 15, 19f, 33, 40, 63, 67, 78, 81f, 85, 87, 99, 111, 131f, 139f, 145, 153f, 202, 206, 209, 215, 249f, 306, 308, 353, 357, 365, 367, 369, 391-07, 409, 411f, 415f, 423, 447, 488, 493, 495f, 516, 532, - Bisgård 47, 71, 103, 111, 123, 295, 351, 365, 391, 396f, 411-14, 446f, 494, - kirke 418f, - mølle 111, 122, 356, 357f, 391, 396, 400, 402f, - N. Nebel bane 405, - Birgitte J. 385, 519, - Jeppe H., pr. 519.
Teilman, A. C., godsejer 50, 159, 211, 213, - Chr. H., amtmd. 20, 24, 67, 85f, 148, 173, 180f, 195, 207-13, 220f, 225, 267, 409, 542, - Elise H. 289, - Hans 211, - Ingeborg C. 211, - Johanne 211, - Morten 148, 211ff, 221, - Tøger R. 211, 213.
Terkelsdatter, Marie 306.
Terkelsen, H. 445f, - N. Kr. 255, - Ture, pr. 285, 304f.
Termansen, N., konservator 454.
Texeira, Manuel 359.
Thaulow, J., borgm. 470.
Thisted, Iver Th., pr. 285.
Thjellesdatter, Ane 432.
Thomskone, Anne 103.
Thomsen, C. Væver, prop. 314, - Clement, borger 266, - H. C., soldat 454, - H. P., sognefg. 509, - Iver, gmd. 264, - Morten, handelsmd. 142f, - Morten, pr. 311f, - N., borgmest. 196, 241, 286, 441, - N., forp. 286, - P., pr. 496.
Thorlacius, Agathe 386, - Dorethea B. 232.
Thorlacius-Ussing, tandlæge 525.
Thorsen, P., forp. 265.
Thorulv, runestensrejser 515.
Thott, Agnethe 242.
Thun, L. A. P., guldsmed 513.
Thura, L., bisp. 20.
Thuresen, Peder, bisp. 411, 420, 428.
Thygesen, Lavrencia 363.
Turesdatter, Maren 280, - Margrethe 281, 286.
Tim mølle, Tim s. 296.
Timgård, hgd. 423.

Tingbækgård 427.
Tingheden, se S. Vium Hede.
Tipperne 14, 16, 24, 26, 76, 172ff, 235, 335.
Tirsbjerg 16f, 525, 532.
Tistrup s. 132, 170f, 174, - kirke 318.
Toftum 82, 111, 137, 150, 262, 271f, 301, 357, 366, - Jens 192.
Toftværing, Lyne 423, 429.
Toke Tokesson 515.
Tommerup, Jac., Grubbesholt 20, 249ff.
Top, Henrik, korporal 473.
Topgård 68, 109, 360, 447, 473f.
Torbøl, Ovtrup s. 201, 313.
Torp, M., forp. 249.
Torsbæk 537.
Torsen, Knud, forp. 267.
Torstrup s. 132, 170f, 174, 446.
Tranberg, A. G., godsejer 368f, - Ernst C., godsejer 369.
Transbøl, Horne s. 444ff.
Treiberg, M., kapt. 56, 86, 416.
Trøllund, Lauge P., pr. 381f, 389.
Trier, Ernst, maler 453.
»Trine fra Vostrup« 334.
Trogelsen, N. 228.
Trøllund, Chr., pr. 382.
Tuxen, landinsp. 132.
Tøstrup 38, 40, 43, 79, 111, 445f, 548, 509f.
Tøxen, Ingeborg P. 248, - Niels, pr. 205, - Peder, pr. 205, 248.

U

v. Uffeln, P. 67, 71, 236, 267, 396.
Uldbæk 30, 41, 84f, 87, 107, 124, 126, 142f, 395, 421f, 424, 430f, 443, 445, 456, 469.
Ulftand, Kirsten 538f.
Ulfeldt, Corfitz, rigshofmester 356, 358, - Jac., Karstoft 539, - Ras., ritmester 338.
Ulsdal, P. M., pr. 290.
Urlev, Jørgen J., pr. 228.
Unger, Eva 303, 305.

V-W

Vad, M. C., læge, godsejer 369.
Vallund, Ølgod s. 439f, 445f, 448, 469, - N. J. 83.
Varde 22, 35f, 49ff, 62ff, 82ff, 86, 135, 146, 170f, 177, 186, 191, 200f, 203, 211, 230, 251, 266, 279, 285f, 288, 304, 307, 310f, 356, 363, 365, 403f, 437, 442, 445ff, 468f, 495, 530, 534, - hospital 79, 227, - latinskole 148, 155, 229, - St. Nicolai kirke 468, - syssel 35f, 39, 54, 170f, 199, 275, 468.
Vardehus 266, 346f.

- Varisbøl 18, 39, 55, 78, 111, 128, 323, 340f,
 349, 354, 357, 365.
 Vasgadegård, Tarm 397.
 Wedel, W. J., læge 403.
 Vedersø s. 386.
 Weiner, Ingeborg J. 520.
 Vejrbæk, Gudrun 523.
 Vejrup 33, 82, 111, 120, 251f, 277, 291f,
 299f, 301f, 304, 306ff, 311, 356, 424, 495,
 - sø 300.
 Vellejus, Th., pr. 535.
 Vendt, E. P. K., pr. 522.
 Vennergård, hgd. 313, 451.
 Venov, N., ingeniør 16.
 Wesenberg, Daniel, landinsp. 123, 125-29,
 - Jacobine F. 289, - Ludv., landinsp. 124,
 127.
 West, Else C. 520.
 Vester Horne herred 28, 41, 50f, 54, 78,
 310, 357.
 Vestergård 45f, 91, 236, 239, - slægt 274, -
 Kr., gmd. 104.
 Vestergaard-Pedersen, C., vurderings-
 fmd. 509.
 Vesterhof, Lindbjerggd. 465.
 Vestermark, Egvad 402, - S. Bork 186, 188.
 Vestkær, Ølgod s. 447, 469.
 Wiborg, prof. 173.
 Vidhus 493.
 Wied, Helen M. 213.
 Wiishofft, J., pr. 478.
 Villadsen, Chr., sognefg. 123.
 Vind, Chr., Lydumgd. 112, - Endrupholm
 476, 484f, - Chr., maler 221, - Ellen 477,
 - Henrik, Aggersvold 235, - Holger,
 kapt. 84, 398, - Iver, lensmd. 338, 355,
 383, 407, 504, 540.
 Vindh, Chr., pr. 381, 516.
 Vinding 68, 85, 93, 445, 508.
 Windsløu, H. J., hdsfg. 47, 83.
 Visselbjerg, hgd. 274.
 Vistisen, Las, Bindesbøl 92, - Las, hdsfg.
 506.
 Witt-Hansen, J. V., pr. 523.
 Vittarp 38, 47, 67f, 78, 87, 163, 510.
 Viungård 79, 106f, 120, 151, 159, 201,
 287, 291, 294f, 299, 301-15, 343, 356,
 447, - s. Mark 33, 297, 314.
 Vium, Mariane 313.
 Vognsen, Edele 442, - Elisabeth M. 445, -
 Jesper, Østergård 199, 433, 443-45, 454,
 456, 461ff, 466, 469, - Joland 199, -
 Marie 446, - Peder, bisp. 459.
 Vognslund, Ølgod 120.
 Voigt, J. J., hds- og byfg. 51.
 Voldbjerg, hgd. 199, 363.
 Wolff, Anna M. 289, - Bernt, rytter 85.
 Vollesen, Math., gmd. 196.
 Volters, N. T., læge 403.
 Worm, Ole 241, 460.
 Vorm(skiold), Henrik 211.
 Vostrup 30f, 53, 56, 58, 77, 80, 103f, 111,
 118, 128, 130, 137, 152f, 227, 274, 349,
 353, 355, 357, 364f, 367, 371, 392, - birk
 39, 55, 58f, 350f.
 Vostruphede 335.
 Vraa, Niels H., gmd. 187.
 Wrangel, Joh., oberst 76.
 Vrøgum 209, 243.
 Vrågård 111, 176f, 182, 186ff.
 Værnet 16, 26, 173f, 184, 196:
- Y**
- Yderik, Torstrup s. 444ff.
- Z**
- Zellemann, N., prop. 448, 480.
- Ø**
- Øllgaard, prop. 217, - H. Wulff, hdsskr.
 54.
 Ølgod s. 11, 79, 108, 106, 162, 170f, 245,
 309, 362, 382, 448, 458, 461ff, 465, 467,
 473, 487, 519f, 541, - kirke 447.
 Øllufgård, hgd. 477, 517.
 Ørbæk 20, 68, 111, 164, 528, 534-37, 540,
 548.
 Øse s. 237, 382.
 Øster Horne herred 28, 35f, 38, 47f, 50,
 53f, 58, 64, 76, 357, 393, 444f, 478, 532.
 Østbæk, Ølgod s. 306, 308.
 Østergård, Hemmet 262, 276, 366, - hgd.,
 Lyne 28f, 48f, 56, 60, 67, 71, 77ff, 86f,
 107, 111, 156f, 160, 252, 304f, 357, 361,
 365, 367, 408, 420, 423, 426f, 430-51,
 461f, 469f, 472ff, 508f, - Oddum 111,
 503, - Margrethe 523, - Østergaard-Pe-
 tersen, B., pr. 451, - Skat, prop. 449,
 451.
 Østtarp 125, 161, 463, 467f.
- Å**
- ved Å 95, 99, 324.
 Ådum, se Oddum.
 Ål s. 170f, 359, 520f, 525, - kirke 252.
 Albækgård 407.
 Anum, Skjern s. 502.
 Åsted, Kvong s. 155, 202, 207, 252, 431,
 445.

Emneregister

A

Aftægtsydelse 184f.
Afvanding 16, 172f, 324.
Arealets benyttelse 132f.

B

Bakkeøer 11f.
Brandvidne 409, 499.
Bronzealder 29f.
Bryllupsgilde 534.
Brændevinsbrænding 99, 425f.
Brødremenigheden 144f, 289, 520.
Bygninger 78, 129, 138f, 179, 187, 194,
203, 210, 243, 249f, 273, 312, 314f, 323,
330, 353, 356f, 359, 362, 368, 383, 463,
540.

C

Carl Gustav krige 60, 69, 71, 76-80, 82f,
188, 192, 200, 203, 230, 244f, 267, 293,
303, 315f, 329, 331, 339, 347, 358, 407f,
422, 430, 443, 445, 491, 494, 501, 533.
Cisterciensere 544.

D

Degnejord 127, 222, 269, 325, 490.
Delefoged 53, 56.
Dommere 52.
Domprovst 177.
Driftsregnskab (landbrugs) 136f.

E

Ejerforhold 176.
Enkeltgravsfolk 28f.

F

Falskneri 343.
Fattigblok 258.
Fiskearter 18-24.
Fiskedamme 191, 211, 217, 312.
Fiskehandel 24f.
Fiskeri 18-25, 188, 198, 235, 239, 251, 295,
297, 329, 338, 342, 350, 354f, 360, 363,
402, 412, 526.
Fogedpenge 91.
Folkeliv 142ff.
Folketal 60ff, 72f.
Forarmede 74-80, 83, 270, 306, 354, 359,
478, 501.
Forstogsret 18.
Forprang 304, 446.

Fosterfordrivelse 469.
Fredløshed 338.
Fuglereservat 174.
Fællesskabet 110-22, 139f, 347, 392f, 429,
472.
Fæste forbrudt 353, 470.
Fåreavl 138.

G

Gabestok 457.
Galgen 38, 40.
Grandestævne 117f, 139f.
Gravhøje 28.
Grevefejden (Klementsfejden) 42, 62-67,
69, 71, 178, 342, 350, 395, 407, 495.
Græsmarksbrug 110f.
Gudenåboplader 28.
Gårdfællesskab 60f, 69, 188, 343, 472f.
Gårdsretten 477.

H

Halshugning 40f, 43, 65, 98, 342f, (469).
Hartkorn og jord udlignes 129f.
Havebrug 139, 275.
Hedeopdyrkning 121f, 129, 338, 428, 430,
432f, 445, 509, 537f, 541.
Hedeselskabet 16, 297, 488.
Helgener 219, 256f, 277, 283, 323, 370,
415, 452ff, 482, 543ff.
Herredssegl 35.
Herredsskel 11, 14, 35f, 39ff.
Herredsfogder 42-52.
Herredsskrivere 50, 52-54.
Herrnhutismen, se Brødremenigheden.
Herregårdsslagteri 252-55, 426.
Hjelmeplantning 173f.
Hoveri 97, 187, 236f, 243f, 249, 255, 268,
309f, 312, 316, 326f, 329, 355, 357, 363ff,
367, 407, 423, 434f, 449, 510f, 533.
Højbjergning 140, 174-76, 178, 324.

J

Jernalder 29ff.
»Jernkøer« 262, 282f.
Jernudvinding 33f.
Justitsmord 353, 355f.

K

Kalkmalerier 220f, 277, 371ff, 414, 455.
Kirkerist 224, 258f, 260, 380.
Krohold 196, 236, 252, 528.

Krongods 18, 38, 45, 66-72, 176ff, 180, 182, 188, 190, 210, 222, 225, 235, 262f, 267, 270ff, 276, 292, 298, 301, 307, 325, 346ff, 351-55, 370, 391, 396, 402, 405ff, 412, 421, 428f, 433, 435ff, 460f, 464f, 469, 473, 484, 490, 499, 504, 509, 225f, 229, 537, 539f, 511.

Kætteri 91.

Købmandshandel (se også Pebersvend) 272.

L

Ladeplads 76, 187, 239, 269, 310, 329, 365.
Landhusholdningsselskabet 275, 509.

Landmilit 81-89, 208, 298, (443), 306, 308, 322, (443).

Landsbyvide 110, 112-19, 189.

Landvinding 14-16, 172, 368f.

Lejermål (og usædelighed) 41, 44, 179, 188f, 191, 199, 204, 249, 263, 287, 304, 337f, 339, 385, 440, 464f, 476.

Ligestue 292.

Lejfisheri 21f.

Lektorium 485.

St. Lucianat 97.

M

Mark guld 234.

Markvogter 195.

Marked 404.

Markeskelssag 35f, 39f, 120f, 500, 502, 534, 539.

Marsk 12, 172, 174, 176.

Misvækst 137f.

Modstandsbevægelse 239.

Mord (drab) 180f, 239, 273, 304f, 359, 436, 476, 507f.

Musikere 273.

Møller 245ff, 262, 284, 291, 296, 301f, 400, 402f, 407f, 411, 413, 420f.

N

Nordiske syvårskrig 81.

O

»Oldemors« kirkeliste 170f.

Oldtidsagre 30f.

Overdriftsfællesskab 120ff, 316f.

Oversvømmelse 172f, 187, 223, 233.

»Opprimere« spædbørn 467.

Opsætsighed 309ff, 353, 355f, 473.

P

Pastvang 84, 87f, 255, 288, 530.

Pebersvend 179.

Pest (plettyfus) 76, 101, 292, 331, 399.

Pietismen 535.

Plantager 17, 134, 234, 367f, 480, 488, 524f, 531.

Politimestre 52.

Postholderi 394, 397.

Pottemageri 503.

R

Relikvieæske 482.

Retspraksis 38-42, 56f.

Runer 376, 492, 515f.

Ryttergods 70, 72, 82-86, 195, 208, 236f, 267, 271ff, 275, 297f, 299, 304, 307, 396, 408, 423, 462ff, 466, 470, 478, 480, 498, 526, 540, 542.

Rønningsfolk 81, 84, 86ff, 306, 465, 494.

S

Sakrament fejlbetjent 227ff.

Salt 25-27, 267, 351.

Sandflugt 172ff, 182, 187, 210, 261, 264, 311, 538.

Sejlsads 172, 192.

Selvejere 18f, 38, 40, 42, 52, 63-72, 81, 120f, 126, 177ff, 180, 182ff, 190, 192ff, 201, 235ff, 252, 264, 267ff, 275f, 313, 332, 334, 337-43, 390ff, 395ff, 400f, 405f, 421, 430, 436f, 448, 469, 477, 480, 490, 493ff, 498-511, 516, 526f, 529-37, 540.

Skattefund 80, 194, 339, 496f.

Skifte (arv) 42, 286, 299, 327f, 332, 340, 399, 413, 433, 449f.

Skove 17, 420, 436, 495, 499.

Slagsmål 179, 343, 353.

Sprinkler (pest, plettyfus) 76, 292, 399.

Stavnsbånd 82, 87-89, 307ff, 494, 530f.

Stednavneforklaring 171, 186, 188f, 196, 240, 261f, 264f, 268f, 271, 275f, 291, 299, 323, 329, 335, 337, 342, 389, 406f, 420, 428, 430, 435, 459, 464, 468, 489, 495, 498ff, 506ff, 510f, 524ff, 529, 534, 536, 540.

Stokhus 397.

Store nord. krig 206.

Stormflod 12, 172f, 226, 233.

Sysselprovst 186.

Sædscliffe 445.

T

Teglovn 135, 187, 208, 329, 360, 365, 409f, 471.

Torstenssonsokrigen 75f, 188, 191, 200, 264, 330f, 356, 358, 392, 428, 469, 477.

Trolddom 90-109, 143, 228, 338, 476. Båre-

- prøve 94. Cyprianus 105f, 109. Djævle-
pagt 103. Forgørelse og -midler 95ff,
100-03, 106, 338, 476. Genfærd 107f.
Gengangere 132, 359. Hamskifte 94-97,
103, 106. Himmelsbreve 109. Ligskarer
108. Nisser 106f. Præst beskyldes 228.
Skiftinge 107. Smørkærning og malk-
ning 93, 106, 324, 348f. Trylleformler
98. Vandprøven 104. Varsler 108, 519.
Voksbarnd 96, 100f.
Trolovelse 177.
Træhest 311, 322.
Trækirke 454.
Tufstenskirke 218.
Tyveri 40, 409.
Tørninglensk spir 219, 224f.
- U**
Ulve 17, 138, 204, 541.
- V-W**
Wallensteinkrigen 74f, 95, 179, 354, 371,
382, 412.
- Vandafledning 176, 503.
Vandflod 204, 226, 242, 246, 324, 382.
Vandingsanlæg 509.
Vestbanen (Tarm-N. Nebel) 394, 404.
Vide 112-19, 246.
Vikingetid 34f, 60, 299, 329, 428, 464, 468,
500, 506, 508ff.
- Æ**
Ægteskabssager 187, 199, 203, 314, 352,
440, 465f, 532.
- Ø**
Øde gods 60, 76ff, 81, 263ff, 293, 329, 331,
336, 339, 360, 384, 396, 406, 408, 421ff,
428ff, 432f, 435, 461, 464, 466, 472, 491,
509.
Østers 18, 22f, 233.
- A**
Åbenbart skifte 288, 304, 441, 467.
Åben grav 91.

Lönborg Å

Lönborg
Lönborg
Laustrup
Vestrup

Lönborg

Præstegaard

N. Bøel
Kjølbing

S. Bøel

Ludeplads

Strandby
Stygg

Møgelgård

Ejerbæk

Teglbr.

Skutbøl

Vuribøl

Toftam

Pagade

Nordenaa

Hemmet K.

Gunneshøj

Brosbølgård
Kro

Bork

Tangsig

Præstegaard
Slottet
Hemmet M.

Ostergård

Teglbr.

Grubbesholm

Lille
Gallebjerg

Vium

S. Vium

Birke
Kjær

Viumgård

Esbøl

Lundmark

Nørhede

Anneryd
Nørre Lydom

Keirup

Kro
Lyne

Lillekegd
Lydom

Lydom K.

Søndre Draer
Gibstrup

Salling

Rærup

Anchbjerg

Nadgå

Præstebøl
K.

Kastelær

Kvang